

LABORATOR ASSIDUUS
A 70 éves Zombori István köszöntése

LABORATOR ASSIDUUS

A 70 éves Zombori István köszöntése

Szerkesztette:
SOMORJAI ÁDÁM OSB
SOMORJAI GABI

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Budapest, 2019

© Szerkesztők, szerzők

Felelős kiadó:

Molnár Antal igazgató, MTA BTK TTI és

Szabó Csaba főigazgató, MNL

A kötet megjelenését támogatták:

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék

Devotio Hungarorum Alapítvány, Szeged

Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény, Vasvár

Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület

Várszegi Asztrik, Tempfli Imre, Tóth Tamás, Vajda Tamás, Molnár Imre, Balogh
Margit, Szilágyi Csaba, Németh László Imre, Zinner Tibor, Monok István, Horváth
István, Mirák Katalin, Bandi István, Csorba László, Lakatos Andor, Mózessy Gergely,
Őze Sándor, Gianone András

A személynévmutató Keresztes András munkája

A címlapon

a Szeged-Alsóvárosi Havi Boldogasszony templom és kegykép részlete
az 1948-as Mária-napok plakátjáról

ISBN 978-963-416-165-3

Nyomdai előkészítés:

Sigillum 2000 Bt., Szeged

Nyomdai munkák:

EFO nyomda

TARTALOM

Várszegi Asztrik

Zombori István 70. születésnapjára. Ajánlás és köszöntés 9

Szeged-Alsóvárostól Rómáig, a középkori lovagrendektől a huszadik századi egyháztörténetig. Beszélgetés Zombori Istvánnal életútjáról és történész pályájáról 11

CIRCA CIVITATEM SZEGED

Janzsó Károly

Adalékok a Szent Imre emlékév szegedi eseményeihez 27

Gianone András

Glattfelder Gyula az országos katolikus nagygyűléseken. 41

Szabó Csaba

A Szegedi Szabadtéri Játékok újraindítása 1959-ben 49

THEORIA

Rosdy Pál

Egyháztörténetírás és köztörténet 61

Balogh Margit – Fejérdy András

Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon . . . 65

EPISCOPI

Tóth Tamás

Althann Mihály Frigyes váci püspöki kinevezése. 93

Bárány Zsófia

Lonovics József püspöki kinevezése: jutalmazás vagy fegyelmezés? 101

Beke Margit

A magyar püspöki kar az 1848–49-es forradalom és szabadságharc sodrásában . . . 111

SPIRITUALITAS FRANCISCANA, IDENTITAS COMMUNITARIA

Szelestei N. László

„Máriának oltalma bátorságos hely”. Példázat ferences prédikációkban 123

Barna Gábor

Közösségi identitásteremtés. A „Megszálló levél”: a Kunszentmárton
18. századi újratelepítéséről szóló elbeszélés és utóélete 129

SAECULI XI–XVIII

Lakatos Andor

Kalocsa kora középkori „erőteréről”, egy 18. századi térkép kapcsán 141

Fedeles Tamás

A magyar medievisztika egy kevésbé ismert forrása. *A Libri formatarum* és
bejegyzései 149

Szilágyi Csaba

A római Collegium Hungaricum alapításának előzményei. 167

Monok István

A reformáció és a könyvek – kiadói és szellemi központok 179

Őze Sándor

A reformáció megjelenése és a délszláv bevándorlás kapcsolata
a Maros–Tisza–Körös között 187

Molnár Antal

Az esztergomi érsek budai helynökségének története (1676–1679). 197

Horváth István

Az egri szeminárium étvendje a 18. században 207

Varga Kálmán

A galántai neogótikus kastély 215

1864–1945

Csorba László

Magyar zsidók, zsidó magyarok – 1864-ben 219

*Zágorhidi Czigány Balázs*Szabó Szádok visszaemlékezése a Szent Domonkos Rend Birodalmi
Rendtartományának reformjáról (1857–1905) 237*Vajda Tamás*Az egyetemi ifjúság pasztorációja Glattfelder Gyula budapesti munkásságában
(1899–1911) 251*Klestenitz Tibor*Katolikus és protestáns sajtótörekvések Magyarországon: hasonlóságok és
különbségek, 1890–1918. 263*Tengely Adrienn*Egy elfeledett egyházpolitikus. Persián Ádám, a katolikus ügyek
kormánybiztosa (1918–1919) 271*Mózessy Gergely*

Egy püspök, mint a múltra építő városi modernizáció programadója. 285

MODERNITAS

*Zinner Tibor*Célkeresztben az egyházak és tömegeik az „orosz felszabadító megszállás”
idején. 293*Cúthné Gyóni Eszter*

A zirci ciszterciek oktató-nevelő munkája a második világháború után. 307

*Miklós Péter*Az egyházi iskolák államosítása és a szerzetesrendek feloszlata
Hódmezővásárhelyen (1948–1950). 317*Kovács Kálmán Árpád*Békefi Benő állambiztonsági jelentéseinek idő- és tartalommeghatározási
problémái 327*Nagy Mihály Zoltán*A vallásgyakorlás korlátozása az 1950-es évek végén Romániában
a levéltári források tükrében 339

Bandi István

Ostromlott vár. Fejezetek a Burg Kastl-i magyar gimnázium történetéhez
az állambiztonsági források tükrében 349

Mirák Katalin

Ordass Lajos evangélikus püspök és az Állami Egyházügyi Hivatal találkozásai
(1956. június–szeptember) 355

Wirthné Diera Bernadett

Szemben az árral. A Mária Légió útja Magyarországra 367

Molnár Imre

„Semmit, abszolút semmit sem lehet tenni ebben a rendszerben...”
A családtagok Esterházy János kiszabadulása érdekében tett hazai
és külföldi erőfeszítései. 373

Adriányi Gábor

A tíz jelenkori egyházmegyei zsinat Magyarországon 1994–1999. Áttekintés . . . 383

Németh László Imre

A római magyar katolikus közösség története. 1998–2011. 395

Somorjai Ádám OSB

König és Mindszenty bíboros kapcsolattartásának kutatástörténetéhez.
Mindszenty bíboros ismeretlen gratuláló levele König bíboroshoz 415

Tempfli Imre

Börtönvilág a kommunista Romániában. Katolikus papok visszaemlékezései . . . 427

Zombori István válogatott bibliográfiája. 1975–2018. 439

Névmutató 447

A kötet szerzői. 459

ZOMBORI ISTVÁN 70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Ajánlás és köszöntés

Zombori Istvánt köszöntjük 70. születésnapján, akinek munkatársai, barátai és tisztelői vagyunk. Mi, akik ismerjük munkásságát, alkotó erejét, eddig is csodálkozva néztünk munkabíráására és teljesítményére. Most azonban meg kell állnunk, és a születésnap okán egyúttal el kell mondanunk köszönetünket is, el kell ismernünk, tudatosítanunk kell áldozatos munkáját.

Zombori István barátunk 1949-ben született Szegeden, PhD, történész, emeritus múzeumigazgató, címzetes főiskolai tanár, számos kötet szerkesztője, önálló kötetek és nagyszámú tanulmány írója. 1973-tól a szegedi Móra Ferenc Múzeum történésze, majd 1978-tól 2007-ig ugyanazon múzeumban a Történeti Osztály vezetője, 2007–2011 között pedig annak igazgatója. A nyolcvanas évek végén, 1989-ben a szegedi KÉSZ alapítója, titkára lett, majd a mai napig elnöke. Számos országos és nemzetközi történészkonferenciát szervezett. A Gál Ferenc Főiskolán 20. századi egyház- és művelődéstörténetet, a Szegedi Tudományegyetem Művelődéstörténeti Tanszékén művelődéstörténetet oktatott.

Zombori István 1990-től a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia munkaközösség egyháztörténeti folyóiratának, a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (2.–30.) évfolyamainak szerkesztője, továbbá az annak támogatására 1995-ben alapított alapítvány titkára. Eddig mintegy háromszáz egyháztörténeti témájú kötetet szerkesztett, illetve jelentetett meg.

A METEM alapítását követő első években nagy energiával folyó munkát számos konferencia kísérte, amelyek sokszor éles vitákra adtak alkalmat. Később a METEM igazi küldetése és érdeme az egyháztörténeti írások publikálása lett. Ez részint a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* című, évente négy számban megjelenő folyóirat révén – amelynek szerkesztése jelenleg Szegeden folyik, és Zombori István kiemelkedő érdeme, részint a METEM-könyvek folyama segítségével vált lehetőséggé. (A sorozat jelenleg a 90. sorszámú kötetnél tart.) Méltán mondhatjuk, hogy missziót tölt be: az egyháztörténet-írásnak leghatékonyabb ösztönzője és regulátora maga a nyilvánosság, a publikálás.

Tisztelettel tekintünk a METEM elhunyt alapítóira és képviselőire: Horváth Tibor jezsuita atyára, Dankó László kalocsai érsekre és most az alapítók vízióját kiteljesítő Zombori Istvánra, aki 70. életévét tölti be.

Fáradhatatlan szervező tevékenységével felpezsdítette hazánkban az egyháztörténet, mint tudományág művelését, és az elmúlt nemzedéknyi időben hozzájárult ahhoz, hogy az egyháztörténet-írás a nemzeti történetírás részévé vált.

Kedves István, a hosszú évtizedek alatt számos konferencia, sorozat és kötet létrehozásában működtünk együtt. Mindezt sokszor nehéz küzdelmek közepette a szükséges anyagiak előteremtésében. Mindannyian épültünk optimizmusodon és lendületeden. A továbbiakban is a jó egészséget és a jó Isten kegyelmét kívánom és kérem számodra. Ad multos annos!

Pannonhalma, 2019. január 6.

Várszegi Asztrik
c. culusi püspök, emeritus főapát
a METEM elnöke

SZEGED-ALSÓVÁROSTÓL RÓMAIG, A KÖZÉPKORI LOVAGRENDEKTŐL A HUSZADIK SZÁZADI EGYHÁZTÖRTÉNETIG

Beszélgetés Zombori Istvánnal életútjáról és történeti pályájáról

Zombori István történész, nyugalmazott múzeumigazgató, címzetes főiskolai tanár, a magyar egyháztörténeti kutatások jelentős alakja. Kiadói és folyóirat-szerkesztőként több mint háromszáz kötet megjelenítése fűződik nevéhez. Tudományszervezőként ugyancsak számos nagyságrendben szervezett kiállításokat, konferenciákat, könyvbemutatókat, kerekasztal-beszélgetéseket. Emellett közel háromszáz saját írása is megjelent: tanulmányainak tematikája a középkori egyetemes történelemtől a jelenkori magyar egyháztörténetig ível. [Válogatott bibliográfiáját lásd a kötet végén.] Az idei év elején, nem sokkal hetvenedik születésnapja előtt beszélgettünk vele a szeged-alsóvárosi katolikus hagyományvilágról, a múzeumi évtizedekről és a rendszerváltozás idején újjáéledő magyarországi egyháztörténeti kutatásokról.

- *Régi szegedi familia a Zombori család. Szeged történetének forrásaiban és a Szeged-alsóvárosi anyakönyvekben találkozhatunk ezzel a névvel. Tudom, hogy az alsóvárosi templomba gyakran átjártál, hogy ott nőttél föl a ferences kolostor környékén, és hogy még krokodilokat is láttál az egyik alsóvárosi búcsúban az 1950-es években.*

– Igen, az én családom régi szegedi, sőt Szeged-alsóvárosi család, amely több generációra visszamenően itt él, úgyhogy van kit látogatnunk az alsóvárosi temetőben. Természetesen – mint Alsóvároson szinte mindenki – katolikus a család, annak rendje és módja szerint. Úgy gondolom, hogy – Bálint Sándort idézve – „igazi alsóvárosi” vagyok. Lévén, hogy 1949-ben otthon, a Mátyás tér 7. szám alatti házban születtem. Aztán egy év után átköltöztünk – mert az csak egy rokoni lakás volt – a Mátyás tér 15. szám alá. Ott laktunk tíz évig a szüleimmel és mi hárman, a testvéreimmel, aztán 1960-ban kezdtük építeni azt a házat, amelyben több, mint ötven évig éltem, a Mátyás tér 13. szám alatt. Ez a Mátyás tér és a barátokról, a ferences szerzetesekről elnevezett Barát utca sarkán lévő épület, amelyet apámmal magunk építettük, s amelyben egészen 2015 szeptemberéig laktam, amikor is két sarokkal odébb, a szintén Alsóvároson lévő Szivárvány utcába költöztem a feleségemmel és a három gyermekemmel együtt.

Kimondhatom, hogy öt és fél éves koromtól az alsóvárosi templomban nőttek föl. 1955-be került oda Dávid atya. Az a Dávid Lajos Szaniszló, aki az Erdélyből áttelepült egyetem gyógyszerészkarának kiváló professzorának, Dávid Lajosnak a legidősebb fia volt a tíz gyerek közül, s ahol a másodszülött az a Dávid Katalin, akit mindannyian ismerünk, mint a magyar egyházművészet és szakrális kultúra szakértőjét. Nekem személy szerint a lelkiatyám és a spirituális nevelőm volt Dávid atya. Aztán az idők folyamán lett

belőlem kis ministráns, nagy ministráns, ministránsvezető – és bizony naponta megfordultam a templomban és a plébánián tizenhét éves koromig, amikor aztán katona lettem, majd egyetemista.

Hat éves koromban a Mátyás tér túloldalára, a volt zárdába, a hajdani Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek egykori iskolájába mentem tanulni. Korábban a nagyanyám, az édesanyám és a nagynéném járt oda iskolába. Amikor én 1955-ben elkezdtem, akkor ez már a főiskola „kettes számú gyakorlója” névre hallgatott. Ugyan nem volt egyházi intézmény, de második osztályban Bödő Erzsébet, harmadikban Márai Rózsa – mindketten egykori apácák – volt a tanítónőnk, illetve az osztályfőnökünk. 1948 – a felekezeti iskolák államosítása előtt – negyedik után a fiúknak máshova kellett menni, mert az elemi iskolai szint fölött már csak leányiskolaként működött. Ez így volt az ötvenes évek elején is. Én az elsők közé tartoztam, akik az egész általános iskolát, mind a nyolc osztályt ott járhatták végig.

Onnan kerültem az egyetemi gyakorló gimnáziumba, a Ságváriba, ami szintén meghatározónak bizonyult. Az akkori „elit osztályba” kerültem ugyanis: a francia tagozatra. Ott nagyon jó gárda volt. Mind a tanárokat, mind az osztálytársaimat tekintve. A francia nyelv tanulása és ismerete aztán nem kis mértékben kihatott az egész életemre. Hiszen miután leérettségiztem, történelem–francia szakra jelentkeztem az egyetemre. Számomra nem volt kérdés akkorra már, hogy történelmet tanuljak. Ráadásul kiváló történelem-tanárom, Suki Béla révén szinte egyetemi szintű oktatásban volt részünk. A katonaság után kezdek meg egyetemi tanulmányaimat.

Mint sokan az akkori egyetemi és főiskolai hallgatók közül, én is Hódmezővásárhelyre kerültem katonának, ahol egy évig voltam „előfelvételi”. Ezidő alatt végigjártuk az országot katonaként. Három hétig voltunk Táborfalván, a bugaci homokpusztaságban nyári táborban lövészetben, utána Tarnaleleszen hegyi kiképzésen, majd a Dunántúlon hadgyakorlaton. Szóval végigjártuk mindazt, amit az akkori időszak katonájaként végig kell járni. El kell mondani: azt tapasztaltam, hogy akkor még a hadseregben eléggé alacsony volt a tisztek és tiszthelyettesek szellemi színvonala. Egy-két fiatal hadnagyon ugyan már látszott, hogy ők az új iskola, de nekünk, egyetemistáknak elég sok problémánk volt velük.

- *Maradjunk egy kicsit Alsóvárosnál. Bálint Sándor nevét említetted. Ő írta A hagyomány szolgáltatában című – posztumusz megjelent – kötetében közölt önéletrajzában – ami az 1970-es évek végén született –, hogy amikor ő cseperedett, akkor „szinte törzsi zártságú” Szeged–Alsóváros a középkori katolikus vallásosságnak a világát mutatta. Ez érezhető volt-e még a fiatalkorodban, az 1950-es–1960-as években?*

– Igen. Alsóváros még abban az időben is a szegedi nagytáj – a Bálint Sándor-i „szögedi nemzet” – egyik szakrális központja volt. Egyrészt említettem Dávid atyát, akihez, mint lelkiatyámhoz jártam. Másrészt akkoriban ott szolgált Csizmadia atya, aki ferences szerzetesből lett – kénytelen módon – világi pap. Ő még az a lelkipásztor volt, aki a diplom kerítésének a sarkába nap, mint nap – jó időben – kiült egy székre és mindenkihez volt két-három szava.

Az ötvenes években Alsóváros valóban „érintetlen” volt a vallásosság és az egyházi jellegű hagyományok tekintetében. Emlékszem, akkor még eseménynek számított ott-hon, ha valaki „bement a városba”, vagyis elhagyta Alsóvárost. Később, amikor elkezdtem járni a Somogyi-könyvtárba, akkor mindig mondtam, hogy „na, bemegyek a városba”. A Mátyás tér, ahol éltünk, egy igazi gyerekparadicsom volt és ott még szinte csak lovas kocsival jártak. Naponta egy-két buszjárat, ha végigment rajta, de semmi több.

Az alsóvárosi plébánia kapcsán meg kell említeni, hogy Pozsgai Pál plébánosról – aki évtizedekig ott volt – egyértelműen kiderült, hogy beépített ember volt és hogy a „megfelelő” utasításokat hajtotta végre. De a gyerekek nevelését és a fiatalok összefogását Dávid Lajos intézte. Pozsgai hagyta, hogy Dávid atya szervezze a gyerekeket. Rengeteg hittanos és rengeteg ministráns volt. Persze nagy fegyelem is, mert százával voltak a gyerekek. Az is igaz, hogy amikor én – még korán, hatéves koromban, tehát elsősként – elsőáldozó lettem, mikor az arra fölkészítő foglalkozásról jöttünk ki a templomból, többször ismeretlen emberek álltak ott az épület előtt és kérdezték, hogy kik vagyunk mi, miért járunk mi templomba és miért küldenek oda minket – biztos erőszakkal – a szülők. Volt olyan, aki hazakísért engem és az anyámat megpróbálta meggyőzni, hogy ne járasson hittanra. Kiderült később, hogy kommunista agitátor volt. Az anyám pedig elküldte melegebb éghajlatra.

- *Akkoriban a legendás alsóvárosi búcsú világa is érintetlen volt. Mint egy korábbi Veled készült interjúból kiderül: ezek nemcsak többnapos események voltak, de még olyan egzotikus dolgokat is lehetett látni a búcsú forgatagában, mint a krokodilok.*

– Valóban hatalmas nagy búcsú voltak minden évben augusztus elején. Ez azt jelentette, hogy a Szeged környéki parasztság a tanyavilágból lovas kocsival jött be, sokszor két-három nappal hamarabb. Ez még a nagy téjeszesítés előtt volt és különösen a Szeged környéki tanyai világból hozták a rengeteg dinnyét, amit aztán ott árusítottak. De sok ringlispil volt és mindenféle árus. Az egyik nagy kuriózum pedig az volt, amikor egy két-két és fél méter széles bádoggal medencében víz volt, abban pedig két vagy három kisebb krokodil. Nagy dolog volt ez nekünk, még a televízió előtti korszakban. Hallott és tanult ugyan az ember a krokodilról, de élőben, igazi, ami a farkával csapkodott, az bizony nem akármilyen látványosság volt.

Tulajdonképpen így volt ez a hatvanas évekig és mi, ministránsok – pont Dávid atya szervezése révén – minden évben a búcsújárás fő területén tevékenykedhettünk. Főnt, a templomtorony legfelső részében voltunk és – akkor sokan gyalog jöttek, kereszttel, a saját papjuk vezetésével – onnan figyeltük a harminc-negyven-ötven fős csoportok érkezését. Amikor láttuk, hogy a Mátyás térre érnek, vagy már nagyon közel vannak, akkor elindult a harangozás és addig harangoztunk, amíg a csoport be nem jött a templomba. Ez egy nagyon érdekes szokás volt. Természetesen a búcsú az minimum péntektől tartott vasárnapig.

A már említett Bálint Sándorral, vagy ahogyan hívtuk Sándor bácsival – akivel a nagyszülők révén nagyon távoli rokonságban is voltunk – én igazán az egyetem alatt kerültem kapcsolatba. Aztán a múzeumban eltöltött éveimben még inkább elmélyült a kapcsolatunk. Olyannyira, hogy a könyveit és különlenyomatait nekem mindig ezekkel a szavakkal dedikálta: „Zombori Pistának alsóvárosi szívvel”. Gyakran mondta, hogy „Pista, ez a Mátyás tér, ez Alsóváros központja”. És tényleg! Én is így érzem.

- *Az alsóvárosi fiatalkor után a szegedi egyetem következett, ahol történelem-francia szakra jártál. Kik voltak a tanáraid? A történészek között voltak kedves professzoraid? Volt olyan, aki hatott rád? Az egyetemnek a hatvanas évek már más korszaka, mint az ötvenes évek, akkora már csökkent a kommunista dogmatizmus a bölcsészkaron.*

– Azt hiszem, ketté kell választani a dolgot. Az akkor engem tanító professzorok szakmailag ismert és jól fölkészült tanárok voltak. Ugyanakkor nem volt kétséges, hogy – egyet-kettőt kivéve – ideológiailag hova tartoztak. Karácsonyi Béla, aki első évben

volt a honfoglalás korának, a magyar őstörténetnek és az Árpád-kornak az előadója. De azért elmagyarázta a sztálini katonai rendszert. Érthetetlen volt számomra, hogy ő, aki Szekfű Gyula tanítványa és rendkívül jól felkészült, latin-görög tudással rendelkező történész volt, hogyan lehetett annyira megszállottja a – még akkor a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején is az idejét múlt – sztálinizmusnak.

- *Karácsonyi Béla a Rákosi-korszakban parlamenti képviselő volt. Később pedig az első csanádi püspök, Szent Gellért munkáját fordította magyarra.*

– Én csak jót mondhatok róla, velem rendkívül kedves volt mindig, nagyon örült, amikor nála vizsgáztam, nekem élmény volt vele találkozni. Ugyanebben az időben volt fiatal tanársegéd Kristó Gyula, aki megint csak a leghíhűbb rendszerhívőként politikai tartalommal oktatta a középkort, viszont rendkívül jó volt a szemináriuma: tartalmilag, módszertanilag, emberileg egyaránt. Természetesen akkor a vizsgán véletlenül se lehetett Szent Lászlót, vagy Szent Istvánt mondani. Érdekes volt számomra, hogy amikor a rendszerváltás idején, múzeumi osztályvezetőként meghívtam előadónak, akkor már Szent Lászlóról – nem pedig I. Lászlóról – mondott egészen kiváló dolgokat. Szádeczky-Kardoss Samu tanította az ókort. Nem volt különösebben nagy élmény, elég szárazon és sok adattal adta le az anyagot. Sokat kellett tanulni az óráira, de maga a professzor nagyon kedves ember volt.

Nagyon fontos volt az akkori szegedi történészképzésben Wittman Tibornak a szerepe. Szekfű-tanítványként, nyelveket beszélő és kiválóan fölkészült kutatóként markánsan baloldali meggyőződésű volt. A Lenin Intézet igazgatója volt 1955-ig, utána került Szegedre, és nekünk azzal büszkélkedett, hogy ő 1956 végén vagy 1957 elején kapott pár hónapos ösztöndíjat Franciaországba és Belgiumba. Azt mondja: „én voltam az egyetlen, aki a szocialista Magyarországot képviseltem a sok disszidens magyar között”. Ugyanakkor emberileg és szakmailag nagyon jó volt. Le a kalapot előtte, hiszen éppen ő volt az, aki Budapestről az Akadémia Történettudományi Intézetéből Heckenast Gusztávot, illetve Makkai Lászlót fölkérte egy-egy kurzus tartására. Én őket akkor ismertem meg és lettem jóban velük, s akkor kezdődött az én kapcsolatom is a Történettudományi Intézettel, ami aztán – az egyetem elvégzése után a szegedi múzeumba kerülve – tovább mélyült, akkor már elsősorban Szakály Ferencel voltam jóban.

- *Az egyetemi évek végén milyen témából készült a szakdolgozatod?*

– Wittmannál kevesen voltunk seminaristák. Ő olyat hallgatókat várt, akik tudnak nyelveket. Úgyhogy mi – a kollegámmal, Körmeny Lajossal – francia szakosok, három vagy négy angol szakossal együtt voltunk nála szemináriumon.

- *Wittman Tibor a Latin-Amerika tanulmányok és a hispán világ kutatásának lett az egyik nemzetközileg is jegyzett jelentős alakja, aki a világ gazdasági munkamegosztást és a gyarmati világ gazdaságtörténetét kutatva jutott új eredményekre.*

– Én azt hiszem, hogy neki nagyon érdekes, ugyanakkor nagyon logikus volt az útja. Tudott németül, franciául, olaszul, spanyolul, nagyon jól tudott latinul. Amikor ő a tizenhetedik század kapcsán – hiszen eredetileg Bethlen Gáborral foglalkozott – találkozott a holland és a svéd protestánsok történetével, akkor került látókörébe a tizenhatodik századi Németalföld, ami akkor még Spanyolországhoz tartozott, majd kitört a forradalom és a háború, amelynek révén különvált a protestáns Hollandia és a katolikus Belgium. Ezeket kutatva találta meg a spanyolkérdést, mint történeti témát, amelybe nyelvtudása miatt gyorsan bele tudott merülni. Akkoriban készült egy könyvsorozat az európai államfőkről, amelybe ő II. Fülöpöt írt. A spanyol történelem kapcsán találkozott a gyarmatosítás és Latin-Amerika történeti problémájával. Lehet persze, hogy ebben volt po-

litikai indíttatás is: Kuba akkoriban csatlakozott a kommunista táborhoz. Wittman több alkalommal részt vett Spanyolországban konferenciákon. Akkoriban már létezett az Európai Latin-amerikanisták Társasága, amelyhez csatlakozva gyorsan meghatározó személyiség lett. Aztán jóformán az egész tanszékét ráállította arra a kutatási témakörre, amit aztán később Anderle Ádám vitt tovább. Tehát Wittman professzort én kerestem meg azzal, hogy a középkori Franciaország, illetve a johannita lovagrend történetéről szeretném írni a szakdolgozatomat.

- *Wittman kapcsán fontos megjegyezni, hogy ő történészként erősen gazdaságtörténeti szemléletű volt.*

– Igen, az ideológiatörténet helyett ő az anyagi kérdésekkel foglalkozott, a társadalomnak a gazdasági tényezőit kutatta.

- *– Téged nem érintett meg akkor a gazdaságtörténeti vonal?*

– Nem. Engem egyáltalán nem. Engem a középkortörténet érintett meg akkor. Wittman pedig azt tanácsolta, hogy vegyem föl a kapcsolatot Jónás Ilonával, aki az ELTE Székely György professzor vezette Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének volt az egyik meghatározó személyisége. Jónás Ilona – aki maga is francia szakos volt – nagy szeretettel fogadott és az ő vezetése alatt készítettem el a dolgozatomat. 1971-ben volt módom kimenni két hónapra Párizsba, ahol a Bibliothèque Nationale-ban kutathattam. Akkoriban Jónás Ilona is kint dolgozott, úgyhogy még ott találkoztunk is és adott egy-két kutatómódszertani szempontot.

Így készült el a szakdolgozatom, amiből egy rövidített változatot 1973 elején, ötödévesként tudományos diákköri pályázatként beadtam. Az Országos Tudományos Diákköri Konferencia Nyíregyházán volt. A nagy és népes diákköri tanácskozáson a régészeti és középkori szekció egyben volt, s ennek a középkori-régészeti szekciónak akkor Trogmayer Ottó, a Csongrád megyei múzeumigazgató volt a vezetője. Ő ismert engem, mert én az első két évben az egyetemen hallgattam régészetet – ahol ő is tanított –, de aztán úgy gondoltam, hogy nekem, akit Nyugat-Európa középkori és kora újkori történelme érdekel, kicsit „földhöz ragadt dolog” a magyarországi régészet, úgyhogy ezt a témát elhagytam.

A diákköri dolgozatom egy külön miniszteri díjat nyert. Trogmayer Ottó azt mondta nekem, hogy „Pista, ha hazamegyünk, keressen meg a múzeumban”. El kell mondanom, hogy akkor volt ott a diákköri konferencián Klaniczay Gábor és Zinner Tibor is, akikkel ott ismerkedtem meg. Szegeden pedig fölkerestem Trogmayer Ottót, aki fölajánlotta, hogy legyek az akkoriban a múzeumban – a néprajz, régészet, művészettörténet, természettudomány mellé – szerveződé történész osztály munkatársa.

- *Ez mikor történt?*

– 1968-ban kezdtem az egyetemet, 1973-ban végeztem. Aztán 1973 szeptemberétől 2011 decemberéig, közel negyven évig voltam a szegedi múzeumnak – mint egyetlen munkahelynek – a dolgozója.

- *A szegedi Móra Ferenc Múzeumban egyből a Történeti Osztály megszervezése volt a feladat?*

– Nem. Amikor Trogmayer Ottó odavett, az járt a fejében, hogy legyek az akkor a múzeumban várostörténészként dolgozó Csongor Győző – akinek még két éve volt a nyugdíjig – utódja. Ez aztán egy olyan sajátos helyzetet eredményezett, hogy Csongor Győző, aki a múzeum meghatározó személyisége volt, a legnagyobb utálattal viseltetett irántam, merthogy közölték vele, hogy én leszek az utódja. Úgyhogy nem állt szóba velem. Én pedig két évig azt csináltam, amit akartam. Nagyon élveztem, mert a múzeumba jött a rengeteg meghívó a különböző konferenciákra, amelyeken részt is vettem.

Aztán 1975-ben, amikor Csongor Győző nyugdíjba ment, akkor én vettem át a város-történeti gyűjteményt. Akkor mi, fiatal muzeológusok a szakmai konferenciákra Budapestre, a Munkásmozgalmi Múzeumba jártunk továbbképzésre, ami akkor valamikor az 1970-es évek elején költözött az újjáépített Várba. A Várban akkor volt a Nemzeti Galéria, a Budapesti Történeti Múzeum és a Munkásmozgalmi Múzeum. A Munkásmozgalmi Múzeumba akkor már velem együtt egy sereg új fiatal járt, Miskolcra, Szombathelyről, Győrből. Azt kaptam feladatul, hogy szervezzem meg Szegeden a munkásmozgalmi múzeumot és a gyűjteményt, ami azonban már indulásától tágabb érdeklődési körű és várostörténeti jellegű volt.

- *Időközben – kora újkori témakörben – egyetemi doktori címet szereztél és elindult a tudományos pályád.*

– A tudományos diákköri pályamunkám és szakdolgozatom – a bírálók és a szakma szerint – nagyon jól sikerült. Úgyhogy tovább foglalkoztam a johanniták történetével, s közben szembesültem vele, hogy áttelepültek Rodoszra, amikor a Szentföld elesett, majd Rodoszról, amikor az is török kézre jutott, átkerültek 1522-ben Máltára. Ez pedig a tizenhatodik századi nagy uralkodó, V. Károly német császár és spanyol király kora. Akkoriban úgy „belebolondultam” a tizenhatodik század magyar és egyetemes történetének kapcsolataiba, hogy V. Károllyal, Moháccsal, a török elleni európai harcokkal kezdtem el intenzíven foglalkozni. Ez nem volt független Szakály Ferenctől, aki akkoriban már az Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott, de akivel én még mint a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársával ismerkedtem meg. Kutatásaim során tapasztaltam, hogy sok „spanyol szála” is van az általam kutatott területnek. S mivel franciául tudtam, latinul is tanultam, elkezdtem barátkozni a spanyol nyelvvel.

- *Spanyolul olvasol és beszélsz is?*

– Olvasok és beszélek. Tizenhatodik századi szöveget is olvastam sokat és aztán, amikor kint voltam hónapokig ösztöndíjjal, akkor jól megtanultam beszélni. Később itteni tapasztalataimról számos előadást is tartottam.

- *Ha jól tudom először az aspirantúra idején voltál kutatni Spanyolországban.*

– 1980-ban megpályáztam és el is nyertem a hároméves kandidátusi aspirantúrát a Történettudományi Intézetben.

Akkor hivatásszerűen oda kerültem, fölfüggesztettem a szegedi múzeumi munkámat.

- *R. Várkonyi Ágnes volt a témavezetőd.*

– Az ő témavezetésével kutattam, amikor 1982-ben kaptam egy három hónapos madridi ösztöndíjat. Akkor kutattam a simancasi levéltárban, valamint Madridban a Nemzeti Könyvtárban, illetve átnéztem a Királyi Történeti Akadémiának egy nagyszerű, hatalmas kéziratok anyagát, pont V. Károlyra és az 1500-as évekre vonatkozóan.

- *A bölcsészdoktori értekezésedet még az aspirantúra előtt, 1979-ben védted meg a szegedi egyetemen Adalékok V. Károly politikájának magyar vonatkozásaihoz (1519–1538) címmel.*

– 1975-ben kezdtem el a doktori értekezésemet V. Károlynak a magyarországi törökellenes harcokkal kapcsolatos politikájának témaköréből. Az anyaggyűjtés során tapasztaltam, hogy az 1848/49-es szabadságharc elbukása után, több kiváló tudósunk – mint például Rónay Jácint –, később Óváry Lipót, Simonyi Ernő, Hatvany Mihály – ami Horváth Mihály álneve volt – számos nyugat-európai könyvtárat és levéltárat megjárt és rengeteg anyagot lemásolt. Óváry Lipót olyan magyar vonatkozású spanyol oklevelek regesztáit készítette el, amelyeket Simancasban gyűjtött. Ezeket tanulmányoztam a

Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. Ez volt a disszertációm forrásbázisának egyik alapja.

● *A védési bizottságnak kik voltak a tagjai?*

– Szántó Imre professzor és Gyimesi Sándor, az akkori tanszékvezető. Nagyon kedvesek voltak, kollégaként fogadtak már. Tag volt még Medzibrodsky Endre, aki egy nagyon kiváló kutató, régi vágású úriember volt. Annak idején megírt a tizenhatodik századi iráni-török kapcsolatokat, de aztán Wittman Tibor nem támogatta ebben, pedig az egy egészen unikális dolog lett volna a magyar kutatásban.

Visszatérve tehát az aspirantúrára! Miközben az akadémián szinte napi vendég voltam az akadémiai könyvtárban, egyik alkalommal – már nem is emlékszem, hogy azért, mert volt benne néhány engem érintő spanyol oklevél, vagy csak véletlenül – kihoztak nekem egy nagy dobozt, amelyben egy vaskos kéziratot találtam. Az volt ráírva, hogy Géresi Kálmán másolata, Moszkvából, Szydłowiecki lengyel kancellár naplója 1523-ból. Ez azonnal megfogta a kutatói képzeletemet. Kértem azonnal a mintegy háromszáz oldalas szövegről egy másolatot és Lakatos Pállal – kedves atyai jó barátommal, a latin tanszék oktatójával –, nekiálltunk és elkezdtük fordítani. Örültem, mert egy fantasztikusan izgalmas dolgot sikerült találni. Teljesen érthetetlen volt számomra, hogy a magyar történettudomány, ami érintőlegesen tudott erről a naplóról, ezt a nagy terjedelmű epikus forrást miért nem adta ki és miért nem használta? Ez a másolat ugyanis 1873-tól ott volt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, tehát tudtak róla. Mindössze a II. Lajos udvaráról készült beszámolóra hivatkoznak belőle néhol egy mondat erejéig.

Ez a téma volt tehát az, ami az V. Károllyal kapcsolatos kutatásaim helyét átvette és a készülő kandidátusi értekezésem alapját adta. Bár nem volt idegen az eredeti témától, hiszen Ferdinánd főherceg – 1526-tól magyar király –, mint V. Károlynak az öccse, foglalt állást a török ügyben itt, Közép-Európában. Nagyon izgalmas dolog volt, rengeteg lengyel forrást kellett hozzá megnéznem. Időközben három év után visszatértem a múzeumba és rájöttem, hogy az V. Károlyról szóló – eredetileg tervezett – disszertációt, számos részletkérdés tisztázása és további forráskutatás hiánya miatt nem tudom befejezni. Közben a Szydłowiecki-kutatásokba nyakig belemerültem. Az 1990-es években a Szydłowiecki-fordítás készült, majd jöttek az azt földolgozó szakmai tanulmányok. A napló latin és magyar szövege és a hozzá tartozó terjedelmes tanulmányom aztán – eléggé körülményes módon – csak 2004-ben jelent meg, maga a forrás magyarul és latinul. Úgyhogy végül én a *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból* című kötetet – és benne a százhusz oldalas *Jagelló–Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján* című tanulmányomat – adtam be a Pázmány Péter Katolikus Egyetemre és ott szereztem meg végül is – eléggé soká – a PhD-fokozatot 2006-ban.

● *Időközben pedig a szegedi múzeum munkatársként jónéhány kiállítást rendeztél, számos konferenciát szerveztél és könyveket adtál ki.*

– A múzeumban 1973-tól – az aspirantúra után pedig még fokozottabban – több kiállítással és tudományos rendezvénnel mutatkoztam be. Akkor jött az ukáz a megyei pártbizottságtól – hiszen a múzeum megyei fönntartású szervezet volt –, hogy meg kell szervezni a munkásmozgalmi múzeumot. Tudni kell, hogy maga a Munkásmozgalmi Múzeum Budapesten volt, ahol akkor meghatározó szerepe volt Szikossy Ferencnek, aki előbb főigazgató-helyettesként, majd főigazgatóként dolgozott ott. Akkor persze már mindannyian – fiatalabb szakemberek – egyetértettünk abban, hogy nincs ilyen külön diszciplína, hogy „munkásmozgalom-történet”, hanem tizenkilencedik–huszadik századi magyar történelem van, amelynek természetesen része a munkásmozgalom múltja is. De

hát ez elválaszthatatlan a várostörténettől, úgyhogy bizony mi a Rákóczi-korig, sőt még időnként korábbra is visszanyúltunk kutatásainkban. 1978-ban megszerveztünk a megyei múzeum „munkásmozgalmi osztályát”. Valójában ez a történeti osztály volt és ezt a nevet viseltük a későbbiek folyamán is.

● *Meddig volt munkásmozgalmi osztály?*

– Tulajdonképpen mi a nyolcvanas évektől már nyíltan is a Történeti Osztály nevet használtuk. 1984-től beköltöztünk a Somogyi utca és a Kelemen utca sarkán álló Fekete Házba, amit mint munkásmozgalmi múzeumépületet jelölt ki számunkra a megyei pártbizottság. Én oda tulajdonképpen 1989 végéig, mint „Dr. Zombori István, a Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója” kaptam a hivatalos leveleket. A múzeumban persze ez egyértelműen a történeti osztály volt.

● *A Fekete Ház már általam és munkatársaid által rendezett állandó várostörténeti kiállítása a nyolcvanas évek közepén nyílt meg és mintegy két évtizedig állt.*

– Eredetileg azt akarták a főntartók, hogy az 1984-es megnyitásra készüljön el. Mi mondtuk, hogy képtelenség, mert először be kell lakni az épületet. Így az állandó tárlat csúszott pár évet, mi pedig – jellemző módon – egy akkor még majdhogynem tabunak számító első világháborús kiállítással kezdtünk. Majd mindjárt utána egy Erzsébet királyné-kiállítással folytattuk.

Végül 1986-ra készült el az állandó kiállítás, amelyet mi tulajdonképpen az 1850-es években indítottunk időben. Az egyik korai darabja volt a tárlatnak egy 1876-ból való zászlótöredék: a mindszei katolikus munkásegylet zászlódarabja, a helyi plébános aláírásával. De mi voltunk, aki akkorra rendbe tettük a szegedi negyvenhatosok által az első világháborús frontról hazahozott doberdói fát és beállítottuk a fakatonát, ami szintén Nagy Háborús relikvia. És a kiállítás fő helyére terveztük azt a – ha jól emlékszem, talán valamelyik klinika homlokzatáról leszerelt – nagy kerámia, magyar koronás címer is a két angyalal, de azt nem engedték, úgyhogy azt kicsit elrejtve oldalra kellett tennünk. A kiállítás 1945-ig ment el. Ez egy elég korrekt tárlat volt.

Időközben én a történeti osztályon belül a tizenhatodik századi elkötelezettségemet is igyekeztem érvényesíteni, valamint több tizennyolcadik századi témáról is publikáltam – a barokk templomoktól a Rákóczi-korig –, hiszen Szegeden is akkor indul újra az élet a török uralom után. Ezirányú kutatásaim során találtam rá Bél Mátyásnak a Csongrád és Csanád vármegyéről készült, kéziratban maradt munkájára, amelyet aztán ki is adtam. Ennek kapcsán, mivel 1984-ben volt Bél Mátyás születésének háromszázadik évfordulója, egy nagy konferenciát rendeztem Szegeden, amelyre eljött Köpeczi Béla, Benda Kálmán, Makkai László, Péter Katalin, R. Várkonyi Ágnes is.

● *Ennek anyaga jelent meg a szerkesztésében még abban az évben A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században címmel.*

– Így van. Ez a kötet akkor igazán országos szenzáció lett, amit mind a mai napig sokan keresnek. Többek között Wellmann Imre, Tarnai Andor, Nagy József Zsigmond, Ágoston Gábor kollégám, aki most Amerikában tanszékvezető, valamint Szakály Ferenc voltak a szerzői. Egy szakmailag egészen kiváló társaság. Majd ezt követte néhány év múlva a tudományszervező tevékenységem újabb eseménye. Az pedig a Pázmány-évforduló – halálának háromszázötvenedik évfordulóján, 1987-ben – kapcsán szervezett konferencia volt: Kubinyi András, Barta Gábor, Hóvári János, R. Várkonyi Ágnes, Bitskey István, Péter Katalin, Benda Kálmán, Ötvös Péter, Monok István, Haraszi György részvételével. Nem akármilyen társaság volt ez. Ebből lett egy évvel később *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században* című kötet, amit szintén ma is nagyon sokan keresnek. Elmond-

hatom, hogy a múzeumban nagy lehetőségünk volt arra, hogy színvonalas konferenciákat szervezzünk. Ott volt a múzeumnak a díszterme, az adminisztratív apparátusa, ráadásul mindig jó ebéddel és vendéglátással vártuk az előadókat. Örömmel és szívesen jöttek a kollegák hozzánk, s a konferenciák után ki tudtuk adni ezeket a köteteket.

- *Akkoriban indult a Szeged művelődéstörténetéből című sorozat is, amelyet Lengyel András irodalomtörténész-muzeológus szerkesztett. Kik dolgoztak akkor még az általad vezetett a Történeti Osztályon?*

– 1980-ban a Fekete Házba, a történeti osztályhoz került Lengyel András, mint irodalomtörténész, illetve Dömötör Mihály, aki a múzeumnak kiváló fotósa lett, egészen 2010-ig, amikor nyugdíjba vonult. Nagy dolog volt, hogy egy országos, nemzetközi híré és tekintélyű műtárgyfotósa van a múzeumnak. 1986-ig ott dolgozott Marjanucz László, aki most az egyetemen tanszékvezető. Tóth István kollegám azért hozott egy új szint, mert neki nem csak a neve tót, hanem – mint mindig büszkén mondja – a származása is, és az ő szlovák nyelvtudása meghozott számos kapcsolatot számunkra, amelyek az egész Felvidéket és Szlovákiát megnyitották előttünk. De ott dolgozott még Sipos József történész és Nagy Ádám numizmatikus is.

A múzeumnak előbb egy, majd két mikrobusza volt, s azokkal szervezett a történeti osztály szakmai utakat a Felvidékre. Pozsonytól egészen Kassáig jártuk évente rendszeresen és módszeresen végig az egyes területeket és a múzeumokat. Ebben az volt az értékes, hogy ugyan sok helyen voltak magyarok, de ahol nem voltak, ott Tóth István révén ugyanolyan szeretettel fogadtak bennünket a szlovák kollegák is, és mindenféle kapuk és raktárak nyíltak meg előttünk. Nagyon jó szakmai kapcsolatok jöttek létre a szlovákiai muzeológiai szakmával és számos kiállítást kölcsönöztünk Rozsnyóról, Kassáról, Nyitráról. A Pozsonyi Nemzeti Múzeum főigazgatójával, Péter Marákival nagyon jóban voltunk, aki egy szlovák úriember, de jól tudott magyarul, visszatérő vendég volt Szegeden. Sokszor volt nálunk a kassai múzeum igazgatója, Pollák Róbert is, aki megismerte munkatársaival a szegedi Halászcseréjét, a halászszevet, a haltepertőt.

Tehát a határon túli emberi és szakmai kapcsolataink jók voltak és a 1990-es évek második felében ugyanez indult meg Erdély felé is. Kolozsvár, Nagyvárad, és leginkább a Székelyföld – Csíkszereda, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy – irányába. Ezekkel a helyekkel nagyon jó szakmai kapcsolataink alakultak ki, ami aztán a 2000-es évek elején Gyarmati Zsolt csíkszeredai múzeumigazgatóval egészen konkrét kiállításcserékre állt be, és évente rendszeresen szerveztünk közös konferenciákat. Úgy gondolom, hogy igazi nemzetközi intézménnyé vált a Történeti Osztály.

Mindezek mellett a hazai muzeológiai szakma életében is részt vettem. Ennek jegyében 2000-ben Szegedre összehívtam a múzeumi történészeket és akkor megalapítottuk a Magyar Múzeumi Történész Társaságot, a MAMUTT-ot. A Magyar Nemzeti Múzeum is föl vállalta az ügyet, úgyhogy Pintér János főigazgató-helyettes, illetve a Történelmi Tár vezetője, Ihász István vezetésével egy nagyon jó társaság formálódott. Saját folyóiratot indítottunk, ami azóta is megjelenik *Történeti Muzeológiai Szemle* címmel. A MAMUTT minden évben egy háromnapos konferenciát tart az ország különböző múzeumaiban, amelybe aztán én megyei múzeumigazgatóként több területen be tudtam segíteni. Az első határon túli konferenciára bennünket kértek fel a MAMUTT tagjai, úgyhogy a szegedi múzeum szervezte Dunaszerdahelyen, illetve Galántán és Pozsonyban a többnapos konferenciát 2007-ben. Óriási siker volt. Mi is annak tekintünk, mint rendezők, hiszen az ilyen konferencia mindig úgy néz ki, hogy az első nap az összejövetel, a megnyitó, az első plenáris előadások ideje. A második nap egy szakmai kirándulás a környékben,

ahol az adott rendezők bemutatják a különböző emlékhelyeiket, múzeumaikat. A harmadik nap az rendszerint mostanában péntek, de akkoriban még szombat volt, akkora már mindig csak a fele társaság maradt. Azt kell mondanom, hogy amikor mi szerveztük, a háromnapos konferencia harmadik napja Pozsonyban volt, s az ottani ismeretségünk révén a most már segédpüspökként ténykedő Jozef Hal'ko atya fogadott bennünket és vezetette végig a társaságot a koronázó templomban. Mondanom sem kell, hogy erre a szombati napra a 105 fős konferencia 105 fővel képviseltette magát és egy hangulatos búcsúebéd zárta az egészet, amit a mai napig emlegetnek a résztvevők.

- *Közben – immár több mint két évtizedes kutatói, tudományszervezői és vezetői tapasztalattal – Csongrád megyei múzeumigazgató lettél 2007-ben.*

– 1973-ban kerültem a múzeumba. Akkor – egészen 1997-ig – Trogmayer Ottó volt a megyei múzeumigazgató. Tehát én két évtizedig voltam a „keze alatt”. Különösen az 1970-es évek és az 1980-as évek időszaka hatalmas fénykor volt. Trogmayer Ottót az egész országban mindenki ismerte: a múzeumi berkekben éppúgy, mint a régészet és az ismeretterjesztés világában. Nagy szabadságot adott a munkatársainak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy amikor én 1973-ban bekerültem a múzeumba, akkor Trogmayer Ottó azt mondta: „Pista, a történelem kutatásában csináljon, amit jónak lát, csak arra kérem, hogy semmiféle egyházi szervezkedésben ne vegyen részt”. Tudta, hogy én a katolikus egyházhoz sok szállal kötődöm, de nem tudom, hogy mit gondolhatott a katolikus egyház szervezkedéseiről, úgyhogy én nyugodtan megígérhettem neki, hogy ilyen „szervezkedésekben” nem veszek részt. Én pedig éltem a kutatói szabadság adta a lehetőséggel és 1978-ban, amikor a Történeti Osztályt megszerveztem, már középvezetőként tevékenykedtem, és menedzseltem az előbb már említett kiállításokat, konferenciákat, könyveket.

Ezekhez jött 1984-ben a Fekete Ház, ami egy gyönyörű palota, s egy valóságos önálló „birodalom” nőtte ki magát, hiszen tizenegynéhány ember dolgozott ott. Gyűjteménykezelő, restaurátor, fotós, irodalomtörténész, történész. Egy nagyon jó csapat volt. Én pedig tényleg egyfajta igazgatóként éltem világom, magam szerveztem a programokat. Bár 1984-től kezdve hivatalosan osztályvezetőként voltam jelen a múzeum életében: láttam és tudtam, hogy mi hogy zajlik, hogy működik a megyei szervezet.

Nem volt különösebb meglepetés, amikor végül 2007-ben én lettem a múzeumigazgató. A korábban általam megtapasztalt „Trogmayer-módszerrel” dolgoztam. Ha a kollégák jöttek, meghallgattam őket és rájuk bízam az ötleteik megvalósítását. Egyébként pedig azt kell mondanom, hogy aki egy cégnek a vezetője, az tudja, hogy ha egy cégnél valami sikeres, akkor minden dicsőség az övé. Ha pedig bukás van – akármelyik kolleaga csinálja is –, az meg a te bukásod és a te szégyened. Ez azt is jelenti, hogy egy-két esetben, amikor valami nem úgy sült el, mint ahogy kellett volna, akkor az ember vállalta, mint vezető, hogy igen az én „saram”, mert nem fogom rákenni egy beosztottamra, még ha ő is volt. Illetve ha ő volt, akkor megint az én hibám, miért nem figyeltem oda, vagy ha tudtam, hogy nem fogja tudni megcsinálni, akkor miért hagytam, miért bízam rá... Szerencsére nem nagyon volt ilyen, nem panaszkodhatok. Más kérdés, hogy nem az én hibámból, de elég váratlanul és dicsőtelenül ért véget – vagy úgy is mondhatnám: szakadt félbe – a múzeumigazgatóságom.

- *Végül is nyugdíjba mentél...*

– Egy évem még lett volna hátra a múzeumigazgatói megbízásomból, de a megye – akkor még a megyéhez tartozott a múzeum – első számú vezetőjével összekülönböztem, amikor olyanra akartak rákényszeríteni, amit én törvénytelennek tartottam, és tartok ma is, s ami miatt egyszerűen nyugdíjba küldtek. Tehették, én ugyanis akkor hatvankét éves

voltam és az akkori előírások szerint hatvankét év volt a nyugdíjkorhatár. Ugyanakkor az ötéves múzeumigazgatói ciklusomból még egy év hátra volt. Nyugdíjba kerültem, sőt ki is lettem tiltva a múzeumból, úgyhogy onnantól kezdve én teljes gőzzel ezt az egyháztörténeti vonalat csináltam tovább. Ugyanakkor persze az országos múzeumi történetési kapcsolattrendszere megmaradt.

- *Mielőtt rátérnénk az egyháztörténeti munkásságodra, beszéljünk a főiskolai és egyetemi oktatói időszakodról! Régóta jelen vagy a felsőoktatásban. Kezded a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, folytattad a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán – amelynek címzetes főiskolai tanára vagy – és jelenleg a szegedi-csanádi egyházmegye által fenntartott Gál Ferenc Főiskola oktatója vagy.*

– Amikor még egyetemista voltam, ötödéves koromban a szegedi Ságvári Gimnáziumba mentem vissza gyakorló tanítani. Nagyon szerettem. Suki Bélának az irányítása alatt tanítottam fél évig a történelmet, a most százegy éves Kovács Béla mellett pedig a franciát, két különböző osztályban és nagyon-nagyon élveztem, nagyon szerettem tanítani. Nagyon sajnáltam, hogy 1973-tól múzeumi emberként ezt nem tudtam csinálni. Viszont úgy hozta a sors, hogy a múzeumi kollégáim – Sipos József, Nagy Ádám, Tóth István, Marjanucz László, Lengyel András, később Marosvári Attila – a szegedi tanárképző főiskolán végeztek. Nagy István tanár úrnak, a főiskola történettudományi tanszéke vezetőjének irányítása alatt, aki baloldali volt, de kétségtelen, hogy egy igaz magyar ember, aki a magyarságra, a magyar mivoltunkra való büszkeségre nevelte a hallgatókat. Én is jóban lettem vele, és óriási öröm volt számomra, amikor 1987-ben fölkerült, hogy a főiskolán tanítsam az 1526-tól 1790-ig terjedő korszakot. Tartottam előadást és szemináriumot egyaránt. Nagyon élveztem azt a négy évet, merthogy 1991-ig oktathattam. Volt olyan időszak, amikor a *Bevezetés a történettudományba* című tárgyat is tanítottam, sőt, amikor a középkort tanító Szekfű László fél évig alkotói szabadságon volt, az őskortól egészen 1790-ig én oktattam és szigorlatoztattam az egész évfolyamot. Rengeteg levelezős hallgatót tanítottam és vizsgáztattam. Most így utólag derülnek ki „a múlt bűnei”. A közelmúltban egy alkalommal egy társaságban, a parlamentben szóba került a nevem, egy volt hallgatóm érdeklődött, hogy mit csinálok mostanság.

- *Potápi Árpád János államtitkár úr?*

– Potápi Árpád János, a nemzetpolitikaért felelős államtitkár mondta, hogy „Zombori tanár úrnál tanultam és nála szigorlatoztam”. Aztán később találkozottunk, én pedig mondtam neki, hogy nagy büszkén és elismeréssel tekintek arra, hogy egy ilyen jeles pályát befutó és a magyarság képviselőjeként meghatározó posztot betöltő államtitkár a hallgatóm volt.

Ehhez hasonló eset volt, hogy egy könyvet mutattunk be Bátaszék középkoráról – Valter Ilona munkáját – és a szervezők jelezték, hogy ők felkérik Puskás Imre államtitkárt, aki odaváló Bátaszékre, hogy legyen ott az eseményen és köszöntse a megjelenőket. Puskás Imre államtitkár úr pedig üdvözölt, hogy „jó napot, tanár úr!” Elmondta, hogy előző este megnézte az indexét, hogy hányast is kapott tőlem annak idején.

- *És hányast?*

– Természetesen ötöst! Én az életemben nem sok embert buktattam meg, és nem azért, mert én nagyon laza voltam. Hanem valahogy úgy gondoltam – és ma is így gondolom –, hogy inkább megpróbálom „kiprészíteni” a tudást a vizsgázókból. Pedig volt olyan kolléga, éppen a tanárképző főiskolán, aki azzal szórakozott, hogy két szó után kirúgta a fél évfolyamot. Én ezt inkább tanári kudarcnak tekintem az illető részéről. Azt pedig, hogy a mai egyetemet végzettek jelentős része nem, vagy csak nagyon nehezen

tud beszélni, az azért van szerintem, mert a verbális rész ma az oktatásban sokkal kisebb szerepet kap, mint korábban.

Szóval én mindig nagyon élveztem az oktatást. A főiskolai pályafutásom 1991-ben – szintén elég dicstelenül – ért véget, mert Nagy István tanár úr nyugdíjba vonulása után az utódjával egy alkalommal összekülönböztünk. A történelem tanszék és a főiskola épülete ugyanis a Miasszonyunk-nővérek egykori iskolaépületében volt és 1990-ben, a rendszerváltás után én is egyik fő mozgatója voltam Szegeden annak a törekvésnek, hogy az egyházi ingatlanokat az érintettek kapják vissza. Ebben az esetben is: hogy a nővérek vegyék át az iskolát. Emiatt aztán csúnyán összevitatkoztunk a tanszékvezetővel, akivel egyébként baráti kapcsolatban voltunk korábban, aki aztán bosszúból kirúgott. Miközben a Hattyas sori volt laktanyába költözve a főiskola százszor jobb lehetőségek közé jutott – beleértve a történelem tanszéket is –, mint amilyen a korábbi épületben volt. Aztán később a püspökségnek a főiskoláján, illetve Monok István meghívására a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Művelődéstörténeti Tanszéken tanítottam néhány éven át.

- *A rendszerváltozás idején a szerveződő keresztény közélet, és a keresztény tudományosság újjáéledése folyamatában tevékeny szerepet vállaltál. Ez utóbbi kapcsán – többek között – a Magyar Egyháztörténeti Vázlatoknak a felelős szerkesztése és a METEM Könyveknek a szerkesztése fűződik a nevedhez.*

– Az igazság az, hogy én éltem világomat annak idején, és nagyon későn, harmincyolc évesen nősültem meg 1987 elején. Mindjárt abban az évben meg is született a fiam, és a feleségemmel együtt több gyermeket terveztünk, akik aztán 1991-ben és 1992-ben meg is érkeztek. Negyvenévesen nagyon élveztem a családi életet és a gyerekek nyújtotta élményeket. A feleségem szintén tősgyökeres szegedi, a szülők is ismerték egymást, két sarokra laktunk egymástól. 1987-ben Bánkúti Imre, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgató-helyettese nyugdíjba vonult, aki akkor megkérdezett engem, hogy nem szeretnék-e az utódja lenni, mint – mi ezt akkor úgy mondtuk a szakmában, hogy – a budapesti várkapitány-helyettes. Akkor megkérdeztem a feleségemet, hogy akarunk-e Pestre menni, de végül úgy döntöttünk, hogy nem. Tulajdonképpen szívesebben maradtam Szegeden, hiszen akkor én már jártam Madridban, Párizsban. Úgy voltam, hogy bármilyen nagyvárosban elvagyok, de azért Szeged egy olyan elérhető méretű hely, ahol az ember jól el tud lenni. Úgyhogy akkor 1987-ben maradtunk.

Jött 1989-ben a rendszerváltás. Körülöttünk nyüzsgött mindenki, és én, mint egy egykoron „reakciónak” megbélyegzett személy, kicsit óvatosan néztem az MDF körül a szerveződések felé. De aztán 1989 végén már úgy alakult a dolog, hogy valamelyik keresztény formációban részt szerettem volna venni. Szóba került az akkoriban újjáalakult Kereszténydemokrata Néppárt, de én úgy döntöttem, hogy inkább – a család és a gyerek miatt – kicsit visszafogom magam. Amikor aztán mégis úgy döntöttem, hogy belépnek, megdöbbenve láttam, hogy jó néhány olyan egyén volt akkor már KDNP-tag, akiket én a főiskoláról, vagy innen-onnan, még az volt állampárt tagjaként, illetve munkásmozgalmom „jeles képviselőjeként” ismertem. Úgyhogy aztán végül is nem léptem be.

Időközben kapcsolatba kerültem a Keresztény Értelmiségiek Szövetségét szervező Csanád Béla atyával, aki a központi szemináriumban volt kiváló tanár Budapesten – korábban valamikor az 1960-as években itt Szegeden volt teológiai tanár, és ministráns voltam, jól ismertem. A pesti KÉSZ-esek itt engem tartottak a fő szervezőnek és mintegy kilencven fővel, 1989 szeptemberében a felsővárosi plébánián Kovács Mihály plébános – és nem sokkal később ismét – piarista atya vezetésével létrehoztuk a szegedi KÉSZ-t.

Én voltam a titkára, ő az elnöke. Ez a szegedi KÉSZ aztán azonnal „fejest ugrott” a közéletbe: abba, hogy katolikus iskolát akarunk, vissza szeretnénk kérni a katolikus ingatlanokat. Ebben a munkában Gyulay Endre püspök úr – akivel én már jóban voltam különböző múzeumi és egyházi kiállítások révén – abszolút partner volt.

Jelenits Istvánt, a piarista tartományfőnököket jól ismertem, úgyhogy meghívtuk Szegedre és javasoltam, hogy jöjjenek vissza, mert szeretnénk piarista gimnáziumot. Ugyanígy meghívtuk Debrecenből az iskolanővéreket, leszerveztem, hogy ez az iskola, a főiskola iskolája fogadta őket és megmutatták nekik az épületeket. Gyulay Endre püspök úr a püspökharon belül az egyházi ingatlanok visszaadásának volt a felelőse. Tehát vele együttműködve ezek a dolgok mentek szépen, és tulajdonképpen a nővérek is megtelepedtek ismét a városban és létrejött az általános iskola.

Úgyhogy az 1991-ben és 1992-ben született két másik gyerekemmel együtt, mindhárom gyerekem már hála Istennek ismét a nagymamák, dédnagymamák által – és általam – látogatott iskola diákja lehetett elsőtől nyolcadikig. Mi is sokat tettünk azért, hogy az iskolát fokozatosan visszakapják és pénzhez jussanak a fölújításhoz. Sokkal bonyolultabb volt viszont a piarista gimnázium ügye, hiszen annak az épületét nem nagyon lehetett visszaadni, mert az az egyetemé lett. Ráadásul a hajdani udvarba beépítették a Béke-épületet, plusz az egyetemnek a számítástechnikai, egyéb tanszékei révén olyan fajta berendezések voltak beépítve, hogy nagyon költséges lett volna onnan kibontani. Aztán az Antall-kormány idején sikerült elérni, hogy egy nagy összegből egy új gimnáziumot lehetett építeni. Azóta is mindkét iskola kiválóan működik, sőt a nővéreké is ugyanúgy átment középiskolába is, és megfelelő oktatás folyik a falai között.

Aztán 1990 szeptemberében eljutottam egy egyháztörténeti konferenciára Észak-Olaszországba, Milánótól nem messze, Gazzadába. Ott, a hegyek között, a később VI. Pál néven pápává lett Montini bíboros hozzájutott egy családi örökséghez. Egy arisztokrata családé volt és gyönyörű, hegytetőn álló kastélyt parkkal, amelyet az egyházra hagytak. Az egyház fölépített ott egy szállást és egy nagyszerű lelki gyakorlatos központ jött létre. A nyolcvanas évektől kezdve ott egy itáliai csapat évente szervezett egy egyhetes történetész konferenciát, amely a kelet-európai országokat vette sorra, és akit lehetett meghívtak az adott országból. 1990 szeptemberében Magyarország került sorra, úgyhogy aki élt és mozgott az egyháztörténeti kutatók közül, az ment. Kint volt Paskai László bíboros, Várszegi Asztrik, Péter Katalin, Szakály Ferenc. Tehát mondhatjuk, hogy a magyar egyháztörténetész gárda és a magyar katolikus egyház jeles reprezentánsai. A szegedieket én vittem autóval.

● *Kik mentek még Szegedről rajtad kívül?*

– Petrovics István, Almási Tibor, Orbán Imre és Koszta László. Ezen a tudományos tanácskozáson ismerkedtem meg Somorjai Ádámmal. Várszegi Asztrikkal és Paskai bíborossal már ismertük egymást, a történész kollégákat pedig ismertem a Történettudományi Intézetből. Nagyszerű négy-öt napot töltöttünk ott. Szabó Ferenc jezsuita atyával is ott ismerkedtem meg közelebbről. Az emigráció és a magyarországi szakma egyháztörténeti kutatásainak meghatározó alakjai tehát ott voltak.

Azért azt el kell mondani, hogy a Történettudományi Intézet, amikor én a hetvenes években elkezdtem velük kapcsolatba kerülni – meg még a nyolcvanas években is – gyűjtőhelye volt azoknak, akiket „reakciósaknak” neveztek és akiket nem engedtek tanítani az egyetemeken. Természetesen volt egy másik rész is: Pach Zsigmond Pál igazgató, majd utódja Ránki György, utána pedig Glatz Ferenc, vagy Szabó Miklós az SZDSZ egyik alapítója, de végső soron ő is az „aláírók” és az „ellenállók” közé tartozott. De

azért a meghatározó volt egy erőteljes protestáns jelenlét, hiszen ott dolgozott Benda Kálmán, a református egyház Ráday-gyűjteményének vezetője, Makkai László, Makkai Sándor református püspök fia és Péter Katalin, Péter János református püspök lánya. Mi pedig Barta Gáborral és Szakály Ferencsel képviseltük a „pápista vonalat” annak idején a csapatban.

Az imént említett kutatók 1990-ben mind kint voltak az olaszországi konferencián, és ahogy hazajöttünk, én azonnal fölvettem a kapcsolatot Somorjai Ádámmal, hogy állítsuk össze ennek a konferenciának az anyagát. Mindenkitől bekértem az előadásokat és ezeket megjelentetve indult meg az *Ecclesia Sancta* sorozatunk. A dolognak az volt a lényege, hogy én, mint a KÉSZ szegedi titkára, egy Leuven-ben lévő jezsuita atya – Muzslay István – révén kaptam egy hathetes ösztöndíjat Leuven-be. Ott kutattam a leuveni és a brüsszeli levéltárakban, elsősorban V. Károllyal kapcsolatban, illetve akkor tíz napra leutaztam Madridba is levéltározni, aztán vissza.

Akkor egyszer csak szólt nekem Somorjai Ádám számítsak rá, hogy engem keresni fog Horváth Tibor jezsuita Torontóból, merthogy szeretné, ha én a METEM magyarországi főszervezője lennék. „Mi az a METEM?” – kérdeztem. Végül 1991-ben találkoztam először Horváth Tiborral, aki tájékoztatott, hogy ők a METEM-et – a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösséget – 1988-ban azért hozták létre, hogy a magyar egyháztörténeti kutatás újrainduljon, s kérdezte, volna-e kedvem, hogy ennek hazai főszervezője legyek.

Nagy örömmel vállaltam, és amikor hazajöttem 1991 júniusában, akkor Várszegi Asztrikkal és Somorjai Ádámmal fölvettem a kapcsolatot és hárman nekifogtunk. Emlékszem, Asztrik atya akkor még a központi szemináriumnak volt a rektora Pesten, de nem sokkal utána megválasztották főapáttá, s akkor már ő püspökké volt szentelve. Tulajdonképpen így hárman fogtunk neki, és kezdtük el. Én pedig megkaptam egy nagy anyagot, hogy ez a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* névre hallgató évkönyv, aminek egy kötete már megjelent – s hogy mostantól én folytassam. Gyorsan összeállítottam egy második, nem sokkal később pedig egy harmadik kötetet. De akkor már éreztem, hogy ezzel tovább kellene lépni, és akkor Asztrikkal megbeszéltük, hogy a negyedik kötettől kezdve már nem évkönyv, hanem évi négy számban megjelenő folyóiratként jelentetjük meg. A folyóirat mind a mai napig él és virul *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* címmel, ami nem a legszerencsésebb elnevezés – de hát készen kaptuk. Ezen változtatni már nem akarunk.

Nem sokkal utána felmerült a könyvkiadás ötlete is. Szabó Ferenc – szintén jezsuita – javasolta, hogy könyveket is kiadhatna a METEM, s rögtön mondta is, hogy elsőként az ő Pázmányról szóló kötetére gondolt. Akkor valóban – még szinte szamizdatként 1990-ben Rómában – meg is jelent *A teológus Pázmány* című munkája, mint a METEM Könyvek első kötete. Amit aztán később egy második kiadásban ismét több száz példányban kiadtunk, mert az első szinte azonnal elfogyott. Úgy gondoltuk, hogy évente egy kötetet jelentetünk meg, ami aztán olyan villámgyorsan alakult, hogy volt olyan év, hogy hat-nyolc könyvet is kiadtunk. Sorra jöttek a szerzők – és jönnek hál’ Istennek napjainkban is – jobbnál jobb egyháztörténeti művekkel. Így a sorozat már jóval kilencven kötet fölött jár. Emellett volt jó néhány olyan is, hogy egy-egy egyházi főiskola, egyetem, vagy alapítvány kérte, hogy működjünk közre könyvük publikálásában. Mivel ezeket nem akartam a METEM Könyvek sorozat részévé tenni, egyéb könyveink között jelentek meg, de ennek a kiadványfolyamnak is már közel száz darabja van.

- *A folyóiratszámokkal és könyvekkel együtt hány METEM-kiadvány lehet összesen?*

– Háromszáz kiadványnál tartunk körülbelül. Szántó Konráddal is szerkesztettünk egy sorozatot, *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek* címmel, amelynek kilenc kötete fölölelte azokat a püspökségeket és érsekségeket, amelyek jelenleg Magyarországon vannak. De például a szeged-csanádi egyházmegyéét nem lehet megcsinálni, mert ennek Temesváron van az anyaga, a nagyváradié Nagyváradon, de határon túl őrzik még többek között a nyitrai, kassai, gyulafehérvári stb. anyagot is. Somorjai Ádámmal szintén a kilencedik kötetig vittük az *Ecclesia Sancta* sorozatot.

- *Tíz évvel ezelőtt, amikor hatvanéves voltál, megjelent a bibliográfiád és a válogatott tanulmányaidat tartalmazó Századokat átívelő évtizedek című könyv, amely szerteágazó és impozáns mennyiségű tudományos és tudományszervezői munkásságodnak is tükrö. A hetvenedik év elérése, gondolom, számvetésre készteti az embert. Mire vagy büszke az elmúlt időszakból?*

– A METEM égisze alatt az elmúlt harminc évben rengeteg forráskiadvány, monográfia, konferencia- és tanulmánykötet jelent meg, amelyekre méltán vagyunk büszkék. De azt is el kell mondani, hogy az egyháztörténeti könyv- és folyóiratkiadási terület, nem egyszerűen csak egy kiadó, hanem egy szellemi és tudományos műhely is. Hiszen konferenciákat is szervezünk, illetve más szervezeteknek is segítjük a tudományos munkáját. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen több rendezvényt tartottunk, de Nagyváradon is létrejött egy fiatal gárda és a határontúliakkal is együttműködünk: Pozsonnyal, Dunaszerdahellyel, Párkánnyal. Az egyháztörténeti kiadványok ügye szerencsés módon a kilencvenes évektől a telefon révén, majd a kétezres évek elejétől az internet megjelenésével az elektronikus levelezés révén könnyen alakult és mindmáig napi kapcsolatban vagyunk számtalan kutatóval és szerzővel.

Horváth Tibor, aki Torontóban volt jezsuita, meghívott oda engem: először 1993-ban, majd 2004-ben. Nagyon lelkes támogatóink vannak ott, úgyhogy mi a kanadai magyarságról, az észak-amerikai magyarságról, a legkülönbözőbb helyekről – különböző atyáktól, illetve világi szakemberektől – közöltünk tanulmányokat és köteteket. Mi a METEM-nél ugyanis azt tűztük ki célul, Várszegi Asztrikkal együtt, hogy a kommunizmus négy és fél évtizede alatt elkészült, de – politikai okokból – az íróasztal fiókjában maradt kéziratokat jelentessük meg. Valóban ennyiben mi mások voltunk, mint más folyóirat szerkesztőség, vagy könyvkiadó. Mert néha egy-egy régebben elkészült mű egy-egy idősebb atyától, vagy más, a kommunizmusban meghurcolt és mellőzött kutatótól nem biztos, hogy megütötte szakmailag az elvárt színvonalat, vagy egyszerűen már nem volt korszerű, de úgy gondoltuk, hogy ennyi jóvátétel nekik személy szerint ebben az országban jár.

Azt is el kell mondanom, nagy öröömre szolgált, hogy egy fiatal egyháztörténész gárda is felnőtt mellettünk, akik tudományos pályájukat a mi kiadványaink hasábjain megjelenő publikációkkal kezdték. Ilyen Molnár Antal, aki ma a magyar történész szakma meghatározó embere és január óta az Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója. Ő a kilencvenes évek elején egyetemistaként került velünk kapcsolatba. Vagy éppen Miklós Péter, aki ma hódmezővásárhelyi múzeumigazgató, és aki szintén egyetemistaként kezdte hozni az első tanulmányokat a kétezres évek elején. De még jó néhány ilyen fiatal szakember van: Galsik Zsolt, Sarnyai Csaba Máté, Tóth Sándor Attila, Révész Éva, Kovács Kálmán Árpád, Rétfalvi Balázs, akik ma már elismert kutatók. Ugyanakkor olyan nagynevű és mára már klasszikusnak számító történészeknek adtuk ki munkáit, mint Jakó Zsigmond, Mészáros István, Gerics József, Sólmos Szilveszter, Szilas László, vagy Kubinyi András. De születésnapi köteteket is állítottunk össze, például Ad-

riányi Gábornak, vagy Várszegi Asztriknak a tiszteletére. Ugyanakkor az elmúlt közel harminc év elteltével nagyon sok szerzőnk már csak a „néhai” jelzővel illelhető. Sajnos, a sok idős korban elhunyt szakember között olyan fiatal is akad, mint Csíky Balázs.

Ezzel párhuzamosan, a kilencvenes évektől – részben muzeológusként, részben egyháztörténeti kutatóként – kénytelen voltam előbb egy-egy előadás, illetve tanulmány erejéig, később forrásszinten is kutatva olyan huszadik századi egyháztörténeti témákat vizsgálni, mint például a szeged-alsóvárosi ferences templom és kolostor két világháború közötti története, Zadavec Izván tábori püspök és Horthy Miklós szegedi gyökerű kapcsolatrendszere, vagy Glattfelder Gyula csanádi püspök Szegedre kerülése és Szeged püspöki székhellyé válása, illetve az ötvenhatos forradalom bizonyos momentumai.

1978-tól múzeumi osztályvezetőként, 2007-től megyei múzeumigazgatóként, 1991-től a METEM kiadványok felelős szerkesztőjeként – amit 2012-től, nyugdíjazásomtól, úgymond „főállásban” csinálók – személyes, szakmai és intézményes kapcsolatrendszereket az egyház- és művelődéstörténeti kutatások szolgálatába állítottam. Itthoni és külföldi konferenciáinkat, valamint elkészült könyveinknek egy-egy nagyszabású bemutatóját sikerült komoly tudományos eseményekként megszervezni. Hiszen Budapesten egy-egy ilyen bemutatkozásra sokszor száz-százötven érdeklődő is eljött. Jeles szakembereket kértünk föl, kiváló kutatók könyveinek a bemutatására. Egyházi vonatkozásban felekezeti köziség jellemzi a munkánkat. A katolikus tematikájú könyvek mellett református, evangélikus, unitárius, ortodox és zsidó vonatkozású köteteket és tanulmányokat is megjelentetünk. Úgy értékelem, hogy a magyar egyház- és vallástörténeti kutatások területén komoly és maradandó eredményeket sikerült elérnünk.

Óriási élmény és megtiszteltetés volt számomra, hogy 1997-től részt vehettem a magyar katolikus egyház több mint ezer évét bemutató vatikáni kiállítás elkészítésében. Ezt Cséfalvay Pál atyával, az esztergomi Keresztény Múzeum igazgatójával együtt készítettük, és 2001 őszén mutattuk be Rómában – igen nagy sikerrel. Egyáltalán: ki kell emelnem Róma szerepét a METEM működésében és az életemben. A Római Magyar Akadémia Csorba László, Kovács Péter és különösen Molnár Antal igazgatósága alatt – kapcsolódva a Tóth Tamás rektor alatt működő Pápai Magyar Intézethez – számos konferencia, kötet elkészítéséhez, könyvbemutató rendezéséhez jelentett meghatározó partnerséget. A sok év alatt ott értettem meg, mennyire igaz Lászlai sírfelirata: *Roma est patria omnium*. Megtisztelve érzem magam, hogy ez idő alatt olyan nagyszerű emberekkel ismerkedhettem meg és dolgozhattam együtt a már említetteken túl, mint Szántó Konrád, Pásztor Lajos, Cicutti Lajos, Lukács László, Szilas László, Gergely Jenő, Balogh Margit, Monok István, Hajnóczi Gábor, Koszta László, Várdy Béla, Illés Pál Attila, Molnár Imre, Erdődy Gábor, Szesztay Ádám és Érszegi Márk. Nagy szellemi és lelki élmény volt megismerni a határon túli magyar alkotóközösségeket a Felvidéken, Erdélyben, és persze az emigrációban. Saját sorsomon tapasztaltam meg lengyel barátaink szeretetét és megbecsülését irántunk.

Ha végigtekintek életem eddigi hetven évén, azt mondhatom: soha nem gondoltam, hogy ilyen módon alakul a sorsom. De látva az eddigieket, csak azt kívánom, a Jó Isten adjon erőt, hogy a továbbiakban is a családom, a barátaim és kollégáim együttműködésétől kísérve folytathassam mindezt, amíg az Aratás Ura azt jónak látja.

A beszélgetést Miklós Péter készítette

ADALÉKOK A SZENT IMRE EMLÉKÉV SZEGEDI ESEMÉNYEIHEZ*

Tanulmányomban azt a folyamatot kísérem végig, amely – az országos Szent Imre-év egyik eseményeként – 1930-as zárándoklathoz és a szegedi dómban ma is látható ereklye Szegedre kerüléséhez vezetett. Véleményünk szerint itt nem csupán a Horthy-korszak revíziós gondolatait és a jubileumi évfordulókat¹ megünnepeli vágyó politikai katolicizmus érzékelhető, hanem megjelenik az a középkor óta megfigyelhető szokás² is, amely a jelentős vallási személyiségek testi maradványainak, ruháinak, használati tárgyainak kijáró kultikus tiszteletet és az ebből következő kötelezettségeket mutatja: hanem a hitelességük és őrzésük évszázadokat átívelő feladatát is.³ Így a politikai és gazdasági válság idején megszervezett 1930-as ünnepségsorozat – és az 1938-ban megszervezett újabb – Szent Imre- és Szent István-émlékév (a két szent halálának jubileuma) igazán vallási – egyházi jellegű volt.⁴ A politikai stabilizálódás útjára lépett Bethlen István nevével fémjelzett kurzus igyekezett az 1930-as ünnepséggel az állam és az egyház kiegyensúlyozott kapcsolatát kifejezni, így az ünneplő közönség figyelmét elterelni a gazdasági válság (1929–1932) okozta társadalmi megrázkódtatásokról.

*

* A tanulmány egy a „Szent Imre emlékévi és előzményei Szegeden A 1930.évi velencei zárándoklat és a Szent Gellért ereklye töredék hazahozatalának néhány kérdése” munkacímű tanulmány rövidített változata.

1 Jelentős évfordulók a két világháború között: 1931-ben Szent Erzsébet halálának 700., 1942-ben Szent László szentté avatásának 750. és Boldog Margit születésének 700. évfordulója. A korszaknak legjelentősebb eseménye 1943-ban volt, ekkor XII. Piusz pápa Boldog Margitot avatta szentté, és az erről szóló bullát Szent Erzsébet ünnepén állította ki. Így az új szentet 1944 januárjában ünnepelték meg országszerte. *Szabó Miklós*: Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. h.nv 1984.479–80; 486–87.; *Csikó Balázs*: Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai: Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Bánkuti Gábor, Varga Szabolcs, Vértesi László (szerk.) 240 p. Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012. pp. 135–157. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis; VIII.)

2 Ereklyetisztelet Magyar katolikus lexikon III. kötet Szent István Társulat Budapest 1997.227–230. (Később: MKL.)

3 Ezen relikviák hitelességét az illetékes egyházi hatóság okmánnyal és pecséttel ellátva bizonyítja. „Őrzésére a ereklyetartót készítene.” Elidegenítés. A hatályos egyházjog tiltja az ereklyék eladását. Kiemelkedő és nép részéről nagyon tisztelt ereklyét elidegeníteni vagy más helyre átvinni csak a Szentszék engedélyével szabad (1190. k.). MKL III. kötet 224.

4 *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat Pozsony, Kalligram, 2009. 220. (Később *Zeidler* 2009)

1923. március 29-én a Szeged hasábjain tudósítás jelent meg a cikk „Glattfelder püspök megérkezett Szegedre”. A Budapestről érkezett főpapat⁵ a szegedi vasútállomáson dr. Somogyi Szilveszter polgármester köszöntötte, melyre a püspök többek között a következőket válaszolta. „Nagyveszteségek után térek meg önökhöz, de ezek a veszteségek a bizalmat és reménységet egy pillanatra sem olthatják ki bennem. És bennem a hit, a remény és vallásos meggyőződés azt súgja, hogy ami ma van, az nem lehet örökké [...]” Az újságcikket olvasóban biztosan kialakult az a kép, hogy a püspök a békediktátum után kialakult helyzetet csak átmenetinek tartja és bízik abban, hogy csak rövid ideig tartó állapotról van szó és visszatérhet Temesvárra.

A megyéspüspök beszéde után a Templom-térre hajtott ahol Várhelyi József pápai prelátus a csanád megyei papság élén a következő szavakkal üdvözölte a püspököt: „Fájdalmas érzés szállja meg szívünket, amikor Méltóságodat a szegedi fogadalmi templom romjai előtt fogadjuk, mert ezek a romok szomorúan jelképezik Szent Gellért egyház-megyéjének széttépett köntösét. Szomorú ami szívünk tőlünk elszakított gyászban élőtestvéreinkért, de öröm és büszkeség hatja át lelkünket, mert Szent Gellért utóda inkább választotta az üldöztetést, mintsem hogy nemzetét megtagadja.”

Glattfelder Gyula válaszában a következőket mondotta: „Köszönöm kedves Testvéreim, hogy azzal a hűséggel és ragaszkodással fogadtatok, amely a Csanád egyházmegye papságát mindig jellemezte. A Ti hűségetek vigasztalást nyújt nekem az én nagy bánatomban. Egyházmegyénk kicsi lett, de minél kisebbek lettünk, annál nagyobb lelkesedéssel és több hűséggel kell munkálkodnunk, mert nagy feladat előtt állunk. Az apostoli munkában és az ország felvirágoztatásában legyünk mindnyájan hű követői Szent Gellértnek.”⁶

Glattfelder mondatai a következő évek ismeretében programbeszédnek is tekinthetők. Jogosan merül fel a kérdés, a püspök mennyire tartotta a szegedi létét ideiglenesnek? Temesvár,⁷ a hosszú évszázadok alatt kiépült püspöki székhely megszokott nyugalma és kiépítettsége⁸ idővel a múlt ködébe veszik. Szeged városát kell építenie úgy, mint egykor az szent Gellért tette Marosváron. Ezt láthatjuk a következő évek munkáiban is.⁹

A magyarországi politikai változások és Glattfelder személyisége újabb lehetőségeket nyitnak. Gondoljunk csak az 1925. évi XXII. tc szerinti felsőház visszaállításra és

5 A püspököt fogadta meg: dr. Aigner Károly főispán, dr. Szalay József kerületi rendőrfőkapitány, Kovács Károly ezredes, Pfeiffer Péter rektor, dr. Bottka Sándor rendőr-főkapitány, Orosz Pál kúriai bíró, Curry Richárd táblabíró. Szeged, 1923.március 29.

6 Szeged, 1923.március 29.

7 Klebelsbergnek írott levelében a következőket írja: „Papjaimhoz búcsúzásul intézett pásztorlevelem miatt hadbírószági eljárást indítottak ellenem s megakadályozták eljöveteletem. Majd pedig az eljárás befejezése előtt a temesvári prefektus és siguranta 71/1923. sz. rendeletükkel f. hó 23-án felszólítottak, hogy országuk területét 48 óra alatt hagyjam el. Ennek következtében átköltöztem s székhelyemet Szegeden óhajtom tartani.” *Zombori István*: Glattfelder püspök és a csanádi püspökség Szegedre költözése 1918–1923 In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Történeti Tanulmányok Studia Historica 13. Szeged, 2010. 180–181.

8 papnevelde, székesegyház, tanítóképző

9 Szegedi Királyi Katolikus Tanítóképző Intézet 1923-ban készült el.

felsőházi tagságra,¹⁰ majd arra, hogy neve Csernoch érsek 1927-es elhunytá után¹¹ felmerül az esztergomi érseki székház várományosai között.

Az előbbieket egyértelműen jelzik, hogy a püspökök jó viszonyt ápol az ország politikai elitjével. Elfogadják és elismerik tevékenységét.

A változások sorában nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy 1926-tól Klebelsberg Kunó lett Szeged belváros országgyűlési képviselője.¹² Úgy véljük, hogy kettejük tevékenysége Somogyi polgármesterrel kiegészítve biztos háttérrel adta annak, hogy Szeged jelentős várossá fejlődjék.

A ZARÁNDOKLAT ÉS AZ ORSZÁGOS SZENT IMRE-EMLEKÉV

Az 1930-as évre átalakul a magyar püspöki kar mind személyi összetételében¹³, mind a megvalósítandó célok tekintetében. A fentiek mellett ki kell emelnünk Serédi Jusztinián személyét. A XI. Piusz pápa által csak 1927. december 19-én bíborossá kreált bencés szerzetes, kora egyik legfiatalabb magyar főpapja. Az 1928-ban még csak 44 éves teológus, az új kánonjogi kódex szerkesztője, Pietro Gasparri bíboros államtitkár vatikáni bizalmasa kerül az esztergomi érseki székházba. Jó érzékkel látja a modern médiumok hatását a társadalomra, kifinomult ízlésvilága,¹⁴ római kapcsolatai révén egyfajta a magyarországi „katolikus megújulás” zajlott le az 1930-as évektől¹⁵. Az elvégzett munkát vizsgálva szembetűnően egy fiatalodó püspöki kar képe bontakozott ki. A változásokat Breyer Ist-

10 Glattfelder püspök országgyűlési tevékenységével kapcsolatban: *Zombori István*: Glattfelder Gyula politikai tevékenysége a parlamentben (1911–1943), 109–111 In: *Igazságot – Szeretettel* Glattfelder Gyula élete és munkássága Budapest–Szeged, 1995 szerk.: Zombori István; *Miklós Péter*: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/konfliktus.htm> (látogatva: 2016. szeptember 14.)

11 *Csikly Balázs*: Az esztergomi érseki székház betöltése 1927-ben: Vatikáni források fényében In: Tüskés Péter (szerk.) *Magyarország és a római Szentszék: Források és távlatok: Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. 466 p. Budapest; Róma: MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport; Gondolat, 2012. pp. 253–279. (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1., Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1.; 8.); *Csikly Balázs*: Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok In: Illés Pál Attila, Juhász-Laczkó Albin (szerk.) *Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon*. 1233 p. A konferencia helye, ideje: Piliscsaba, Magyarország, 2010.10.19–2010.10.20. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), 2012. 479–552. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák; 7.)

12 *Szabó Miklós*: A Klebelsberg – legenda Kritika, Budapest. 1993. 12. 29–31.

13 Az 1927-es év a püspöki kar számára gyászos év. Meghalt 1927 április 2-án Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, június 20-án Hám Antal magyar kegyes tanító rendi tartományfőnök, felsőházi tag; július 25-én Csernoch János hercegprímás. További kellemetlenség a frankhamisítási ügybe keveredett Zadravecz István tábori püspök helyzete. 1927 volt az az év is, amikor Románia megkötötte a Szentszékkel a konkordátumot (1927 május 10; 1929. május 29. ratifikáció a parlamentben), amelynek értelmében megszűnt a 900 éves erdélyi püspökség, helyette a gyulafehérvári püspökség elnevezés használható csak. A szintén 900 esztendő nagyváradi püspökséget egyesítették a szatmári püspökséggel. A parlamenti képviselő Alexandru Cisar bukaresti érsek látta el.

14 *Bizer István*: Szent Imre kultusz és a modern magyar szakrális művészet 1930–1950 között 158–174 In: *Szent Imre 1000 éve: Székesfehérvár 1007–2007: tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából = Heiliger Emmerich 1000 Jahre Beiträge zu Ehren des heiligen Emmerich anlässlich seines 1000. Geburtstages*. A tanulmánykötetet szerk. Kerny Terézia; munkatársa Smohay András; ford. Harmath Anikó] Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum 2007.

15 A hercegprímás ez irányú tevékenysége az Árpád-kor szentjeinek szenté avatásában is érvényre jut.

ván esztergomi segédpüspök (1929–1933) kinevezése nyitja, aki majd győri megyéspüspök lesz (1933–1940), Shvoy Lajos székesfehérvári (1927–1968) és Grósz József szombathelyi püspök (1936–1944), majd kalocsai érsek, és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1929–1947) kinevezését kell még említenünk. A korábbi generációból is maradt püspök, a fáradhatatlan szervező, Glattfelder Gyula (1911–1943 között csanádi püspök).

Ami a célokat illeti. 1929-ben vetődött fel hivatalos formában, hogy Magyarországon, Budapesten tartsanak nemzetközi eucharisztikus kongresszust. Az eseményre való felkészülés főpróbájaként kell értékelnünk az 1930-as Szent Imre Jubileumi Év egyházi és világi ünnepeit. Az ünnepek megrendezésének céljaként pedig Magyarország nemzetközi kapcsolatainak, tekintélyének erősítését kell kiemelni.¹⁶ A változó külpolitikai helyzet beleillett nemcsak a Bethlen-kormány stratégiai céljaként megfogalmazott békés revíziójába (debreceni beszéd 1927¹⁷), hanem a Vatikánt kiválóan ismerő Serédi bíboros elképzelésibe is.¹⁸

Az országos programot tekintve ez egyértelmű megerősítést nyer. Sincero bíboros, mint pápai legátus látogatásának időzítése egybeesik az augusztus 20-i Szent István-ünnepel. Sincero legátus személyében az önállóvá vált Magyarországon először tett látogatást ilyen magas rangú diplomata. Azonban jól látszik állam és egyház egybefonódása is és ennek a helyzetnek kényes volta is. Példaként Sincero legátus szavait idézzük: „soha olyan bizalommal és odaadással küldetést még nem végzett, mint ezt és kéri Istentől, hogy Magyarország sorsa jobbra forduljon, szomorúsága örömmre változzék”.¹⁹ A csanádi egyházmegye zarándoklata is látványos része lett az országos programnak.²⁰

AZ EMLÉKÉVRE KÉSZÜLÉS SZEGEDEN

1929 őszén nagy erővel folytak a Szent Imre-év egyházi előkészületei. Az 1929. október 25-i püspöki konferencia részletesen megtárgyalta a teendőket. Ekkor már kijelölték az előkészítő bizottságot, továbbá elfogadták a Szent Imre jubileumi évet bevezető, latin és magyar nyelven Serédi által fogalmazott közös püspökkari pásztorlevelet. Az előkészületekről Glattfelder püspököt Serédi hercegprímás már 1929 október 11-én érte-

16 Zeidler 2009., 103.; *Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, Aula Kiadó, 1998. 155–160.; *Császár Ildikó: Az 1927. évi magyar–olasz barátsági szerződés előzményei* http://www.southeast-europe.org/pdf/25/dke_25_m_h_Csaszar-Ildiko_Az-olasz-magyar-baratsagi-szerzodes.pdf (látogatva: 2016. szeptember 24.)

17 *Romsics Ignác: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. kötet. A dokumentumokat gyűjtötte Nagy István és Romsics Ignác. A jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette Romsics Ignác.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000. A forrás az I. köt. 33. szám alatt található.

18 *Gergely Jenő: A katolikus egyház és a külpolitika (1848–1990) Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században: a VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga.* Szerk.: Pritz Pál, Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2006. Forrás: <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm#3> (látogatva, 2016. november 13.)

19 uo. Utalásai egyértelműen az igazságtalan trianoni békeszerződésre vonatkoztak, amit az utódállamok nem is hagytak szó nélkül a Vatikánban. Forrás: <http://mek.oszk.hu/05200/05284/05284.htm#3> (látogatva, 2016. november 13.)

20 Szent Imre-album: a jubiláris ünnepek története képekben = Sankt Emmerich Album: die Jubiläumsfeierlichkeiten in Bildern = Album di S. Emerico: storia illustrata del anno giubilare di S. Emerico = Album de Saint Émeric: histoire en illustrations de l'année jubilaire = St. Emery album: a History in Pictures of the Year of Jubilee szerkesztette: *Huszár Károly.* Bp. Szt. Imre Jubileum Rend. Főbiz., 1930.

síti levélben²¹ és kéri, hogy „a körlevél tervezetét bátorkodom[...] azzal a tiszteletteljes kérelemmel megküldeni, hogy arra nagybecsű észrevételt már most írásban megtenni kegyeskedjék.”²²

Az említett levélben a hercegprímás külpolitikai akarátát is kifejezik a következő sorok, „ittthoni publikálásán kívül eljuttatnám a külföldre is az ünnepségek programjával és a rendező bizottság meghívójával együtt.”²³ Serédi sorai mögött minden bizonnyal a következő megfontolások húzódtak meg: az egyházi ünnepségek közelebb viszik az ünneplőket – Trianon miatt az időben egyre szűrkülő – Szent István-i állam gondolatához, amelyet a vallás köteléke, a katolikus hit tartott meg. Sőt Európa jelentős királyságaként tartottak számon. A másik minden bizonnyal a magának Serédinek személyes élettörténetéből²⁴ következő érzés, amely tisztában volt a kisebbségi lét lélektanával az elesatolt területeken. Glattfelder püspök Serédi hercegprímás kérésére intézkedik egy egyházmegyei bizottság létrehozásáról. 1929. december 5-én a szeged-belvárosi római katolikus egyházközség elnökétől a püspöki titkár egy közel 80 névből álló listát kap, amelyen az alakítandó bizottságba tagokat ajánlanak. A listát áttekintve Szeged város állami intézményeinek tisztségviselőinek nevei szinte kivétel nélkül szerepelnek, így a polgármesteri hivatal, egyetem, az állam vasutak, az igazságszolgáltatásban dolgozók.²⁵ A rendező főbizottság kérésére kinevezte az egyházmegyei bizottságot²⁶. Tagjai: Várhegyi József pápai prelátus, szeged-belvárosi plébános, dr. Erdélyi László egyetemi tanár, Szent Imre Collegium igazgató, P. Bus Jakab S.J., dr. Tihanyi Béla kegyesrendi főgimnáziumi igazgató, Sopsich János pápai kamarás, püspöki titkár, dr. Muntyán István kir. ítélőtáblai tanácselnök, szeged-belvárosi egyházközségi világi elnök, dr. Somogyi Szilveszter, Szeged szabad kir. város polgármestere, dr. Somogyi Szilveszterné és Nemes Czike Gáborné.

A bizottság feladata lett, hogy „a rendezendő egyházmegyei ünnepségek központi előkészítése; munkájában támogatja őt az esperes-kerületi bizottság, illetve ügyvivő, akinek az lesz a hivatása, hogy a rendező főbizottsággal állandóan kontaktusban maradván a hozzátartozó plébániák és filialisok készülődését szorgalmazza.”²⁷ A kinevezett bizottság 1930. évi január hó 20-án délután 5 órakor a szegedi királyi ítélőtábla épületében tartotta első ülését²⁸. A felvett jegyzőkönyv²⁹ szerint a bizottság hiánytalanul megjelent és a következő napirendről tárgyalt és határozott: püspök úr ismertette az értekezlet célját: „belekapcsolódni abba a programba, mely nemcsak Budapestet, hanem a vidéket is szervesen akarja beilleszteni a Szent Imre-év ünnepi rendjébe. Bennünket, csanádiakat

21 Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban SzCsEL) 2410 Serédi Jusztinián hercegprímás levele Glattfelder Gyula püspöknek 1929. október 11

22 Uo.

23 Uo.

24 A hercegprímás a felvidéki Deákiban született, így tehát megtapasztalta az 1920-as döntés hatásait. A Pozsony vármegyei falut is elcsatolták Magyarországtól.

25 A dokumentum érdekessége, hogy az előterjesztő – talán a püspöki titkár – megjelöl 12 férfi és női jelöltet (a női jelöltek a lista végén külön vannak), és az, hogy a végső jelölteket a lapalján az előre bejelölt nevek közül kerülnek ki! Egy kivétel található Erdélyi László professzor.

26 A püspök 1929. december 15-i 2410/II. 1929 számú rendeletével kinevezi a bizottságot

27 SzCsEL 2410. Köszönettel tartozom Szaploneczai Miklósnénak, a levéltár vezetőjének, az anyag kutatása során nyújtott önzetlen segítségéért.

28 Muntyán István szobája volt ez valószínűleg. A meghívó még az ajtószámot is tartalmazta (I. emelet 34. ajtószám)

29 Nincs dátuma, de a két dokumentum „egymásba” volt hajtogatva

e terv különösen közlőről érdekel, mert egybe esik egyházmegyénk alapításának 900-ik évfordulójával. Arra kell törekednünk, hogy Szent Imre ünneplését Szent Gellért tiszteletével kapcsoljuk össze. Egyházmegyénk ünnepségeinek központja lesz a fogadalmi templom felszentelése.”

Az értekezleten a következő napirendi pontokat tárgyalták meg:

- A templom felszentelése, amelynek napját 1930. szeptember hó 24-ében állapították meg.
- A püspök ismerteti azon kívánságát, hogy a „mostani főoltárral – Back-oltár – szemben Szent Imrénak és Szent Gellértnek közös oltára állíttassék”³⁰.
- „Püspök úr ismerteti azt a tervet, mely Szeged egyházmegyei zárandoklatot vezetne Velencébe első szent püspökének, Szent Gellértnek ereklyéihez. Az értekezlet a zárandoklat idejét június 24-től 30-ig állapítja meg és annak a megszervezését Balogh István dr.-ra bizza.”³¹
- Püspöki javaslat, hogy szeptember hó 28-án, a templomszentelést követő vasárnapon Szegeden katolikus nagygyűlést tartsanak.
- Erdélyi László professzor indítványozta, hogy az ünnepségek keretében egy jelképes zárandoklatot tegyünk Magyarorszádra. A javaslatot a jelenlévők támogatják, de annak kiviteléről később határoznának.
- Tihanyi Béla dr. javasolta, hogy az ifjúságot vonjuk be az ünnepségek keretébe.
- Az értekezlet úgy határoz, hogy az ifjúság vezetői Erdélyi László dr. elnöklete alatt állapítsák meg az ifjúsági ünnepségek módját; a női ifjúságot n.Cike Gáborné készítse elő. Az ifjúsági ünnepségek időpontjául szeptember 25–26-át és 27-ét jelöli meg az értekezlet.
- Sopsich János javaslatát is támogatták a bizottsági tagok, hogy Szent Imre ünnepén, november 5-én a városi Színházban matiné rendezzenek.

A fenti tanácskozás határozatairól a Szeged város közönsége 1930. február 10.-én olvasott. Így arról is, hogy a szeptember 24-én szentelik fel a fogadalmi templomot, ezzel ünneplve a szegedi egyházmegye 900 éves évfordulóját. A cikk ekkor tudatja, hogy Glattfelder püspök vezetésével zárandoklat indul Velencébe Szent Gellért hamvaihoz.

A következő hónapokban már több esemény híre jut el az olvasóhoz. Előbb a fogadalmi templom új oltáiról³², majd az épülő orgona méreteiről³³ tudósítanak az újságok hasábjai. Az utóbbi hír mellett ismét hirdetik a zárandoklatot; előkészületei folynak és jelentkezni a belvárosi plébánián lehet. A Szegedi Katolikus Tudósító április 5-én Krämmer Tamás kisteleki plébános felhívását teszi közzé, mely szerint a legjobban érettségiző papnövendék részére 170 pengőt fizet be, hogy szorgalma jutalmául a zárandoklaton részt vehessen. A felajánlás a harmadosztályú utazási részvétel lehetőségét ajánlja fel.³⁴ A következő hír 1930. április 14-én jelenik meg (Gyula napja³⁵), amely a húsvétra készülő szegedieket arról tájékoztatja, hogy a velencei pátriárka a jubileumi év alkal-

30 SzCsEL 2410

31 uo.

32 1930. március 24. 2.

33 1930. március 31. 4.

34 Tájékoztatásul közöljük a részvételi lehetőség más anyagi vonzatú lehetőségét is. Részvételi díjak: III. osztályon utazás és Velencében (3–5 személy egy szobában) szállodai elszállásolás (étkezésről maga gondoskodik): 13 Pengő.

35 Szegeden több közjogi méltóság és a városban közismert ember is viselte e nevet.

mából szent Gellért ereklyéket (karcsontot) adományoz a püspökségnek.³⁶ A Szegedi Hírlap azonban a kiegészíti a hírt, „...az egyházmegyének nem volt semmiféle ereklyéje egykori alapító püspöke földi maradványaiból.”³⁷

Az adományozás jelentőségét ez utóbbi (is) növelte.

A zarándoklatról a Szegedi Hírlap július eleji cikksorozatában számol be. Az információk Puskás Jenőtől származnak, aki a zarándokokkal együtt utazott és mint kiküldött tudósító írta meg a közvélemény számára az utazáson és a Velencében történeteket.

Hangsúlyoznánk, hogy a zarándoklatot a Glattfelder Gyula az Országos Katolikus Szövetség zarándoklást szervező állandó bizottságának segítségével szervezte meg. Az út jelentőségét jól mutatja, hogy a szövetség titkára Fekete Márton kormánytanácsos, aki még az indulás előtt is egyeztetett Szegeden az indulásról. A körütekintés indokolt is volt, hiszen a jubiláló esztendő egyetlen hivatalos zarándokútjáról volt szó, ahol a csanádi püspökség több egyházi méltósága és népes kísérete kelt útra.³⁸

A sajtóban közzétett névsorból a főpásztor közvetlen környezete és papjai mellett a ferences rend tagjai, az egyetem és Szeged város vezetését képviselők alkották a zarándokok Szegedről induló csoportját.³⁹

A ZARÁNDOKLAT RÖVID KRONOLÓGIÁJA A SAJTÓ SZERINT⁴⁰

Első nap, június 24.

Az 1930. június 24-én reggel 7 órakor a szegedi pályaudvarról gyorsvonattal induló csoport az indulás előtt szent misén vett részt a fogadalmi templomban. Az első jelentős – hétórás – pihenőre Budapesten került sor, ahol egy kisebb csoport csatlakozott a zarándokokhoz: Czapi Gyula nagyváradi apát-kanonok, a Magyar Kultúra szerkesztője, Holik Sámuel egri teológiai tanár, Hivatal József, az *Új Lap* felelős szerkesztője, Szőke Gyula. felsőházi tag, a csanádi egyházmegye jogtanácsosának neje, Szőke Márta és Horváth Etelka. – Lehetőség nyílt a valutaváltásra is.

Délután 6 órakor indult a zarándoklat tovább Budapestről az egykori déli vasúton. Az 1920 után keletkezett határvonalat éjfél tájban Murakeresztúrnál lépte át a vonat. Innen a régi osztrák területen robogott, Friedautól Trieszten keresztül Aquileáig Stájerország, Krajna, Istria földjén, amely az első világháborút lezáró békeszerződés értelmében Jugoszláviához került.

³⁶ Szeged, 1930. április 14.

³⁷ Szegedi Hírlap, 1930. április 14.

³⁸ Az újság közli a végleges utazó névsort is. Ettől – ezúttal – terjedelmi okok miatt eltekintünk.

³⁹ Több újságírók, valamelyik napilap munkatársai, amely a korszakban már megerősödő sajtóorgánusok szerepére hívja fel a figyelmet. A levéltári források között maradtak fent kérvények a püspökhöz címezve innen tudjuk, hogy például Kuna Aladár a Szent Imre Kollégiumot képviseli és utazását Erdélyi László professzor támogatja. Megfigyelhető a környező települések (Makó, Szőreg Kistelek, Új-szeged) mellett, hogy a zarándokok az ország más városaiból is jöttek (Kiskunmajsa, Debrecen).

⁴⁰ A zarándoklat történetét Puskás Jenő helyszíni tudósításait felhasználva dolgoztunk fel.

Második nap, június 25.

A zarándoklás résztvevői másnap 7 óra 20 perckor érték el a mai Postojnát,⁴¹ ahol a délelőttöt a világhírű cseppkőbarlang megtekintésével töltötték. Útjukat 11 óra 15 perckor folytatták Triesztbe, ahova 13.05 perckor érkeztek. Itt ebéd és egy rövid városi séta biztosított két órai pihenést és kikapcsolódást a hosszú Velencéig tartó vonatozás előtt.

Puskás a második nap délutánjáról így ír:

„Trieszttől Montfalconéig a doberdói fennsík lábánál siklott el a vonat; innen Pervignanóig még 20 km a régi olasz határ. Az Isonzó bal partján – nyilván kegyeletből – temetetlenül kigyóznak az olasz lövészárkok, 12 Isonzó-csatának véres tanúi. Azután sorra elhagytuk a leghősiőbb erőfeszítések vonalait, a Tagliamentót s 6 óra tájban megérkeztünk S. Dona di Piave⁴² állomásra.” Ezúttal csak utalunk arra, hogy a zarándokokban még elevenen él az első világháború és annak embertelensége. Így Gyöngyössy Mária Piroska⁴³ tartományi főnöknő a 46-os hősök emlékére⁴⁴, a Piave folyó hídjáról tíz apró babér- és tölgykoszorút dobott ki. Puskás feljegyezte P. Schneider Vencel plébános által eldobott koszorú feliratát is, melynek szalagján olasz és magyar felírás: Alla memoria degli eroi ungheresi caduti al Piave I pellegrini ungheresi Veneziani.⁴⁵

A zarándokok vonata a program szerint 18 óra 25 perckor érkezett meg Velencébe. A megérkezés pillanatairól a következőképpen emlékezik a krónikás a második közleményében:

„Velencét újra felfedezni naivitás, szépségeit leírni pleonazmus, újabb árnyalatokat keresni a művészettörténeti stílusok és építkezési főformák között éppen olyan merészség, mint amilyen fölösleges dolog. A magyar zarándok megelégszik azzal, ha úgyahogy rendszerbe tudja foglalni az egymás mellé zsúfolt műkincsek közül kiböngészhe-

41 A mai Szlovénia területén lévő városka az ókortól ismert Borostyán kőút mellett fekszik. A középkori évszázadokban Adelsberg névre hallgató helyiséget a triesztiek kiránduló helyként használták.

42 San Dona di Piave település Olaszországban, Veneto régióban, Velence megyében.

43 A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek pápai jogú, női szerzetes kongregációja szegedi fiókházának vezetője.

44 1851-ben több átszervezés után alakították ki a 46-os hadrendi sorsszámú Császári és Királyi Gyalogezredet. 1853-ban lett a 46. gyalogezred hadkiegészítési területe Szeged és környéke. Szegeden 1882-ben épült fel a Mars téri laktanya és lett az ezred új otthona, így váltak a papagájzöld egyenruhások (a legénység egyenruhája hajtókájának színe, gombjuk színe sárga, innen a csúfnév is papagájok vagy és levelibékák) a város háziezredévé. 1887-től Báró Fejérváry Géza gyalogsági tábornok, 1884–1903 közötti honvédelmi miniszter, az 1905–1906-os évek miniszterelnöke volt az ezred tulajdonosa. A 46-osok első világháborús hősiességének emlékét a legendás doberdói fa őrzi (szederfa, terebélyes lombja alatt pihentek meg a katonák, és fedezékül is használták a kopár doberdói síkon), amelyet Zeiss Oszkár ezredparancsnok a városi tanácssal egyeztetve kivágatott és Szegedre hozatott. A Negyvenhatos kaszánya (1920-tól Horthy Miklós gyalogsági laktanya) Szegeden a Londoni körút 1 alatt található. A Mars téren álló épület 1883 után épült a közös hadsereg és a helyőrség elhelyezésére. Ma a Gábor Dénes Szakgimnázium és magánlakások találhatók itt. *Bálint Sándor*: A régi szegedi katonaélet: népi emlékezet és helyi hagyományok. Budapest, 1979. Különlennyomat az Ethnographia 1979. évi 1. számából. 61.; *Nagy Zoltán*: A rekonstrukció építkezései. A polgári lakóház építkezése. Az eklektika korának építészeti és kommunális fejlődése. In: SZT 3/1. 1991. 176.; *Somorjai Ferenc*: Szeged. Harmadik, javított és bővített kiadás. Szeged, Panoráma, 2002. (Magyar városok) 159; Magyar várostörténeti atlasz 3 Szeged Atlasz II. Adattár Szeged, 2014. 86.

45 Az olasz mondat magyarul így hangzik: „A Piavénál elesett magyar hősök emlékének a velencei magyar zarándokok”. Szegedi Hírlap 1930. július 7 elő közlés

tő magyar vonatkozásokat, nemzetünk történelmi jelenlétének és egykori nagyságának tanúi.”⁴⁶

Az újságírói sorainak olvasása nyomán szinte szemünk előtt kelnek életre a zarándokok élményei, ahogy a Canal Grandén egy vaporettóra⁴⁷ szállnak. Majd előkerülnek az útikönyvek, hogy útbílgazítást adjanak a műemlékek felől, de a vaporetto halad, és a zarándok hamar elveszíti a leírás és a valóság közötti párhuzamot. „Az egyéni elmélyedésért bőségesen kárpótol azonban a zarándoklat két kitűnő kalauzának szóbeli magyarázata. Czapik Gyula dr. nagyváradi apát és Holik Sámuel dr. egri teológiai tanár két külön csoportban mutatták be a Canal Grande nevezetességeit. Egyes monadat foszlányok mögött széles történelmi háttér terebélyesedeik ki.”

Így elhajóztak a Vendramin-Calergi palota előtt, ahol, 1883-ban Wagner Richard elhunyt, Casa d'oro palota mellett, ahol a Palazzo Sagredo áll, amely Szent Gellért családjának birtokában volt.

„A Canal Grandéra nyílik a Campo Santo Stefano, ezen áll a Morosini-palota. Ebben a nagynevű dózsecsaládba nősült István herceg s e házasságból származott III. András királyunk, az Árpád-ház utolsó uralkodója.

Elhaladva az Accademia di Belle Arti (Szépművészeti Akadémia) melletti a S. Maria della Salutéhoz, Velence fogadalmi templomához érünk. Szemben a monumentális templommal a világhírű Szent Márk-tér és a dózsepalota. Elsiklunk a tündéri panoráma mellett s a túloldalon feltűnik S. Giorgio Maggiore szigete hatalmas bazilikájával és az egykori Szent Benedek-rendi kolostorral, ahol Sagredo György, a későbbi Szent Gellért vértanú nevelkedett. Innen a Riva degli Schiavoni (rabszolgák partja) mellett halad el a gözös Lidó szigetére. A S. Maria Elisabetta kikötőben partra szállottunk és gyöngyörű villákkal szegélyezett nyugati sétányon át érkezünk meg szállásunkra a kényelmes Grande Itália⁴⁸ szállóba.”⁴⁹

Harmadik nap, június 26.

A programban a dózsepalota előtt volt találkozó fél kilenckor. Így június 26-án hajnalban a zarándokok a Szent Márk térre hajóztak át. Megtekintették a Szent Márk-templomot, amely korábban a dózse temploma volt. A velenceiek olyan féltékenyen őrizték dózséjuk méltóságát, hogy a pátriárkának San Pietro in Castello régi templomát hagyták meg főszékesegyházzul⁵⁰. 9 órakor pontosan elindultak gőzbarkán a Szent György szigetére, a San Giorgio Maggiore templomban. A 17. században késő reneszánsz stílusra átépített bazilika nagy szárnyas ajtajában a monostor rektora fogadta a magyar zarándokokat.

A főoltárnál Bezdán József pápai prelátus, püspöki helynök és Raskó Sándor főesperes segédletével Glattfelder Gyula püspök mondott ünnepi szentmisét. A kóruson

⁴⁶ Szegedi Hírlap 1930. július 14. második közlés.

⁴⁷ Helyi gőzhajó.

⁴⁸ Hotel Grande Italia egy kora 19. századi épületben van, a szép Piazzetta Vigo téren, Chioggia történelmi központjában. A Velence lagúnájára néző ablakai vannak.

⁴⁹ Szegedi Hírlap, 1930. július 14.

⁵⁰ Pyrker János László, felsőőri, OCist (Nagyláng, Fejér vm., 1772. nov. 2. – Bécs, 1847. dec. 2.), velencei pátriárka nevéhez fűződik a Szent Márk-templomnak főszékesegyház rangjára emelése. MKL XI. kötet 2006. 360–361.

a zarándokok férfikara Kaposssy Gyula belvárosi segédlelkész orgona kísérete mellett régi Máriaénekeket énekelt. Az evangélium után Bezdán József pápai prelátus lépett a szószékre. Prédikációjának középpontjában Szent Gellért apostoli munkája, vértanúságának kifejtése állt. Előbbiben, a magyar nép keresztény hitre térítése mellett – kiemelve a Délvidéket – Szent Imre nevelésének fáradságos, de jövőt építő tevékenysége látszik.

A San Giorgio Maggiore után a zarándokok felkeresték a S. Maria della Caritta templomát és megtekintették a templom kolostorában elhelyezett szépművészeti akadémiát⁵¹ is.⁵² Puskás erről így ír: „A szentek végeláthatatlan galériája ez, tárháza a velencei festőművészet remekeinek. Szinte összeszerokadtunk a fönséges élmények terhe és sokasága alatt”⁵³

A kiadott program szerint 11 órakor visszatértek a zarándokok a Szent Márk térre és a Szent Márk teret, Szent Márk-templomot, a harangtornyot és az óratornyot tekintették meg és 1/2 2 órakor ebédelték a szálláson.

A napi program délután 4 órakor folytatódott a Lidó megtekintésével és fürdéssel a tengerben. Az esti program a 8 órai vacsora után, a Szent Márk téren a világhírű velencei városi zenekar hangversenyének meghallgatásával ért véget.

Negyedik nap, június 27.

Kirándulást szerveztek a zarándoklat vezetői Velencéből Páduába. A reggel 6 óra körüli indulást egy egyórás vasúti utazás követte. Páduába megérkezve egyházi menetben vonultak be a Szent Antal-bazilikába. A krónikás újságíró így örököltette meg a páduai kirándulást: „A város középületein még érezni a közékori lehelletét. A villamos a régi igazságügyi palota (delle Raggione) mellett visz el szűk, kanyargó utcákon a hétkupolás Szent Antal-bazilikáig. Olaszországnak egyik legérdekesebb, bizánci stílusban épült templomáig. A bazilikában a minorita atyák gregorián-kórusa hangzik, a Szent sírjánál mondott misét kísérik. A magyar zarándokok elvonultak az oltásír mögött, amelynek márványlapját érintve kezükkel, egy-egy imát mondanak.”⁵⁴

A bazilika főoltaránál Glattfelder Gyula dr. megyéspáspásztor szentmisét mondott Bezdán József prelátus és Raskó Sándor főesperes segédletével. A szentmise után a hétkupolás Szent Antal-bazilika kincstárának, a Szent ereklyéinek, a magyar kápolnának, a kolostornak megtekintésére került sor. A magyar kápolna Árpád-házi Szent Erzsébet oltárképével, Magyarország mozaikcímérével ismét az olaszországi magyar kulturális jelenlétet erősítette. A csoport két óra hosszat tartózkodott Páduában.

A koradélutáni órákban a S. Maria della Salute, S. Toma és a Frari templomokat tekintették meg. „Utána a Rialto hídján át és a Mercerián keresztül a Szent Márk térre megyünk, ahonnan mindenki a szállására tér vissza vacsorázni”⁵⁵ – olvashatjuk az újságíró tudósítását.

51 Accademia di belle Arti.

52 Szegedi Hírlap, 1930. július 14. vége.

53 Szegedi Hírlap, 1930. július 14.

54 Szegedi Hírlap, 1930. július 21. Harmadik közlemény.

55 Napi program.

Ötödik nap, június 28.

A zarándoklat legfontosabb napjaként leírható napon reggel 8 órakor indultak félórás gőzbarkás útjukra a zarándokok Muránoba⁵⁶. Célállomásuk a Szent Donát-templom volt, ahol Szent Gellért ereklyéi, ünnepi főpapi szentmise várta őket. A tudósító erről így ír: „a görög márványból faragott oszlopsorokkal három részre osztott bazilika jobboldali hajójában van Szent Gellért oltársírja. Az oltáron nyugszik a nagy vértanú muranói kristályüvegből készült díszes koporsóban. Fejét viaszból készült halotti maszk helyettesíti, testét dús aranyhímzéssel díszített kazula borítja, s a test teljességét jellepezik viaszlábfekrekre húzott püspöki sarui.”

Az ünneplőbe öltözött magyar zarándokok a magyar történelem zivatarait átélte több száz éves ereklye előtt tisztelegtek. Közölünk többen tudták, hogy az elmúlt két évszázad alatt három átfogó kutatás⁵⁷ igyekezett a lehető legtöbbet megtudni a féltve őrzött földi maradványokról.

Tudhatták, hogy az 1046-ban vértanúhalált halt püspököt Pesten a Boldogságos Szűz Mária templomában temették el, ahonnan teteme Csanádra került. Az 1083-ban szenté avatott püspök földi maradványainak darabjai azonban a középkori magyar történelem viszontagságos körülményei között – a pesti Boldogasszony Plébániáról, a budai Szent Gellért-templomból, a pesti ferencesek Szent Péter klastromából – eltűntek. A középkorból egyetlen magyar földön fennmaradt ereklyerészről 1361-ből van írott forrásunk. Ekkor Károly Róbert özvegye, Erzsébet királyné⁵⁸ súlyos betegségéből felgyógyulva megajándékozza a csanádi monostort. A szent hely ekkor kibővül, feldíszítik és kincsekkel látják el. Az eseményről Gellért püspök nagyobbik legendája így ír: „Ezenkívül ezüstműből és aranyból csodálatos művű koporsót készíttetett a szent ereklyéinek felmagasztalására. Ugyancsak abban a monostorban egy sírt építtetett oltárral, s ebben a szent vértanú ereklyéit a mondott évben úgy helyezte el, hogy nagyobb csontjait más szentek ereklyéivel⁵⁹ az ezüstkoporsóba tette, a kisebb csontokat pedig a ciliciummal, korbáccsal és kámszával, amelyben a vértanúságot elszenvetde, a márványsírra helyeztette. Áldott az emlékezete.”⁶⁰ Az Erzsébet királyné 1381-es halála után Gellért püspök földi maradványainak egy része Velencébe kerül (Szent Márk-bazilika, ahol már őriztek további ereklyéket is; és Muránoba a Santa Maria e Donato-templomba); sajnos a maradványok másik fele a csanádi monostorból a török hódoltság alatt nyomtalanul eltűnt.⁶¹

Az ünneplő közönség hálával adózott Muránónak és a Santa Maria e Donato-templomnak, hogy megőrizte ezen ereklyéket, sőt a 19. és a 20. század folyamán több alkalommal is megosztották ezt Magyarországgal. 1856-ban Scitovszky hercegprimás Trevisanato bíborostól a szent ereklyéinek jelentős részét megkapta. Az így Esztergomba érkezett ereklyékből a főpásztor még 1865-ben részeket adományozta a temesvári és

56 Szegedi Hírlap, 1930. július 21. Harmadik közlemény.

57 1740–50 között Johannes Stiling foglalja össze tudását a *Acta Sanctorum*-ban; majd 1743-ban Prileszky János *Acta Sanctorum Hungariae* munkája kiegészíti Stiling tudását. 1886-ban Várossy Gyula jelentet meg összefoglaló írást az ereklyék sorsáról, amelyet Dedek Crescens Lajos és Karácsonyi János korrigál

58 *Püspöki Nagy Péter: Szent Gellért püspök-vértanú élete és műve* Belvárosi Római Katolikus Plébánia Budapest 2002. 96. (Később: *Püspöki* 2002) 2002. 96

59 *Püspöki* 2002, 96. Felmerült az ereklyék hitelességének a problémája is. Lásd: *Püspöki* 2002, 131.

60 Szent Gellért püspök nagy legendája fordította: Csóka J. Gáspár <http://www.ehumana.hu/arpad/szoveg/eg08-1.htm> (látogatva: 2018. 09. 28.)

61 *Püspöki* 2002. 96. 135.

a győri püspökségeknek. Ez utóbbi püspöki széket Simor János töltötte be. Simor püspök 1867-ben történt esztergomi érseki kinevezése után szülővárosának, Székesfehérvárnak⁶² és a pesti papanevelde kápolnájának is adományoz a megkapott ereklyékből.⁶³

A szentmisét Szent Gellért oltáránál Glattfelder Gyula megyéspüspök Bezdán József preláthus és Raskó Sándor főesperes segédletével celebrálta. A zárandokok férfikara magyar énekkel kísérte a szertartást. „Evangéliumkor a miséző főpásztor beszédet intézett a zárandokokhoz: Ha nagy kegyelettel áldoztunk szent Gellért emlékének a S. Giorgio Maggiore-bazilikában, mondotta, ahonnan szentünk elindult magyarországi útjára, még nagyobb kegyelettel állunk meg itt, Muranóban, ahová apostoli munkájának végén pihenni tért. Azzal az érzéssel állunk itt, amellyel a gyermek áll szemben nevelőjével, mert Szent Gellért a magyar nemzetnek első nevelője volt.

Profán lelkek számára az ereklye, amely az oltáron van, lehet, hogy csak avató csontdarab, de a hívő lélek számára élő hitet sugároz. Ez a lélek, Szent Gellért lelke él a mi egyházmegyénkben. Ez a lélek nem félt, nem habozott, amikor az Isten parancsát megkapta és nem félt a vértanúság töviskoronája előtt. Ez a lélek serkentette ezeket a holt csontokat, ha Isten igazságainak hirdetéséről volt szó, s ez a lélek egy gyöngy szemét adta a mi történelmünknek.

Amikor idejöttünk, a múltat akarjuk megmenteni a jövő számára. Úgy akarunk innen ereklyét magunkkal vinni, hogy átérezzük, hogy az élet, amely e csontokat hevítette, valamikor kincse, reménysége volt a magyaroknak.

Ezzel az ereklyével fogunk most hazatérni, és reméljük, Szent Gellért közbenjárásával megadja az Isten azt a kegyelmet, hogy a jövőben Szent Gellért egyházmegyéjének az a rész is együtt ünnepeljen velünk, amely most tőlünk elszakadt. Az ő szellemében akarunk élni s kérjük az Istent, hogy ebben a szellemben formálja ifjúságunkat. Az ereklye ne legyen eltemetett múlt, por és hamu, múltó érték, hanem sugározzon életet, a magyar kereszténység felvirágozását.”⁶⁴

Június 28-án déli 12 órakor a pátriárka palotájának fogadótermében gyűltek össze a magyar zárandokok, hogy jelen legyenek az ünnepi aktusnál, amikor Glattfelder Gyula dr. csanádi megyéspüspök La Fontaine bíboros kezéből átveszi Szent Gellért ereklyéjét. „A terembe lépő ősz pátriárkát a zárandokok háromszoros éljennel fogadták. A házi oltárnál mondott rövid könyörgés után a megyésfőpásztor latin nyelven üdvözölte a bíborba öltözött főpapot. A Csanádi egyházmegye, mondotta, most ünnepli alapításának 800.-adik évfordulóját, ami egyszersmind a magyar kereszténységnek is kilencszázados ünnepe. Ebből az alkalomból az a vágy nyilvánult meg, hogy az egyházmegyéjét alapító szent vértanú ereklyéjéből egy számottevő részt megnyerjünk az ősi püspökség számára.

Egyházmegyénk alapítója Szent Imre királyi hercegnek, a magyar nemzet eszményi ifjának nevelője volt. Szent Imre halálának kilencszázadik évfordulóján az ereklyét áhító, ünneplő magyar nemzet kérelmére Őminenciája igenlőleg felelt, mert megértette, hogy milyen nagy jelentősége van e kettős ünnepnek a magyar nemzet életében. Mi pedig, hogy tiszteletünket és hálánkat lerójuk, küldöttséggel jöttünk el az ország különböző részeiből és városaiból. Az ereklyét diadalmenetben akarjuk hazavinni, fogadván, hogy a régi erényeket megbecsüljük és a szent vértanú szellemét újraéleszteni kívánjuk. Hogy ez a szándékunk megvalósulhasson, arra kérem Őminenciája áldását.

62 Gellért püspök Székesfehérvárról indult Pestre 1046-ban.

63 *Püspöki* 2002. 101., 135.

64 *Szegedi Hírlap*, 1930. július 21. Harmadik közlemény.

La Fontaine pátriárka olasz nyelven válaszolt. Meghatva értesült arról, mondotta, hogy a magyar nemzet milyen mély kegyelettel őrzi Velence jeles szülöttjének emlékét, s szívesen engedi át a csontereklyét őrzés végett a nagy múltú egyházmegye számára, mert ebben a magyar és olasz kereszténységnek összekötő kapcsát látja. A pátriárka elhelyezte az oltáron lévő ereklyét az aranyfedelű díszes ereklyetartóba s miután a térdeplő küldöttség felé áldást osztott vele, átadta Glattfelder Gyula dr. megyéspüspöknek.

A megyés főpásztor ezután bemutatta a bíborosnak a zarándokat egyházi és világi tagjait, akik közül Somogyi Szilveszter dr. polgármester magyar nyelven tolmácsolta Szeged város közönségének háláját. Miután a bemutatottak kézcsókra járultak, a pátriárka minden zarándoknak átnyújtotta a segítő Szűzanya emlékképét és a küldöttség éljenzése közben lakosztályába távozott.”⁶⁵

Az ünnepség után a program szerint a világhírű muranói üvegyárakat tekintették meg a zarándokok.

Hatodik nap, június 29.

Szent Márk templomban Velence székesegyházában, Glattfelder Gyula dr. Csanádi püspök mondotta a 9 órai ünnepi szentmisét. A szentmisén La Fontaine pátriárka is részt vett a magyar zarándokokkal Kapossy Gyula, belvárosi s. lelkész orgonált magyar Mária-énekeket, a magyar és a pápai himnusz. A szentmise után a Szent Márk templom, majd a Doge palota megtekintése szerepelt a programban. A zarándokok a pályaudvarra indultak, ahonnan vonatuk 14 óra 48 perckor indult.

A vonatban a megyés főpásztor pompás hidegvacsorával s kitűnő olasz borral vendégelte meg a zarándokokat.

Hetedik nap, június 30.

A hetedik nap reggelén érkeztek Nagykanizsára. A vonat ezután Budapest érintésével Szeged felé ment, ahova 17 óra után érkezett meg.

A szent ereklye diadalútjának igazi nagy tömegeket mozgató része Kisteleknél, a csanádi egyházmegye kapujánál kezdődött. A vonathoz Kardos Illés segédlelkész és a kisteleki hívek palástban, egyházi zászlókkal vonultak ki az egyházmegye alapítójának ereklyéje elé. A Himnusz elhangzása után Glattfelder Gyula dr. megyéspüspök a vonat ablakából áldást osztott a szent ereklyével, s a háromperces ünnep után elindult a gyors Szeged felé.

Szeged pályaudvarának peronján Breisach Béla kanonok és Vásárhelyi József prelátus, rókusi plébános fogadta az ereklyét hozó megyés főpásztort.

A hétfői munkanap ellenére 15000 főnyi tömeg gyűlt össze a szegedi pályaudvar környékén.

Az Indóház téren lomboltárt állítottak fel, amely körül a város méltóságai képviseltették magukat. A törvényhatóságot Aigner Károly dr. főispán, Pálffy József dr. polgármester-helyettes képviselték. Szeged város tanácsa is megjelent. A katonaság küldöttségét Karg György ezredes vezette. Pálffy József dr. polgármester-helyettes köszöntött mon-

65 Szegedi Hírlap, 1930. július 21. Harmadik közlemény.

dott Glattfelder Gyula dr. megyéspüspöknek a szent ereklyéért való közbenjárásért. A megyésfőpásztor beszédében Szent Gellért ereklyéjének hiteterősítő jelentőségéről beszélt.

Puskás a szegedi körmenetről így ír. „A belvárosi egyházi énekkar Csomák Elemér karnagy vezetésével a Himnuszt és Demény: Népem, magyar népem kezdetű dalát adta elő, majd az összes harangok zúgása közben megindult a körmenet a Boldogasszony sugárúton, Bécsi körúton, Szentháromság utcán át a lakosság tömött sorfala között az alsóvárosi Haviboldogasszony temploma felé.

Az alsóvárosi templomban a megyésfőpásztor beszédben méltatta azoknak a magyar származású embereknek példaadó életét, akiket az egyház a szentek sorában emelt, s akiknek sorát Szent Gellért nyitotta meg. Ezután hálaadó Te Deum-ra hangzott fel.

Ezután a papság asszisztenciája mellett Szent Gellért csontereklyéjét a ferences zárda kincstárában helyezték el ideiglenesen. Ezzel ért véget az 1930. évi zarándoklat.

Az ereklyék méltó helyre helyezésére 1930. októberében kerül sor, ünnepség sorozat keretében. Eltelt 50 esztendő a város fogadalma óta és már csak egyetlen fogadalomtevő él – Zombori Antal ny. városi tanácsos –, aki megéri a fogadalom beteljesülését. Az elmúlt fél század alatt sok változás ment végbe: püspöki székhelyé és egyetemi várossá vált Szeged.

*

Az ünnepségek⁶⁶ a városban 1930. október 22-én kezdődtek, ekkor fogadták Angelo Rotta pápai követet. Másnap került sor az ifjúság Szent Imre- és Szent Gellért-ünnepére a Dómtéren. Ekkor leplezték le Szent Imre herceg szobrát, melynek kezébe ott volt a lilium szál. Az ünnepi beszédet Marcell Mihály pápai kamarás, a budapesti Szent Imre Kollégium igazgatója mondta. Este 18 órától került sor P. Bangha Béla beszédére az alföldi katolikusok első dísz gyűlésére a Tisza Szállóban.

Az ünnepségsorozat központi eseményére 1930. október 24-én, Szent Rafael arkangyal ünnepén napján került sor. A reggel 7 órakor tartott szent mise keretében történt meg a templomszentelés. A fogadalmi templom első miséjét Vatikán állam nunciusa, Angelo Rotta celebrálta. A fogadalmi templomot a Magyarok Nagyasszonyának kegyelmében ajánlották.

12 órakor kezdődött Szeged szabad királyi város törvényhatóságának díszgyűlése, a Csanádi egyházmegye alapításának 900 éves évfordulója alkalmából.

Estére Serédi Jusztinián hercegprímás és Czapik Gyula nagyvárad apátkanonok is a városba érkezett. Érkezésük után került sor az orgonahangversenyre a Dómban, Antos Kálmán orgonaművész és a budapesti Palestrina Kórus szereplésével, amelyet szintén közvetített a rádió.

A nap záró pontjaként került sor Szent Gellért ereklyéinek elhelyezésére a fogadalmi templomban. Az ereklyét Tarján Oszkár (1875–1933) szobrász és ötvösművész által készített, kéz formájú relikviáriumban helyezték el.⁶⁷

⁶⁶ Az ünnepségek részletes programját lásd: *Kolláti István*: Szeged fogalma 39–40. In: *A szegedi székesegyház*, szerk.: Ábrahám István és Zombori István Szeged 2001. 30.

⁶⁷ Köszönöm Lagzi István professzornak (SZTE BTK), Vajda Tamás igazgató úrnak (SZTE Levéltár), a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár igazgatójának, Ásványi Ilonának és munkatársainak, édesanyámnak, Janzsó Károlynénak és feleségemnek Szabó E. Gyöngyinek önzetlen, több éves segítséget, amit kutatásaim során kaptam.

GLATTFELDER GYULA AZ ORSZÁGOS KATOLIKUS NAGYGYŰLÉSEKEN

Glattfelder Gyula (1879–1943) csanádi püspök a 20. századi magyar katolikus egyház kimagasló alakjai közé sorolható. Jelentőségét két és fél évtizeddel korábban Zombori István – többek között – abban látta, hogy „a modern élet által fölvetett számos kérdésre kulturális, szociális tekintetben határozott válasza volt.”¹ Zombori azt is megjegyezte, hogy e jeles személyiségről még nem készült részletes életrajz, és ez a helyzet lényegében azóta sem változott. 1995-ben ugyan megjelent – szintén Zombori szerkesztésében – egy hézagpótló tanulmánykötet,² majd azóta több publikáció is, de a részletes biográfia még várat magára.³ Ráadásul az újabb írások döntően szegedi tevékenységével foglalkoznak, pedig Glattfelder országos szinten is jelentős közszereplőnek számított, ahogy Nyisztor Zoltán fogalmazott: „Szeged mellett, akárcsak Prohászkanak, a főváros lett második székhelye s országos szerepének és alkotásainak a színhelye.”⁴ Jelen tanulmány Glattfelder Gyula személyiségének, életpályájának feltárásához azoknak a beszédeknek bemutatásával kíván hozzájárulni, amelyeket az utóbbi helyen, Budapesten mondott a katolikus nagygyűlések nyilvános üléseinek keretében.

Országos katolikus nagygyűlést 1900 és 1943 között rendeztek Magyarországon, összesen harmincegy alkalommal. A kezdetben szűk körű kongresszus a Horthy-korszakra jelentős tömegrendezvénné, a magyar katolicizmus legfontosabb közéleti fórumává vált.⁵ E nagygyűléseken a klérus jelentős mértékben képviseltette magát a szónokok között: a nyilvános üléseken fellépő előadóknak általában több mint fele egyházi személy volt. A kléruson belül – a kezdeti időszakot leszámítva – a főpapság dominált, a Horthy-korszakban a püspökök adták a szónokok mintegy negyedét.⁶ Közülük a legnépszerűbb egyértelműen Prohászka Ottokár volt.⁷ Utána Glattfelder Gyula következik a legtöbbször felkért előadók sorában, amennyiben eltekintünk az 1929 előtti nagygyű-

1 *Zombori István*: Glattfelder Gyula csanádi püspök tevékenysége a parlamentben (1911–1943). In: Alföldi Társadalom 1994. V. kötet. Békéscsaba, 1994. 8.

2 Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkása. Szerk. *Zombori István*. Budapest–Szeged 1995.

3 Zombori István mellett elsősorban Gergely Jenő és Miklós Péter, illetve újabban Horváth Gábor és Tóth Tamás említhető, kötetünkben pedig Vajda Tamás, akik hozzájárultak Glattfelder Gyula életpályájának feltárásához.

4 *Nyisztor Zoltán*: Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújulása. Bécs 1962. 81.

5 A nagygyűlések történelméről legújabbán lásd *Gianone András – Klestenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Budapest 2017.

6 Uo. 215., 292.

7 *Mózes György*: Prohászka Ottokár a katolikus nagygyűléseken. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk. Mózes György. Székesfehérvár, 2015. 84–120. E kiváló tanulmány inspirációnként és

lések többségének elnöki tisztét betöltő Zichy Jánostól, valamint az esztergomi érsekek (Csernoch János és Serédi Jusztinián) személyétől, hiszen a nagygyűlések megnyitása, illetve lezárása e tisztségekhez kötődött.

Glattfelder már az 1900-as első országos katolikus nagygyűlésen is részt vett, sőt a Szent Imre Kör egyházi elnökeként előadást tartott a nevelésügyi szakosztályban a főiskolák katolikus ifjúságáról.⁸ Bár a következő nagygyűléseken is megjelent és különböző megszólalási lehetőségeket kapott, de nyilvános ülésen, amely a nagygyűlés legfontosabb közéleti fórumának számított, először csak püspökké szentelése után, 1911-ben mondott beszédet.⁹ Ettől kezdve viszont rendszeres szereplővé vált: az 1911 és 1936 között tartott tizenhat nagygyűlésen összesen tíz alkalommal lépett a nyilvános ülések szónoki pulpitusára.

Az 1911-es katolikus nagygyűlésen Glattfelder Gyula a keresztény értelmiségről tartott előadást. Beszédének kiindulópontjaként azt fájalta, hogy az intelligencia nem vagy csak alig vesz részt katolikus mozgalmakban, gyűléseken. E passzivitás okaként egyrészt azt jelölte meg, hogy a katolikus értelmiségiek nem ismerik sem az egyházat, sem a kereszténységet, másrészt olyan lapok és intézmények befolyása alatt állnak, amelyek elidegenítik őket mindkettőtől.¹⁰ A csanádi püspök itt minden bizonnyal a liberális sajtóra, illetve feltehetően az ugyancsak liberális szellemiségű egyetemekre gondolt, e témák ugyanis sokszor előkerültek a korszak nagygyűlésein.¹¹ De az intézmények kapcsán a csanádi püspök utalhatott állami szervekre is. A *Dunántúl* – Glattfelder beszédére reagáló – vezércikke szerint ugyanis a katolikus állami hivatalnokok azért félnek megvalamini hitüket, mert attól tartanak, hogy az karrierjükben akadályt jelent. A vezércikk írója emellett – a katolikus értelmiség közömbösségének okait elemezve – felvetette a katolikus autonómia hiányát is, amely a világi intelligenciának teret adott volna az egyházon belül, és így annak ügyei iránt is érdekeltté tette volna.¹² Erről azonban Glattfelder nem tett említést, feltehetően azért, mert a püspöki kar ellenezte a katolikus autonómia olyan megvalósítását, amely a világiaknak jelentős befolyását biztosított volna.

Glattfelder a katolikus értelmiség megnyerésére programot is felvázolt. Szerinte meg kell győzni őket arról, hogy szükség van a vallásra a társadalmi rend és ezáltal az intelligencia vezető pozíciójának fenntartásában, hiszen a vallás – vélte a csanádi püspök – minden tekintély alapja. Az értelmiségieknek ugyanakkor el kell ismerniük „a legfőbb tekintélyt” ahhoz, hogy a nép őket tisztelje, mert nem lehet „a népet vallásában megtartani, magunkat pedig emancipálni”. Ahhoz, hogy az intelligencia visszatérjen az egyházhoz, Glattfelder szerint a papságnak is meg kellene változtatni eddigi hozzáállását,

mintaként is szolgált jelen íráshoz, amely alaposságban nem tudja Mózesyét követni, már a terjedelmi korlát miatt sem.

8 A Szent Imre Kör a katolikus egyetemisták 1888-ban létrehozott szervezete. Történetéről lásd *Csiky Balázs*: A Szent Imre Kör 1888–1946. Kút 2. (2003) 3–4. sz. 130–141.

9 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913. Válogatott beszédek és tudósítások. A dokumentumokat válogatta, jegyeztelte és a bevezető tanulmányt írta: *Klestenitz Tibor*. Budapest 2016. 524–555.

10 *Glattfelder Gyula*: A keresztény intelligenciáról. In: Uo. 433–434.

11 Például az 1900-as nagygyűlésen Margalits Ede beszéde a katolikus sajtóról, illetve Mihályfi Ákos beszéde a katolikus egyetemről. A magyar katolicizmus kilencszázados jubileuma alkalmából tartott Országos Katolikus Nagygyűlés Budapesten 1900. augusztus 17–19-én. Kath. Körök Orsz. Szövetsége igazgató-tanácsának megbízásából kiadja Gyürky Ödön, a nagygyűlés titkára. Budapest [1900]. 40–44., 72–77.

12 A katolikus intelligencia. *Dunántúl* 1911. nov. 17. 1.

és rá kellene szánnia magát a közöttük való lelkipásztori munkára, még akkor is, ha az nehézségekkel jár. A csanádi püspök végül felhívta a figyelmet arra, hogy a jövő intelligenciájának keresztény szellemiségét nem igazán lehet ösztöndíjak adásával biztosítani. Szerinte egyéni jótékonykodás helyett célravezetőbb intézményeket támogatni.¹³ A csanádi püspök itt minden bizonnyal a Szent Imre Kollégiumokra gondolt, amelyek létrejöttében oroszlanrészt vállalt. Ezt támasztja alá, hogy a nagygyűlés előtt tartott püspökkari értekezlet – Glattfelder előterjesztésére – védelme és felügyelete alá vette a pesti és budai Szent Imre Kollégiumot, és javasolta, hogy az egyházi kezelésben levő ösztöndíjalapok jövedelmét e kollégiumok kevésbé tehető diákjainak támogatására fordítsák, ha lehetséges.¹⁴

1913-ban Glattfelder Gyula az egyház szabadságát biztosító milánói ediktumra való megemlékezést kapta beszédtemául. Nagy Konstantin császár méltatása mellett párhuzamot vont saját kora és a 313-as rendeletet megelőző időszak között. Felhívta a figyelmet arra, hogy ma is küzdeni kell az egyház szabadságáért, mert „áskálódik egy hatalmas közvélemény”, hogy az egyházat a katakombákba szorítsa vissza. A sikeres küzdelemhez azonban katolikus önérzetre van szükség, mert nemcsak vezetők kellenek, hanem tömegek is.¹⁵ Ez a beszéd mint alkalmi jellegű megemlékezés a legkevésbé jelentősnek tekinthető a nyilvános üléseken elhangzott Glattfelder-szónoklatok között.

Glattfelder Gyula az 1920-as évek elején néhány évre eltűnt a katolikus nagygyűlések szónoki pulpitusáról. Ez feltehetően kapcsolatban áll azzal, hogy egyházmegyéje nagy része, a székvárossal, Temesvárral együtt Romániához került a trianoni béke következtében, a püspök ottani helyzete pedig a magyar és a katolikus érdekekért való kiállása miatt igen megnehezült. 1920 februárjában bebörtönözték, sőt halálra is ítélték, s csak a Vöröskereszt és az angol misszió közbelépésre szabadult.¹⁶ Glattfelder energiáit nagymértékben lekötötte, hogy egyházmegyéjének román uralom alá került részét kormányozza, amit alátámaszt, hogy 1922 márciusában a magyarországi részekre külön helynököt nevezett ki.¹⁷ Ilyen körülmények között nem lehetett tőle aktív részvételt várni az országos katolikus nagygyűlésen. 1920 októberében ugyan megjelent rajta, de ugyanakkor lemondott a Magyarországi Katolikus Tanítók Országos Bizottságának védnöki tisztségéről.¹⁸ 1922 szeptemberében házigazdja és szónoka volt az első alföldi katolikus nagygyűlésnek, de az egy hónappal később rendezett országos katolikus nagygyűlés idején Erdélyben maradt.¹⁹ Az erdélyi katolikusságot ért sérelmek, köztük a román agrár-reform elleni tiltakozása következtében 1923-ban el kellett hagynia Romániát.²⁰ Ettől kezdve ismét aktív résztvevőjévé vált a katolikus nagygyűléseknek.

1923-as beszédében Glattfelder Gyula a katolikus öntudatról és annak érvényesítéséről szólt. Beszéde elején a katolicizmus társadalomfenntartó szerepét taglalta, amelyre a politikusok jelentős része is támaszkodni kívánt a kommunista veszéllyel szemben.

13 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913, 434–438.

14 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918 között. Szerk., vál.: *Beke Margit*. Budapest 2018. 403.

15 Dunántúl 1913. november 11. 3–4.

16 Budapesti Hírlap 1920. febr. 20. 5.

17 MTI Napi Hírek 1922. márc. 30. 2. kiadás. 2.

18 Pesti Hírlap 1920. okt. 27. 3.

19 Nemzeti Ujság 1920. okt. 26. 2., 1922. szept. 12. 3.

20 *Czapik Gyula: A csanádi püspök ügye*. Magyar Kultúra 10 (1923) 3. sz. 192. Budapesti Hírlap 1923. márc. 27. 2.

Glattfelder szerint a magyar katolicizmus ezenfelül a magyarság egységének is hordozója a trianoni határoktól szabdalt Kárpát-medencében. Az előbbieket miatt a magyar katolikusokat „elsőrendű szerep” illeti a közéletben, de ezt csak akkor érhetik el, ha jól szervezettek. Éppen ezért a csanádi püspök sürgette a katolikus képviselők kiállítását a katolicizmus jogaiért, a katolikus sajtó támogatását, a katolikus egyesületek megújítását, valamint az egyesületeket összefogó és a nagygyűléseket szervező Országos Katolikus Szövetség megreformálását. Ez utóbbira az 1920-as évek elején történt is kísérlet, de nem járt sikerrel, részben éppen a püspökök ellenállása miatt.²¹

1923 után legközelebb két évvel később tartott előadást a csanádi püspök az 1925-ös katolikus nagygyűlés nyilvános ülésén. *Hitélet és közélet* című beszédében arra kereste a magyarázatot, miért nem járja át jobban a magyar közéletet a keresztény jelleg. Glattfelder szerint ennek az az oka, hogy „a magánélet nélkülözi a kereszténység ihletét”.²² X. és XI. Pius pápák programjára hivatkozva arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalmi megújulás alapfeltétele a hitbuzgóság, és kitért arra, hogy mind a francia forradalom, mind a bolsevizmus, mind az 1918/19-es forradalmak a lelkekben előidézett változás nyomán törtek ki. Glattfelder beszédében jelezte, hogy az egyház nem kívánja mindenkitől, hogy olyan szigorú szabályok szerint éljen, mint a szerzetesek, de azt sem engedheti, hogy az erkölcstelenség szabadon terjedhessen például a sajtóban, és kérte a politikai elit támogatását – a konkrét név említése nélkül – Láng János nemzetgyűlési képviselő vallás- és erkölcsvédő mozgalomához. Kitért a játékkaszinók esetleges engedélyezésére is, amely nagy port vert fel a magyar sajtóban, és kifejtette, hogy az egyház nem helyteleníti a nemes szórakozást, de elítéli a szerencsejátékokat.²³ E példák is azt mutatják, hogy Glattfelder az erkölcsös magánéletet tartotta a keresztény közélet alapjának.

Következő két nagygyűlési fellépésén Glattfelder egy kényes és a korszakra igen jellemző témáról, a felekezeti sérelmekről beszélt. 1927 októberében a katolikusok állami támogatásának problémáját vette elő. Bevezetésképpen köszönetet mondott a kormánynak, hogy immár a költségvetésbe is beillesztette a katolikus egyház támogatását, részben a papi nyugdíjak kiegészítésére, részben beruházásokra. A csanádi püspök a támogatás szükségességét azzal indokolta, hogy a világháború, a trianoni békeszerződés és a földreform következtében a katolikus egyházi vagyonból származó jövedelem jelentősen csökkent. Glattfelder beszédében azt is hangsúlyozta, hogy az állam sokkal több anyagi támogatást biztosít – az ország vallási megoszlását figyelembe véve – a protestánsoknak, mint a katolikusoknak, még akkor is, ha figyelembe veszi az egyházi vagyonból származó jövedelmet. Éppen ezért kérte, hogy az állam egyenlő mértékben támogassa az egyházakat.²⁴ Glattfelder, aki 1926-ban a püspöki kar megbízásából az ügyben egy memorandumot készített a kormánynak számára, egy igencsak vitatott témát vett elő, hiszen protestáns oldalról éppen a katolikusoknak nyújtott túlzott támogatást tették szó-

21 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. Válogatott beszédek és tudósítások. A dokumentumokat válogatta, jegyeztelte és a bevezető tanulmányt írta: *Gianone András – Klestenitz Tibor*. Budapest 2016. 15–17., 118–122.

22 Uo. 180.

23 Uo. 181–184. Láng János tervbe vett mozgalma támogatásáról a nagygyűlést követő püspökkari konferencián is tárgyaltak. A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. Összeáll., bev.: *Beke Margit*. München–Budapest, 1992. I. köt. 167. A játékkaszinó kérdése az egész évben téma volt a magyar sajtóban, ez volt az egyetlen momentum, amelyet a Népszava kiemelt Glattfelder beszédéből. Népszava 1925. október 13. 6–7.

24 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932, 263–266.

vá.²⁵ Az 1927-es nagygyűlés nyilvános ülésén a csanádi püspök nemcsak az államsegély kapcsán kért megfelelő mértékű részesedést, hanem a közsféra állásaiban is. (A protestánsok ez utóbbival kapcsolatban is úgy vélték, hogy a kormányzat a katolikusoknak kedvez.) A csanádi püspök felszólalásának élét tompította beszédének az a részlete, ahol a kormányzati szándékokkal összhangban kijelentette, „hogy kiválóság és érdem a társadalmi és közhatalmi érvényesülés elengedhetetlen kelléke”, azt nem lehet csak a „százalékok jogán” követelni.²⁶ Végül a kölcsönös méltányosságra hívta fel a feleket, és ennek kapcsán arra kérte a protestánsokat, ne tekintsék ellenük irányuló támadásnak, hogy a katolikusok nem vesznek részt velük közös istentiszteleteken, egyházi szertartásokon. Ezt a kormányzat erősen szorgalmazta, a Szentszék viszont kifejezetten tilalmazta. Ebben a kérdésben tehát Glattfelder a vatikáni álláspontot hangoztatta, amelyre Orsenigo nuncius testületileg figyelmeztette a püspöki kart.²⁷

Az 1929-es nagygyűlésen Glattfelder a katolikus–protestáns viszony egy újabb feszültséget okozó pontjáról is értekezett. Az 1928-ban kiadott *Mortalium animos* kezdetű pápai körlevelet – lényegében a II. Vatikáni Zsinat előtti egyházi tanítást – ismertetve arról beszélt, hogy a katolikus egyház azért vonja ki magát az 1920-as években lendületet kapó ökumenikus törekvésekből, mert az számára elvileg, teológiaiilag lehetetlen, ahogy a protestánsokkal közös istentiszteleten való részvétel is. Glattfelder úgy értékelte, hogy mindez nem jelent problémát a felekezeti béke szempontjából, hiszen annak alapja a kölcsönös tisztelet a másik fél elvei iránt.²⁸ A csanádi püspök maga is igyekezett „nem polemizálni” a protestánsokkal, hiszen a nagygyűlés kezdete előtti napon tartott püspökkari értekezleten sérelmezett többi protestáns bírálatra (pl. a vegyes házasságok kérdésére) egyáltalán nem reagált.²⁹ Arra azonban felhívta a figyelmet, hogy a pápa megsértését a katolikusok nem tűrhetik és méltatlannak is tartják, hiszen ő a legfőbb őrzője „a társadalmi és nemzetközi békének”, és utalt arra is, hogy csak a XI. Pius által hirdetett igazság és méltányosság adhat esélyt a trianoni béke revíziójára. Végül jelezte, ezt már inkább a szocialistáknak, semmint a protestánsoknak címezve, hogy a katolikus egyháznak szívügye az „alsóbb néposztályok” sorsának javítása, hiszen képviselői a múltban és a jelenben egyaránt megtalálhatók a társadalmi szolidaritás élharcosai között.³⁰

Bár éppen az 1929-es nagygyűlés idején robbant ki a New York-i tözsdekrach, Glattfelder valószínűleg nem gondolta, hogy a gazdasági válság lesz a témája következő nagygyűlési beszédének. 1931-es előadásában bírálta a kapitalista társadalmat, ahol a pénz került az Isten helyére. Ezzel szemben a csanádi püspök a kor katolikus társadalmi tanítását, konkrétan a néhány hónappal korábban megjelent *Quadragesimo anno* encik-

25 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között, I. köt. 180–185. A témáról részletes lásd *Giczi Zsolt*: Katolikus-protestáns ellentétek egyházi földbirtokaik és állami anyagi támogatásuk megítélésében a Horthy-korszak Magyarországon, *Acta Historica* 133 (2011) 15–40.

26 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. 266–267. A témáról részletesebben lásd *Giczi Zsolt*: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas* 25/1. (2010) 24–42.

27 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. 268–269. *Tóth Krisztina*: Modernkori katolicizmus vs. neobarokk államegyház. Mi vezetett Cesare Orsenigo nuncius felszólalásához egy magyar püspökkari konferencián? In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerk. Klestenitz Tibor – Zombori István. Budapest 2015. 246.

28 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. 338–340.

29 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között, I. köt. i. m. 270.

30 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. 341–344.

lika gondolatait hangoztatva kifejtette, hogy a magántulajdon szent, de nem korlátlan, hanem köteleességek kapcsolódnak hozzá, mert „mindenkinek joga van a föld javaihoz”. Egyúttal felhívta a keresztény társadalom figyelmét a karitás fontosságára, a nélkülözök megsegítésére, illetve olyan törvényes rendezést is sürgetett, amely „lehetőleg minden család számára” magántulajdont biztosít, és ezáltal lényegében megszünteti a proletariátust. Glattfelder ugyanakkor védelmébe vette az egyházi vagyont, mert az nagyrészt közcélokat szolgál.³¹

Az 1933-as nagygyűlésen bontotta ki zászlaját a nyilvánosság előtt az Actio Catholica (AC), amelyet azért hozott létre 1932-ben a magyar katolikus püspöki kar, hogy – XI. Pius pápa irányutatásának megfelelően – a világi híveket ösztönözze az egyház érdekében folytatott munkára, és biztosítsa ennek egységes irányítását.³² A püspöki kar az AC ügyvezető elnökévé Glattfelder Gyulát választotta, nyilván ennek köszönhető, hogy ő mondhatta az 1933-as nagygyűlés záróbeszédét. Az AC célkitűzését fejtegetve a csanádi püspök – a pápa szándékának megfelelően – azt hangoztatta, hogy az államot, a gazdasági életet és a társadalmat újból kereszténnyé kell tenni, és ehhez szükség van a világiakra, mivel ők is részesei Krisztus általános papságának. Beszédéből kiviláglott a katolikus társadalmi tanítás középutas jellege a szélsőséges individualizmus és a diktatúra között, ahol „az egyéni és közéleti harmónia érvényesül”, mert mind a hatalomnak, mind az emberi szabadságnak Istenhez kell vezetnie.³³

Az AC megjelenésével az országos katolikus nagygyűlések központi témát kaptak. 1934-ben a mottó „Krisztus és a család” lett, így a főelőadást tartó Glattfelder Gyula is a keresztény családról beszélt, amelynek jelentőségét – az oltár és a tűzhely képével – a templom mellé helyezte. Véleménye szerint a liberalizmus és a kommunizmus hatására a család súlyos válságba került a világban. Elvesztette szentségét Magyarországon is a polgári házasságot bevezető és ezzel a válást lehetővé tevő 19. század végi törvény következtében. A családok helyzetének megszilárdítására a csanádi püspök szükségesnek tartotta a házassági törvény megváltoztatását, amelyről konkrét formában Serédi hercegprímás beszélt a nagygyűlés lezárásaként. Glattfelder ezenkívül a családok gazdasági védelmének fontosságára is felhívta a figyelmet, ezért szorgalmazta az akkor még csak állami alkalmazottaknak járó családi pótlék rendszerének kiterjesztését.³⁴

A parasztság válsága a magyar közélet legfontosabb kérdései közé nőtt ki magát az 1930-as évek közepére. Ez is szerepet játszott abban, hogy az 1936-os nagygyűlés témája a „Krisztus és a falu” lett. A legtöbb szónokhoz hasonlóan Glattfelder Gyula is a falu szociális és hitéleti problémáit járta körül. Az általa megfogalmazott „Vissza a faluba!” jelszó a korabeli konzervatív katolicizmus szemléletét tükrözte, számos kortársához hasonlóan a csanádi püspök is a parasztságot tekintette a magyar társadalom bázisának, és inkább negatívan értékelte az urbanizációt és a városi kultúrát. Előadásában szólt a falu népét sújtó társadalmi nehézségekről, mint például a földhiányról, és javasolta a pápák társadalmi tanításának törvénybe iktatását. A hangsúlyt azonban a lelki válságra helyezte, mert szerinte már a falu is kezdi elveszíteni ősi hitét és erényeit. Glattfelder hangot adott annak a félelmének, hogy a hitét veszített parasztság „könnyű prédája lesz

31 Glattfelder Gyula: A gazdasági világválság lelki okai. Szeged, 1931.

32 Gianone András: Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948. Bp. 2010. 9–11., 24–30.

33 Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1933–1947. Válogatott beszédek és tudósítások. A dokumentumokat válogatta, jegyeztelte és a bevezető tanulmányt írta: Gianone András. Budapest 2017. 63–68.

34 Uo. 70–76.

a népámítók csábításának”, azaz a kommunista eszméknek, márpedig ha ez bekövetkezik, akkor az a keresztény világ pusztulásához vezet.³⁵ A csanádi püspök aggodalmát az abban az évben kirobbanó spanyol polgárháború baloldali erőinek véres egyházüldözése táplálhatta.

Glattfelder Gyula 1936 után nem szerepelt többé az országos katolikus nagygyűlések nyilvános üléseinek szónokaként, de továbbra is aktívan részt vett a nagygyűléseken, 1939-ben ő mondta például a Hősök terén tartott Te Deum szentbeszédét. Betegsége jelentkezésével, 1942-ben már csak díszfunkciókat kapott, az utolsó, 1943-as nagygyűlésen pedig már csak az emlékét idézhették föl.

*

A fentiekben ismertetett tíz nagygyűlési beszéd tanúskodik Glattfelder Gyulának a közéleti kérdések iránti fogékonyságáról. Először az ifjúság nevelése számított fő területének, majd „szakértővé vált” a világi hívek aktivizálása, az egyházi vagy, a katolikus–protestáns viszony témakörében, valamint a kapitalizmus és a szocializmus bírálatában is. Nem véletlen, hogy Prohászka halála után ő lett a társadalmi kérdések felelőse a püspöki karban. Az országos katolikus nagygyűléseken való gyakori szereplését nem csupán tisztsége indokolta, hiszen a legtöbb püspök csak egy-egy alkalommal vagy éppen sohasem mondott beszédet nyilvános ülésen, hanem a közéleti problémák iránti fogékonysága, a nagygyűlés mint megnyilatkozási fórum szerepének felismerése és végül, de nem utolsósorban szónoki kvalitásai is. A beszédek mai szemmel olvasva megalapozottnak tűnik Nyisztor Zoltán véleménye, aki szerint „Glattfelder megmaradt a hagyományos iskolánál. [...] világos, okos, körültekintő volt, de mindig egy kicsit az emberek feje fölött és szélesen hömpölygő körmondatokban beszélt. Minden szereplése jó, ünnepi, felemelő volt, de az az átütő, magával ragadó sikere, mint Prohászkanak [...] nem volt.”³⁶ Ha nem is volt akkora szónok, mint a székesfehérvári püspök, Glattfelder Gyula egyértelműen az országos katolikus nagygyűlések legjelentősebb alakjai közé tartozott. Fontos, hogy e nagygyűlések az ő életművében is méltó helyre kerüljenek, hiszen kiemelkedő alkalmat adtak neki a közéleti megnyilatkozásra.

³⁵ Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1933–1947, 163–167.

³⁶ Nyisztor: Ötven esztendő. 82.

A SZEGEDI SZABADTÉRI JÁTÉKOK ÚJRAINDÍTÁSA 1959-BEN

Napjainkig rendkívül népszerűek a romantikus és gigantikus, de valóságos díszletek környezetében előadott színházi és (komoly)zenei előadások. Az egyiptomi piramisok éppen olyan kedvelt kulisszái a modern kori produkcióknak, mint az ókori görögök és rómaiak örökségeként fennmaradt színházak és kolosszeumok. A legjelentősebb példa a görög Epidauros, amelynek színházát i. e. 330 körül építette az ifjabb Polükleitosz, a közeli Argosz városából származó szobrász és építész. Az epidauroszi színházat „a leghíresebb és a legjobb állapotban lévő görög színháznak” tartják. 1954-től az epidauroszi drámafesztivál évenként megrendezésre kerülő eseménnyé vált. Nyaranta számos görög és külföldi színtársulatot lát vendégül, amelyek ókori darabokat adnak elő. Több ezer turista és színházkedvelő látogat Epidaurosza, hogy megtekintse az ókori színdarabok modern kori előadásait, amelyeket majdnem 2500 évvel ezelőtt írtak. 1988-ban felkerült az UNESCO Világörökség Listájára is.¹

Magyarországon is számos olyan környezeti és történelmi helyszín van, amely alkalmas művészeti előadások megrendezésére, az aggteleki cseppkőbarlangtól a különböző várjátékokig. Már a 18. század végétől előfordult hazánkban egy-egy szabad ég alatt tartott színházi előadás, de az 1854 és 1864 közötti években Keszthelyen, a Festetich-kastély parkjában – az egyetlen magyar kerti színpadon – Szuper Károly igazgató már rendszeresen szerepelt a társulatával.²

Hazánk legismertebb szabadtéri színháza Szegeden található. Sokan azt gondolnák, hogy kezdetei csak a szocializmus korszakáig nyúlnak vissza. Valójában 1931. június 13-án rendezték meg a szegedi Dóm téren a *Magyar Passiót*, a Szegedi Szabadtéri Játékok történetének első előadását. Ezt követően a második világháborúig a város – 1932 kivételével – minden esztendőben otthont adott a nyári ünnepségsorozatnak.³ A gondolat Hont Ferenc (1907–1979) Kossuth-díjas (1949) rendező, színházesztéta nevéhez fűződik, aki a húszas évek végén a németországi színházakat tanulmányozta, majd Párizsban Firmin Gémier-vel (1869–1933), a neves francia színésszel, színházi rendezővel is együtt dolgozott. Gémier szabadtéri előadásokat is rendezett, és ez adta Hont Ferencnek az ötletet. Hazatérte után, 1927 májusában újságcikkben tette közzé elképzelését, amely szerint Szegeden nagyszerű szabadtéri játékokat lehetne szervezni.⁴

1 <https://www.vilagorokseg.hu/page/menu/133> (Lekérdezés: 2018. november 7.)

2 *Lugosi Döme: A Szegedi Szabadtéri Játékok története 1931–1937. „A színpad” kiadása, Budapest 1938. 4–5.*

3 *Angyal Katalin: Szegedi Szabadtéri Játékok a Horthy-korszakban. Modern Magyarország, 4. évfolyam (2016) 1. szám. 63.*

4 *Sz. Simon István: A Játékok krónikája. Szegedi Szabadtéri Játékok Igazgatósága, Szeged 1983. 7.*

A Klebelsberg Kuno-féle decentralizációs kultúrpolitika felkarolta az ötletet. A Horthy-korszak születése szempontjából is komoly politikai jelentősége volt Szegednek, hiszen itt működött 1919 közepén az ellenkormány, és innen indult útjára az ellenforradalmi gondolat. Maga a helyszín, a Dóm tér, ideális volt szabadtéri játékok rendezésére. Az 1930-ban felszentelt fogadalmi templom előtt nyíló négyszögű, zárt teret a város az 1879-es nagy árvíz emlékére építtette 1912 és 1929 között. A tér épületei 1929–1932 között nyerték el végleges alakjukat.⁵

A Szegedi Szabadtéri Játékok 1931. június 13-án megrendezett első előadásán, a *Magyar Passiön* 5000 néző vett részt. A premieren jelen volt gróf Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, József Ferenc főherceg, Anna főhercegnő, Bethlen Margit grófnő, Glattfelder Gyula megyéspüspök, Kárpáthy Kamilló tábornok, a honvédség főparancsnoka és Shvoy Kálmán altábornagy, a rendezőbizottság tagja is. Hevesi Sándor (1873–1939) rendezése, a Nemzeti Színház 100 fős társulata óriási sikert ért el.⁶ A nyitó darabot újabb teltházas előadások követték. Idegenforgalmi téren azonban elmaradt a várt nagy haszon. 1932-ben nem is rendezték meg a Szegedi Szabadtéri Játékokat. Gömbös Gyula honvédelmi miniszter a hadsereg fejlesztése miatt takarékosági okokból visszavonta a nézőtér bővítéséhez ígért támogatást. Ráadásul a játékokat mindig támogató Somogyi Szilveszter polgármester betegsége és a kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno halála is bizonytalanná tette a folytatást.⁷

A következő évben azonban minden színházbarát, minden szegedi lokálpatrióta összefogott. Shvoy Kálmán altábornagy vezetésével a katonaság július végére elkészült a 2500 ülő- és 2000 állóhelyet magába foglaló nézőtér felépítésével. Végre műsorra kerülhetett *Az ember tragédiája* Hont Ferenc rendezésében. *Az ember tragédiája* első szabadtéri bemutatója (1933. augusztus 26.) a Szegedi Szabadtéri Játékok igazi születésnapja. Ettől kezdve igazi siker a Játékok története. *Az ember tragédiája* műsoron maradt a következő években is (Bánffy Miklós és Janovics Jenő rendezésében), de kortárs művek is színpadra kerültek, például Herczeg Ferenc (1863–1954) *Bizánc* című darabja, és az első daljáték, a *János vitéz* is felhangzott a Dóm téren.⁸

A sikersorozatnak a második világháború vetett véget. Az 1939-es nyár után 20 évig elmaradt a Játékok megrendezése.

* * *

A Szegedi Szabadtéri Játékok újraindításának gondolatával 1956-ban foglalkozott a városi tanács Végrehajtó Bizottsága. A július 3-i ülés második napirendi pontjaként tárgyalta a népművelési osztály munkáját és a színház tanácsai kezelésbevételét, továbbá a Szabadtéri Játékok megrendezésével kapcsolatos feladatokat. Október 9-én már konkrét javaslat született egy, a Dóm téri szabadtéri játékokat rendező vállalat alapítására.⁹ Az 1956-os forradalom és szabadságharc felülírta a terveket. A Szabadtéri Játékok úgye

5 *Angyal*: Szegedi Szabadtéri Játékok a Horthy-korszakban. i. m. 64.

6 Ötezer ember a passiójátékok premierjén. Délmagyarország, VII. évfolyam, 132. szám. 1931. június 14. 4.

7 *Nikolényi István*: A Szegedi Szabadtéri Játékok kézikönyve (1931–2006). Bába kiadó, Szeged 2006. 10.

8 Szöged hírös város... A Szegedi Szabadtéri Játékok. Összeállította a Szegedi Tömörkény István Gimnázium és Szakközépiskola ifjúsági történelem szakköre. A munkát irányította: Oltvai Ferencné tanár. Szegedi Tömörkény István Gimnázium és Szakközépiskola Igazgatósága, Szeged 1969. 14–17.

9 Szeged Város Tanácsa VB ülései jegyzőkönyveinek témakatalógusa 1951–1970. Összeállította Papos Mihály. A Csongrád Megyei Levéltár kiadványai. Segédletek III. Szeged 1990. 75. és 77.

csak 1958-ban vetődött fel ismét. Az év elején dr. Biczó György, Szeged Város Tanácsa VB elnöke és Benke Valéria (1920–2009) művelődésügyi miniszter közös előterjesztéssel fordult a Gazdasági Bizottsághoz¹⁰ a Szegedi Szabadtéri Játékok megindítása érdekében. Az elképzelés szegedi összeállítója Tari János volt.¹¹

A javaslat szerint Szeged város tanácsa „a haladó hagyományok ápolása szellemében” akarta újjáéleszteni a Szabadtéri Játékokat. A Dóm teret adottságai alapján (akusztika, zártsága, formája) különösen alkalmasnak ítélték a szabadtéri előadások megrendezésére. Ehhez járult még Szeged kedvező időjárása, a ritka nyári csapadék, továbbá előnyös fekvése, két baráti ország (Románia és Jugoszlávia) közelsége, ami alapján azt remélték az előterjesztés szerzői, hogy Szeged kulturális találkozóhellyé válhat határon belül és kívül. Az 1958-as évben a játékokat még szerény keretek között indították volna el, egy 5000 férőhelyes nézőtérrel, amelyet a későbbi években bővítettek volna 8000 fősre. A beruházások költségét, amelyhez a részben fa-, részben vasvázás lelátó és a színpad építését, továbbá a világító berendezéseket számolták, 3.200.000 forintra becsülték. A beruházási költséget az Országos Tervhivattal akarták engedélyeztetni, a pénz egy részét pedig „társadalmi úton” (gyűjtés, bélyegek, plakettek kibocsátása stb.) teremtetnék volna elő, de számítottak a szovjet műszaki csapatok közreműködésére és a magyar honvédegyeségek segítségére is. A berendezés egy részét helyi anyagokból, helyi vállalatokkal gyártatták volna, a vasanyagszükséglet egy részét pedig az 1952-ben újjáépített Petőfi-híd vasszerkezetéből pótolták. A vendégek elszállásolását az egyetemi diákokthoz, illetve magánlakásokban akarták megoldani. A csoportos utazások szervezésére és lebonyolítására az IBUSZ-t is bevonták. A szervezők számítottak az egyes minisztériumok aktív közreműködésére is: a művelődésügyi miniszter segítségét kérték, hogy aínházak műszaki kellékek kölcsönzésével is támogassák a játékok megtartását; a közlekedés- és postaügyi minisztertől különvonatok indítását és utazási kedvezményeket vártak; a honvédelmi minisztertől műszaki segítségnyújtást és a világító berendezések kölcsönzését;¹² a belkereskedelmi minisztertől a vendéglátóipari felkészültség biztosítását; az ipari tárcáktól elfekvő vas- és faanyagokat remélték.¹³

Az előterjesztésnek nemcsak lelkes támogatói, de óvatos bírálói is voltak. Benke Valéria művelődésügyi miniszternek Fajth Tibor¹⁴ készített jelentést 1958. március 1-jén a Szabadtéri Játékok helyzetéről, illetve Vég Lászlóval, az Állami Népi Ellenőrzés¹⁵ mun-

10 A magyar gazdaság 1956 utáni történetében fontos szerepet játszó központi döntéshozó szerv. Néhány év megszakítással 1987-ig működött. MNL OL XIX–A–39. Az államigazgatás felső szervei. Minisztertanács Gazdasági Bizottsága.

11 Tari János (1926–1970) magyar–történelem szakos tanári diplomát szerzett 1949-ben a szegedi tudományegyetemen. 1949-től 1955-ig tanársegéd az egyetemen, közben a *Szegedi Egyetem* című lap felelős szerkesztője, majd az egyetem pártbizottságának függetlenített titkára volt. 1957-től 1958-ig a szegedi Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztályának vezetője, majd 1963-ig a Városi Tanács VB elnökhelyettese, egyben (1959-től) a Szabadtéri Játékok igazgatója haláláig.

12 A Honvédelmi Minisztérium a kiképzési feladatok tervszerű végrehajtásának zavarása miatt nem vállalta a segítségnyújtást.

13 MNL OL M–KS 288. f. 23/1958. 3. ő. e. Szeged város tanácsa és a művelődésügyi miniszter előterjesztése a Gazdasági Bizottsághoz a Szegedi Szabadtéri Játékok megindítása tárgyában. 1958. február 11.

14 Fajth Tibor (1909–1975) jogász 1956-tól a Népművelési Minisztérium pénzügyi főcsoportjának vezetője, 1957 és 1959 között a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának tagja. 1957-től az Operaház megbízott vezetője.

15 A népi ellenőrzésről 1957 decemberében elfogadott VII. törvény értelmében létrehozták a központi, megyei és járási népi ellenőrző bizottságokat.

katársával folytatott megbeszéléséről. A találkozón Vég tájékozódni akart a játékokkal kapcsolatban, mivel az Állami Népi Ellenőrzésnek javaslatot kellett adnia a Gazdasági Bizottságnak. Vég elmondta a művelődésügyi minisztérium tisztviselőjének, hogy nem látja lehetségesnek, hogy a Gazdasági Bizottság a beruházási keretek szoros kezelése idején hárommillió forintot engedélyezne a játékok céljára. Nem látta reálisnak a játékok 1958. évi megrendezését, mert Szeged nem készítette el a pontos műszaki terveket és költségvetést, továbbá a Kohó- és Gépipari Minisztérium sem tudná ilyen rövid idő alatt legyártani a vasszerkezeti elemeket (a 250 köbméter fűrészáru mellett szükség volt mintegy 80 tonna vasanyagra is). A játékok megindításával egyetértett a népi ellenőr, de a hiányosságok miatt a napirendről való levételt akarta javasolni. Fajth Tibor végül meggyőzte Véget, hogy javasolja a napirendre tűzést, mert akkor a Gazdasági Bizottság állást tudna foglalni abban, hogy tud-e 1958-ban a Szegedi Szabadtéri Játékokra hárommillió forintos keretet adni.¹⁶

Alig három hét múlva már be is számolt Fajth Tibor a miniszterének a Gazdasági Bizottság döntéséről. Eszerint a Szegedi Ünnepi Játékok megtartását csak 1959-től kezdve engedélyezték. Az Országos Tervhivatalt kötelezték a beruházási keretek beállítására. A Művelődésügyi Minisztérium és Szeged a döntés értelmében a játékok megrendezéséhez szükséges beruházást (tervezés, anyag- és kapacitásbiztosítás stb.) elkezdhetette.

A határozat meghozatalánál a Gazdasági Bizottság mérlegelte, hogy egyidejűleg döntéselőkészítés folyik Szeged megyeszékhellyé nyilvánításáról.¹⁷ A vendégek elszállásolása megoldatlan maradt, a Tisza Szálló üzembe helyezését 1959-re várták.¹⁸ Szeged 1958-ra csak ideiglenes megoldást tervezett (fele nézőtér felépítése, kisegítő megoldásokkal, csak belföldnek szóló előadások stb.), a Gazdasági Bizottság helyesebbnek találta, ha 1959-ben az egész létesítményt befejezetten állítják üzembe.¹⁹ A március 24-i ülésen elfogadott döntésről a Gazdasági Bizottság április 5-én határozatot adott ki.²⁰

A határozat elfogadás után a tervezési munkák megkezdődtek. A Szegedi Tanács 1958. augusztus 12-i ülésén a VB-tagok megvitatták a játékok időszerű helyzetét. Tari János művelődési osztályvezető a pénzügyi lehetőségekkel kapcsolatban elmondta, hogy a fedezet biztosítása komoly nehézségekbe ütközött annak ellenére, hogy a Terv Osztály lehetőséget látott már 1958-ban néhány munkálat megindítására. Az osztályvezető kiemelte a Tisza Szálló felújításának akadozását. A korábbi években már egy konferencia vagy nagyobb értekezlet miatt is szállodai nehézségekkel küzdött Szeged. Addig is, amíg a szálló elkészülhet, minden kollégiumot a szabadtéri játékokra érkező nézők fogadására rendelték. Mison Gusztáv VB-tag hozzászólásában kiemelte, hogy a játékok megrendezésének tervezetét csak akkor szabad elfogadni, ha a kormány biztosítja a rendszeres anyagi támogatást. A siker biztosításához nélkülözhetetlennek tartotta a „propagandát”. A műsortervet már egy évvel a játékok előtt szükségesnek tartotta rögzíteni, akárcsak a

16 MNL OL XIX-I-4-aaa-62. Dosszié sz. n. / 1958. Művelődésügyi Minisztérium Aczél György miniszter-helyettes. Általános iratok. Fajth Tibor feljegyzése a Szegedi Szabadtéri Játékokról. 1958. március 1.

17 Szeged 1962-ben lett Csongrád megye székhelye.

18 A Szabadtéri Játékok látogatóinak fogadására szükség volt a város főterén, a Széchenyi téren álló, 1885-ben épített Tisza Szálló eredeti rendeltetésének a visszaállítására. A szállodat ugyanis 1949-ben bezárták, de 1959-re nem, csak 1963-ra sikerült felújítani és újra megnyitni.

19 MNL OL XIX-4-zz-741-1958. Szegedi Szabadtéri Játékok. Ugyanaz: MNL OL XIX-I-4-aaa-62-dosszié-F-746-1958. Szegedi Szabadtéri Játékok. A Gazdasági Bizottság döntése a Szegedi Ünnepi Játékokkal kapcsolatban. 1958. március 24.

20 MNL OL M-KS 288. f. 23/1958. 3. ő. e. A Gazdasági Bizottság 10.149/1958. sz. határozata a Szegedi Szabadtéri Játékok megindításáról. 1958. április 5.

külföldi vendégszereplők lekötését. Hangsúlyozta a kereskedelmi színvonal fejlesztését is. Árvai József főmérnök megígérte, hogy a hangellátás a tribünön és a nézőtérén is a legkielégítőbb lesz. Ladányi Benedek VB-elnökhelyettes kifejtette, hogy a szabadtéri játékokkal kapcsolatban meg kell határozni, hogy a Végrehajtó Bizottság a szabadtéri játékok megrendezését az egyik legfontosabb várospolitikai feladatnak tekinti. Az elnökhelyettes elmondta még, hogy a szabadtéri játékok létesítményeihez szükséges összeget a kormányzat az 1959. évre biztosította 3.200.000 Ft erejéig. Ladányi kilátástalannak ítélte, hogy az összeget esetleg meg tudják emelni. Ezért szükségesnek tartotta kidolgozni azt a megoldást, hogy társadalmi úton hogyan lehetne a szabadtéri játékok javára pénzt és anyagot szerezni. A műsorral kapcsolatban az volt a véleménye, hogy az első évben teljesen magyar tartalmú program legyen. A *Hunyadi Lászlót* és *Az ember tragédiáját* is jónak tartotta. Vaszy Viktor, a Szegedi Nemzeti Színház igazgatója sürgette, hogy a minisztériumban üljön össze egy bizottság, amely a programot összeállítja. Támogatta *Az ember tragédiája* rendszeres előadását. Tényként szögezte le, hogy európai viszonylatban ilyen nagyméretű nézőtérre és színpadra példa és lehetőség nincs másutt. A legfontosabb kérdésnek az előadások minisztériumi véglegesítését tartotta annak érdekében, hogy még október 1-jéig ki lehessen küldeni a programot a nemzetközi fesztiválokra. Véleménye szerint ezzel párhuzamosan a hazai széles körű népszerűsítést is meg kell kezdeni. Dáni Sándor, az MSZMP tanácsi alapszervezetének titkára elmondta, hogy a tömegjelentekhez az üzemi kultúrcsoportokból társadalmi munkában szívesen közreműködnek, és ezzel komoly összeget lehetne megtakarítani. Nagy István VB-tag felhívta az ülésen részt vevők figyelmét, hogy nem a részletkérdések megvitatása a Végrehajtó Bizottság feladata, hanem hogy állást foglaljon amellett, hogy végleges formában elindítják a munkát. Fontos teendőként említette meg, hogy megfelelő és alkalmas személyeket kell keresni, mert sem a Művelődésügyi Osztály, sem a szegedi színház jelenlegi erejét nem látta alkalmasnak ekkora feladat kezelésére. Tari János elismerte, hogy az első években a játékok megrendezése komoly anyagi áldozatokat jelent majd az országnak és Szeged városának. Úgy vélte, hogy a későbbi esztendőkből gazdasági előnyöket is hoz majd az esemény. Biczó György VB-elnök összefoglalójában megállapította, hogy a jelentésben megjelölt konkrét feladatok alapján a legfontosabb első lépéseket meg lehet tenni.²¹

A városi Végrehajtó Bizottság négy hónap múlva foglalkozott újra a Szabadtéri Játékokkal. A hozzászólásokból jól látható, hogy bár Szegeden felgyorsultak az események, még számos problémával küzdöttek a szervezők. A helyzetet Tari János frissen kinevezett VB-elnökhelyettes foglalta össze. Elmondta, hogy a Szabadtéri Játékok műsortervét a felettes szervek még nem hagyták jóvá. A műszaki kivitelezésre 3.200.000 Ft biztosítva lett, a kivitelezést megrendelték, de a megrendelés összege 3.585.000 Ft-ot tett ki. A költségről a Végrehajtó Bizottságnak kell gondoskodnia. A pénzügyi szakemberek azt javasolták, hogy a terven felüli nyereségből biztosítsa a VB a szükséges keretet. A nézőtér 5000 ülőhellyel készült el, amelyet a következő években fejleszteni lehet. A raktározás kérdését még meg kell oldani. Az ülőhelyek ára 10 és 50 Ft között lesz. Tari János tájékoztatta a Végrehajtó Bizottságot a helyileg elfogadott műsortervről. Ebben szerepelt *Az ember tragédiája*, a *Hunyadi László*, a *János vitéz*, a grúz balett, az Állami Népiegyüttes és két koncert. Összesen 16 előadást terveztek. Kedvezményes vonatok in-

21 MNL CSML XXIII.10002.a. Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB jegyzőkönyvek. 1958. Szeged megyei jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1958. augusztus 12-én tartott ülésének jegyzőkönyve.

dításáról is tájékoztak, felmérték, hogy milyen feltételekkel lehetne különvonatokat indítani Csehszlovákiából és Romániából. Nagy gondot okozott a szállodai férőhelyek száma, a Tisza Szálló visszaalakításának csúszása. Dáni Sándor VB-titkár javasolta, hogy a Szabadtéri Színpad kelléktárához tervezzék be a színház raktár- és műhelyépítést is. A szálláshelyek biztosításának érdekében felvetette, hogy az Idegenforgalmi Hivatal a budapestihez hasonlóan szervezze meg a fizető vendéglátó szolgálatot. Pusztai Józsefné VB-tag arra hívta fel a figyelmet, hogy a kezdésig alig hat hónap van már csak vissza, és egész sor lényeges dologgal el vannak maradva. A műsorterv véglegesítést nagyon fontosnak tartotta, mert anélkül a megfelelő propaganda sem indulhat be. A közönségszervezést erőteljesen meg kell kezdeni, mert a 16 előadás nézőközönségét sem Szeged lakossága, sem a közvetlen környék lakossága nem tudja biztosítani. A külföldiek látogatását bizonytalannak tartotta, mivel a külföldi prospektusokból a rendezvény kimaradt. Másokhoz hasonlóan ő is aggályosnak tartotta a szálloda kérdését. Ha autóbusszal érkeznek a látogatók, abból a városnak csak ráfizetése lehet, mert a buszok visszaindulása miatt nem tudnak helyben étkezni, vásárolni és szórakozni. Ifjabb Komócsin Mihály javasolta felkeresni Szeged testvérvárosait, hogy tájékoztassák őket a szabadtéri játékok programjáról és a hozzá kapcsolódó rendezvényekről. A testvérvárosok részére külön kedvezményt javasolt biztosítani. Ezzel is elő lehetne segíteni a testvérvárosi kapcsolatokat.²²

A Szabadtéri Játékok jelentőségét bizonyítja, hogy 1958. december 23-án az MSZMP Politikai Bizottsága is foglalkozott a rendezvénnyel. Ez volt az a legmagasabb fórum, ahol a végső jóváhagyás megtörtént, és szabaddá vált a megvalósításhoz vezető út. A napirendi pont előadója az MSZMP KB tudományos és kulturális osztályvezetője, Orbán László (1912–1978) volt. A tárgyalásra meghívták Szirmai Istvánt (1906–1969), az MSZMP agitációs és propagandaosztályának vezetőjét és Aczél Györgyöt (1917–1991), a művelődésügyi miniszter első helyettesét is. A vitában többen felszóltak: Apró Antal, Marosán György, Münnich Ferenc, Kállai Gyula, Kiss Károly és Kádár János. A Politikai Bizottság egyetértett a Szegedi Szabadtéri Játékok felújításával. Egyetlen változtatást kívántak: *Az ember tragédiája* helyett a *Bánk bánt* mutassák be. A szabadtéri játékok megrendezéséhez szükséges beruházási összegekre vonatkozó döntést az illetékes állami szervek hatáskörébe utalta a PB.²³

A szűkszavú határozatnál többet mondanak a vita során rögzített jegyzőkönyvi oldalak. Apró Antal (1913–1994) és Münnich Ferenc (1886–1967) tömondatokban fejezték ki a véleményüket: „*Egyetértek a javaslattal*”, illetve „*Mellette vagyok*”. Marosán György (1908–1992) is röviden, de karakteresen fogalmazott: „*Ellene vagyok az egésznek. Tovább vinnénk a Horthy Magyarország tradícióját. Ellene vagyok, hogy Az ember tragédiáját bemutassák, de az egészséget ellenzem. Se politikai, se más szempontból ennek megrendezésével nem tudok egyetérteni.*” Kállai Gyula (1910–1996) a játékok megrendezése mellett szólalt fel, de *Az ember tragédiáját* ő sem akarta, hogy bemutassák. Kiss Károly (1903–1993) teljesen egyetértett Kállai Gyulával. Végül Kádár János (1912–1989) is megszólalt: „*Mellette vagyok, de Az ember tragédiáját ne adják elő, helyette a*

22 MNL CSML XXIII.10002.a. Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB jegyzőkönyvek. 1958. Szeged megyei jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1958. december 16-án tartott ülésének jegyzőkönyve.

23 MNL OL 288. f. 5/109. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1958. december 23.1. és 6.

*Bánk bánt játsszák.*²⁴ A határozat teljesen egybecsengett az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és kulturális osztály javaslatával. Az *ember tragédiájának* bemutatását a Művelődésügyi Minisztérium azonban támogatta, tekintettel arra, hogy a korábbi Szegedi Szabadtéri Játékoknak a darab tradicionális része volt, és a minisztérium szerint nagy feltűnést keltene, és rossz politikai hatást váltana ki annak elmaradása. Ennek ellenére Orbán László és a Tudományos és kulturális osztály nem tartotta szükségesnek *Az ember tragédiájának* bemutatását, és helyette a *Bánk bánt*, vagy esetleg más darab bemutatását javasolták a PB-tagoknak.

A Politikai Bizottság döntése után felgyorsultak az események. Aczél György 1959. február 24-én igyekezett megnyugtatni Komócsin Mihályt, a Szegedi Városi Pártbizottság titkárát, hogy a Szegedi Ünnepi Játékok minél eredményesebb megvalósítása érdekében a minisztérium a legmesszebb menő segítséget nyújtja a Pártbizottságnak és a Tanácsnak. Az előkészítés és lebonyolítás munkájában való közreműködéssel a miniszterhelyettes Meruk Vilmost, a Színházi és Zenei Főigazgatóság vezetőjét, a gazdasági és szervezési kérdések tekintetében pedig Nyáry Lászlót, a Főigazgatóság Pénzügyi és Szervezési osztály vezetőjét bízta meg.²⁵

A nyitó előadás már nagyon közeledett, de még mindig hiányoztak alapvető részek, például a színpadi ruházat. A szegediek a Művelődésügyi Minisztérium Színházi és Zenei Főigazgatóság vezetőjét kérték, hogy a nagyobb pesti színházak kölcsönözzék Szegedre a kellék- és ruhatairaik szükséges darabjait.²⁶ A kérést továbbították is a nagyobb fővárosi teátrumok felé. Válaszok is érkeztek, például Fajth Tibortól, az Állami Operaház megbízott igazgatójától. A direktor jelezte, hogy „áthatva a szegedi játékok fontosságától” már hónapokkal korábban minden segítséget felajánlott a Szegedi Színháznak.²⁷

Meruk Vilmos 1959. április 27-én kelt levelében több színházi szakembert felkért, hogy az „országos ügyre tekintettel” segítsék elő a Szabadtéri Játékok alkalmával bemutatásra kerülő darabok művészi színvonalának biztosítását. Május 15-én a Művelődésügyi Minisztériumban került sor a szakmai egyeztetésre.

Mikó András, az Operaház rendezője kiemelte, hogy az előadások vizualitását vetítéssel emelnék, ugyanakkor nem tudja, hogy mindez majd a valóságban hogyan is fog kinézni. Marton Endre, a Nemzeti Színház főrendezője nem tartotta jónak a színpadot. Szerinte kényszermegoldások születtek. Egyáltalán nem értett egyet a vetítéssel. Kós Károly ügyét nehézkesnek tartotta. Nem tudnak elkezdni dolgozni a *Budai Nagy Antal* című darabon dramaturgiailag, amíg nem kapnak Kós Károlytól beleegyezést. A román szervek nem reagáltak a megkeresésekre. Marton szerint a legnagyobb probléma a próbákat érintette. Minden darabra számítottak négy próbát, de ezt nem tartotta elegendőnek a főrendező, még 12 próbát tartott szükségesnek. Nádasdy Kálmán, az Operaház főrendezője védelmébe vette a vetítéseket: „számolni kell a közönség igényének és a mi szemünk megváltozásával.” Szerinte a szabadtéri előadásoknál kevés próbával is be kell érni. A négy, tömeges statisztériával tartott próbával és a főpróbával megoldhatónak tartotta az előadást. Mikó András a vetítést szükséges rossznak tartotta, hiszen az egész

²⁴ Uo. 68.

²⁵ MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 46020/1959. Aczél György levele Komócsin Mihálynak. 1959. február 24.

²⁶ MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 46779/1959. Szeged Városi Tanács VB Művelődési osztály vezetőjének levele a Művelődésügyi Minisztérium Színházi és Zenei Főigazgatóság vezetőjéhez. 1959. április 9.

²⁷ MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 47116/1959. Fajth Tibor levele Meruk Vilmosnak. 1959. május 3.

színpad vetítésre lett építve. Várkonyi György, a játékok gazdasági vezetője elismerte, hogy a költségvetésben vannak hiányosságok, de igyekszik kijönni az állami támogatásból. A bevételeket bizonytalannak ítélte. A kiadási előirányzatot nem tartotta betarthatónak, mert jelentős pluszigények merültek fel, mint pl. a kiküldetési költségek. Nem számolt a költségvetés a művészek nagy számával és a hangversenyekkel. Kimaradt a Magyar Rádió zenekarának és az Állami Hangversenyzenekar szólistáinak fellépti díja is. Sürgette a *Budai Nagy Antal* darab szereposztását, hogy a színészeket le lehessen kötni. A közönség nagy részét nem Szegedről, hanem az ország különböző városaiból, főleg Budapestről akarták biztosítani. A színpadépítéshez pontosan akarta tudni, hogy mikorra véglegesülnek a tervek. Vaszy Viktor, a Szabadtéri Játékok művészeti vezetője elmondta, hogy június 10. után a szegedi műterem szabaddá válik, el lehet kezdeni a díszletek kivitelezését. Két darab terve már elkészültek. Aggasztotta a szabadtéri előadás, felvette, hogy mit csinálnak, ha esik az eső. Ígértek egy szolgáltatást, eladták a jegyeket, és rossz idő esetén nem tudják majd ott tartani a nézőket. „Ez egy igen veszélyes játék.” Nádasdy Kálmán sietett tisztázni a kérdést: megnézik a várost. Ez éppen olyan, mintha valaki felmegy a hegyre, és ott esik az eső. Faragó László, a szervezésért felelős vezető elmondta, hogy a határidő május 1. volt, amikor a szervezéssel még elindulhattak volna, de még május 15-én sincs belőle semmi. Meruk Vilmos, az MM Színházi és Zenei Főigazgatóság vezetője összegezte a tapasztalatokat. Szerinte helyes volt összehívni az értekezletet. Úgy érezte, hogy nincs határozott kézből a szabadtéri játékok ügye. Bírálta a szegedi szervezőket: „*A további években előbbrelátóbban kell elkezdni a munkát, mint idén kezdtük. Lehetetlen helyzet, hogy befejezett tények elé állítják a rendezőket. A színpad tervének befejezése úgy történt, hogy a rendező elviársakat meg sem kérdezték.*” Marton Endre még hozzáfűzte, hogy a Hunyadi Jánost, a *Budai Nagy Antalt* és a *Jánosi vitét* kivéve gyenge a műsor, nincs vonzerő. „*Csupa szükségmegoldásba vagyunk állítva.*”²⁸ A május 15-i megbeszélésen felvett jegyzőkönyv jól érzékelteti a feszültséget, ami egyrészt a művészi koncepciók közt feszült (például a vetítés és a próbák kérdése), másrészt a költségvetésből és a szervezési hiányosságokból adódott (például a hiányzó, előre nem tervezett honoráriumok ügye és a közönségszervezés nehézségei).

A munka gőzerővel folyt Szegeden a Dóm téren, és olyan műszaki berendezések is beépítésre kerültek, amelyek egyedülállóak voltak a magyarországi szabadtéri előadások történetében. Ezek a műszaki létesítmények hatásosan kiegészítették az ország építészetileg egyik legegységesebb, kiváló akusztikával rendelkező terének az adottságait. A 600 m²-es színpadot több mint 50 fényvető világította meg. A 250 m²-es háttért alkotó vetítővászon lehetőséget biztosított az akkoriban még újszerű vetített díszlet alkalmazására. A speciális vasszerkezetű nézőtér a színpadnál 2,5 méterrel magasabban volt kiépítve. A hangellátás újszerű megoldással létesült. A nézőtér alatt nagyszámú hangoszlop került elhelyezésre. A tökéletes térbeliség elérését három hangcsatornás sztereó rendszerű hangközvetítő berendezéssel oldották meg. A Dóm téren kívül is jelentős beruházások folytak, és a Szabadtéri Játékokon kívül egyéb jelentős rendezvényeket is szerveztek a Tisza-parti városban. Hat kiállítási helyen 14 féle kiállítást rendeztek az Ünnepi Hetek során. A Városi Tanács Idegenforgalmi Hivatala is látványos programokat dolgozott ki: buszos körsétákat idegenvezetéssel, idegen nyelvű vezetőkkel. Egyéb kirándulásokat, sétahajó-járatokat, sétarepüléseket indítottak. Szegeden 20 étterem, 13 cukrászda, eszp-

28 MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 47060/1959. Megbeszélés a MM Színházi és Zeneművészeti Igazgatóságán. 1959. május 15.

resszó, 35 borkóstoló, italbolt és két bár működött. Egyébként tejivók álltak a vendégek rendelkezésére a város több pontján. Külön jelentőséggel bírt a játékok időszakában, a július 25-től augusztus 2-ig megrendezésre kerülő Szegedi Ipari Vásár és Kiállítás. Tucatnyi tanácsai vállalat, tíz minisztériumi vállalat, 28 kisipari szövetkezet és 16 magániparos jelentkezett az ipari vásárra.²⁹

Jóllehet hiányzott az erőteljes országos és nemzetközi reklámkampány a játékok népszerűsítéséhez, de a helyi sajtó lényegében folyamatosan, napról napra tudósította olvasóit a szervezés haladásáról,³⁰ illetve közzétette a városi szervek lakosságnak szóló tájékoztatóit, felhívásait. Például amikor a szabadtéri játékok megnyitásának közeledtével a városi tanács felkérte a vállalatokat, szövetkezeteket és magánkisiparosokat, hogy mielőbb hozzák rendbe portájukat.³¹ Júliustól új rovattal jelentkezett a *Délmagyarország*, a rendszeres „Szabadtéri mozaikkal”, ami igyekezett a játékok minden lényeges mozzanatáról tudósítani.³² Állandósultak az álláshirdetések a játékokra várt nézők tízezreinek kiszolgáltatását biztosító szolgáltató ágazatokba.³³ Július 25-én, a megnyitó napján vezércikkben köszöntötte a megyei napilap a Szegedi Szabadtéri Játékokat.³⁴ A másnapi lapban az első oldalakat szinte csakis a szabadtéri játékoknak és az ipari vásárnak szentelték.³⁵ Hasonlóan bőséges tudósítást, interjút, kritikát olvashattak az érdeklődők a *Tiszatáj* című irodalmi, művészeti és társadalmi havilapban is.³⁶ Az országos terjesztésű sajtó, a *Népszabadság* is folyamatosan tájékoztatta a közvéleményt a szegedi előkészületekről.³⁷ A *Film, Színház, Muzsika* július 24-ei számának címlapján egész oldalas fotót közölt Házy Erzsébetről, a Szegedi Szabadtéri Játékokon műsorra kerülő *János vitéz* lluskájáról.³⁸

A játékok megnyitása egyre közeledett, ezért az MSZMP Politikai Bizottsága 1959. július 14-én ismét foglalkozott a rendezvénnel. Marosán György szóbeli bejelentése alapján a PB egyetértett az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály javaslatával,

29 MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 47060/1959. Beszámoló a Szegedi Szabadtéri Játékokról (propaganda-anyag).

30 Tízezreket várunk... Délmagyarország, XV. évfolyam, 154. szám. 1959. július 3. 1.

31 Szépítsük Szegedet! Uo.

32 Hatvan külföldi laptudósítót várnak. Újabb kiállítás! Megkezdődnek a statisztéria rendelkező próbái. A közreműködő tánckar már próbál. Vö. Szabadtéri mozaik. Délmagyarország, XV. évfolyam, 155. szám. 1959. július 4. 5.

33 A Szegedi Szálloda és Vendéglátó Vállalat a szabadtéri játékok időtartamára 20-35 éves korig férfi és női kiegészítő felszolgálókat, csaposokat, büféseket és egyéb fizikai munkásokat vesz fel. Délmagyarország, XV. évfolyam, 156. szám. 1959. július 5. 4.

34 *Siklós János*: Új nép – új kulturális ünnep. Délmagyarország, XV. évfolyam, 173. szám. 1959. július 25. 1.

35 A főcímek: A tömegek további kulturális felemelkedését segítik elő a Szegedi Szabadtéri Játékok is. Megkezdődtek a Szegedi Ünnepi Hetek. Továbbá: Ünnepélyesen megnyílt a Szegedi Ipari Vásár és Kiállítás Nagy Józsefné könnyűipari miniszter nyilatkozata a Délmagyarországnak. Ezek várták a vásár kapuinak megnyitását. Délmagyarország, XV. évfolyam, 174. szám. 1959. július 26. 1. és 3.

36 Például két teljes oldalon: A Szegedi Szabadtéri Játékok prózai előadásai. *Tiszatáj*, XIII. évfolyam, 6. szám. 1959. június. 6–7. Továbbá Nép és színház. *Tiszatáj*, XIII. évfolyam, 7. szám. 1959. július. 1. Valamint: Távirati stílusban a Játékokról. *Tiszatáj*, XIII. évfolyam, 7. szám. 1959. július. 8–9.

37 Néhány példa: Belföldön és külföldön fokozódik az érdeklődés a szegedi szabadtéri játékok iránt. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 158. szám. 1959. július 8. 10; Az Esmeralda előadásával mutatkozik be a szegedi szabadtéri játékokon a moszkvai Sztanyiszlavszkij Színház balettegyüttese. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 164. szám. 1959. július 17. 8; Hétszáz négyzetméteres színpad – 5000 személyes nézőtér – Szeged a szabadtéri játékok előtt. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 166. szám. 1959. július 15. 4. Felkészült a szegedi vendéglátóipar százharmincezer vendég ellátására. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 169. szám. 1959. július 21. 4.

38 *Film, Színház, Muzsika*, III. évfolyam, 30. szám. 1959. július 24. 1.

hogy a Szegedi Szabadtéri Játékok ünnepi estjét Kállai Gyula korábbi művelődésügyi miniszter, majd (1958 és 1960 között) államminiszter nyissa meg, és az ünnepség jelentőségére való tekintettel azon vegyen részt Dobi István (1898–1958), az Elnöki Tanács elnöke is.³⁹

A *Népszabadság* a Szegedi Szabadtéri Játékok 1959. július 25-ei újraindításának másnapján háromhasábos tudósítást közölt a megnyitóról, és hosszasan idézett Kállai Gyula beszédéből.⁴⁰ A *Magyar Nemzet* újságírója is a helyszínen volt. A Hazafias Népfőnt napilapja ugyancsak tekintélyes terjedelmet szentelt a Szabadtéri Játékoknak.⁴¹

Az előkészületeket időnként jellemző kapkodás, tanácstalanság és a feszültségek ellenére sikeresen zajlottak az előadások. A színészek játszottak, a rendezők instruáltak, a zenekarok muzsikáltak, a táncosok táncoltak, a kritikusok értékelték. Mindenki tette a dolgát.⁴² Az augusztus 16-ai *János vitéz* fináléja után aztán minden közreműködő megvonta a maga mérlegét. A Művelődésügyi Minisztérium Színházi és Zenei Főigazgatósága 1959 októberében a Szegedi Szabadtéri Játékokon kiváló alakítást nyújtó három művészt minisztériumi jutalmazásban részesítette. Bessenyei Ferenc 2.000, Hidas Frigyes 1.000, Simon Zoltán ugyancsak 1.000 forintot kapott.⁴³ Az első évben a tizenhat előadásnak, a főpróbákat is beleszámítva, 95.000 nézője volt. 1960 nyarára kibővítették a lelátókat, 5.000 fő helyett már 7.200-an tekinthették meg az egyes előadásokat.

A július 25. és augusztus 16. között eltelt három hét alatt Magyarország kulturális fővárosa minden bizonnyal Szeged volt. Az ország vezetői közül többen ellátogattak Szegedre. Például Münnich Ferenc, a Minisztertanács elnöke; Kállai Gyula, az MSZMP Politikai Bizottság tagja, államminiszter; Marosán György, a Politikai Bizottság tagja, államminiszter; Biszku Béla, a Politikai Bizottság tagja, belügyminiszter; Antos István pénzügyminiszter; Benke Valéria művelődésügyi miniszter; Szirmai István, a Központi Bizottság tagja; Orbán László, a Központi Bizottság tudományos és kulturális osztályvezetője; Németh Károly, a Központi Bizottság tagja, a Csongrád megyei Pártbizottság titkára; Nagy Józsefné könnyűipari miniszter; Csatornai Károly, a külügyminisztérium protokollosztályának vezetője, majd tokiói követ; Aczél György, a művelődésügyi miniszter első helyettese; Ilku Pál művelődésügyi miniszterhelyettes; Ortutay Gyula, a Hazafias Népfőnt országos elnöke; Nógrádi Sándor pekingi és hanoi nagykövet; Sebes István külügyminiszter-helyettes; Szénási Géza legfőbb ügyész; Dénes Leó, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének alelnöke; továbbá számos nagykövet és baráti országból akkreditált diplomata.⁴⁴

A politikusok személyesen győződtek meg a Szabadtéri Játékok sikeréről. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy a korábbi merev elutasítás után 1960-ban másorra ke-

39 MNL OL 288. f. 5/140. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1959. július 14. 4.

40 A szabadtéri játékok felújítása népünk kulturális felemelkedését szolgálja. Kállai Gyula elvtárs beszéde a szegedi szabadtéri játékok megnyitóján. A *Népszabadság* kulturális melléklete. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 174. szám. 1959. július 26. 7.

41 A mi kultúránk küzd a békéért, a népek barátságáért, a jólét fokozásáért, a szocializmusért. Kállai Gyula megnyitotta a Szegedi Szabadtéri Játékokat. *Magyar Nemzet*, XV. évfolyam, 174. szám. 1959. július 26. 3.

42 A szegedi szabadtéri játékok első előadásai. A *Népszabadság* kulturális melléklete. *Népszabadság*, XVII. évfolyam, 180. szám. 1959. augusztus 2. 7.

43 MNL OL XIX-I-4-ff-2. tétel 50124/1959. A Szegedi szabadtéri Játékokkal kapcsolatos jutalmak. 1959. október 27.

44 MNL CSML XXIII.10002.a. Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB jegyzőkönyvek. 1959. Szeged megyei jogú Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1959. szeptember 11-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Tari János VB elnökhelyettes: Jelentés az 1959. évi Szegedi Ünnepi Hetekről. A Szabadtéri játékok 1960. évi műsorterve. 1959. szeptember 5.

rülhetett Madách Imre *Az ember tragédiája* című darabja is. A rendezést Major Tamás (1910–1986) a Nemzeti Színház igazgatója, színésze és főrendezője vállalta el azzal, hogy „*kiküszöböli az eddig eszmeileg félremagyarázott és ellenünk kiélezett részeket, így pl. a falanszter jelenetet úgy rendezi meg, hogy a londoni jelenet folytatásaként a kapitalizmus (fasizmus) embertelenségét tükrözze.*”⁴⁵

Az 1959. évi szervezés tapasztalatait igyekeztek levonni, és 1960-ra már olajozottabban, összehangoltabban dolgoztak együtt a különféle állami, tanácsi, gazdasági és pártszervek. 30.000 példányban elkészült a Szabadtéri Játékok leporellója. 10.000 példányban készült el a „Hívja és várja Szeged” elnevezésű plakát. A külföldi sajtó is foglalkozott a szegedi Szabadtéri Játékokkal. Ennek hatására Bécsből csoportos látogatás iránt érdeklődtek. Az Idegenforgalmi Hivatal 30.000 példányban hétnyelvű, Csongrád megyéről és Szegedről szóló kiadványt készített. Öt nyelven több ezer példányban bővített és átdolgozott kiadásban jelentette meg a *Szeged a napfény városa* című kiadványt. A Kereskedelmi Osztály 20 millió „Szeged” cigaretta, és 5 millió „Szabadtéri Játékok” jelzésű gyufascímke forgalomba hozatalát készítette elő. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium a Móra Ferencet ábrázoló bélyegét Szabadtéri Játékok felülnyomással hozta forgalomba. Az 1960. évi Szabadtéri Játékok propagandáját segítette egy 15 perces háromnyelvű, Szegedről szóló színes propagandafilm is. Az 1959. évi siker, a nagy nézőszám miatt az idegenforgalmi és a közlekedési vállalatok is nagyobb erőfeszítéseket tettek 1960-tól. Az IBUSZ hatékonyan lépett be a közönségszervezésbe, a MÁV 50 százalékos vasúti díjkedvezményt adott a nézőknek, valamint a budapesti gyorsvonatait több kocsival megerősítette. Délutánonként az előadási napokon Budapestről sebesvonatot indított, amely éjjel egy órakor indult vissza a fővárosba. Az IBUSZ nagyobb számú autóbust biztosított, mint 1959-ben. A MAHART sétahajókat állított forgalomba. A MALÉV 20 százalékos díjkedvezményt nyújtott utasainak. Szükség esetén négyhat különrepülőgépet is indított.⁴⁶

* * *

A Szegedi Szabadtéri Játékok harmincas évekbeli sikersorozatát a második világháború megakasztotta. Húsz évig nem kedvezett az idő a folytatásnak. Egy 1956-os kezdeményezés, majd 1958-tól az előkészületek eredményeként 1959. július 25-én este ismét megteltek a Dóm téren kialakított nézősorok. Kigyúltak a fények, megszólaltak a fanfárok, újraindultak a Szegedi Szabadtéri Játékok. Ettől kezdve nyaranta három hétre Szeged lett Magyarország kulturális fővárosa. A Tisza-parti város egy újabb jelképpel gazdagodott. A „Régi híd” / Belvárosi híd, a József Attila Tudományegyetem központi épülete, a zsinagóga vagy a Móra Ferenc Múzeum, és természetesen a Dóm, a város méltán híres építészeti jelképei. A szegedi halászlé és a Pick szalámi kulináris jelképek. Mi is a jelkép lényege? Az egyediség. A Szegedi Szabadtéri Játékok egyeduralkodó a magyar kulturális életben. Másutt is léteztek szabadtéri színpadok, mint például a Városmajorban vagy a Margitszigeten, más vidéki városokban is rendeztek színházi előadásokat a kellemes nyári estéken, például Szentendrén, Gyulán. A szegedi játékok azonban

45 MNL OL XIX-I-4-f-2. tétel 47060/1959. Feljegyzés a Magyar Szocialista Munkáspárt Titkárságának. 1959. december 22. Továbbá: MNL OL 288. f. 7/69. ö. e. Az MSZMP KB Titkárság ülésének jegyzőkönyve. 1960. január 13. 49–50.

46 MNL OL XIX-I-4-f-2. tétel 47060/1959. Jelentés az 1960. évi Szabadtéri Játékok előkészületeiről.

valódi branddé / márkává vált. Olyan kulturális ESEMÉNY, ahol teljesülhet a széles tömegek katarzis iránti vágya. Bizonyára számos tényező együtthatása váltja ki az érzést: a monumentális, mégis mértéktartó Dóm,⁴⁷ az impozáns árkádsorral körbevett Dóm tér, a tér kiváló akusztikája, a csillagos nyári égbolt, a hatalmas színpad, amely tömegjele-
netek számára is kellő helyet biztosít, az egyszerre több ezer nézőt befogadó lelátó egy fantasztikus színház hatását keltik. Az előadott darabok, a neves színészek, táncosok és rendezők, karmesterek, az előadások színvonala garantálják a tökéletes élményt.

1959 „próbaév volt”, amely egyértelmű szakmai és anyagi sikerrel zárult. A szervezők eleve sorozatban gondolkodtak, nem egy alkalomban. Az elmúlt hatvan év igazolta tervük megalapozottságát. A Szegedi Szabadtéri Játékok tekintetében mindenképpen nagy érdem az övék, Tari Jánosé, Biczó Györgyé és munkatársaiké. Hittek városukban, és mindent elkövettek városuk gyarapítása érdekében. A szervezők koncentráltan kezelték a játékokat, számos kapcsolódó rendezvény is megvalósult az ünnepi hetek idején: vásárok, ifjúsági találkozók, kiállítások, koncertek. A szabadtéri játékok sikere csakis széles összefogással jöhetett létre. Olyan együttműködéssel, amely a város, a megye határain is túl nyúlt. A Szegedi Szabadtéri Játékok – hasonlóan a két világháború közötti időszakhoz – országos üggyé vált. Különféle párt- és állami szervek, minisztériumok és társadalmi szervezetek, vállalatok fogtak össze egy közös cél megvalósításáért. Mindenkinek érdekében állt a játékok megrendezése. Fontos volt a városnak és vezetőinek, mert tömegek érkeztek Szegedre, akik a színházi, komolyzenei élmény mellett a város hangulatát és jó hírét is magukkal vitték. Szegeden pénzt költöttek, ami a várost és lakóit gyarapította. Katalizátorként is működött a rendezvény, mert a városba érkezőket ki kellett szolgálni, és ehhez megfelelő infrastruktúra kellett. A Szegedi Szabadtéri Játékok pozitívan befolyásolták Szeged fejlődését. A Tisza Szálló felújítása mellett szépültek a terek, a parkok, a Tisza-part, a középületek. Az egész hatott a városfejlesztésre is.

Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szabadtéri játékok fontos szerepként működtek a Kádár-rendszer kiépülésében és fenntartásában.

47 A szegedi Magyarok Nagyasszonya székesegyház (fogadalmi templom vagy szegedi dóm) a Szeged-csanádi egyházmegye főtemploma, Magyarország egyik legnagyobb bazilikája. 1913 és 1930 között épült Schulek Frigyes és Foerk Ernő tervei alapján neoromán stílusban.

ROSDY PÁL

EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS ÉS KÖZTÖRTÉNET

Az egyházi közvélekedésben korábban sem volt megnyugtatóan tisztázva az egyháztörténetírás feladata és helye. A kommunista diktatúra évtizedeiben pedig lehetlenné vált hazánkban a tudományos egyháztörténeti művek publikálása. Ezért találhatjuk időszerűnek ezt a kérdésfelvetést.

Ahhoz, hogy a válaszadást a magam módján megkíséreljem, mondanivalómat mesziről kell kezdenem. Az emberi és különösen az egyházi gondolkodás és műveltség ősi évszázadaiban még szinte egyáltalán nem létezett történeti szemlélet, a változás és fejlődés elfogadása.

Az egyházi gondolkodást ez bizonyos mértékig akkor is befolyásolta, amikor a világ már régen ismerte a fejlődés, változás jelentőségét. Gondoljunk csak arra, hogy a Biblia értelmezésében is csak a II. Vatikáni Zsinat idején ismerte el az egyház a történet-kritikai módszer jogosultságát. A teológiai irodalomban is általános volt az a szemlélet, mellyel még a teljesen új felismerésről is igyekeztek bebizonyítani, hogy az nem új, mert az egyház mindig is azt tanította. Még a lelkiismereti szabadságnak az egyházi felfogásban merőben új mozzanatáról is többen azt bizonygatták, hogy az egyház azt mindig is így vallotta. A tanítás igazságát fejezte ki a változatlanság gondolata.

A történeti szemlélet hiányának például az is jellemző tünete, amit a középkori oklevelek területén tapasztalunk. Az egyházi levéltárakban is szinte kizárólag gazdasági, a birtokokra vonatkozó okleveleket találunk. Nagyon ritkán maradt fenn más tartalmú oklevél is, szinte véletlenül. Például az esztergomi Prímási Levéltár őriz egy birtokokra vonatkozó olyan oklevelet, amelynek másik oldalán egy budai kódexmásoló bencés szerzetes levele olvasható, melyben garamszentbenedeki apátjától kéri, hogy küldje utána ottfelejtett habitusát. Az apát nyilván takarékságból felhasználta a levél tiszta oldalát birtokügyben készült feljegyzésekre. Ezért maradt fenn a művelődéstörténeti szempontból érdekes levél.

Nem azért maradtak fenn tehát túlnyomórészt gazdasági vonatkozású oklevelek, mert olyan anyagiasak voltak szerzeteseink a középkorban, hanem az okleveleket nem történeti forrásnak tekintették. Azért őrizték, mert a közösség fenntartásának vagyoni bizonyítékai voltak. (Az egerek elől capsa-kba, zsákocskába rendezték, rúdra akasztották a kincstárban. Így lett később is a levéltári kútfő, az iratok bizonyos tárgyi csoportja sok esetben capsa.)

Az egyházi intézmények alapító levelei és más birtokjogokat bizonyító oklevelei többnyire másolatban maradtak ránk. Ezek pedig nem az eredeti pontos másolatai, hanem a másolat (átírás)készítésekor létező birtokaik is az alapításkor kapott birtokokkal együtt szerepelnek. Meghamisították ezeket? Dehogy! Úgy tekintették, hogy ami most

van, a mostani birtokok mindig is, kezdettől fogva megvoltak. Hiszen nincs változás, fejlődés. Azért és úgy másolták az oklevelet, hogy megfeleljen a másolat készítésének idején fennálló állapotnak.

A középkorban tehát ismeretlenek voltak a mai értelemben vett levéltárak. Csak a 18. században ébredt a történeti látásmód. Felfedezték a fennmaradt iratok történeti forrás jellegét. Ekkor kezdődtek a nagy levéltárrendezések. Ezt az iratok mennyisége is szükségessé tette, de főleg történeti szempontból alakították ki a kútfőket, iratcsoportokat, Esztergomban categoria-kat. A sokasodó iratok és az egyre szükségesebb adminisztráció új és új iktatási, iratkezelési szabályokat tettek szükségessé.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 17. századig igazán fel sem merülhetett, hogy a köztörténetet az egyháztörténet egymástól elválasztható. Nemcsak azért, mert az egyház (egyházak) elválaszthatatlan szerepet játszottak az egyetemes történet többi vonatkozásával. És a tanult egyháziak szinte kizárólagos, majd csökkenő jelentőségű vezetői, résztvevői a politikai, gazdasági, kulturális életnek.

A felvilágosodás korától megváltozott az egyházak szerepe a világban. Éppen az egyházak jóvoltából már felnőtt a világi értelmiség, a világi politika és politikusok szerepköre.

Megszületett a modern értelemben vett történettudomány és annak számos ágazata, így az egyháztörténeti kutatás is. Ennek művelői klerikusok, de jelentkezik az egyházi hatalomtól elszakadó, sőt azzal szembenálló történetírás is.

A 18. században Magyarországon főleg szerzetesek, főleg jezsuiták voltak az egyháztörténetírás megalapozói. Olyan nagy nevek, mint Pray György (1723–1801), Katona István (1732–1811), Fejér György (1766–1811).

A 19. században Fraknói Vilmos kanonok (1843–1924) munkássága volt különösen értékes. Az esztergomi Knauz Nándor különösen forráskiadványaival teremtett iskolát. A ferences Karácsonyi János (1858–1929) és Bunyitai Vince, a ciszterci Békefi Remig (1858–1924) és a piarista Balanyi György (1886–1963) munkássága elsősorban rendjük történetére, de nem csak arra vonatkozott. A szerzetesrendek, főleg a tanítórendek tagjai közül tudtak elsősorban tudományos munkára időt és anyagiakat fordítani.

A 20. századig jellemző módon egyháziak, papok, szerzetesek foglalkoztak az egyháztörténeti kutatással Többek között azért is, mert az egyháztörténet fő forrásai, az egyházi levéltárak csak szűk körben tétek lehetővé a kutatást és egyháziak könnyebben kutathattak ezekben. Ugyanakkor világi, sőt nem hívó egyháztörténészek is e tudományág jelentős művelői lehetnek és lesznek.

Az egyháztörténelem művelése főleg azért vált klerikusok tudományává, mert nemcsak a történettudomány körébe tartozóként tartjuk számon, hanem teológiai (hittudományi) disciplinaként is. Egykor olyannyira így értelmezték, hogy például Scitovszki János hercegprímás 1857. augusztus 14-én ezt mondta püspöktársainak: „A magyar vallásos irodalmat illetően a legérzékenyebb hiányosság az egyháztörténet terén van.” – Az először 1911-ben kiadott gimnáziumi hittankönyvek sorában pedig a teológus Schütz Antal írta az egyháztörténelmi tankönyvet.

A modern egyháztörténetírás, amennyiben tudományos értékű kíván lenni, nem lehetett sem apologetikus, épületes, sem egyházellenes szándékú. Tehát nemcsak tudományosnak kell lennie, de azt sem felejtethi, hogy az egyház nem csupán emberi intézmény, hanem Krisztus misztikus teste, Isten népe.

A II. Vatikáni Zsinat az egyháztörténetírás történetében is jelentős fordulatot, változást kezdeményezett. A katolikus egyház elfogadta a kultúra, s benne a történetírás autonómia-

ját (*Gaudium et spes* konstitúció). Az egyház többé nem akar diktálni, hanem tiszteletben tartja – többek között – a történettudomány módszerét. A magyar szellemi élet a hatvanas években, és a magyar katolikus egyházi vezetés ugyanakkor nem volt, nem lehetett olyan állapotban, hogy a zsinat szellemét e tekintetben és más vonatkozásban befogadja.

Pedig a magyar egyháztörténetírás 20. századi megújulása Szekfű Gyula professzor kezdeményezésére megindult 1936-ban. Szekfű Serédi Jusztinián hercegprímás segítségével kezdeményezte a szervezést. 1935 nyarán Esztergomban nyári egyetemet rendeztek, melyen egyházi és világi történészek jöttek össze, akik a magyar egyháztörténetírást a kor színvonalára kívánták emelni és publikálási lehetőséget is kívántak teremteni.

Ebből nőtt ki a „Regnum” egyháztörténeti évkönyvek sorozatának hat vaskos kötete 1936–1946 között. Ez a sorozat megjelenésekor korántsem volt az egyetlen publikációs lehetőség a katolikus egyháztörténészek és egyháztörténeti témák számára. Mindenesetre a teljesség igénye nélkül, más források felhasználásával is, pillanatfelvételt készíthetünk – mintegy a szovjet kommunista diktatúra küszöbén. Megújuló, erősödő egyháztörténeti munka, kitűnő kutatók, szép eredmények.

Kádár Zoltán erdélyi születésű művészettörténész, régész, Entz Géza a sajnálatosan korán elhunyt művészettörténész, Csapodi Csaba és felesége, Gárdonyi Klára, akik a könyvészet és könyvtörténet világába „menekültek”, Ember Győző, aki a „levéltártan” művelésében és a párttagságban keresett menedéket és az Országos Levéltár főigazgatói székébe jutott. Barta István (1910–1966) a szentesi születésű, közszeretnek örvendő kiváló és jellemes kutató, korai haláláig derűsen viselte sorsát. Balanyi György piarista. Bakács István az Országos Levéltár osztályvezetőjeként dolgozhatott. Bogay Tamás nyugatra menekült, a Szabad Európa Rádiónál kapott állást. Csóka Lajos bencés Pannonhalmán nemcsak a tudomány, de a remény őrzője is volt. Degré Alajos jogtörténész zalaegerszegi levéltárigazgatóként vészelte át a vidéken sokszor különösen nehéznek bizonyult éveket. Dezsényi Béla sajtótörténész számára már nem jelenthetett témát a katolikus sajtó története. Hermann Egyed premontrei sokáig „íróasztala fiókjának” írt, míg Münchenben kiadóra nem talált. Kumorovitz Bernát premontrei a történeti segédtudományok területén verhetetlen maradt. Pásztor Lajos a Vatikáni Levéltár munkatársaként bontakoztathatta ki tehetségét. Salacz Gábor Pécsről Münchenen át jelentkezhetett a magyar könyvpiacra. Szalay Jeromos bencés és Török Jenő piarista (utóbbi nehéz börtön-évek után) külföldre kényszerült.

Vanyó Tihamér bencés (1905–2005) „Az egyháztörténész szemhatára” című könyve nagy segítség lehet azoknak, akik ma fognak kutatómunkához. Ugyancsak „A plébániatörténetírás módszertana” című füzet.

A diktatúra nehéz éveiben a hatalom urai is úgy tekintettek az egyháztörténelemre, mint a konzervatív egyházi körök. Ezért nem volt lehetséges korszerű egyháztörténet – illetve a 80-as évekig bármily egyháztörténeti munka publikálására. Az 1957-ben is csak egy kötet kiadásának engedélyezésével (Radó Polikárp: Az egyházi évről – újságpapírra nyomtatva, kicsiny példányszámban) nehezen induló katolikus könyvkiadásban sem publikálhattak e témában.

Amikor a II. Vatikáni Zsinat a hatvanas évek elején ablakot nyitott az egyház számára a világ felé, (Franz Joseph Schierse szavával élve) lekerült az egyház bejáratáról a tábla: „Történészeknek tilos a bemenet”, nálunk a zsinat szellemének befogadása még késett. Két okból: konzervatív egyházi részről féltették a hívők hitét, mert azt tartották, hogy a zsinati szemlélet megzavarja őket. Másrészt a kommunista hatalom attól félt, hogy a zsinati szellemben megújuló egyházzal még nagyobb gondjai lesznek.

Így aztán még a legegyszerűbb történeti jellegű könyvek is csak a bécsi OMC (Opus Mystici Corporis) kiadónál jelenhettek meg. Ezért volt különös jelentősége a Nyugaton élő Horváth Tibor jezsuita kezdeményezésének 1988-ban. Ezt a bonyolult címet kapta a kezdeményezés: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. (METEM) A kanadai Torontóban élő jezsuita Horváth Tibor nem történész, de jól látta az egyháztörténetírás hazai feltámasztásának szükségességét.

Ami a részleteket illeti a plébániák történetét kívánta a figyelem és a létrehozni kívánt enciklopédia középpontjába állítani. Ez elsősorban az emigráció történetének összefoglalására alkalmas.

A rendszerváltozás után, 1995-ben létrejött a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány (HEH). Célja a különböző egyházak múltjának feltárása, az egyházművészet kutatása, kiadványok segítségével. Évente kétszer megjelenő évkönyv jellegű a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. A METEM-könyvek sorozata a nagyobb lélegzetű kiadványok számára ad megjelenési lehetőséget. Az Alapítvány vezetője dr. Várszegi Asztrik OSB püspök. Szakmai vezetője dr. Zombori István történész. Évente mintegy tíz kötet könyvet adott ki 500–1000 példányban.

A METEM-re továbbra is nagy szüksége van a magyar egyháztörténetírásnak. Az eddigi Regnum munkaközösségnél nagyobb és jelentősebb feladatok várnak még rá, a szükséges átalakítások után. Például az egyetemeken a rendszeres egyháztörténeti képzés megteremtése, elősegítése lehetne fontos feladat.

SZABADGONDOLKODÁS, ATEIZMUS ÉS SZEKULARIZÁCIÓ A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Magyarország 20. századi története meglehetősen hányatott. Az ország a század első évtizedeiben az 1867-ben kompromisszumok árán létrejött kétközpontú dualista állam, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között működött. A soknemzetiségű és sokvallású konzervatív-liberális vezetésű állam a vesztes első világháború után felbomlott, majd miután a kialakult krízisen sikertelenül próbáltak úrrá lenni az átmeneti polgári radikális, illetve kommunista kormányzatok, 1919 őszétől egy „keresztény-nemzeti” ellenforradalmi rendszer irányította a töredékére csökkent, etnikailag homogénné vált, de változatlanul multikonfesszionális Magyarországot. Az ország 1945 után a szovjet érdekszféra része lett, minek eredményeként 1949-től négy évtizedre egy ateista egypártrendszer jellemezte. Magyarország 1990-ben nyerte vissza szabadságát, és a 20. századból plurális demokráciaként lépett át a 21. századba.

Tanulmányunk ebben a változatos történelmi kontextusban mutatja be a szabadgondolkodás, antiklerikalizmus és ateizmus magyarországi jelenlétét és hatásait. Elemzésünkben egyaránt vizsgáljuk az állam viszonyát az egyházakhoz és a vallásokhoz, a hivatalos kormánypolitikával összekapcsolódó vagy éppen azzal szemben álló antiklerikális-szabadgondolkodó szellemi-kulturális csoportok és intézmények programját és tevékenységét, valamint a társadalom vallásosságának alakulását. A három dimenzió kölcsönhatásának vizsgálatán keresztül a magyar társadalom szekularitásának, illetve vallásosságának 20. századi alakulásáról kapott átfogó képpel alapot kívánunk szolgáltatni a szekularizáció egy olyan értelmezési modelljének kidolgozásához, amely a régió saját történelmi és kortárs tapasztalataira támaszkodik.

KOMPROMISSZUMOS LIBERALIZMUS – KORLÁTOZOTT SZEPARÁCIÓ

Az 1867. évi kiegyezéssel létrejött és 1918-ig létezett kettős monarchia évtizedeit Magyarország esetében a „polgárosodás kora” elnevezéssel szokták illetni, amelyben a „polgárosodás” fogalma a 19. század kezdete óta jelen lévő modernizációs, individualizációs és szekularizációs folyamatokat jelöli.¹ Mindazonáltal nem valósította meg maradéktalanul az állam és egyház szétválasztásának klasszikus liberális programját. A szeparáció elvét ugyanis mind a vallásügyi törvényhozás, mind az oktatáspolitikai területén csak kompromisszumos módon, az egyházi birtokok szekularizációja terén pedig egyáltalán nem hajtotta végre.

¹ Vö. pl. Gerő András: *A polgárosodás kora*. Budapest, Adams Lap- és Könyvkiadó Kft., 1992.

A liberális állam felekezetek iránt tanúsított toleráns magatartásának fő indoka abban állt, hogy a Magyar Királyság multikonfesszionális és soknemzetiségű állam volt, amelyben a felekezeti és nemzeti hovatartozás csak ritkán fedte egymást. Míg a szerbek döntően ortodox, a ruszinok görögkatolikus, és a horvátok latin szertartású katolikusok voltak, a többi etnikum (magyarok, németek, szlovákok, románok) legalább két-három (latin, görög vagy örmény rítusú katolikus, református, evangélikus, unitárius, zsidó) hiten osztozott. A nemzeti-nemzetiségi ellentétekkel terhes felekezeti villongások közepette egyik nemzet sem válhatott abszolúttá és hegemonná. A többség mindig viszonylagos maradt, ezért létezésének alapfeltételét jelentette a kisebbségekkel való együttélés.²

A felekezetek jogi státuszát illetően a „polgárosodás” az 1848. március 15-én kirobbant polgári forradalom és szabadságharc idején vette kezdetét, amikor az 1848. évi XX. törvénycikk³ kimondta a történelmi – katolikus, evangélikus, református, unitárius és ortodox – egyházak egyenlőségét és viszonyosságát, valamint – formálisan – megszüntette a katolikus egyház megkülönböztetett államvallási státuszát. A törvényhozás ugyanakkor elodázta a zsidóemancipáció kérdését, és csak 1849 júliusában fogadtak el egy törvényt a zsidókról, ám annak végrehajtására a szabadságharc veresége miatt már nem maradt idő.⁴

A Habsburgok elleni függetlenségi küzdelmek 1849-es bukása után Ausztria a megtorlás és neoabszolutizmus eszközével próbálta megtörni a rebellis magyarokat. A birodalmi egységtörekvések az egyházpolitikában is visszaköszöttek: a „vallás dolgában” hozott 1848-as törvény elvei megvalósulatlanok maradtak, az állam és az egyház szétválását nem történt meg. A szeparáció 1848-ban megindult folyamata csak az 1867-es kiegyezést követően bontakozhatott ki, ekkor viszont a magyar törvényhozás sorra fogadta el a jogi kereteket meghatározó törvényjavaslatokat, amelyek között a liberális magyar polgári államban az egyházak működtek. Az uralkodó által elsőként között szentesített 1867. évi XVII. törvénycikk polgári és politikai jogok tekintetében egyenjogúsította az izraelitákat, anélkül azonban, hogy az izraelita vallás a keresztény felekezetekkel azonos jogokat nyert volna. A törvényesen bevett felekezetekről szóló 1868. évi LIII. törvénycikk lényegében az 1848. évi XX. törvénycikkben foglaltakat állította helyre, egyúttal messzemenő vallásszabadságot teremtett, amennyiben kimondta, hogy „mindenkinek szabadságában áll más hitfelekezet kebelébe, s illetőleg más vallásra áttérni”.⁵

A liberális vallásügyi törvényhozás mintegy három évtizeddel később teljesedett ki. 1894-ben megalkották a kötelező polgári házasságról (1894. évi XXXI. törvénycikk), a egyes házasságokban született gyermekek jogállásáról (1894. évi XXXII. törvénycikk) és a polgári anyakönyvezésről (1894. évi XXXIII. törvénycikk) szóló törvényeket. Ezeknek köszönhetően az addig érvényben lévő ötféle (!) egyházi házasságjog helyébe a kötelező polgári házasság és anyakönyvezés lépett. A következő évben az izraelita vallás

2 Gergely Jenő: Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfessie, Cirkvevá politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945. Szerk. Balogh Margit. Budapest, Kossuth, 2008. 16., Balogh Margit: Egyházak a dualizmus korában. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 289–290.

3 A tanulmányban hivatkozott jogszabályokat rövid bevezetővel közli Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézet, 2005.

4 Balogh M.: Egyházak a dualizmus korában, i. m. 287–288.

5 Uo. 288.

„bevett” vallássá minősítésével (1895. évi XLII. törvénycikk) a zsidók 1867-es politikai egyenjogúsítása után vallási egyenjogúsításuk is bekövetkezett.

A folyamatot a korabeli Európában példamutatóan toleráns, vallásszabadságról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk koronázta meg, amely a szabad vallásgyakorlás és felekezetváltás biztosítása mellett garantálta a polgári és politikai jogok vallástól független gyakorlásának jogát, egyúttal lehetővé tette a felekezeten kívüli állapot választását is. A jogszabály továbbá megalkotta a vallások – bevett, elismert és el nem ismert – háromfázisú rendszerét, amely 1947-ig maradt érvényben. Az első kategóriába, azaz a törvényesen bevett felekezetek közé azok tartoztak, amelyek élvezték az állam támogatását, a teljes szabad és autonóm működés lehetőségeit: a katolikus, a református, az evangélikus, az unitárius, a görögkeleti egyházak és 1895 óta az izraelita felekezet. Az állam által elismert vallások fogalma a szűkebb önkormányzati jogokkal rendelkező, elsősorban egy-egy kisebb protestáns felekezet (pl. a baptista) és az iszlám (1916. évi XVII. törvénycikk) jogi státusára vonatkozott. Ezek szabadon működhettek, de nem igényelhetek állami támogatást. Az el nem ismert (vagy túrt) felekezeteken az egyesülési és gyülekezési jog általános szabályai alá helyezett és állandó rendőri ellenőrzés alá vont, a köznyelvben szektának nevezett felekezeteket értették, mint például a metodistákat, nazarénusokat, jehovistákat. A dualizmuskori struktúrában a vallásszabadság jelentős térhódítása mellett ugyanakkor a korábbi államvallás bizonyos elemei is továbbéltek, amennyiben a katolikus egyháznak egyfelől megmaradt több, gazdasági és közjogi előjoga, másfelől pedig működését bizonyos korlátok közé szorították a főkegyúri jog továbbra is élő jogosítványai.⁶

A dualizmuskori konzervatív-liberális politika kompromisszumos jellege tükröződött az oktatás területén is. Az 1848-ban megfogalmazott népoktatási törvényjavaslat az oktatásügy szabadságát még az állami és az egyházi oktatás teljes szétválasztásában, azaz az állami jövedelemadó öt százalékából mint iskolaadóból finanszírozott felekezet-szemleges állami iskolarendszer szervezésében és állami tanterv kiadásában, illetve a tanítók kántori vagy más egyházi jellegű teendőinek eltörlésében látta. Egyúttal minden felekezet számára biztosította volna a lehetőséget, hogy saját forrásaiból alternatív iskolarendszert tartson fenn.⁷

A liberális szemléletű törvényjavaslat elfogadása azonban meghiúsult, megvalósítására az 1867-es kiegyezés után sem került sor. Az Eötvös József vezette minisztérium végül is lemondott a közoktatás és a magánoktatás markáns szétválasztásától, és lehetővé tette, hogy az egyházi iskolákat közjövdelemből finanszírozzák. E kompromisszum következtében a Monarchia Magyarországon megmaradt a felekezeti iskolák túlsúlya. A községi, illetve állami iskolaalapítások hatására csupán az első világháború küszöbén közelítette meg a nem felekezeti iskolák aránya az összes alapfokú intézmény harminc százalékát – bár ezekbe az iskolákba a tanulóknak mindössze tíz százaléka járt. A középiskolák fenntartásából még ennél is kisebb arányban részesedett az állam. Esetükben az állami szekularizációs politika a tantervpolitika segítségével igyekezett eredményeket elérni, és a „rendkívüli tárgyak”, illetve az összes középiskola számára kötelezően előírt tantervek bevezetésével lépésről lépésre növelték a kortárs – világi – ismeretek súlyát a tananyagban.⁸

⁶ Uo. 289–293.

⁷ Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Budapest, Új Mandátum, 2000. 31–32.

⁸ Uo. 33–47., 52–62.

Az oktatási rendszer hiányosságainak pótlására a századfordulót követően Magyarországon is népszerűvé váltak a nyugat-európai mintákra támaszkodó, tantervtől független, szabad részvétel elve alapján működő felnőttképzési formák. A 20. század első éveiben azonban a szabadoktatás intézményei is a politikai vezetés ellenőrzése alatt álltak, és közművelődési célok mellett társadalompolitikai feladatuk volt: az egységes magyar nemzet megteremtésére irányuló törekvések szolgálatában álltak. Irányításuk csak a szabadoktatás 1907. év pécsi országos kongresszusát követően csúszott ki a konzervatív-liberális elit irányítása alól.

A felekezetek egyenlőségének és viszonyosságának elvéből a jogi egyenlősítés mellett vagyoni egyenlősítésük, illetve egyházi és iskolai szükségleteiknek állami költségvetésből történő fedezése is következett volna. 1848–1849-ben azonban sem a katolikus egyház több mint 2 millió holdnyi birtokállományának (a többi egyház földbirtokai ehhez képest elhanyagolhatóak voltak) kisajátítására és a felekezetek közötti arányos újraelosztására, sem az egyházi vagyon szekularizálására nem került sor, csupán az egyházi tizedet törölték el (1848. XIII. tc.). A bevett konfessziók vagyoni egyenlősítésére, vagy az egyházi vagyon államosítására a dualista korszakban sem került sor.⁹ Ebben jelentős szerepet játszott, hogy a konzervatív-liberális politikai elit a nagybirtokos rendszert tekintette a történelmi Magyarország fennmaradása garanciájának, ezért annak ellenére elzárkózott a földreformtól, hogy a földkérdés a 19. század végétől mind súlyosabb problémává vált. A földéhség okozta feszültségek az 1890-es évektől egyrészt földosztást követelő agrárszocialista mozgalmak képében jelentkeztek, másrészt nagyarányú kivándorlási hullámhoz vezettek.¹⁰

AZ „ÚJ” MAGYARORSZÁG – A POLGÁRI RADIKÁLIS ELLENKULTÚRA ÉS INTÉZMÉNYEI

A 19. század végi magyar állam politikája kellően liberális volt ahhoz, hogy a lendületes ipari-gazdasági fejlődés nyomán átalakuló társadalom mind szélesebb rétege fogékonyra válhasson a modern szellemi áramlatok befogadására, de konzervatívabb volt annál, semhogy a polgári-liberális eszméket következetesen meg is valósítsa. Ennek az ellentmondásnak következtében a századfordulóra egyfajta kulturális forradalom következett be: az uralkodó konzervatív-liberális establishment által képviselt „rég” kultúrával szemben egy – döntően a városi értelmiségre és a munkásság egy részére támaszkodó – baloldali-radikális ellenkultúra jött létre, amely megteremtette a maga intézményrendszerét is. Az új polgári kultúra terjesztésében fontos szerepet játszott a kávéházi írók-újságírók munkássága nyomán létrejött modern irodalom. Legjelentősebb fórumaivá az 1890-ben alapított *A Hét* című irodalmi lap, illetve az új nemzedék által

⁹ Balogh M.: Egyházak a dualizmus korában, i. m. 293.

¹⁰ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris, 1999. 79–82. Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – a Galilei Kör (1908–1919) története. Budapest, Napvilág Kiadó, 2017. 29–30.; Az agrárszocialista mozgalmakról részletesebben lásd Hanák Péter: Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai. In *Úő: A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 204–221., Gyáni Gábor: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In *Úő: Történetészdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 174–182.; A kivándorlásról lásd Gyáni Gábor: Kivándorlás és az amerikai magyarság sorsa. In *Úő: Történetészdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 276–284.

1908-ban alapított *Nyugat* című folyóirat vált;¹¹ és a szociáldemokrácia megerősödésével a nagyobb városokban komoly munkás-ellenkultúra is kialakult olvasókörkkel, dalárdákkal, vörös zászlókkal és május 1. ünnepelésével.¹² Figyelmünket a következőkben elsődlegesen a szabadgondolkodás pozitívista talajon álló különféle képviselőire és műhelyeire irányítjuk.

Az eszmei irányzatok széles skáláját lefedő „szabadgondolkodás” századfordulón jelentkező racionalista ideológiája egyedül a személyes tapasztalatokon és tudományos vizsgálatokon alapuló ismereteket tekintette autentikusnak, következésképpen elutasított mindenfajta vallási dogmatizmust, hagyományt és tekintélyt. Képviselői Magyarországon is mindenekelőtt a vallás elleni harcban exponálták magukat, amelyben jelentős mértékben támaszkodtak a darwinizmusra. A világ teremtését megkérdőjelező evolúció-elmélet a Naprendszer kialakulását magyarázó Kant–Laplace-elmélettel együtt ugyanis különösen hatásos „antiklerikális” fegyvernek számított a 19–20. század fordulójának „kultúrharcos” időszakában. A darwinizmus mellett a szabadgondolkodók fiatalabb generációjának történelemfelfogására és társadalomszemléletére Marx történelmi materialista tanai is jelentős hatást gyakoroltak. Noha nem hitték „csalhatatlan eszköznek” „a társadalmi jelenségek okainak felderítésére”, mégis úgy tartották: „kitűnően használható munkaeszköz valószínű magyarázatok adására, törvényszerűségek megállapítására, cselekvéseinkben útbaigazító következmények levonására”.¹³ Az egyház által hirdetett teremtetéstörténet elvetése egyfelől az ország egyik legnagyobb birtokosának, a katolikus egyháznak illegitimitását is állította, másfelől az evolucionista szemléletből logikusan következett, hogy csak idő kérdése, mikor fog megváltozni a túlhaladottnak vélt politikai berendezkedés és vele az egyenlőtlen földbirtokeloszlás.¹⁴

A szabadgondolkodók különféle irányzatainak közös célja volt, hogy a társadalmi rendet az ész törvényeinek rendeljék alá, azaz az államot és a társadalmat, iskolát és tudományt úgymond „dezinficiálják” az egyháztól és a vallástól. Ez pedig nem jelentett mást, mint a liberális politika következetes megvalósítását mindazokon a területeken, amelyekben a dualizmuskori Magyarország konzervatív-liberális politikai elitje megelégedett a fentebb vázolt felemás megoldásokkal: a vallás magánszférába utalását, a felekezetek magánvállalkozássá minősítését, minden nyilvános intézmény, így a közoktatás megfosztását felekezeti jellegtől, valamint a nagybirtok rendszerének radikális megreformálását, az egyházi birtokok szekularizációját. Mindebből következett, hogy a szabadgondolkodók legnagyobb hévvel a katolikus vallás és egyház ellen fordultak, mert a katolikus egyház nemzetközi erejében látták a társadalmi evolúció legnagyobb akadályát.

A század kezdetén a szabadgondolkodás eszméinek mérsékeltebb és radikálisabb képviselői együtt vettek részt a különféle szervezetekben és intézményekben, az első évtized közepére azonban a közöttük lévő ellentétek elmélyültek. Több szervezetből a konzervatív szárny lépett ki, máshol a polgári radikalizmus képviselői hoztak létre önálló struktúrákat. A jellemzően ügyvédek, orvosok, hírlapírók, tanárokat és tanítókat a sorai között tudó Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesülete viszonylag későn – a

11 Romsics I.: Magyarország története, i. m. 88–92., Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 23–25.

12 Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 27–28.

13 Székely Artúr: A történelmi materializmusról. Szabadgondolat 2. (1912) 3. sz. 107.

14 Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 37–39., 41–43., 45–50.

németszági szerveződéshez (1881) képest negyedszázados csúszással –, 1905. május 28-án alakult meg Budapesten, amelyet hamarosan hasonló egyesületek létrehozása követte az ország más városaiban is. Az egyesület alapítását megelőzően a szabadgondolkodók és polgári radikálisok egy része a szabadkőműves mozgalomban volt tevékeny.¹⁵

A dualizmus korában jelentős szerepet játszó szabadkőművesség kezdetől fogva heterogén volt Magyarországon. 1867 után párhuzamosan működtek a radikális, illetve a konzervatív irány páholyai, amelyek csak 1886-ban egyesültek. Az ekképp létrejött Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy 1919–1920-ig megmaradt ugyan a páholyokat szervezetileg összefogó legfőbb szabadkőműves páholynak, de az egységes szervezeti keretek között változatlanul léteztek hagyományos, egyháztisztelő, konzervatív, konzervatív-liberális és radikális páholyok. A páholyok többsége – mint például a tekintélyes Eötvös-, a Comenius- vagy az Archimédesz-páholyok – a századforduló után kezdett egyre nyíltabb antiklerikális irányvonalat követni: szabadgondolkodó mozgalmakat kezdeményezett, és mind erőteljesebben követelte az egyházi vagyon szekularizációját. Az izmosodó antiklerikális aktivitás tette lehetővé, hogy a tízes évekre néhány páholy a kibontakozó polgári radikális mozgalom irányítása alá kerüljön. A legjelentősebb radikális páhollyá végül a szociológus és politikus Jászi Oszkár (1875–1957) által 1908-ban alapított Martinovics Páholy vált, amely a polgári radikális és a szociáldemokrata értelmiséget igyekezett összefogni. A radikális páholyok aktív vezető csoportja – amelyhez „a” szabadkőművesnek tekintett, 1910-ben alapított *Világ* című újság is köthető¹⁶ – azonban nem tudta kimozdítani a nagypolgárságot a nagybirtokkal kötött kompromisszum szűk mozgásteréről, antiklerikalizmusuk nem talált érintkezést a liberális világnézet más lényeges elemeivel, így steril maradt, s ez a terület sem vált a liberalizmus eszmei megújulásának talajává.¹⁷

A baloldali-radikális ellenkulturális intézmények sorában a 20. század első évtizedének derekán fontos szerepet töltött be a jellemzően radikális szabadkőművesek által alapított *Világosság* című folyóirat. A magát „szabadgondolkodó, ateista, materialista, monista, szocialista, munkásmozgalmi, népszerű-tudományos” folyóiratként definiáló lap közölte a szabadgondolkodók 1905-ös párizsi nemzetközi kongresszusán elfogadott szabadgondolkodó irányelveket, és világnézeti írásaival, természettudományi és valláskritikai tanulmányaival, valamint a külföldi „szakirodalom” fordításával kulcsszerepet töltött be szabadgondolkodó idea magyarországi recepciójában.¹⁸

A „progresszív”, szekuláris-polgári ellenkultúra közvetítésében meghatározó szerepet játszott továbbá a *Husadik Század* folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság. A *Husadik Századot* 1900-ban alapította egy, az ateista-racionalista állam- és jogbölcselet kiemelkedő képviselőjének, Pikler Gyula egyetemi tanárnak tanítványaiból álló

15 Uo. 62–65.

16 Uo. 50–55., *Schön István*: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 2. sz. 189.

17 *Csunderlik P.*: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 51–53. A szabadkőművességről lásd *Jászberényi József*: A magyarországi szabadkőművesség története. Budapest, PrintXBudvár, 2005. 94–99., *Vári László*: Szabadkőművesség Magyarországon ma és tegnap. Szépirodalmi Figyelő 17. (2018) 2. sz. 59–75., *Fukász György*: Szabadkőművesség, radikalizmus, szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics Páholy történetéhez. Párttörténeti Közlemények 7. (1961) 2. sz. 55–84., *Raffay Ernő*: Politizáló szabadkőművesség. Jászi Oszkár és a Martinovics Páholy államellenes tevékenysége 1906–1912. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012.

18 *Csunderlik P.*: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 60–62., *Schön I.*: A magyar szabadkőművesség i. m. 187.

értelmiségi kör. Kezdetben Herbert Spencer szemlélete gyakorolt hatást a folyóirat arculatára (az első szám közölte is a szerkesztőséghez írott levelét), idővel azonban a lap mérsékeltebb szemléletét egyre radikálisabb irány váltotta fel. A magyar társadalom modernizálását illetően a csupán rendszerkorrekcióban gondolkozó szerkesztő, Gratz Gusztáv 1903-ban lemondott, és az irányítás Jászi Oszkár kezébe került, aki a régít felváltó „új Magyarország” koncepció megvalósítását képviselte.¹⁹

Hasonló folyamat figyelhető meg az 1901-ben alapított Társadalomtudományi Társaság esetében is, amelynek vezetői kifejezetten súlyt fektettek az eszmei nyitottságra és a különböző nézetek szabad konfrontációjára. A konzervatív és radikális tagok között elmélyülő konfliktus hatására a Társadalomtudományi Társaság is mindinkább a polgári radikalizmus Magyarországi „think-tank”-jává vált.²⁰ Míg a *Huszedik Század* egyre inkább Marx és a történelmi materializmus eszméit közvetítette, a Társadalomtudományi Társaság Jászi Oszkár 1907-ben megjelent „Új Magyarország felé” című, a polgári radikális program alapvetését tartalmazó munkáját követte, amelyben a szerző nagyhatású vízióban állította szembe egymással a „régit” és az „új” Magyarországot, idealizálta a progressziót és démonizálta a „reakciót”.²¹ A program megvalósítására 1914-ben Jászi elnökletével megalakult a rövid életű Polgári Radikális Párt, amely csak 1918–1919-ben fejtett ki jelentősebb politikai tevékenységet.²²

A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókjaiként, a „másik”, az „új” Magyarország diákegyesületeként, főleg polgári radikális egyetemisták csoportosulásából alakult 1908. november 22-én a Galilei Kör, az akkoriban állandósult egyetemi „kereszt-hecc” idején.²³ A „kereszt-hecc” tétje az volt, hogy a 19. század végi liberális törvényeket követően maradhatnak-e feszületek az állami oktatási intézményekben, vagy sem. Egy 1900-as provokatív akciót követően (a Budapesti Egyetemen egy Szent Korona-reliefről ismeretlenek leverték a gipszkeresztet) az egyetemi világban kitört a kultúrharc. Az 1900-ban alapított Szent Imre Kör tagjai újra és újra kereszteteket helyeztek el frekvenciált helyeken, amelyeket a szekularizáció hívei leszedtek; előbbieket „lekerlikálisozták”, utóbbiakat „lezsidozták”, de sokszor ütlegettek is egymást. A tettlegességek 1907 őszén érték el tetőpontjukat, amikor a Szent Imre körösök nemzetről vallott felfogása miatt Pikler Gyula jogbölcseleti tanárnak, a Társadalomtudományi Társaság elnökének eltávolítását követelték az egyetemről, míg a vele rokonszenvezők kiálltak mellette. A Piklert védő szabadgondolkodó diákok alakították meg a Galilei Kört a *Huszedik Század* szellemi és a radikális szabadkőműves páholyok anyagi támogatásával. A tagságát tekintve mintegy ezer-ezerkétszáz fős Galilei Kör az első világháború kitöré-

19 Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m., 55–60. A nézetkülönbségekről lásd Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszedik Század” társadalomszemlélete, 1900–1907. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 134–136., Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, Osiris, 2007. 30–31.; Lásd még Pók, Attila: Radical Democratic Criticism of the Dual Monarchy: A Present Day Perspective. In: Revisiting the Austro-Hungarian Monarchy. Ed. András Gerő. New York, East European Monographs–Columbia University Press, 2010. 113–133.

20 Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m. 55–60.

21 Uo. Vö. Pók Attila: Jászi Oszkár feudalizmus fogalma – a mából nézve. In: Kor/társ panoráma. Tanulmányok a 70. éves Vonyó József tiszteletére. Szerk. Erőss Zsolt – Gyarmati György. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó, 2015. 133–152., Pók, A.: Radical Democratic Criticism of the Dual Monarchy, i. m.

22 Kenyeres Zoltán: Árnyékok nélkül. Töredékek a magyar századfordulóról. Századvég 83. (2017) 1. sz. 16–19.

23 Teljes feldolgozását lásd Csunderlik P.: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták, i. m.

ség a polgári radikalizmus antiklerikális programját követte, 1914-től azonban az antimilitarizmus propagálójává vált, emiatt a rendőrség 1918-ban feloszlatta.

A viszonylag sokszínű intézményi keretek ellenére a szabadgondolkodás a 20. század első évtizedeiben meglehetősen szűk – városi értelmiségi – körre fejtett ki hatást. A katolikus egyház ugyan ismételten kárhoztatta a sajtó rossz befolyását, és veszélyként értékelte, hogy „néhány kabátos ember vagy alak – itt radikális, ott szociáldemokrata a neve – benyargal egy délután a faluba, félórai beszéd és izgatás után megfordítja a hívek lelkét,”²⁴ a szabadgondolkodás tényleges társadalmi ismertsége és hatása azonban korlátozott maradt. A legnagyobb (sajtó)visszhangot az 1907-ben Pécsen megtartott szabadtanítási kongresszus váltotta ki, ahol a szabadtanítás témáin keresztül gyakorlatilag a „rég” és az „új” Magyarország ütközött össze a nyilvánosság előtt.²⁵

1918–1919: A FORRADALMAK KORA

Az 1918. őszi háborús összeomlásokkor a múlté lett a dualizmus korára jellemző toleráns egyházpolitikai közeg. 1918. október 31-én a gróf Károlyi Mihály vezette Függetlenségi és 48-as Párt, a Jászi Oszkár vezette Polgári Radikális Párt, valamint a Garami Ernő és Kunfi Zsigmond által irányított Magyarországi Szociáldemokrata Párt alakított koalíciós kormányt, amelynek programjában számos antiklerikális és egyházellenes elem szerepelt. Miként láttuk, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok az állam és egyház teljes szétválasztására, az egyházak magántestületként való kezelésére, valamint az egyházi birtokok köztulajdonba vételére mint a „feudális maradványok” felszámolására elodázhatatlan, de nem azonnali feladatra tekintettek. Az egyes felekezetek vezetői ugyan elleneztek a radikális társadalmi és politikai változásokat, de a kormányzat iránt lojalitást ígértek mindaddig, amíg az a rend helyreállítását és a polgári viszonyok konszolidálását szolgálta.

Az 1919. január közepén megalakult Berinkey-kormányban – a katolikus egyház tiltakozása ellenére – már szétválasztották a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot (V. néptörvény), és február 16-án kisajátították a 200 katasztrális hold feletti egyházi birtokokat, az ún. vallásügyi miniszter tárcája azonban már nem épült ki. Az antanthatalmaknak a román csapatok előrenyomulását és egy dél-magyarországi semleges zóna kialakítását előirányozó 1919. március 20-i jegyzékének (az ún. Vix-jegyzék) elfogadását vagy elutasítását a Berinkey-kormány nem vállalta. Miután lemondott, és átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak, azok a kommunistákkal együtt másnap kikiáltották a Magyar Tanácsköztársaságot, aminek hatására a rákövetkező napokban az antikommunista Jászi vezette Polgári Radikális Párt feloszlatta magát.²⁶

Az 1919. március 21. és augusztus 1. közötti 133 napos Tanácsköztársaság a bolsevik mintájú proletárdiktatúra megvalósítását tűzte ki célul. Az új hatalom – melynek sorai-

24 *Gianone András–Klstenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017. 176.

25 A szabadtanítás Pécsen 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Szerk. Vörösváry Ferenc. Pécs, Dialóg Campus, 1997. (Eredeti kiadás: Budapest, Franklin Társulat, 1908.) 68., *Pavlovics Attila*: Országos szabad tanítási kongresszus Pécsen. Pécsi Szemle 10. (2007) nyár, 46–55.

26 *Romsics I.*: Magyarország története, i. m. 110–121., *Balogh Margit*: Forradalmi esztendő, 1918–1919. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 327–331., *Tengely Adrienn*: Magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, Líceum, 2011.

ban a Galilei Kör több tagja is szerepet kapott – az egyház világi túlhatalmára szenvedélyes egyházellenességgel, sőt ateista erőszakkal reagált. Számos, a vallást és az egyházakat korlátozó rendelkezés született, amelyeknek azonban csak részben tudtak érvényt szerezni. Összességében a doktriner marxista-leninista elvek átültetése a gyakorlati egyházpolitikába lényegében nem sikerült, habár áprilisban államosították az egyházi iskolákat, az egyházi birtokokat szintúgy állami kezelésbe vették, a hitoktatást kitiltották az iskolákból (ezt megelőzően, 1919. március 4-én a polgári demokratikus kormány közoktatásügyi minisztere is rendeletben szögezte le, hogy tanulók nem kötelezhetők az órarend keretében megállapított hit- és erkölcsstan órakon kívül eső vallásgyakorlatban való részvételre). A klerikusoktól megvonták a szavazati jogot, a hitbuzgalmi és valláserkölcsei egyesületeket feloszlatták, intézményeiket, sajtójukat ugyancsak elvették. Alapelveként Magyarország első írott, június 23-án elfogadott alkotmányában kimondták, hogy az egyházakat elválasztják az államtól, a vallás magánügy. A kormányzótanács felállította az Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottságot (másutt Hivatal), amelynek feladata az államosított egyházi ingó és ingatlanvagyon feltárba vétele, összegyűjtése és a hatalom rendelkezésére bocsátása volt, ám a nyilvánvalóan hatalmas pusztítást eredményezhető „egyházi likvidálás” véghezvitelének a diktatúra közeli bukása véget vetett.²⁷

A Tanácsköztársaság augusztus 1-i bukása után azonnal megkezdődött a szekularizációt célzó, még végre sem hajtott rendeletek visszavonása. Az augusztus 16-án kinevezett Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter körlevelében közölte: az állam és az egyházak kapcsolataiban az 1918. október 31-e előtt fennállott helyzet az irányadó. A minisztérium egyúttal az államosított javak visszaadásáról és az egyházaknak a kormány részéről történő anyagi támogatásáról is biztosította az egyházakat.

A Tanácsköztársaságnak nem csupán antiklerikális egyházpolitikája vallott kudarcot, hanem elmondható, hogy a proletárdiktatúra erőszakos szekularizációs kísérlete és nemegyszer primitív vallásellenes propagandája a szándékolttal éppen ellentétest hatást váltott ki a társadalomban. Nemesak az elkötelezett hívek bizonyultak késznek egyházuk, papjaik és hitük védelmére, de a lakosság széles rétegei is alapvető ellenszenvvel és tartózkodással viszonyultak a proletárdiktatúra rendszeréhez, amely évtizedekre hiteltelenített, vagy legalábbis ellehetetlenített Magyarországon mindenfajta szekuláris programot.²⁸

KERESZTÉNY KURZUS ÉS SZEKULARIZÁCIÓ

Magyarország történetének 1919 és 1944 közötti, Horthy Miklós kormányzó nyoman a történelemben Horthy-korszakként jegyzett periódusát két trauma határozta meg: a Tanácsköztársaság erőszakos politikai rendszere és a trianoni békeszerződéssel a történelmi Magyarországot ért hatalmas területveszteség. Következésképp a kiépülő rendszer ideológiai irányultságát a keresztény-nemzeti eszmére támaszkodó ellenforradalmiság és irredentizmus jellemezte. A politikai kurzus öndefiníciójaként használt két jelző, a

²⁷ Balogh M.: Forradalmi esztendők, i. m. 331–336.

²⁸ Uo. 333–336. A Károlyi Mihály és a Kun Béla nevével fémjelzett időszak eseményeiről bővebben lásd Leslie, László: *The Church and the Storms of the Revolutions of 1918–1919 in Hungary*. In: *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbor States, 1918–1919*, Ed. Peter Pastor. Boulder, Colorado–Highland Lakes, New Jersey–New York, Social Science Monographs–Atlantic Studies on Society in Change–Columbia University Press, 1988. 189–197.

keresztény és a nemzeti, egyaránt a szabadgondolkodás, a „szabadkőművesség” ellen irányult. A vád úgy hangzott, hogy az ország hanyatlását, területének megcsönkulását, a trianoni „sokkot” a liberálisok, tehát a szabadgondolkodók, a szabadkőművesek, azaz az „idegenek”, a „kommunisták” és a „zsidók” okozták.²⁹ Következésképp szinte automatikusan feléledt egy igen kártékony nacionalizmus és idegenellenesség, s ezen belül különösen az antiszemitizmus. Az a szociális és liberális, tehát belátásra építő társadalmi gondolkodás, amely az 1867-es kiegyezés után jelen volt a magyar szellemi és politikai életben, egyelőre elapadt. A korszakban a történelmi keresztény egyházaknak, mint a keresztény-nemzeti mentalitás és eszmerendszer kitüntetett hordozóinak helye és szerepe alapvetően megváltozott: a rendszer részévé váltak, annak mintegy konszolidáló és rendszermegtartó funkcióját is betöltötték. Az állam ugyanis egyfajta védőpajzsként tartotta az egyházakat, az egyházak dogmarendszerét a társadalom elé, hogy „megóvja” attól a liberalizmustól és szociális mozgalmiságtól, amely az első világháború előtti Magyarországon már jócskán megjelent.³⁰

A következőkben a „trón és oltár” együttműködésén alapuló állami vallás-, oktatás-, és társadalompolitika áttekintését követően a legfrissebb szociológiai vizsgálatokra alapozva, a keresztelések, temetések, házasságkötések és istentisztelet-látogatások tükrében mutatjuk be, hogy a korszakot jellemző vallási reneszánsz és a liberális-szekuláris politikai-szellemi csoportok háttérbe szorulása mellett miként alakultak a szekularizációs folyamatok a hétköznapi szintjén.

A vesztés háború után meghúzott határok az ország területét 2/3-ával csökkentették, minek következtében nemcsak a lakosság száma csökkent, de egyúttal a magyarországi társadalom soknemzetiségű jellege is megszűnt: a nem magyar anyanyelvűek aránya 45,5%-ról (1910) 10%-ra (1920) zuhant. A változások következtében a lakosság felekezeti összetétele ugyancsak módosult. A román, szerb és ruszin lakosság leválásával a görögkatolikus egyház híveinek száma és aránya drasztikusan, az evangélikus egyház híveinek száma pedig a német- és szlávajkú hívek elszakításával 7,1%-ról 6,2%-ra csökkent. A katolikusoké viszont az 1910-es 49,3%-ról 63,9%-ra, a reformátusoké pedig 14,3%-ról 21%-ra emelkedett. Figyelemreméltó, hogy a két világháború között a népszámlálási adatokban először jelenik meg a felekezeteken kívüli kategória: az ide sorolt lakosok száma az 1920. évi 1245 főről 1938-ra 3841 főre emelkedett, de az összlakosságnak így is változatlanul csupán 0,1 százalékát tette ki.³¹

A proletárdiktatúra bukását követően a hatalomért küzdő három jelentős politikai erő – a szociáldemokráciából és liberális demokratákból álló baloldal, a jobboldali radikálisok és a konzervatívok – harcából 1920–1921-re a konzervatívok kerültek ki győztesen, és 1922-től az arisztokrácia és a birtokos nemesség vezetése alatt álló „irányított demokráciában” stabil kétharmados többséggel kormányoztak. A kormánypárton kívüli mandátumok 20–30%-án pártonkívüliek és különböző ellenzéki pártok osztoztak. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Bethlen István miniszterelnökkel 1921 decemberében megkötött kompromisszum alapján ugyan ismét a politikai élet, s – az ország történetében először – a parlament aktív szereplőjévé vált, szerepe és súlya mégis fo-

29 Nagy P. T.: Járszalag és aréna, i. m. 72.

30 Balogh Margit: A Horthy-korszak egyházai. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 337–340.

31 Uo. 337., Romsics L.: Magyarország története, i. m. 186–187., 189., Kocsis Károly: Változó vallási térszerkezet, szekularizáció és vallási újjáéledés a 20. századi Kárpát-medencében. Földrajzi Értesítő 54. (2005) 3–4. sz. 287–293.

kozatosan csökkent. Az előbb Vázsonyi Vilmos, majd Rassay Károly vezetése alatt álló liberális ellenzéki erők mandátumaránya ugyancsak megfeleződött a korszakban. A polgári radikalizmus, melynek hagyományait az 1926 és 1939 között megjelent *Századunk* című folyóirat köre ápolta, egyáltalán nem tudta visszanyerni háború előtti befolyását. Az irányzat régi vezetője, Jászi Oszkár pedig 1919-től emigrációban élt.³²

A konzervatív kormányzat az 1918 előtti egyház- és valláspolitikai folytatójának bizonyult, sőt a „keresztény kurzus” jegyében még szorosabb együttműködést alakított ki a történelmi felekezetekkel. Ennek következtében a két világháború közötti Magyarországon az egyházak szerepvállalása az oktatásban – a közoktatásnak szinte minden szintjén – megnőtt. A Horthy-korszak oktatásügye a 19. század utolsó harmadában kialakult iskolarendszer átvételén és továbbfejlesztésén alapult. Az 1918–1919-es radikális reformelképzeléseket az időszak meghatározó kultúrpolitikusi részben megvalósíthatatlannak, részben „szervetlennek” és a konzervatív világfelfogással összeegyeztethetetlennek tartották. Valamennyi idevágó törvény preambulumban leszögezték, hogy az oktatás valláserkölcsei és hazafias alapon történik, az oktatás-nevelésnek ezen kell alapulnia, függetlenül az iskolafenntartótól. Az 1920-as években mindhárom alapvető iskolatípusban – a népiskolákban, a polgári iskolákban és a középiskolákban – új tanterveket vezettek be. Ami a korábbiakhoz képest megváltozott, az a tanítás tartalma és a nevelés szelleme: megnőtt a világnézeti-politikai nevelés jelentősége, erősödött a keresztény és nemzeti szellem, s megjelent az irredentizmus, illetve nagy súly helyeződött a baloldali radikális eszmék, elsősorban a kommunizmus és a szocializmus, de ezek mellett a polgári demokrácia elítélésére, illetve kritikájára is.³³

Ahogy az oktatás területén, úgy a földkérdésében sem került sor szekularizációra. A forradalmak után 1920-ban elfogadott (XXXVI. tc.) földreform a szétszandó ingatlanokat elsősorban vásárlásokkal kívánta biztosítani, és az 1930-as évek második felében a szegényparaszttság helyzetének javítására elfogadott – de a háború miatt csak töredékesen végrehajtott – két szerény birtokpolitikai reformkísérlet (1936. évi XXVI. tc., illetve 1940. évi IV. tc.) egyike sem érintette az egyházi birtokokat.³⁴ Így bár a katolikus egyház 2,2 millió holdas földbirtokvagyonra a trianoni területvesztések nyomán erősen megcsappant, a megmaradt 860 ezer hold még mindig igen tekintélyes jövedelmet biztosított számára, és egyúttal érdekeltté tette a katolikus egyházat a hierarchikus, paternalista társadalmi rend fenntartásában.³⁵

A Horthy-korszakban szinte mindegyik felekezetben felerősödött az a vallási megújulás, amely éppen a századfordulón jelentkező vallásellenes szellemi áramlatokra adott válaszként indult meg. A hitélet elmélyülésében megmutatkozó „vallási reneszánsz” elsősorban a középrétegeket, és inkább a városi polgári lakosságot érintette, míg a munkásság elvallástalanodása tovább folytatódott, a parasztág pedig őrizte népi vallásosságát, annak egyre inkább archaikussá váló formáit. A közélet és közoktatás hangsúlyozottan keresztény jellege és a széles körű hitéleti fellendülés ellenére azonban már a Horthy-korszakban is megfigyelhetők a társadalom mélyülő szekularizációjának csirái. Az alábbiakban számokkal is alátámasztott következtetésünk tehát az, hogy a

32 Romsics I.: Magyarország története, i. m. 205–207., 225.

33 Uo. 172., 178–179., Balogh M.: A Horthy-korszak egyházai i. m. 340–341.

34 Romsics I.: Magyarország története, i. m. 138., 198.

35 Uo. 186–187., 189., Csizmadia Andor: A magyar állam és egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 145–176.

társadalomban a vallási reneszánszsal párhuzamosan lanyhult az egyházi szabályok követése.

A családi élet – vallásos nevelésre kiható – fordulópontjai közül a legkevésbé a keresztelő és az egyházi temetés maradt el. Az 1928-as statisztikai adatok³⁶ szerint például a keresztelők és születések, illetve a temetések és halálozások aránya a római katolikusok esetében 97,30, illetve 96,49%, a görögkatolikusoknál 88,52, illetve 88,20%, a reformátusoknál 96,10, illetve 96,86%, az evangélikusoknál 95,49, illetve 97,08%, az unitáriusoknál pedig 55,26, illetve 61,54% volt. Ez azt jelenti, hogy a kicsiny, rendkívül szekuláris unitárius felekezetet leszámítva szinte teljes körűnek mondható az egyházi keresztelés és temetkezés igénybevétele. Még a nyilvánvalóan szekularizált – pl. templomba sosem járó, magát ateistának mondó – szociáldemokrata párttagként aktív politikai életet élő emberek egy része is igénybe vette az egyházi temetést, illetve megkereszteltette gyermekét.³⁷

A kép jelentősen árnyalható, ha a házasságkötések, a vegyes házasságok, a válások és újránházasodások, illetve az istentiszteletre járás adatait is megvizsgáljuk. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a két világháború között is meglehetősen sokan kötöttek kizárólag polgári házasságot: a házasságkötések közül a katolikusok 9,7, a reformátusok 9,6 és az evangélikusok 5%-ánál nem működött közre az egyház. A vegyes házasságoknak pedig egyenesen mintegy 40%-ában – a katolikusoknál 42,2%-ban, a reformátusoknál 67,7%-ban – nem vették igénybe az egyház házassági szolgáltatását.³⁸

A rendelkezésre álló statisztikai adatok, illetve a 20. század végén készített reprezentatív mérések Budapest esetében hosszabb időtávban is lehetővé teszik a vegyes házasságok arányának nyomon követését. A fővárosban 1877-ben a házasságok 17,3%-a volt vegyes házasság, az arány először 1884-ben lépte túl a 20, 1896-ban a 25, 1911-ben a 30%-ot, 1923-ban pedig elérte a 35%-ot. 1941-ben (a zsidótörvények után) a vegyes házasságok aránya 34,45%-ra esett vissza, de 1945-ben – nyilvánvalóan az 1938 és 1945 között elmaradt házasságok „behozásaként” – 37%-ig emelkedett, majd ismét néhány százalékkal csökkent, végül az 1960-as évektől 44% körül állt be.³⁹

A társadalmi szekularizáció ugyancsak lemérhető a válási, illetve válás utáni újránházasodási adatokból, amelyek szintén fokozatos növekedést mutatnak. Míg például a trianoni területre számítva a századfordulón a nőknek alig 0,3%-a volt elvált, 1920-ban ez az arány már 0,7%, 1930-ban 1,2%, 1941-ben pedig 1,4% volt. Hasonló tendencia figyelhető meg a válás utáni újránházasodás esetében is, függetlenül attól, hogy valaki az újránházasodást tiltó vagy engedő felekezet tagja volt: 1929 táján a megházasodó „munkások” (pontosabban az ilyen nevű aggregáció) 7,1%-a, ezen belül a katolikus „munkások” 6,7%-a, a megházasodó „polgárok” 13,6%-a, ezen belül a katolikus polgárok 14,6%-a volt elvált családi állapotú.⁴⁰

Az egyházas vallásosság Horthy-korszakbeli csökkenését mutatja az istentiszteletre járás alakulása is. A periódus elején még az apák fele, és az anyák háromötöde járt az egyházi elvárások szerinti gyakorisággal istentiszteletre. A Horthy-korszak két évtizede

36 Magyar Statisztikai Évkönyv – Új folyam 36 (1928). Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1929. 21., Magyar Statisztikai Évkönyv – Új folyam 51/54 (1943/1946). Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1948. 29.

37 Nagy P. T.: Járzalag és aréna, i. m. 91–92.

38 Uo. 94.

39 Uo. 89–91.

40 Uo. 94.

során – a keresztény-nemzeti ideológiai-politikai környezet hatása, és a határozott kormányzati lépések ellenére – előrehaladt a szekularizáció, s az időszak végén a férfiaknak már csak kétötöde, a nőknek már kevesebb, mint háromötöde felelt meg az egyházi előírásoknak. Ezt a folyamatot az a visszaemlékezésekre támaszkodó kutatás is megerősíti, amely szerint azoknak a családoknak az aránya, ahol egyik szülő sem járt rendszeresen istentiszteletre (legfeljebb ünnepenként, évente vagy soha) egyetlen évtized alatt a szülői népesség negyedéről harmadára nőtt.

A szekularizációs trendek a két világháború között természetesen bizonyos eltérést mutatnak a városi és a vidéki lakosság között. Nagy Péter Tibor történész-szociológus 1929 és 1949 közötti istentisztelet-járás gyakoriságát mutató adatsora szerint például a heti vagy gyakoribb istentisztelet-járás falun másfélszer gyakoribb az apák körében, mint a városokban, az évente egyszer vagy sosem járás pedig másfélszer ritkább. Kisebb a különbség az ünnepi, s még kisebb a havi istentisztelet-járás esetében. Az egyházi-as végponton az anyák közötti különbség jóval kisebb, hiszen a falusi adat a városinál csak 1,2-szeresen erőteljesebb vallásosságot mutat. A szekularizált végponton viszont nagyobb, 1,7-szeres a különbség. A családon belüli állapotokat nézve: a városokban 1,5-ször, a falvakban 1,28-szor gyakoribb a hetente vagy gyakrabban istentiszteletre látogató anya, mint a hasonló apa. A másik végponton – a sosem járók között – a falusi apák kétszer gyakrabban fordulnak elő, mint a hasonló anyák, a városokban viszont csak 1,7-szer.⁴¹

A „keresztény Magyarország” fogalmából következő előzetes elvárásokkal szemben a budapesti felnőtt lakosság körében is a klasszikus urbanizációs modellnek felelt meg az apák istentisztelet-járási gyakorlata. A vizsgálatok ugyanis azt mutatják, hogy minél magasabb társadalmi pozícióhoz tartozott valaki, annál kevésbé járt istentiszteletre. Az önálló értelmiségiek 60% soha nem, vagy legfeljebb évente egyszer járt istentiszteletre, a szakmunkásoknak már csak egy negyede tartozott ide, a segédmunkásoknak pedig egy ötöde. Ha pedig a másik oldal felől közelítjük a kérdést, azaz a heti rendszerességgel, vagy legalább havonként néhányszor templomba járók arányát tekintjük, akkor az adatok szinte „tökéletes lejtőt” rajzolnak ki: a segédmunkásoknak 40, a szakmunkásoknak 30, az önállóknak 15, a magas társadalmi csoportba tartozóknak pedig már csak 10%-a tartozott ide.⁴²

41 Uo. 95–96. Az adatok alapja *Bolyki János–Ladányi Sándor: A református egyház*. In: *A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok*. Szerk. Lendvai L. Ferenc. Budapest, Kossuth, 1987. 82. 1939/40-ben a 6 évesnél idősebb katolikusok 43%-a vett részt a vasárnapi miséken. Lásd *Tomka Miklós: Magyar katolicizmus*. Budapest, OLI–Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, 1991. 160. A Tárki (3000, a magyar társadalmat iskolázottsági, nemi, életkori, regionális szempontból reprezentáló megkérdezettre épülő) 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálatában és az ISSP 1991-es (ezres mintát használó) paneljében egyaránt volt a szülők istentisztelet-járására utaló kérdés. A megkérdezettnek arra kellett emlékeznie, hogy 10 éves korában apja, illetve anyja milyen gyakran járt istentiszteletre. Nagy Péter Tibor felhasználta továbbá saját, a budapesti felnőtt lakosság körében készített felméréseinek eredményeit is.

42 Nagy P. T.: *Járszalag és aréna*, i. m. 98–99.

AKONFESSZIONÁLIS JURISDIKCIONALIZMUS, VALLÁS- ÉS EGYHÁZÜLDÖZÉS, MESTERSÉGES SZEKULARIZÁCIÓ

A II. világháború után Magyarországot nem érte az I. világháború utánihoz hasonló területi és népességveszteség. Az 1937-es határok közé visszaszorított ország felekezeti arányaiban így döntően csak a holokauszt miatt következett be változás. Az 1949-es népszámlálás adatai szerint az izraelita vallás követői immár csak a lakosság 1,5%-át tették ki, miközben a két nagy protestáns felekezet lényegében megőrizte (evangélikusok 5,2%, reformátusok 21,9%), a katolikus egyház pedig némiképp növelte is (67,8%) addigi arányát.⁴³

A háborút még sértetlen intézményrendszerrel túlélő magyar történelmi egyházak számára az jelentette a legnagyobb kihívást, hogy 1945 után Magyarország a szovjet érdekszférába került. Ekképp – annak ellenére, hogy az első néhány esztendőben formálisan koalíciós kormányok vezették az országot – a tényleges hatalmat kezdettől a kommunisták tartották a kezükben, s 1949-re felszámolták a polgári rend szinte valamennyi elemét – tulajdonviszonyok, politikai, társadalmi, ideológiai és kulturális vonatkozásban egyaránt. A többpárti parlamenti demokráciát négy évtizedre kommunista egypártrendszer váltotta fel.⁴⁴

A koalíciós kormányzás még a polgári liberalizmus „szabad egyház szabad államban” elvet követő egyházpolitikájából indult ki, és a szétválasztást mind az egyházi vagy szekularizációja, mind az egyházak közéleti, kulturális és politikai aktivitásának leszűkítése, mind pedig az oktatás és nevelésügy területén végrehajtotta. Mindenekelőtt a kiterjedt nagybirtokállománnyal rendelkező katolikus egyházat érintette érzékenyen az 1945. március 17-én kelt földreformrendelet, amely az 1000 holdon felüli nagybirtokokat maradéktalanul államosította, az az alatti birtokosoknak pedig maximálisan 100–300 hold föld megtartását engedélyezte. A mérvadó egyháziak sem vitatták, hogy a földreform az elkerülhetetlen politikai reformok közé tartozott, az egyházi birtokok kisajátítása, illetve az államosítás ellentételezéseként ígért kárpótlás elmaradása azonban anyagiilag kiszolgáltatott helyzetbe hozta az egyházakat: erősen csorbította a protestánsok nagy múltú és féltett autonómiáját, és megalkuvásra kényszerítette a laicizált társadalomra felkészületlen katolikusokat is.⁴⁵

Valamennyi felekezetet súlyosan érintette az egyházak politikai, közéleti és kulturális aktivitásának visszaszorítása, majd teljes felszámolása. 1946 nyarán megkezdődött az egyházi háttérű, katolikus és protestáns szervezetek, egyesületek felszámolása. 1947-től

43 1949-es adatok: Népszámlálás. 1949. 9., Népszámlálás. 1949. 12., 1949. évi népszámlálás. *Kocsis K.*: Változó vallási térszerkezet, i. m. 295–298.

44 Az 1945 utáni egyházpolitika folyamatát összefoglalja *Balogh Margit*: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfesie, Cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945.* Szerk. Balogh Margit. Budapest, Kossuth, 2008. 49–60., *Fejérdy András*: Chiesa cattolica e politica ecclesiastica del regime comunista in Ungheria (1948–1990). In: *Ungheria: 1000 anni in Europa.* Ed. Dario Citati–Fanni Mandák–Daniele Scalea. Dublin, Avatar Editions, 2016. (Quaderni di Geopolitica, 6.) 145–154. Lásd még *Szabó, Csaba*: Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965. München, Verlag Ungarisches Institut, 2003.

45 A földreformról végrehajtásáról a veszprémi egyházmegyében lásd *Horváth Gergely Krisztián*: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegyében. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* Szerk. Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 531–574.

mind gyakrabban korlátozták vagy tiltották be a valláshoz való odatartozás szimbolikus terévé váló egyházi rendezvényeket, körmeneteket, búcsújárásokat, zarándoklatokat. 1948–1949 folyamán az egyházi kiadókat és a sajtót is államosították, egyúttal az egyetlen (katolikus) világnézeti pártra olyan politikai nyomást gyakoroltak, hogy az 1949 elejére széthullott.

Az egyházak oktató-nevelő pozícióit az állami iskolamonopólium bevezetése és a hitoktatás fokozatos ellehetetlenítése számolta fel. Az 1948. június 16-án megszavazott 33. törvény értelmében összesen 6505 iskolát államosítottak, majd az 1949/1950-es tanévtől bevezették a fakultatív hitoktatást, ám a hittan-beiratkozásokat igyekeztek kezdetől fogva adminisztratív eszközökkel és más típusú nyomásgyakorlással ellehetetleníteni. Az iskolák mellett idővel államosították a kórházakat, az árvaházakat, a szociális és nevelőotthonokat is.⁴⁶

Az állam és az egyházak szétválasztását formálisan az 1949. évi 20. törvénycikk, a nagyrészt a Szovjetunió 1936-os alkotmányának mintájára készült szocialista alkotmány 54. paragrafusa mondta ki: „A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.” A gyakorlatban azonban a vallásszabadságot csupán az egyéni vallásgyakorlat szabadságaként értelmezték, és az intézményeiktől megfosztott, csupán az istentiszteletek végzésére és a szentségek kiszolgáltatására korlátozott egyházak mind szorosabb állami felügyelet alá kerültek.

1949 után végérvényesen a vallás elleni harc és vele az ateizmus mint a vallással való szembenállás legkövetkezetesebb formája vált a kommunizmus megvalósításáért folytatott küzdelem elválaszthatatlan tartozékává. Miután a vallás és a kereszténység első számú ideológiai ellenséggé lépett elő, az egyház és az egyháziak pedig mint „klerikális reakció” a proletárdiktatúra építését akadályozók gyűjtőmedencéje lett, szinte kézenfekvő volt, hogy a rendszer egyházpolitikája likvidáló szándékba csapott át, és az állami program végcélja az egyház- és vallástalanítás lett, azaz hogy belátható időn belül – mintegy 20 év alatt – felszámolják a vallásosságot és annak hordozóit, az egyházakat.

Az 1956-os forradalom egyházpolitikai téren nem hozott azonnali változást, közép-távon mégis hatást gyakorolt egy új egyházpolitikai irányvonal kidolgozására. 1956 traumája nyomán ugyanis egyfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a vallást és az egyházakat nem lehet erőszakkal megsemmisíteni, másfelől pedig a szovjet intervenció nyomán hatalomra jutott Kádár-kormány nemzetközi elismertetésének igénye, illetve a labilis belpolitikai helyzet rendezésének és új gazdaságpolitikai tervek megvalósításának szándéka együttesen azt eredményezték, hogy a pártállam jobbnak látta, ha kialakítja az egyházzal való együttélés formáit. A korábbi, nyíltan likvidáló szándékú egyházüldözést felváltó, új egyházpolitika alapelveit a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1958. július 22-i határozata szentesítette. Ennek értelmében megmaradt ugyan a vallás és annak szervezeti kereteinek, az egyházak elszorvasztásának stratégiai célja, de immár elsősorban ideológiai meggyőzéssel kívánták a vallásosságot felszámolni és a társadalmat ateista világnézetükkel beoltani.⁴⁷ Az új egyházpolitika, egyszerre látott szövetségest és ellenséget az egyházakban. A nemzeti egység népfrontos kirakatpoliti-

46 A témáról lásd Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve 2008. Szerk. Szabó Csaba és Ligeti László. Budapest, Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány–Új Ember Kiadó, 2008.

47 Fejérdy, András: Pressed by a Double Loyalty. Hungarian Attendance at the Second Vatican Council, 1959–1965. Budapest–New York, Central European University Press, 2017. 37–44.

kája mellett az 1970-es évek végéig tartottak a rendőri zaklatások, mígnem a nyolcvanas évek legelejére elérkezett a politikai együttműködés ideje a keresztények és a marxisták között. A „gulyáskommunizmus” langya ugyanis fokozatosan zsugorította az egyházak ellenzékiességét, olvadt a szocializmussal szembeni nyílt ellenállás. A cinkos összekacsintások mellett persze zsigerekbe ivódott a hátránytól való félelem, amit a hívő emberek sokasága élt át pusztán vallásos meggyőződése miatt, és ami jelentkezhetett az egyetemi továbbtanulás, fizetés(emelés), előléptetés vagy épp egy útlevélkérelem elutasításának pillanatában. A vallásos civil társadalom ezzel együtt működött, és sok mindent megőrzött és átmentett a hagyományos gondolkodásból, értékekből, politikai attitűdökből.⁴⁸ Az egyházak szigorúan korlátozott keretek között ugyan, de bővíthették szociális és karitatív tevékenységüket, emelkedett könyvkiadásuk volumene és a hitbuzgalmi szerveződések száma.

Az 1950-es évekre jellemző nyílt egyházüldöző politika csak részben bizonyult „sikeresnek”. Annak ellenére, hogy 1949-től a hatalom – a társadalom vallástalanítása érdekében – a rendelkezésre álló erőszakszervezet teljes kapacitását igénybe vette, a válásgyakorlás mértéke a lakosság körében a legdrasztikusabb üldöztetések idején nem csökkent.⁴⁹ Jóllehet az elváltak aránya – nők esetében az 1941-es 1,4%-ról 1949-ben 1,6%-ra – tovább növekedett, a népesség istentisztelet-járási gyakorisága a Horthy-korszak végétől az 1950-es évek közepéig egyenletesen emelkedett. A falusi apák, illetve anyák között a heti istentiszteletre járók aránya a világháború alatti 44,8, illetve 58,9%-ról az 1950-es évekre 48,2, illetve 61%-ra nőtt, míg ugyanez a városban férfiak esetében 29,6%-ról 35,1%-ra emelkedett, nők esetében pedig az 1941–1945 közötti 52,5%-hoz képest, egy 1948–1952 közötti átmeneti növekedést leszámítva (60,7%) lényegében változatlan maradt. Az istentiszteletre-járási tekintetében a falun az ötvenes évek végén kezdődő csökkenést ráadásul az 1953–1957 közötti időszakban még részben kiegyensúlyozza a városban jelentkező további növekedés, ami nyilván azzal függ össze, hogy a frissen nagy tömegben beköltöző népesség átmenetileg hozza magával szokásait.⁵⁰

Ez a Nyugat-Európában ugyanebben az időszakban tapasztalható vallási konjunktúrához képest jelentősebb és tartósabb fellendülés csak részben magyarázható a világviszonylatban jelentkező általános békevág és erkölcsi megújulás iránti igénnyel. Az egyházak erkölcsi tekintélyének és a vallásgyakorlásnak megerősödéséhez Magyarországon az is hozzájárult, hogy a hívek a valláshoz való ragaszkodásukkal is igyekeztek a politikai gyakorlattal szembeni ellenszenvüket kifejezni.⁵¹ A szimbolikus téren folyó küzdelemben a politikai ellenállás terepeként is jelentkező vallási rítusok így többek között a totalitárius ideológiával szemben álló alternatív közösségi rend szervezetséget és erőt mutató demonstrációivá is váltak. 1947-ben, az államalapító tiszteletére rendezett hagyományos augusztus 20-i Szent István-ünnepen például a Szent Jobbkörmeneten Mindszenty József bíboros, prímás-érsek mögött mintegy félmillió ember haladt, mintegy rendszer elleni néma tüntetésként. Az 1930-as Szent Imre-év, valamint az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus felvonulásainak látványos rendezvényeit

48 Legújabb elemzését lásd *Wittenberg, Jason*: *Crucibles of Political Loyalty. Church, Institutions and Electoral Continuity in Hungary*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006.

49 *Bögre Zsuzsanna*: *Társadalmi-politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948–1990) – különös tekintettel az 1948–1964 közötti időszakra*. Phd-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2002. 33.

50 *Nagy P. T.*: *Járszalag és aréna*, i. m. 93., 123.

51 *Tomka M.*: *Magyar katolicizmus*, i. m. 524–526., *Bögre Zs.*: *Társadalmi-politikai változások*, i. m. 33.

megidéző körmenet egyszerre mutatta az egyház erejét és alakította vallási-szagrális térére az eredetileg szekuláris nemzeti emlékhelynek készült Hősök terét. Nem véletlen, hogy alig egy évvel később, az 1948. évi május elsejei ünnepségek során ezt a nemzet szempontjából központi jelentőségű szimbolikus teret immár a kommunista ideológia „szagrális terévé” avatták.⁵²

A vallásosság mérésére a fentebbiekben is használt valamennyi vizsgálati szempont azt mutatja, hogy a vallásgyakorlás társadalmi méreteiben érezhető csökkenése csak a hatvanas években, a kádári restauráció-konzolidáció idején következett be, és a nyugat-európai mintáknál lényegesen gyorsabb tendenciát mutatott. A templomba járás gyakoriságát vizsgálva azt látjuk, hogy míg Nyugat-Európában a heti istentiszteletre járók aránya az 1980-as évek elejére nagyságrendileg a felére, addig Magyarországon legjobb esetben is az ötödére csökkent.⁵³ A válások számának alakulása hasonló folyamatokról tanúskodik: míg 1949-ben a 30–34 éves korosztályú elvált nők aránya 2,1% volt, ez az arány 1960-ban 3,2%-ra, 1970-ben 4,5%-ra, 1980-ban pedig már 7,2%-ra emelkedett.⁵⁴

A keresztény hagyományhoz és szokásokhoz való kötődést a társadalom legszélesebb körében jelző keresztelések, házasságkötések és temetések adatait tekintve is hasonló tendenciákkal találkozunk.⁵⁵ Leglassabban a keresztelések aránya csökkent, 1961-ben gyakorlatilag még minden csecsemőt megkereszteltek, illetve bejegyeztek valamelyik egyházba, 1971-ben 90%-ukat, 1980-ban már csak 70%-ukat, 1985-ben 68,7%-ukat – innen kezdve viszont ingadozás tapasztalható. A nem elvált állapotú katolikusok házasságkötéseiből 1951-ben még 86,3%, 1961-ben 83,5%, 1971-ben 68% volt egyházi. A mélypont az 1980-as 49,4%, ettől kezdve emelkedés kezdődik.⁵⁶ A református népesség 1960-as évekbeli szekularizációs mozgását mutatja, hogy 1962-ben a megkereszteltek 55%-a konfirmált, 1968-ban 50%, s 1987-ben már csak 36%!⁵⁷ Ez a terület azért is különösen érdekes, mert a kommunista egyházpolitika második korszakában a vallásos világnézet ellen meghirdetett ideológiai harc egyik legfontosabb területe a vallási hagyományokat leginkább megőrző privát ünnepek „államosítása” lett. Az egyházak e téren jelentkező „monopóliumának” előbb megtörése, majd megszüntetése érdekében tett erőfeszítések ellenére a pártállam illetékes szervezetének 1973. tavaszi értékelése nem mutatkozott maradéktalanul elégedettnek az elért „eredményekkel”. Az összefoglaló kénytelen volt elismerni, hogy jóllehet a hetvenes évek elején az egyházi közreműködés nélkül kötött házasságok aránya meghaladta az 50%-ot, az újszülöttek háromnegyedét még mindig – gyakran titokban – megkeresztelték, és a temetések több mint négyötöde is egyházi szertartás keretében zajlott.⁵⁸

52 Klimó, Árpád von: *Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948)*. München, Oldenbourg Verlag, 2003. 365–381.

53 Tomka M.: Magyar katolicizmus, i. m. 527–528. Nagy Péter retrospektív felméréseken alapuló adatai ugyanezt jelzik. Nagy P. T.: Járszalag és aréna, i. m. 136–137.

54 Nagy P. T.: Járszalag és aréna, i. m. 94.

55 Tomka M.: Magyar katolicizmus, i. m. 532–542.

56 Tomka M.: Magyar katolicizmus, i. m.

57 Nagy P. T.: Járszalag és aréna, i. m. 136.

58 Fejérdy András: Kollektív és privát ünnepek mesterséges szekularizációja Magyarországon 1945 után. *Vigilia* 75. (2010) 1. sz. 60–63., Horváth István: Templomból a kultúrházba. A keresztelési, házassági és temetési szertartások „államosítása”. In: *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései*. Szerk. Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2007. 182., Tóth, Heléna: *Leben und Tod im Kommunismus: Namensweihen und Begräbnisse in der DDR und Ungarn (1949–1989)*. In: *Transmortale. Sterben, Tod und Trauer in der neueren Forschung*. Hrsg. Moritz

A vallásosság ötvenes és hatvanas évek fordulóján meginduló hirtelen csökkenését Tomka Miklós és Nagy Péter Tibor nyomán az 1956-os trauma lélektani hatásán túl, egyházpolitikai, oktatáspolitikai, értelmiségpolitikai, ideológiai, valamint társadalmi és kulturális okokkal magyarázhatjuk. A tsz-szervezések, a falusi társadalom és kultúra felbomlása, a felgyorsuló társadalmi mobilitás és az ezzel párhuzamosan jelentkező individualizáció mellett a fogyasztói társadalom – a televízió általánossá válásával szemléltethető – kultúrájának terjedését és az „elvakult vallásellenesség kulturális légkörét” kell itt kiemelnünk.⁵⁹ A vallásos világnézet elleni tudatos küzdelem és az egyéni életfordulókhoz kötődő ünnepek „deszakralizálásáért” folytatott erőfeszítések ellenére túlzott leegyszerűsítés volna tehát, ha a közvetlen politikai beavatkozást tekintenénk az elvallástalanodás legfőbb, netalán egyetlen okának, mindazonáltal az ideologikus hatalomgyakorlás jelentőségét mutatja, hogy a vallásosság magyarországi arányának megváltozása lényegében pontosan követi a hazai egyházpolitika modellváltását. Ez még akkor is igaz, ha ezt az egyházpolitikai paradigmaváltást bizonyos fokig éppen a szekularizációra közvetve ható – és a politikára is visszaható – társadalmi átalakulás tette szükségessé.

A magyar társadalomra vonatkozó nemzetközi vallásszociológiai felmérések Magyarországra is vonatkozó adatai ugyancsak azt igazolják, hogy a vallásüldözés hatása mérhető és nyomon követhető.⁶⁰ Az 1956 után felnőtt új generációk körében az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején a hagyományfelbomlással járó elvallástalanodás és vallási élet egyensúlyba kerülésének következtében a vallásosság enyhe növekedése volt tapasztalható, és ennek nyomán az átlagot túlrőző statisztikai adatok azt mutatták, hogy az 1990-es rendszerváltozás környékén Magyarország látszólag felzárkózott a Nyugat-Európai országokhoz a vallásosság arányát tekintve.⁶¹ Az intergenerációs vallási változás összehasonlító adatsorának vizsgálatából azonban kiderül, hogy a háború előtt született nemzedék már alig tudta áthagyományozni a vallást gyermekei számára: a felmérések szerint az 1941 előtt születettek lényegesen vallásosabbnak mutatkoztak, mint az 1941 után születettek. Az 1990-ben 40 évnél fiatalabbak generációjában az istenhit elterjedtsége Magyarországon nagyon alacsony maradt, az országok listáján hátulról a harmadik, utána már csak a volt NDK és Oroszország szerepel.⁶²

Buchner–Anna-Maria Götz. Weimar–Wien, Böhlau, 2016. 75–90., *Tóth, Heléna*: Writing Rituals: The Sources of Socialist Rites of Passage in Hungary, 1958–1970. In: Science, Religion and Communism in Cold War Europe. Ed. Paul Betts–Stephen A. Smith. London, Palgrave MacMillan, 2016. 179–205. Az ünnepekre vonatkozó szociológiai elemzést és a háttérben meghúzódó tényezők elemzését lásd *Tomka M.*: Magyar katolicizmus, i. m. 532–546.

59 *Tomka Miklós*: Csak katolikusoknak. Budapest, Corvinus, 1995. 39., *Nagy P. T.*: Járszalag és aréna, i. m. 131–139.

60 *Bögre Zs.*: Társadalmi–politikai változások, i. m. 31. A főbb eredményeket összefoglalja: *Tomka, Miklós*: Expanding Religion. Religious revival in Post-Communist Central and Eastern Europe. Berlin/New York, De Gruyter, 2010. Egy közelmúltbeli áttekintésre és további bibliográfiára lásd *Bögre Zsuzsanna–Máté-Tóth András*: Church and Religion situation before and after 1990 in the case of Hungary. http://www.budoucnostnabozenstvi.cz/wp-content/uploads/2017/04/WP-20161207_HungarianWP.pdf

61 *Vö. Szántó János*: Vallási változás – társadalmi változás. In: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1988. 13–33., *Szántó János*: Vallásosság Magyarországon. In: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1988. 137–145.

62 *Bögre Zs.*: Társadalmi–politikai változások, i. m. 31., *Tomka Miklós*: A magyarországi vallási változások öt meghatározó eleme. In: Katolikus világiak a magyar közéletben. Szerk. Huszthy Ádám. Budapest, Corvinus Kiadó, 2000. 185–207.

PLURÁLIS DEMOKRÁCIÁBAN

A kommunizusból demokráciába való 1989–1990-es átmenet folyamán kiemelt szerepet játszott az állam és az egyházak viszonyának rendezése. Mindenekelőtt a múlt intézményeinek és kikényszerített jogalkotásának semmissé tételére volt szükség, így 1990-ben sorra felszámolták a magyarországi egyházak és felekezetek szabad működését korlátozó korábbi megállapodásokat. 1990. február 6-án a magyar állam és a katolikus püspökök között 1950. augusztus 30-án aláírt egyezményt, február 9-én a Szentszékkal 1964. szeptember 15-én kötött részleges megállapodást helyezték hatályon kívül, majd március 19-én hasonló sorsra jutottak a református, az evangélikus, az unitárius egyházzal és az izraelita felekezettel kötött 1948. évi szerződések is.

1990-ben egyúttal sorra megszülettek a polgári demokráciát építő állam új egyházpolitikáját kijelölő jogszabályok is. Már az 1949. évi Alkotmány módosítását 1989. október 23-án kihirdető 1989. évi XXXI. törvény deklarálta az emberi jogokat, és kimondta, hogy az egyházak az államtól elválasztva működnek, majd e szabadságjogok részletes kifejtését, valamint az állam és az egyház közötti viszony elvi megalapozását a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény iktatta a magyar jogrendbe. Ennek lényegén a későbbi alkotmánymódosítások, illetve a 2012. január 1. óta hatályos alaptörvény (és annak többszöri módosítása) sem változtatott. A magyar rendszer sajátossága, hogy az alaptörvény – miközben preambulumban, illetve az egyházakra vonatkozó VI. cikkben elismeri a kereszténység nemzetmegtartó szerepét, és kinyilvánítja, hogy az állam a közösségi célok érdekében együttműködik az egyházakkal – a korábbi alkotmányhoz hasonlóan deklarálja a vallás és a meggyőződés kinyilvánításának mellőzéséhez való jogot is, és a vallás gyakorlásának szabadsága a vallásos szertartások, kultikus cselekmények végzésén túlra is kiterjed, amelyet az alaptörvény „az egyéb módon” kifejezéssel jelöl.

Az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvény, illetve az azt módosító 2011. évi CCVI. törvény bizonyos mértékig a dualizmus kori szabályozáshoz tért vissza, amennyiben a vallási tevékenységet végző szervezetek között differenciált státuszt vezettek be: gyűjtőfogalomként megjelent a *vallási közösség*, amely lehet *bevett egyház* és lehet *vallási tevékenységet végző szervezet mint speciális egyesület*, utóbbi ugyancsak használhatja az egyház elnevezést. Az 1990. évi IV. törvény szigorítása azért vált szükségessé, mert annak nagyvonalú szabályozása – hogy tudniillik csupán 100, azonos hiteltvet valló magánszemély már egyházat alapíthattott – visszaélésekre adott lehetőséget. Az egyházi státuszhoz fűződő adókedvezmények nyomán ugyanis elharapódzott a vallási biznisz, és olyan szervezetek is egyházi státuszt szereztek, amelyek nem végeztek vallási tevékenységet (pl. egyháznak neveztek alkatrész-kereskedéssel foglalkozó web-áruházat vagy éppenséggel kuplerájt).

Az 2011. évi szabályozás eredményeként végül az 1991-es 37-ről 362-re emelkedett, egyházként bejegyzett szervezet helyett 27 bevett egyház maradt meg. A szigorítás ugyan nem csorbította a közösségi vallásgyakorlást, mivel nem szabta annak feltételül az egyházi státuszt (míg a pártállami évtizedekben a jogi státusz nélküli közösségi vallásgyakorlás illegális tevékenységnek számított), ám az egyházként való elismerés módja heves vitákat váltott ki. Míg ugyanis 1895-től 1951-ig a kultusztárca, 1951-től 1989-ig az Állami Egyházügyi Hivatal hatásköre volt egy felekezet törvényes elismerése, 1990-től pedig a jogi személyiséghez csupán egy bíróságnak kellett nyilvántartásba vennie egy-egy egyházat (akárcsak bármely társadalmi szervezetet), a 2011-es szabályozás után

az elismerésben szerepet kapott a Parlament, ami nehezen összeegyeztethető az állam világnézeti semlegességével. További problémát okozott, hogy az új szabályozás nem csupán a jövőben egyházi státuszt elérni kívánó közösségekre vonatkozott. Ennek következtében több éve vagy évtizede működő vallási közösségek is elveszíthették egyházi jogállásukat és az azzal járó előnyöket. Ezt 2014 áprilisában a strasbourgi emberi jogi bíróság az egyesülési és vallásszabadsághoz való jog megsértésének értékelte.

Az egyházak finanszírozásának, valamint az egyházak oktatásban játszott szerepének kérdését 1990 után egyszerre határozta meg az egyház és az állam szétválasztása és az, hogy az állam elismerte a felekezetek társadalmi szerepvállalásának fontosságát. Miután az adományok, hozzájárulások és az egyházi szolgáltatásokért fizetett díjak nem fedezték az egyházak társadalmi igények folytán megnövekedett vallási, kulturális, egészségügyi, oktatási és egyéb feladatainak költségeit, kezdettől fogva felmerült, hogy anyagi terheik viseléséhez az állam is hozzájárul. A kérdés parázs vitát gerjesztett, mert többek szerint az egyházak támogatása sérti az állam és az egyház elválasztásának alkotmányos elvét, és beavatkozást jelent az egyházak belső működésébe.

Az 1990. évi IV. törvény 19. §-a végül úgy rendelkezett, hogy az állam az egyházaknak nevelési-oktatási, szociális és egészségügyi, sport-, gyermek- és ifjúságvédelmi intézményei működéséhez és „egyéb tevékenységének segítésére” (összefoglalóan az *egyházak alampüködésének támogatására*) költségvetési támogatást nyújthat. Ennek értelmében az egyházak 1991 és 1998 között közvetlen, az országgyűlés által fölöstott költségvetési támogatást kaptak. 1992-ben a három nagy történelmi egyház (katolikus, református, evangélikus), az unitárius és a négy ortodox (görögkeleti) egyház, valamint az izraelita felekezet mellett 28, 1994-ben 22 kiségyház kapott költségvetési támogatást. 1994 után viszont már csak azok az egyházak részesülhetnek a költségvetésből, amelyek hitoktató, karitatív és/vagy intézményfenntartó tevékenységet folytatnak.

A vallásgyakorlás hiányzó intézményi-tárgyi feltételeit a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetéről rendelkező 1991. évi XXXII. törvény orvosolta, amelynek hatálya az egyházaktól 1948. január 1-je után kártalanítás nélkül állami tulajdonba került beépített ingatlanokra terjedt ki (tehát nem terjedt ki az egyházak korábbi földbirtokaira, amelyeket 1945-ben államosítottak). Idetartoztak az iskolák államosítása (1948. évi XXXIII. törvény), az alapítványok megszüntetése (1949. évi 2. törvényerejű rendelet), a megszünt szerzetesrendek ingatlanainak állami tulajdonba kerülése (1950. évi 34. törvényerejű rendelet), az egyes házingatlanok állami tulajdonba vétele (1952. évi 4. törvényerejű rendelet), az úgynevezett közérdekű igénybevétel alapján és a nem szabad megállapodásokon alapuló iskolafelajánlások következtében állami tulajdonba került ingatlanok. Az egyházak 1998. január 15-ig összesen 7220 ingatlanigényt terjesztettek elő, minek alapján a korábban kisebb ingatlanvagyonnal rendelkező felekezetek kárpótlása külön megállapodás nélkül rendeződött, a hajdan komoly ingatlannal bírt egyházak és felekezetek ingatlanjainak rendezése esetében pedig külön megállapodások születtek. A megállapodások során a felekezetek éltek a természetben vissza nem igényelt ingatlanok értékének járadékra váltása lehetőségével, így 1998 és 2001 között az ingatlanérték 4,5, 2001-től 5 százalékát kapták az államtól közszolgálati és hitéleti tevékenységük finanszírozására.

Az állam ezenfelül részt vállal a vallási kulturális örökség emlékeinek és az egyház tulajdonában lévő műemlékek, műalkotások megőrzésében és felújításában is, továbbá támogatást nyújt az egyházi levéltáraknak és könyvtáraknak. 2002. január 1-je óta pedig 20–30 ezer forint adómentes jövedelem-kiegészítést kapnak az ötezer lelket

számláló vagy annál kisebb lakosú településeken dolgozó egyházi szolgálattevők is. A fenti egyházfinanszírozási formák mellett 1998. január 1-je óta az adófizetők jövedelemadójuk 1+1 százalékáról rendelkezhetnek: 1 százalékról valamely bejegyzett egyház, a másik 1 százalékról egy kiemelt költségvetési előirányzat javára.

A társadalmi igényeknek, valamint annak köszönhetően, hogy a jogszabályok ugyanolyan szintű működtetési pénzügyi támogatást biztosítanak az egyházak által fenntartott közoktatási és felsőoktatási intézményeknek, mint az állami vagy önkormányzati fenntartásúaknak, 1990 után az egyházak ismét az oktatásügy jelentős szereplőivé váltak. Ezt a szerepvállalást jól mutatja, hogy 2015-ben 461 katolikus intézményben az óvodától a középiskoláig 111 020 gyermek tanult, miközben ez a szám a más felekezetek által fenntartott intézményeket is figyelembe véve meghaladta a 200 ezret.⁶³ Felekezetek szerinti vallásoktatást, illetve felekezetszemleges vallási-világnézeti információk jelenlétét biztosítja ezenfelül az állami fenntartású iskolákban az órarendbe beillesztett hit- és erkölcstan, illetve erkölcstan tantárgy oktatása, amelyet az 1990 óta létező, órarenden kívüli fakultatív hitoktatás lehetősége mellett a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény vezetett be kötelezően választható jelleggel a 2013/2014. tanévtől.

A magyar társadalom vallásosságának, illetve szekularizáltságának mérésére különféle források állnak rendelkezésre. A leginkább árnyalt képet az 1990 óta készített különféle – de módszertani kihívásoktól korántsem mentes – szociológiai felmérések kínálják,⁶⁴ amelyeket a népszámlálások felekezeti hovatartozásra vonatkozó adataival, illetve az egyházaknak felajánlható, fentebb említett 1% eloszlásának arányaival lehet összevetni.

Magyarországon Tomka Miklós immár több évtizedes kutatásaiból viszonylag pontos képünk van a társadalom 20. századi vallásosságának alakulásáról.⁶⁵ Eszerint miután a magukat vallásosnak tartók, illetve a vallásgyakorlók aránya a hetvenes évek második felében elérte a ma ismert legalacsonyabb szintet, ez az arányuk a kilencvenes évek elejéig emelkedett, majd nagyjából stagnált, és a magyar társadalom három, közel azonos nagyságú világnézeti csoportra vált. Körülbelül a népesség 33–36 százaléka tekinthető *egyházhoz igazodónak*. Ennek a csoportnak tagjai rendszeresen imádkoznak, legalább időnként elmennek templomba, gyermeküket beíratták hittanra, és szükségesnek tartják az egyházak szerepvállalását a különböző társadalmi kérdések megoldásában. Ennek a harmadnak a háromnegyede azt vallja, hogy mindennapi életében, fontosabb döntéseiben vallásossága irányítja, de csupán kisebbik fele, az össztársadalom 13–17 százaléka mondja, hogy szorosan igazodik egyháza tanításához, hogy minden vasárnap templomba jár, alkalmasint valamilyen munkát vagy funkciót vállal egyháza javára, talán valamilyen hitbuzgalmat ápoló közösség tagja.

A „*maga módján*” *vallásosoknak* a népesség 35–38 százalékát kitevő csoportja ugyancsak valamely felekezet tagjának vallja magát, többé-kevésbé rendszeresen imádkozik, igényli egyháza szolgáltatásait az élet döntő eseményei (keresztelő, házasság, temetés) alkalmával, sőt időnként egyházfenntartási járulékot vagy „adót” is fizet, de más rendszeres kapcsolatot nem tartanak fenn. Egészében jónak és hasznosnak tartja az egy-

63 Balog Zoltán: Il ruolo dell'educazione cristiana nella società ungherese. In: Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l'Ungheria (1920–2015). Szerk. Fejérdy András. Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2016. 43.

64 Hegedűs Rita: A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatás eredményeinek tükrében. Szociológiai Szemle 8. (1998) 1. sz. 113–126.

65 Tomka M.: Magyar katolicizmus, i. m., Tomka Miklós: Vallás és vallásosság. In: Társadalmi riport 1996. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Budapest, Társi–Századvég, 1996.

házat/egyházakat, de azokat önmaguk számára nem tekinti mércének, és azok társadalmi szerepvállalását is csak szociális téren igényli. E csoport egyéni stílusú vallásossága igen változatos, ereje és tartalma szerint gyakran a hivatalos egyházi felfogással ellentétes elemeket is tartalmaz. Az egyház felől nézve ez a csoport elsősorban a fogyasztás, az egyházi szolgáltatások igénylése értelmében vallásos. Az egyén felől nézve viszont a „maga módján” vallásosság önálló, az intézményes előírásoknál nem lehorgonyzó keresés. Az ide tartozók valamivel több mint fele saját állítása szerint mindennapi életében, fontosabb döntéseiben is figyelembe veszi vallásosságát.

A népesség 26–30 százaléka *vallásnélküli*. Zömüket nem tartják nyilván felekezeti-leg, semmilyen vallási nevelést nem kaptak, a vallásról csak felszínesen tájékozottak. A vallást csupán mint hangulatos népszokást vagy muzeális eszmét kezelik. A természetfeletti valóság kérdése kevéssé foglalkoztatja őket, ha pedig mégis, akkor sokféle kultúra fogalmával keresik a többnyire nyitva hagyott válaszokat. Általában eredendően nem vallásellenesek, de nem látják a vallás értelmét, hasznát, és ezért az egyházak nyilvános szerepvállalását is ellenzik. Tomka számítása szerint ennek a csoportnak egyötöde, a társadalom 5–6 százaléka tudatosan ateista.⁶⁶ (Ez a szám magasabb, mint a 2011. évi népszámláláskor magát annak vallók aránya.)

A 2001-es és 2011-es népszámlálások adatai első pillantásra ennek ellentmondani látszanak, amennyiben a hagyományos nagyegyházakhoz tartozók számának jelentős csökkenését mutatják. A 2001-es 54,5%-os katolikus arány például 39,9%-ra esett vissza, ugyancsak csökkent a reformátusok aránya (15,9-ről 11,6-ra), miközben a felekezetmentesek 2001. évi 14,55%-os aránya 16,69%-ra emelkedett, amit tovább növel a 2011-ben külön kategóriaként kezelt „ateisták” 1,48%-os részesedése. A nominális létszámadatokban jelentkező zuhanás azonban csupán látszólagos, ugyanis igen sokan, a lakosság több mint egynegyede nem válaszolt, mondhatni bojkottálta a felekezeti hovatartozást firtató kérdést, és önmagát nem sorolta sem a „hivatalos” egyházakhoz, sem a felekezeten kívüliekhez vagy ateistákhoz. Holott jócskán lehet közöttük nem hagyományos kisebbségi egyházhoz tartozó, nem vallásos is, vagy akár a saját egyházával bármely okból elégedetlen, egyébként vallásos ember. Amennyiben tehát nem a népesség, hanem a válaszolók számához arányosítjuk a vallási hovatartozásokat, akkor a 2001-es és a 2011-es népszámlálási adatok között felekezeti megoszlás tekintetében nincs jelentős különbség.

A különféle felmérések egybehangzóan azt mutatják, hogy a magyar társadalom tekintélyes része nem vallásos, illetve nem fogadja el a vallási hit kulcstételeit. A vallásos társadalmi csoport(ok)on belüli trendeket illetően azonban nincsen hasonló egység. Míg bizonyos mérések szerint a rendszerváltozást követő évtizedekben – nem csupán a rendszerváltás átmeneti éveire korlátozódva – a szekularizáció lefékeződése, vele szemben a vallás szerepének felértékelődése figyelhető meg, és a legutóbbi politikai változások – beleértve a 2018. évi parlamenti választásokat is – szintén a konzervatív és keresztény értékrend megerősödését, ezáltal az egyházak nyílt preferálását mutatják, más felmérések szerint a vallásukat ténylegesen gyakorlók aránya – az 1998 utáni évtizedben 20%-ról 13%-ra – csökkent.⁶⁷

66 Tomka Miklós: Vallásosság, egyházak és felekezetek. In: Társadalom, politika, jogrend. Szerk. Kulcsár Kálmán–Bayer József. Budapest, Kossuth–MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 213–221. (Magyar Tudománytár 4.)

67 Keller Tamás: Változás és folytonosság a vallásossággal kapcsolatban. Statisztikai Szemle 88. (2010) 2. sz. 144.

A mérésekben mutatkozó eltérések mindenekelőtt abból fakadnak, hogy a vallás szerepe sokak életében átalakulóban van, és a történelmi egyházak mellett növekvő arányban jelennek meg a korábban marginális vagy teljesen ismeretlen kisegyházak. Mivel pedig az európai valláskutatások többnyire a keresztény hagyományhoz kapcsolódó vallásosság alakulását vizsgálják, a nem megszokott vallási felekezetek körébe sorolható, mégis vallási jellegűnek tekinthető *new religious movements* mérése még kevésbé elterjedt és módszertana kevésbé kidolgozott.⁶⁸ Megemlíthető továbbá, hogy a hagyományos keresztény vallásosság mellett a keresztény hiten alapuló, attól azonban eltávolodó vallásossági formák megjelenése miatt a 21. század elején felvett adatok valószínűleg nem ugyanolyan értékűek, mint a 20. század első felében adott bevallások, miközben intenzíven zajlik a társadalom modernizációja, ezzel együtt a vallás és az egyházak szerepének ártértekelődése. A különféle vallásossági típusoknál viszonylag könnyebben beazonosítható az a magatartás, amelyet összefoglalóan a „vallás elutasítása” kategóriával lehet leírni. Ilyen értelemben a mai magyar társadalomban két nagy csoportról beszélhetünk: a társadalom mintegy kétharmada a különféle vallásos típusokba tartozik, míg egyharmada sorolható a vallástalan típusba.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fent bemutatott történelmi folyamatok azt mutatják, hogy a szekularizációs tézis érvényessége Magyarországot tekintve meglehetősen korlátozott. Nem mutatható ugyanis ki általános összefüggés a modernizáció és a vallási változások között: miközben a modernizáció folyamata több-kevesebb kontinuitást mutat Magyarországon, hasonlóan egyirányú vallási folyamat nem mutatkozik.

A század első felében részben a dualizmus korának szekuláris kihívásaira, mindenekelőtt azonban annak szabadgondolkodó és marxista „ellenkultúrájából” az első világháborút követően kibontakozó radikális egyház- és vallásellenes rendszereire válaszul „keresztény kurzus” hatott fékezőleg a társadalom szekularizációjára, bár az „egyházhoz igazodó” vallásosság térvesztése ebben az időszakban is folytatódott. A vallásosság jelensége ugyanakkor a második világháború utáni erőltetett szocialista szekularizáció időszakában sem szorult ki a „modernebb” rétegekből és életterekből.

Az egész 1945–1990 közötti korszakot illetően ugyan a várt irányú – csökkenő – változás figyelhető meg, a vallásosság visszaszorulása azonban nem egy szerves fejlődés és folyamatos tendencia, hanem kifejezetten a vallásellenes rendszer eredménye volt. Erre utal mindenekelőtt, hogy az egyházas vallásgyakorlás még az ötvenes években is erősödött, és csak a hatvanas években kezdett drasztikusan csökkeni. Ugyancsak ezt támasztja alá, hogy a csökkenő tendencia csak a hetvenes évek végéig tartott, és éppen akkor indult meg egy vallási megújulás és növekedés, amikor Magyarországon is elkezdett hatni a modernizáció második hulláma: jelentkeztek a fogyasztói társadalom csírái és az individualizálódás – azaz a nyugati értelemben vett szekularizáció. Mindezek azt látszanak igazolni, hogy a vallásosságnak a szocializmus éveiben tapasztalt csökkenésében a vallási nevelés hiánya és a rendszer vallásellenes jellege jelentősebb szerepet játszott, mint a társadalmi modernizáció.

⁶⁸ Hegedűs R.: A vallásosság kérdése, i. m. 113–126.

Az 1990 utáni folyamatokról korai volna egyértelmű kijelentéseket megfogalmazni akár az előrehaladó vallásvesztés, akár a valláshoz való általános visszatérés értelmében: a rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy egy átmeneti fellendülést követően a vallásosság szerkezetének átalakulása mellett az elmúlt negyedszázadban nagyjából beállt a vallásos és vallástalan emberek aránya. Azt a kérdést, hogy ebben mekkora szerepet játszik Magyarország sajátos történelmi fejlődése, illetve az egyház és állam szétválasztásának a klasszikus nyugati mintáktól eltérő gyakorlata, egy árnyalt, és nem amerikai mintákból vagy nyugat-európai kontextusból importált értelmezési modell segítségével lehetne megválaszolni.⁶⁹

BIBLIOGRÁFIA

- A szabadtanítás Pécssett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója. Szerk. Vörösváry Ferenc. Pécs, Dialóg Campus, 1997. (Eredeti kiadás: Budapest, Franklin Társulat, 1908.)
- Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként. Szerk. Kepecs József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995.
- Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. A Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány évkönyve 2008. Szerk. Szabó Csaba és Ligeti László. Budapest, Lénárd Ödön Közhazsnú Alapítvány–Új Ember Kiadó, 2008.
- Balog Zoltán*: Il ruolo dell'educazione cristiana nella società ungherese. In: Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l'Ungheria (1920–2015). Szerk. Fejérdy András. Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2016. 41–44.
- Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet, 2005.
- Balogh Margit*: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfesie, Cirkevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945. Szerk. Balogh Margit. Budapest, Kossuth, 2008. 49–60.
- Balogh Margit*: A Horthy-korszak egyházai. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 337–385.
- Balogh Margit*: Egyházak a dualizmus korában. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 289–326.
- Balogh Margit*: Egyházak a rendszerváltozás után. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 440–463.
- Balogh Margit*: Egyházak a szovjet rendszerben. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 386–439.
- Balogh Margit*: Forradalmi esztendő, 1918–1919. In: Magyarország a XX. században. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. 327–336.
- Bolyki János–Ladányi Sándor*: A református egyház. In: A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok. Szerk. Lendvai L. Ferenc. Budapest, Kossuth, 1987. 25–127.

69 *Máté-Tóth András*: Szekularizáció innen és túl. Korunk 25. (2014) 5. sz. 23.; *Hegedüs Rita*: A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében. Phd-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2000. 173–175.

- Bögre Zsuzsanna*: Társadalmi–politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948–1990) – különös tekintettel az 1948–1964 közötti időszakra. Phd-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2002.
- Bögre Zsuzsanna–Máté-Tóth András*: Church and Religion situation before and after 1990 in the case of Hungary. http://www.budouncnostnabozenstvi.cz/wp-content/uploads/2017/04/WP-20161207_HungarianWP.pdf
- Csizmadia Andor*: A magyar állam és egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Csunderlik Péter*: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták – a Galilei Kör (1908–1919) története. Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.
- Fejérdy András*: Chiesa cattolica e politica ecclesiastica del regime comunista in Ungheria (1948–1990). In: Ungheria: 1000 anni in Europa. Ed. Dario Citati–Fanni Mandák–Daniele Scalea. Dublin, Avatar Editions, 2016. (Quaderni di Geopolitica, 6.) 145–154.
- Fejérdy András*: Kollektív és privát ünnepek mesterséges szekularizációja Magyarországon 1945 után. *Vigilia* 75. (2010) 1. sz. 60–63.
- Fejérdy, András*: Pressed by a Double Loyalty. Hungarian Attendance at the Second Vatican Council, 1959–1965. Budapest–New York, Central European University Press, 2017.
- Fukász György*: Szabadkőművesség, radikalizmus, szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovics Páholy történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 7. (1961) 2. sz. 55–84.
- Gergely Jenő*: Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt. In: *Felekezetek, egyházpolitika identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után – Konfessie, Cirkvevná politika, identita na Slovensku a v Maďarsku po roku 1945*. Szerk. Balogh Margit. Budapest, Kossuth, 2008. 15–21.
- Gerő András*: A polgárosodás kora. Budapest, Adams Lap- és Könyvkiadó Kft., 1992.
- Gianone András–Klestenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.
- Gyáni Gábor*: Kivándorlás és az amerikai magyarság sorsa. In: *Uő: Történeiszdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 276–284.
- Gyáni Gábor*: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: *Uő: Történeiszdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 174–182.
- Hanák Péter*: Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai. In: *Uő: A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 204–221.
- Hegedüs Rita*: A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében. Phd-értekezés, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 2000.
- Hegedüs Rita*: A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatás eredményeinek tükrében. *Szociológiai Szemle* 8. (1998) 1. sz. 113–126.
- Horváth Gergely Krisztián*: Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegye-ben. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk. Csikos Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 531–574.
- Horváth István*: Templomból a kultúrházba. A keresztelezési, házassági és temetési szertartások „államosítása”. In: *Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet*

- új megközelítései. Szerk. Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2007. 176–187.
- Jászberényi József: A magyarországi szabadkőművesség története. Budapest, PrintXBudavár, 2005.
- Káich Katalin: A magyarországi szabadtanítás 1907-i pécsi kongresszusa. *Hungarológiai Közlemények* 8. (1976) 26–27. sz. 65–74.
- Keller Tamás: Változás és folytonosság a vallásossággal kapcsolatban. *Statisztikai Szemle* 88. (2010) 2. sz. 141–153.
- Kenyeres Zoltán: Árnyékok nélkül. Töredékek a magyar századfordulóról. *Századvég* 83. (2017) 1. sz. 5–22.
- Klimó, Árpád von: Nation, Konfession, Geschichte. Zur nationalen Geschichtskultur Ungarns im europäischen Kontext (1860–1948). München, Oldenbourg Verlag, 2003.
- Kocsis Károly: Változó vallási térszerkezet, szekularizáció és vallási újjáéledés a 20. századi Kárpát-medencében. *Földrajzi Értesítő* 54. (2005) 3–4. sz. 285–316.
- Leslie, László: The Church and the Storms of the Revolutions of 1918–1919 in Hungary. In: *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbor States, 1918–1919*, Ed. Peter Pastor. Boulder, Colorado–Highland Lakes, New Jersey–New York, Social Science Monographs–Atlantic Studies on Society in Change–Columbia University Press, 1988. 189–197.
- Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, Osiris, 2007.
- Magyar Statisztikai Évkönyv – Új folyam 36 (1928). Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1929.
- Magyar Statisztikai Évkönyv – Új folyam 51/54 (1943/1946). Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1948.
- Máté-Tóth András: Szekularizáción innen és túl. *Korunk* 25. (2014) 5. sz. 33–46.
- Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon. Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Népszámlálás. 1949. 12. Összefoglaló fő eredmények. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1952.
- Népszámlálás. 1949. 9. Demográfiai eredmények. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1950.
- Pavlovics Attila: Országos szabad tanítási kongresszus Pécssett. *Pécsi Szemle* 10. (2007) nyár, 46–55.
- Pók Attila: Jászi Oszkár feudalizmus fogalma – a mából nézve. In: *Kor/társ panoráma. Tanulmányok a 70. éves Vonyó József tiszteletére*. Szerk. Erőss Zsolt–Gyarmati György. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó, 2015. 133–152.
- Pók, Attila: Radical Democratic Criticism of the Dual Monarchy: A Present Day Perspective. In: *Revisiting the Austro–Hungarian Monarchy*. Ed. András Gerő. New York, East European Monographs–Columbia University Press, 2010. 113–133.
- Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete, 1900–1907. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- Raffay Ernő: Politizáló szabadkőművesség. Jászi Oszkár és a Martinovics Páholy államellenes tevékenysége 1906–1912. Budapest, Kárpátia Stúdió, 2012.
- Religion During and After Communism. Ed. Miklós Tomka–Paul M. Zulehner. London, Scmpress, 2000.

- Romsics, Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris, 1999.
- Schön István*: A magyar szabadkőművesség hivatalos folyóiratai. Magyar Könyvszemle 116. (2000) 2. sz. 175–190.
- Szabó, Csaba*: Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965. München, Verlag Ungarisches Institut, 2003.
- Szántó János*: Vallási változás – társadalmi változás. In: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1988. 13–33.
- Szántó János*: Vallásosság Magyarországon. In: Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Szerk. Nagy Péter Tibor. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1988. 137–145.
- Székely Artúr*: A történelmi materializmusról. Szabadgondolat 2. (1912) 3. sz. 101–107.
- Tengely Adrienn*: Magyar egyházak a forradalmak korában. Eger, Liceum, 2011.
- Tomka Miklós*: A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája. In: Magyar katolikus almanach II. A magyar katolikus egyház élete 1945–1985. Szerk. Turányi László. Budapest, Szent István Társulat, 1988. 532–546.
- Tomka Miklós*: A magyarországi vallási változások öt meghatározó eleme. In: Katolikus világiak a magyar közéletben. Szerk. Huszthy Ádám. Budapest, Corvinus Kiadó, 2000. 185–207.
- Tomka Miklós*: Vallás és vallásosság. In: Társadalmi riport 1996. Szerk. Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. Budapest, Tárki–Századvég, 1996. 592–616.
- Tomka Miklós*: Vallásosság, egyházak és felekezetek. In: Társadalom, politika, jogrend. Szerk. Kulcsár Kálmán–Bayer József. Budapest, Kossuth–MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 213–221. (Magyar Tudománytár 4.)
- Tomka Miklós*: Csak katolikusoknak. Budapest, Corvinus, 1995.
- Tomka, Miklós*: Expanding Religion. Religious revival in Post-Communist Central and Eastern Europe. Berlin/New York, De Gruyter, 2010.
- Tomka Miklós*: Magyar katolicizmus. Budapest, OLI–Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, 1991.
- Tóth, Heléna*: Leben und Tod im Kommunismus: Namensweißen und Begräbnisse in der DDR und Ungarn (1949–1989). In: Transmortale. Sterben, Tod und Trauer in der neueren Forschung. Hrsg. Moritz Buchner–Anna-Maria Götz. Weimar–Wien, Böhlau, 2016. 75–90.
- Tóth, Heléna*: Writing Rituals: The Sources of Socialist Rites of Passage in Hungary, 1958–1970. In: Science, Religion and Communism in Cold War Europe. Ed. Paul Betts–Stephen A. Smith. London, Palgrave MacMillan, 2016. 179–205.
- Vári László*: Szabadkőművesség Magyarországon ma és tegnap. Szépirodalmi Figyelő 17. (2018) 2. sz. 59–75.
- Wittenberg, Jason*: Crucibles of Political Loyalty. Church, Institutions and Electoral Continuity in Hungary. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2006.

ALTHANN MIHÁLY FRIGYES VÁCI PÜSPÖKI KINEVEZÉSE

1. A VATIKÁNI TITKOS LEVÉLTÁR

A vatikánvárosi székhelyű Vatikáni Titkos Levéltár (*Archivum Secretum Vaticanum*, ASV) kapuit 1881-ben nyitotta meg XIII. Leó pápa (1878–1903) a kutatók előtt, ahogy erre a Levéltár mutatóknak helyet adó termében (*Sala Indici „Leone XIII”*) lévő emléktábla is emlékezteti a belépőt.¹ Az archívum nem az egyetlen ilyen jellegű intézmény a Vatikánban, hiszen az egyes hivataloknak saját levéltáraik is vannak, ezek közül a legismertebbek talán a vatikáni államtitkárság külügyi levéltára, azaz az Államközi Kapcsolatok Szekciójának Történeti Levéltára,² a Hittani Kongregáció Levéltára,³ valamint a missziókért felelős Népek Evangelizációja Kongregáció *De Propaganda Fide* Történeti Levéltára.⁴ A Vatikáni Titkos Levéltár ezzel szemben egyfajta központi levéltárként működik, olasz és angol nyelvű honlapja⁵ tájékoztatása szerint több mint ezer évet felölelő, mintegy 85 folyókilométernyi anyagot őriz, amely természetesen folyamatosan bővül. „Titkos” neve csupán arra utal, hogy a pápák magánlevéltáraként kezdte meg működését, anyaga azonban a kvalifikált kutatók számára más állami levéltárak anyagaihoz hasonlóan szabadon hozzáférhető.

A Levéltár évente kiadott fondjegyzéke⁶ betekintést enged abba a hatalmas, az egész világot érintő anyagba, amely itt található. A Római Kúria egyes, ma már nem létező hivatalainak történeti levéltárai (Kancellária, Apostoli Kamara, az azóta már megszűnt dikasztériumok, Apostoli Datária, Konzisztoriális Kongregáció) mellett itt találjuk a Kú-

1 A kutatást az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport útján az MTA TKI támogatta.

2 Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati (S.RR.SS.), Archivio Storico. A levéltárban található a Rendkívüli Ügyek Kongregációja (Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, AA.EE.SS.) és az Egyházi Közügyek Tanácsa (Consiglio per gli Affari Pubblici della Chiesa, AA.PP.), vagyis a Szentszék külügyi csúcsszerve, az Államközi Kapcsolatok Szekciójára jogelődjeinek anyaga. A levéltárról szóló információk nemrég kerültek fel a Vatikán honlapjára is: http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/sezione-rapporti-stati/archivio-storico/index_it.htm (Letöltés: 2018. november 17.)

3 Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede. Itt őrzik többek között a Szent Officium Kongregációjának (régibbi nevén a Római és Egyetemes Inkvizíció Szent Kongregációja) és az Index Kongregációjának is a levéltárát.

4 Honlapja: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cevang/archivio/index.html (Letöltés: 2018. november 17.)

5 www.archiviosegreto.vaticano.va (Letöltés: 2018. november 6.)

6 Indice dei Fondi e relativi mezzi di descrizione e di ricerca dell'Archivio Segreto Vaticano. Città del Vaticano, 2018. Vö. még: <http://www.archiviosegreto.vaticano.va/content/archiviosegreto.vaticano/it/patrimonio.html> (Letöltés: 2018. november 6.)

ria több jelenleg is működő hivatalának történeti levéltárát (Államtitkárság, kongregációk, bíróságok, hivatalok, pápai tanácsok és pápai bizottságok). Ugyancsak jelentős, igen színes anyag a pápai diplomáciai képviselők (apostoli nunciatúrák, internunciatúrák és delegatúrák) anyaga, ezek közül természetesen magyar szempontból kiemelkednek a bécsi, illetve 1920 után a budapesti nunciatúra fondjai. A Levéltárban találjuk az Egyházi Állammal egykor szoros kapcsolatban álló jó néhány nemesi család (pl. Boncompagni-Ludovisi, Borghese, Della Valle-Del Bufalo, Patrizi-Montoro, Ruspoli-Marescotti, Rospigliosi) archívumát, amelyeket jórészt az Egyházi Állam megszűnését (1870) követő, politikailag kényes évtizedekben hoztak be, adományoztak vagy adtak el a Levéltárnak, de itt vannak egyes családok egy vagy több, a Kúriában fontos szerepet betöltő tagjának (pl. Albani, Carpegna, Pio) vagy más személyiségeknek egyéb okból ide került (Benigni, Piastrelli) fondjai is. Gazdag a zsinatok és szinódusok anyaga, így itt találjuk az I. (1869–1870) és a II. (1962–1965) Vatikáni Zsinat teljes anyagát, valamint a Trienti Zsinat (1545–1563) dokumentációjának egy részét, ezen túl pedig néhány tartományi és helyi zsinat iratait. Ezt egészíti ki több apátság, szerzetesház, monostor, szerzetesrendek (pl. bencések, ciszterciek, domonkosok, különböző ferences ágak, irgalmasok, mercedáriusok, pálosok, premonstreiek, piaristák) és több római kegyes társulat (*archiconfraternitas*), valamint néhány jubileumi és szentév külön kezelt anyaga. Természetesen ebből a levéltárból sem hiányoznak a vegyes (*miscellanea*) vagy egy speciális időszakhoz (pl. az 1798–1799-es I. és az 1849-es II. Római Köztársasághoz) kötődő anyagok sem.

2. PÜSPÖKI KINEVEZÉSEK IRATAI A VATIKÁNI LEVÉLTÁRBAN

A püspöki, illetve érseki kinevezések kánoni, információs eljárásának (*processus informativus*, más néven *processus inquisitionis* vagy *processus canonicus*), az ún. püspöki processzusoknak az anyagai az egyháztörténet eddig kevésbé kutatott, értékes forrásai. Az első talán a jezsuita Hevenes Gábor volt, aki a 17–18. század fordulóján tanulmányozhatta a bécsi nunciatúra levéltárában őrzött anyagot, és kivonatokat készíthetett róla.⁷ Száz évvel később Péterffy Károly és Koller József is felhasználta a jegyzőkönyvekből kinyerhető adatokat.⁸ Ma, a Galla Ferenc és Vanyó Tihamér kutatásait követő néhány évtizedes szünet után ismét előtérbe kerültek a kánoni vizsgálatok anyagai.⁹ A Vatikáni Titkos Levéltárban három helyen is találunk ilyen dokumentumokat. Az egyik hely a nunciatúráknak azóta a Vatikánba került anyaga. Magyar vonatkozásban a Bécsi Apostoli Nunciatúra Levéltárán (*Archivio della Nunziatura di Vienna*) belül *A püspökségek és apátságok kánoni eljárásai* (röviden Kánoni eljárások; *Processi Canonici dei vescovati e delle abbazie*, röviden *Processi Canonici*) fond, ahol az eredetileg Bécs-

7 Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Kézirattár, Collectio Hevenesiana, 41, foll. 1–197. A processzus-kutatás historiográfiájához lásd: Tusor Péter: Magyar püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei (1605–1711), Historiográfia és projektterv. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Budapest–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae; I/15.) 243–315.

8 Carolus Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata I–II*. Viennae–Posonii, 1742; Iosephus Koller: *Historia episcopatus Quinque Ecclesiarum I–VII*. Posonii, 1782–1812.

9 A témáról bővebben: Tóth Tamás: A 18. századi magyar püspöki processzusok a Vatikáni Titkos Levéltárban 1711–1780. In: Magyarország és a római Szentszék, II. 317–335.

ben maradt példányok olvashatóak. A másik lelőhely pedig a Konzisztoriális Levéltár (*Archivio Concistoriale*) Konzisztoriális eljárások (*Processus Consistoriales*) nevű fondja, ahol a világ nunciatúráiról a kinevezési eljárás során Rómába küldött tisztázatok anyagát gyűjtötték egybe. Ez utóbbi példány alapján tárgyalták meg az arra hivatott bíborosok a konzisztóriumon a pápa jelenlétében a jelölt ügyét, és döntöttek a kinevezésről.

A harmadik hely, ahol kinevezésekkel kapcsolatos jegyzőkönyveket találunk, a pápának fenntartott javadalmak betöltésével is foglalkozó Apostoli Datária (*Dataria Apostolica*) Datáriai Eljárások (*Processus Datariae*) nevű fondja, ahol azoknak a kánoni vizsgálatoknak az anyaga található, amelyeket nem nunciatúrán, hanem Rómában folytattak le. Ugyancsak a Datárián jegyzőkönyvezték az eljárást, ha ez valamilyen okból hasznosnak látszott, így például ha a jelölt maga is Rómában tartózkodott.

Ezen túl még a 18. századi Magyar Királyság területén is vannak olyan kinevezések, amelyekhez nem tartozik processzus, ugyanis az 1622-ben létrehozott, a missziós területek lelkipásztori ellátásával megbízott Hitterjesztési Kongregációnak (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) jogában állt az illetékességi területén belül egyszerű dekrétummal is valaki kinevezését előterjeszteni még akkor is, ha nem végezték el a hozzá tartozó kánoni vizsgálatot.

Ha a preconizáció pontos dátumát keressük, akkor elsődlegesen a Konzisztoriális Levéltár Kamarási Akták (*Archivio Concistoriale, Acta Camerarii*) fondját kell tanulmányoznunk. Ezt a fondot először Giuseppe Garampi bíboros dolgozta fel (*Schedario Garampi*), aki 1776–1785 között bécsi apostoli nuncius is volt. A Konzisztoriális Levéltár nyomtatásban is megjelent mutatói¹⁰ a Kamarási Aktákra vonatkozó információkat is tartalmazzák, amelyek, hasonlóan az ugyanahhoz a levéltárhoz tartozó, de korábbi Alkancellári Aktákhoz (*Acta Vicecancellarii*), jegyzőkönyvszerűen rögzítik a konzisztórium ülésein történt döntéseket. A *de Propoganda Fide* közreműködésével létrejött kinevezésekhez a Népek Evangelizációja Kongregáció már említett Történeti Levéltára mellett elsősorban a Vatikáni Titkos Levéltár Brevék Titkársága (*Segreteria dei Brevi*) a Garampi által is feldolgozott Brevék Regisztere (*Secretaria Brevium, Registra Brevium*) tetemes fondját kell tanulmányozni. A pápai kinevezések pontos dátumának, levéltári lelőhelyének és hátterének megállapításához mind a mai napig a legpontosabb forrás a *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi* kötetei.¹¹

A püspökjelöltek kánoni vizsgálatának szabályozása a középkorra nyúlik vissza.¹² Hubert Jedin az első szabályozást III. Miklós pápa (1277–1280) 1280-as *Decretáléjára*

10 Sussidi per la Consultazione dell'Archivio Vaticano. A cura della direzione e degli archivisti. I. Schedario Garampi – Registri Vaticani – Registri Lateranensi – Rationes Camerae – Inventario del Fondo Concistoriale. Roma, 1926. Ristampa Anastatica 1969. (Studi e testi 45.) Inventario del Fondo Concistoriale: 203–219. Acta Camerarii: 204–206.; Sussidi per la Consultazione dell'Archivio Vaticano. Lo Schedario Garampi – I Registri Vaticani – I Registri Lateranensi – Le «Rationes Camerae» – L'Archivio Concistoriale. Nuova edizione riveduta e ampliata a cura di Germano Gualdo. Città del Vaticano, 1989. (Collectanea Archivi Vaticani 17.) Archivio Concistoriale: 333–362. Acta Camerarii: 337–339.

11 Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi sive Summorum Pontificum – S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum series e documentis tabularii praesertim vaticani collecta – digesta – edita. Vol. V.: A Pontificatu Clementis PP. IX (1667) usque ad Pontificatum Benedicti PP. XIII (1730). Per P. Remigum Ritzler O.F.M. Conv. et P. Pirminum Serfin O.F.M. Conv. Patavii, MCMLII. Vol. VI.: A Pontificatu Clementis PP. XII (1730) usque ad Pontificatum Pii PP. VI (1799). Per P. Remigum Ritzler O.F.M. Conv. et P. Pirminum Serfin O.F.M. Conv. Patavii, MCMLVIII.

12 A témával kapcsolatban: Tusor: Magyar püspökök.

vezeti vissza.¹³ Az egységes eljárásrend nem sokkal a Trienti Zsinat (1545–1563) után alakult ki.¹⁴ A jelölt ügyét a Trienti Zsinat (*sessio XXII, canon 2; sessio XXIV, canon 1*) XIV. Gergely (1590–1591) révén 1591-ben pontosított rendelkezései (*Onus Apostolicae Sedis*) szerint tárgyalták. Ezek értelmében az apostoli nunciusok, illetve a protektor bíborosok személyesen kellett hogy kövessék az ügy lebonyolítását, és felelősek voltak a tanúk vallomásaiért. A meghatározott rend szerint feltett kérdések érintették mind a jelölt személyét, mind az egyházmegye aktuális helyzetét. VIII. Orbán (1623–1644) speciális instrukciói (*Si processus*) mindenekelőtt a jelölt pápa által történő kinevezését megelőző, a *processus informativus* kérdéseknek helyet adó részét pontosították 1627-ben.

A 17–18. században – sematikusan összefoglalva – a következő kérdéseket tették fel egy még nem püspökké szentelt jelölt esetében (*super qualitatibus*):¹⁵ (1) mióta ismeri a jelöltet, rokona-e; (2) hol született; (3) törvényes házasságból született-e; (4) mikor született; (5) az egyházi rend mely szentségeiben részesült; (6) eddigi szolgálati helyeit hogyan látta el; (7) mennyire tiszta a hite; (8) milyenek az erkölcsei; (9) hogyan gyakorolja az okosság erényét; (10) mennyire jártas a tudományokban; (11) hol szolgált eddig; (12) okozott-e valaha botrányt; (13) méltó-e a kinevezésre, illetve hasznos-e az az egyházmegye számára.¹⁶

Az egyházmegyére vonatkozóan (*super statu Ecclesiae*) a kérdések a következők voltak:¹⁷ (1) mekkora székváros, mennyi a lakosa; (2) milyen a székesegyház; (3) melyek a szuffragáneus (alárendelt) egyházmegyei/melyik metropolita alá tartozik; (4) mekkora a székeskáptalan és milyen jövedelmekkel rendelkezik; (5) ki látja el a székváros plébánosi teendőit; (6) milyen a plébániatemplom felszereltsége; (7) vannak-e ereklyéi; (8) milyen az érseki/püspöki rezidencia; (9) mekkora az érseki/püspöki asztal bevétele; (8) mekkora az egyházmegye területe; (9) mekkora a szeminárium; (10) és végül miért van üresedésben az érseki/püspöki székhely.

Általában kérdéssoronként 2-3 tanút hallgattak ki eskü alatt és *sub secreto vocato*, azaz titokban. Különböző kritériumok alapján választották ki őket, és gyakran a felsőbb társadalmi réteget képviselték. Sok esetben ugyanazt a személyt egymás után kérdezték a jelöltről és a szóban forgó egyházmegyről is. Bár a nunciatura igyekezett olyanokat kiválasztani, akik több-kevesebb érdemi információval rendelkeztek, de gyakran az elérhetőség is szempont volt, így nem kevés esetben olyanok válaszoltak a kérdésekre, akik egyébként is Bécsben tartózkodtak. A tanúk nem feltétlenül voltak egyházi személyek. A

13 Hubert Jedin: Die Reform des bischöflichen Informativprozesses auf dem Konzil von Trient. Archiv für Katholisches Kirchenrecht 116 (1936) 389–413; Uő: Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. I.: Kirchengeschichtsschreibung. Italien und das Papsttum. Deutschland, Abendland und Weltkirche. II.: Konzil und Kirchenreform. Freiburg–Basel–Wien, 1966. II. 441–459.

14 Tóth: A 18. századi magyar püspöki processzusok.

15 Már felszentelt püspök esetében más kérdéseket tettek fel. A kérdéssor szerint a tanút megkérdezték arról, hogy (1) ismeri-e a jelöltet; (2) tud-e valamit szentelésének körülményeiről; (3) mennyi ideje püspök; (4) az egyházmegyében rezideál-e; (5) hogyan irányítja azt; (6) ünnepélyesen kiszolgáltatja-e a szentségeket; (7) tetteit jellemzi-e a testvéri szeretet, kegyesség, bölcsesség; (8) világi és lelki dolgokban hogyan ítélkezik; (9) mennyire képzett; (10) végül azt is megkérdezték, hogy a jelöltet méltónak tartja-e az előléptetésre.

16 Segédpüspöknél ehhez jött még egy 14., a javadalomra vonatkozó kérdés is.

17 A kérdések mind első kinevezés, mind áthelyezés esetén ugyanazok voltak, és csak akkor tekintettek el tőlük, ha címzetes (a korabeli terminológia szerint in partibus infidelium – vagyis a hitetlenek földjén lévő) főpapi székről volt szó.

püspökjelöltre vonatkozóan a 17–18. században tizenhárom kérdést kaptak, melyek célja a jelölt képességeinek és tulajdonságainak megismerése volt, a másik tizenhárom kérdés pedig az egyházmegye állapotára vonatkozott. Áthelyezés esetén a kérdések más természetűek voltak, és a kérdőív mindössze tíz kérdésből állott. A kérdezők ellenőrizni kívánták információik forrásainak természetét, hogy a tanú hitelességét megerősíthessék. A válaszokat Bécsben általában latinul adták (olasz, francia és spanyol nyelvterületről a kérdések és a válaszok gyakran olaszul, franciául vagy spanyolul érkeztek). A 17., de még a 18. században is ezek a tanúvallomások nagyon értékes információkkal szolgáltak egy-egy terület állapotára, de gyakran magára a jelöltre vonatkozóan is. Még a pontosabb és gazdagabb levéltári forrásokkal bíró török kor utáni időszak kapcsán is előfordul, hogy a processzus Vatikánban megőrzött anyaga dönt el néhány, századok óta vita tárgyát képező – viszonylag egyszerűen tisztázhatónak gondolt – kérdést is, mint például hogy egy-egy neves főpap mikor és hol született.¹⁸ Ezekre a részletes, pontosan megfogalmazott kérdésekre szükség is volt, hiszen a nunciatúra, illetve Róma nemritkán viszonylag kevés közvetlen információval rendelkezett a jelöltre vagy az egyházmegyére vonatkozóan. Megváltozott azonban a helyzet a 19. századra, mivel a technikai fejlődés és az egyre pontosabb felmérések, valamint ezek egyre könnyebb hozzáférhetővé válása azt eredményezte, hogy egyszerűen verifikálhatóak lettek addig nehezen beszerezhető információk is.¹⁹ Ennek megfelelően a kérdések is módosultak.

3. ALTHANN MIHÁLY FRIGYES VÁCI PROCESSZUSA 1718-BÓL

Althann Mihály Károlyt III. (VI.) Károly (1711–1740) 1718. január 4-én tette váci megyéspüspökké.²⁰ A főkegyúri jog alapján az uralkodó mint magyar király nevezte ki (*nominatio*) a Magyar Királyság egyházmegyéinek főpásztorait, de az eljárásrend szerint be kellett mutatni a jelöltet a pápának (bemutatólevél, *praesentatoriae*), kérve számára a pápai kinevezést. A kinevezéssel és a bemutatással egy időben az uralkodó egy ajánlólevéllel (*raccommanatoriae*) az illetékes protektor bíboros közbenjárását is kérte, aki azután Rómában felügyelte a folyamatot. Az Örök Városban pápai kinevezésnek tekintették ezeket a Bécsből küldött ügyeket, még ha valójában csupán megerősítésről, azaz prekonizációról volt is szó.

A Váci egyházmegyét érintő ügyekben illetékes Giorgio Spinola bécsi apostoli nuncius (1713–1720) hamarosan meg is kezdte Athann Mihály Frigyes kánoni vizsgálatát.²¹

18 Így történt ez Patachich Gábor esetében is, akinél a szerémi processzushoz csatolt keresztlelél szolgáltatott egyértelmű bizonyítékot. Tóth Tamás: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.) 71–73. Hasonló probléma eldöntésében segítettek a Patachich Ádám váradi püspök (1759–1776), majd kalocsa-bácsi érsek (1776–1784) váradi kinevezéséhez benyújtott iratok. Uo., 100–103.

19 Vö.: Tóth Tamás: Haynald Lajos bíboros püspöki processzusai a Vatikáni Titkos Levéltárban. *Deliberationes* 6–7 (2013/2–2014/1) 196–214.

20 Libri Regii. Királyi Könyvek. 1527–1918. DVD-ROM. Szerk. Vissi Zsuzsanna–Trostovszky Gabriella–Németh István–Tuza Csilla–Csavlek Judit–Magyar Gabriella–Németh György, fotó Czikkelyné Nagy Erika–Micheller Jánosné–Szénási Jánosné. Budapest, 2006. 31. 493.

21 Archivum Secretum Vaticanum (ASV; Vatikáni Titkos Levéltár, Vatikánváros) Archivio Concistoriale (Arch. Concist.), Processus Consistoriales (Processus Consist.), 41 (Processus diversorum), foll. 569–580 (569–579). ASV Archivio della Nunziatura di Vienna (Arch. Nunz. Vienna), Processi Canonici, 348.

Az első tanú 1718. február 16-án tett tanúvallomást. Christophe²² Pierron du Meny (*Christophorus Pierron du Meny*), egy 62 éves, Bécsben élő lotaringiai nemes vallott a jelölt személyéről.²³ Születésétől fogva ismerte Althann Mihály Frigyes, a keresztelőjén is jelen volt, mivel a család szolgálatában állt. Elismerőleg szólt a grófi dinasztiáról és a jelölről. Althann addigi életútját taglalva kifejtette, hogy sosem voltak ugyan közvetlenül lelkek rábízva, de két évig az olműzti káptalan delegáltja volt Brnóban a morva rendi gyűlésen, ahol sikerrel lépett fel a kanonoki testület érdekében.

A második tanú a 44 éves Johann Georg Schliemann volt, a sziléziai Glatz megyéből, tehát Althann szűkebb pátriájából.²⁴ Ő a következő nap válaszolt a jelölt személyére vonatkozó kérdőívre. Húsz évvel azelőtt Prágában ismerkedett meg a frissen kinevezett váci püspökkel, ahol annak idején együtt tanultak. Megerősítette az előző tanú által mondottakat, és arról is tudott, hogy a püspökjelölt még olműzti kanonokként többször képviselte a káptalan a császár előtt a bécsi udvarban.

Ugyanaznap egy, a Lausanne-i egyházmegyéhez tartozó fribourgi pap, a 34 éves Johann Georg Molitor nyilatkozott a Váci egyházmegye helyzetéről.²⁵ Ismeretei onnan származtak, hogy három egész évet töltött a püspöki városban Kollonich Zsigmond mellett. Vácot a felső-magyarországi Pest vármegyében, a Duna partján fekvő városként írja le, amely megfelelő nagyságú ugyan, de nincs városfallal körülvéve. Becslése szerint kétszáz, inkább kisebb házból áll, lakosainak száma úgy hatszáz körül lehet. A Szent Mihály-székesegyház szerény, közepes minőségű, teljes felújításra szoruló épületként karakterizálja. A káptalan ekkor négy kanonokból állt. A testület vezetője a nagyprépost, az egyes kanonokok éves bevétele úgy 400 forint körül mozgott, ami meglehetősen szerénynek számított. A város lelkipásztori szolgálatát a piarista atyák látták el. A templomnak volt szentélye, orgonája, harangtornya és harangjai, valamint temető is tartozott hozzá. A székesegyház mellett található püspöki rezidenciát néhány évvel azelőtt az egyik előd, Kollonich Zsigmond építette, és a tanú véleménye szerint megfelelő nagyságú volt. A püspöki asztal, vagyis a főpásztor rendelkezésére álló éves bevétel összegét, amely főként a termények tizedeiből állt, nehezen tudta megbecsülni, hiszen a terület, ahogyan említette, sokat szenvedett a törökök és a kálvinisták miatt. Jobb időkben olyan 15 ezer forint lehetett az éves bevétel, azonban a török ellen folytatott háborúk idején az átvonuló vagy itt állomásozó katonák okozta nehézségek miatt most olyan 6 vagy 7 ezer forint lehet ez az összeg. A városban egyetlen plébánia volt, de a piaristáknak és a domonosoknak volt itt egy-egy rendházuk. A székvárosban Kollonich Zsigmond alapított szeminariumot, amelyet a piaristát vezettek; négy kispap tanult benne. Az egyházmegye kerületét olyan 30 német mérföldnyire (nagyjából 225 km) becsülte, de Vácot kívül más, a püspökséghez tartozó nagyobb települést nem tudott felsorolni.

Végül Bajcsy János, egy fiatal, 30 éves nyitrai úr nyilatkozott, ugyancsak február 17-én, szintén az egyházmegye állapotáról.²⁶ Ő maga másfél évig lakott Vácot, ezért ismerte az ottani helyzetet. Nagyjából megerősítette az előző tanú által elmondottakat, de a városban található házak számát kevesebbre, úgy hetvenre taksálta. A kanonokok jelenlegi és a püspöki asztal békeidőkben becsült éves jövedelmét is szerényebb összeg-

22 Az eredeti dokumentum a latin keresztnéveket használja, ezeket fordítjuk vissza, ha lehetséges.

23 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, foll. 571–572.

24 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, foll. 572–573.

25 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, foll. 576–577r.

26 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, foll. 577–578.

re, úgy évi 200, illetve 13 ezer forintra taksálta. Vácon kívül ő sem tudott felsorolni más települést, de azok számát úgy ötvenre becsülte.

A tanúvallomásokhoz csatolták még fel nem szentelt püspök esetében a keresztlevelet, a papszentelést és esetlegesen a kisebb rendek felvételét, továbbá – ha volt – a doktorátust igazoló iratot, valamint a püspöki vagy érseki kinevező uralkodói diplomát vagy ezzel egyenértékű dokumentumot. Időnként más, fontosnak tartott igazolásokat is mellékeltek. Volt, hogy az eredeti iratokat, de gyakran csak hitelesített másolatokat vagy azoknak a nunciatúra jegyzője által egyszerűen átvezetett szövegeit csatolták a processzushoz. Althann Mihály Frigyes processzusi anyagából ezek a dokumentumok teljesen hiányoznak. Ennek oka az volt, hogy Althann 1714-ben a *Rota Romana* apostoli fellebbviteli bíróságra kapott bírói (*auditor*) kinevezést. Az ottani felvételi eljárás rendkívül szigorú volt, a szükséges dokumentumok az ott található aktákban fellelhetők voltak, ezért kivételesen eltekintettek attól, hogy újra bekérjék őket.²⁷ A római *Rota* bíróságán minden bírójelölről külön, börbe kötött felvételi dokumentáció készült, ide kerültek be az eljárás során bemutatott okmányok másolatai is.

Ezek az iratok ma is fellelhetők a *Rota* levéltári fondjában.²⁸ A keresztlevél másolatának²⁹ tanúsága szerint az újszülött Althann Mihály Frigyes Ámor Illést³⁰ (*Michael Fridericus Amor Elias comes ab Althann*) a sziléziai Glatz (ma Kłodzko Lengyelországban) város plébániatemplomában Christoph Nonner jezsuita városplébános keresztelelte meg 1682. július 21-én. Apja Michael Wenzel Althann birodalmi gróf (*Michael Wenceslaus S.R.I. comes ab Althan*), Glatz megye főkapitánya, anyja Anna Maria Aspermont[-Lynden und Reckheim] grófnő (*Anna Maria nata comitissa ab Aspermont*). Az első keresztszülő nem kisebb személy volt, mint Karl Liechtenstein-Kastelkorn gróf (*Carolus S.R.I. comes de Lichtenstein*) olmützi hercegpüspök, aki azonban személyesen nem volt jelen a keresztelőn. Őt Friedrich Gobert Aspermont gróf (*Fridericus Gosber S.R.I. comes de Aspermont*) képviselte, aki minden bizonnyal az édesanya családjához tartozott. Rajta kívül volt két másik keresztszülő is, Johann Friedrich von Herberstein gróf (*Joannes Fridericus S.R.I. comes ab Herbestein*), Grafenort (ma Gorzanów Lengyelországban) ura, és Maria Elisabeth Götzen grófkisasszony (*Maria Elisabetha nata comitissa de Gotzen*).

Az is kiderült a rotai kinevezéshez csatolt iratmásolatokból, hogy a tonzúrárt Ernst von Trautson bécsi hercegpüspök adta fel neki 1693. október 31-én.³¹ A négy kisebb rendben az illetékes prágai érsek elbocsátóját követően Franz Ferdinand von Rummel, ugyancsak bécsi hercegpüspök részesítette 1706. június 12-én.³² Szubdiakónussá 1709. szeptember 15-én a királyvárad (Königgrätz, ma Hradec Králové Csehországban) püspök szentelte.³³ Tobias Johannes Becker főpásztor a rákövetkező nap a diakónusi

27 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, fol. 578v.

28 ASV Sacra Romana Rota (S.R. Rota), Processus in admissione Auditorum, 95.

29 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, foll. 4v–5r. Kiállítva: Glatz, 1702. október 19., kiállította Johann Grunskler (Joannes Grúnskler) SJ, a glatzi jezsuita kollégium rektora, városplébános.

30 Az eredeti szövegben mindig latinul szerepelnek a keresztszövegek.

31 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, fol. 6r–v. Kiállítva: Bécs, 1707. október 24., kiállította Hermann Claudius Klöcker bécsi nagyprépost, általános helynök.

32 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, foll. 6v–7r. Kiállítva: Bécs, 1706. június 12., kiállította Hermann Claudius Klöcker bécsi nagyprépost, általános helynök.

33 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, fol. 7r. Kiállítva: Királyvárad, 1709. szeptember 20., kiállító: Tobias Johannes Becker megyéspüspök.

rendet adta fel az ifjú Althann-nak, majd szeptember 17-én a papszentelés kegyelmében is részesítette. Ekkor már boroszlói (ma *Wrocław* Lengyelországban) kanonok és jungbunzlauai (ma *Mladá Boleslav* Csehországban) prépost (*Wratislaviensis canonicus capituli, et capellae regiae primariae in regno Bohemiae collegiatae ad Omnes Sanctos in castro Pragensi, nec non Boleslaviensis ecclesiae praepositus in Monte Matris Dei prope Grulichium*) volt.

Althann Mihály Frigyes az iratok tanúsága szerint két doktorátussal rendelkezett. Az 1699. augusztus 13-án megszerzett filozófiai magiszteri fokozatot követően 1710. július 11-én a prágai egyetem a teológiai doktori címet adományozta neki.³⁴ A másik *in utroque jure*, azaz egyszerre kánon- és civil jogi doktori címet Rómában, az állami intézményben, a mai *La Sapienza* Egyetemen szerezte:³⁵ a *Gymnasium publicum regionis Sancti Eustachii* 1714. augusztus 16-án – tehát néhány hónappal rotai kinevezése előtt – ítélte oda számára a fokozatot. Rotai alkalmassági vizsgálata ugyanis már november 5-én kezdetét vette.³⁶

Váci püspöki processzusához tartozik még a nuncius és két tanú jelenlétében letett, a nunciatúra jegyzője által hitelesített hitvallás.³⁷ Ilyen *Professio fidei*t minden új püspöki kinevezés esetében mindig le kellett tenni. A jelölt ezt 1718. február 18-án tette le, a szokásoknak megfelelően a bécsi nunciatúrán. A következő nap Giorgio Spinola érsek, apostoli nuncius lezárta a kánoni vizsgálatot,³⁸ majd Rómába küldték azt.

Az arra kijelölt bíborosok véleményezését követően a konzisztórium XI. Kelemen (Giovanni Francesco Albani, 1700–1721) június 27-én nevezte ki váci püspökké.³⁹ Ezt követően szentelheték püspökké. Bár 1734-ben bekövetkezett haláláig viselte egyházmegyéje címét, Vácot hosszabb időre el kellett hagynia, hiszen a következő évben bíboros és Nápoly alkirálya lett. Az már egy másik processzusból derül ki, hogy unokaöccsét, Althann Mihály Frigyeszt 1726. május 1-én a nápolyi királyi palota kápolnájában ő maga szentelte pappá,⁴⁰ aki azután később nagybátyját követi majd a váci püspöki székhelyben.

34 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, foll. 7r–9. Kiállítva: Prága, 1710. július 14., kiállította Wenzel Johann von Riegelstein rektor.

35 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, fol. 9v–11. Kiállítva: Róma, 1714. augusztus 17., kiállította Domenico Roncalli titkár.

36 ASV S.R. Rota, Processus in admissione Auditorum, 95, fol. 2r.

37 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, foll 574–575.

38 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, fol. 579r.

39 ASV Arch. Concist., Processus Consist., 41, fol. 580v.

40 ASV Dataria Ap., Processus Datariae, 105, fol. 481. Kiállította Althann Mihály Frigyes váci püspök, a Nápolyi Királyság alkirálya, helytartója és főkapitánya.

LONOVICS JÓZSEF PÜSPÖKI KINEVEZÉSE: JUTALMAZÁS VAGY FEGYELMEZÉS?¹

LONOVICS JÓZSEF KINEVEZÉSEI 1832–34 KÖZÖTT

A püspöki kinevezések magyarországi eljárásrendje az idők folyamán több változáson ment keresztül. Fraknói Vilmos² és Eckhart Ferenc,³ illetve más szerzők művei⁴ alapján jelen esetben a 19. század első felében használatos módra összpontosítunk. A káptalan a kormányzésekben keresztül értesítette az uralkodót a főpapi szék megüresedéséről,⁵ egyúttal a közvetítő szerv kérvényezte is az üres státusz mielőbbi betöltését. Javaslattételre csak ezt követően, uralkodói utasítás után kerülhetett sor.⁶ Bár a javaslatok megtételének megvolt a szokásos módja, attól azonban nem egy esetben eltértek a kinevezések során. A Helytartótanács hármas javaslata mellett – amely az esetek jelentős hányadában a *commissio ecclesiastica* jelöltjeit tartalmazta – a primás is hármas jelölési lehetőséggel rendelkezett a kancellária felé. A hármas *nominatió*n túl azokat a személyeket is megemlétték az iratokban, akiket az elsődleges jelölteken túl szintén alkalmazsáknak véltek a kívánt pozíció betöltésére. Több ízben elő is fordult, hogy nem a „biztos hármasból” került ki az új főpap, hanem az utóbb említett csoportból. Így nevezte ki I. Ferenc Lonovics Józsefet is 1834-ben a csanádi püspökség élére,⁷ mindmáig megválaszolatlanul hagyva azonban a kérdést: miért éppen őt?

A csanádi püspöki szék betöltésére vonatkozó ügyirat első anyagai 1832. április második feléből származnak, közvetlenül a Török Antal, korábbi püspök április 6-i halálát követő időből. A csanádi püspöki jelöltséget megelőzően azonban az egri kanonok nem volt ismeretlen a kormányzések előtt. Neve már szerepelt *nominatió*s listákon, így 1831 novemberében, a kassai püspökség élére kinevezett Palugyay Imre helytartósági tanácsos helyére a Helytartótanács három jelöltje a következő volt: Sztankovics János,⁸ Ocskay

1 A tanulmány az MTA-OSzK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv-és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében, Klebelsberg Ösztöndíj, Ernst Mach-Stipendium (AÖU) támogatásával készült, továbbá az Országos Széchényi Könyvtár kutatónappal támogatta.

2 Fraknói 1895.

3 Eckhart 1935.

4 Néhány példa a témáról írt szakirodalomból: Rajner 1901.; Szontagh 1931.; Későbbi évszázadot érintő munka: Meszlényi 1920.; Salacz 2002.

5 Az uralkodó *sponte sua* is intézkedhetett a kinevezésekről, önálló – kabinetje útján expedált – kéziratok.

6 A szokásostól eltérően nádori javaslattételre is több esetben került sor.

7 Eckhart 1935. 12–13.

8 Ocskayt és Sztankovicsot később a székesfehérvári püspökségre is együtt jelölték Haulik György zágrábi prépost mögött. Haulik kancelláriai tanácsosként, Ocskayék pedig helytartósági tanácsosként szerepeltek. Sztankovicsotól ekkora már szabadulni igyekeztek hivatali elmaradásai miatt. Ezt követően az államkon-

Antal és Lonovics József.⁹ Az egri kanonokot kiváló tehetségének, műveltségének és állhatatos munkásságának köszönhetően javasolták, mindamellett, hogy megemléítették, már egyéb pozíció esetében – épp a kassai püspökségnél – is szóba került személye.¹⁰ Palugyay mellett azonban a kancelláriai tanácsosnak kinevezett Haulik György is megvált helytartósági tanácsos címétől. Így erre az üresedésre a következő sorrendet állította fel a dikasztérium: (1) Ocskay, (2) Lonovics, (3) Csausz István.¹¹ A kancellária, élén Reviczky Ádámmal, azonban változtatott a Helytartótanács rangsorán. Az első státuszra elsőként Lonovicsot, második helyen a nádori támogatás alapján Csausz Istvánt,¹² harmadikként pedig Ocskayt nevezte meg. A második üresedésre Csausz, Ocskay és a kiváló országgyűlési szónok, Májer József voltak a kancellária jelöltjei, aki javaslatát az egri kanonok rendkívüli képességeivel indokolta és őt egyidejűleg udvari tanácsosnak is jelölte.¹³ Az uralkodó azonban 1832 februárjában a Helytartótanács sorrendje alapján Sztankovics és Ocskay mellett döntött. Reviczky Ádám „nemzeti” próbálkozása tehát nem ért célrt. Úgy tűnik, hogy a kancellár a főispáni személyes ismeretség¹⁴ és/vagy az országgyűlési munkálatok alapján kívánta betölteni a kérdéses pozíciókat, míg a Helytartótanács, illetve az uralkodó (és/vagy környezete) előbbre tartotta a bécsi tanulmányokat.¹⁵

Ezt követően Lonovics neve két megüresedett királyi táblai prelátusi hely betöltési listáin vetődött fel ismét.¹⁶ Ebben az esetben a királyi tábla és a kancellária véleménye már közelebb állt egymáshoz az egri jelölt személyét illetően. Az előbbi testület Sztankovics helyére a második, illetve a Hétszemélyes Táblára kerülő Terstyánszky Imre volt státuszára az első helyen nevezte meg a kanonokot. A bécsi évek itt is perdöntőnek bizonyultak, hiszen ebben a jelölési rangsorban is „csupán” a Pázmáneum volt növendéke, majd rektora, Németh György előzte meg Lanovicsot (!).¹⁷ Az indoklás szerint a szemináriumi évek alatt megkezdett hivatali munkássága, a tizenegy évnyi jegyzőségi pozíciója, országgyűlési részvétele, valamint a legutóbbi – az uralkodó tetszését is elnyerő¹⁸ – *canonica visitation*nál tanúsított munkája alapján vélték alkalmasnak a törvényszéki vizsgálatok lebonyolítására az egri jelöltet.¹⁹ A kancellária azonban ismét a legelső

ferencia elfogadta Jüstel államtanácsos álláspontját, miszerint a nádor a magyar püspöki karral értekezve tegyen javaslatot, majd a király üresedés esetén kötelezze a Helytartótanácsot a megyéspüspökök véleményének kikérésére. A király ennek fényében 1836. november 12-én írásban utasította a nádort és a magyar kancelláriát. *Eckhart* 1935. 13.

9 MNL OL A39 1832:2024. [Felterjesztés két helytartósági tanácsosi hely betöltésére.]

10 Ez a jelölés egyelőre még további kutatásokat igényel.

11 MNL OL A39 1832:2025. [Felterjesztés Haulik György helytartósági tanácsosi pozíciójának betöltésére.]

12 Káptalani, valamint választott püspök követeként részt vett az 1825–27., 1830., illetve az 1832–36. évi országgyűléseken. Csausz István pályaképéről bővebben *Pálmány I*, 2011. 722–723.

13 MNL OL A39 1832:2024. Az iraton testvére, Lonovics János neve szerepelt eredetileg. Később javították.

14 1828. május 9-től Borsod vármegye új főispánja a kancellár, királyi főudvarmester, Reviczky Ádám lett. 1829. augusztus 12-én a megyébe érkező főispán köszöntésével Lonovics Józsefet bízták meg. A beszéd a legteljesebb módon elnyerte Reviczky tetszését.

15 Ocskay és Sztankovics a bécsi Pázmáneum növendékei voltak, illetve az előbbi később az Augustineum igazgatója is.

16 MNL OL A39 1832:4528. [Felterjesztés a két megüresedett királyi táblai prelátusi hely betöltésére]; Folytatása: MNL OL A39 1832:5778., MNL OL A39 1832: 7250.

17 Lonovicsot mindkét listán Csausz követte.

18 Az uralkodói tetszésnyilvánítást tartalmazó ügyirat számát is feltüntették. További kutatásokat igényel azonban, vajon mennyiben szolt ez az elismerés Pyrker László János személyének.

19 Megemléítették továbbá olasz nyelvtudását, amelyet az Egerben állomásozó báró Ludwig von Geppert altábornagy, későbbi vezérőrnagy katonai alakulatánál végzett hároméves (!) lelkeszi szolgálatnak kö-

névként említette a dupla jelölési sorban. Javaslatát minden egyéb magyarázat nélkül azzal indokolta, hogy már az előző év során (1831) helytartósági tanácsosnak, valamint kancelláriatanácsosnak és referensnek ajánlotta Lonovicsot.²⁰ Látható, a kancellár különleges figyelmet tanúsított egri pártfogoltja irányában, és mihamarabb szeretne volna őt pozícionálni az udvarban. Nem volt ez másképp Egerben sem. Miként arra Ipolyi Arnold is utalt, Reviczky közbenjárta Lonovicsért az egri érseknél. Ipolyi szerint azonban mindez felesleges volt a kancellár részéről, hiszen a kanonok képességeivel addigra már nagy hírnevet szerzett magának.²¹

Ipolyinak igaza volt az egyre szélesebb körben növekvő ismertség kapcsán, ám – ahogyan láthattuk – ez nem lett volna elegendő Bécsben. Elsősorban Reviczkynek köszönhetően, 1832. május 9-én az uralkodó táblai prelátussá nevezte ki Lonovics Józsefet, aminek következtében július 29-én megkapta a váci egyházmegyében található Vámosgyörk melletti apátság előljárói címét is.²² Még ugyanebben az évben a pesti egyetem teológiai karának dékánjelöltjei között is feltűnt a neve, sőt a végső listában, a kinevezett Dercsik János mögött, a második helyre sorolta őt a Helytartótanács.²³ Ám ez a „helyezés” sem volt ennyire egyértelmű. A leköszönő dékán, Haulik György még Rudnay Sándor primással²⁴ egyeztetett sorrendjében valójában Sztankovics, Ocskay és Dercsik szerepeltek, Lonovicsról szó sem volt. A Helytartótanács azonban az előbbi kettő nemrégiben történő kinevezésére hivatkozva (1) Dercsiket, illetve (2) Lonovicsot javasolta.²⁵

Az egyetemi pozíció egyébként későbbi életútján is visszaköszönt: Apponyi György 1846. január 26-i helyzetértékelésében Lonovics Józsefet javasolta a pesti egyetem élére. Mindemellett érdekes egybeesés az is, hogy Apponyinál ismét szóba került személyét illetően a váci püspökség.²⁶

A tényleges püspöki kinevezés azonban még váratott magára. A csanádi főpapi stálum hiába üresedett meg; kérdés, mennyire volt vonzó pozíció az országos politikai életben részt venni szándékozó egyháziak számára.²⁷

szönhetett. Vö. Kinevezési értesítő Tájer Györgytől. Eger, 1823. április 10. OSzK Kt. Fol. Hung. 1920. foll. 34r–35v.

20 MNL OL A 39 1832:5778. Az ügyirat szerint helytartósági tanácsosi pozícióra első, míg a kancelláriai státuszra harmadik helyen jelölte a kancellária.

21 Vö. „Nem is mulasztotta el az akkor oly hatalmas cancellár vele kegyét éreztetni, s Egerben az az alatt kinevezett új érseket Pyrkert látogatva rá figyelmeztetni. Lonovicsnak azonban Egerben, mint láttuk, rég óta oly kitűnő neve volt, mely ajánlásra nem szorult.” *IPOLYI 1868.* 15.

22 Az indoklás szerint a királyi dikasztériumokban a legalacsonyabb egyházi cím a préposti vagy apáti cím lehetett. MNL OL A 39 1832:9290. [Felterjesztés az egri érsek kérése ügyében Lonovics József előljárói (prépost/apát) titulására vonatkozólag.] Feltehetőleg Pusztamonostorról van szó. Vö. *BAGI-SÓÓS 1989.* 117–126.; *Horváth 2002.* 183.

23 MNL OL A39 1832:8096. [Felterjesztés a teológiai kar vezetői pozíciójának betöltésére.] Ügyirat folytatása: MNL OL A39 1833:4802.

24 Rudnay Sándor 1831. szeptember 13-án hunyt el.

25 Mind a primási-dékáni, mind a helytartótanácsi javaslatban szerepelt a volt dékán és rektor, Vass László is.

26 Az információra Czinege Szilvia és Erdődy Gábor hívták fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök. *Andics 1981.* 173–181. A vonatkozó rész (*Andics 1981.* 177.): „Diese [...] Veränderung würde noch fühlbarer und belebender werden, wenn ihr einige der dringendsten Bestimmungen im Lande [...] baldigst nachfolgen würden. Diese wären 1[...] 2. Die Übersetzung des Csanáder Bischofs Lonovics in das Waitzner Bistum mit seiner vorhergehenden Ernennung zum Präses der Universität in Pest und zum Oberleiter des Schul- und Erziehungswesen in Ungarn. 3[...]”

27 Lonovics több levelében megemlítette, mennyire nem érzi magának a diétai részvétellel járó feladatokat, ám valójában épp ezekben a levelekben számtalan adalékkal szolgál az országgyűlés munkájáról, saját szerepéről. Vö. OSzK Kt. Quart Lat. 2646. [Lonovics József levelezése Kunzt Józseffel.]

A betöltés körüli problémákra a *commissio ecclesiastica* hívta fel a figyelmet. A csanádi káptalan beszámolójára hivatkozva kifogásolta, hogy az évek óta hiányos létszámmal működő káptalani testület meglévő tagjai egyrészt már idősek, másrészt több vádban is érintettek. Kifejezetten súlyosnak és aggályosnak vélte az egyik legkiterjedtebb egyházmegyében uralkodó fegyelmi állapotokat, különösen a nevelés terén. Ennek megfelelően az egyházfegyelem rendezését és az évekig tartó káptalani,²⁸ illetve azon túli visszaélések megszüntetését emelte ki első feladatként a bizottság. Energikus vezetői lelkületet látott szükségesnek, amely hatékonyan intézi az egyházmegye szerteágazó adminisztrációját. Felhívta az uralkodó figyelmét, hogy mindenekelőtt olyan személy javasolt, aki az egyháznak és a hazának már érdemeket szerzett, aki a megfelelő buzgalommal bír, és aki a hierarchiával, tekintéllyel, illetve a közjó szolgálatával javítani tud a meglévő állapotokon. Mindezek után a korábbi kassai²⁹ jelölési sorra hivatkozva a második helyre Várady Józsefet, a harmadikra Sztankovics Jánost tették, az első helyet pedig üresen hagyták. További lehetőségként vetették fel Simonyi Pál, König János, valamint Lonovics József nevét. A véglegesített helytartótanácsi sorrend azonban – mondván, Várady kora miatt nem megfelelő jelölt – a következőképpen módosította a rangsort: (2) Sztankovics, (3) König. Az első hely azonban itt is hiányzott, illetve Lonovics nevét meg sem említették.³⁰

Miután április nem hozott eredményt, májusban folytatódott a megfelelő jelölt keresése. Az addig összeállított kritériumokat kibővítve, további követelménynek tartották az egyházi erények mellett a világi hivatalokban való jártasságot, valamint a német és magyar nyelvtudást. Mindezek mellett életerős személyre volt szükség, aki képes lesz egyházmegyéje hatékony feltérképezésére. Itt már volt „első helyezett” a bizottság és a Helytartótanács részéről is: Haulik György. A szavazáskor azonban „kiderült”, hogy tulajdonképpen senki nem felel meg a fentebbi elvárásoknak, így a legjobb megoldás, ha Horváth János, az akkori székesfehérvári püspök áthelyezésére kerül sor.³¹ Az első magyar tudományos katolikus folyóirat, az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* elindítója, a pesti egyetem teológiai karának volt vezetője akkorra már azonban a hatvanadik életévén is túl volt. Arra az esetre, ha az áthelyezést nem látná megoldhatónak az uralkodó, a Helytartótanács további lehetőségként említette a későbbi zágrábi érseket, Haulik Györgyöt, a majdani győri püspököt, Sztankovics Jánost, valamint König Jánost.³² Dacára az idősebb, így tapasztaltabb és az oktatás terén is jártasabb jelölteknek, 1834. március 9-én az uralkodó a szinte utolsó helyen megemléített Lonovics Józsefet helyezte a csanádi püspökség élére.³³

28 Alapja elsősorban a csanádi káptalan *remonstratio*ja, amelyben Horvát József kanonok, szemináriumi rektor bepanaszolása áll. MNL OL A 39 1832:5665. [Felterjesztés a csanádi püspöki hely betöltésére.] Az ügyirat folytatása: MNL OL A39 1834:3490

29 További kutatásokat igényel, miért éppen a kassai sorrend került elő. Az időbeli egyezésem túl elképzelhető, hogy a korábbi rangsort a jegyzőkönyvet aláíró, frissen megerősített kassai püspök, Palugyay Imre javasolta.

30 MNL OL A 39 1832:5665.

31 A *commissio ecclesiastica* idős koruk miatt eltekintett Marich János és Rajner Károly ajánlásától. Vö. MNL OL A 39 1834:3490.

32 MNL OL A 39 1832:5665.

33 MNL OL A 39 1834:3490.

LONOVICS JÓZSEF 1834. ÉVI PROCESSUSA

A trienti zsinatot követően nagy jelentőséggel bírt a püspököknek szánt személyek akkurátus kiválasztása. Ebből kifolyólag a jelöltekről és leendő egyházmegyéjükről még megerősítésük előtt Rómában vagy a területileg illetékes nunciaturán szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot folytattak a személy alkalmasságát illetően.³⁴ A magyarországi jelöltekre vonatkozó jegyzőkönyvek 1612-ben kezdődnek, ám az alapos vizsgálat rendszere már korábban is létezett.³⁵ A vizsgálati anyagok több helyen is megtalálhatóak: Rómába küldött tisztázatok a konzisztórium levéltárában (*Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales*) a római vizsgálatok fogalmazványai a kúria egyházi javadalmakkal foglalkozó hivatalának, a Datariának a levéltárában (*Dataria Apostolica, Processus Datariae*), a bécsi vizsgálatoké pedig a Nunciatura Levéltárában (*Archivio della Nunziatura in Vienna, Processi dei vescovi e degli abbat*).³⁶

A püspöki *processus*ok áttekintése fontos forrásként szolgálhat egy adott személy, illetve egyházmegye kutatását illetően.³⁷ Az *interrogatoria*, azaz a kérdőív két részre bontható. Áll a 13 kérdésből álló jegyzőkönyvből a jelöltre vonatkozó információkkal, illetve egy újabb 13 kérdésből álló szakaszból az egyházmegyét illetően. Lonovics József vizsgálatát³⁸ a csanádi püspökség korábban „esélyes” jelöltje, Haulik György, valamint barátja, a Pázmáneum-rektor, későbbi kalocsai érsek, Kunszt József jegyezték.³⁹ A két vizsgálati anyag nem csupán a kinevezendő püspök eddig ismert életrajzát bővíti, de a tanúkról (*testis*), azaz a válaszadókról is új adalékokkal szolgál.

Haulik György 1834. április 15-én készítette bevallását a bécsi nunciaturán.⁴⁰ Válaszból kiderült, Lonovicsot 1819 óta ismerte személyesen. Az egri kanonok mellékelt, hitelesített keresztlevelenek másolatából válaszolt a kérdéseknek megfelelően a személyi adatokra.⁴¹ A tanulmányi előmenetelét tekintve csatolták az egri érsek, Pyrker László János tanúsítványát, amely olyan életrajzi adatokat tartalmazott, mint Lonovics béralkozásának évszáma (1804) vagy a szentséget kiszolgáltató nagyváradi püspök, Miklós Ferenc neve. A dokumentumból kiderült, hogy Lonovics a tonzúrát 1810. április 24-én vette fel, 1814. április 9-től alszerpapként, 1815. június 4-től szerpapként, 1816. április 13-tól pedig áldozópapként szolgált az egri főegyházmegyében. Haulik ezeket az adatok akkurátusan átvezette vonatkozó válaszába. Ugyancsak egri érseki mellékletre hivatkoz-

³⁴ Molnár 2004. 83.

³⁵ Ez a konzisztórium elöterjesztésekből (*propositiones consistoriales*) ismeretes, végső formájukat azonban csak 1591-ben, illetve 1627-ben kapják meg. Molnár 2004. 83–84.

³⁶ Molnár 2004. 84. vö. Galla 1942–45. 163–186.

³⁷ Főleg korábbi évszázadokra jellemző, hogy a püspöki *processus*ok személyre vonatkozó *interrogatoria* anyagából tudunk egy-egy, addig még ismeretlen életrajzi adatot is. Példaként említhetők Lonovics elődjai, Patachich Gábor és unokaöccse, Patachich Ádám kalocsai-bácsi érsekek, akiknek pontos születési dátumát csak a *processus*i anyagból ismerjük. A Patachichokról bővebben lásd Tóth 2014.

³⁸ A korosztályi megkötést illetően érdemes megemlíteni, külön kérdés vonatkozott arra, vajon a jelölt elmult-e már harmincéves.

³⁹ ASV AC–PC Vol. 234. foll. 229r–238v. *Interrogatoria* (fogalmazvány és tisztázat)

⁴⁰ A bécsi vizsgálatok melléklet nélküli fogalmazványait az Országos Széchényi Könyvtár őrzi: OSzK Kt. Analekta 1265. Egyházi vizsgálat kérdőpontjai és feleletei Lonovics Józsefre és a csanádi egyházmegye helyzetére vonatkozólag.

⁴¹ A keresztlevele vonatkozó bejegyzés hiteles másolatát Thassy Miklós miskolci plébános küldte meg 1834. március 20-án Bécsbe, ahonnan április 8-án küldték tovább. ASV AC–PC Vol. 234. fol. 240r. Vö. 4. Thassy működéséről bővebben: Fazekas 2004. 179–196.

va tartotta alkalmasnak életvitele, hitélete tekintetében a püspöki szolgálatra. Arra a kérdésre azonban, hogy szilárd jellemről van-e szó, elsősorban saját tapasztalatát fogalmazta meg, amikor kiemelte Lonovics előrelátását (*prudentia*), éles elméjűségét (*sagacitas*) és az ügyintézésben tanúsított szerfeletti ügyességét (*dexteritas*). Bevallása szerint ezt támasztották alá a hírek is.⁴²

A jelölt iskoláiról ugyancsak Eger állított ki tanúsítványt, amelyből kiderült, hogy Lonovics egyházmegyei, majd pesti seminaristaként filozófiai, teológiai és kánonjogi tanulmányait kiválóan végezte. Így 1817-ben a pesti egyetemen teológiából *ad plausa* doktorált.⁴³ A hivatalviselés kérdésére Haulik elsősorban az egyházi szolgálatra fókuszált, csak mellékesen, kiegészítő információként tette hozzá a királyi tábla prelátusi címét. Az utolsó kérdésre, vajon a jelölt méltó-e a püspökségre, a tanú hármas érvel zárta sorait: (1) a jelöltet erényei, amelyek miatt az uralkodó is kinevezte, (2) valamint a közbizalom (*publica populi fiducia*), amelyet (3) a hivatalos ügyiratok is igazoltak, miatt alkalmasnak vélte a püspökség élére.

Haulikkal egy napon vesztprémvölgyi címzetes apátként Kunszt József is válaszolt a vizsgálati kérdésekre. Bevallása szerint 1814-ben találkozott először a jelölttel, akivel azóta is tartották a kapcsolatot, így nagyon jól ismeri őt. Haulikkal ellentétben egy tömör válaszban adta meg a személyes adatokra vonatkozó információkat. Éppígy nem részletezte a papi előremenetelt sem: csupán a felszentelés dátumát jegyezte. Ugyancsak egybevonta az életvitelre, erkölcsösségre vonatkozó kérdéseket. Itt kiválónak jellemezte a jelölt egyházi és politikai (!) ügyekben való jártasságát, amelyet szerinte a hírek, saját tapasztalata, továbbá az egri melléklet is tanúsítottak. A hivatalviselésre vonatkozó kérdésnél – ismét eltérően Hauliktól – részletesen felsorolta Lonovics egri püspökségen betöltött pozícióit, a királyi táblai és az apáti kinevezést, sőt káptalani követként való részvételét az országgyűléseken. Zárszávában elsősorban saját tudására, illetve a melléletekre, valamint a kifogástalan hírnévre hivatkozva a jelölt kiváló erényein túl már az iskolázottságnál is feltüntetett széles körű műveltségét, becsületes életvitelét méltatta, és ezek miatt tartotta őt kiváltképp alkalmasnak a püspöki stallumra.

Szembetűnő a két válaszadó közötti különbség. A későbbi zágrábi érsek, Haulik György minden kérdésre külön feleletet adott, és elsősorban az egyházi oldalt tartotta szem előtt, illetve szinte kizárólag a megküldött dokumentáció információit használta fel válaszai elkészítésében. Vele ellentétben Kunszt Józsefnek a hivatalos ügyiratoktól független, elismerő sorai baráti támogatásról tanúskodnak, amelyben az egyházi szolgálat mellett a magyar közéletben betöltött szerepkör is fontos helyet foglal el. Ez a „nemzeti” különbség az új egyházmegyére vonatkozó kérdőíveken is fellelhető. A csanádi egyházmegyéet ekkor Arad, Csanád, Temes, Torontál, Krassó vármegyék egésze, valamint Csongrád délkeleti része, egy falu Békés vármegyéből, a német-bánsági, az illír és az oláh végezed területe alkotta.⁴⁴ Kunszt területi leírásának kezdéseként olvasható, hogy az egyházmegye egyike a királyság legkiterjedtebb püspökségeinek. Hauliknál azonban nincs utalás a Magyar Királyságra: Csanád és Arad vármegyéket magyarnak, Temes,

42 A két érseki tanúsítványt Roskoványi Ágoston, egyházmegyei titkárként, küldte március 24-én. A levelekből hiteles másolatot készítettek Bécsben április 8-án, majd azokat küldték Rómába. ASV AC-PC Vol. 234. foll. 241r.; 242r

43 Vö. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817. IX. kötet 119.

44 Az egyházmegyében 3 szabad királyi város, 66 oppidum, valamint 954 lakott pagus és praedium volt található Lonovics hivatali idején. *Ványó 1933*. 85.

Krassó és Torontál vármegyékét bánságinak írta, a részben érintett Csongrádot pedig egyszerűen csak megemlítette.

A jelölt addigi pályafutását a szóban forgó püspökséggel együtt részletező királyi *nominatio*, valamint a pápának, a megerősítés ügyében írt *praesentatio*⁴⁵ egyaránt mel-
lékelve volt.⁴⁶ A vizsgálati anyagot Philippon Frassinelli nunciátúrai jegyző és titkár ke-
zelte, aki 1834. április 15-én átadta azt Pietro Ostininek. A nuncius április 30-án hitele-
sítette Lenovics (!) dokumentációját,⁴⁷ amelyet az illetékes konzisztórium 1834. június
23-án erősített meg,⁴⁸ végezetül szeptember 24-én Lonovics Józsefet csanádi püspökké
szentelték fel.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ismert, hogy 1833. február 20-át⁴⁹ követően József nádor a hatékonyabb diétai mű-
ködés céljából megkérte a káptalani követeket, személy szerint ezután ne vegyenek részt
a valláspolitikai vitákban, inkább Lonovics Józsefet bízzák meg az egyházi oldal kép-
viselésével.⁵⁰ A későbbikben azonban ez a megoldás, továbbá – főként higgadt moda-
ra és tárgyilagossága miatt – az ellenzék által is elismert felszólalási okoztak gondot
Lonovicsnak: már püspöki kinevezése idején különböző vádak keringtek róla az udvar-
ban.⁵¹

Lonovics József országgyűlési szereplése, valamint a csanádi egyházmegye fentebb
ismertetett állapota jogosan vetik fel a kérdést: vajon az egri káptalani követet jutal-
mazni vagy a diétáról eltávolítani és/vagy fegyelmezni szeretnék volna a kinevezéssel.
Mivel püspökségről van szó, vitathatatlan a hierarchián belüli előrelépés. Ugyanakkor
a csanádi egyházmegye vezetése, az előzetes leírások alapján, sok munkát igényelt az
új püspöktől. Így, ahogyan az várható volt, kinevezését követően Lonovics is elhagy-
ta Pozsonyt.⁵² A bemutatott dokumentumok alapján látható, hogy az új főpap élvezte a
felső vezetés bizalmát. Előmenetelébe azonban kétségtelenül belekalkulálhatták, hogy
a csanádi püspökség kormányzásához minden energiájára szüksége lesz, másrészt felső
klérusbeli kötöttségeiből adódóan reformpárti hevessege (!) is mérséklődni fog.

45 A megyéspüspököt a főkegyúr (király) nevezte (*nominat*) ki 1918-ig, amit a pápa megerősített (*praekonisatio*). Az Apostoli Szentszék ezt mindig is visszautasította, és a királyi kinevezést megnevezés-
nek (*praesentatio*) minősítette. A kinevezést (*praekonisatio*) magának tartotta fenn. *Adriányi 2009. 9.*

46 ASV AC-PC Vol. 234. fol. 246r–249r. Mindkettőt Reviczky készítette március 13-án, valamint
Sztankovics Mátyás kancelláriai irattár igazgató rendezte április 18-án Bécsben.

47 A processzus tartalmazza továbbá az esküszöveg (*forma iuramenti professionis fidei*) előre elkészített
nyomtatott formátumát, amelynek elején Lonovics saját kézírással jegyezte nevét és hivatali címeit, vala-
mint aláírásával hitelesítette azokat. ASV AC-PC Vol. 234. foll. 250r–251r.

48 HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA Rom Geistliche Agentie Kt 66. fasc. V. [Lonovics
József püspöki kinevezésének ügyirata.]

49 1833. február 20-án zajlott le Beöthy Ödön bihari követ és Tegen János váradi kanonok között az a szó-
váltás, amelynek során a bihari követ kijelentésének valós tartalmát teljes egészében tagadta a váradi ka-
nonok, míg Mérey Sándor személynök, nem adva meg a lehetőséget a bihari válaszra, feloszlatta az ülést.
Ezt követően Tegen kitiltása a diétáról elkerülhetetlenné vált. *Horváth 1868. 323–326.*

50 *Meszlényi 1934. 350.*

51 Vö. EFK Kt MS 1068/73-12. Pyrker János László levele Lonovics Józsefhez. Bécs, 1834. január 29.;
továbbá OSzK Kt. Quart Lat. 2646.

52 1834-ben egy rövid időre visszatért Pozsonyba, az országgyűlésre azonban nem. Vö. OSzK Kt. Quart
Lat. 2646.

Lonovics József kinevezésének vizsgálati anyaga új adatokkal bővíti a jelölt életrajzát, hiszen iskolái, papi pályájának állomásai mellett a róla alkotott, különböző, klérusbeli vélemények is felszínre kerülnek. Így megismerhetjük a *processus*ban leginkább hivatalból közreműködő Haulik György, illetve a barát Kunszt József nemzeti felhangtól sem mentes állásfoglalásait.

Levéltári és kézirati források

ASV: Archivio Segreto Vaticano

AC-PC: Archivio Consistoriale – Processus Consistoriales

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Magyar Kancelláriai Levéltár

A 39 Acta generalia 1770–1848

OSzK Kt: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Fol. Hung. 1920.

Analekta 1265.

Analekta 3788.

ÖStA HHStA: Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv

HHStA Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 GKA Rom Geistliche Agentie

Diplomatie und Außenpolitik 1848–1918 Gesandtschafts- und Konsulatsarchiv
ve Rom Archiv der k. k. Agentie für geistliche Angelegenheiten

Sajtó

Tudományos Gyűjtemény, 1817

Szakirodalom

Adriányi 2009 = *Adriányi Gábor*: A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája. 1849–1859. [Bp.] 2009.

Andics 1981 = A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. I. kötet. Szerk.: ANDICS Erzsébet. Bp., 1981.

Bagi–Soós 1989 = *Bagi Gábor* – *Soós Imre*: Pusztamonostor. Adatok Szolnok megye történetéből. II. kötet. Szerk.: T. BEREZKAI Ibolya – SELMECZI László – SZURMAY Ernő. Szolnok Megyei Levéltár. Szolnok, 1989. 117–126.

Eckhart 1935 = *Eckhart Ferenc*: A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Bp., 1935.

Fazekas 2004 = *Fazekas Csaba*: Thassy Miklós miskolci plébános és a vegyes házasságok ügye 1840–1841-ben. Miskolci keresztény közéleti almanach, 2004. Szerk.: GRÓF Lajos. Miskolc, 2004. 179–196.

- Fraknói 1895* = *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány. Bp., 1895.
- Galla 1942–45* = *Galla Ferenc*: A püspök jelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújulás korának püspökei. Levéltári Közlemények, 20–23. (1942–45) 163–186.
- Horváth 1868* = *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 2. javított, bővített kiadás. Pest, 1868.
- Horváth 2002* = *Horváth László*: Vámosgyörki egyházfiak (papok, kántorok, harangozók). Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésére). Szerk.: CSIFFÁRY Gergely. Eger, 2002. 161–188.
- Ipolyi 1868* = *Ipolyi Arnold*: Lonovics József érsek, magy. akadémiai igazgató- és tiszttag emlékezete. Melléklet az „Idők Tanú”-jához. Pest, 1868.
- Meszlényi 1934* = *Meszlényi Antal*: A jozefinizmus kora Magyarországon 1780–1846. Bp., 1934.
- Meszlényi 1920* = *Meszlényi Zoltán*: A főkegyúri jog és a forradalom. Esztergom, 1920.
- Molnár 2004* = *Molnár Antal*: A váradai püspökség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében. Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Szerk.: Molnár Antal. Bp., 2004. 81–102.
- Pálmány 2011* = *Pálmány Béla*: A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848. I–II. Bp., 2011.
- Rajner 1901* = *Rajner Lajos*: A püspöki székek betöltésének története, különös tekintettel Magyarországra. 1. köt. Egyházi jogfejlődés. Esztergom, 1901.
- Salacz 2002* = *Salacz Gábor*: A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon. Bp., 2002.
- Szontagh 1931* = *Szontagh Vilmos*: Adalékok a magyar főkegyúri jog kérdéséhez és a jogfolytonosság problémájához. Miskolc, 1931.
- Tóth 2014* = *Tóth Tamás*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Bp.–Kalocsa, 2014.
- Vanyó 1933* = *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933.

A MAGYAR PÜSPÖKI KAR AZ 1848–49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC SODRÁSÁBAN

A PÜSPÖKSÉGEK A PÜSPÖKI SZÉKEK BETÖLTÉSÉIG

Az 1848. március 15-i forradalom nem a legkedvezőbb csillagzat alatt bontakozott ki a katolikus egyházra nézve. Az utolsó rendi országgyűlés Pozsonyban, a Batthyány József (1776–1799) által épített palotában zajlott 1847. november 11-e óta. Ekkor már üres volt a primási szék Kopácsy József (1838–1847) 1847. szeptember 18-án bekövetkezett halála miatt.¹ A kancelláriai hivatal egyházi bizottsága kérte a primási szék betöltését a nagy kiterjedésű egyházmegye miatt, ahol 472 plébániát számláltak. Ez sürgető lenne a papság erkölcsének, fegyelmének előmozdítása végett is.² A diéta alatt, 1847. december 2-án elhunyt Pyrker János László (1827–1847) egri érsek, pátriárka³ Bécsben, ahová Pozsonyból gyógyulás céljával utazott. Az egri káptalan József főhercegnek jelentette, hogy a főpásztor az örökkévalóságba költözött. A kérdés, mi történjék a Vaskorona-renddel, amit vissza kellett szolgáltatni.⁴ December 5-én díszes ravatalánál a bécsiek tiszteletüket tették, délután pedig ott találni Hám János szatmári püspököt,⁵ Karner Antal választott püspököt⁶ és Lévy Sándor káptalani vikáriust.⁷ Ők kísérték át a halottat Lilienfeldbe a kreuzgangeni kápolnába, miközben Bécsben megszólalt minden templom harangja és a Pázmáneum növendékei vitték a koporsót. A temetést december 9-én Anton Buchmayer Sankt Pölten-i püspök végezte.⁸

1 Kopácsy József (Veszprém 1775. máj. 30. – Esztergom 1847. szept. 18.) primás, érsek. Vö.: *Beke Margit: Kopácsy II. József*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk.: Beke Margit. Bp. 2003. (Éé) 360–364.

2 MNL OL Az 1848–1849-i minisztériumi levéltár. H 56. Katolikus egyházi osztály 25. kútfő 4. dob. 2176. sz. 1013–1022, 4491. sz.

3 Pyrker János László (Nagyláng, Fejér vm., 1772. nov. 2. – Bécs, 1847. dec. 2.) pátriárka, érsek. Vö.: *Viczián János: Pyrker János László, felsőőri OCist*. In: *Magyar Katolikus Lexikon (MKL)* XI. 360.

4 MNL OL Az 1848–1849-i minisztériumi levéltár. H 56. Katolikus egyházi osztály 25. kútfő 4. dob. 3031. sz. 989–990.

5 Hám János (Gyöngyös, 1781. jan. 6. – Szatmár, 1857. dec. 30) primás, érsek. 1804. márc. 17-én szentelték pappá. 1827. máj. 25-én a király kinevezte szatmári püspökké. 1828. jan. 28-án a pápa megerősítette a kinevezést. Márc. 16-án szentelte püspökké Pyrker János pátriárka. 1848. aug. 31-én esztergomi érsek-ké nevezték ki, pápai megerősítést sohasem nyert. Vö.: *Bárdos István: Hám VIII. János*. In: *Éé* 364–370.

6 Karner Antal (Sopron, 1794. jan. 20. – Győr, 1856. szept. 30.) püspök. Vö.: *Viczián János: Karner Antal*. In: *MKL* VI. 217.

7 Lévy Sándor (Biste, Abaúj vm., 1808. aug. 13. – Eger, 1873. nov. 9.) c. püspök.

8 Nekrológ = Religio és Nevelés. Kath. egyházi folyóirat. Új foly. V. évf. 1848. I. félév (R N) 14–15; Gyászajtatosság = R N I. félév 159.

A halálozások folytatódtak Pozsonyban 1847. december 13-án, amikor váratlanul elhunyt Barkóczy László (1837–1847) székesfehérvári püspök.⁹ 56 éves volt. Végrendeletében közli, hogy hívei között szeretne nyugodni, és lemond az ünnepélyes exequiákról, a gyertyák sokaságáról is.¹⁰

A győri káptalan jelentette, hogy 1848. március 7-én elhunyt Sztankovics János (1838–1848) püspök, aki a pozsonyi országgyűlésről tért vissza Győrbe betegsége miatt.¹¹

Esztergomban 1848. március 13-án Miskolczy Márton tinnini felszentelt püspök, nagyrépost is elhunyt.¹² A püspökök közül rangban ekkor az első, Nádasdy Ferenc kalocsai érsek (1823–1851) 63 éves volt.¹³

Tehát a forradalom nem a legjobb állapotok között találta a magyar egyházat. Ez aligha lehetett véletlen. A püspök kinevezése a király főkegyúri jogához tartozott, azt fogadta el, erősítette meg a pápa. Az üres püspökségek ekkor az államkincstárnak hozták az intercalaris jövedelmet, mert azokat a magyar királyi kamara foglalta el. A püspökségek élén káptalani helynökök kormányoztak, akik nem rendelkeztek a püspökök jogaival.

A Pozsonyban tartott országgyűlési tárgyalások során érezhető volt, hogy a király főkegyúri jogának gyakorlatában is változás következhet be. A püspöki kar szinte permanensen ülésezett ezekben az években, elsősorban az országgyűléshez kapcsolódva.¹⁴ Már az 1848. március 20-i ülésén kimondta a kar, hogy a király nem ruházhatja át legfőbb kegyúri jogát egy minisztériumra.¹⁵ A püspöki kar négy pontban foglalta össze memorandumában a kívánságát.

a./ A király az apostoli királyi jogát tartsa fenn az egyház felett, amit egy alakítandó egyházi bizottság által gyakorol. Ez ellenőrizné az egyház javait, alapítványait, felügyelné az igazgatást a katolikus iskolák felett.

b./ Ha nem tarthatja fenn ezeket a jogokat, akkor adja meg az egyház önkormányzati jogát.

c./ A püspöki kar hiányolja a pásztori székek betöltését, ugyanis 2 érseki szék és 4 püspökség nem volt betöltve.¹⁶

d./ A kar kész a király által szentesítendő kormánynak engedelmeskedni.¹⁷

A memorandumot Bécsbe vitték, és átadták V. Ferdinándnak. Ő kijelentette, hogy legfőbb kegyúri jogát fenntartja, de azt az udvari kancellária által gyakorolja. Az alsó-

9 Barkóczy László (Imreg, Zemplén vm., 1792. jan. 9. – Pozsony, 1847. dec. 13.) püspök. Vö.: *Hajdók János*: Barkóczy László szalai és tavarnai, br. In: MKL I. 620.

10 Nekrológ. = R N V. évf. 1848. I. félév. 7–8.

11 MNL OL Az 1848–1849-i minisztériumi levéltár. H 56. 25. kútfő (MNL OL H 56. 25.) 2109. sz. 1005–1008. o. 491. sz. Sztankovics János (Léva, Bars vm., 1781. jún. 2. – Győr, 1848. márc. 7.) püspök. *Viczián János*: Sztankovits János. In: MK LXIII. 488; Gyászír = R N I. félév 166., 182.

12 Miskolczy Márton (Galgóc, Nyitra vm., 1763. nov. 9. – Esztergom, 1848. márc. 13.) c. püspök. Vö.: *Takács Emma*: Miskolczy Márton. In: MKL IX. 226; Gyászír = R N I. félév 176., 182–183.

13 Nádasdy Ferenc (Bécs, 1785. márc. 3. – Kalocsa, 1851. júl. 22.) érsek. Vö.: *Takács Emma*: Nádasdy Ferenc, Paulai, nádasdi gr. In: MKL IX. 427; *Meszlényi Antal*: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. (Szent István Könyvek 58.) Bp. 1928. (*Meszlényi*) 47.

14 A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. Összeáll., bev.: *Beke Margit*. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae XII. DHHE) Aurora. München–Budapest 1992. I. 15–16.

15 *Meszlényi* 68.; Emlékirat az 1847/8 országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányról. Pest 1866. (Hám Emlékirat) 33.

16 A primási, az egri érseki, továbbá a négy püspökség – Győr, Szepes, Csanád, Vác – széke üres.

17 *Meszlényi* 69–70.; Hám Emlékirat 33, 36.

tábla viszont április 6-án feliratban tiltakozott ez ellen, és a kegyúri jog minisztérium általi gyakorlását kívánta.

A papnevelés reformja is előtérbe került. A görögkatolikusok azt kívánták, hogy állítsák vissza a fogarasi érsekséget (amely ortodox és nem unitus érsekség volt), és Nagybányán és Lugoson kapjanak püspökséget.¹⁸ Ezt egy Hám Jánoshoz intézett memorandumban kérték.¹⁹

Április 7-én a király kinevezte az első független felelős magyar kormányt Batthyány Lajos miniszterelnökkel az élen (1848. ápr. 7. – okt. 2).²⁰ A püspöki kar még április 7-én petíciót terjesztett az autonómia ügyében a kerületi tábla elé, de ezt már nem vették figyelembe. A püspökök 1848. április 8-án folytatták tanácskozásukat a további teendőkről.

Április 10-ére jelezték a király érkezését a pozsonyi országgyűlésre.²¹ Másnap, 1848. április 11-én V. Ferdinánd (1835. márc. 2. – 1848. dec. 2.) berekesztette a rendi országgyűlést, és szentesítette a törvényeket, amelyeket József nádornak átadott kihirdetés végett.²² Ezek áprilisi törvények néven kerültek be a Magyar Törvénytárba. A király ekkor kijelentette, hogy senkinek nincs joga „az erőszakos forradalmárok közé sorolni” a magyarokat.²³ Ferdinánd királynak ekkor még Kossuth Lajos²⁴ is híve volt. Azonban az eljövendő események másként alakultak. Aligha vette komolyan a király saját kijelentéseit, a tömegek egy része pedig radikalizálódott, és ez nem sok jót jelentett. Az első felelős kormány április 14-én áttette székhelyét Pozsonyból Pestre. Az új, immár népképviselői gyűlés Pesten július 5-én nyílt meg.

A forradalom nyomán az állam és az egyház közötti viszonyban az 1848:III. tc. komoly változást hozott, amennyiben a király főkegyúri jogát a magyar minisztériumon keresztül gyakorolta, így a főpapokat a király személye körüli miniszter ellenjegyzése mellett nevezte ki. A püspöki kar hiába tiltakozott ellene. Sőt, az 1848:XX. tc. a vallások teljes egyenlőségét és viszonyosságát deklarálta, így a katolikus vallás elvesztette államvallás jellegét. Ezután a püspökök a katolikus autonómia megszerzésére törekedtek.²⁵

Az egyház igyekezett hallatni a hangját. Elsőként Nádasdy Ferenc kalocsai érsek küldött körlevelet a hívekhez. Ezt a császárvárosból, Bécsből keltezte 1848. május 5-én az a főpap, aki maga is arisztokrata születésű volt. Ebben himnikus hangon üdvözlöi „hogy az egek Ura a szabadságnak új hajnalát engedte reánk derülni. Az új kincs édes mindnyájunké, tehát Krisztus igaz egyházáé is, mely a népek valódi szabadságának első, isteni alapvetője volt. A magyar szabadságot is a magyarok Istene adta”.²⁶ A körleveleket

18 1721. máj. 18-án alapították a gyulafehérvár-fogarasi görögkatolikus püspökséget, amely csak 1854-ben kapott érseki rangot, és püspöksége lett a lugosi és szamosújvári. 1848-ban az ortodox érsekséget akarták visszaállítani, amikor az uniós katolikusok is ezt kérték.

19 44. sz., 41., 139. sz.

20 Batthyány Lajos után Récsey Ádámot nevezték ki miniszterelnöknek, aki 7-én lemondott.

21 *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. (DHHE I.) Aurora. München 1973. (*Hermann*) 421–422.

22 *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. I–II. Pest 1867. (*Szeremlei*) I. 66.

23 *Meszlényi* 32.; *Szeremlei* 66.

24 Kossuth Lajos (Monok, Zemplén vm., 1802. szept. 19. – Torino, Ol.o., 1894. márc. 20.): kormányzó elnök. Vö.: *Viczián János*: Kossuth Lajos, udvardi és kossuti. In: MKL VII. 256.

25 *Adriányi Gábor*: Documenta Vaticana historiam autonomiae catholicae in Hungaria illustrantia. Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról 1891–1920. (DHHEXVIII.) Argumentum. Bp. 2011.

26 Idézi *Meszlényi* 36. o., A nagyméltóságú kalocsai érsek levele megyebeli papságához. Bécs, 1848. máj. 5.

vasárnap olvasták fel a szöszékről, mindenki felhőtlenül boldog volt. A nemzetörököt a kereszt jelével avatták fel a béke és a rend védelmére.

Az egyház elleni rendbontás Győrött kezdődött meg, amikor a templomokat és zárdaikat az állam részére akarták lefoglalni. Szemere Bertalan belügyminiszter²⁷ szólította fel a püspöki kart, hogy a rendzavarókat papjaik által fékezze meg az egyház.²⁸

Május 6-án, az üres egri érseki szék idején, Lévay Sándor az egri káptalani helynök által kibocsátott körlevélben a hála érzését akarta feléleszteni. „Trónokat láttunk ingadozni... és láttunk új alkotmányokat emelkedni a szabadság, egyenlőség alapjain.”²⁹ Ezek után felmerül a kérdés, hogy mit tegyen az egyén? Visszhangzik a körlevélben a szabadság, egyenlőség, testvériség sokat hangoztatott szlogenje. Lévay szerint „A szabadság mezsgyéje csak addig terjedhet, ahol a másoké kezdődik. Ezen túlmenni már szabadosság. Bűn nélkül nem lehet kacérkodni az egyenlőség elvével sem... A testvériség fogalmát meg akkor értettük meg kristálytisztá valójában, ha Isten és a haza színe előtt párt- és véleménykülönbség nélkül egyesülünk a szeretet átfogó érzésében”.³⁰ Ez teljesen az Isten és a trón iránti hűség jegyében fogalmazódott meg. Nem tudhatták, hogy a haza és a trón érdeke mennyire mást kíván.

Ezután kiadták a püspöki kar közös főpásztori körlevelét. Az esztergomi székben még Kunszt József káptalani helynök ült 1847. szeptember 17 óta.³¹

Közben az alsópapság radikális irányt vett. Április 15-én a 16 papból álló pesti és budai papság által kezdeményezett 12 pont memorandumban foglalta össze a sérelmeket.³² Talán a legfontosabb a püspöki joghatóság megnyirbálása, amibe természetesen nem mehett bele a főpapság. Kunszt József esztergomi káptalani helynököt a memorandum megdöbbsentette, különösen az, hogy nyilvánosságot kapott a sajtón keresztül. Ő a papságát figyelmeztette a túlzásokra, biztosította őket, hogy a püspöki kar szívéen viseli gondjaikat, de a hitegységet ne bontsák meg.³³

A radikális kisebbség programja ugyan kedvezőtlen visszhangra talált, de nem maradt válasz nélkül. Bémer László³⁴ nagyváradi káptalani helynök ellen néhány papja fellázadt, és kérték Eötvös József vallásügyi minisztert,³⁵ hogy mozdítsa el a helyéről. Bémer felfüggesztette papjait, ők pedig visszakullogtak hozzá. A cisztareknél Gruber György rendfőnökre panaszkodtak, és kérték, hogy tartson ügyükben nyilvános gyűlést. Ők is Eötvös József miniszterhez fordultak, aki viszont illetékesség címén áttette az ügyet Hám Jánoshoz. Ő pedig Bartakovics Béla³⁶ rozsnói és Horváth Mihály kineve-

27 Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. márc. 17. – 1849. máj. 2. között, ezután miniszterelnök.

28 *Meszlényi* 41.

29 *Meszlényi* 42.; A ft. Egri káptalani helyettesnek a főmegye összes papságához intézett körlevele. Eger, 1848. máj. 6.

30 *Meszlényi* 43.

31 Kunszt József (Zubrohlava, Árva vm., 1790. jún. 28. – Pest, 1866. jan. 5.) érsek. Vö.: *Takács Emma*: Kunszt József. In: MKL VII. 549–550.

32 *Meszlényi* 51–53.

33 *Meszlényi* 55.; PL Acta vicarialia Cat. A. 104, 122. sz.

34 Bémer László (Kisbáka, Szabolcs vm., 1784. ápr. 8. – Ungvár, 1862. nov. 4.) püspök. Vö.: *Horváth Lóránt*: Bémer László, bezdédi és kisbákai br. In: MKL I. 125.

35 Eötvös József nevelésügyi, VKM miniszter 1848. ápr. 7. – szept. 28. között.

36 Bartakovics Béla (Felsőelefánt, Nyitra vm., 1791. ápr. 4. – 1873. máj. 30.) érsek. Vö.: *Viczián János*: Bartakovics Béla, kisapponyi. In: MKL I. 635.

zett csanádi püspökre bízta a kivizsgálást.³⁷ Ezek kirívó esetek voltak, de a demokratizálódás gondolatát vetették fel mindkét fél részéről.

A vázolt esetekből azt a következtetést vonták le az egyháziak, hogy a sajtó rendkívül fontos, ezért katolikus szellemiségű sajtót kell megteremteni. Így jött létre Fogarassy Mihály skodrai vál. püspök³⁸ által a *Jó és olcsó könyvkiadó társulat*, a mai Szent István Társulat elődje. Már május 1-jén kiadta a *Religio és nevelés* című lap 1. számát. A társulat helyeselte a cölibátust, a papi reverenda viselését, és a papság erkölcsi nivójának emelését szorgalmazta.³⁹

Az egyház és vallás elleni támadás azonban egyre erősödött. Pedig a márciusi pontokban megfogalmazott tized eltörlését önként fogadta el az egyház, minden kárpótlás nélkül. Ezt elfogadta Lonovics József csanádi,⁴⁰ Scitovszky János pécsi,⁴¹ Rudnyánszky József besztercebányai püspök is.⁴² A Szentszék is jóváhagyta azzal a kikötéssel, hogy a klérust ne fosszák meg valamennyi javától, legyen némi kompenzáció. Európa más országaiban az egyházi vagyont lefoglalták, míg nálunk a főpapok önként ajánlották fel.

A PÜSPÖKI SZÉKEK BETÖLTÉSE

A püspöki székek betöltése pedig csak nyáron történt meg. Scitovszky János pécsi püspök még a püspöki kinevezések előtt sürgette egy nemzeti zsinat összehívását, az ország primásának elnökleite alatt, ehhez azonban a primási és püspöki székek betöltését kellett megoldani.⁴³

A kinevezések közül Hám János szatmári püspök esete igen érdekes. Húsvét után Eötvös József kultuszminiszter Pestre hívta őt az alsópapság megsegítése ügyében egy értekezletre. Amikor Korizmic Antal veszprémi kanonok, ekkor a pesti egyetem filozófiai karának elnökgazdátja és egyúttal 1848-tól a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának főnöke⁴⁴ megkérdezte tőle, hogy hajlandó lenne-e az egri érsekséget elfogadni, Hám kijelentette, hogy „nem szükséges engem megkérdezni”.⁴⁵ Hám János az értekezlet után visszautazott a pünkösdi ünnepekre Szatmárra. Eötvös József kultuszminiszter terjesztette elő őt a primási székre.⁴⁶ Amikor Hám ismét Pestre jött a szervitákhöz, ahol egyébként meg szokott szállni, a szervita prior már mint primást üdvözölte.

37 PL Hám János. Egyházkormányzat iratok. 38. sz.; Meszlényi 1928. 59., Horváth Mihály (Szentcsanak vm., 1809. okt. 20. – Karlsbad, Cseho., 1878. aug. 19.) vál. püspök. Vö.: *Viczián János*: Horváth Mihály. In: MKL V. 576.

38 Fogarassy Mihály (Gyergyószentmiklós, Csík szék, 1800. szept. 17. – Gyulafehérvár, 1882. márc. 23.) püspök. Vö.: *Viczián János*: Fogarassy Mihály, gyergyószentmiklósi, római gr. In: MKL III. 730.

39 *Meszlényi* 60–62.; R N 1848. I. 388.

40 Lonovics József (Miskolc, 1793. jan. 31. – Pest, 1867. márc. 13.) érsek. Vö.: *Viczián János*: Lonovics József. In: MKL VIII. 90.

41 Scitovszky János (Béla, Abaúj vm., 1785. nov. 1. – Esztergom, 1866. okt. 19.) hercegprimás, bíboros. Vö.: *Cséfalvay Pál*: Scitovszky IX. János. In: Eé 370–375.

42 Rudnyánszky József (Nagyszombat, 1788. okt. 28. – Pozsony, 1859. nov. 24.) püspök. Vö.: *Viczián János*: Rudnyánszky József, dezséri. In: MKL XI. 767–768.

43 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2157/1848. 1009–1012.

44 Korizmic Antal (Aggszentpéter, Fejér vm. 1808. szept. 7. – Bécs 1866. ápr. 9.) székesfehérvári kanonok. Vö.: *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. (DHHE VIII.) Görres G. München 1987. 142.

45 Hám Emlékirat 16.

46 *Szilágyi Sándor*: *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből*. 2. átdolg. bőv. kiad. Pest 1850. (*Szilágyi*) 245.

Valóban 1848. június 25-én megtörténtek a kinevezések, még az Országos Honvédelmi Bizottmány létrejötte előtt.⁴⁷ A király kinevezte Hám Jánost esztergomi érsekké,⁴⁸ Jekelfalussy Vince⁴⁹ esztergomi kanonokot szepesi püspökké⁵⁰ és Horváth Mihály hatvani prépostot csanádi püspökké.⁵¹ Róla megjegyzik, hogy mivel főúri családokban volt nevelő, számtalan incunabulum birtokába jutott.⁵² Ekkor nevezték ki Karner Antalt győri püspökké,⁵³ és Lonovics Józsefet egri érsekké.⁵⁴ A váci szék ekkor üresen maradt. A kinevezett püspökök még praeconisatiójukat sem tudták elérni a Szentszéknél, vagyis a kinevezéseket nem erősítette meg.⁵⁵ A külügyminisztérium a bécsi nuncius útján szeretne volna ugyan elérni a megerősítésüket, de ez nem sikerült.⁵⁶

A püspöki kar, vagyis a „magyarhoni főpásztorok” „A magyarhoni tiszteletreméltó clerusnak” kezdetű körlevelet tették közzé a *Religio* július 6-i számában.⁵⁷ Ebben hivatkoztak arra, hogy többször tanácskoztak, július 5-e óta immár a népképviselői országgyűlés alkalmával.

A püspöki karnak aggályai voltak a kinevezések adománylevelével kapcsolatban. A kar 1848. július 17-én kelt tanácskozása nyomán memorandumban fordult a VKM-hez. Hálaérzéssel vették, hogy a király az üresedésben lévő püspöki székek közül többet méltóztatott betölteni, de kifogásaik a következők voltak: „Miután azonban az újonnan kinevezett főpásztorok királyi adomány-leveleiben eddig oly záradékok is szoktak volt beiktatni, melyek valamint az egyházi és világi törvényekkel, úgy a püspöki jogokkal sem valának és lehetnek megegyeztetetők – mind a mellett is, hogy az 1647-i 122-ik tezik az efféle záradékokkal fogatlanoknak s érvényteleneknek nyilvánítja – kötelességünkél fogva fölhiva érzők magunkat, Méltóságodat tisztelettel megkérni, miszerint intézkedni szíveskedjék, hogy az említett föltételek s záradékok a püspöki adomány-leveléből most és jövődre kihagyattassanak. Kelt Pesten, július 17-én 1848. A Köz-Tanácskozásbul a Püspöki Kar”.⁵⁸

Mit tartalmaz az 1647:122. törvénycikk? Adomány- vagy ideiglenesen átruházó leveleket nem szabad a magyar cancelláriától szokatlan záradékokkal kiadni – néhány szokatlan, és az ország régi szokásának sérelmére való záradékokkal szoktak kivenni, az ország törvényeivel ellenkező levelekbe a régítől fogva meggyökerezett szokás ellenére beiktatott ilyen záradékokat, mint erőtlenekeket, nem kell a törvénytelenekre megtartani.⁵⁹

A kinevezéseket július 30-án a külügyminisztériumhoz tették át, hogy az adományozásról szóló leveleket a király írja alá, és Korizmics ellenjegyzése után a VKM miniszter továbbítsa, aki felelős mindezért.⁶⁰

47 Az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. szept. – 1849. ápr. 14. között működött.

48 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2534/1848.

49 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2531/1848.

50 Jekelfalussy Vince (Mucsony, Borsod vm., 1802. máj. 2. – Róma, 1874. máj. 15.) püspök. Vö.: *Viczián János*: Jekelfalussy Vince, jekefalusi és margitfalvai. In: MKL V. 718.

51 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2530. 1848.

52 *Szilágyi* 306.

53 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2532/1848.

54 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2533/1848.

55 *Meszlényi* 74. o., *Hermann* 423.; R N 1848. júl. II. félév 13–14.

56 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 2500, 2812/1848.

57 R N 1848. júl. 6. 3. sz. II. félév 17–19.

58 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 3146/1848. 1059–1062.

59 *Corpus Iuris Hungarici*. Magyar törvénytár 1000–1895. Szerk.: *Márkus Dezső*. Bp. 1896–1901.

60 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 3377/1848.

A kormányzat részéről tehát semmi különösebb nehézséget nem láttak abban, hogy a szentszéki jóváhagyás nem történt meg. A pénzügyminisztérium ugyanis szeptemberben átírt a VKM-hez, hogy mivel a püspökkinevezések, az apostoli király által, miniszteri ellenjegyzés mellett megtörténtek, az adományozott jószágok birtokába iktatása és kincstári bevezetése 1848. szeptember 26-án megtörtént, de a helyszíni szemlére miniszteri biztosokat küldetnek ki.⁶¹

Miért nem történhetett meg a szentszéki kinevezés? Valószínűleg a politikai helyzet miatt. IX. Pius pápa (1846–1878)⁶² idején az olasz egységesülés folyamán kitört a szárd–osztrák, az első olasz függetlenségi háború. A pápa 1848. március 23-án még katonát küldött az osztrákok elleni háborúba, majd később mégis kijelentette, hogy nem vehet részt a katolikus királyok közötti háborúban. 1848. július 25-én a custozzai csatában Radetzky osztrák tábornok legyőzte csapataival Károly Albert szárd-piemonti király hadseregét. A pápa november 24-én éjjel Rómából menekült Gaeta felé, II. Ferdinánd nápolyi királyhoz. Majd 1849. február 9-én kihirdették a Római Köztársaságot, ami az egyház világi hatalmának végét jelentette. Lajos Napóleon császár Oudinot tábornokot küldte a pápa megsegítésére, aki 1849. július 3-án bevette Rómát. Ezután visszaállították a pápák világi hatalmát.⁶³ Tehát a Szentszékkal történő érintkezés nehézkes volt, és nem valószínű, hogy elvi okokból nem történt meg a király által kinevezett személyek megerősítése.

A KINEVEZÉSEK UTÁN

Az országgyűlés egyre vallásellenesebb lett. Az a hang vált erőssé, hogy az állam polgárait nem az egyháznak, hanem az államnak kell nevelnie. Ezért a vallásoktatás eltörlését kívánták, miközben a népoktatási törvényen dolgoztak. Eötvös kultuszminiszter elkövette azt a hibát, hogy augusztus 1-jére e témában meghívta a protestáns egyház képviselőit, a katolikusokat azonban nem. Arról döntöttek, hogy a vallásoktatás ne az iskolában történjék, hanem másutt, de díjmentesen.⁶⁴ Eötvös József ennél is tovább ment, mert a szerzetesrendeket is el akarta törölni, kivéve a bencéseket. A miniszter mégsem tudott megbékélni lelkiismeretével, ezért lemondott és külföldre ment.

Augusztus 1-jén „A magyarhoni kath. egyház főpásztorai” kezdetű körlevelet bocsátotta ki a püspöki kar a hívekhez.⁶⁵ A körlevél az igazi szabadságra, a gyermekek előtti helyes példára és a békére hívta fel a figyelmet. A haza, a király és a vallás tiszteletére buzdított, de ezek összeegyeztethetetlenek tűntek.

A fővárosban a hittan nélküli gimnázium vezetését a piaristák vállalták.⁶⁶ Ez ellen később, november 12-én Bartakovics Béla még rozsnói püspök emelte fel szavát, látva a szülők tiltakozását.

Eötvös József távozása után az új VKM államtitkára, Szász Károly⁶⁷ mégis felszámolta a budai és pesti katolikus gimnáziumot, pontosabban laicizálta. Sőt, a katolikus

61 MNL OL H 56. 25. 4. dob. 4773/1848.

62 IX. Boldog Pius. (Senigallia Itália 1792. máj. 13. – Róma 1878. febr. 7.) pápa 1846. jún. 16-tól.

63 PE 595–621. 603.

64 *Meszlényi* 131.

65 R N 1848. II. félév 14. sz. 105–106.

66 R N 1849. II. félév 325–326.

67 Szász Károly Eötvös József lemondatása után a VKM-ben államtitkár 1848. szept. 28. – 1849. máj. 1. között.

vallásalap terhére protestáns ifjakat küldött ki külföldi tanintézményekbe, majd a gimnáziumok után a katolikus konviktusokat is felszámolta.

Közben a püspöki székek közül a kassai szék üresedett meg. 1848. szeptember 13-án ugyanis Ocskay Antal püspök⁶⁸ 53 évesen, a Hám János primás által kiszolgáltatott szentségek után elhunyt.⁶⁹ A kassai püspökséget csak 1850-ben töltötték be Kunszt József esztergomi kanonok személyében.

A püspöki kar nem mehetett el szó nélkül az események mellett. Memorandummal fordult a Honvédelmi Bizottmányhoz. Tiltakozott, hogy a katolikus valláson és szabadságon ütött sebet, és megsértette a tulajdonjog szentségét. Kérte, hogy a bizottmány vonja vissza a vallástan tiltását, a katolikus konviktusokat állítsa vissza, és a katolikus alap terhére ne küldjenek protestánsokat külföldi főiskolákra.⁷⁰ Erre a Honvédelmi Bizottmány nem reagált. A katolikusok ezért elégedetlenek voltak a fejleményekkel. Kossuth Lajos pedig a következő szavakkal vádolta a főpapságot: „A nép pásztorai és atyái hallgatnak, amikor a nép tétováz és ingadoz, amikor ezer ármány hálózza körül, ezer rém ijeszti s ezer álprófeta csábítja.” A Pesti Hírlap szerint Josip Rajačić szerb metropolita⁷¹ és Haulik György⁷² zágrábi püspök izgatnak és pénztárukat ürítik ki a magyarok ellen. Nádasdy Ferencet a püspökök legöregebbjének titulálta, Hám János, az új esztergomi érsek, Lonovics Józsefnek ékesszólása ismeretes, Scitovszky János pécsi püspököt a nyughatatlan jelzővel illette, kinek buzgóssága nem fukar áldozatokban, de hallgatnak és részvétlenül félrehúzódnak – a lap állítása szerint.⁷³

Batthyány Lajos miniszterelnök még a nyár végén felszólította az egyházi előjárkat: mindenki fogjon fegyvert, és övja vagyonát, a hazát és a koronát.

Kossuth egyre radikálisabbá vált, István nádor pedig 1848 szeptemberében lemondott, és Bécsbe távozott. A király a fegyveres erők főparancsnokává Franz Philipp Lamberg grófot nevezte ki szeptember 25-én. Az elégedetlen pesti nép pedig szeptember 28-án meggyilkolta Lamberget. Erről megemlékezik Hám primás is, amikor az egyik püspöki konferencia után a szerviták rendházába tért vissza.⁷⁴

1848. szeptember 11-én Jellašić átkelt a Dráván. Ez a délvidéki betörés a kalocsai érsekséget, a pécsi és szombathelyi püspökséget is érintette. Balassa Gábor szombathelyi püspök (1847–1851)⁷⁵ intette hű papjait, hogy siessenek a hon védelmére. Erre buzdította őket az 1848. decemberi, majd 1849. január 4-i körlevelében. Mégis a monarchia iránti hűség szól ezekből. Amikor Jellašić átlépte a Mura folyót, szembeszállt Perczel Mór honvédeivel, akiknek vezérei a papok voltak. Jellašić emiatt kegyetlenül bosszút állt a papokon.

68 Ocskay Antal, ocskói (Bolyár, Sáros vm., 1795. jún. 5. – Buda, 1848. szept. 13.) püspök. Vö.: *Viczián János*: Ocskay Antal, ocskói. In: MKL IX. 949.

69 R N 1848. II. félév 269.

70 *Meszlényi* 1928. 137–138.; A kath. püspöki kar felirata a honvédelmi bizottmányhoz. 1848. nov. 15. = R N 1848. II. félév 537.

71 Rajačić, Josip (Brinje, Ho. 1785. júl. 20. – Karlóca, Szerbia 1861. dec. 1.) szerb pátriárka. A magyarországi szerb mozgalom vezetője, a császári udvar híve. A magyarellenes Jellašićot ő iktatta be báni hivatalába 1848. jún. 5-én.

72 Haulik György (Nagyszombat, 1786. ápr. 20. – Zágráb, 1869. máj. 11.) érsek, bíboros. Vö.: *Takács Emma*: Haulik György, várallyai. In: MKL IV. 651–652.

73 *Meszlényi* 141. idézi a Pesti Hírlap 1848. 181. sz.-t.

74 Hám Emlékirat 22–23.

75 Balassa Gábor (Mencshely, Veszprém vm., 1783. márc. 22. Szombathely, 1851. aug. 11.) püspök. Vö.: *Sinkó Ferenc*: Balassa Gábor. In: MKL I. 543.

Batthány Lajos 1848. október 2-án lemondott a miniszterelnökségről és a képviselői mandátumáról.⁷⁶ Ezután a király Récsey Ádám bárót nevezte ki miniszterelnöknek, aki október 7-én lemondott.⁷⁷ Így másnap, október 8-án az Országos Honvédelmi Bizottmányra ruházta át a képviselőház a végrehajtó hatalom gyakorlását, és Kossuth Lajost nevezte ki elnökké.⁷⁸

Az október 16-án kinevezett császári hadsereg főparancsnoka Alfred Windischgrätz herceg lett. Az osztrák területen lévő honvédsereg Schwechatnál október 30-án vereséget szenvedett. Számos papi személy kereszttel és fegyverrel vonult a harctérre, hogy az osztrák hadsereget megállítsa.⁷⁹

Batthány Lajos még október 2-án békét szeretett volna kérni a királytól, és ezt a püspöki kar által elérni, mert a kart Bécs még nem gyűlölte. Hám János vállalkozott a közvetítésre, és a meghívókat szétküldte a püspöki kar tagjainak.⁸⁰ Horváth Mihály püspök memorandumszöveget hozott magával, de ezt nem fogadták el.⁸¹ Hám szerint a megfogalmazásnak mérsékeltnek és alázatosnak kell lennie.⁸² Lonovics József a Horváth-féle szöveget kijavította. Ennek a kezdete: „Szívünk legmélyebb fájdalmában”, amely emlékeztetett arra, hogy a magyar nép védte a kereszténységet. Most a király nevében üldözik a magyar népet, és a németet is irtják, és lángba borítják a virágzó városokat. A király népe iránti szeretetét megtapasztalták, aki hozzájárult egy független kormányzat megalapításához.⁸³ Falat emelnek a király és a nemzete között. A fölség nevében öntözik a polgári vért, terjed a nyomor, nő az ínség a háborúban. A memorandum emlékezteti a királyt koronázási esküjére, amelyben megfogadta, hogy e nemzet szabadságát és jogait megtartja.

Ezután felvetődött az a kérdés, hogy ki vigye el az udvarba a memorandumot. Fogarassy Mihály püspökre bízták, hogy Olmützbe menjen a királyhoz.⁸⁴ Fogarassy küldetése azonban nem járt sikerrel. Még audienciára sem fogadták, csak mint magánembert. Lobkowitz kifogásolta, hogy hivatkoztak a király esküjére, és a háború felelősségét a trónra hárították. A király azért neheztelt a püspöki karra, mert nem övele vállalt közösséget. V. Ferdinánd november 6-i manifesztumában pedig föltétlen meghódolást kívánt.

Közben az üres kincstár feltöltésére gyűjtöttek a hazafiak. A Pázmáneumból 22 kispap 100 Ft-ot küldött, de a plébánosok sem maradtak el. Hám primás 3 ezer Ft-ot, az esztergomi káptalan 3 ezer ezüst forintot és 70 font ezüstöt ajánlott fel, és ezt tette a veszprémi káptalan, a kalocsai érsek is, míg Scitovszky János pécsi püspök 14 font ezüstöt és 1000 akó bort ajánlott. A pécsi székesegyház ezüstszereket. Lonovics József érsek a katonai kórházhoz járult hozzá, stb.

⁷⁶ Batthány Lajos a forradalmi kormány miniszterelnöke lett 1848. márc. 17-én, amelyről szept. 14-én lemondott, de szept. 25-én új kormánya alakult, amelyet V. Ferdinánd nem fogadott el. Emiatt okt. 2-án megint lemondott.

⁷⁷ Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: Benda Kálmán. III. 1848–1944. Bp. 1982.(Mtk) 688.

⁷⁸ Mtk III. 688.

⁷⁹ Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. METEM, Bp. 1999. (Zakar)

⁸⁰ Gracza György: Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc története I–V. Bp. 1894–1898. II. 86.

⁸¹ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. I–III. Genf 1865. (Horváth) II. 32–36.

⁸² Hám Emlékirat 26.

⁸³ Horváth II. 33–34.

⁸⁴ R N 1848. II. félév 422.

A magyar püspöki kar körlevelet adott ki október 25-én „A religio vigasztalására” kezdettel. Ebben hivatkozik a püspöki kar az árpilisi törvényekre, amelyeket az egyház is örömmel vett, különösen a nemzetiségek közötti egyenlőség és szabadság eszméje mellett állt ki, és buzdította a lelkészeket a törvények megtartására. A békére vágytak, bár az nem jött el, mégis a kar kérte a híveket, hogy ragaszkodjanak a törvényes rendhez, és teljesítsék a felsőbb rendeleteket.⁸⁵ Imájukat kérte a kar Szűz Máriához, és külön imát rendelt el, hogy igaz diadalra vezesse a seregeket és adja vissza a békét és a szabadságot.⁸⁶

Zichy Domokos veszprémi püspököt a kormány nem becsülte, mert Jenő testvérét hazaárulás miatt 1848. szeptember 30-án Görgey Artúr őrnagy felakasztatta. A vád ellen az volt, hogy Jellašić számára futárszolgálatot teljesített. Zichy püspököt emiatt Kossuth Lajos november 26-án megfosztotta püspöki székétől. A VKM-hez intézett levelében Zichy „nemzetellenes”-ségére hivatkozott, aki elhagyta hazáját, ezért a veszprémi székét üresnek tekinti.⁸⁷ A püspöki kar illetéktelennek jelentette ki az intézkedést, mert sem Kossuth, sem a kar nem illetékes megürültnek nyilvánítani a püspöki székét.

A püspöki hatalom eredete a december 8-i jegyzőkönyv szerint természeténél és jellegénél fogva különbözik a polgári hatalomtól, mivel nem tőle származik.⁸⁸ A Honvédelmi Bizottmány bizalmatlan volt a püspökökkel szemben. Megtörtént pl., hogy Lukács Sándor győri kormánybiztos elrendelte a szeminárium azonnali kiürítését, hogy lefoglalja kórház céljára. A Balogh Sándor kanonok halála (†1810) után megörökölt könyvtárat Győrben a kormánybiztos lefoglalta. Nem állt egyedül ez az eset, hiszen Vácott a szemináriumot, a nyugdíjas papi intézetet, a ferencesek zárdáját, a püspöki palota nyári szobáit tábori kórháznak foglalta el Veiszkopf százados – de még a harangot is elvitték. A pécsi püspök a székesegyház 60 mázsás harangját megtartotta 44 Ft lefizetés ellenében.⁸⁹ Ezek az esetek megterhelték az állam és az egyház közötti kapcsolatot.

FERENC JÓZSEF KINEVEZÉSE UTÁN

V. Ferdinánd királyt 1848. december 2-án lemondatták, hogy a koronázási eskü ne kösse. Helyére Ferenc József főherceg került. Kiáltványában a törvény előtti egyenlőséget, a népek egyenjogúságát és népképviselői országgyűlést ígért.

Le kell szögezni, hogy a klérus nem az egyház dogmái ellen indult harcba, hanem a hazáért. Viszont az ellenfél hazafiatlansággal vádolta meg a papokat, és szerinte emiatt kell szekularizálni az egyházat.

Kossuth Lajos a királynak fenntartott főkegyúri jogát akarta gyakorolni, emiatt a püspöki kar felirattal fordult hozzá.⁹⁰ Muraközt például Kossuth ki akarta hasítani a zágrábi főegyházmegyéből, és hozzácsatolni a szombathelyihez, hogy Muraköz ne ma-

85 *Meszlényi* 155.; A nm püspöki kar pásztorlevele híveihez. Pest 1848. okt. 25. Tudósít róla a R N 1848. II. félév 445.; a körlevelet közli a R N 1848. II. félév 453–454.

86 R N 1848. II. félév 486.

87 MNL OL H 56. Katolikus egyházi osztály 1848–1849.-i Minisztériumi Levéltár. Vallás- és Közoktatási Minisztérium. 1. dob. 6. kútfő 6236/1848.. R N 1849. II. félév 312. o.

88 PL Hám János. Egyházkormányzati iratok. 286., 296. sz.

89 *Meszlényi* 174–176.

90 PL Hám János. Egyházkormányzati iratok. 125. sz.

radjon ellenséges befolyás alatt.⁹¹ Hám János békésen akarta megoldani a kérdést, és Balassa Gábor püspök által átitrt Haulik György érseknek, hogy Róma döntéséig bízza a primásra a jurisdictiót Muraköz felett.⁹² A zágrábi érsek ezt nem fogadta el, mert sélrelmezte, hogy az ő javait is zár alá helyezte a kormány, és hazaárulónak minősítette. A kormány Scitovszky János pécsi püspököt megbízta, hogy állambiztosként bonyolítsa le a kihasítást, de erre nem került sor.

Közben Windischgrätz 1848. december 13-án 106 ezer főnyi hadsereggel átlépte a magyar határt, és 1849. január 5-én már Pesten táborozott. A Honvédelmi Bizottmány emiatt Debrecenbe menekült, ahol január 8-án első ülését megtartja a képviselőház. A főpapság nem követte a kormányt, amit Kossuth igen rossz néven vett. A tábori lelkészek közül még Czigler Ignác lekéri apát, a tábori lelkészi ügyosztály vezetője sem ment Debrecenbe. Mészáros Lázár hadügyminiszter⁹³ önálló tábori püspökség felállítását tervezte, amelyet még a király is jóváhagyott. Czigler Ignác Pesten maradása elodázta ezt a kérdést. Debrecenben pedig Görgey Artúr Vidasics Ede jászói premontrei kanonokot nevezte ki, de őt 1849 júniusában⁹⁴ felmentette, és helyébe seregének tábori lelkészét, báró Mednyánszky Cézárt nevezte ki.⁹⁵

Windischgrätz kérte a püspöki kartól, hogy 1 millió forint hadisarcot szavazzon meg, akkor megmenekül a zaklatástól. Hám János megtárgyalta Nádasdy Ferenc kalocsai, Lonovics József egri érsekkel, de ők Hám primásra hárították a választ. Hám János pedig kifejtette, hogy jövedelmi forrásától megfosztották, kölcsönt pedig nem vehet fel.⁹⁶ Ez a primás lemondatásába került. Saját bevallása szerint Hám vezette a püspöki kart Windischgrätz és Jellašić elé, hogy hódolatukat kifejezze a Habsburg-dinasztia iránt.⁹⁷ Ezzel Meszlényi Antal felfogása szerint nem tettek mást, mint a háborús gyakorlatot követték. Mivel Kossuth Lajosnak nem volt felhőtlen a kapcsolata a püspökökkel, Windischgrätz ezért, aki pedig a forradalom leverésére jött, igyekezett őket megnyerni. A tábornok kétszínű játékot űzött a magyarokkal és a klérussal, felhívta a főpapságot, hogy buzdítsa a híveket a magyar kormány elhagyására.

A püspöki kar kibocsátott egy körlevelet 1849. január 20-án, „Jöllehet a mi isteni Üdvözítőnkől” kezdettel, amely sok támadásra adott okot.⁹⁸ Ez egyaránt szólt a papsághoz és a hívekhez. A király iránti hűségre buzdított, elfogadva az új király trónra lépését. Szerintük azt az esküt, amelyet V. Lipót tett, kötelezően átvette az új király, minden formalitás nélkül. Továbbá jogosan lépett a trónra az új király, és a jövőt is az osztrákokkal egységben látták biztosítottnak. A kar szerint a királyok nem akarják szabadságunkat és nemzetiségünket elnyomni, Windischgrätz békességes célból lépett az országba és haladt Pestig, és a nemzetnek őt kell támogatnia. A királyért pedig imát rendeltek el.

Hám János, mint primás, külön is aláírta ezt a főpásztori levelet, ezért a forradalmi kormány lefoglalta javait, és száműzetésre ítélte a főpapot.⁹⁹ A primás április 22-én el-

91 PL Hám János. Egyházkormányzati iratok. 344. sz.

92 PL Hám János. Egyházkormányzati iratok. 250. sz.

93 Mészáros Lázár 1848. máj. 23. – 1849. máj. 5. között hadügyminiszter.

94 Vidasics Ede (Eger, 1810. nov. 28. – Debrőd, Abaúj vm., 1858. szept. 20.) tábori főlelkész. Vö.: *Viczián János*: Vidasics Ede OPraem. In: MKL XV. 181.; Zakar 161.

95 Hermann 428–429., Zakar 143.

96 PL Hám János. Egyházkormányzati iratok. 417. sz.

97 Hám Emlékirata 30.

98 Meszlényi 1928. 188–195.; Eredetije Pásztorlevél 1849. jan. 20. Érseki Simor Könyvtár.

99 Hám Emlékirat 33.

távozott Budáról, Pápa felé vette az útját, majd Sopron következett, végül Bécsbe menekült, ahol a kapucinusok fogadták be.¹⁰⁰ Zichyt már megfosztották javaitól. Scitovszky javait zár alá helyezték, kénytelen volt elmenekülni az országból. Ellenük 1849. február 13-án véstörvényszéket állítottak fel.

1849. április 14-én megtörtént a Habsburg-ház trónfosztása, amit az országgyűlés mindkét háza, amely népgyűléssé bővült, elfogadott és kimondott a debreceni református Nagytemplomban.¹⁰¹ Kossuth itt megalakította a kabinetet, amikor a vallásügyi tárcát Horváth Mihállyal¹⁰² töltötte be, a hadügyit pedig Görgey Artúrral.¹⁰³ Horváth Mihály mégsem tudta Kossuth oldalára állítani a papságot, pedig a papság a trónfosztásra Te Deummal válaszolt, csakhogy kényszer hatására. Kossuth már isteni beavatkozásra várt, ezért szentmisét mondatott május 17-től 3 héten át minden ünnepnapon és csütörtökön. Böjtöt is rendelt, majd május 27. – június 7. között harangot húzatott meg, kérve a püspöki kart, hogy buzdítsa harcra a honfiakat. Mindenben támogatta őt Horváth Mihály is.¹⁰⁴

Miután a magyar csapatok június 5-én Budavárat visszafoglalták, a debreceni kormány visszaköltözött Budára. Horváth Mihály ugyan figyelmeztette Kossuthot, hogy az autonómia-ügy miatt a püspökök nem támogatják többé őt. Kossuth Lajosnak csak Lonovics Józseffel és Horváth Mihállyal volt baráti kapcsolata. Június 15-én Horváth Mihály rendeletet adott ki, amelyben a katolikus vallás sérelmeinek orvoslását helyezte kilátásba. Ez ügyben augusztus 20-ára Pestre gyűlést hirdetett, amely lekerült a napirendről.¹⁰⁵

Az osztrák császári ház pedig már 1849 márciusában felvette a cári erőkkal az összeköttetést. Május 9-én I. Miklós orosz cár kiáltványban biztosította a fegyveres segítséget a magyar forradalom leverésére. Június 15-én a cári csapatok átlépték a határt. Kossuth Lajos kormányzó és Szemere Bertalan miniszterelnök június 28-án kiáltványt intézett *Európa népeihöz*.¹⁰⁶ A Szemere-kormány¹⁰⁷ június 11-én leköltözött Szegedre, augusztus 1-jén pedig Aradra. Görgey Artúr augusztus 13-án Világosnál letette a fegyvert Rüdiger orosz generális előtt. A szabadságharcban érintett papokra is kegyetlen megtorlás várt.

100 Hám Emlékirat 37.

101 Mtk III. 695–696.

102 Horváth Mihály 1849. máj. 2. – aug. 11. között VKM miniszter.

103 Görgey Artúr 1849. máj. 7. – júl. 7. között töltötte be a hadügyminiszteri feladatot, aug. 11-től átvette a legfőbb katonai és polgári hatalmat Kossuth Lajos után.

104 Hermann 429.

105 Meszlényi 221.

106 Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcainak történetéhez 1848–1849. I–II. Pest 1868. II. 486.

107 Szemere Bertalan kormánya 1849. máj. 1. – aug. 13. között működött.

„MÁRIÁNAK OLTALMA BÁTORSÁGOS HELY”

Példázat ferences prédikációkban

Néhány éve az Országos Széchényi Könyvtár egy ferences provenienciájú, 43 Szűz Máriáról szóló prédikációt tartalmazó kéziratot vásárolt.¹ A beszédek közül tizenhétnek a szövege azonos a Telek József *Tizenkét csillagú korona* című művében találhatóival (1769–1772).² Kezdetben a nyomtatvány előzményének véltem a kéziratot, de az néhány helyen már megjelentként hivatkozik a nyomtatott kötetre.³ Telek két kötetében (tizenkét csillagzat alatt) 73 beszéd olvasható. A kézirat leírója magát P. F. S. M. monogrammal jelöli.⁴ Személyére és beszédeire más alkalommal visszatérek.

Most egyetlen, két prédikációban is (ff. 5–6; 273v–274) előforduló példázatról lesz szó, amelynek forrásaként a kézirat Zacharias Boverius (1568–1638) kapucinusok történetét tárgyaló művét nevezte meg.

A történet:

[Boverius Tom. I. Annal. Min. ad Ann. Christi 1551.] *Rettenetes, azért el nem hallgatom, amit Boverius ír némely hamis keresménnyel gazdagult törvénytudóról. Halljátok s csudálkozzatok. [Historia divitis cum simia] Ez asztalához hívá egykor ama Szent Ferenc szerzetében apostoli buzgósággal tündöklő Máté nevű szerzetest, ki előtt ebéd közepette igen dicsekedik vala udvarában híven szolgáló egy majmával, amely nem különben, mint egy az okos emberek közül, ajtót urának nyitja, pohárokat, késeket és más asztali eszközöket rend szerént elkészítte, és minden szolgálatját szorgalmasan és híven végbevitte. Hallván ezeket a szerzetes, isteni sugárlásból nyilván észrevette, minémű gonosz Sátán légyen befedezve a majom álarcával, azért parancsolá, hogy a majom elé hoztattának. Keresék mindenütt, de csudálatos dolog, amely hív szolgálta annak előtte urának hízelkedvén parancsolatjára talpon állta, most elrejtézt s keresve sem tanáltatik fel. Mű azonban, Kedves Hallgatóim, ameddig a majom feltanáltatik, szemléljük az asztalra fel-tetett asztali gyönyörűségeket. Itten a szent életű szerzetes, aki a lelkeknek üdvösségét inkább, hogysem a hívságos étkeket éhezte s szomjúhozta, hosszas beszéddel kezdé a törvénytudónak [5v] szemei eleibe terjeszteni, mely szörnyű lelki veszedelemben forognak azok, kik másoknak jovaiból törvénytelen hamissággal gazdagságot szereznek. Azután világos szókkal inté őt, hogy másoknak véres verítékét térítené vissza és maga egyetlen egy lelkét mentené meg az örök kárhozatnak veszedelméből. Végre ezen szókra fakada:*

1 Jelzete az OSzK Kézirattárában: Quart. Hung. 4444. A kötetben több helyen látható a Vajdahunyadi Sz. Ferenc R. Zárdaönökség pecsétje.

2 *Telek József: Tizenkét csillagú korona*, I–II, Buda–Vác, 1769–1772.

3 Telekre hivatkozik: ff. 167r, 254r, 256r.

4 P. F. S. M. (49v); P. M. S. (239v).

Lássad, lássad, ó szerencsétlen ember! Már sok időktől fogva bosszontod az egeket, sok időktől fogva gyullasztod az Isten haragját, imé ezen asztali abroszok és keszkenyők, sok szegény ügyefogyott embereknek vérekké vannak megtelve s festve. Ezen pohárok, étkes tálok más szűkölködőknek veritékivel töltöztek. Akkor a lefüggő abrosznak egyik végét felemelvén, bővséges vért facsara-sajtola belőle az előtte lévő óntányérra. Ki mondhatná meg, mely szernyű, mely iszonyú félelem szorongatja vala itt szívét a törvénytelen életű törvénytudónak? De még szernyűbb, ami következett. Azon közben hír csendüle, hogy a majom feltanáltatott ugyan valami setétes helyen, de iszonyatos ábrázattal és szemeiből szikrázó tűzzel, fogainak csikorgatásával mindeneket elrémit, nem is lehet onnan kivenni. Ezeket hallván a szent férfiú a gazdával együtt elméne, ahol a majom vala, és monda az elrejtezett majomnak: Az Úr Jézus nevében parancsolom, Pokolbéli Fene, jöjj ki mindjárt és valld meg, ki vagy s miért jöttél ide! Megszólala a majom: Én, úgymond, nem egyéb, hanem pokolbéli ördög vagyok, aki napról napra várom, hogy ezen hamisan gazdagult úrnak régen kárhozatra méltó lelkét pokolra ragadjam. Kérdéze tovább a szerzetes: Mi tehát az oka, hogy ekkoráig várakozol és el nem ragadtad? Felele az Ördög: Mert ezen kárhozatra méltó ember minden estveli lefekete előtt az Isten anyjához imádkozik, és magát anyai oltalma alá ajánlja, mely áitatos szokásban csak egyszer hagyott volna alább, csak egyszer mulatta volna el magát a Boldogságos Szűznek oltalma alá ajánlani, minden bizony[6]nyal azon éjjel őt megfojtván, lelkét pokolba ragadtam volna. Reszketni kezdte azonban, és mint valami égi mennydörgések között szakadó mennykőütésre, egészen elréműle a törvénytudó, és térdeire esvén esedeze a szerzetesnek, hogy el ne hagyná őt. Kinek a szerzetes azt jóvállá, hogy inkább buzgó áitatosággal folyamodjon az irgalmas Szűzhöz és töredelmességgel járuljon oltalma alá. A majombőrben öltözött gonosz Sátánnak pedig parancsolá, hogy senkinek ártalmára ne legyen, hanem azonnal Pokolba költözzön. Úgy is lett, a gonosz szolga minden ártalom nélkül pokolra méne, a kárhozat veszedelmében forgó úr pedig pokoltól megmenekede az Isten Anyjának oltalma alatt.

Zacharias Boverius kapucinusok történetével foglalkozó *Annalese* (1632)⁵ a majom-történetet az abban szereplő Matteo di Basciónak, a rend alapítójának és első generálisának élettörténetében beszéli el, amelyet a kiadás szerint régi kéziratból állított össze.⁶ Magát a történetet Matteo di Bascio halálának événél, 1552-nél közölte.⁷ A kötet tiltott könyvek listájára (*Index librorum prohibitorum*) került, az alábbi megjegyzéssel: „Nisi fuerint correcti juxta Decr. 19. Novemb. 1652.”⁸

Boverius könyvének megjelenése után nyolc évvel, 1640-ben (a második kötet 1642-ben) Kölnben egy, Boverius *Annales*ének történeteit a Löffler testvérek metszeteivel díszített kiadvány jelent meg, *Flores Seraphici* címmel,⁹ amelyben egészlapos metszeten

5 Zacharias Boverius: *Annalium seu sacrarum historiarum ordinis minorum S. Francisci qui Capucini nuncupantur*, tomus primus. Lugduni, 1632.

6 Uo., „Fr. Matthaei a Basso, primi Capucinatorum Generalis vita et gesta, ex variis ac probatissimis manuscriptis decerpta.” (pp. 467–493, a példázat: 483–484.)

7 A felsorolt előfordulások szintén az 1552. évet említik, kéziratunk kivétel, mindkét közlésnél 1551-es évszámot ad.

8 *Index librorum prohibitorum*. Romae, 1758, 36.

9 *Carolus Aremberg*: *Flores Seraphici ex amoenis Annalium hortis [...] Zachariae Boverii [...] sive Icones vitae et gesta virorum illustrium*, (qui ab anno 1526. usque ad annum 1580 in eodem ordine miraculis ac vitae sanctimoniali claruerunt. Coloniae Agrippinae, 1640. (Joannes Schot Fridbergi, pinxit, Joannes Eckardus et Joannes Henricus Löffler fratres fecerunt.) – A második kötet kiadási éve: 1642, ez 1580-tól 1612-ig tartalmazza a híres kapucinusokat.

láthatjuk Zacharias Boveriust, a kötet második lapszámozásának kezdetén pedig Matteo di Basciót, mellette majommal,¹⁰ a metszetet követő 10 számozott lapon olvashatjuk a rá vonatkozó *Vita et gestát*, amely csak röviden említi a majomról szóló példázatot: „az ügyvédnek majom képében szolgáló ördögöt felfedte és elűzte: aztán a Boldogságos Szűz oltalmától megerősítve sértetlenül elküldte.”¹¹

Matteo di Bascio majommal történt esetét nemcsak írásos és metszettel díszített könyvek őrizték meg, őrzi azt a eset helyszíne is, a velencei Casa dell’Angelo a Venezia (Ca’ Soranzo) és az onnan terjedő legendák. Az épületet régóta óvja a rajta elhelyezett angyalzsobor.

A példázat több mintaprédikációs kötetbe bekerült, általában megnevezve Boveriust forrásként. Néhányat felsorolok:

- Giuseppe Mansi: *Bibliotheca morale predicabile nella quale per via d’alfabeto, e di discorsi si contengono copiose materie... tom. I.* Venezia, 1666, 290.
(Az angyalok segítségéről, röviden említi, a kapucinus krónikára hivatkozik.)
- Casparus Knittel SJ: *Conciones academicæ in festa.* Praga, 1718, 163–164.
(Szent Máté apostolról szóló prédikációban.)
- Michael a S. Catharina, *Trinum perfectum, via, veritas, vita, seu semita salutis tripartita, III, De via unitiva,* Augustae Vindelicorum. 1739, 340–341.
(Ágostonos szerző, Szent Máté apostolról szóló prédikációban.)
- Josephus Ignatius Claus, *Spicilegium concionatorium, hoc est, Conceptus morales pro cathedra... II.* Venetiis, 1741, 325–326.
(Sarlós Boldogasszony napján, Mária a bűnösök menedéke.)
- Leopold Fraydt, *Christenlehr-Predigten, I. Theil.* Augsburg–Innsbruck, 1770, 569–570.
(Jezsuita misszionárius, Szent Máté apostolról szóló prédikációban. Rövid változat.)

Amint látjuk, a mintaprédikációkban Szűz Mária ünnepein éppúgy helyén volt a történet, mint Szent Máté apostol napján (névazonosság, továbbá az apostolsága előtt vámos és a velencei ügyvéd harácsolásának és megtérésének hasonlósága alapján).

Kézírtos kötetünkben a csonka csíksomlyói beszédben 3800 n terjedelemben, egy Kisasszony napjára készült beszédben 3125 n terjedelemben olvashatjuk a történetet.¹² Mindkét beszéd erősen hazafias színezetű. Az elsőben adalékként ezt olvassuk a templom csudatévő Mária-szobrának történetéről:

„[...] ezen Sarlós Boldogasszony templomában [2v] a keresztény híveknek áitatos tiszteletére felállított, ritka szépséggel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott képét, melynek mind régisége s mint bizonyoson honnan való származása, mind eddig szerzetes klastromunk előtt Isten titkában vagyon. Fel lehet ennek előtte közel hatvan esztendővel, ama Jé-

¹⁰ Uo., pp. 60, 72.

¹¹ „Daemonem in simiae specie Legisperito inservientem detegit, atque expellit; ac Beatiss. Virginis patrocinio munitum, incolumen dimittit.” (p. 6.)

¹² Az első beszéd: ff. 1r–9r: De Beata Virgine Maria. A proposícióban jelölt harmadik rész (a csíksomlyói búcsú történetének elmondása: „Harmadszor emlékezem ezen pünkösdi áitatoságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről” f. 3v.) hiányzik. A másik beszéd (Pro festo Nativitatis Beatae Virginis): 267r–274v. Telek Józsefnél nem találkoztam a példázattal, de nem olvastam végig alaposan mindkét kötetet.

zus Társaságából lévő, nagy érdemekkel és szentséggel tündöklő, boldog emlékeztető Pater Páj János, midőn messze való tartományból az ő előljáróitól ennek a kíváncsú drága képnek látására ide kéredzett volna, ezen kép előtt térdeire állván, hosszas buzgó imádsági után, keserves könyvhumlatási után azt mondá: Én tudom ezen kíváncsú drága képnek eredetét, s honnan való származását és sok csudatételit.”

Mindkét prédikáció témamegjelölésében olvashatjuk: „[...] Máriának oltalma bátor-ságos hely az ördögök dühössége ellen.” Melyre nézve valakik Máriát segítségül hítták, pártfogását tapasztalták.”¹³ Szó szerint ez áll a kötet első, csíksomlyói búcsús beszédének témamegjelölésében is: „megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátor-ságos hely az ördögök dühössége ellen.” A történet prédikációkba illesztésének indoka tehát egyértelmű. És ezzel elérkeztünk a példázat műfajának, szerepének kérdéséhez.

Hazai szakirodalmunk is sokat foglalkozik az exemplumokkal. Csak néhány példát említek: Tüskés Gábor a XVII. századi elbeszélő irodalomról szóló könyve,¹⁴ Kőszeghy Péter példázatról írt kiváló szócikke,¹⁵ Bujdosóné Papp Andrea PhD-dolgozata Taxonyi János „tüköreiről”.¹⁶

A példázat a kora újkorban elsősorban más szövegegységbe, például prédikációba helyezett történet a mondanivaló konkrét szemléltetésére, a figyelem felkeltésére, gyakran nemcsak didaktikus, hanem gyönyörködtető céllal is. Maga a történet sokféle lehet, konkrét történetről a fabuláig, mirákulumig, anekdotáig. Az evangéliumokba beépített történeteket is ide soroljuk. Gyakori volt külön exemplumgyűjtemények kiadása is.

Az ördög valódi jelenlétével számoltak a kora újkori emberek. Az ördögöt a rosszal azonosították; ha a reformáció a rossz, akkor azzal. Magyarországi elbeszélésekben is gyakori, lehetne sorolni a példákat: Heltai Gáspár (99. fabulája), Bornemisza Péter (*Ördögi kísérteteke*), vagy a Váshelyi Gergely *Katekizmusához* csatolt példázatok között először 1604-ben szereplő, azután többször is kiadott, 1598 márciusára datált borosbocsárdi ördög-történet.¹⁷ Az utóbbi margójelzése „*Csudálatos és rettenetes historia*”, melynek rövid története: Egy parasztember (tisztviselő) az ördög hatalmába került. Az igeni pap és a tiszttartó ment hozzá, próbálták az ördögöt belőle elküldeni. [Az emberből a Sátán szólt a párbeszéd folyamán.] Nem sikerült a jó útra térítés, Fejérvárra mentek segítségért. Az ottani pap vállalta, hogy elmegy Bocsárdra, de az ördög addigra megfojtotta a tisztviselőt. Halála után feleségét kísértette, „sokféle ábrázatba megjelent” neki, „hol ura képébe, hol egyéb ábrázatokba”, csak sok imádsággal és könyörgéssel lehetett elűzni.

Az ördög kísért, ő a gonoszság, a bűn és a kárhozat megtestesítője, minden baj és betegség okozója, az ember kárhozatára tör. Elbeszélő forrásokban csak ritkán van ér-

13 ff. 268r, 3v.

14 *Tüskés Gábor*: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádas János). Budapest, 1997 (Historia litteraria, 3).

15 Magyar Művelődéstörténeti Lexikon – középkor és kora újkor, főszerk. Kőszeghy Péter, IX, Budapest, Balassi, 2009, 112–114: Kőszeghy Péter, példázat szócikk.

16 *Bujdosóné Papp Andrea*: „válogatot történetekből készített Tükörk”. Taxonyi János exemplumértelmezései. Debrecen, 2010. = <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/98977/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (megtekintés: 2018. november 25.).

17 *Váshelyi Gergely*: Keresztényi tudománynak rövid summája + Egynéhány tévelygő kérdésekre rövid keresztényi feleletek. Bécs, 1604, (RMNy 907), második rész, 277v–280v.

zékelhető, látható formába öltöztetve. Ha konkrétan megjelenítették, többnyire állatalkot vett föl: kígyóét, sárkányét stb., nemritkán majomét. A liturgiában kígyóként, ordító oroszlánként tűnik fel. Szűz Mária a sárkány formájú gonosz fejét tapossa el. Az ördögök kísértő, lelket vesztő, a bűnös lélek megszerzésére irányuló törekvése bőségesen képviselteti magát a hazai folklórban is.¹⁸

A majom szerepeltetésére kevés elbeszélő forrást találunk. Frederick Tubach *Index exemplorum*,¹⁹ vagy a magyarországi kutatások (pl. az ELTÉ-n készülő exemplumadatbázis,²⁰ a kora újkori protestáns exemplumkatalógus,²¹ szövegkiadások (*Monda nekik egy példázatot; Csudatörténetek*),²² vagy a legújabb, példázattal foglalkozó PhD-dolgozat igazolja megfigyelésünket.²³ A majomábrázolásnak természetesen van hagyománya. Elegendő, ha megnézzük a Magyar Anjou Legendárium Szent László legendájának IX. jelenetét, és összevetjük a 300 évvel későbbi Löffler-metszettel. A régi bestiáriumokban, vagy épületek gyémántjein is hasonló ábrázolásokkal találkozunk. Példázatokban szereplésére is bizonyára több adat kerül majd elő egy ilyen jellegű adatbankból, anyanyelvi példázatainkban bizonyára az ördög megjelenítőjeként találkozunk majommal is („daemon in simiae specie”).

18 Vö. Bálint Sándor: „Körülfogták az ördögök.” Egy középkori templomi példázat sorsa a néphagyományban. *Vigilia* 45 (1980), 7, 446–448.

19 Frederick C. Tubach: *Index exemplorum: a handbook of medieval religious tales*. Helsinki, 1969.

20 <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbázis/foreword.html> (megtekintés: 2018. nov. 25.)

21 *Dömötör Ákos*: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Budapest, 1992 (Folklór Archivum, 19, 1992).

22 Szabó Lajos: *Monda nekik egy példázatot. Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*. Budapest, 1982; Sinkó Ferenc, *Csudatörténetek. Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből*. Budapest, 1985.

23 Lásd a 16. sz. jegyzetet.

KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSTEREMTÉS

A „Megszálló levél”: a Kunszentmárton 18. századi újratelepítéséről szóló elbeszélés és utóélete

A török hódoltság 17. század végi megszűnése után még évtizedekbe telt, amíg az elnéptelenedett egykori hódoltsági területek az Dél-Alföldön újra benépesedtek.¹ A belső telepítési akcióban részt vett a Jászság lakossága is, amely kisebb veszteséget szenvedett a török hódoltság alatt, de azt is pótolni tudta éppen észak felől jövő telepésekkel.²

E jórészt 18., kisebbrészt 19. századi folyamatokról ma már elég sokat tudunk, s fő vonásaiban jól ismerjük őket.³ Viszonylag kevés azonban tudásunk az egyes konkrét eseményekről, az új települések megalapításának részleteiről. Csak kevés helyen ismerjük a kirajzások konkrét kiváltó okait, gyakorlati kivitelezésüket és az új honfoglalás szimbolikus eseményeit, s szinte sehol ezeknek az eseményeknek a történelmi emlékezet és a helyi azonosságtudat formálásában és megőrzésében játszott szerepét.

KUNSZENTMÁRTON ÚJRATELEPÍTÉSE A 18. SZÁZADBAN – TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok megye) népére a török kiűzésével együtt járó hadjáratok hozták a végpusztulást (1686).⁴ Az elnéptelenedett község újratelepítése csak 1718–1719-ben került sor. Ekkor túlnyomórészt jászsági, főleg Jászapátiról és Jászsalsószentgyörgyről származó emberek költöztek a Körös folyó partjára: kiváltságos jászsági helyről kiváltságos kunsági területre. A kiköltözés történetét és Kunszentmárton megalapításának eseményeit a telepítési akció egykori szervezője és vezetője, Radics István 94 éves korában elbeszélte, s azt az utókor emlékezetére a kunszentmártoni tanácsi jegyzőkönyvben megörökítették.⁵ A bejegyzés első mondatáról: „Kún Szent Mártonyt Kik, és mimódon szállották meg” kapta az írat a „Megszálló levél” nevet.

1 A 18. századról, s benne a migrációs folyamatokról is átfogóan ír Kosáry Domokos monográfiájában. *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó. 1983.*

2 *Fodor Ferenc: A Jászság életrajza. Budapest. 1942.*

3 *Szabó László: A redempció hatása a Jászság kultúrájára. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978. Szolnok, 1978. 147–168.; Juhász Antal (szerk.): Migráció és település a Duna–Tisza közén. Szeged, 1990.*

4 A város történetéhez lásd: *Dósa József – Szabó Elek: Kunszentmárton története I. Kunszentmárton, 1936.*

5 *Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmárton tanácsi jegyzőkönyve 2. 1766–1783. 9–11.*

Az új haza keresésének történetét először Vándorfy János, a kibocsátó Jászapáti római katolikus káplánja tette közzé nyomtatásban.⁶ Ez a könyv azonban nem forgott közkezen Kunszentmártonban. A „Megszálló levelet” széles körben az tette ismertté, hogy ifj. Dósa József⁷ kunszentmártoni származású, sályi római katolikus lelkész Kunszentmártonra vonatkozó történeti kutatásait sajtó alá rendezte és a *Kunszentmártoni Híradó* hasábjain 1933–1934-ben közzétette Szabó Elek,⁸ szintén kunszentmártoni származású, akkoriban besenyőtelki plébános. A folytatásokban megjelent fejezeteket 1936-ban könyv formájában is kiadta a *Kunszentmártoni Híradó*. E munka sok helybeli család tulajdonában megvolt, illetve máig megvan. A könyv 42–45. oldalain olvashatjuk a „Megszálló levél” szövegét.⁹

Egy korábbi írásomban a „Megszálló levelet” mint a 18. századi migráció egyik fontos forrását vizsgáltam.¹⁰ Mostani tanulmányomban pedig folklór szöveggént, a helyi történelmi emlékezet és identitásformálás egyik 18–20. századi példajaként elemzem röviden.

A „MEGSZÁLLÓ LEVÉL” MINT FOLKLÓR SZÖVEG

A kunszentmártoni „Megszálló levél” fontos forrása a 18. századi belső migrációnak és a kollektív történelmi emlékezetnek. Megismerjük belőle egy kisebb közösség útrakelésének, új lakóhely keresésének indítékait, következtethetünk a mozgatórugókra, látjuk a tudatos szervezés egyes állomásait, értesülünk a véletlen, de a végkifejlet szempontjából nagyon is fontos eseményekről, s megtudjuk, melyek voltak a földfoglalásnak jelképes, de elmaradhatatlan eseményei abban az időben.

A megszállásról szóló történet az elbeszélő folklór műfajok eszközeivel létrehozott szöveg. Elsősorban poétikai természetű, s kevésbé történelmi, tudományos kognitív szöveg.¹¹ Az eltelt hosszú idő természetesen nemcsak a felejtésnek kedvezett, hanem az elbeszélő folklór műfajok műfaji jegyeihez való alkalmazkodásnak is. Írásom azt mutatja meg, hogy a „Megszálló levél” az elbeszélő (epikus) műfajok mely sajátos jellemzőit viseli magán. A letelepedés és a lejegyzés (1719–1761) között eltelt 42 év alatt a honkeresés története a szájhagyományban élhetett. A tanácsjegyzőkönyvben lejegyzett írásos változat a későbbi generációk számára egyetlen hiteles összöveggént jelent meg. A „Megszálló levél” írásba foglalója utal rá, hogy Radics István „élő nyelvvel” mondta el a kirajzás történetét. Ám az írásba foglalásakor a leíró is alakíthatott a hallott szövegen.

A „Megszálló levél” sűrítve adja elő az eseményeket. A történet idősíkjait összemossa. Az elmondáskor lényegesnek érzett elemekre összpontosít: a honkeresés igényére, a honkeresés eseményének lefolyására, valamint az új település elfoglalására. Rekonstru-

6 Vándorfy János: Jász-Apáthi város egyházának multja és jelene. Eger, 1895.

7 Józsa László: „Introibo ad altere Dei.” Kunszentmárton katolikus papjai. MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged – Helytörténeti Múzeum, Kunszentmárton 2017. 341–353.

8 Józsa László: i. m. 2017. 85–93.

9 Dósa József–Szabó Elek: i. m. 1936. 42–45.

10 Barna Gábor: A mai Kunszentmárton megalapításának története. A „Megszálló levél”. Várostörténeti és néprajzi tanulmányok 2. Szerk. Józsa László. Kunszentmárton 1994.

11 *Rüsen, Jörn*: A történelem retorikája. In: N. Kovács Tímea (vál.) A kultúra narratívái. Narratívák 3. Kijárat Kiadó, Budapest, 1999. 41–43., *N. Kovács Tímea*: Előszó. A kultúra narratívái, narratívák a kultúráról. In: N. Kovács Tímea, i. m. 13.

ál, de szelektál is egyúttal. Nem tudjuk meg például a pontos évszámokat, az új lakhelykeresés megkezdésének időpontját, hiszen a „Megszálló levél” első mondata is az 1719-es évszámot hangsúlyozza. Csak a történet egyik epizódjából értesülünk, hogy a keresés három évig tartott.

Az utókor az 1719-es évszámot elfogadta. 1819-ben megünnepezték a „megszállás” százéves évfordulóját. A bicentenárium megülvése 1919-ben a román megszállás miatt nem volt lehetséges. 1969-ben a 250. évfordulót emlékkőállítással, 1994-ben a 275. évfordulót koszorúzással, a kunszentmártoniak találkozójával, ünnepi ülással és a „Megszálló levél” kiadásával ünnepelte meg a Város.

A „Megszálló levél” az elbeszélő műfajok (elsősorban a monda, a mese és az élménytörténet) jellemzőjeként magán viseli azok több formai sajátosságát.¹² Ilyen jellemző vonás a *kezdés és a befejezés törvénye*. A cselekmény valamilyen *hiánnyal* indul: esetünkben a relatív túlnépesedés miatti földhiánnyal és az ebből fakadó szegénységgel, amelynek *betöltése* végül is az új haza, az új település megalapítása lesz. Ez egy konkrét személyhez kötődik. A történetből megismerjük a *főhőst*, a kirajzást vezető jászapáti kisbíró, Radics István személyében, akit az elbeszélést a tanácsai jegyzőkönyvbe beíró személy „örökre fel tartandó Dicsőre méltó, és felejthetetlen emlékeztű, sött Maradékinknális zengedező Szóval említendő Nemzetes, és Vitezlő Radics Istvány uram”-ként emleget. Az elbeszélésben egyfajta *sűritést* tapasztalunk, a végkifejlet szempontjából lényegesnek érzett elemek kiemelését, a lényegtelennek tartottak elhallgatását. Így például említetlenek maradnak a honkereső út körülményei: a szállás, az étkezés, a tisztálkodás, a lovak etetésének és itatásának módja, az útvizonyok ismertetése, az utazás időpontja s egyebek. A cselekmény *ismétléseken* keresztül halad a kifejlet felé. A valóban megtörtént események elmondásán túl az ismétléseknek, azaz a két honkereső út egyes állomásain történt dolgok elbeszélésének lehet egyfajta *késleltető* funkciója. Elbeszélésük jelzi az új haza keresésének nehézségét, ezzel fokozva a honalapítók teljesítményének nagyságát. A Jászapátiból elindult férfiak azonban nincsenek egyedül. Különböző világot járt, az Alföldet jól vagy náluknál jobban ismerő emberek: egy „becsülletes Ember” (Tiszaroff), egy „éltes Öreg Ember” (Tiszabő), „bizonyos Mészáros Ember” (Mezőtúr), „Öreg Koldús” (Jásztelek), „Sülye Mihály igen embersíges Ember” (Öcsöd) igazították őket mindig útbá, vezették őket tovább, vagy térítették el őket letelepedési szándékuktól. Őket tekinthetjük a *segítők*nek.¹³

Szinte a *mesei akadályozó szerepköre* ismerhető fel az alattányi Nagy János tisztartó személyében, aki csak három évre akar a letelepedőkkel előnyös szerződést kötni. Ezt azonban a kitelepülést irányító és vezető Radics István elutasítja. Itt meg is feneklik a cselekmény, s egy hatásfokozó késleltetés következik. A sikertelenség fölött három évig tanakodtak. Ám egy ízben a mihálytelki malomban jó hírt hallottak egy „Öreg Koldús”-tól – újabb segítő –, s ettől kezdve felgyorsulnak az események.

12 Propp, V. J.: A mese morfológiája. Budapest, Gondolat 1975., Meletyinszkij, J. M.: A mese strukturális-típológiai kutatása. In: Propp, V. J.: A mese morfológiája. id. kiad. 220–281. és Olrik, Axel: A népköltészet epikus törvényei. In: Tálasi István (szerk.) Néprajzi szöveggyűjtemény I. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982. 453–462. alapján.

13 Figyelemre méltó, hogy nem a honkeresők, hanem ezek a segítők törekedtek arra, hogy a kiváltságos jász településről kirajzók ne jobbágyföldön, hanem hasonló privilegizált területen telepedjenek le. Méltán, s nemcsak epikus műfaji szempontból tekinthetők tehát segítőknek. Vajon az új, alkalmas telephelyet keresőket a türelmetlenség, a gondjuk és a hiány betöltésének igyekezete sürgette, és így figyelmenlenné tette?

Az öreg koldustól ajánlott Szentmárton kun pusztát felkeresték, a foglalás jeleként karóikat a földbe leverték, s a pusztát megszállták. Az új és alkalmas település helyének megtalálása mintegy jutalom volt a „sok járasok, kelések, fáradozások, és sok elme törések után”. A település jelképes megszállása az elbeszélés szerint 1719. pünkösöd szombatján történt. E dátumot szimbolikusan is értelmezhetjük: a magukat a Szentlélek bölcsességére és segítségére bízók jelképes választásaként. A megtelepedéssel a cselekmény lezárult, a *hiányt betöltötték*, a honkeresésre jó megoldást találtak, a *cselekmény nyugvópontra jutott*.

A történet megszerkesztése mesteri. *Lépcsőzetesen* építkezik: az első út sikertelenségének elbeszélése után egy epizód közbeiktatásával még *késlelteti* is a cselekményt, amit aztán az új haza megtalálásának, feltérképezésének és elfoglalásának kellően rövidre fogott, *tömör*, ám mégis minden lényegi információt tartalmazó *eseménye zár le*. A cselekménynek, mint a legtöbb elbeszélésnek (mese, monda), van tehát egy jól megszerkesztett íve.

A „MEGSZÁLLÓ LEVÉL” – A HELYI TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET ÉS IDENTITÁS MEGSZERKESZTÉSE

A honkeresés, a letelepülés és az esemény írásos megőrkítése között majd fél évszázad telt el, hiszen az 1717–1719 közötti történéseket csak 1762. január 13-án jegyezték le. A szöveget azonban csak egy 1762. április 29-i bejegyzés után vezették be a protocollumok (tanácsi jegyzőkönyvek) II. kötetének 9–11. lapjaira. A kötet belső címlapján figyelemfelkeltő bejegyzés olvasható: „Szent Mártony meg Szállása”.¹⁴ Később a „Megszálló levél” címét piros ceruzával díszítették. Az íráskezelésben fontosnak tartották kiemelni a letelepülés történetéről szóló bejegyzést.

A megtelepülés történetének a szóbeliségben bizonyára élénken élő történetét csak évtizedekkel annak lefolyása után, valószínűleg a felejtés, „a történelem deficitje”¹⁵ miatt tartották fontosnak írásba foglalni. Ehhez hitelesnek tartott forrást választottak: a történetet a kirajzást vezető Radics István elbeszélése alapján rögzítették. Azaz a település életének konszolidálódása, az 1745. évi önmegváltás (redemptio) megszervezése és lefolyása, s ennek társadalmi-gazdasági hatásainak kiérlelődése után tartották csak fontosnak, érdemesnek a kirajzás történetét írásba fektetni. Számos olyan esemény történt tehát a községben az írásbeli rögzítés idejéig, amelynek aktuális fontossága vetekedett a kirajzás és a megtelepedés jelentőségével, s rátelepedett annak emlékére. Erre az időre jórészt kihalt az alapító réteg, hiszen az elbeszélő Radics István is rendkívüli magas korban, 94. évében volt már ekkor. Szükségesnek látszott tehát az emlékezet pontosítása, „helyreállítása”,¹⁶ a kollektív emlékezet megszerkesztése.

A folyamatot a közelmúltra vonatkozó kommunikatív emlékezet¹⁷ kulturális emlékezetté alakításaként értelmezhetjük. Ennek kritikus időintervallumát a kutatás negyven

14 MNL JNkSzML Kunszentmárton tanácsi jegyzőkönyve 2. 1766–1783. 9–11. pag. 9a.

15 Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.) A kultúra narratívái. Narratívák 3. id. kiad., 51–68. Itt: 51.

16 Ricoeur, Paul: i. m. 63–67.

17 Assmann, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999. 51.

évben jelöli meg.¹⁸ A kulturális emlékezet, szemben a kommunikatív emlékezettel, az intézményesített emlékezettechnika (mnemotechnika) ügye.¹⁹ Esetünkben ezt az intézményesítést az írásba foglalás, az írásban terjesztés/másolás, majd a 20. században többszöri kinyomtatása jelenti. Az orális hagyomány írásba foglalásával a hangsúly az ismétlésről az értelmezésre és az emlékezésre helyeződött át.²⁰ Az írásba foglalás megszabja, hogy mire és hogyan emlékezzünk. Az írásba foglalás egy kommunikációs situációban a szöveg „külső telepítését (kódolását), tárolását” jelenti, ahonnan az visszakereshető (dekódolható). Van tehát egy normatív szerepe, amely az elbeszélő szereppel együtt megszabja, hogy az egyén a (rögzített) közös tudás révén egy hovatarozás-tudatot, egy „mi-tudatot” szerezzen.

Nem lehet véletlen, hogy Radics István a honkeresésnek ezeket a részleteit örizte meg emlékezetében, és elevenítette fel tollbamondásakor. Az új lakóhely keresésének fő okát az anyagi jólét előmozdításában határozta meg. Aláhúzta az akció jól és tudatosan megszervezett voltát.

Az elbeszéléssel az érzelmekre akart hatni. Olyan morális tartalmakat akart megerősíteni az új „hazában” felnövekvő generációk számára, mint a helytállás, a kitartás, a közösségért vállalt munka, a vállalkozó szellem. Ezzel együtt azonban akarva-akaratlanul ápolta a saját maga, valamint társai emlékezetét. Ezen a ponton akár érdekek is megfogalmazódhattak a szövegben: az első letelepülők érdemeire hivatkozás társadalmi súlyukat és presztízsüket, ezáltal érdekérvényesítésük lehetőségeit növelhette. Az elbeszélés ugyanis jól mutatja a honkereső ősök felkészültségét, talpraesettségét, körültekintő gondosságát, az általuk követett morális értékeket, – mindazt, amivel a nehézségeket legyőzték, s amivel maguknak és hozzátartozóiknak, valamint a „Posteritások”-nak új hazát szereztek. Ezért illeti őket a „maradékunknak emlékezete”, az „előttük hordozandó tisztesség tétel”. Szinte formulaszerűen hat a záró mondat: „Kiknek munkálkodások által a Posteritások, már most békességben Laknak.” Ám itt ez hivatkozási alap is a már jelzett érdekérvényesítésben. A kollektív emlékezet csoportfüggő, benne a csoport önképe és céljai fogalmazódnak meg.²¹

Az utókor valójában hálátlannak bizonyult Radics Istvánnal és társaival szemben. Nyughelyüket nem ismerjük. Radics István a megszállás történetének jegyzőkönyvi bejegyzése után nem sokkal elhunyt. A tanácsi jegyzőkönyv mégsem örökíti meg nevét, csupán a halotti anyakönyvben találjuk nyomát. A kollektív emlékezet megformálásában és az identitás fenntartásában már nem volt fontos a személye, csak a „mitikussá” merevített elbeszélése, a „Megszálló levél”.

EMLEKEZETFORMÁLÁS ÉS MINTAKÖVETÉS

A „Megszálló levél” két évszázadon keresztül a helyi öntudat kifejezője és írásos megerősítője volt, a kunszentmártoniak egyfajta „kutyabőre”. A 19. században – talán már korábban is – az ősi kunszentmártoni családok, a század végén pedig egyesületek is, a tanácsi jegyzőkönyvből kimásoltatták és őrizték. A 20. században nyomtatott formában

18 Assmann, Jan: i. m. 51.

19 Assmann, Jan: i. m. 53.

20 Assmann, Jan: i. m. 17.

21 Assmann, Jan: i. m. 40.

is megjelenő irat ismerete a kunszentmártoni helyi azonosságtudat szimbolikus alapjává vált. Újságbeli publikálását az 1930-as, füzet formájú kiadását az 1990-es években tekinthetjük a helyi azonosságtudat kiterjesztési kísérletének is. Tösgyökeres kunszentmártoni családok egy részénél máig megtalálható jeles relikviaként. Több másolata van birtokomban.

A legrégebb kézirat másolata Ökrös József takács céhmestertől származik 1852-ből. Ökrös József (1816. március 19. – 1893. január 21.) megírta családjának történetét, a helyi céhek történetét. Az Ökrös család a családi hagyomány szerint szegedi eredetű. A 18. század végén Ökrös József nagyapja Kiskunmajsáról a tiszazugi Tiszasasra költözött. Fia is takácsmester lett, ő azonban a napóleoni háborúk idején a tiszasasi kényszer-sorozás elől a közeli kiváltságos nagykun településre, Kunszentmártonba menekült. Itt hamarosan vőfélyként megkedveltette magát, belépett a takács céhbe, s nősülése révén beilleszkedett a kunszentmártoni társadalomba. Fia, József – a „Megszálló levelet” le-másoló szerző – szintén takács lett. A takács céhnek 1837. június 11-én lett mesterként tagja.²² Buzgó katolikus ember volt. Az 1840-es években fáradhatatlan és jó szervező-ként éneklő, 1851 után pedig temetkezési és rózsafüzér társulatokat alapított,²³ ezeket vezette és működtette. Nagy érdemei vannak a kunszentmártoni temetői kápolnák meg-építtetésében is.²⁴ Termékeny énekszerző, illetve szorgalmas énekgyűjtő volt.²⁵ Ökrös József a „Megszálló levél” kimásolásával, de még inkább a régi kunszentmártoni Fe-renczi takácsmester családjába való beházasodásával teljes mértékben integrálódott a kunszentmártoni társadalomba.

A „Megszálló levél” másik kézirat másolata a kunszentmártoni 48-as és Független Népkör tulajdona volt 1896-ból. Keletkezésének körülményeiről semmit sem tudok.

A harmadik kézirat változat a Józsa család tulajdonában őrződött meg. A család őse, Józsa János 1719-ben Radics Istvánnal és társaival érkezett Kunszentmártonba. A család tehát az első foglalkóhoz tartozik. Józsa István 1877. március 8-án másolta ki a tanácsjegyzőkönyvből a „Megszálló levelet”, és örzi mind a mai napig. A Józsa család helyi identitása igen erős.²⁶

A negyedik kézirat változat nem közli a teljes „Megszálló levelet”, hanem csak utal a „Megszálló levél” első soraira. Ezt 1879-ben Kocsis László írta be egy halottvir-rasztásokhoz összeállított énekeskönyv legvégére. Itt utal még a korabeli temető, va-lamint az első templom helyére. A bejegyzés azért meglepő, mert egy énekeskönyvben kapott helyet. Fontos viszont azért, mert a szájhagyományt tükrözheti, egy azóta megko-pott hagyományt.

Az ötödik kézirat változata már írógéppel íródott, valamikor a két világháború kö-zött másolhatták.

22 Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Kunszentmártoni Egyesült Céh iratai, Takács céh jegyzéke 1852.

23 *Barna Gábor*: Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e (Egyéniségekutatás a magyar vallási néprajz-ban). In: *Barna Gábor* (szerk.) *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Néprajzi Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, Szeged – Budapest, 1998. 26–36.

24 *Józsa László*: Kunszentmárton múlt századi szentembere: Ökrös József. In: *Barna Gábor* (szerk.) *Szent-emberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. i. m. 233–244.

25 *Barna Gábor*: Bálint Sándor „Egy magyar szentember”-e i. m. 26–36.; *Gunda Béla*: Az egyéniség és személyiségkutatás kibontakozása a néprajztudományban. In: *Barna Gábor* (szerk.) *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. i. m. 13–25.

26 Itt köszönöm meg Józsa László tanár úr segítségét, hogy a „Megszálló levél” beszkenelt családi példá-nyát eljuttatta nekem!

A MINTA

A „Megszálló levél” Kunszentmárton múlt századi története során pedig egy ízben mintává is előlépett. Ez jelzi, hogy a szövegét ismerték, s szerkezetét alkalmasnak találták hasonló társadalmi folyamatok bemutatására.

Az 1890-es években ugyanis kunszentmártoni családok a veszprémi püspökségtől megvásárolták annak a Somogy megyei Görgeteg község határában fekvő erdős pusztáját. Azt termőre fordították, s önálló falut építettek rajta. Az új kirajzást azonban már csak pénzkereső akciónak szánták, hiszen néhány év múlva hat-tízszeres haszonnal adtak túl dunántúli birtokaikon, s tértek vissza őseik földjére, Kunszentmártonba.

Az eseményt az egyik résztvevő, Halász József, a történetek után papírra vetette, s formájában a régi „Megszálló levelet” követte. Különösen az indításnál, valamint a szöveg néhány visszaütésénél látszik ez egyértelműen.

Emlékirat „Somogy megyében Kuntelep megszállásáról”. A cím: „Somogy vármegyében Kuntelep megszállásáról szóló jegyzet, mely törtint 1899. év október hó első napján. Az író elő-adja, *hogy kik és mimódon szállották meg.*” Ez az utóbbi félmondat szó szerint megegyezik az 1761-es visszaemlékezés szövegével. Ennek s más szövegrésznek alapján azt feltételezem, hogy Halász József nemcsak jól ismerte a 18. századi „Megszálló levelet”, hanem annak egy másolata bizonyára birtokában is volt, hiszen más alkalommal is betű szerint, vagy kisebb stiláris módosításokkal, idéz belőle. Láthatólag követni igyekezett annak szerkezetét is. Leírását 1911. október 15-én zárja, amikor özvegyen maradva visszaköltözik ősei földjére, Kunszentmártonba.

A „Megszálló levél” ismeretére utal az is, hogy Halász József kiemeli Józsa Antalnak, a görgetegi kirajzás vezetőjének tősgyökeres kunszentmártoni megszálló voltát. A 18. századi iratban ugyanis valóban olvasható egy Józsa János nevű, Jászapátiból Kunszentmártonba költözött ember, akit a görgetegi kirajzást vezető Józsa Antal ősenek tart. Szó szerint átveszi az 1761-ben papírra vetett elbeszélésből az ott Radics István érdemeire vonatkozó sorokat. Azt írja: „...a megszállás [Görgeteg-Kuntelepen, BG] csak egyedül Józsa Antal úrnak köszönhető ... Ezért Józsa Antal úr neve és vele született becsületessége emlék iratom szerint *örökre fentartandó, dicséretre méltó és elfeledhetetlen emlékeztető, sőt* még maradékánál is neve és becsülete *zengedező* hangon *említendő*”. Ez a leghosszabb tartalmi azonosság a két „Megszálló levél” között.

Halász József a kunsági/kunszentmártoni viszonyok tükrében értékeli az új település kezdeti éveit. Azt mondja: „...a Kunok voltak a *redemció meg váltók*, az össze gyarmatozott népek pedig tovább fejlesztők.”

EMLÉKEZETPOLITIKA

Radics Istvánról már az 1990-es rendszerváltozás előtt utcát neveztek el.²⁷ Jelezvéen ezzel is, hogy bizonyos rétegeknek erős a helyi történeti emlékezet és önazonosság-tudat ápolása, őrzése iránti igényük.

E rövid áttekintésből láthattuk, hogy a „Megszálló levél” a későbbi évszázadokban is alapjában befolyásolta a kunszentmártoniak lokális történelmi emlékezetét. A helyi identitás megerősítése mellett a századfordulón mintául szolgált hasonló telepítési akci-

27 Józsa László: Kunszentmárton utcanévei. h. n. 1990. 45.

ók megörökítéséhez is. Jelentősége a 20. század második felében csökkent, amikor más történelmi helyzetben, más indítékok alapján ugyan, de nem volt kívánatos a helyi öntudat és történelmi tudat ápolása és fenntartása. Sőt, teljesen lehetetlenné is vált, hiszen az 1950-es évek kulákküldözései éppen e tudatot hordozó és fenntartó réteget semmisítették meg, és üzték el szülőföldjéről. Ezt a folyamatot az 1969-ben a 250., 1994-ben pedig a 275. évforduló szimbolikus eseményei nem tudták megállítani, nem voltak képesek feléleszteni, táplálni és kiterjeszteni a „Megszálló levélén” alapuló helyi azonosságtudatot. Kérdés, hogy a 2019–2020-ban esedékes 300. évfordulós ünnepségsorozat, a „Megszálló levél” új kiadása és az emlékműállítás tud-e változtatni ezen a helyzeten?

MELLÉKLET

A „Megszálló levél”

Minek utána még in Anno 1719. Nemes Jász Apáti Helsége Számos Néppel meg Szaporodott volna, és némely mostoha időkben az Nép csaknem erejin felül terheltnék, látván az Elöl járók, hogy az meg kívántatott Summa Penzt, az Szegénység meg nem adhatná, magok között oly rendelést tettek: hogy az Kik tehetősőbb Gazdák, a Szegénység Segedelmire Contribuállyonak²⁸ annyit, melyből az meg kívántató Summa ki tellyen, és az után lassan, lassan, a Szegénységtől fogják incassálni,²⁹ amintis Nagy András nevezetű, Tanácsbéli Emberen³⁰ 300 Frtokat, Sóty János akkori Törvin Birón³¹ 200 fr. és így a többinis értekekhez képest követtek. De Nagy András magát azon Pénz le fizetésire elégtelennek ismervén, ameg adásra magát nem ajánlotta, hanem, öröke fel tartandó Dícsíretre méltó, és el felejtethetlen emlékezetű, sött Maradékinknális zengedező Szóval említendő Nemzetes, és Vitezlő Radics Istvány Uram, mint akkor időben Jász Apáti Kis Bíró,³² maga hathatós tanács adásával Nagy Andrást, más több jeles Férfiakkal arra ösztönözte, hogy a Népek el sokasulása, és az Földnek szűk volta miatt magok(na)k valamelly Pusztát Lakó helyül választanának.³³ Amintis hatod magával Ló

28 Contribuál = gyűjt.

29 Incassál = beszéd.

30 Tanácsbéli Ember = képviselő-testületi választott tag.

31 Törvin Bíró = bíró, a falusi és a városi önkormányzat vezető tisztviselőinek neve.

32 Radics Istvánról (nevét a „Megszálló levél” egyetlen ízben Radits formában írja), aki 1762. február 22-én hunyt el, a halotti anyakönyvi beírás így szól: „Stephanus Radics famosus et animosus vir ille, qui ante annos 46 implantavit hanc possessionem obiit aetatis anno 95., azaz Radics István az a híres és lelkes férfiú, aki 46 évvel ezelőtt ezt a helységet plántálta, életének 95. évében elhunyt.” (Vesd össze: *Dósa József – Szabó Elek: Kunszentmárton története I. Kunszentmárton, 1936. 42.*) Eszerint valószínűleg 1667-ben születhetett Jászapátiban. Ifjú ember volt a törökellenes felszabadító háborúk idején, s betöltötte ötvenedik életévét már, amikor a jászapátiai kunszentmártoni kirajzását megszervezte és vezette. A „Megszálló levél” kisbíróként említi, ami azt jelenti, hogy nem lehetett túlságosan vagyonos férfi, ugyanakkor a korabeli községi ügyintézésről esetleg közvetlenebb tapasztalatokkal rendelkezhetett. Mindenesetre Jászapáti lakói előtt volt tekintélye, hiszen sokan csatlakoztak hozzá, elfogadták a korosodó férfi vezetését. Kunszentmárton megalapítása után több ízben is bírónak választották, amely „nagy tisztességgel s anyagi előnyökkel jár” hivatal volt. (Vesd össze: *Dósa József – Szabó Elek: Kunszentmárton története I. Kunszentmárton, 1936. 42.*) Valószínűleg – az akkori szokások szerint – a templom kerítésében, azaz a fallal övezett templomkertben, a korabeli temetőben temethették el, véli Dósa József. Síremléke sajnos nem maradt fenn.

33 Pusztá (latinul praedium – prédiüm) abban a korban tehát elhagyott települést jelentett.

hátacon meg indúla,³⁴ és elsőben a Sülyi Pusztára,³⁵ mely a Tisza mellett vagyon, el érkeztek, aholis Határjait meg járván, Két napi mulatást³⁶ tettek, de azon Pusztá nem lévén előttök teczetes, Rofnál³⁷ a Tiszán által jöven, valamely becsülletes Embernél meg szállottak, kinekis Szándékjokat ki nyilatkoztatván, vették javaslatát, hogy közel Tiszabőj Pustát³⁸ meg Szálhattyák; el indúlván tehát oda érkeztek, és Situssát,³⁹ Határjait meg járván, egy más között meg egyeztek azon, hogy a Folyó Tisza mellett meg telepedgyenek és Lakjonak,⁴⁰ amintis jelül, és bizonyoságnak okáért, hogy mások azon Pustát Lakó Helynek el ne foglallják, a Földben Karókatis vertek, mint el foglalásnak jeleit,⁴¹ azon idő közben érkezik egy éltés Öreg Ember hozzájuk, és Munkájok(na)k czéllját tudakozá, kinek midőn Szándékjokat fel nyitották volna, Szép Példákkal akarattyakat meg gátolta, és azt javallotta, hogy mivel a Nemes Jászágból indúltanak által a Tiszán Lakó Helyet Szemlélni, ne földes Uraság fölgyre, hanem Kún földre Siessenek, ahol mint eddig, ugy ez utánis a Földes Uraság igájatul mentek lehesenek,⁴² tanácsolta pedig, hogy Csorba nevű Kún Pusztá⁴³ nem meszire lévén, azt válaszáuk magoknak, mert annak bőv Határja, és jó fölgye vagyon; meg nyugodván azért azon jó Öreg Embernek beszédin, ott hattak a Tiszabői Pustát, még a Karokat sem Szedték fel a földből, hanem Csorbára folyvást el mentenek, mely is igen meg teczett, mivel minden felől tágas határjai voltak, azértis a Határ járás és visgalás után a Telken⁴⁴ a Pusztá Templom mellett meg Szállottak,⁴⁵ és Karókat a földben verték; midőn pedig mindmagok, mind jószágok a Víz nem létele miatt⁴⁶ igen meg Szomjuhoztak volna, Kintelenek voltak azon Pustátis ott hagyni és uttyokat tovább követni, amintis jöven (2. oldal) a Túri Szállások⁴⁷ között Mester Szállási Pusztá⁴⁸ felé, elerkeztek a Túri Kalapos Halomhoz, aholis bizonyos Mhéész Emberre tanálkozván, tüle tanácsot kértek, hogy mondaná meg, ha a Mesterszállási pusztá alkalmas lenne Lakó Helynek, vagy sem? Melyre a Mhéész Ember azt feleli, Édes Baratim való ugyan, hogy a Mesterszállási

34 A „hatod magával Ló hátacon meg indúla” kitétel egyértelműen jelzi, hogy a szervezett és tudatos kivándorlást, új helyre költözést megelőzi és előkészíti a letelepedésre számba jöhető pusztá-települések megtekintése. Lényegében erről szól az egész „Megszálló levél”.

35 Sülyi pusztá: ma Tiszasüly község.

36 Két napi mulatás = két napig időztek.

37 Rof = Tiszaroff község.

38 Tiszabőj Pusztá = Tiszabő község.

39 Situssát = fekvését.

40 Tiszabő község máig a folyó mellett fekszik.

41 A foglalásnak, a föld birtokbavételének máig ez a jele: karókat vernek a földbe. A területfoglalásnak ez a feudális jogban is ismert módja volt.

42 Az 1710-es években már a Jászkun kerületek eladása után, az adásvételnek zálogba adássá változtatása után (1715) vagyunk. Meglepő a részletben, hogy egykori kiváltságaikra egy idegen „Öreg Ember” figyelmezteti a „nemes Jászágból” jövő jászapátiakat, mintha ők maguk nem lennének e körülménnyel tisztában. Figyelemre méltó még ugyanakkor az öreg ember hely- és feudális jogismerete.

43 Csorba = Kuncsorba község.

44 Teleknek ebben az esetben az elpusztult település belterületét nevezzük.

45 Radics István visszaemlékezése Csorba és Mesterszállás esetében utal utoljára az utazáshoz szükséges időre, az egyes helyeken eltöltött éjszakákra. Tiszasülynél két napot időztek, Tiszaroffon egy, Kuncsorbán és Mesterszálláson szintén egy-egy éjszakát töltöttek. A körút későbbi állomásainál (Szolnok, Jenő-pusztá, Alattyán) Radics István nem említi az eltöltött időt. Ennek alapján az első honkereső körút 8-10 napig tarthatott. Természetesen jó volna tudni, milyen évszakban indultak útnak.

46 Kuncsorbának állandó folyóvize nincs, nem volt.

47 Túri Szállások = mezőtúri tanyák. Ekkor valószínűleg állattartó tanya.

48 Mester Szállási Pusztá = Mesterszállás község.

Pusztának Szép folyó vize vagy, de minden felől a Szomszédok, úgy el csipkettek belőle, hogy majd csak fél Pusztának mondhatom,⁴⁹ az melly fölgye megmaradtott, Lapos, Székes, és gödrös. Demind az által magok Szemeikkel kívánván meg Látni, meg indultak, és a Körös⁵⁰ Vize mellé érkezhén, bizonyos Öcsödi⁵¹ embereket tanáltak, Kik a Vizezt Keczével halászták, mivel pedig ők olyan hállót Soha az előtt nem láttak, igen Csudálkoztak rajt,⁵² az után egy jó Pozsarat⁵³ vévén magok(na)k, jól Lakának és Lovakatis meg itaták. Tapasztalván pedig azon Pusztának Csekélységét más nap meg indulának, Szolnok⁵⁴ felé, aholis bizonyos jó ismérésse Titulált Radits Istvány Uramnak azt tanácsolta, hogy hamar Lakó helyet keresnek, hallotta, hogy túl a Tiszán Levő Jenei Pusztát,⁵⁵ ha valami jó Emberek meg Szállának, a Feir Barátok⁵⁶ oda engednék, ezen tanács adás mindnyájok(na)k teczésekre Léven Szolnokból Jenei Pusztára menének, egész Pusztának Széleit, hosszát meg járván, magoknak, minden tetovázás nélkül Lakó helyül el választották, ház helyeket mindenik magának, ahol teczett, ki mért, és kiki, amaga ház helyin a Karót a Földbe verte, az után egy háton magok(na)k Szöllő helyetis⁵⁷ tanálván, ott is ház hely Szerint, Szöllő földeketis osztottak magok(na)k, már helybe lévén a munka, ki tanúlták, hogy azon Pusztá volna, Alattyányon⁵⁸ Lakozó Nagy János, Feir Barátok Tisztartójára bízva, el indulván azért Titulált Radits Istvány Uram vezérlése, és mindenekben túle Származott igazgatás alatt épen Alattyányra, ameg nevezett Tisztartóhoz jutottak. Kinekis Szép köszöntések után Szándékjokat tudtára adtak, nem is volt haszontalan kérések, mert a Tisztartónak úgyis parancsolattya volt a Földes uraságtúl, hogy ha valamely Számos Papista Catholicus Emberek Jenei pusztát meg akarnák Szállani, jó Accordra⁵⁹ alatt, bizvást meg engedheti, ez így Léven az Egyesseghez fognak és úgy accordálnak egyes akarattal, hogy: minden pár jármos ökörtül, akarmennyi lészen fizessenek egy tallért, minden Tehéntül Két Iceze vajat, egy napi jutúl, három Iceze vajat; Közönséges Lakosok pedig öszveséggel tizenkét Szekér Szénát, Sóós halat, három akós hordóval, es tizenkét Pozsár frís halakat.⁶⁰ így s(z)épen

49 A pusztá települések esetében általános szokás volt, hogy területét a szomszédos lakott települések bérelték, és földműveléssel, vagy még gyakrabban legeltető állattartással hasznosították. A hosszú lakatlan időszak alatt pedig – s Mesterszállás esetében ez már több, mint egy évszázad volt – könnyen előfordulhatott, hogy a határjelek megsemmisültek, vagy tudatosan elrontották őket.

50 Körös = Körös folyó. A környék népnyelvében a folyó nevét mind a mai napig -zs-vel ejtik.

51 Öcsöd volt Békés megyei, most Jász-Nagykun-Szolnok megyei község

52 Kece = kecehaló. Jellegzetesen nagyvízi, folyóvízi használatra alkalmas szerszám. A nagyvizeket nélkülöző Jászságban ismeretlen.

53 Pozsár = ponty, halfajta. (Szinnyei 1897–1901. 204.) A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára szerint ismeretlen eredetű szó, a ponttyal való összekapcsolása téves. (TESz III. 1976. 271.) A „Megszálló levél” szövegösszefüggéséből a ’ponty’ jelentés mellett súlymérték értelmezésére is következtethetünk.

54 Szolnok = Szolnok városa, ma Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelye.

55 Jenei Pusztá (Jenei pusztá) = a jelenlegi Jászkarajenő község egyik alkotórésze.

56 Feir [fehér] Barátok = premontrei szerzetesek.

57 Szöllő hely = szőlőskertek, mindig szorosan hozzátartoztak ebben az időben a települések képéhez, gazdálkodásához még itt az Alföldön is.

58 Alattyány = Alattyán község.

59 Accordra = egyezsége.

60 Tizenkét pozsár frís halakat = ebben az összefüggésben a pozsár valóban nem pontynak, hanem súlymértékegységnek értelmezhető, s a jobbágyi járandóság mennyiségét jelentik. – Az adóalap, a dica, két jármos ökör volt. Ez után kellett volna fizetni: 1 tallért, amely a 18. században egyenlő volt fél körmőci arannyal vagy 2 rajnai német forinttal (ez volt a legáltalánosabban használt pénznem, amellyel a kunszentmártoni jegyzőkönyvekben és számadásokban is találkozunk, rhénus vagy rhénus forint néven), vagy 2 és két ötöd magyar ezüst forinttal volt egyenértékű; 1 iceze (icce) az kb. 0,9 liternek felelt meg, 2

az Egyesség meg Lévén Titulált Radits Istvány Uram Egy Icze Pálinkat hozatván áldomásnak,⁶¹ egyenlő képen meg kezdteték innya,⁶² azon közben Radits Istvány Uram parancsollya, hogy jőjön Notárus,⁶³ és Contrahállyanak,⁶⁴ midőn pedig a Contractus íráshoz fogna a Notarius, parancsollya Radits Istvány Ur, hogy így ird a Contractust: Hogy ezen alkunk, és egyességünk, meg másolhatatlanul, Örököszen, még a maradékunknális állandó Lészen. Ezen Czikkelyt halván a Tisztartó, fel ugrott, és protestált, hogy ő nem örököszen Contratált, hanem csak három Esztendeig, melyre Radits Istvány Ur felelt, hacsak három esztendeig (3. oldal) adod, tarcs magadnak, édes Tisztartó Ur, el indultak azért minnyájan és hoszas fáradozások után, ismét visza mentek magok Lakta fölgyökben Jász Apatira. Volt az utanis Sokszor egymás között beszélgetések, hogy valamelyik Pusztát, az mellyeket már meg vizgáltak. Szállják meg, de semmiképen egy más között meg nem egyezhettek, hanem, majd három esztendő rajtok el folyván, törtint, hogy Radits Istvány Ur Jász Mihály Telkire,⁶⁵ a Vizi Malomban menvén, több véle Lévő Társaival, akkoris az Lakó hely választás felől beszélgettek, halván Szavokat bizonyos Öreg Koldús, hozzájuk járúl, és így kezdi Szavainak folyamattját. Hallom édes fiaim, hogy némely némelly Pusztákat emlegettek, hogy meg kívánnatok Szállani, lássatok mit Cselekesztek, de Én Ugyan meg öregettem, Sok Helyeket ifiúságomtól fogvást össze jártam, de meg vallom édes fiaim, hogy sehol jobb Lakó Helynek való Pusztát nem láttam, mint túl a Körözs Vizin Szent Márton nevezetű Kún Pusztá légyen, ha valahova akartok Lakni menni, azon Pusztát el ne hagyatok. azon Öreg Embernek Szép Szavain meg nyugodván, már többenis egyes akarattal az el jövetelre magokat ajálván, Kún Sz. Mártony Pusztájának Szemléléssire meg indultak, és Öcsödnél a Körözs Vizin által jövéen, meg Szállottak, bizonyos öcsödi Sülye Mihály igen embersiges Embernél, Kiis mind magokat, mind Jóságokat jól tartván, egészen le rajzolta előttök Kún Sz. Mártonnak minden határjait, és valamiképen azon Öreg Ember nékiek meg mondotta a Szerint tanálták, már sok járások, kelések, fáradozások, és sok elme törések után, minnyájan meg nyugottak ezen Pusztának meg Szállásan, és Karóikat a földbe vervén, nagy örömmel vissza tértek Jász Apatira, és kevés idő múlva össze adák magokat; ezen Szám Szerint, amint itten még maradékunknakis emlékeztetinek, és más ujonnan a Kész fundusra⁶⁶ jövők(ne)k előttök hordozandó tisztesség tételnek jeliért, nevezet Szerint le rajzoltatnak, úgy mint ezen írásnak idejin, 1762-dik esztendőben, 13-dik napján Januariusnak, már sokszor nevezett Nzts. Radics Istvány Ur a Helségnek Sokszor bírója lévén, de Szemei világátúl meg fosztatván, idejenek 94-dik esztendeit Helségünkben el érvén, élő nyelvvel ezen Deductiót maga declaralta.⁶⁷ Meg Szállók pedig az többiek ezek: Tóth Máttyás, Radics Gergely, Nagy Miklós, Faragó Péter, Baktaj Mártony, Pente Istvány, Józsa János, Kiss Balázs, Szilvásj Mártony, Kovács János, Ju-

icce kb. 1,8 liter, az egy napi juhfejes után járó 3 icce vaj a teljes fejős juhnyáj utáni járandóság lehetett; a 3 darab akós hordóval mért szózott hal mennyisége már több volt, 1 akó = 64 budai icce, azaz kb. 58 liter.

61 Áldomás = szimbolikus jogi aktus, amely megpecsételi az adásvétel tényét.

62 Innya = inni. A lágyulás, a palatalizáció még a 20. század eleji kunszentmártoni nyelvjárásban is ismert volt.

63 Nótárus = jegyző.

64 Contrahál, contrahállyanak = szerződést kössenek.

65 Jász Mihály Telek = Jásztelek község.

66 Fundus = telek.

67 Deductio = nyilatkozat, declalaral = kinyilvánít, nyilatkozik.

hász Gáspár, Gyenes Albert, Gyenes János, és más Szegény sorsú emberek.⁶⁸ De az nevezettek az Helségnek első zsenégijében, a Határok ki keresésiben, és más minden impetitiók⁶⁹ ellen Szorossan és Hathamossan éjjel nappal dolgoztak: Kik(ne)k munkálkodások által a Posterítások,⁷⁰ már most békességben Laknak. Az meg Szállás volt Ao 1719. Pünkösöd Szombattyán.”

68 A visszaemlékezéssel ellentétben nem valószínű, hogy a szegénysorsúnak említett emberek annyira elesettek voltak. Hiszen egy új élet elindításához bizonyos anyagi tehetség (tőke, állatállomány, valamilyeni ingóság stb.) szükséges volt.

69 Impetitio = támadás, vád, kereset.

70 Posterítások = utódok.

KALOCSA KORA KÖZÉPKORI „ERŐTERÉRŐL”, EGY 18. SZÁZADI TÉRKÉP KAPCSÁN

BEVEZETŐ

Szegedi szakmai rendezvények, konferenciák alkalmával többször volt lehetőségünk Zombori Istvánnal „idegenvezetőként” is találkozni. Minden biztonnal sokak számára emlékeztetéseket történetei, ahogy az alsóvárosi ferencesekről vagy éppen a paprikáról mesélt. Számunkra ezek a helyzetek az egészséges lokálpatriotizmus példaértékű megnyilvánulásai lettek, olyan pillanatok, amelyekre a hasznos történeti információkon túl jellemző volt a magával ragadó vendégszeretet és a lakóhely iránti lelkesedés is. Érezhető volt az a „többlet”, amely nem elvárható, mégis az „élmény” meghatározó részévé vált a jelenlévők számára.

Az említett jó példát igyekeztünk követni, amikor köszöntésképpen egy „lokálpatrióta” témát választottunk: Kalocsa eredete, „régi dicsősége” kapcsán ugyanis szokás ezeréves érseki rangját, kiemelt egyházi szerepét hangsúlyozni, amelynek konkrét elemeiről, kezdeti jeleiről a történészek között régóta viták folynak.¹ A történeti írásokat az utóbbi évtizedben örvendetes módon gazdagították a régészek újabb vizsgálatai és publikációi.² Utóbbiaknál érthető módon hangsúlyos a történeti táj elemzése, így kapcsolódik témánkhoz a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár egy 18. századi térképe, Ruttkay Mihály 1763-as munkája a Duna Pest-Pilis-Solt vármegyei szakaszáról.³ Az említett vízrajzi térképen ugyanis a Duna fő medre és az attól keletre húzódó mocsarak-vízfolyások nyom-

1 A teljesség igénye nélkül, két fontos publikáció a témával kapcsolatban az utóbbi évekből: *Kosztai László*: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.) és *Thoróczkay Gábor*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Budapest, 2016. Benne különös tekintettel a következő fejezetre-tanulmányra: Viták keresztüztüzeben – A kalocsai érsekség korai történetének kutatása Katona Istvántól napjainkig. 209–217.

2 Szintén a teljesség igénye nélkül, két, témánk szempontjából fontos munka: Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-Bánya. Szerk.: *Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József, V. Székely György*. Kecskemét, 2014. (Archaeologica Cumanica 3.) Benne a Solt-Tételhegyre vonatkozó rész: *Castrum Tetel* program (Solt-Tételhegy), eredmények és perspektívák. 5–272. és *Gallina Zsolt–Varga Sándor*: A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárkőz a 10–11. században. Szeged–Budapest, 2016. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10.)

3 *Ruttkay Mihály*: A Duna Pest-Pilis-Solt megyei szakasza és a környező mocsarak vízrajzi térképe 1763-ban (Generalis Topographia Defluxus Danubii per Comitatus Articulariter unitos Pest-Pilis-Solth decurrentis...) A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban őrzött térkép jelzete: KFL.VIII.2.a.No.142 (183), mérete 135×57 cm, méretaránya 1:845190.

vonalán egy hajdani „nagy sziget” körvonalai rajzolódnak ki számunkra, amely Kalocsa kora középkori „erőterének” egyik fontos jele lehet...

A TÖRTÉNETI KUTATÁSOK „EREDŐJE”

A kalocsai érsekség 11. századi születésére vonatkozó történeti munkák eredményeit Tóth Tamás néhány éve összegezte, s ha a kutatások „közös nevezőjét”, azaz széles körben elfogadott állításait keressük, érdemes idéznünk rövid összefoglalójának megállapításait.⁴ Eszerint „*Kalocsa alapítása minden bizonnyal Szent István király uralkodásának első évtizedében történt, és Magyarország legkorábbi egyházmegyéi közé tartozik.*”⁵ Első püspöke Asztrik (Asrik, Aserik, Astricus ill. Anastasius), akit már érsekként is említene a források (életútjával kapcsolatban meghatározó a 12. századi Hartvik-legenda rá vonatkozó részének forráskritikai értelmezése), sőt Györffy György megjegyzése szerint a magyar „érsek” szavunk is Asrik nevéből eredeztethető.⁶ Asztrik utódainak megnevezése ugyanakkor nem volt következetes, még hosszú időn át előfordultak püspökként való említéseik is. Szokatlannak mondható továbbá, hogy Kalocsa neve mellett hamarosan felbukkant Bács is, s az egyházi formulák a későbbiekben a „Kalocsa és Bács kánonilag örökre egyesített egyháza” elnevezést használták. Ennek ellenére, a főegyházmegye középkori kétközpontúsága kapcsán a kutatók többsége ma egyetért abban, hogy Kalocsa és Bács ugyanazon egyházmegyéhez tartoztak.⁷ Mindkét helyen volt székesegyház és székeskáptalan, de a kalocsai és/vagy bácsi érseki címet egy adott időpontban mindig csak egy személy viselte.

KÉRDÉSEK ÉS BIZONYTALANSÁGOK

Témánkkal kapcsolatban az imént felsorolt néhány megállapításnál lényegesen több kérdést és bizonytalanságot lehet felvetni. Nem véletlen adta a „Viták keresztútjában” fejezetcímet irásának Thoroczky Gábor, amikor a kalocsai érsekség korai történetének kutatását tekintette át Katona Istvántól napjainkig.⁸ Thoroczky három problémakört is említ, melyekben a kutatók az idők során más-más álláspontot képviseltek, ezek: az alapítás időpontja, az első érsek személye és az egyházmegye jogállása. Véleménye szerint „*Kalocsán, az Árpádok egyik korai nagyfejedelmi vagy törzsi központjában 1002 táján hoztak létre egy püspökséget, amelyet hamarosan érsekséggé alakítottak.*” A Hartvik-féle Szent István-legendára hivatkozva (annak elbeszélését természetesen nem szó szerint értelmezve, de bizonyos elemeit hitelesnek tekintve) úgy véli, hogy a Sebestyén esztergomi érseket helyettesítő As(e)rik-Anasztáz főpásztori tevékenysége során, az 1000-es évek második felében Kalocsa érseki, metropolita székhely lett. A második érseki székhely létrehozásának lehetséges okaként a térítés intenzitásának növelését neve-

4 Tóth Tamás: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.) A vonatkozó fejezet címe: 1.1.1. Az érsekség születése a 11. században. 11–15.

5 Tóth: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye..., 13–14.

6 Uo., 14.

7 Uo., 14–15.

8 Thoroczky: Ismeretlen Árpád-kor..., 209–217.

zi meg a déli területeken, s az említett érseki rang római elismerését látja egy 1050-ből származó pápai levélben, amely megnevezi Györgyöt, a magyarok kalocsai érsekét egy besanconi oltárszentelés alkalmával.⁹

Thoroczkay saját véleménye mellett még egy jelentős álláspontot nevez meg, amely mentén napjainkban a középkorkutatók felsorakoznak. Ennek eredetét Kristó Gyula 1988-ban megjelent, vármegyéink kialakulásával kapcsolatos könyvében¹⁰ látja, az „iskola” későbbi, meghatározó képviselőjeként pedig Koszta Lászlót nevezi meg. Álláspontjuk ismertetésében kiemeli, hogy Kalocsa alapítási évét 1009-re teszik (1008–1009 táján pápai követség kereste fel Szent Istvánt, és három egyházmegyét is Róma legfőbb bazilikáinak templomcímeire szenteltek fel: Pécszet Szent Péter, Kalocsát Szent Pál, Egert Szent János apostol titulussal, mintegy az egyházmegyék szervezésének egy újabb hullámát jelezve), viszont Kalocsát címzetes (autokefál) érsekséggént tartják számon, amelynek joghatósága csak jóval később alakult ki.¹¹

Koszta László a kalocsai érseki tartomány kialakulásáról szóló könyvében az Esztergom mellett megjelenő, második magyar érsekség létrejöttének magyarázatait három nagy csoportba sorolta. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek a kelet-magyarországi térítés irányításával hozták összefüggésbe Kalocsa érsekséggé emelését. A második csoport fő forrása a Hartvik-féle, 12. század elején keletkezett Szent István-legenda, melyben Asztarik-Anasztáz életútjának adataiból, az érsek személyére és Sebestyén esztergomi érsek helyettesítésére vonatkozó információkból vezetik le a második magyar érsekség létrejöttét. Végül a harmadik csoport a 10–11. században a magyar társadalomban meglévő, vagy jelenlétüknek gondolt kettősségekből próbálta magyarázni a két érseki provincia létrejöttét, vagyis a magyar és fekete magyar megkülönböztetésével, a latin és bizánci kereszténység együttes jelenlétével, vagy a honfoglalás idején hangoztatott finnugor és törökös (onugor) etnikai, politikai és nyelvi elkülönülésével indokolják Esztergom és Kalocsa kettősségét.¹²

Koszta László könyvében gondosan számba vette az említett hipotéziseket, és felvetette a velük kapcsolatos nehézségeket, ellenérveket is, amelyek alapján megállapíthatjuk, hogy valamennyi elmélet „problémás”, s a rendelkezésre álló történeti források segítségével úgy tűnik, nem kaphatunk meggyőző választ a „miértekre”.¹³

A szerző figyelme ezután a 10. századi előzmények felé fordult, a múltban keresve a „megoldást”. Kalocsa egyházi-központi szerepének eredete ui. kétségtelenül összefügghet azzal, hogy a szakirodalom az Árpádok egyik 10. századi hatalmi központjának tartja a vidéket. S bár itt sem sorakoztathatók fel adatokban gazdag, részletező érvelések, a rövid fejezet végén Koszta László mégis tett néhány, számunkra fontos megállapítást: *„Összességében elfogadható, bár csak nagyon áttételesen igazolható, hogy Kalocsa 10. századi szerepének köszönhetette azt, hogy a kialakuló magyar állam egyik egyházi központja lett. Szent István székhelye, Esztergom mellett az Árpádok korábbi központjában is egyházmegyét hozott létre. Sőt, ha elfogadjuk, hogy Kalocsa eredendően érsekséggént szerveződött meg, akkor a két korai nagyfejedelmi központ mindegyike kiemelt szerephez jutott a szerveződő magyar egyházszerkezetben. Esztergom egy, a nyugati kereszténység felé nyitó nagyfejedelmi, majd királyi hatalom központjaként került centrális szerepbe a*

⁹ Uo., 210.

¹⁰ Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 442–446.

¹¹ Thoroczkay: Ismeretlen Árpád-kor..., 212.

¹² Koszta: A kalocsai érseki tartomány..., 11–12.

¹³ Uo., 12–31.

magyar egyházigazgatásban. Kalocsa pedig egy jobbára a Nyugattól elzárkózó, inkább a sztyeppe világával kapcsolatot tartó nagyfejedelmi hatalom egykori valamifajta központjaként vált a magyar egyház egyik centrumává."¹⁴

Ez a „dicső múltra” alapozó, ígéretes kezdet ugyanakkor csak egy lehetőség volt a jövő szempontjából, hiszen Koszta László megállapítása szerint a kalocsai érsekség az alapítást követő másfél évszázadban csupán „tiszteletbeli”, azaz tituláris érsekség volt, főpapjainak joghatósága a 11. században más püspökökéhez volt hasonló, hiányzott a saját suffraganeusok feletti ellenőrző hatalom, amely az érsekek számára kiemelt szerepet biztosít a főpapságon belül.¹⁵ A 11. század végén viszont már megkezdődött a rivalizálás a két érseki székhely között, s a 12. század elején indulhatott el az a folyamat, amely a kalocsai érseki tartomány kialakításához, az egységes magyar egyházi provincia felosztásához vezetett. Kalocsa szerepének erősödése, érseki tartományának kialakulása Koszta szerint a 12. század közepén (1156–1162 között) történhetett, és befolyásának növekedésére utal az is, hogy érsekei az 1160-as évektől már a trónért folytatott hatalmi harcok részesei lettek, szerepet vállalva a királyavató koronázásokban (a korábbi, 11. századi trónküzdelmekben még nem láttak a kalocsai érsekben királykoronázásra alkalmas főpapot, a szertartást csakis esztergomi érsekek végezték).¹⁶

A KALOCSAI ÉRSEKSÉG 10. SZÁZADI ELŐZMÉNYEIHEZ KAPCSOLÓDÓ MEGFIGYELÉSEK EGY 18. SZÁZADI TÉRKÉPEN

A kalocsai érseki uradalom térképtárának egyik kiemelkedő darabja Ruttkay Mihály kamarai mérnök 1763-as munkája a Duna Pest-Pilis-Solt vármegyei szakaszáról. A látványos kivitelű, gondosan illusztrált, színezett vízrajzi térkép külalakját tekintve is elűt az érseki birtokok művelését, határainak rendezését szolgáló gazdasági térképek sorától, amelyek általában jóval kisebb területekről készültek, és csak néhány települést érintettek. Érdekessége a rajzolt terület keleti határát adó, Ócsától Bajáig terjedő mocsarak és vízfolyások egybeolvadó vízvilága. A 18. század derekán, képzeletbeli csónakunkkal tehát Ócsától egészen Bajáig evezhetünk az ócsai lápon, Szittyós vizén, Kígyós medrén, Ūrjek (Örjeg) mocsarán át egészen Istvánmegye (Bajaszentistván) és a később megszűnt Pandúr település határáig. Az említett vízvonallal mellett találjuk Ócsa, Sári, Bugyi, Szabadszállás, Fülöpszállás, Akasztó, Kecel, Császártöltés, Hajós, Nádudvar (Nemesnádudvar), Kákony (később megszűnt) településeket.

Északon, Ócsa fölött a rajz sajnos véget ér (a térkép felső része sérült lehet, keretezése sem fejeződik be), egy „Lóförösző” tó még látható, amint a Csepel-sziget északi részének irányába fordul, de a Dunához vezető, közvetlen vízkapcsolat itt már nem ki-vehető.

A 18. századi, korainak mondható vízrajzi térképek célja éppen a hasonló vizek lecsapolása s a terület termőre fordítása volt, ezekben a vállalkozásokban színtezési munkájukkal Mikoviny Sámuel és Ruttkay Mihály mérnökök is meghatározó részt vál-

¹⁴ Uo., 35.

¹⁵ Uo., 52.

¹⁶ Uo., 79, 86.

laltak.¹⁷ A nagyszabású vízszabályozási munkák eredményeként a 19. században gyökeresen átalakult a táj képe. Ruttkay térképe még őrzi a régi, vízben gazdag világ lenyomatát, amelynek emléke a következő nemzedékekben halványult, majd fokozatosan kiveszett, s a 20. századi térképeken már természetesen nem észlelhető. A 18. századi térképen a Duna fő medre és az említett keleti vízhatár közötti, vízfolyásokkal gazdagon tagolt terület egy nagy összefüggő szigetvilág, amelynek életét a Duna határozta meg (árvízeivel, öntéstalajával, ártéri erdőivel, mocsaraival, fokokkal és halastókkal, „hátakra” települt lakossággal stb.). Az említett térségben, a Duna mentén haladva találjuk Taksony, Tass, Solt (Zolta) és Fajsz (Falicsi) Árpád-házi fejedelem- és vezérnevekre utaló településeket. Véleményünk szerint mindez megerősíti, jól alátámasztja a vidék 10. századi jelentőségének történeti munkákban is említett feltételezését. Egy ilyen nagy sziget (valójában szigetvilág, amely több kisebb tájra is osztható, és pl. a Csepel-sziget is része) igen fontos, központi szerepet játszhatott a Kárpát-medence uralmában és irányításában az Árpád-korban, szállásterületként vagy éppen búvóhelyként, vadászatra és halászatra is kiváló lehetőségeket nyújtva. Az egykori táj emlékét a mai ember számára leginkább a Gemenci erdő idézi.

A nyugati kereszténység felé nyitó nagyfejedelmi, majd királyi hatalom számára ez a vidék valóban az elzárkózó múlt, a sztyeppe világával kapcsolatot tartó fejedelmek emlékét idézhette, ahogy Koszta László fogalmazott könyvében. Szent István valószínűleg ennek az emléknek, s az itt élő népeknek adta meg a tiszteletet Kalocsa érsekségével. (Érdekességgént jegyezzük meg, hogy voltak, akik Kalocsa nevét is személynévből, Szent István rokonságából eredeztették, első királyunk felmenői között említve a Kalotha vagy Kalocha nevet.¹⁸)

S hogy miért volt fontos az említett „tisztelet”, milyen lehetőségekkel járt, vagy mitől mentesült Kalocsa vidéke az érseki székkal? Véleményünk szerint a kezdeményezést rövid távon inkább az motiválhatta, hogy a „régí központ” mentesüljön az „új központnak” történő alárendeltségtől. Az érseki cím ugyan kezdetben nem jelentette Kalocsa „egyenjóságát” Esztergommal, de mégis egyfajta kiemelést-kiváltságot biztosított a többi egyházmegyéhez képest, amikor Esztergom metropolita-tartományi jogait gyakorolta. Hosszú távon pedig benne volt a lehetőség, hogy tartalommal töltsék meg, ahogy az a következő évszázadokban be is következett, Kalocsa teljes jogú, önálló érseki tartományának formájában. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kalocsa kezdeti viszonyait feltehetően inkább a „rendszerátalakítás” történelmi helyzetből adódó kompromisszum igénye és az ebből születő „szokásjog” határozta meg, és működése csak a későbbiekben helyeződőtt az általánosan érvényes kánonjogi alapokra.

Ruttkay Mihály 1763-as térképét a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár reprint változatban két alkalommal is kiadta az elmúlt évtizedben,¹⁹ elsősorban Kalocsa vidékén, az említett nagy sziget Solttól délre eső területének településeinek sikerült terjeszteni példányaikat, és növelni ismertségét. A térkép adatait, képét a szakirodalomban főként régészeti és helytörténeti munkákban idézték.

17 *Dóka Klára*: A Duna-mappáció (1823–1845). Történeti áttekintés. Megjelent egy digitális forráskiadvány, DVD-ROM részeként: A Duna-mappáció. A Duna folyó magyarországi szakaszának térképei (1819–1833) az osztrák határtól Péterváradig. Szerk.: Tóth G. Péter. A tanulmány szövegét az interneten lásd <http://www.dunamappacio.hu/tanulmanyok/dokaklara.pdf> (letöltés: 2018.11.30.), 7.

18 *Dr. Murányi Károly*: Honnan ered Kalocsa neve? Kalocsai Néplap, LXVI. évf. 2. szám, 1942. január 10. 4.

19 A második kiadás ismertetését, képét lásd a levéltár honlapján: <https://archivum.asztrik.hu/?q=content/duna-pest-megyei-szakasza-1763-ban> (letöltés: 2018.11.30.)

RÉGÉSZETI EREDMÉNYEK ÉS REMÉNYEK

2016-ban Gallina Zsolt és Varga Sándor szerkesztésében, számos további szerzővel és munkatárssal, több intézmény közös kiadásában jelent meg az a hiánypótló kötet, amely a Kalocsai Sárköz 10–11. századi viszonyait, a térség régészeti kutatásainak eredményeit ismerteti.²⁰

Gallina Zsolt a Kalocsai Sárköz természeti és történeti földrajzát ismertető írásában megállapítja, hogy „*A történelmi időkben már a mai medrében folyt a Duna, de még a magyar honfoglaláskor is volt egy nagyobb, kanyargós, keleti ága, amely a mai Dunavölgyi főcsatorna nyomvonalán haladt Akasztótól a bajaszentistváni összefolyásig... A honfoglalás idején még kifejtett folyómeder volt az Örjeg és az ettől északra levő Turján vonala, ami sziget jelleget adott egykor a vidéknek... ez az ág a 10–15. század között Harta és Dunapataj között torkollott a Dunába, vagyis eddig tartott a Csepel-sziget. E két folyóág alkotta a Nagy-szigetet, melybe a Kalocsai Sárköz is beletartozott... E területet már az Árpád-korban is Sárköznek nevezték.*”²¹ Az írás egyébként többek között Ruttkay Mihály térképét is említi és képét is közli.²²

Romsics Imre szerint a dunántúli Sárvíz és a Duna óholocén ága, az Örjeg közötti terület volt az „eredeti” Sárköz, amely a mai dunántúli és kalocsai Sárközt is magába foglalta. „*Ez a vízország nem tartozott sem a Dunántúlhoz, sem az Alföldhöz, hanem a kettő közötti átmenetet képezte. A Szekešvárdi-Dombvidék és a Duna-Tisza közti homokhátság közötti mocsaras Duna-teknő tehát inkább összekötő kapcsot jelentett. Inkább a mocsárvilág két széle, a dunántúli és az alföldi képezett választóvonalat.*” A Duna fő ága emiatt közigazgatási határnak sem volt igazán alkalmas, már Pesty Frigyes is megjegyezte, hogy „*a Sárköz a legrégebb korban tán nem is volt a Duna által elválasztva, azaz, hogy a Dunának egykor oly folyása lehetett, mely által a mai solti székek déli részei közvetlenül Tolna és Fejér megye területével összefüggtek*”. Borovszky Samu megállapítása szerint Solt és Kalocsa a középkorban a Dunántúlhoz tartozott, és Győrffy György is Fejér vármegye területként határozta meg a térséget, Bodrog és Fejér vármegye határát kb. Bogyiszló, Dúsnok és (Nemes)Nádudvar vidékére helyezve.²³

A könyv településhálózatot ismertető részében említik az Árpádok helyi uralmára utaló, személynévi eredetű helyneveket: Solt, Fajs, Taksony, Koppány, Szentkirály, Szentistván, Tass, Csanád (Dunavecse határában), Ölle-Üllő (Harta határában), Csanád (Érsekszanád). Kalocsa közeli vidéke kapcsán ugyanakkor megjegyzik a város szigetszerű elzártságát. Később, a 11. század végétől a 12. század végéig, több mint egy évszázadon át Bácsón tartózkodtak az érsekek. Kalocsa közelében nem volt rév a Dunán, nem ismerünk városiasodást jelző kolduló rendet, monostort vagy társaskáptalant sem, nincsenek információk pénzügyi hivatalról (vám), céhekről, ítélőszékről. Kubinyi András ún. centralitási pontszámítása alapján az utolsó helyen állt a város a főpapi székhelyek

20 A könyv említését lásd a 2. lábjegyzetben. Munkatársak voltak: Balázs János, Barkóczy Péter, Bereczki Zsolt, Cseh Gabriella, Gulyás Gyöngyi, Kovács Árpád, Költő László, Marcsik Antónia, Molnár Erika, Pánya István, Romsics Imre, Sipos Enikő és Török Béla. A kiadók: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Viski Károly Múzeum, Kalocsa.

21 Gallina–Varga: *A Duna-Tisza közének...*, 23.

22 Uo., 15, 23.

23 Uo., 27.

között, vagyis egyházi központjának intézményein-épületein kívül alapvetően fejletlen, mezővárosi képet mutatott.²⁴

Kilépve a Kalocsai Sárközből, de még a fentiekben említett nagy sziget(világ) területén maradva, a térség erőterének megítélése szempontjából nagyon fontosak lehetnek a Solt-Tételhegyen folytatott régészeti ásatások. A kutatások sokoldalúságát több mint húsz szerző tizenhét tanulmánya jelzi, a 2014-ben megjelenő kötetben a projekt főbb eredményeit a munkálatokat irányító Szentpéteri József ismertette.²⁵

A Kalocsai Sárköz és a Solti síkság határán fekvő Tételhegy (Tételhalom) már az Árpád-kor előtti időkben is hatalmi központként szolgálhatott, vizsgálatát indokolja, hogy népvándorlás korról szóló összefoglalások a Duna–Tisza-közére teszik a késő avar kor szak hatalmi központját, ill. máig ismeretlen a magyar fejedelmi központ helye a 970-es éveket megelőzően (Esztergom előtt). A *Tétel* név az egyik feltevés szerint török eredetű (Törtel), és ’négy vidék ura’ a jelentése. Földrajzi fekvése, elhelyezkedése pedig a középkori Fejér megyében a megye dunántúli központja, Alba Regia, ill. a későbbi érseki központ, Kalocsa szempontjából is közelinek mondható.²⁶

A 2007–2013 között folytatott kutatások a közeljövőben várhatóan folytatódnak; bíznunk benne, hogy a térség régészeti feltárásaival további adatok nyerhetők majd a fentiekben említett nagy sziget(világ) 10. századi történetéhez.

²⁴ Uo., 330.

²⁵ *Szentpéteri József*: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). In: Somogyvári – Szentpéteri – Székely: Településtörténeti kutatások, 7–22. (lásd a 2. sz. lábjegyzetet).

²⁶ *Szentpéteri József*: Castrum Tetel – egy őskori földvár Anonymus Gestájában? MúzeumCafé, 2007. október 18–20. Interneten lásd a Castrum Tetel honlapján: <http://castrumtetel.btk.mta.hu/ismerteto/castrum-tetel-egy-oskori-foldvar-anonymus-gestajaban> (letöltés: 2018.11.30.)

A MAGYAR MEDIEVISZTIKA EGY KEVÉSSÉ ISMERT FORRÁSA

*A Libri formatarum és bejegyzései**

A középkori egyházi társadalom¹ vizsgálata során egyáltalán nem elhanyagolható szempont, hogy annak egyes tagjai az egyházi rend szentségének fokozatai közül melyik grádust, mikor (ha egyáltalán) és hol vették fel. Mindez magától értetődő, hiszen a papság alapfeladatát a hívek lelki gondozása, vagyis a szentségek kiszolgáltatása, a szentmise bemutatása képezte. Tulajdonképpen a bölcsőtől egészen a sírig végigkísérték őket földi pályájukon, sőt a késő középkorban egyre gyarapodó kegyes alapítványok révén a donátorok és családtagjaik halálát követően is imádkoztak és miséket celebráltak az elhunytak üdvösségéért.² A presbiteri ordó felvétele tehát ezek alapján (elméletileg) a szekuláris klérus tagjaival szemben támasztott alapkövetelménnyé kezdett válni. Mindez azonban egy hosszú folyamat eredményeként csak a Trentó Zsinatot (1545–1563) követően lett általánossá.³ Jól szemlélteti a késő középkori helyzetet Szatmári György esztergomi érsek (1522–1524) példája, aki több kortársához hasonlóan évekig nem vette fel az egyházi rend szentségének magasabb fokozatait, noha számos egyházi javadalmat viselt. Több kisebb beneficiumot követően a veszprémi (1499–1501), majd pedig a váradi egyhámszékeségre került (1501–1505), ám ekkor is még csak a kisebb rendek birtokában volt (*in minoribus ordinibus dumtaxat constitutus*). Több folyamodványt is benyújtott annak érdekében, hogy áldozópappá szentelését bizonyos ideig elhalaszthassa.⁴ Végül 1505. szeptember 4-én kelt brévéjében II. Gyula (1503–1512) engedélyezte számára a magasabb egyházi rendek felvételét és az általa választott főpapok általi püs-

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4 Bolyai+ kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint az MTA TKI támogatásával készült. A szerző a PTE BTK Történettudományi Intézet egyetemi docense, valamint az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

1 Erre összefoglalóan lásd *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 2007. E kötet egyes részeinek elavultságára, kritikájára legújabban lásd *C. Tóth Norbert*: A „Mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) Pécs, 2017. 11–34.

2 Erre lásd *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 2000 (reprint), 66–93.; *Angenendt, Arnold*: Offertorium. Das mittelalterliche Meßopfer. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen Bd. 101.) Münster, 2013.; *Fedeles Tamás*: „*Medicina contra peccata mundana*”. Késő középkori főúri misealapítványok. Századok 148 (2014:2) 443–469.

3 A zsinat alapvető feldolgozására lásd *Jedin, Hubert*: Geschichte des Konzils von Trient. Bd. I–IV. Freiburg i. Bg. 1977³. – A papság képzésének megújítására lásd *Gárdonyi Máté*: A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában. (Studia Theologica Budapestinensia 27) Bp., 2001.

4 Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV, ed. *Vilmos Fraknói – József Lukács*, Budapest 1896–1907 (= MREV), IV. 82. és 2. jegyzet.

pökké konszekrálását.⁵ Szatmári esetében nem ismertek szentelésének körülményei, a magasabb rendekre történő promóciója, majd püspöki ordinációja azonban bizonyosan megtörtént, 1506 őszén – immár pécsi püspökként (1505–1522) – ugyanis szülővárosában, Kassán, a Szent Erzsébet-templomban bemutatta első szentmiséjét.⁶

Joggal merül fel a kérdés: ha a Szatmárihoz hasonló, közismert egyháziak esetében mindössze közvetett adatok tudósítanak szentelésükkel kapcsolatban, akkor az egyházi társadalom középrétegét alkotó kanonokok, a városi és a mezővárosi plébánosok, valamint az alsópapság tagjai, az általában a névtelenség homályában megbújó vidéki plébánosok, káplánok, kápolna- és oltárigazgatók tömege esetében mindez egyáltalán vizsgálható-e? S amennyiben igen, milyen jellegű források foghatók vallatóra a téma kapcsán? Elsőként a hazai provenienciájú kútfőket érdemes emlitenünk, hiszen joggal várható, hogy a magyar klérus egyes tagjaira vonatkozó források a Kárpát-medencei levéltárakban maradtak korunkra. A *Hungaricana* portál⁷ levéltári adatbázisának segítségével végzett „szondázó” vizsgálat eredményeként azonban mindössze 29 klerikus szentelését dokumentáló oklevélre bukkantam.⁸ Minden valószínűség szerint célzott kutatással e számot valamelyest növelni lehetne, azonban az arányok számottevően bizonyosan nem változnának, mivel a 15. század végén óvatos becslések alapján is legkevesebb 12 000 fő tartozhatott a klérushoz, döntően a plébániai papság soraiba.⁹ De vajon mi lehet e jelenség magyarázata?

Az évszázadok során a középkori magyar okleveles anyagot ért pusztulás mértéke közismert,¹⁰ s jóllehet mindez a papszentelésekre vonatkozó forrásokat sem kímélte, mégsem célszerű a promóciókról kiállított igazolások elkallódását pusztán a kedvezőtlen körülményeknek tulajdonítani. A szentelési dokumentumok magától értetődő módon személyes jellegű okmányok, s ebből következőleg csak az oklevélnyerők számára voltak fontosak. Éppen ezért halálukat követően értéktelenné váltak, így megőrzésükre sem fordítottak különösebb figyelmet.¹¹ Tulajdonképpen ez nem is meglepő, hiszen mind az egyes familiák, mind pedig az intézmények számára a birtokokra vonatkozó jogbiztosító

5 „Nos igitur a quocunque Catholico Antistite gratiam et communionem Apostolice Sedis habente quem eligendum duxeris, qui duobus episcopis eandem communionem habentibus secum assumptis aliquo dominico vel alio festo die huiusmodi consecrationis munus recipere possis et valeas”: ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Kaprinay-gyűjtemény B, vol. 65. 69. sz. (118–119).

6 *Farbaky Péter*: Szatmári György, a mecénás. (Művészettörténeti Füzetek 27) Bp., 2002. 17.; *Fedeles Tamás*: A 14. század derekától Mohácsig. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümeği József. (A Pécsi Egyházmegye története I) Pécs, 2009. 109–154, itt: 139.

7 <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/> (utolsó hozzáférés: 2019. január 22.)

8 Az oklevelek jelzete a következő: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 200 599, 201 597, 203 910, 203 986, 209 059, 218 962, 220 220, 226 297, 226 862, 247 923, 253 727, 264 483, 278 332 – Diplomatikai Levéltár (= DL) 17 437, 17 985, 20 733, 39 912, 41 900, 43 713, 43 693, 46 101, 46 109, 46 213, 47 195, 60 929, 66 611, 86 082, 94 275.

9 A 14. századi pápai tizedjegyzékek alapján végzett számítások szerint megközelítőleg 4300 plébánia működött a Kárpát-medencében, amely a későbbiekben sem változott jelentős mértékben. *Romhányi Betarix*: Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén. (s. a.) – A kalkulációban Romhányi Beatrice volt segítségemre, amit ehelyütt is köszönök.

10 A középkori okleveles anyagra lásd *Borsa Iván*: A magyar medieviztika forráskérdései. Levéltári Közlemények 44–45. (1973–1974) 103–121. – Buda és Pest középkori levéltárait lásd *Kenyeres István*: A főváros középkori levéltárainak sorsa. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Főszerk. Homoki-Nagy Mária (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica 75) Szeged, 2013. 369–382, itt: 378–379.

11 A középkori magyar levéltárak használatára lásd *Szende, Katalin*: The Uses of Archives in Medieval Hungary. In: The Development of Literate Mentalities in East Central Europe, eds. Anna Adamska and Marco Mostert. Brepols, 2004. 107–142.

oklevelek megőrzése volt a legfontosabb. Elsősorban a családi levéltárakban számíthatnánk szentelési iratokra, azonban óvatosságra int, hogy a fentebb említett 29 személy papszentelési okmányai közül csupán hét található egy-egy familia archívumában.¹² Görgey Péter szepesi kanonok esete jól szemlélteti az ilyen típusú igazolások fennmaradásának esetlegességét. Pietro Isvalies bíboros legátus adott engedélyt számára, hogy bármely katolikus főpaptól, tetszőleges időpontban felvegye a szent rendeket (1502). Az egykor függőpecséttel ellátott diploma a Görgey-család levéltárában maradt korunkra,¹³ azonban a szentelési okmányt hiába keressük az említett gyűjteményben – nyilvánvalóan elkallódott. Természetesen az oklevelek pusztulása nem csupán a későbbi korok számlájára írható, hiszen a korabeli események (pl. hatalmaskodások, tűzvészek), az emberi hanyagság, illetve az iratselejtezés egyaránt szerepet játszottak a folyamatban, amelyre a következő eset is felhívja a figyelmet. 1427 nyarán Linzi Boldizsár passauai egyházmegye klerikus felkereste a római *Santa Maria sopra Minerva*-templom melletti dominikánus kolostorban működő Johann Sydenneger közjegyzőt. Látogatásának célja egy hivatalos okirat kiállíttatása volt, amellyel igazolni kívánta, hogy két évvel korábban Máté nándorfehérvári püspök, az esztergomi érsek *suffraganeus* őt az esztergomi székesegyházban sorra kerülő általános ordináció során alszerpappá szentelte. Minderre azért volt szüksége, mivel a promócióról kiállított nyugtát időközben elvesztette (*tales formatas et litteras ordinationum antedicti domini Mathei suffraganei perdidisse et amisisse*),¹⁴ ám az igazolás a magasabb rendek Rómában történő felvételéhez nélkülözhetetlen volt.

Magától értetődő módon a papszentelések a középkori Magyar Királyság területén is a megszokott események közé tartoztak, annak ellenére, hogy a korábbi periódushoz képest sokkal kedvezőbb forrásadottságú 15–16. századból is csak véletlenszerűen maradtak fent ilyen alkalmakról tudósító eredeti oklevelek. Három késő középkori formuláskönyv vonatkozó bejegyzései szintén az általános praxist támasztják alá. Időrendben haladva, Veit Hündler karmelita szerzetes, vidini (bodonyi) címzetes és pécsi segédpüspök (1447–1469) több, általa Pécsen végzett klerikusszenteléssel kapcsolatos oklevélmintát illesztett hivatalviselését követően összeállított leveleskönyvébe.¹⁵ A Nyási-kódexben korunkra maradt, a 16. század elején kompilált esztergomi formuláriumban ugyancsak több, promóciókkal kapcsolatos oklevélminta található, amelyek közül néhány a magyarok itáliai promóciójának általános gyakorlatára utal.¹⁶ Végül két, 16. századi eredetű ferences kollektióra érdemes még helyütt utalni, amelyek a reguláris klérus tagjainak szentelésével kapcsolatos dokumentumok közül őriztek meg néhányat az utókor számára.¹⁷

12 Ezek a következők: Balpatak (DL 39 912), Sallér (DL 94275), Erdődy (DF 278 332), Blagay (DL 66 611), Sztáray (DL 86 082), Máriássy (DL 60 929), Toldalagi (DL 257 534).

13 DL 63 880.

14 DL 43 713.

15 Személyére és segédpüspöki tevékenységére lásd *Fedeles Tamás*: Középkori pécsi segédpüspökök. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22 (2010:1–2) 5–20, itt: 15–18. A leveleskönyv jelentős részét kiadta: *Koller, Iosephus*: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII, Pestini–Posonii, 1782–1812. IV. 246–359. Az eredeti kódexet Klosterneuburgban őrzik, jelzete: Cod. 941. – A kódex vonatkozó részeinek digitális felvételeit Sarbak Gábornak ezúton is köszönöm.

16 Pl. Formularium Ecclesiae Strigoniensis. Közreadja *Erdő Péter bíboros, Szovák Kornél, Tusor Péter*. Munkatársak: Sarbak Gábor, Horváth Terézia, Porubszky Ádám. (Collectanea Studiorum et Textuum I/4.) Budapest, 2018. 24–25. és 118. sz.

17 Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 432. fol. 98v–100v; és Oct. Lat. 775. fol. 116v–118v. – Az átiratokat Molnár Antal bocsátotta rendelkezésemre, önzetlen segítségét helyütt is köszönöm. A késő közép-

A külföldi eredetű, köztük a *Curia Romana* központi hivatalaiban készült hasonló jellegű dokumentumokat sem tartották a hazaiaknál nagyobb becsben. Mindezt kellően szemlélteti, hogy – ismereteim szerint – mindössze két, Rómában kelt eredeti, magyar vonatkozású szentelési nyugta maradt fent,¹⁸ noha a vizsgált korszakban dokumentáltak több száz magyar származású, illetve magyar egyházi javadalommal rendelkező klerikus vette fel az egyházi rendek különböző fokozatait az Örök Városban. E jelenség persze különösebben nem meglepő, hiszen a kifejezetten személyes jellegű, eredeti oklevelek csekély része maradt mindössze korunkra *in partibus*.¹⁹ A klerikusszentelésekkel kapcsolatban csupán egyetlen magyar esetet ismerek, amikor a promócióra vonatkozó kérvények nyomán kiállított eredeti római engedély, valamint a szentelés tényét igazoló oklevél egyaránt fennmaradt. 1469-ben Berendi Bak Gáspár szepesi prépost egymást követően három szupplikációt nyújtott be az Apostoli Penitenciária hivatalához, amelyekben az egyházi rend szentségének felvételével kapcsolatos kéréseit fogalmazta meg. Egyrészt – minthogy ekkor Itáliában tanult – a hivatal vezetőjének hozzájárulását kérte, hogy tanulmányai színhelyén szenteltethesse fel magát. Másrészről pedig szabálytalan állapota (*irregularitas*) alóli felmentésért folyamodott, amelyet korábban a törökök és a husziták elleni hadjáratokban való részvételével vont magára. Miután a Filippo Calandrini nagypenitenciárius nevében kiállított licencia alapján a bolognai püspöki helynök is hozzájárult a promócióhoz, Matheus de Pontremulo segédpüspök Gáspárt a bolognai székesegyházban alszerpappá szentelte. A szepesi prépost két folyamodványát, az engedélyeket, valamint a szentelési igazolást egyaránt az általa irányított intézmény, a Szepesi Káptalan Magánlevéltára őrizte meg.²⁰

Korszakunkban, az egyházmegyei központokban a tömeges, ún. általános szentelések (*ordinationes generales*) elterjedtek voltak, amint a fennmaradt szentelési bizonyítványok vonatkozó utalásaiból sejthető, amely gyakorlatot Miklós egri vikárius oklevele teszi kétségtelenné. Az 1425. december 19-én kiállított – s vélhetőleg a székesegyház kapujára kifüggesztett – diplomában a helynök arról tájékoztatta a kandidálókat, hogy az egri segédpüspök a következő szombaton fogja tartani a soron következő általános szentelést (*sacri clericorum ordines celebrabuntur*), a részvétel feltétele (*volentes igitur promovere*) pedig a kötelező vizsgálatra az előírt helyen és időben történő megjelenés.²¹

kori ferences formuláriumokra lásd *Molnár Antal*: Magyarországi obszerváns ferences formuláskönyvek a 16. század elejéről. In: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám – Zombori István. (METEM Könyvek 85) Budapest, 2016. 203–212.

18 DF 209 059, 257 534.

19 Salonen, Kirsi: Zur Kommunikation zwischen der Pönitentie und der Provinz von Uppsala. In: *The Roman Curia, the Apostolic Penitentiary and the Partes in the Later Middle Ages*. Edited by *Kirsi Salonen, Christian Krötzel*. (Acta Instituti Romani Finlandie vol. 28) Roma, 2003. 23–31, itt: 24.; *Érszegi Géza*: A Paenitentia Apostolica dokumentumai „in partibus”. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. i. m. 199–221.

20 Az ügy részletes ismertetését, valamint a források közlését lásd *Fedele Tamás*: Mátyás seregéből az Úr szolgálatába. Esettanulmány az Apostoli Penitenciária klerikusszentelésekben játszott szerepéhez Mátyás király korában. *Pontes* 1 (2018) 95–114. – Az intézmény a dokumentumok megőrzésére kiemelkedő figyelmet fordított, ugyanis az említett okmányok mellett fennmaradt Gáspár bolognai jogi diplomája is (1472). *Szoka, Stanisław A.*: Il Diploma di Dottorato di Kasper Back (Università di Bologna, anno 1472). *Annali di Storia delle Università Italiane* 16 (2012) 267–274.

21 *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára I. 1319–1526. Bp., 1910. 150. sz. – Regesztája: Zsigmondkori oklevéltár I–XIII (1387–1426), szerk. *Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor*: (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) Bp., 1951–2017. (= ZsO) XII. 1311. sz.

Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy minden valószínűség szerint a magyar püspöki székhelyeken is gondosan feljegyezték egykor a szentelési procedúrával kapcsolatos legfontosabb adatokat, így az ordinátor nevét, a promóció időpontját és helyét, a felszenteltet nevét, egyházmegyéjüket, az általuk viselt javadalmakat, valamint a felvett ordó fokozatait, azonban e dokumentumok közül sajnálatos módon egyetlenegy sem maradt fent. Mindazonáltal az úgynevezett szentelési listák vagy könyvek (*liber ordinandum*) készítése általános gyakorlatnak számított Európa-szerte, a közeli Stájerországtól egészen a Brit-szigetekig; ez utóbbi helyről ismert a legtöbb ilyen jegyzék.²² A seckauai püspökök által, illetve megbízásából 1425 és 1507 között végzett szentelésekről fennmaradt regiszterek kiváltképp figyelemre méltóak számunkra, ugyanis mintegy 30 magyar, többségében győri egyházmegyes klerikus promóciójára vonatkozó bejegyzést tartalmaznak.²³

Az eddig elmondottak tükrében tehát kétségtelen, hogy a középkori magyar klerikusszentelések szisztematikus vizsgálatához a sporadikus hazai forrásanyag finoman

22 Néhány régió a teljesség igénye nélkül. Franciaország: *Tabbagh, Vincent*: Effectifs et recrutement du clergé séculier français à la fin du Moyen Âge. In: *Le Clerc séculier au Moyen Âge*. Paris, 1993. 181–190. – Anglia: *Bennett, H. F.*: Medieval Ordination Lists in the English Episcopal Registers. In: *Studies Presented to Sir Hilary Jenkinson*. Ed. by J. Conway-Davis. London, 1957. 20–34.; *Davis, Virginia*: Rivals for Ministry? Ordinations of Secular and Regular Clergy in southern England c. 1300–1500. In: *The Ministry: Clerical and Lay*. Eds. W. J. Sheils – Diana Wood. (Studies in Church History 26.) Cambridge, 1989. 99–109.; *Dohar, William J.*: Medieval Ordination Lists. The Origins of a Record. Archives 20 (1992) 17–35.; *Sun, Jian*: The Clergy of the Diocese of Hereford in the Later Middle Ages. PhD-thesis, Birmingham, 2015. (Kézirat); *Thornton David E.*: How Useful are Episcopal Ordination Lists as a Source for Medieval English Monastic History? *Journal of Ecclesiastical History* 69 (2018:3) 493–530. – Itália: *Piana, Celestino* – *Cenci, Cesare*: Promozioni agli ordini sacri a Bologna e alle dignità ecclesiastiche nel Veneto nei secoli XIV–XV. (Spicilegium Bonaventurianum 3) Quaracchi, 1968.; *Curzel, Emanuele*: Attraverso le Alpi. Mobilità clericale fra XIII e XV secolo. *Annali dell’Istituto Storico Italo-Germanico in Trento* 30 (2004) 207–223.; *Hay, Denys*: The Church in Italy in the Fifteenth Century. Cambridge, 1979³.; *Sambin Paolo*: Chierici ordinati a Padova alla fine del Trecento. *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 2 (1948) 381–402.; *Uő*: Altri chierici ordinati a Padova nella seconda metà del sec. XIV. *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 6 (1952) 386–407.; *Bianchi, Silvana Anna*: Chierici ma non sempre preti. Itinerari clericali nel Veneto fra la fine del XIII e gli inizi del XV secolo. In: *Preti nel medioevo*. (Quaderni di storia religiosa 4) Verona, 1997. 47–91.; *Marin, Eugenio*: Generaliter clerici nuncupantur omnes qui in ecclesia Christi deservunt. Chierici ordinati a Portogruaro alla fine del Trecento. *Atti dell’Accademia “San Marco” di Pordenone* 12 (2010) 87–110. – Ibéria: *Carcel Ortí Milagros*: „Ad servitium ecclesiae dedicandi”. Clerigos aragoneses ordenados en Valencia en el siglo XV. *Aragon en la Edad Media* 16 (2000) 163–183 – Stájerország: Die Weiheregister der Seckauer Bischöfe vor der Reformation 1425–1507. Einleitung von Karl Amon, Register von Maria Mairold. (Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 9) Graz, 1988.; Das Weiheregister des Lavanter Bischofs Leonhard Perul 1509–1536. Einleitung von Karl Amon, Register von Maria Mairold. (Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 10) Graz, 1994. – Csehország: *Podlaha, Antonín*: Liber ordinationum cleri 1395–1416. (Editiones archivi e bibliothecae s.f. metropolitani capituli Pragensis IX) Pragae, 1922.; *Hledíková, Zdeňka*: Svěcení duchovenstva v Církvi podjednou. Edice pramenů z let 1438–1521. Ordinationes clericorum in ecclesia „sub una specie”. Editio fontium ad Bohemiam Moraviamque spectantium annis 1438–1521. Praha, 2014. 57–131.; *Doležalová, Eva*: Ways of Clerics to Ordination in the post-Hussite Bohemia – an Outline. In: Roma – Praha–Řím, Omaggio a Zdeňka Hledíková, a cura di Kateřina Bobková-Valentová – Eva Doležalová – Eva Chodějovská – Zdeněk Hojda – Martin Svatoš, (Bollettino dell’Istituto Storico Ceco di Roma, supplemento 2008) Praha, 2009. 145–158, itt: 150–154.

23 A győriek mellett néhány zágrábi, valamint esztergomi egyházmegyéist is találunk közöttük. Mindezt nyilván a földrajzi távolsággal magyarázhatjuk. Die Weiheregister, passim. A győri egyházmegyésekre lásd *Fedeles Tamás*: „Ad omnes sacros ordines promoveri”. Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban. *Arrabona* 53–56 (2015–2018) 77–144, itt: 141–143 (Függelék II).

foglalmazva sem biztosít kellő bázist, a római Kúriában történő promóciók gyakorlatára vonatkozóan pedig mindössze a jelenség tényét jelző néhány hazai dokumentum utal. Minthogy a kúriai szentelések a 15. századtól kezdve tömegessé váltak,²⁴ joggal várható, hogy a hatalmas vatikáni forrásanyagban e jelenségnek is kézzelfogható nyoma maradt, s így a magyar klerikusok római szenteléseiről is értékes információkra bukkanhatunk.

Lukcsics Pál (†1936) 1924 és 1926 között folytatott római kutatásai során lett figyelmes a kúriai szentelésekkel kapcsolatos magyar adatok tömeges feltűnésére a vatikáni forrásokban.²⁵ A Vatikáni Titkos Levéltár két jelentős (másolati) iratsorozata, a *Registra Supplicationum* és a *Registra Lateranensia* 1417 és 1455 között keletkezett köteteinek tüzetes áttekintése során ugyanis a magyar vonatkozású bejegyzések között 340 klerikus ordinációjára vonatkozó dokumentumot tárt fel. Hovatovább, a magyar kutatás számára korábban ismeretlen jelenség olyannyira felkeltette érdeklődését, hogy a témának *Magyar papszentelő okmányok a XV. század első feléből a vatikáni levéltárban* címmel önálló tanulmányt szentelt a *Turul* folyóirat hasábjain (1928).²⁶ Az elsősorban a kérvények formulás részeinek fejlődésére, valamint közel félszáz forrás legfontosabb adatainak közlésére koncentrálni dolgozat szerzője néhány fontos, ám mindössze a felszínen mozgó megállapítást tett a kérdéssel kapcsolatban. Egy évtizeden belül pedig napvilágot látott kétkötetes forrásközlése is, amelyben az ordinációkkal kapcsolatos folyamodványok latin nyelvű tartalmi kivonatait is közzétette.²⁷ Ezt követően több mint nyolc évtized múlva került e kérdéskör ismét *per tangentem* a szupplikációs regisztrumokat kutató magyar szakemberek érdeklődési körébe, Tóth Péter (2010) VII. Kelemen (1523–1534), míg Lakatos Bálint (2018) VI. Adorján (1522–1523) pontifikátusa alatt benyújtott folyamodványok vizsgálata során figyelt fel – Lukcsicshoz hasonlóan – a szentelendő magyar klerikusok nagyszámú római jelenlétére.²⁸ Az említett forráspublikációkban napvilágot látott, megközelítőleg 400 személy szentelésére vonatkozó adat egyértelműen jelzi, hogy a témakör mélyreható vizsgálata a vatikáni kútfők bevonása nélkül megvalósíthatatlan. A *supplicationes* jelenleg is folyó feltárási munkálatai során pedig e forráskorpusz jelentős mértékű bővülése várható.²⁹ Amint az eddigiekből is jól látható, a szenteléssel

24 Salonen, Kirsi – Hanska, Jussi: *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471*. Farnham–Burlington, 2013. és (Church, Faith and Culture in the Medieval West) London–New York, 2016.

25 Vatikáni kutatásaira lásd Tusor Péter: *Magyar történeti kutatások a Vatikánban* (Collectanea Vaticana Hungariae I/1 exc.), Budapest 2004., LXXX–LXXXI, CXXVII–CXXVIII.

26 Lukcsics Pál: *Magyar papszentelő okmányok a XV. század első feléből a vatikáni levéltárban*. *Turul* 46 (1928:3–4) 116–124.

27 Lukcsics Pál (szerk.): *XV. századi pápák oklevelei I–II*. (Monumenta Hungariae Italica 1–2) Bp., 1931–1938. – A regeszták formájában publikált folyamodványok teljes szövegű másolatai jelenleg is a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatóak az Ms. 10656/1–7. jelzet alatt.

28 Tóth Péter: *Adatok az egri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához*. In: *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*. Szerk. Gyulai Éva – Viga Gyula. Miskolc, 2010. 315–327.; *Regesta Supplicationum 1522–1523*. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kisértőtanulmányt írta: Lakatos Bálint. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16) Bp.–Róma, 2018.

29 A folyamodványokra vonatkozó kurrens magyar kutatás lényegre törő összefoglalására lásd Lakatos B.: *Regesta supplicationum*, 52–54. – A legelőrehaladottabb állapotban a II. Pál pontifikátusa (1464–1471) alatt benyújtott kérvények kiadásának Szovák Kornél által végzett munkálatai vannak. Az e korpuszból származó legutóbbi forrásközlését lásd Szovák Kornél: „Partes Ungarie ... satis occupate cum Turcis”. A magyarországi török-kérdés a 15. századi pápai kérvénykönyvekben. In: *Magyarország és a római Szent-szék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tusor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae Classici I. Vol. 15) Bp.–Róma, 2017. 89–106, itt: 102–105.

kapcsolatos kérvényeket benyújtó magyar klerikusok száma a 15. században, különösen annak második felében kezdett jelentős méreteket öltetni. E tendenciát jól érzékelteti, hogy a IV. Sixtus pápasága idején (1471–1484) benyújtott magyar kérvények között 81 szentelési kérelmet találunk, s öt kivételével valamennyi kúriai szentelésre vonatkozik.³⁰ VI. Sándor korából (1492–1503) csak a veszprémi egyházmegye területéről 80 hasonló folyamodványt regisztráltak³¹ a Datária munkatársai. A hitújítás első évtizedében sem figyelhető meg visszaesés e téren, sőt 1524 első három hónapjában összesen 126 magyar kérte a római promóció lehetőségét.³²

A *Dataria Apostolica* hivatalához benyújtott kérvények mellett természetesen nem feledkezhetünk meg a 15. század során a pápai Kúria legfőbb kegyelemosztó hivatalává váló Apostoli Penitenciáriára érkezett folyamodványokról sem, amelyek jelentős része ugyancsak az egyházi rendek felvételével kapcsolatos. Az arányok tekintetében érdemes Kirsi Salonen II. Pius (1458–1464) korára vonatkozó számításait felidézni, amelyek szerint az *Orbis Christianus* területéről beérkező 15 500 szupplikáció 28 százaléka, összesen 4400 kérvény vonatkozott papszentelésekre.³³ E központi hivatal magyar bejegyzéseit feltáró Erdélyi Gabriella kutatásai nyomán pedig ismert, hogy az 1410 és 1559 közötti időszakból korunkra maradt, nagyságrendileg 3000 magyar kérvény 23%-a, megközelítőleg 700 beadvány vonatkozik az egyházi rendek felvételére.³⁴ E kérvényeket javarészt a különböző szentelési akadályok alóli felmentések érdekében nyújtották be az ügyfelek, de találunk köztük a promóciók során kisebb-nagyobb visszaélésekkel kapcsolatos eseteket is, következésképpen a kúriai klerikusszentelések vizsgálata során szintén nélkülözhetetlen forráscsoportról van szó.³⁵

Amint a téma röviden vázolt forrásadottságaiból következik, a késő középkori magyar klerikusok promóciós ügyei a Vatikánban fellelhető kérvények bevonása nélkül érdemben nem vizsgálhatók, hiszen az eddig felszínre került bejegyzések nagyságrendileg messze felülmúlják a magyar eredetű források kínálta lehetőséget. Ugyanakkor az *Archivio Segreto Vaticano*-ban egy olyan homogén iratsorozatot is őriznek, amely nem pusztán a promóciók előkészületeire, azaz a folyamodványokban megfogalmazott kérésekre vonatkozó adatokat tartalmaz, hanem a ténylegesen megtörtént szenteléseket is dokumentálja, s így a kérdéskör elsődleges forrásbázisának tekinthető. A kúriai klerikusszentelések a 14. század végétől egészen a 15. század elejéig kizárólag az Apostoli

30 Csukovits Enikő tíz esztendővel ezelőtt, egy akkor készülő tanulmányomhoz bocsátotta rendelkezésemre IV. Sixtus szupplikációs regisztereiből az általa gyűjtött magyar vonatkozású anyag digitális másolatait, amiért ehelyütt is hálás vagyok neki.

31 MRE IV. CXIII–CXIV. sz.

32 Tóth Péter lekötölező szívésséggel bocsájtotta rendelkezésemre az általa gyűjtött anyag digitális felvételeit, amit ehelyütt is köszönök. Az egri egyházmegyes kérvényekre lásd *Tóth P.: Adatok az egri püspökség...*

33 *Salonen, Kirsi*: The Penitentiary under Pope Pius II. The Supplications and Their Provenance. In: Gerhard Jaritz, Torsten Jørgensen, Kirsi Salonen (eds.): *The Long Arm of Papal Authority. Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See.* (CEU Medievalia 8) Bp.–New York, 2005. 11–21.

34 *Erdélyi Gabriella*: A „Sacra Poenitentia Apostolica” hivatal és magyar kérvényei a 15–16. században. (Második közlemény) *Levéltári Közlemények* 76 (2005:1) 63–103, itt: 84.; *Uő*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp., 2011. 109.

35 *Schmugge, Ludwig – Hersperger, Patrik – Wiggenhauser, Béatrice*: Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius’ II. (1458–1464). (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Bd. 84) Tübingen, 1996, 196–199.

Kamara hatáskörébe tartoztak, következésképpen e központi szervet vezető kamarás ellenőrzése alatt állt a teljes római szentelési eljárás. V. Márton pápa (1417–1431) kúriai reformjaihoz illeszkedően az ordinációkra vonatkozó alapvető információkat a *Camera Apostolica* egy önálló regisztersorozatában, a *Libri formatarum* köteteiben rögzítették 1425-től kezdődően 1524-ig bezárólag.³⁶ Miközben a nemzetközi kutatás figyelmét a Vatikáni Titkos Levéltár e szériája már a 19. század végétől felkeltette,³⁷ s főként az utóbbi évtizedben több modern szemléletű feldolgozás is készült e témakörben,³⁸ a magyar historiográfiában a legutóbbi időig nem talált visszhangra.³⁹ Annak ellenére állítható mindez, hogy az 1970-es évek második felében Érszegi Géza, a Magyar Országos Levéltár munkatársaként, vatikáni Hungarica-gyűjtő munkája során az irategyüttes egyes darabjait átnézte, néhány kötetéről pedig felvételeket rendelt, amelyek mikrofilmen tanulmányozhatók. Jelzésértékű azonban, hogy a legtöbb magyar adatot tartalmazó 9., valamint a 11–12. kötetről nem készültek fotómásolatok.⁴⁰ Ugyanakkor a sorozat relevanciáját az utóbbi időben a magyar medievisztika is kezdi felismerni, legalábbis erre utal, hogy – a rendelkezésre álló mikrofilmfelvételek alapján – a közreadók a Zsigmond-kori oklevéltár XIII. kötetében publikálták az 1426-ra vonatkozó magyar bejegyzések regesztáit.⁴¹ E forráskiadvány hátralévő 11 kötetében tehát várhatóan közlésre kerülnek a sorozat 1–2. volumenének magyar tartalmú bejegyzései az elkövetkező évtizedekben. Tekintve azonban, hogy a Zsigmond-kori adatok a teljes anyag 7,5%-át alkotják mindössze, e jövőbeni kedvező változás sem teremti meg az analízishez szükséges alapvető forrásbázist. Az ominózus regisztersorozat vizsgálata azonban megkerülhetetlen a késő középkori magyar klérusra irányuló kutatások során, ugyanis a volumenekben található mintegy ezer vonatkozó bejegyzésben szereplő személyek a magyar forrásokból – a csekély számú kivételtől eltekintve – egyáltalán nem ismertek, így e kollekció unikális jellege megkérdőjelezhetetlen. Mindazonáltal a késő középkori magyar egyházi társadalom egyes tagjaira vonatkozó információk bővülésén túl, az egyházi topográfia, valamint a patrocíniumok terén is számos új adattal egészíti ki korábbi ismereteinket az Apostoli Kamara szóban forgó iratsorozata.

36 Archivio Segreto Vaticano, Camera Apostolica, Libri formatarum (= ASV Cam. Ap. Libr. format).

37 Schmitz, Ludwig: Die Libri Formatarum der Camera Apostolica. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 8 (1894) 451–472.; Dubrulle, Henry: La collection des „Formataria” aux archives d’État à Rome. Miscellanea di Storia e Cultura Ecclesiastica 5 (1906–1907) 75–77.; Hledíková, Zdeňka: Libri formatarum – una fonte conosciuta ma non scoperta. Bollettino dell’Istituto storico Ceco di Roma, fascicolo V, Praha: Commissione dell’Istituto storico Ceco di Roma 5 (2006) 35–60.

38 Pl. Rehberg, Andreas: L’affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. In: La papauté à la Renaissance. Eds. Alazard, Florence – La Brasca, Frank. Paris, 2007. 167–249.; Schmugge, Ludwig: Zum römischen „Weiheetourismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503). In: Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini (Reti medievali e-book 15), Firenze, 2011. 417–436.; Salonen, K. – Hanska, J.: Entering...

39 Fedeles Tamás: Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén. In: Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII) Pécs, 2017. 51–104.

40 Az Érszegi 1977-es kutatási beszámolójához csatolt jegyzék 9. oldalán a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Az 1–5. és a 13. volumenben található, 1426 és 1519 közötti évek bejegyzéseiről összesen 179 mikrofilmfelvétel áll a kutatók rendelkezésre Budapesten. Jelzete x9035, 31107/2. tekercs. Vö. Érszegi Géza: A Curia Romana középkori levéltárai. Levéltári Szemle 28 (1978) 321–339, itt: 330.; Tusor P.: Magyar történeti kutatások, CXXXV.

41 ZsO XIII. 197., 576. és 584. sz.

Valamennyi, a *Camera Apostolica* keretei között lefolyt ordináción jelen kellett lennie egy kamarai jegyzőnek, aki egyrészt tanúként az eljárás törvényességét szavatalta, másrészt pedig ő szólította egyenként és ellenőrizte a kandidálókat, szükség esetén javította a promóciók előtt kötelező vizsgálatok alkalmával készített szentelési listákat, amelyeket az eseményt követően az ordinációt végző kúriai püspök aláírásával hitelesített, majd pedig az Apostoli Kamara hivatalában helyezték el ezeket.⁴²

A szentelést követően a nótárius a felszentelt ügyfelek kérésére kiállította a hivatalos igazoló dokumentumot (*littera testimonialis, littera ordinum, littera formata, formata*).⁴³ A Kamara illetékességi köre kiterjedt az írásbeli szentelési engedélyek (*littera dimissoria, dimissorialia, commendatitia*) kiadására is, amelyek lehetővé tették a jelölt számára, hogy bármely katolikus főpaptól felvegyék az egyházi rend szentségének kívánt fokozatait.⁴⁴ A regisztrum-kötetek tanúsága alapján a szentelést igazoló okmányokat a 15. század derekától az ordinátor és az okiratot elkészítő jegyző egyaránt aláírta.⁴⁵

A szentelési listákat, a *dimissoriákat*, valamint a felszentelték számára kiállított okiratokat egy kamarai klerikus – erősen lerövidített formában – bemásolta a *Libri formatarum* köteteibe. E szériát a 20. század elejéig a Római Állami Levéltár Apostoli Kamara fondjában őrizték, majd az első világháború alatt – több más levéltári anyaggal együtt – csere útján került a Vatikáni Titkos Levéltárba.⁴⁶ Az állami archívumban őrzött kamarai volumenekkel megegyező módon e kötetek is kis folio formátumúak, fehér pergamenborításúak és papírlapokat tartalmaznak. Összesen 14 regiszterkönyv maradt korunkra, amelyek – amint említettem – az 1425 és 1524 közötti időintervallumot ölelik fel. A 3. és a 4., valamint a 6. és a 7. volumenek között jelentős hiátus található, így teljesen hiányzik III. Kallixtus (1455–1458) és II. Pius, valamint részben IV. Sixtus pápaságának időszaka. A fennmaradt kötetek ezektől eltekintve sem tartalmazzák a jelzett időszakban a Kúriában történt valamennyi ordinációt.⁴⁷ Az egyes kötetekre vonatkozó legfontosabb információkat az alábbi táblázat tartalmazza.

42 Pelliccia, Guerrino: La preparazione ed ammissione dei chierici ai santi Ordini nella Roma del secolo XVI, con Appendice di documenti originali. Roma, 1946., 36.

43 Két eredeti, magyar klerikusok számára kiállított tanúsítványt ismerek: DF 209 059 és 257 534.

44 Pelliccia, G.: La preparazione..., 36. – A tonsúra (*prima tonsura*) felvételével válhatott bárki a klérus tagjává. Ezt követték az úgynevezett kisebb rendek (*quattuor minores*), sorrendben a *hostiarius*, a *lector*, az *exorcista*, végül az *acolitatus*. A három magasabb, más néven szent rend (*sacros ordines*) sorrendje a következő volt: alszerpapság (*subdiaconatus*), szerpapság (*diaconatus*), végül pedig az áldozópapság (*presbiteratus*) következett. A legmagasabb elérhető grádust pedig a püspökség (*episcopatus*) jelentette. Ott, Ludwig: Das Weihesakrament. (Handbuch der Dogmengeschichte 4) Freiburg/Basel/Wien, 1969.

45 Hledíková, Z.: Libri formatarum..., 15.

46 Göller, Emil: Die neuen Bestände der Camera apostolica im päpstlichen Geheimarchiv. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 30 (1916–1922) 38–53, itt: 43.

47 A kötetek részletes leírását lásd Schmitz, L.: Die Libri Formatarum..., 451–457.

1. táblázat
A *Libri formatarum* kötetei (1425–1524)

Kötet	Cím	Pontifikátus	Időintervallum	Az első és az utolsó bejegyzés kelte	Folioszám
1.	<i>Formataria Martini quinti et Eugenii quarti</i>	V. Márton, IV. Jenő	1425–1427, 1430, 1433–1435	1425. VII. 3. 1435. XII.	97
2.	<i>Registrum ordinavit etc. formatarum seu ordinum sacrorum Eugenii quarti</i>	IV. Jenő	1434–1446	1434. VIII. 22. 1446. IX. 21.	172
3.	<i>Formatarum ordinatorum per Nicolaum papam V.</i>	V. Miklós	1447–1455	1447. II. 26. 1455. IV. 5.	101
4.	—	II. Pál	1464–1470	1464. IX. 22. 1470. IV.	166
5.	<i>Libri formatarum</i>		1470–1478	1470. III. 11. 1478. II.	70
6.	<i>Primus formatarum domini Sixti III^{ti}</i>	IV. Sixtus	1471–1475	1471. VII. 26. 1475. XII.	240
7.	<i>Tertius formatarum domini Sixti III^{ti}</i>		1481–1484	1481. V. 1484. IX. 6.	106
8.	<i>Primus formatarum domini Innocentii VIII.</i>	VIII. Ince	1484–1488	1484. IX. 17. 1488. XII.	201
9.	<i>Secundus formatarum domini Innocentii VIII.</i>		1488–1490	1488. I. 22. 1490. VI.	194
10.	<i>Tertius formatarum domini Innocentii VIII.</i>		1490–1492	1490. VI. 1492. V.	190
11.	<i>Primus formatarum domini Alexandri VI.</i>	VI. Sándor	1492–1496	1492. IX. 1496. XII.	191
12.	<i>Formatarum domini Alexandri VI. 1496, 1497, 1498, 1499, 1500, 1501, 1502, 1503</i>		1496–1503	1496. X. 1. 1503	180
13.	<i>Diversoria Leonis X. 1501–1521</i>	VI. Sándor, II. Gyula, X. Leó	1501–1502, 1512, 1516–1521	1501. VII. 28. 1521. I.	147
14.	<i>Formatarum domini Bernardini de Alexandris tempore Leonis et Adriani sexti 1520–1524</i>	X. Leó, VI. Adroján, VII. Kelemen	1521–1523	1521. I. 1524. I.	91

Gyakran nagyon hanyag módon dokumentálták az egyes eseményeket a hivatal munkatársai, így például olyanok neveit is feljegyezték, akiket végül nem szenteltek fel, majd később az ellenőrzés nyomán ezeket áthúzták.⁴⁸ Az 1436. április 7-i általános szentelés adatait nagy sietséggel másolták be a regiszterbe, ugyanis az esetek túlnyomó többsé-

⁴⁸ Pl. a 14. kötet 42r. folióján a teljes oldal szövegét áthúzták, a jobb és bal oldali margón pedig a „Scriptum per errorem” megjegyzés olvasható.

gében mindössze a kandidálók nevét rögzítették az írnokok, azonban sem az egyházmegyét, sem pedig javadalmakat nem tüntették fel.⁴⁹ Számos esetben jóval a szentelés követően vezették át az adatokat a megfelelő volumenbe, ebből adódóan több kronológiai anomália is érzékelhető. Például az első kötet 27. foliójának *versóján* az utolsó keltezés 1428. szeptember 18., amelyet a következő oldalon egy 1430. július 4-i dátum alatti bejegyzés követ. A kalligráfia alapján egyértelműen más kéz által lejegyzett általános szentelésre vonatkozó adatokat tartalmazó következő lapon pedig egy 1427. december 20-i dátum olvasható. Ezt pedig egy ugyancsak eltérő írásképet mutató 1435. augusztus 21-i szöveg követi.⁵⁰ Arra is akad példa, hogy ugyanazon általános szentelés adatait két különböző írnok egymástól függetlenül rögzítette, amelyek aztán két kötetben párhuzamosan szerepelnek. Az 1435. április 2-án sorra kerülő *ordines generalest* például az első és a második volumenben egyaránt dokumentálták. Valószínűleg a két nótárius párhuzamosan jegyezte fel az adatokat, s azt követően nem ellenőrizték az elkészült listákat.⁵¹

Több esetben megfigyelhető, hogy a jegyzők a szentelések keltezésénél tévedtek, s a rossz datálást később sem korrigálták. Az 1493. január elején sorra került ordinációk esetében például a szombati napokon történt eseményeket következetesen vasárnapra helyezték.⁵² A nyilvánvaló másolási hibákat minden esetben igyekeztek javítani az ellenőrzéseket végző kamarai klerikusok. Az 1470. április 7-i általános szentelést például figyelmetlenség miatt kihagyták, majd miután észrevették a problémát, az időrendnek megfelelő helyen jelezték a hiátust,⁵³ végül pedig néhány foliót követően bemásolták a kimaradt listát.⁵⁴

A regiszterek bejegyzései között esetenként a munkaszervezésre vonatkozó megjegyzéseket is találunk, amelyek lehetővé teszik a szentelések néhány technikai részletének rekonstruálását. Amint fentebb említettem, az ordinációk alkalmával egy-egy kamarai jegyzőt rendeltek ki, aki dokumentálta az eseményt. Az erre vonatkozó adatokat pedig több alkalommal feltüntették a másolati könyvekben, mint például az 1446. december 17-én sorra kerülő általános szentelés kapcsán.⁵⁵ Egy 1468-as lista pedig arra enged következtetni, hogy az adott esztendő általános ordinációira előre elkészített beosztás alapján küldték ki a nótáriusokat. Ekkor összesen kilenc kamarai jegyzőt rendeltek ki a szentelésekhez, hatan a kánoni előírások szerinti időpontokban voltak ügyeleteseek, míg a másik három személy kisegítőként vett részt a dokumentálásban.⁵⁶ Az 1472. május

49 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 2, fol. 20rv.

50 Uo. vol. 1, fol. 27v–29v.

51 Uo. vol. 1, fol. 53r–54r; vol. 2, fol. 8r–9r.

52 Pl. „die dominica sexta Ianuarii [...] deinde sequenti dominica die datis presentium”: Uo. vol. 11, fol. 32v, sköv. 1493. január 6. és 13. azonban nem vasárnapra, hanem szombatra esett. Vö. *Szentpétery Imre*: *Oklevéltani naptár*. Bp., 1912., 164. (17. naptár).

53 „Notandum est, quod ordinis celebrati die sabati, qua cantatur in ecclesia Dei 'Sitientes', que fuit die VII Aprilis MCCCCLXX, in quibus fuit notarius dominis M. Saas debebant registrati in isto loco, sed propter inaduertentiam sunt registrati in quarto folio post istud immediate sequenti.” – ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 5, fol. 7r.

54 Uo. fol. 10rv.

55 „Et fuerunt rogati ad infrascriptos ordines venerabiles viri G. de Pisis, H. Foulani Camere Apostolice notarii.” – Uo. vol. 2, fol. 151r. – Néhány további példa: Uo. vol. 2, fol. 59v, 63r, 67r, 69r; vol. 3, fol. 18r, 19r, 96r; vol. 5, fol. 18v. stb.

56 „Fortini: in Resurreccionis Domini nostri Ihesu Christi; Aquilione: Penthecostes; Ciriacus: Crucis; Blondus: Lucie; Matheus: Cinerum; Petrus: Letare; Cincius, Gerardus et Hugolinus: non possunt vacare.” – Uo. vol. 4, fol. 98v.

22-i általános szentelésre pedig Latino Orsini bíboros kamarás (†1477)⁵⁷ Iohannes de Aquilione jegyzőt rendelte ki.⁵⁸ A jegyzők az általuk készített szentelési listákat aláírásukkal hitelesítették, amint a *Libri formatarum* egyes kötetében mindez nyomon követhető. Az 1471 decemberében sorra kerülő *ordinationes generales* kapcsán például azt olvashatjuk, hogy Aloisius de Campania kamarai nótárius saját kezűleg regisztrálta az egyes ordók felvételét, majd pedig aláírásával hitelesítette a dokumentumot.⁵⁹ Valószínűleg általános gyakorlat lehetett, hogy a szentelést végző püspök szintén igazolta az ordináció tényét. Az első erre vonatkozó adat egy 1454. október 30-án kiállított *formata* másolata alatt olvasható, amikor Radulf, Città di Castello püspöke (1441–1460) szavaltotta az általa Péter fia János számára az első tonzúra feladását.⁶⁰ Esetenként a – valószínűleg az egyéni szenteléseket végző – főpapok úgyszintén dokumentálták az eseményt, amint a következő eset is mutatja. 1468. október 21-én János Città di Castelló-i püspök (1466–1470)⁶¹ a konstanzi egyházmegyéből érkező Lazarus Vol *scolaris*nak feladta az első tonzúrárt, majd ezt követően az erről szóló, saját aláírásával ellátott tanúsítványt átadta Gaspare Biondo jegyzőnek, aki ez alapján végezte el az esemény adminisztrálását.⁶² Esetenként pedig a formaták kiállítására is utaltak a kamarai jegyzők.⁶³

A másolati könyvek bejegyzései tartalmazzák a szentelési utasítást kiadó kamarás, a szentelést végző püspök, valamint a jelöltek nevét. Utóbbiak származásuk szerinti egyházmegyéjének nevét, a magasabb ordót felvevők esetében a javadalmuk pontos adatait és a szolgálati helyük *diocesis*ét egyaránt feltüntették. A szerzeteseknél azonban szinte minden alkalommal csak a rendjüket, illetve esetenként a származásukra utaló országot

57 Tusculumi püspök, 1471 és 1477 között állt a Kamara élén. Hofmann, Walther von: Forschungen zur Geschichte der kurialen Behörden vom Schisma bis zur Reformation I–II. (Bibliothek des Preußischen Historischen Instituts in Rom 12–13) Rom, 1914. II. 88.

58 „ex commissione reverendissimi in Christo patris et domini, Latini miseratione divina episcopi Tusculani cardinalis de Ursinis, domini nostri pape camerarii me Io[hanne] de Aquilione in celebrate dictorum ordinum existente notarii”: ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 6, fol. 52r.

59 „Aloisius de Campania Camere Apostolice notarius de premissis ordinibus registrata manu propria, propria manus subscripsit.”: Uo. vol. 6, 22r. – Campania 1470 és 1500 között működött kamarai jegyzőként, emellett 1493 és 1497 között *sollicitator*ként is kimutatható. Vö. Frenz, Thomas: Repertorium officiorum Romanae curiae. (http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/frenz/RORC/littera_A.pdf – utolsó letöltés: 2019. január 22.)

60 „Ego R. episcopus Civitatis castelli dedi primam tonsuram Iohanni Petro iuxta mandatum xxiiii Novembris mccccliiii.”: ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 3, fol. 92r. – Radulf Ágoston-rendi remete, 1441 és 1460 között a közép-italiai Città di Castello püspöke. A Kúria hivatalos ordinátoraként hivatkozhat, majd nyolc forintot utalt ki számára az Apostoli Kamarában. A pápai kápolna sekrestyéje (1453–1454). Vö. Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII. Ed. Guilelmus Van Gulik – Conradus Eubel – Patricius Gauchat – Ludovicus Schmitz-Kallenberg – Remigius Ritzler – Priminus Seifrid, Monasterii–Patavii, 1913–1978. II. 130.; ASV Cam. Ap. Introitus et Exitus vol. 414, fol. 50v sköv.; vol. 419, fol. 81r; vol. 424, fol. 62v sköv.; vol. 430, fol. 127v.

61 Giovanni Gianderoni Ágoston-rendi remete, pápai káplán és *penitentiarius minor*, később Città di Castello (1460–1474), majd Massa Maritima (1474–1483) püspöke. Vö. Hierarchia Catholica..., II. 130, 187.

62 „Quod attestatus est idem dominus episcopus per cedulam manu eius propria subscriptis. Gaspar Blondus.”: ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 4, fol. 8r. – Biondóra lásd Cherubini, Paolo: L'intensa attività di un notaio di Camera: Gaspare Biondo. In: Dall'Archivio Segreto Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventari II. (Collectanea Archivi Vaticani 62) Città del Vaticano, 2007. 25–146.

63 „Expedite fuerunt littere super premissis et signate per supradictam H. Foulani, in eisdem fidem se subscripsit. Et ego Hugolinus Foulani notarius Camere Apostolice predictae in fidem premissorum me hic manu propria subscripsi ita est: H. Foulani.”: Uo. vol. 4, fol. 8r.

jegyezték fel, ám több ízben csak a név előtt álló *fr(ater)* rövidítés jelzi, hogy a reguláris klérus tagja volt az illető.⁶⁴ Ugyancsak dokumentálták a szentelés pontos helyét, az egyes ordók felvételének időpontját is. Az *ordines generales*ek tekintetében VI. Sándor idején történt alapvető változás, ugyanis az általános szentelések rendezésének előjoga a római vikáriushoz került, amelynek következtében a *Libri formatarum* kötetei 1501-től kezdődően ilyen jellegű bejegyzéseket nem tartalmaznak.⁶⁵

A sorozat köteteibe rövidített formában másolták be a kiállított okleveleket, s mindössze egyetlen esetben található meg a teljes formata szövege (lásd a Függelékben). Az 1490. június 5-én kelt oklevelet Kelemen, touli egyházmegyes iskolás számára állították ki Rafael kamarás nevében. Ebben a *camerlengo* igazolta, hogy a pápától előszóban kapott megbízás alapján utasítást adott Péter Pálnak, a Kúriában tartózkodó szentágotai püspököknek,⁶⁶ aki a húsvétot követő kántorböjt szombatján, a római borgóban lévő *Santa Maria Regina Coeli*-templomban ünnepi szentmise keretében feladta Kelemennek a klerikusi karaktert láthatóvá tévő első tonzúrát, majd pedig a további kisebb ordókat.⁶⁷

Természetesen a formátákban a folyamodványokra is utaltak, valamint azok pontos keltezését is feltüntették. Arra is akad példa, hogy a szupplikáció teljes szövegét bemásolták a regiszterbe. 1489. március 14-én például 12 freisingi egyházmegyes klerikus közös kérvényt nyújtott be a *Datariára*, amelyben a Kúriában történő *extra tempora* szentelésre kértek és kaptak engedélyt. A másolati könyvben a folyamodvány szövegét követően találjuk a jelöltek szenteléséről kiállított tanúsítványokat.⁶⁸ Esetenként a diszpenzáció tényét is rögzítették a jegyzők, mint például Altmon Farkas győri egyházmegyes klerikusnál.⁶⁹ Az általános szenteléseken az ordók egyes fokozatai szerint különítették el a bejegyzéseket. A formáták szövege mellett a bal oldali lapszámon a jelöltek neve szerepel, továbbá az 1460-as évektől arab számmal arra is utaltak, hogy az illető az egyházi rend hány fokozatát vette fel. A helyreigazításokat ugyancsak a lapszámon jelezték. Az oklevelek esetében a bemásolt szövegtest alatt általában a jegyző nevét is feltüntették.

Az Apostoli Kamara ügyfelei közül összesen 783 a Kárpát-medencéből származó, illetőleg ott javadalmat viselő személy nevét találjuk a *Libri formatarum* köteteiben (2. táblázat). A György bodonyi püspök szentelésére (1498) vonatkozó *formata* másolatát a *Diversa Cameralia* 52. kötete,⁷⁰ míg két illető, Szegedi Tamás moldva(bánya)i püspök

64 Pl. Fr. Iohannes de Ungaria OFM (1448), Fr. Philippus de Ungaria OFM de observantia (1451), Fr. Clemens de Septemcastris provincia Ungarie ordinis predicatorum (1488), Fr. Benedictus de Sabaria OFM (1496). ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 3, fol. 27r, 46r; vol. 9, 15r; vol. 11, 135r.

65 1500. március 14-i dátum alatt találjuk az utolsót. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 12, fol. 69r; *Rehberg, Andreas*: Deutsche Weihkandidaten in Rom am Vorabend der Reformation. In: Kurie und Region. Festschrift Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag. Hgg. Flug, Brigitte – Matheus, Michael – Rehberg, Andreas. Stuttgart, 2005. 277–305, itt: 281. és uo. 25. jegyzet.

66 Petrus Paulus Capobianco kánonjogi doktor, a beneventói egyházmegye S. Saraceno-i Mária-egyházának archipresbitere, VIII. Ince pápa kamarása, 1487 és 1505 között Sant' Agata de' Goti püspöke, a vatikáni Szent Péter-bazilika vikáriusa és a pápai kápolna vezetője. Vö. *Hierarchia Catholica*..., II. 81, III. 97.

67 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 10, fol. 3r.

68 Uo. vol. 9, fol. 153v–155r.

69 „qui habere dispensationem super defectu oculi”: Uo. vol. 9, fol. 18r, 22v.

70 ASV Cam. Ap. *Diversa Cameralia* vol. 52, fol. 63r – A győri székeskáptalan prépostja (1492–1502), bodonyi püspök (1498–1502), egri segédpüspök (1498). *Köblös József*: Az egyházi közélet Máttyás és a Jagellók korában. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12) Bp., 1994., 390 (35. sz.); *C. Tóth Norbert*: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr, 2017. 122.

(1497),⁷¹ valamint Szengyeli Ferenc szengyeli plébános (1518)⁷² esetében a szentelési bizonyítványok maradtak fent.

Mivel félszáz magyar klerikus számára csupán szentelési engedélyt, azaz *dimissoriát* állítottak ki a hivatalban, összesen 736-an vettek részt ténylegesen a Kamara által szervezett kúriai promóciókon.⁷³

2. táblázat

Magyar vonatkozású bejegyzések a *Libri formatarum* kötetekben

Kötet	Első bejegyzés	Utolsó bejegyzés	Személy
1.	1426. III. 23.	1435. IV. 16	32
2.	1436. II. 7.	1446. IX. 24.	57
3.	1447. III. 25.	1455. IV. V.	29
4.	1466. III. 22.	1470. III. 26.	14
5.	nincs magyar adat		
6.	1471. XII. 21.	1475. IV. 11.	13
7.	1481. VI. 24.	1482. IV. 21.	3
8.	1486. V. 20.	1488. IV. 13.	28
9.	1488. IV. 5.	1490. IV. 7.	111
10.	1490. IV. 4.	1492. IV. 21.	30
11.	1492. XI. 25.	1496. XII. 28.	242
12.	1497. I. 15.	1502. I. 30.	132
13.	1502. III. 22.	1520. XI. 10.	24
14.	1521. III. 9.	1523. III. 31.	68
Σ	1426–1523		783

2014 őszén, a *Monumenta Vaticana Slovaciae* sorozat negyedik kötetében tette közzé Vladimír Rábik a *Libri formatarum* köteteknek a mai Szlovákia területére, így az egykori esztergomi és az egri egyházmegyék egy részére, valamint a nyitrai püspökségre vonatkozó bejegyzéseit.⁷⁴ Az impozáns formátumban napvilágot látott kiadvány magától

71 DF 209 059 – Domonkos-rendi szerzetes, teológiai doktor, a tihanyi apátság komendátora (1503–1510), nándorfehérvári püspök (1506–1512). *Harsányi András*: A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938. 328–329.; *C. Tóth N.*: *Magyarország késő középkori...*, 82–83.

72 DF 257 534 – Valószínűleg azonosítható a hasonló nevű erdélyi kanonokkal (1543–1556), aki a székeskáptalanban a dékáni (1547, 1548, 1553), a szatmári (1543–1545), az ózdi (1548–1553) és a küllői (1554–1556) esperesi, továbbá a helyettes vikáriusi (1548–1553, 1555–1556) teendőket is ellátta. – Az adatokért Hegyi Gézának tartozom köszönettel.

73 A valóságban ennél bizonyosan több magyar klerikust szenteltek a római Kúriában, azonban a forráspusztulás következtében ezt mindössze valószínűsíthetjük. A 16. század elejétől a külföldiek promóciójára felhatalmazást kapó római helynök felügyelete alatt hat magyar klerikus vette fel a kisebb-nagyobb ordókat az 1509–1523 közötti években. – Archivio di Stato di Roma Tribunale del Vicariato vol. 335, fol. 58v, 88v, 129v; Archivio del Vicariato, Ordinazioni Sacerdotali vol. I, fol. 288v, 389r. – Mindazonáltal az Apostoli Kancellária, majd később a Datária, valamint a Penitenciária hivatalához benyújtott, kifejezetten kúriai promóciókra vonatkozó folyamodványok egyértelműen a magyarok nagyobb számú kúriai szentelésére utalnak.

74 *Rábik, Vladimír* (ed.): *Camera apostolica I (Libri formatarum 1425–1524)*. Ad edendum preparavit, (*Monumenta Vaticana Slovaciae IV*) Tnavae – Romae, 2014.

értetődően a magyar kutatás számára is releváns, hiszen korábban nem ismert adatokat tartalmaz a késő középkori magyar egyházzal kapcsolatban. A latin–szlovák bilingvis bevezető tanulmányban az ordinációk történeti fejlődésének vázlatát, majd pedig a regisztersorozatra vonatkozó legfontosabb információkat olvashatjuk, anélkül azonban, hogy a forrásokban szereplő adatok tartalmi elemzésére kísérletet tett volna a szerző.⁷⁵ Így sajnos az sem derül ki a bevezető tanulmányból, hogy az *in extenso* közzétett 398 dokumentumban összesen hány klerikus szerepel. Az egyes bejegyzések rövid kivonatai, valamint a filológiai és a tartalmi jegyzetapparátus egyaránt latin nyelvű, amely a nemzetközi hozzáférést biztosítja. A kiadást végző nagyszombati professzor igyekezett ugyan a forrásokban feltűnő településneveket azonosítani, ám ez irányú törekvéseit számos ellentmondás, sőt sajnos esetenként megfigyelhető tendenciozítás árnyékolja be. Ez utóbbit a következő néhány példával szeretném illusztrálni.

Az 1495. április 4-én sorra kerülő általános szentelés során több magyar is felvette a kisebb-nagyobb egyházi rendeket, köztük Laskói Péter is.⁷⁶ Rábik a települést a mai Szlovákia területén található Zemplén megyei Lask (*Laskovce*) faluval azonosította, amely a középkori egri egyházmegye területén feküdt. A szlovák kolléga kiadványában mindössze egy bejegyzést találunk Péterrel kapcsolatban, jelesül a négy kisebb rend felvételéről.⁷⁷ A szövegben a következő szerepel: *Petrus de Lascho prefatus*, amely a kamarai jegyzők gyakorlata alapján egyértelműen arra utal, hogy az illető neve már az ominózus rész előtt is szerepel a kötetben. Nyilvánvalóan elkerülte Rábik figyelmét egy korábbi bejegyzés, amely igazolja, miszerint Laskói Péter pécsi egyházmegyes *scolaris* felvette az első tonzúrát,⁷⁸ valamint annak a formatának a másolata is, amelyben az említett pécsi egyházmegyes klerikus alszerpappá, diakónussá, majd áldozópappá szentelését igazolta a kamarás.⁷⁹ Az említett bejegyzések alapján kétségtelen, hogy Péter származási helyeként az egykori Baranya megyében lévő Laskó (ma *Lug* Horvátországban) mezővárost határozhatjuk meg.⁸⁰ Hasonló eljárást követett a szintén baranyai eredetű Kopácsi Mihály esetében,⁸¹ akit az Ung megyei Nagykaposról (*Vel'ké Kapušany*) származtatott.⁸²

Brassói Péter fia Mátyás esztergomi egyházmegyes káplán esetében Rábik a kifogástalanul olvasható *de Corona* helyett a *de Toronc* névalakot adta meg.⁸³ A legnagyobb probléma mindezzel az, hogy ennek következtében az erdélyi Szászföldön fekvő Brassó (ma *Braşov* Romániában)⁸⁴ helyett egy, a mai Szlovákia területén, az említett erdélyi

75 A bevezető olasz nyelvű változata: *Rábik, Vladimír*: La ordinazioni dei chierici provenienti dal territorio della Slovacchia odierna nella Curia Romana nel Medioevo (1425–1524). *Slovak Studies* 36 (2015) 52–70.

76 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 11, fol. 96v, 99rv.

77 *Rábik, V.*: Camera..., 199. sz. (172–173).

78 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 11, fol. 99r.

79 Uo. fol. 96v.

80 Az egykori Baranya vármegye területén, a Drávaközben fekvő település a szekszárdi apátság tulajdonában volt. Vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–V. Bp., 1890–1913. II. 463.

81 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 11, fol. 96r, 99r. – Kopács (ma *Kopačevo* Horvátországban) település az egykori Baranya vármegye területén, a Drávaszögben. Vö. *Csánki D.*: Magyarország történelmi..., II. 498.

82 *Rábik, V.*: Camera, 200. sz. (173).

83 ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 11, fol. 129v. Vö. *Rábik, V.*: Camera, 256. sz. (196).

84 A *civitas* latin névalakja: *Corona*. Az esztergomi érsekség joghatósága alatt álló, a Királyföldön fekvő település a középkori Erdély jelentős városai közé tartozott. A 15. század első negyedére gótikus stílusban felépült ún. Fekete-templom a korabeli Magyar Királyság legnagyobb városi plébániatemploma volt.

szász várostól több száz kilométer távolságra található *Trnovec* településről származtatva a klerikust. Szolgálati helye kapcsán is hasonló módon járt el, ugyanis azonosítása szerint Mátyás a Sáros megyei Tarkón látott el kápláni teendőket, holott a forrásban olvasható *Tarlw* névalak sokkal inkább a *Tartlau* rontott alakjának feleltethető meg, amely Prázmár (ma *Prejmer* Romániában) település német névváltozata.⁸⁵ Mindezt egyébként a Brassó és Prázmár, azaz Mátyásnak a származási és a szolgálati helye között húzóódó, mindössze 15 km távolság is alátámasztja.

A szlovák kiadványban a települések lokalizálása terén tetten érhető további (szándékolt) pontatlanságok hosszas felsorolása nem lehet e tanulmány feladata, s ennek keretei között nincs is rá mód.⁸⁶ Rövid áttekintésem végére érve arra kívánom ismételtten felhívni a figyelmet, hogy a magyar kutatás által a legutóbbi időkgig tulajdonképpen még „fel nem fedezett”⁸⁷ *Libri formatarum* sorozat kötetiben számos lehetőség rejlik, amelyek kiaknázása révén a késő középkori magyar egyház történetének kevésbé ismert szegmenseit újabb mozaikkockákkal egészíthetjük ki.

FÜGGELÉK

Róma, 1490. június 5.

Rafael kamarás igazolja, hogy Kelemen, touli egyházmegyes scholaris a borgóban lévő Mária az ég királynője-templomban ünnepi szentmise keretében Péter Páltól, a Kúriában tartózkodó szentágotai püspöktől felvette az első tonzúrát és a négy kisebb rendet.

(ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. . 10, fol. 3r.)

Universis presentis litteras inspecturis. Raphael miseratione divina sancti Georgii ad Velumaureum sacrosancte Romane ecclesie diaconus cardinalis, domini pape camerarius, salutem in Domino. Univeristati vestre notum facimus per presentes, quod reverendus in Christo pater dominus Petruspaulus episcopus Sancteagathe in Romana Curia residens, de mandato sanctissimi domini nostri pape super hoc vocis oraculo nobis facto et auctoritate nostri camerarius officii, die sabbati quatuor temporum, qua cantatur in ecclesie Dei ‘Caritas Dei’ etc., que fuit die quinta presentis mensis Iunii, in ecclesia beate Marie de Regina celi, sita in Burgo sancti Petri Alme Urbis, ordines celebrans generales, dilecto nostro Clementi Desiderii Regine de Pagnizo, scholaris Tullensis diocesis cupienti militie clericali adscribi capillos sui capitis propriis manibus

Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről, CD-ROM, térinformatika szerk. Kollányi László – Sallay Ágnes. Budapest, 2001. ISZF20; *Fabini, Hermann:* Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen, I–III. Hermannstadt, 2002³. I. 254. sz. (412–414).

85 A település lokalizálására lásd *Engel P.*: Magyarország a középkor végén, 8SZF20.

86 Ennek további részleteit a magyar klerikusszentelésekről készülő összefoglaló munkámban fejtem ki.

87 Jóllehet e széria magyar vonatkozású adatainak egy része néhány évtizede a hazai szakemberek számára mikrofilmen is hozzáférhető Budapesten, amint említettem, a hazai medievisták közül – ismereteim szerint – korábban csupán Köblös József hasznosította e forráscsoport néhány adatát a késő középkori magyar egyházi középíregről készített értékézése során, az említett filmfelvételek segítségével. A témából adódóan azonban a kúriai szentelés jelenségére nem reflektált, s pusztán Kutasi Tamás győri kanonok életrajzába építette be a római promócióra vonatkozó információkat. Megjegyzendő azonban, hogy roszszul értelmezte a forrást, ugyanis nem az egyházi rend egyes fokozatainak felvételéről, hanem az arra vonatkozó kérvényekről írt. Vö. *Köblös J.*: Az egyházi középírege..., 403. 3. jegyzet.

incidens primam contulit tonsuram clericalem eum que clericali caractere insignivit primo, et postmodum incontinenter ipsum Clementem ad acolitatus aliosque minoris ordines infra missarum sollempnia rite promovit et sollempniter ordinavit iuxta formam et etc. In quorum etc. Datum Rome apud Sanctumpetrum in Camera Apostolica anno a Nativitatis Domini MCCCCLXXXX^{mo}, dicta die quinta prefata mensis Iunii, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Innocentii divina providentia pape VIII anno sexto.

A. de Campania

A RÓMAI COLLEGIUM HUNGARICUM ALAPÍTÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

BEVEZETÉS

Szántó István jezsuita szerzetes kezdeményezésére XIII. Gergely pápa 1579. március 1-jén az *Apostolici muneris sollicitudo* kezdetű bullájával megalapította a magyarok római kollégiumát (Collegium Hungaricum).¹ Szántó (latinul: *Arator*) a hitújítás korának fontos és ismert szereplője.² 1540 táján született a dunántúli Devecseren. 1560-ban került Rómába, a Collegium Germanicumba, s a következő évben belépett a jezsuita rendbe. Az 1575-ös jubileumi évtől kezdve Rómában magyar gyóntatóként szolgált, egészen 1579 decemberéig. Ezután Erdélybe került, ahol Kolozsvárott, majd a partiumi Váradon hatalmas energiával prédikált, és gyakran hitvitákat folytatott a protestánsokkal. Az 1588 decemberében tartott megyesi országgyűlés kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből, ezután Bécsben élt (1591–1601).³ Életművének fontos része a Biblia magyarra fordítása⁴ és a Korán cáfolata.⁵ Olmützben halt meg 1612-ben. Szántó szenvedélyes és fáradhatatlan jezsuita író, szónok, hittérítő volt. Tevékenysége és munkássága előkészítette a 17. századi katolikus megújulást. Méltán tarthatjuk Pázmány Péter szellemi elődjének is, noha a két jezsuita személyisége között jelentős különbségek voltak.

1 Monumenta Antiquae Hungariae. (= MAH) I–II. Ed. Ladislaus Lukács. Roma, 1969. 1976. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101. 122.) MAH I. 792–798.

2 Életét, munkásságát lásd *Szittyay Dénes*: Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 6(1994) 3–4. sz. 5–33; Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús, Bibliográfico-Temático. I–IV. Directores Charles O’Neill–Joaquín Domínguez. Roma–Madrid, 2001. (Institutum Historicum S.I. – Universidad Pontificia Comillas.) 3678.

3 Szántó István erdélyi működéséről lásd *Szilágyi Csaba*: Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588). Történelmi Szemle XLIV(2002) 3–4. sz. 255–292. Az erdélyi jezsuita misszióról általános, de jó képet ír le: *Maria Cračun*: Traditional practices: Catholic missionaries and Protestant religious practice in Transylvania. In: Religion and superstition in Reformation Europe. Ed. Helen Parish and William G. Naphy. Manchester and New York, 2002. 75–93. Egy másik szerző, Madonia, tanulmányában remek összefoglalást adott a 16. század második felének (közép-)kelet-európai jezsuita stratégiájáról: *Claudio Madonia*: I gesuiti in Europa Orientale. Strategie di riconquista cattolica. In: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Szerk. Balázs Mihály–Keserű Gizella. Bp. 2000. 169–223.

4 *Szilágyi Csaba*: „A két jezsuita” bibliafordító: Káldi György és Szántó (Arator) István. In: Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. Szerk. Maczák Ibolya. Piliscsaba, 2007. (Pázmány Irodalmi Műhely 7.) 300–304.

5 A munka megjelent nyomtatásban: Confutatio Alcorani, 1611. Sajtó alá rend. Lázár István Dávid. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 27.)

A TRIENTI ZSINAT UTÁNI SZEMINÁRIUMOK ALAPÍTÁSÁRÓL

A Trienti Zsinat többek között elrendelte a szemináriumi papképzést, mert csak jól felkészült, hivatásának élő katolikus pap képes a reformáció által kiváltott felvetések orvoslására.⁶ Gárdonyi Máté a Trienti Zsinat által elrendelt szemináriumok létrehozását a következőképpen magyarázta: „A klérus trentói reformjának nagy ívű programját az a felismerés alapozta meg, hogy a papi identitást – szemben a humanisták és a protestánsok igehirdetés-központú modelljével – a szentségek és elsősorban a szentmise méltóságából kell magyarázni. A pap egyszerre Isten embere és az ő népének jó pásztora, vagyis Krisztus reprezentása a keresztény közösségben. Ennek megfelelő magatartás várható el tőle, *amire egy egységes és zárt képzési formában, vagyis szemináriumban kell felkészülnie*. (Kiemelés: Sz. Cs.) A püspökök sincs más hivatása az egyházban, mint a lelkipásztori szolgálat. Kötelességüket az egyházmegyéjükben való tartózkodással, annak látogatásával és a zsinatok rendszeres összehívásával teljesíthetik.”⁷ Ezek tudatában küzdött Szántó a római Collegium Hungaricum létrejöttéért. A Collegium Hungaricum alapításának történetét újra érdemes vizsgálni, mert például a L. Weinrich által kiadott forráskiadvány⁸ tanulmányozása módosíthatja a pálosok 15–16. századi római jelenlétéről – a Collegium Hungaricum alapítása nyomán – kialakult képünket. A kérdés többek között a következő: az 1570-es évek közepén jelentkező római krízis miatt a pálosok alkalmatlanok voltak-e szerzetesi életre, amiért kolostorukat elvették? E kérdéskörben szükséges Draskovich György (1515–1587) bíboros tevékenységét is tanulmányozni.

Rómában a trienti reform alapján megkezdődött a különféle nemzetek papnövendékei számára a szemináriumok felállítása. III. Gyula pápa idején, 1552-ben jött létre a Collegium Germanicum. XIII. Gergely pápa 1575-ben az angolok, 1577-ben a görögök számára engedélyezett kollégiumalapítást.⁹ Szent Ignác már 1553-ban felvetette, hogy Rómában jöjjön létre egy magyar kollégium is.¹⁰ Művelődéstörténetünk sokáig elszigetelten, önállóan tárgyalta a különféle, főleg a jezsuiták által vezetett szemináriumok alapítását. Balázs Mihály és Monok István kutatásaiból¹¹ kiderül: tudatos, átgondolt szemináriumalapítások történtek ebben a korszakban. Delfino bécsi nuncius javaslata alapján, római támogatással 1574-ben kísérletképpen létrejött a jezsuiták által vezetett bécsi pápai szeminárium, amelynek szabályai azonosak voltak a Collegium Germanicuméval. Ptolomeo Gallio kardinális¹² és a bécsi pápai követ tevékenysége során kialakult egy hosszabb távon is fenntartható cserekapcsolat a Collegium Germanicum és a bécsi sze-

6 Lásd Gárdonyi Máté: A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában. Bp. 2001. (Studia Theologica Budapestinensia 27.)

7 Gárdonyi Máté: A Trentói zsinat teológiai jelentősége. Vigília 64 (1999), 337–338.

8 Lorenz Weinrich: Hungarici Monasterii Ordinis Sancti Pauli Primi Heremitae de Urbe Roma Instrumenta et priorum registra. Roma–Bp. 1999. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma Fontes 2).

9 Mónay Ferenc: A római magyar gyóntatók. Róma, 1956. 76.

10 I. h.

11 Balázs Mihály–Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Adalék a jezsuita iskoláztatás kezdeteihez. Szeged, 1990.

12 Ptolomeo Gallionak 1578 márciusában Szántó megküldte a Collegium Hungaricum tervezetét. Lásd MAH I. 637–647. A kardinális protektora volt a magyar szemináriumnak, de bíborostársaival együtt kételei voltak a fennmaradással kapcsolatban. Lásd MAH I. 762–767.

minárium között.¹³ Delfino 1576-ban Prágában, 1577-ben Grazban alapított szemináriumot.¹⁴ Az utazó diplomataként működő Antonio Possevino SJ utazásait minden esetben összekötötte azzal, hogy az adott országban a katolikus iskolaügy érdekében munkálkodjék. 1579-ben két pápai szemináriumot hozott létre: az egyiket Braunsbergben, a másikat Olmützben.¹⁵ Fontos kiemelni: e szemináriumok alapításával egy időben tett javaslatot Báthory Kristóf és Sunyer lengyel jezsuita tartományfőnök egy magyar szeminárium alapítására Kolozsvárra.¹⁶ Ez a téma többször előkerül Caligari lengyelországi pápai követ és Gallio kardinális között.¹⁷

Véleményem szerint Szántó tudhatott ezen alapítási kezdeményezésekről. Látna a különféle szemináriumok létrejöttét, szomorúan gondolhatott hazájára. Ismeretes, hogy a katolikus történetírás korszakunkat Hermann Egyed meghatározása alapján „az elesettség századaként” definiálja.¹⁸ Mégis, a nehézségek ellenére „úgy látszott, hogy a katolicizmus tekintélyének helyreállítása és a szellemi élet Magyarország megmaradó területein összekapcsolható. Ennek lehetőségét ismerte fel a nagy humanista püspök, Oláh Miklós, akinek fő céljai között szerepelt a katolicizmus és az oktatás helyreállítása.”¹⁹ E célok megvalósításában talált partnerre a jezsuita rendben. Ebben a tudatban telepítette le 1562-ben a jezsuitákat Nagyszombatban, ahol a páterek a kollégium vezetése mellett a szemináriumban is tanítottak. Az 1567-es tűzvész után Szántó személyesen élte át az egyetlen magyar jezsuita kollégium bezárását, illetve a szeminárium feladását! Ezt a tényt Szántó életében nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ezek után érthető, hogy Rómában mindent megtett egy önálló magyar papnevelő intézet felállításáért.

Annál is inkább fontos volt egy római magyar papnevelő felállítása, mert a Trienti Zsinat előtt a Rómába irányuló peregrináció nem volt rendszeres. Indokai különbözők lehetnek: egyházi képzés a Szentszék közelében, kiegészítő stúdium más egyetemeken után, humanista műveltség megszerzése (pl. Vitéz János). A 16. század közepső harmadában csak bizonytalan adatokra lehet támaszkodni: 1533-ban Szondi Pál volt a római magyar gyóntató, aki teológiát is tanult Rómában.²⁰ Mindezekből következik, hogy a Collegium Hungaricum felállítása égetően szükséges volt.

13 Balázs M. – Monok I.: i. m. 6–7. A Trienti Zsinat utáni papnevelés egyik fontos intézménye, a pápai szeminárium kialakításában döntő szerepet játszott G. Delfino. Erről lásd Lukács László: Die Gründung des Wiener päpstlichen Seminars und der Nuntius Giovanni Delfino (1573–1577).

Archivum Historicum Societatis Iesu (Róma) (=AHSI) 23 (1954) 35–75.

14 Balázs M. – Monok I.: i. m. 6–7.

15 Balázs M. – Monok I.: i. m. 8. Possevino diplomáciai utazásait felhasználva, szívósan munkálkodott azért, hogy a pápai szemináriumokat Északon (Prága, Olmütz, Braunsberg, Vilna, Kolozsvár) is életre hívja. Erről lásd Lukács László: Die nordischen päpstlichen Seminarien und Possevino (1577–1587). AHSI 24(1955). 33–94.

16 I. m. Lásd MAH II, 30.

17 Balázs M. – Monok I.: i. m. 8.

18 Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 209.

19 Leonardo Vicidomini: Olasz jezsuiták és a magyar ellenreformáció. Vigilia 62 (1997) 97.

20 Bitskey István: Hungáriából Rómába. Bp. 1996. 11–20.

A PÁLOS REND RÓMAI JELENLÉTE²¹

Szántó az alapítandó Collegium Hungaricum helyéül a Coelius dombon található pálos kolostort szemelte ki. Egy 1404-ben íródott dokumentum szól arról, hogy a pápa a San Salvatore in Unda-templom liturgikus ellátását a pálosokra bízta.²² 1454-től V. Miklós pápa a magyar rendet az akkor alapjaiban restaurált Santo Stefano Rotondóba telepítette,²³ s rájuk bízta a vatikáni Santo Stefano Minoris-templom, a zárándokház, valamint az őket eltartó birtokok gondozását. 1478-ban a szomszédos San’Erasmus-templomot és kolostort is megkapták, s változatlanul ellátták a Vatikánban lévő magyar Santo Stefano Ungherese (= Santo Stefano Minoris)-templommal és zárándokházzal járó feladatokat. 1554-ben átvitték a Vatikánból a Rotondóba a rendházukat, a magyar káptalan funkcióját, ahol 12 pap részére kellett helyet biztosítaniuk.²⁴

A Weinrich által kiadott anyag²⁵ több mint 100 okmányt, számadást, tulajdonjogi feljegyzést, valamint Kapusi Bálintnak 1454 és 1467 között készült jegyzeteit tartalmazza, továbbá egy *Liber Monasteriit* az 1533 és 1570 közötti időszakból, végül a kolostor vagyonleltárát 1567-ből. Ezekből a dokumentumokból megállapítható, hogy a 16. század közepéig még rendes kolostori élet folytatható a San Stefano Rotondóban. Például Pannonius Gergely (1537 és 1552 között volt a kolostor priorja) leírja, hogy egy szerzetes évente legalább háromszor vásároljon cipőt magának. Az ő idejében 12–14 szerzetes élt a kolostorban.²⁶ A Santo Stefano Rotondo-templomban, a kolostor felé eső falszakasz festményének ablakában az 1546-os évszám olvasható. Ez arra enged következtetni, hogy Pannonius Gergelynek még a templom díszítésére is volt pénze és igénye.²⁷ A 16. század közepén a Coelius dombon élő szerzetesek 19 házzal és 11 szőlőbirtokkal rendelkeztek.²⁸ Az 1570-es években jelentős vagyonnal bírtak az itteni pálosok, viszont a szerzetesek létszáma folyamatosan csökkent. Amikor Szántó kiszemelte a kolostort a Collegium Hungaricum számára, egy szlovák, egy horvát, egy fumei olasz és egy dalmát származású pálos tartózkodott ott.²⁹

KÜZDELMEK A PÁLOS KOLOSTOR MEGSZERZÉSÉÉRT

A felvetett probléma tárgyalásakor a Kubinyi András által megfogalmazott megállapításból indultam ki: „Figyelemre méltó, hogy a reformáció és az oszmán támadások nem hatottak sokáig a rend római életére. A kolostor megszüntetése és a Collegium Germanicumba való beolvasztása végső soron károsan hatott a magyar kapcsolatokra Rómában. De az is lehet, hogy 1579-ben egy krízis kezdődött a rend életében, amit meg lehetett volna aka-

21 A pálosok római jelenlétéről rövid, de jó összefoglalás olvasható a következő helyen: *Sárközy Péter*: „Roma est patria omnium fuitque” (Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo-templomban). Bp. 20001. 10–13. (legújabb kiadás: Bp. 2017.)

22 *L. Weinrich*: i. m. 9–11. VII. Ince pápa (1404–1406) bullája.

23 I. m. 26–28.

24 *Tóth Sándor*: Templomok és birtokok a magyar pálosok gondozásában. 82–83. In: *A magyarok ezer esztendeje Rómában*. Szerk. Póczy Klára–Szelényi Károly. Veszprém–Bp. 2001. 81–88.

25 *L. Weinrich*: i. m.

26 *L. Weinrich*: i. m. X–XI.

27 *H. Vladár Ágnes*: A Santo Stefano Rotondo a Szent István-kápolnával. 98. In: *A magyarok... i. m.* 98.

28 *L. Weinrich*: i. m. IX.

29 *Tóth S.*: i. m. 83.

dályozni.”³⁰ Mi lehetett az oka az említett válságos helyzetnek? A római krízis egyik oka a létszámhiány volt. A Mohács utáni időkben a pálosoknak három kolostoruk tudott folyamatosan működni. Ezek a következők: Máriavölgy (Pozsony közelében), Remete és Lepoglava,³¹ amely a 16. század elejétől a Szlavóniában és Horvátországban működő kolostorok központja volt.³² Véleményem szerint a három működő kolostor valamelyikéből néhány ember átirányítható lett volna, hogy a megfelelő létszám (10-12) biztosítva legyen. A gondokat jóval Szántó fellépése előtt érzékelhette a pálos rend vezetése. Ugyanis V. Pius pápa (1566–1572) is akart magyar kollégiumot alapítani, és erre a már említett szerzetesközösség házát jelölte ki.³³ Szántó erről a következőket írta: „1568-ban vagy 1569-ben történt, hogy V. Pius látván azt, hogy kevés magyar szerzetes van abban a kolostorban, elhatározta, hogy abból magyar szemináriumot alapít. [Levelet] írt az esztergomi érseknek, Verancsics Antalnak, hogy küldjön néhány magyar fiataalt. Verancsics már tizenkét ifjút el látott mindennel, és már szinte majdnem Rómába küldte őket, amikor a pálos szerzetesek elérték Farnese bíborosnál, hogy ne hagyja elvenni tőlük a kolostort, viszont megígérték, hogy rövid idő múlva magyar szerzeteseket fognak küldeni, akik azonban mégsem érkeztek meg.”³⁴ A pálosok már ekkor Draskovich György, az akkor zágrábi püspök³⁵ segítsé-

30 L. Weinrich: i. m. XI–XII. „Auffallend ist es, dass das Ordensleben in Rom durch die Wirkung der Reformation und der Osmanenangriffe längere Zeit nicht wesentlich beeinflusst wurde. Die Aufhebung des Klosters zum Nutzen eines kurzlebigen, fast sofort mit dem Collegium Germanicum vereinigten ungarischen Kollegs hatte auf die römischen Beziehungen Ungarns letzten Endes ungünstige Auswirkungen. Es ist aber nicht auszuschliessen, dass 1579 im Leben des Ordens eine Krisenperiode begann, die man hätte verhindern können.”

31 Török József: A magyar egyház évezrede. Bp. 2000. 113.

32 Sárközy P.: i. m. 12.

33 Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. Bp. 1903. 207.

34 MAH I. 646. „Huc accedit quod anno 1568 aut 69 Pius V. videns defecisse ungaros monachos in illo coenobio, voluerat ex eo seminarium ungaricum constituere; et iam scripserat archiepiscopo strigoniensi, Antonio Verantio, ut mitteret aliquot adolescentes ungaros. Qui iam duodecim vestierat, et cum iam iam Romam eos missurus, institerunt [!] monachi apud Card. Farnesium, ne sibi coenobium pateretur auferri, se brevi ungaros monachos adducturos, quos tamen non adduxerunt.”

35 Az események további megértéséhez szükséges a főpap életét röviden felvázolni. A szlavóniai főúri családból származó Draskovich György 1515-ben született Bilina várában. Két évvel a Luther által elindított hitújítás előtt látta meg a napvilágot, amikor még formailag a nyugati kereszténység egységes volt. Amikor 1587-ben Bécsben örökre lehunyt a szemét, már megtörtént a teljes, a reformáción belül is többirányú hitelezkedés. Draskovich egyházi karrierje családi kapcsolata révén kezdődött. Martinuzzi (Fráter) György húgának a fiaként, a bíboros anyagi támogatásával Krakkóban, Pádovában és Rómában tanult. [(Katona István: Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae. I–II. Colocae, MDCCC. 41; Koltai András: A győri egyházmegye 1579. évi szombathelyi zsinata. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 7(1995). 45.]. 1557-től királyi alkancellár és – a török megszállás miatt – címzetes pécsi püspök lett. [Gyenis András: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi vésztől 1600-ig. Regnum 1936. (Egyháztörténeti évkönyv.) 90.] 1561-től I. Ferdinánd király követeként részt vett a Trienti Zsinaton. Kolozsvári János csanádi püspök halála után (1562) a magyar egyházat is képviselte. [Tóth István György: A trentói zsinat és Magyarország. Vigilia 64 (1999) 339–348.] A zsinat végeztével a Zágrábi Egyházmegye püspökévé nevezték ki, amelyet teljes jogkörrel kormányzott. (Gyenis A.: i. m. 93.) A jezsuita források (is) neki tulajdonítják, hogy Horvátországban nem tudott gyökeret verni a reformáció. (Szántó a következőket írta: A zágrábi püspök, aki horvát-szlavón bán is volt, a püspökségét megtisztította a protestánsoktól. Lásd MAH I. 465.) Mindent megtett a katolicizmus megerősítéséért. Szemináriumot szervezett 1570-ben, 1574-ben pedig egyházmegyei zsinatot tartott, ahol kihirdette a trienti határozatokat. (Koltai A.: i. m. 45.) 1567-től horvát-szlavón bán, 1573-tól címzetes kalocsai érsek lesz (Katona I.: i. m. 39.), majd 1578-tól győri püspökké és egyben magyar kancellárrá nevezik ki. Ebben a minőségében 1579. augusztus 2. és 4. között Szombathelyen zsinatot tartott, ahol kihirdette a Trientben elfogadott határozatokat (lásd Koltai A.: i. m.). 1585-ben bíborossá nevezték ki.

gét kérték, hogy a tervezett kollégium helye ne a kolostoruk legyen. Draskovich levelet írt Morone bíboroshoz,³⁶ akit a Trienti Zsinaton ismerhetett meg. Az 1572. január 27-én kelt levél többek között a következőt tartalmazta: „Az örök városban a pálosoknak egyetlen kolostoruk van, amely mintegy az összes magyarok vendégháza. Értésülök, hogy azt bizonyos egyéneknek ő szentsége előtt tett előterjesztése következtében és az ott tartózkodó szerzetesek csekély száma miatt veszély fenyegeti [...]. Esedezem ő szentségénél kieszközölni, hogy az a kolostor a magyar nemzet kezei között maradjon. A pálosok a legközelebb május havában tartandó káptalanon rendelkezni fognak az ügyben, hogy mielőbb néhány szerzetest küldjenek oda.”³⁷ Az utóbbi ígéretet még 1578 táján sem sikerült teljesíteni. Így a pálosok életében jelentkező krízis megoldatlanságáért teljes egészében a pálosok akkori vezetőségét (általános káptalanját) terheli a felelősség, ti. hogy az 1579-re elnéptelenedett kolostoruk számára nem gondoskodtak utánpótlásról. Szántó joggal gondolhatta, hogy semmi változás nem történik ezen a téren, ezért 1578 táján jobb lehetőségnek látszott egy magyar kollégium létrehozása, amely a felállítandó intézmény működéséhez kellő anyagi háttérrel rendelkezett.

Szántó egyik érve a pálosokkal szemben az volt, hogy a szerzetesek nem töltik be szerzetesi hivatásukat, erkölcstelen életet élnek. Amikor a magyar kollégium alapításához megnyerte a bíborosi testület néhány tagját, és XIII. Gergely pápa 1579. március 1-jén *Apostolici muneris sollicitudo* kezdetű bullájával létrehozta a magyarok római kollégiumát,³⁸ ez ellen a pálosok ismételten tiltakoztak. Ügyüknek újból megnyerték Draskovich Györgyöt, aki ekkor már győri püspök volt. Hangsúlyozni kell, hogy 1572-ben a győri püspök nem a kollégium alapítása ellen volt, hanem a pálosokat akarta védeni. Ennek több oka volt. Ismert, hogy nagybátyja, Fráter György pálos szerzetes volt, aki még jóval korábban megbízta, hogy a magyar szerzetesrendet segítse.³⁹ György barát iránti tiszteletét Draskovich kifejezte azzal is, hogy 1561-ben lefordította Vincentius művét *Igen szép könyv a közönséges igaz keresztyén hitnek régisége és igazsága mellett, minden eretnek-ségnek újsági ellen* címmel, és azt bíboros nagybátyja emlékének ajánlotta.⁴⁰

Draskovich baráti kapcsolatban volt a horvátországi pálos tartományfőnökkkel, Dombrói Jánossal,⁴¹ akit még zágrábi püspök korából ismert. A rend vezetője Rómába ment, és megpróbálta elérni, hogy ne vegyék el kolostorukat. Úgy próbált érvelni, hogy „a kolostor nem a magyar nemzet tulajdona, hanem a pálos rendé, eltörlése a pálos rendre hozna szégyent és a rend ellenségeit felbátorítaná.”⁴² Szántó rögtön elleníratot készített, melyben cáfolta a pálosok állítását, mire a pálosok a jezsuita rend generálisához fordultak panasszal, aki eltiltotta Szántót attól, hogy „a papnevelde ügyében bármelyik

36 Iohannes Morone bíboros (1509–1580) a Trienti Zsinaton, 1563-ban 42 cikkelyt tartalmazó reformjavaslattal állt elő. (Hubert Jedin: A zsinatok története. Bp. 1998. 115.) A szentév alatt a kardinálisok kollégiumának a vezetője volt. [Stephanus Arator: Historia anni Jubilaei 1575 (...). 134. f.] [A kéziratról bővebben: Szilágyi Csaba: Szántó Arator István Historia anni Jubilaei 1575 (...) című munkájának ismertetése. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 13(2001) 3–4. sz. 30; 63. jegyzet.]

37 Fraknoi V.: Magyarország egyházi... i. m. 207.

38 MAH I. 792–798.

39 MAH I. 805.

40 Ács Pál: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában. Vigilia 64 (1999) 360–375. Lásd még: A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. (A magyar irodalom története. I. Szerk. Klaniczay Tibor.) 487. Draskovich eme munkájáról Szántó is említést tett: MAH I. 425.

41 Szántó Draskovichot „amicus Dombrini”-nak nevezi, azaz a püspök barátja volt a pálos tartományfőnöknek. Lásd MAH I. 924.

42 Mónay F.: i. m. 79.

bíborost felkeresse”, „nehogy egy ember miatt az egész Jézustársaság rágalmaknak legyen kitéve.”⁴³ Szántó nem szegte meg a tilalmat, ezt követően „csak” írásos formában buzdította a bíborospártfogókat, azonban így is eredményesen.

A pálosok ezek után mégis Magyarországon kerestek pártfogót. Dombrói hatására Draskovich mint győri püspök tiltakozó levelet írt a pápának Malaspina bécsi nunciuson keresztül. Ugyanazokat az érveket sorakoztatta fel, mint hét évvel korábban. A levél súlyos tévedést tartalmaz: „Elsők között hozta létre és alapította meg a magyarok első apostoli királya, Szent István, a Monte Coeliön a kolostort.”⁴⁴ Az igazság ezzel szemben az, hogy Szent István a (korábbi) Szent Péter-bazilika melletti zárandokházat alapította.⁴⁵ A Monte Coeliön lévő kolostor ugyanis – mint már említettem – csak V. Miklós pápa óta volt a magyar nemzet tulajdona.⁴⁶ Szántó erről a levélről tudomást szerzett, és rögtön levélben fordult a győri püspökhöz. Nyíltan kimondta: A pálos rend tagjai mellett, hogy kevesen vannak, erkölcstelen életet élnek. Kéri a győri püspököt, hogy ne akadályozza meg a magyar szeminárium felállítását.⁴⁷

Sajátságos módon is kifejezte Szántó Draskovichcsal szembeni rosszállását Santori kardinálishoz írt levelében, amelyben elbeszél egy Dalmáciában történt esetet. Lepoglavában, a templomszentelés alkalmával a pálosok meghívtak az ünnepségre egy nemesembert, aki feleségével és annak szolgálólányával jelent meg. Az ünnepség után a férfit családjával együtt ebédre invitálták a kolostorukba. Itt a szerzetesek leitatták a férjet, az asszonnyal és a cselédlánnyal pedig erőszakoskodtak. Miután ez kitudódott, a bán („banus”) seregével a vár alá vonult, amelyben a kolostor állt. Ám a gaztettet végrehajtó szerzetesek időben elmenekültek, helyükre új szerzetesek kerültek. Ezek után a bán – mivel katolikus volt – felhagyott a vár bevételével.⁴⁸ Szántó újabb bizonyítékkal szolgált a pálosok erkölcstelen életével kapcsolatban, ám a fortély abban volt, hogy a báni méltóságot ekkor Draskovich viselte.⁴⁹ Anélkül, hogy a püspök nevét leírta volna, báni minőségében marasztalta el. Viszont burkoltan közölte, hogy Draskovich elfogult a pálosokkal szemben. Ezzel a történettel még azt is tudta bizonyítani, hogy ilyen szerzetesek jobb, ha nem jönnek Rómába, illetve velük tovább romolhat a kialakult helyzet.

43 I. h.

44 MAH I. 806. „Ac in primis quidem, cum Sanctissimus Stephanus, primus hungarorum rex et apostolus monasterium Coelii Montis erexerit et fundaverit [...]”

45 *Bitskey I.*: i. m. 45.

46 *Kisbán Emil*: A magyar Pálosrend története. I. Bp. 1938. 68.

47 MAH I. 816–819.

48 MAH I. 808–809.

49 A latin szövegben a „banus” szó értelmezése nem egyértelmű, mert nem világos, hogy pontosan kire vonatkozott. Tény, hogy Draskovich „ante paucos annos”, azaz 1579 (a levélírás dátuma) előtt néhány évvel bán volt. A szövegben a „banus” szót Lukács László Draskovichra vonatkoztatja. Viszont, ha tényleg a püspök Draskovich vezette a vár ellen a katonákat, akkor felettébb furcsa, hogy csak annyit tudhatunk meg róla, hogy „quod esset vir catholicus”, azaz a bán katolikus volt. Ez egy ordináriusra nézve enyhe megfogalmazás. A megoldás szerintem az, hogy nem Draskovich vezette a katonákat, hanem a helyettese, azaz Alapy Gáspár. Biztos, hogy ő volt ekkor vicebán, mert az 1572–1573. évi horvát-szlávon parasztfelkelést is ő verte le (lásd Magyarország története 1526–1686. I. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 627–628.) Ha ez a megállapításom igaz, akkor is helytálló lehet Draskovich burkolt elítélése, hiszen a történeletről mindenképpen tudnia kellett, mert „Facinus istud fuit illico per totam Dalmatiam divulgatum.” („Ez a gaztett egész Dalmáciában azonnal elterjedt.” Lásd MAH I. 809.) Nem tudom elképzelni, hogy a vicebán Draskovichnak ne tett volna jelentést. Az viszont tény, hogy ezek után semmi következménye nem volt az ügynek. Katonától tudjuk, hogy Draskovich nem szívesen viselte a báni méltóságot, szeretett volna megszabadulni tőle (Lásd *Katona I.*: i. m. 42–43.)

A problémakör összefoglalásaként elmondható, hogy Szántó, miközben egy katolikus ügyért harcolt, akarata ellenére siettetette azt, hogy egy magyar alapítású szerzetesrend 1579 után végleg megszűnjön létezni Rómában. De erről nem ő tehetett, hanem a pálosok akkori vezetősége, mert inkább külső protektorokban bíztak, mintsem belső reformokat hajtottak volna végre. Szántó helyesen látta, hogy az 1570-es években semmi esély sem volt a pálos élet reformjára, pedig a megfelelő anyagiakkal rendelkező kolostor alkalmas lett volna egy másik katolikus és magyar ügy szolgálatára. Ugyanis e kettő Szántó számára egyet jelentett. Draskovich – noha a pálosokat akarta védeni – hibás volt ebben az ügyben, mert hét év elteltével, 1572 után is szinte szóról szóra ugyanolyan érvekkel állt elő a pálosok védelmezése során, ráadásul ezek inkább emocionálisak voltak, mintsem racionálisak. Pár évvel később már másként látta a kérdést. A Magyar és a Német Kollégium (Collegium Germanicum et Hungaricum) egyesítése után elégedetlen volt a történetekkel. Panaszt tett 1582-ben Bonomi bécsi nunciusról, aki Gallióhoz (aki ekkor a pápai szemináriumok felügyelője volt) fordult tanácsért. A válaszban Gallio nem ismerte el a panasz jogosságát, inkább arra hívta fel a figyelmet, hogy küldjenek magyar diákokat a Collegium Germanicum et Hungaricumba.⁵⁰

A COLLEGIUM HUNGARICUM ALAPÍTÁSA

Szántó emlékiratai közül szólni kell az 1578 márciusában írt *De Collegio Hungarico in Urbe excitando Libellus* című munkájáról.⁵¹ Ebben felvázolja a magyar egyház múltját, Magyarország szépségét. Miután bemutatja az országot, szomorúan állapítja meg, hogy a múlt és a jelen között milyen nagy az ellentét. Rámutat arra, hogy az új hit főként a wittenbergi és a nürnbergi egyetemeken tanult növendékek igehirdetése által terjed. Hangsúlyozza, hogy az új hit terjedését főként katolikus papnevelő intézetek felállításával lehet megakadályozni. A törökök szüntelen betörése miatt ilyen szemináriumokat Magyarországon nem lehet felállítani, ezért a legalkalmasabb hely Róma. A Coelius dombon levő kolostor megfelelő lenne a Collegium Hungaricum felállítására.

Az emlékiratot két bíboros, akikkel Szántó már korábban közölte tervét, XIII. Gergely pápa elé terjesztette. A pápa beleegyezett volna a kollégium létrejöttébe, azonban Farnese bíboros, a kolostor védnöke igyekezett ezt megakadályozni.

1579 júliusában – a pálosok és protektoraik heves ellenállása miatt – Szántó megírja a magyar szeminárium alapításának a történetét (*Historia Seminarii Ungarici* [...]).⁵²

50 Bitskey I.: i. m. 53–54.

51 MAH I. 637–647.

52 Szántónak a Collegium Hungaricum megalapítása érdekében végzett tevékenységét a következő műveiből ismerjük meg: *De Collegio Hungarico in Urbe excitando Libellus*. MAH I. 637–647; *De Collegio Hungarico in Urbe erigendo Oratio*. MAH I. 698–757; *Historia foundationis Collegii Hungarici in Urbe* (*Historia Seminarii Ungarici*). MAH. I. 907–947; *Historia unionis Collegii Hungarici cum Germanico*. MAH I. 987–997; Vö. *Fraknoi Vilmos: A római magyar szeminárium története*. Katolikus Szemle. 1912. 444–453., 562–580. A legjelentősebb feldolgozások a következők: Bitskey I.: i. m. 42–61. Cserháti József: Vierhundertjahrfeier der Gründung des Collegium Hungaricum und dessen Vereinigung mit dem Collegium Germanicum. In: Pontificium Collegium Hungaricum 1579–1979. Rom. 1979. 9–24. *Fraknoi Vilmos: Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Katolikus Szemle 1887. 385–433. Lázár István Dávid: Kísérlet a római Collegium Hungaricum megalapítására (1578–1579). Szeged, 1989. 135–144. (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tom. XXV.) Mónay F.: i. m. 76–82; Andreas Steinhuber: Geschichte des Collegium Germanikum Hungarikum in Rom. Freiburg, 1906.

Ebben a munkában Szántó a kollégium érdekében kifejtett tevékenységének történetét írta meg, ahhoz igazoló okiratok gyanánt csatolta leveleinek másolatát (a pálosokkal folytatott vitáit tartalmazó levelket), és az egy kötetebe foglalt kéziratot a pápai könyvtárban helyezte el.⁵³ Ebből megtudjuk, hogy a pápa négy bíborost bízott meg a Collegium Hungaricum protektorának tisztségével: Ioannes Morone, Iacobus Savelli, Ptolomaeus Gallio, Iulius Antonis Santori bíborosokat. Közülük Morone bíboros nem volt feltétlen híve a magyar kollégiumnak. Említettem, hogy Draskovich neki írt levelet 1572-ben, és már akkor segítségét kérte a pálosok érdekében, így számára az ügy nem jelenthetett újdonságot. Szántó *Historia Seminarii Ungarici* című munkájából tudjuk, hogy Farnese bíboros ellenezte a szerzetesek 1579-ben történő elűzését. Így a kollégium ügye megrekedt, amit Szántó Orsini kanonokkal, Farnese titkárával való véletlen találkozása mozdított ki a holtpontról. Ezt a történetet csak Szántó említette meg, hogy valóban így történt-e, nem biztos. Tény viszont, hogy 1578 novemberében Szántó levelet írt Orsininek, melyben kérte, hogy támogassa a kollégium ügyét.⁵⁴

Szántót egyéb körülmények is segítették. 1578-ban két magyarországi diák (Baranics Balázs és Samobori György) érkezett Rómába tanulmányi célokkal, ezáltal a kollégium iránti igény újabb bizonyítékot nyert. Szántó, látván a pápa jóindulatát, 1579. január 12-én újabb emlékiratot szerkesztett, melyben leírja Magyarország természeti adottságait és szépségeit, dicséri népének vallásosságát és harci erejéit, melyekkel a kereszténységet századok óta védelmezi; hangsúlyozza, hogy a nép hitének újjáélesztését a papnevelő intézet létesítésétől lehet várni.⁵⁵

Végül Szántó beadványainak, emlékiratainak, leveleinek, hosszú, szívós munkájának és az ügynek megnyert bíborosok (Santori, Sirletto, Morone) befolyásának köszönhetően XIII. Gergely pápa – ahogy már többször utaltam rá – 1579. március 1-jén kelt *Apostolici muneris sollicitudo* kezdetű bullájával megalapította a római Collegium Hungaricumot.⁵⁶ A bulla abból a gondolatból indul ki, hogy az egyház sebeire legjobb gyógyír a papképzés előmozdítása, a különféle nemzetek szemináriumainak Rómában történő megalapítása. Majd arról szól, hogy Magyarország nyomorúságos helyzete, a katolikus egyház ottani válsága messzemenően indokolja a magyarok római kollégiumának felállítását; egyedül ettől remélhető a helyzet javulása. A kollégium helyéül a Monte Coeliön álló Santo Stefano egyházat jelöli ki, mert ez V. Miklós pápa óta a magyar nemzet tulajdona. Mivel a jelenleg benne lakó pálosok nem képesek példásan eleget tenni vallási kötelességeiknek, ezért a kolostor minden javaival együtt visszazáll a magyar nemzetre, illetve ennek létesítendő kollégiumára. A bulla kimondja azt is, hogy a kollégium és alumnusai az egyetemek privilégiumait élvezik. Az intézmény felügyeletét négy bíboros (protektor) látja el.⁵⁷

1579. május 28-án Cesare Speciano milánói kanonok a pápa megbízásából felolvasta a pálos rendházban a Magyar Kollégium alapító bulláját. A rektor a spanyol F. Torres SJ lett, aki a Trienti Zsinaton is részt vett, de már idős volt ehhez a feladathoz.

Szántó Santori bíboros kérésre beterjesztette azokat az irányelveket, amelyek a kollégium növendékeinek kiválasztásánál, az előjárók kinevezésénél, az anyagiak bizto-

53 *Fraknói V.*: A római magyar szeminárium története... i. m. 445–446.

54 MAH I. 683–685.

55 MAH I. 698–757.

56 MAH I. 790–798.

57 *Bitskey I.*: i. m. 43–44.

sításánál és felhasználásánál követendőek lettek. Szántó ellenezte, hogy a kollégiumba magyar püspökök küldjenek növendékeket, mert attól tartott, hogy választásuk olyan ifjakra esne, akik alkalmatlanok a tanulmányokra és a papi hivatásra. Azt javasolta, hogy a bécsi jezsuita provinciális vagy a bécsi ház rektora, a jezsuita intézetek tanárainak javaslatára szemelje ki a növendékeket, szem előtt tartva, hogy azok magyarok legyenek.

1579 őszén összesen négy alumnus kezdte meg tanulmányait a Collegium Hungaricumban: a Vasvárról érkező Kondi Benedek, a dalmáciai Georgius Zamobori, a Zágrábi Egyházmegyéből származó Blasius Baranicius, valamint Uzsalyi Miklós.⁵⁸

A rögtön jelentkező létszámgondról Gallio és a bécsi nuncius levélváltásából is értesülhetünk.⁵⁹ A jezsuita rendben is nőtt az elégedetlenség, így a jezsuiták német aszszisztense, Olivero Mannaerts részéről is.⁶⁰ Ezek ismeretében a német kollégiummal való egyesítés gondolatát először Morone bíboros vetette fel 1579. augusztus 15-én a pápához intézett iratban.⁶¹ Miután a pápa elhatározta a két kollégium egyesítését (1579. augusztus 26.), Szántó elkeseredésében levelet írt Morone bíborosnak, hogy bírja rá a pápát az egyesítési tervtől való eltekintésre, és tíz érvet sorolt fel az egyesítés ellen.⁶² Szántó felhívta a bíboros figyelmét arra, hogy a két kollégium egyesítésével a pálosok azt a vádat emelhetnék a jezsuita rend ellen, hogy a rend a Collegium Hungaricum ürügyén akarta megszerezni a Coelius dombon lévő pálos kolostort. A merész szavak felháborították XIII. Gergely pápát, aki a kiközösítés terhe alatt megtiltotta Szántónak, hogy bármit is tegyen a két kollégium egyesítése ellen.⁶³ Minden érv hiábavaló volt: a pápa 1580. április 13-án egyesítette a két kollégiumot.⁶⁴

BEFEJEZÉS

A egyesítés után is biztosítva lett magyar papnövendékek felvétele: XIII. Gergely pápának az *Ita sunt humana* kezdetű bullájában olvasható a következő intézkedés: „És elrendeljük, hogy az eljövendő örök időkben, abba a Német–Magyar Kollégiumba 12 fiatal, magyar diák felvételt nyerjen Magyarország területéről, ahol használják a magyar nyelvet, vagy akár a horvát, vagy a szlavóniai tartományban, csak annak az országrésznek az egyházmegyéjében született és nevelkedett legyen a diák [...]”⁶⁵ „Örök időre” biztosítja tehát a bulla 12 magyarországi alumnus római tanulmányait, de úgy, hogy köztük a horvát-szlavón területekről származóknak is helyet kell adni. A bulla láthatóan egyaránt számba veszi a Magyar Királyság területén használatos két nyelvet, a magyart és a horvátot, így a Zágrábi Egyházmegyéből érkező horvát alumnusok a Hungáriához tartozás jogán nyernek a jövőben felvételt az újjászervezett intézetben.

58 Bitskey I.: i. m. 46.

59 MAH I. 948., 964–965., 972–973., 975.

60 MAH II. 322. adn. 35.

61 MAH I. 950–954.

62 MAH I. 960–963.

63 Szántó, mielőtt végleg elhagyta volna Rómát és elindult Erdélybe, levélben kérte a pápa bocsánatát. Lásd MAH I. 983–985.

64 MAH II. 51–55.

65 MAH II. 53. Vö. Bitskey I.: i. m. 46–47. „Statuimusque, ut perpetuis futuris temporibus in eodem Collegio Germanico et Ungarico duodecim iuvenes scholares ungari in regno Ungariae, ubi ungaricae linguae est usus, vel etiam in provincia Croatiae seu Slavoniae, tantum nati et educati dummodo in ecclesiis eiusdem regni assumi [...]”

A közös kollégium a történelem során sok vihart ért meg, ám Szántó munkája nem veszett kárba. Ma is érvényben van az a kikötés, hogy a kollégium létszáma 100 fő, ebből 12 főnek magyarországinak kell lennie. A kollégium ma is köteles ápolni a Santo Stefano Rotondóban Szent István király kultuszát.⁶⁶ Mi sem bizonyítja jobban Szántó el nem évülő érdemeit, mint az, hogy a mai intézet dísztermének bejáratánál keretbe foglalt festményen látható, amint négy magyaros ruhába öltözött tanítványa körében megköszönni a Collegium Hungaricum alapítását XIII. Gergely pápának. Ezzel a képpel a magyar utódok is megköszönik a kollégium alapítását.

A két kollégium (német és magyar) egyesítésekor Szántó erőfeszítéseinek eredményeit vélte semmivé foszlani. Évszázadok távlatából visszatekintve láthatjuk, mekkora jelentőségre tett szert az egyesített kollégium. Mind művelődéstörténeti, mind a papnevelés tekintetében nagy hatást fejtett ki az intézmény. Bitskey István ezt így foglalta össze: „A magyarországi barokk műveltség teljes gazdagságának feltárásához szervesen hozzátartozik a római hatások és szellemi impulzusok feltérképezése, [...] amiben központi hely illeti meg azt az intézményt, amely több mint 600 magyarországi alumnus számára biztosította az egyetemi képzés lehetőségét a barokk évszázadaiban.”⁶⁷ Több főpap ebben az intézményben tanult, így például Lippay György, aki később esztergomi érsek lesz, vagy Prohászka Ottokár, a híres egyházi szónok. Nem beszélve arról, hogy napjaink főpapjai, illetve teológusai közül is néhányan ennek az intézménynek a falai között tanultak. Ezekből is látszik Szántó életművének jelentősége, illetve a magyar papképzés római jelenlétének fontossága.

66 Póczy Klára: A Collegium Hungaricum és Collegium Germanicum et Hungaricum Rómában. In: A magyarok... i. m. 115.

67 Bitskey I.: i. m. 5–6.

A REFORMÁCIÓ ÉS A KÖNYVEK – KIADÓI ÉS SZELLEMI KÖZPONTOK

EGY REFORMÁCIÓTÖRTÉNET KONFERENCIA TANULSÁGAI¹

Napjainkban az Európai Unióban éles viták zajlanak arról, hogy mit is jelent az, hogy „európai”. Számos szempontból elemezték a kérdést, és persze ahogy az elméleti kérdésekről szóló viták esetében, a történelemben mindig a gazdaság és az annak érdekeit képviselő politikum éli a maga párhuzamos életét. A tudományos, vagy éppen csupán kulturális párbeszéd érvei pedig akkor szivárognak be ebbe a világba, ha valamelyik politikus szóvirágos beszédet kíván tartani, aztán vagy érti, hogy mit mondatnak vele a PR szakemberei, vagy nem. Pedig közhely, az európai kulturális körben – kivétel nélkül valamennyi kisebb közösségében – ismerünk és használunk olyan proverbiumokat, amelyek az ókori szerzőktől származnak, és a történelem fontosságára intenek – vagyis arra, hogy mennyire fontos mások tapasztalatának a megismerése. Olyan, ma, főleg Nyugat-Európában, szégyenlősen kimondott közmondások, mint a „Historia docet”, vagy a „Historia est magistrae vitae” ismertek,² és közhelyszámba mennek. Mint ilyenek azonban komoly alapokkal rendelkeznek, csak figyelni kell ezekre az alapokra, miután feltártuk őket. A szégyenlősség a political correctness félreértéséből származik. Olyan tömegekkel élünk ma már együtt Európában, akiknek a kulturális hagyományukban az életüket meghatározó szöveg (mint a Korán vagy a Védák vagy Buddha beszédei) és az alkalmazott tudás közti időszak helye az értékvilágukban merőben más, mint a nyugati kereszténységben felnőtt társadalmak tagjaié a Biblia és a mai alkotó tudás közt (utóbbi nem létezik a teljes örökség folytonos újraértékelése és a hagyományok megismerése nélkül). A mai közbeszédben ezért – néhányak szerint – el kellene hagynunk a teljes történelmünket, hogy lassan aztán magát a történelmet is elfeledjük.

Pedig az olyan kulturális és tudományos eseménysorozat, mint amilyen a Ref500 volt az egész világon³ – és minden évben több ilyen alkalom van – ráirányítja a figyelmet arra is, hogy a művelődésünk történetében találjunk válaszokat napjaink kérdéseire. Önmagában is érték persze egy-egy történelmi esemény vagy folyamat körülményeinek a tisztázása, de minden újra-véleményezés – hiszen a történelem mindig is a historia memoriae volt, nem napjaink memory history tudományos iskolái találták ezt ki – egy-

1 Reformation und Bücher – Zentren der Ideen, Zentren der Buchproduktion, 25–27. September 2017. A konferencia anyaga 2019-ben jelenik meg a Harrassowitz kiadónál a wolffenbütteli „Beiträge zur Geschichte des Buchwesens” sorozat köteteként. Írásom az e kötethez írott előszó bővített változata.

2 Cicero, De oratore, 2,36: Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis.

3 Ne feledjük, a világ legnagyobb kálvinista közössége ma Dél-Koreában él.

ben mások tapasztalatának a felmutatása. Ahogy távolodtak az egyes generációk az események aktuális idejétől, más- és másként emlékeztek rá. Vagy azért, mert hamisítani akarták, el akartak valamit titkolni vagy feledni, vagy azért, mert az éppen aktuális érdekeik, esetleg másfajta szellemiségük más és más képet engedett formálni. Ám *altero nomine de nobis fabula narratur*, vagyis más néven ugyan, de rólunk szól a mese.

A reformáció első évszázadának könyvtörténete is számos tanulssággal szolgál a mi korunk számára is. A wolffenbütteli konferencia előadásai alapján írt esettanulmányokkal a konferencia szervezőinek az volt a szándéka, hogy lépünk tovább a reformációs központok, nagyobb személyiségek és a velük együttműködő nyomdászok kiadói stratégiájának, a reformáció új kommunikációs politikájának elemzésétől. Hiszen nem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel arról, hogy a kiadott könyvanyag tematikus összetétele milyen hatásokra, hol és mikor változott a humanista szellemiségű kiadások és az új, konfesszionálisan is állást foglaló kiadványok között. Nem tudjuk, hogy miként zajlott ez a változás a szellemi kibocsátó központokban (Wittenberg, Heidelberg, Zürich, Bazel és más egyetemi városok), és miként a kulturálisan alapvetően befogadó jellegű kultúrákban (Szilézia, Baltikum, Lengyel Királyság, Cseh Királyság, Magyar Királyság és Erdély). Ez utóbbi helyeken az elsődleges forrás a korabeli könyvtárak katalógusai. Miként válaszolt a katolikus világ ezekre a kihívásokra: mit tartott meg a humanista eredményekből, mit fogadott el protestáns oldalról, és miben maradt ortodox, nem változó? Hogyan alakult például Bécs könyvkiadása, az ott élő nagy egyéniségek olvasmányai a toleránsnak tudott Johann Fabri (1478–1541) halála után, és miként változott az udvar környezetében élők olvasmányanyaga? A 16–17. század fordulóján tapasztalható, poszt-tridentínus változásoknak – a könyvek kiadása és olvasása szemszögéből nézve – milyen a szellemi háttérük? A gyors rekatolizáció Európa sok helyén pusztán politikai, hatalmi erőknél köszönhető, vagy van ennek könyvtörténeti tanulsága is? A protestáns oldal kétféleképpen reagált az erősödő, újjászerveződő katolikus egyház kiadói és kulturális politikájára: toleranciával és ortodoxiával. Melyik központnak melyik a stratégiája, és milyen eredménnyel? A toleráns oldal mennyi humanista hagyományt elevenít fel? Hogyan viszonyulnak mindehhez a késő humanizmus szellemi áramlatainak formálói?

A konferencián csak részben kaptunk válaszokat kérdéseinkre, de az előadások több más, nem kevésbé fontos jelenségre is ráirányították a figyelmet. A 16. század jelentősebb könyvkiadó központjai közül Strassburg, Zürich és Bécs könyvtermését elemezték (Frédéric Barbier,⁴ Urs B. Leu,⁵ Karl Vocelka⁶), legtöbbször összehasonlítással, vagyis képet nyerünk Bazel vagy éppen Heidelberg szellemi áramlatokat befolyásoló, tehát kibocsátó szerepéről is. Ugyanígy a receptív oldal példáiból (Szilézia, Magyar Királyság, Erdély) kirajzolódik Wittenberg, Nürnberg, Köln vagy éppen Augsburg szerepe is. Rögtön felvetődik a kérdés, miért nem jelenítünk meg más, nagyobb könyvkiadó központokat? Például Párizst, Lyont vagy éppen Velencét. A válasz csak részben adható meg, főként a konferencia vitái, illetve az azt követő beszélgetések alapján.

A protestáns reformáció korai évtizedeit elemzők teljesen természetes módon nyúltak vissza az 1517-et megelőző néhány évized művelődés- és hangsúlyosan is, könyvtörténetéhez. Részben azért, hogy rámutassanak arra, hogy a francia szakirodalom pré-réforme kifejezése, különösen is a pré-réforme catholique szóösszetételben, komolyan

4 Die Buchstadt Strassburg im Spannungsfeld der Reformation, 1517–1538/1541.

5 Die Zürcher Buchkultur im 16. Jahrhundert Buchdruck und Reformation in Zürich.

6 Reformation in Wien und die damit zusammenhängenden Drucke.

veendő,⁷ könyvtörténeti összefüggésekben is. Nem pusztán annál a banális ténynél fogva, hogy Martin Luther maga is szerzetes volt, hanem mert a könyvkiadási statisztikák nyelvi, illetve tartalmi elemzései számos olyan jelenséget is mutatnak, amelyeket egy leegyszerűsítő, didaktikus reformációtörténet kedvéért hajlamosak vagyunk a protestáns reformáció eredményeként feltüntetni. Ilyen például az anyanyelvi nyomtatványok jelentős elterjedése. Való igaz, a protestáns reformációról szóló viták anyanyelvűsége, magának Luthernek (majd Melanchthonnak) az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elképzelései tették programszerűvé az anyanyelvű kiadványok (szövegek) használatát az iskolákban és a vallási nevelésben (a hittan, illetve az istentisztelet, hangsúlyosan is a prédikáció nyelve). Frédéric Barbier azt mondja tanulmánya egyik fejezetcímében, hogy Strassburg „Kern des modernen Europa”. Tudjuk, a szerző egyik jelentős könyvének a címe⁸ is visszautal ezzel, de sokkal fontosabb a kifejezés tartalma. Ez a „modernitás” a 13. és a 16. század közt született. A nyomtatott könyv megteremtése ennek a változásnak az egyik jelentős eleme. A Rajna-mente fontossága azért is hangsúlyos, mert a középkori testvérületi (Fraternitates) mozgalmak hagyománya szerves együttélésben tudott itt hatni a humanista filológia eredményeivel és a reneszánsz életszemlélettel. És még egy fontos dolog, amelyre a Barbier-val való párbeszédben esett hangsúly. Alapvető különbség van a „szerzetesi humanizmus – humanista kegyesség – protestáns reformáció” gondolati vonal társadalmi megvalósulásában a számos autonómiára (városok, fejedelemségek) alapozó német területeken, és a Francia, az Angol Királyság centralizált hatalmi viszonyai közt. Itália ismét más, hiszen a katolikus hierarchia kapcsolati rendszerének ereje más-ként esett latba, mint mondjuk az annak hiányával kiszolgáltatva szembenéző Magyar Királyságban és Erdélyben (utóbbi területekre lásd Csepregi Zoltán⁹ és Monok István¹⁰ tanulmányait). A Bolognai Konkordátum (1515-ben, X. Leó pápa és I. Ferenc francia király között) a francia királyi hatalmat érdekeltté tette abban, hogy a vallási kérdésekről szóló viták ne vezessenek jelentős intézményi változásokhoz (vagyis ne legyen egy újabb egyház). Angliában pedig VIII. Henrik maga gondoskodott arról, hogy fenntartsa az egyház „egységét” – ő maga alapított egy újat. Jean Charlier de Gerson (1363–1429) öröksége (szellemiségében az Imitatio Christi szövegegyüttes¹¹ – neki is tulajdonított¹²

7 Vö. *Pierre Chaunu*: Le temps des Réformes, Histoire religieuse et système de la civilisation. vol. 1–2. Bruxelles, 1984.

8 *Frédéric Barbier*: L'Europe de Gutenberg, Le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe – XVIe siècle). Paris, 2006. (Histoire et société); *Frédéric Barbier*: A modern Európa születése. Gutenberg Európája. Budapest, 2010.

9 Die Osmanen unterstützten die Evangelischen? Über die Reformation unter der Türkenherrschaft von Melanchthon bis Bullinger.

10 Änderungen der thematischen Zusammenstellung ungarländischer Schulbibliotheken im ersten Jahrhundert der protestantischen Reformation.

11 Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011; Un succès de librairie européen l'Imitation Christi 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012. Commissariat et catalogue de Martine Delaveau, Yann Sordet. Paris, 2012.

12 *Mario Ogliaro*: L'auteur de l'Imitation de Jésus-Christ: un elongue controverse. In: Édition et diffusion de l'Imitation de Jésus-Christ (1470–1800) ... i. m., 21–34.

– hagyománya), és a Collège de Navarre I. Ferenc uralkodása idején is változatlan szellemisége sem volt elég ahhoz, hogy az ott tanultak egy új egyházat is létrehozzanak. Az ott tanult közép-európaiak viszont a saját királyságukban jelentősen hozzájárultak a protestáns reformáció sikeréhez. Csak egy példát említek: a huszita hagyományt is továbbvivő cseh Ulrichus Velenust (Oldřich Velenský, † 1531),¹³ aki ugyanúgy Bonifacius de Cevától († 1517) tanult, mint a magyar Várdai Balázs (cca. 1495–post 1538). Velenus nyomdászként csehül adta ki Lucianus Samosatensis, Marsilio Ficino, Rotterdami Erasmus szövegeit.¹⁴ Barbier tehát arra is felhívja a figyelmet, hogy a 13. századtól jelentkező többféle tendencia, az egyházon belül megjelenő lelkiségi mozgalmak, a humanista egyházkritika és az anyanyelv használatára törekvő kisebb közösségek (főként városok) együttese sem elég a protestáns reformáció sikeréhez, ha a hatalmi berendezkedés centralizált, illetve azt mondja, hogy a hatalmi tényezőket hangsúllyal kell figyelembe venni. Az erről a kérdésről szóló párbeszéd azonban rávilágít egy olyan tényre, amelynek a mai napig komolyan veendő tanulságai vannak. Az egyház szerepe alapvetően különbözik Európa egyes régióiban, ezért a 21. században is más- és másként tekintenek rá. A nyugat-, illetve közép-európai értelmiség mai vitáinak és a politikusok egymást meg nem értesének egyik alapja (utóbbiak mögött persze ott állnak a gazdasági hatalom birtokosai, és ezek hatalmi törekvései).

Strassburg, a Szent Német-római Birodalom szabad császári városa (kaiserliche Freistadt) az egész régió szellemiségét példázza a Johann Sturm-féle Academia megalapítása előtti kiadványstruktúrájával. Ennek szerves következménye, vagy mondjuk, természetesen folytatása Sturm szemlélete (ahogy iskolája jelmondata is pontosan kifejezi: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum”).¹⁵ Ez a szemlélet összecseng a wittenbergi Melanchthon-féle üzenettel, amely az ókori szövegek ismeretére alapozott erudíciót összeköti a protestáns erkölccsel és kegyességgel (Szophoklészről szólva mondja: „*Utiliorem post sacrorum biblicorum lectionem esse nullum quam tragoediarum*”)¹⁶ (lásd Monok István és Verók Attila¹⁷ tanulmányát).

A Rajna-menti városok, Strassburg és Bázeli hatása sokféleképpen jutott el a konferencia legtöbb előadásán elemzett közép-európai területekre. A közvetítő városok, egyetemek vagy könyvkiadói központok, Bécs, Nürnberg, Wittenberg, majd ez utóbbit határában felváltó Heidelberg nélkül ez bizonyosan nem sikerült volna (a Palatinátus filippista

13 *Antonie Jan Lamping*: Ulrichus Velenus and his treatise against the papacy. Leiden, 1975, 21976; *Petr Voít*: Encyklopedia knihy. Starší knižní a přibuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století : Praha, 2006. 985–987.: Oldřich Velenský.

14 Velenus 1519 és 1521 között Weisswasser (ma: Běla pod Bezdězem) nyomdászként dolgozott, itt adta ki az említett könyveket. 1521-ben, Nicolaus Claudianus (Mikulás Klaudyán, † 1521) halála után a közeli Mlada Boleslavba költözött, és együtt dolgozott Jiří Štyrsa nyomdással a huszita, német nyelvű katekizmuson (1523) és Michael Weisse (cca. 1480–1534) Énekeskönyvén (Gesangbuch, 1531), amelyet a Cseh Testvérek számára állított össze ez a ferences szerzetesből lutheránussá lett teológus, aki maga is a Cseh Testvérek közt fejezte be az életét.

15 Vö. *Mária Fata*: Melanchthon oder Sturm? Konkurrierende Schulmodelle bei den Protestanten in Ungarn und Siebenbürgen im 16. Jahrhundert und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts. *Hungarian Studies*, 26(2012), 2. szám, 205–231.

16 Vö. *Ágnes Ritoók-Szalay*: Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn. In: *Melanchthon und Europa*, 1. Teilband: Skandinavien und Mitteleuropa. Hrsg. von Günter Frank, Martin Treu. Stuttgart, 2001. 273–284.

17 Melanchthon in der siebenbürgisch-sächsischen Bibliotheken des 16. Jahrhunderts.

és irénikus öröksége az ortodoxszá váló lutheri Wittenberget a 16–17. század fordulóján, háttérbe szorította).

Wittenberg, természetesen, sokkal erősebb hatású, mint amit a város könyvkiadási teljesítménye önmagában jelenthetne. Az angol és a cseh korai anyanyelviségi mozgalmak (John Wycliffe, 1330–1384; Jan Hus, 1469–1415) hatása ugyan folyamatos maradt, de – ahogy bevezetőnkben már említettük – a protestáns reformáció szervezett programja jelentős hatást gyakorolt. Wittenbergben, de sokan azt megelőzően Bécsben és Krakkóban találkoztak azokkal az elvekkel, amelyek részben humanista, szövegfilológiai érdeklődésből, részben közvetlenül a vallásos lelkiség anyanyelvi elmélyíthetőségének természetessége okán az anyanyelvű könyvkiadást helyezték előtérbe. A wittenbergi Agenda mintája volt az első észti, lett (mindkettő 1525-ben jelent meg) lelkész kézikönyveknek is, ahogy Luther Kis katekizmusa alapján készült el az első észti (Johann Koell [1500–1540] és Simon Waradt [† cca 1550]) 1535-ös munkája, majd a litván (Martynas Mažvydas [1510–1563], 1547) kézikönyv is. A protestáns szellemű Bibliafordítók egész sora járt az említett egyetemekre, és került kapcsolatba a könyvnyomtatással (a magyar Sylvester János (1504–post 1551), a finn Mikael Agricola (1510 cca.–1557), a szlovén Primož Truber (1508–1586), a litván Johannes Bretke (Jonas Bretkūnas, 1536–1602)).¹⁸ Karl Schwarz előadása¹⁹ Truber példáján a teljes fordítási, könyvkiadási és könyvkereskedelmi mechanizmust bemutatta, kitérve a hatalmi tényező, a mecénás földesúr szerepére is.

Wittenberg hatása azonban, túl a teológiai kettősségen – Luther és Melanchthon, illetve ezek tanítványai²⁰ – a történeti gondolkozásban is meghatározónak bizonyult. Nem egyszerűen Johann Carion világtörténeti munkájának Philipp Melanchthon által történt átírása és ennek elterjedtsége okán. A wittenbergi történetfilozófiai egyik meghatározó eleme a törökszemlélet. Turca Dei flagellum. Luther általánosan a mai napig ismert állítása nem egyszerűen filozófiai vagy éppen teológiai kérdés volt, már a 16. században sem. Azok, akik a török által megszállt területeken éltek, illetve a török terjeszkedés mindennapi veszélyét érezhették, összetettebb képet ismertek a törökről (ezért is gondolkodunk ma másként a muszlim migrációról, mint ahogy Portugáliában). A 16. században médiummá váló nyomtatott világ – amely a német parasztháború kapcsán jól vizsgázott, társadalmi, sőt hatalmi tényezővé vált – törökképe meglehetősen felületes maradt – ahogy a mai sajtó által közvetített ország-képek is azok – a 17. századi első, tudományos igényű művekig. Ennek a felületességnek az okán is terjedt el az a képzet, hogy a török hatalom toleráns, a protestáns eszméket terjedni hagyja. Csepregi Zoltán Melanchthon és Heinrich Bullinger magyar kapcsolatrendszerét kommunikációtörténeti szemmel vizsgálta, kifejezetten abból a szempontból, hogy a két, a Magyar Királyságban legnagyobb hatású reformátor hogyan tájékozódott a török kérdésben, és nézeteik miként alakultak a megszerzett információk mentén. A Ref500 konferenciák sorában több alkalommal éppen a napjainkban zajló migrációval kapcsolatos véleményformálásban is elhangzott a

18 Vö. *Monok István*: Hasonlóságok és eltérések a Köztes-Európa kora újkori könyvtörténetben. Szempontok és példák. In: *Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztorik 70. születésnapjára. Szerk.: Somorjai Ádám, Zombori István. Budapest, 2016. (METEM-könyvek 85.) 233–246.

19 Ein Reformator aus Innerösterreich – Primus Truber und der südslawische Buchdruck in der Uracher Bibelanstalt.

20 Vö. Luther and Melanchthon in the Educational Thought of Central and Eastern Europe. Eds. *Reinhard Golz, Wolfgang Mayrhofer*. Münster, 1998. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung)

török tolerancia, mint olyan, ami miatt végképpen nem érthető például a közép-európai népeknek nem éppen entuziaszta hozzáállása a mostani kérdéshez. A történelem a 16. századi, a mai magyarországi híradók véleményét igazolta: a „toleráns” török hatalom pusztá, lelakott országot hagyott maga után (amilyen Európa lesz 50 év múlva). Ebben a kérdésben is irányadó tehát Frédéric Barbier említett véleménye, nevezetesen, hogy minden jelenséget a helyi adottságok lehetőleg teljes megismerése mentén kell megítélnünk, és elmondani arról a többféle szempontú véleményünket. Nem természetellenes, sőt magától értetődő, hogy történeti, művelődési, kulturális és tudományos jelenségek másként látszanak a centrumból, és másként a periférián, és az sem mindegy, hogy egy terület a centrumhoz képest melyik irányban helyezkedik el.

A centrum jelleg ugyanis ugyancsak viszonylagos. Breslau, Szilézia fővárosa a Magyar Királyság korai reformációja szempontjából is központtá tudott válni – az első protestáns lelkészek ordinatioja Briegben, Breslau mellett történt –, és megmaradt humanista központnak is. A főváros Breslau, és a kisebb városok (Liegnitz, Neisse) együtt, keleti, északkeleti irányban komoly szellemi közvetítő szerepet tudtak betölteni, a nyugat-európai léptékkal szerény könyvtermésükkel is (Detlef Haberland²¹). Aztán ki vitatná Bécs centrum jellegét? Igen, a Habsburg-család egyik udvartartása ott volt. Prága, éppen a 16. században hasonló centrumként írható le. Bécs könyvkiadását Karl Vocelka elemezte, míg a Bécsi Udvari Könyvtárban felhalmozott ismeretek katalogizálását (Hugo Blotius könyvtárosi tevékenységét) Martin Krickl.²² Rögtön tegyük hozzá, Blotiusnak a császár számára összeállított Ajánló bibliográfia a török kérdés tanulmányozásához címmel illelhető katalógusa (ő nem nevezte így) a könyvtárost tanácsossá emelte. A Császári Udvari Könyvtár, mint a jelentős könyvhagyatékok gyűjtőhelye, mint a Birodalom nyomdászainak, író embereinek presztízis megjelenési (és megőrzési) helye, hű tükrévé vált a korszak szellemi áramlati változásainak (Martin Krickl). A bécsi könyvkiadás bemutatása több szempontból is roppant tanulságos (Karl Vocelka). Bécs, a 16. század eleji humanista egyetemével, hű közvetítője a rajnai kegyességnek és rajnai humanizmusnak is. Erazmiánus szellemű iskolai műhely, olyan humanistákkal, akik ismerik és ápolják a Duna-menti szellemiséget. (Erasmus „magyar barátai” is Bécsből, illetve Krakkóból ismerték a mester, egyetemi tanulmányaikon keresztül.) Ez hasonlóvá tudott volna válni, mint a Rajna-menti szellemi központ. A 16. század elején az intézményi rendszer kialakítása is elkezdődött.²³ Az Augsburg–Regensburg–Linz–Bécs–Pozsony–Buda tengelyt ráadásul Erdélyig meghosszabbította egyes személyiségek tevékenységi köre (lásd például Conrad Celtis (1459–1508) vagy Jacobus Piso (1475–1527) életútját, de az olyan dalmát humanista püspök, diplomata, mint Johannes Statileo (1472–1542) is, említendő).²⁴ Bécs ennek a vonalnak is a központja.

Bécs azonban, Buda török elfoglalása után (ez a dátum egybeesik a humanista Johann Fabri püspök halálával: 1541) a sorait rendező katolikus oldal egyik bástyájává alakult. Való igaz, ide kellene egy Augsburgról és Velencéről szóló könyvtörténeti tanul-

21 Der Buchdruck in Schlesien und die Reformation.

22 Blotius Digital. Eine digitale Katalogedition zum Frühbestand der Wiener Hofbibliothek.

23 Vö. *Klaniczay Tibor: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest, 1993. (Humanizmus és reformáció, 20.)

24 Lásd a vonatkozó fejezeteket a következő kötetben: *Humanistes du bassin des Carpates. III. Humanistes du Royaume de Hongrie. par Péter Ekler, Farkas Gábor Kiss, István Monok*. Turnhout, 2017. (Europa humanistica, 19.)

mány²⁵ arról, hogy miként tudták az itteni nyomdászok, a kiadói stratégia változtatásával a kibontakozó katolikus reformokat, majd az ellenreformációt is segíteni. Két előadás is szólt a konferencián arról a jelenségről, hogy a reformáció könyvtermése miként őrződik meg katolikus gyűjteményekben. Az egyik esetben egy protestáns főúr – nem kevéssé a török kérdésre is nyitott – könyvanyagát megőrző katolikus gyűjteményről, illetve protestáns lelkészek könyveit inkorporáló, és ezzel semlegesítő katolikus főúrról van szó (Richard Šípek²⁶). A protestáns olvasmányok eltüntetése sokféle módon történt. Közismert Tirol példája, ahol a Prágából hazatérő Ferdinánd főherceg „könyvlátogatást” (Buchvisitation) végeztetett világi hivatalnokaival, illetve jezsuita atyákkal.²⁷ Ő a protestáns könyveket elkobozta, és helyettük ajándékba jó katolikus beszédgyűjteményeket hagyott a családoknál. A Magyar Királyság nyugati szegletében élt Batthyány Ádám (1610–1659) a birtokai központjában működő protestáns iskola épületét az általa betelepített ferences rendnek adta, könyvtárukkal együtt. A könyvek ma is megvannak, lassan újra kézbe is veszik őket – immáron a könyvtörténet kutatói. De a korban, az elzárt könyvanyag kikerült a potenciális olvasmányok köréből is. Talán ezért is szedte össze Esterházy Pál (1635–1713) is a birtokain működő protestáns lelkészek könyveit (Zvara Edina²⁸).

A konferencia egy volt a számtalan, a protestáns reformáció kezdetére emlékező és emlékeztető rendezvény sorában. Aki egy kicsit is megpróbálta áttekinteni, hogy hány tudományos kötet jelent meg a Ref500 keretében, rájött, hogy egyetlen ember akkor sem lenne képes elolvasni valamennyit, ha tízéves korától haláláig olvasna. Pedig mindegyik kötetnek legalább annyi tanulsága van, amennyit mi most felsoroltunk a saját konferenciánk kapcsán. Bízunk az internetben, és a digitális megoldások sikerében. És a történelem iránti érdeklődés fennmaradásában.

25 Vö. István Monok: Hungary and Transylvania and the European Publishing Centres in the Sixteenth Century: the Cases of Paris, Basel and Venice. In: *A Divided Hungary in Europe*. vol. 1: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships. Ed. by Gábor Almási. Newcastle, 2014. 229–252.; *Monok István*: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 347–354.

26 Die Bücher von Ladislaus Seydlitz von Schönfeld in der Bibliothek der Raudnitzer Kapuziner.

27 Péter Ötvös: Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol. In: *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher*. Hrsg. von József Jankovics, Katalin Németh S., Wiesbaden, 1998. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 18.) 83–103.

28 Protestant Books of a Hungarian Catholic Aristocrat.

ŐZE SÁNDOR

A REFORMÁCIÓ MEGJELENÉSE ÉS A DÉLSZLÁV BEVÁNDORLÁS KAPCSOLATA A MAROS–TISZA–KÖRÖS KÖZÉBEN

Zombori István tősgyökeres szegedi, az alsóvárosi ferences templom közelében nőtt fel, alkotó, szervezői munkája is ennek a városnak a kulturális közegéhez kötődött. 25 éve mint szegedi történész-muzeológust ismertem meg. Köszöntő tanulmányomhoz is ezért választottam helyszínül a Tisza–Maros–Körös közötti területet, amely mind az ünnepeltnek, mind nekem a tágabb szülőföldet is jelenti. A tanulmány egy nagyobb, későbbiekben megjelenő munka része, amely a dél-alföldi migráció tárgykörében íródott.

A három nagy folyó határolta területet keletről az Erdélyi-érchegység zárja le. A vidék teljesen sík, a folyók hordalékától jól termő terület, ugyanakkor a Tisza–Duna közti pusztáktól megkülönbözteti az a vizes térség, amely északkeletre a Sárrétbe torkollott. Délen a Maros alatti területek mocsarai és keleten a Temesköz szintén folyók járta vízállásos területe húzódik. A legszárazabb időszakokban is ligetes tavakkal, holtágakkal szabdalta vidék. A térség legnagyobb városa Szeged, a Maros torkolatánál a Tisza–Maros–Körös-szög egyetlen szabad királyi városa, amely híddal és átkelővel is rendelkezik. A másik nagyobb város, a Körös partján Gyula, amely a Temesköz bejáratának álló Temesvártól veszi át szerepét annak 1552-es eleste után, az övét pedig majd Várad fogja átvenni a Gyulát elfoglaló 1566-os török hadjárat után. A folyók mentén több kereskedelmi központ települ. A Tisza partján fekvő települések: (Hódmező)Vásárhely, Szentes, majd a Hármaskörös torkolatánál a Duna–Tisza köze felőli oldalon Csongrád, amely átkelőhelyül is szolgált. A Maros mellett pedig Makó, Csanád, Nagylak, Arad, majd az utolsó állomás Erdély felé Lippa volt. A tatárjárás után, a kun szállások a Maros vonaláig tartó rendszerében csak a török hódoltság hozott változást.¹ A gazdagon termő vidék azonban időről időre határterületté alakult át a történelem folyamán.

Magyarország kezdettől fogva határországa Európának, az iszlám keresztény és a keleti nyugati kereszténység vallási és felekezeti határán fekszik. A különböző vallási eszmék, ideológiák alapján felállt birodalmak, új és új hatalmi struktúrák által átrendeződő térség kihívásaihoz mintegy ezer éve kellett igazodnia, mert ezek minden esetben anyagi pusztulással és demográfiai katasztrófával járnak. A támadásokat hivatott kivédeni az állam nagyszámú nemes és állandóan jelen lévő és újratermelődő katonaparaszti tömbjeivel, amelyek tárgyalt területünkön is kezdettől fogva jelen voltak. Az államalapítás után Ajtony vezért kell legyőznie Csanádnak, hogy a térség ne szakadjon le a Magyar Királyságról. A Csanádról elnevezett város püspöki székhellyé válik, amely a Balkán felé védelmi központot is képez, ugyanakkor a katonaszentről, Szent Györgyről elnevezett székesegyháza és a Szent

¹ Káldy Nagy Gyula: A Gyulai Szandzsák. Bp. 1980.; A Csanádi szandzsák. Bp. 2002.; Blazovich László: Szeged rövid története. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged 2005.

Gellért által alapított iskolája térítő helye is a nyugati kereszténységnek. A tatárjárás előtt II. András az erdélyi sószállítás miatt itt, a Maros mellett épít királyi központot, és temetkezni is majd az Egresi kolostorba fog. A tatárjárás azonban letarolja a vidéket.

Már a 14–15. században felállt Magyarország déli és keleti határán egy olyan védvonal, amely a török-tatár népektől óvta az országot. A folyókra, természeti akadályokra, hegyekre épülő, több tagozású várrendszer az Adriai-tengertől indult, és az erdélyi hegységig futott.² A határ fokozatosan nyomult északra, és a mohácsi csata után elérte tárgyalt területünket.³ Végleges pusztulást azonban csak az 1551–1552-es török hadjárat hoz majd, amely a Maros menti várakat elfoglalja, és környékük lakóit földönfutóvá teszi.

Fráter György írja, hogy a térség a kóborló nép miatt teljesen militarizálódott, akár 80 ezer embert is lehetne lovas vagy gyaloghajdúként mozgósítani.⁴ Később az elnéptelenedett területeken, a Maros másik oldalán is szerb telepítéseket hajt végre a török, mi több, erről a Magyar Kamarával is megpróbál egyezkedni, hogy az adóztató végvári katonák megkíméljék a telepeket. Ez azonban nem sikerül, mert a szerb községek nem érznek semmiféle lojalitást, ahogyan később sem, a Magyar Királysághoz.⁵

A határrégióban a felekezeti és identitásformáló elemeket vettem vizsgálat alá, így a Maros–Tisza–Körösök vidékén is. Vizsgált korszakunkban ez a reformáció, amelyet ezen a területen elválaszthatatlannak tartunk a tartós muszlim–keresztény frontvonal kialakulásától s az ezzel együtt járó migrációtól. A reformáció elterjedésének egyik fontos előkészítője lehetett a területen az ortodox (vlach-délszláv) betelepülés. Az oszmán határvidéki harcmódorral szemben az ezt jól ismerő balkáni délszláv családok jelennek meg, és kapnak magyar nemesítést és déli birtokadományokat. Ilyenek a Tiszántúlon a Máramarosból a közép-

2 Bővebben: Őze Sándor: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon. Bp. 2016. 70–74.

3 „Paul Wittek munkássága nyomán az ilyen jellegű tartós ütközőterületet *Grenzkriegertum*nak nevezik. Ő a bizánci-szeldzsuk török harcok jellegzetes katonaeleménél talált rá. A határvilágra szerinte jellemző egy ökológiai különállás, a katonák fő jövedelmi forrása a háború: a zsákmány, a rabtartás. Jellemző az etnikai színezet: ugyanazon etnikum tagjai a határ két oldalán szembenállnak, de kapcsolatot is tartanak egymással. Bizonyos értelemben mindenkor ellentétben vannak az őket irányítani kívánó központi hatalommal. Rendelkeznek különálló világnézeti, teológiai, literátori, jogi sajátosságokkal. A zóna mindig melegágya volt az eretnek szektáknak is” Uo. 75. „Az ezekben a zónákban lezajló ütközetek ideológikus jellegüknél fogva pusztítóbbak voltak a polgári lakosságra, ugyanakkor egy kulturális transzfert adó kontaktterületként is funkcionáltak. Ebben az ütköző-kontaktzónában több száz kisebb-nagyobb mohamedán és keresztény vár nézett egymással farkasszemet a 15–16. század végén. Több tízezer reguláris katona mellett ennek többszörösét adta mindkét oldalon az irreguláris, gyorsan mozgósítható haderő. A vársor nemcsak a tér centrális rendezőpontja a korabeli Magyarországon, hanem kulturális életvitelbeli kényszerítő és viszonyulási pontokként is szolgál, és ezen keresztül az egész társadalom gondolkodásának formálója is. A frontvonal megmerevedésével és a »kis háborúk«, a portyák állandósulásával a küzdelem életvitelszerű elfogadásával az iszlám–keresztény ütközőzóna kulturális emlékezetének centrumává is előlép. Ezekhez csövekkel ki az itt élő kisebb és nagyobb közösségek kulturális identitását. Ebből a szempontból a szomszédos, viszonylagos békében normálisan élő országok életvitele nem összevethető azzal a Magyarországgal, melynek attribútuma az az erődhaló, mely több vonalban, néhol 100 km szélességben, 1000 km hosszúságban végigvonul, benne sok-sok ezer reguláris és irreguláris katonának kiszolgáló munkának adva lehetőséget keresztény és iszlám oldalról a hadakozásra.” Uo. 47–48. Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

4 Szántó Imre: A Temes-vidék és Maros-völgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971. Szántó Imre: A török 1551 évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. Hadtörténeti Közlemények 19(1972), 73–98.; Régi Magyar Levelestár. (XVI–XVII. század.) I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hargittay Emil. Bp. 1981.; Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél, i. m.

5 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

korban ide települő Drágffyak, akik oláh vajdai ősökre tekintenek vissza. Még a középkor végén Körtvélyes máramarosi kolostorában fordították az első román nyelvű könyvet 1490 körül, ugyanis a munkácsi orosz püspök a maga fennhatósága alá akarta vonni a kolostort, amely ellen a máramarosi román nemesek tiltakoztak. Drágffy Bertalan az ortodox kolostor kegyuraként az erdélyi katolikus püspök alá rendelte a monostort. Nem léptek ugyan formálisan unióra a katolikus egyházzal, de megpróbálták összeegyeztetni a skizma idején elválasztó négy dogma egyikét, (a filioQue elnevezésűt) a katolikus egyház tanításával, mely szerint a Szentlélek nem csak az Atyától, hanem a Fiútól is származik.

„Ettől még Körtvélyes és az általa felszentelt papság szertartásaiban görögkeleti maradt, de megérintette őket az akkor már bibliafordításokon dolgozó katolikus egyház anyanyelvűségre való törekvése, s így kezdődhetett el az anyanyelvű román egyházi irodalom, egyelőre Körtvélyesre korlátozódva. Kibontakozásáról majd csak a 16. században a reformáció hatása alatt kerülhetett sor” – írja Makkai László⁶

Nem tartható véletlennek, hogy a tiszántúli birtokaikon, a szaporodó ortodox jobbágyok és a velük érző Drágffy család lesz az első nagy pártfogója a reformációt egyeztető tanainak; ha ehhez hozzá vesszük azt a többszöri várakozást és kísérletet, amelyet a wittenbergi reformáció és követői produkáltak a 16. század folyamán,⁷ akkor nem lepődünk meg a protestáns erdődi zsinat történetén.⁸

Hasonló szerepet töltenek be azok a többnyire szerb családok, akik lovassági tisztként kerülnek a déli magyar területekre a 15. század folyamán. (Lovassági párbajban emelkedik ki Jaksich Demeter, Mátyás király vitéze, annak északi hadjárata folyamán, és kap Nagylak körül birtokadományt.) Ilyenek a Bakicsok, akik házassági levelükben reverzálisan adnak még a 16. század elején a katolikus magyar nemesi családdal való házasságkötéskor, hogy fiaik az ortodox, leányaik viszont a nyugati keresztény katolikus vallást követik majd.⁹ Nem véletlen, hogy a határ menti területeken a reformáció fő pártolói ezekből a családokból emelkednek ki.¹⁰ Ilyen szerb lovassági tiszt Petrovics Péter

6 Erdély története I.; A kezdetektől 1600-ig szerk.: Makkai László, Mócsy András, A románok középkori egyházi műveltsége fejezet. Bp. 1988.³ 404-405 Akadémiai Kiadó.

7 Bővebben: Őze: Apokaliptikus... i. m. 186.

8 „Az erdődi zsinat eme végzéseinek aláírói a magok körében, tehát körülbelül a mai Szatmár- és Szilágy vármegyék területének egy-egy nagyobb részén mind megannyi reformátorokként tevékenykedtek. (...) A katejában is határozott lutheránusnak mutakozó Batizi András hasonlóképen ismert nevű az aláírók sorából; ez Wittenbergből hazatérve, még a Drágffy életében erre a vidékre került és itt emlékezetes reformátori munkásságot folytatott. (...) Majd 1554. március 13-án a szatmármegyei Óváriban gyűlt össze az a zsinat, mely az önálló szervezkedésnek ezt a fontos tényezőjét, a superintendenst beállította e vidék protestáns egyházi életébe. Annak a Báthory Annának a birtoka volt ez a mai állapotához képest jóval jelentékenyebb község, aki egykor Drágffy Gáspárnak, majd Homonnai Drugeth Antalnak, ekkor pedig Báthory Györgynek volt a felesége. Az ő és férje pártfogása mellett gyülekezett össze ide a szomszédos vidékekről az a nyolczvannyolcz lelkes, akik több nemesnek a jelenlétében kilencz, előlegesen körvonalazott kérdésre megadták általában lutheránus szellemű válaszukat.” *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986. 203–204.

9 Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bp. Bunyitai Vince – V. Rapaics Raimund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukács József, 1902–1912. I. köt. 1. tétel.

10 „De leginkább bizonyítja a reformátor-papok tekintélyes számát az, hogy már 1549-ben és 1550-ben képek voltak megtenni a magyarországi protestantizmus önállósítási mozgalmában az egyik legérdekesebb és legjelentősebb lépést, midőn kiváló nevezetességű zsinatokat tartottak Toronyon. Ez az azután nem sokára elpusztult város a Jaksics János birtoka volt s a mai Torontál vármegyének akkor Csanád vármegyéhez tartozott részén feküdt, így tehát a Szeged, Arad, Makó és Temesvár környékén hivataloskodó papoknak kellett részt venniük e két zsinatban.” *Zoványi*, i. m. 186.

is, aki egy portya során Temesvár alatt elfogja a székely lovassági tisztből nándorfehérvári vitézzé, majd a keresztes hadjárat vezérévé lett Dózsa Györgyöt. Petrovics, mint Szapolyai rokona, már az erdélyi arisztokráciába emelkedik, és valószínűleg már ekkor katolikus, de támogatói és katonai bázisát élete végéig a Karánsebes- és a Temesközben élő és bevándorló szerb családok, pásztorok adják. (Területünkön is próbálkozik ennek a népességnek a betelepítésével.) Nem véletlen tehát az ő reformációpártolása sem. A szegedi kun családból származó reformátor, Szegedi Kis István életrajza számol be ilyen irányú tevékenységéről, Petrovicsnak.¹¹ A Fráter Györggyel folytatott versengés miatt ugyan el kellett hagynia a Maros menti területet.¹² Vetélytársa meggyilkolása után azonban visszatérhetett Erdélybe, és ő lett a törökbarát irányvonal képviselője, Izabella legfőbb bizalmasa, egyben a radikális reformáció legerőteljesebb terjesztője, amiben csak bekövetkező halála akadályozta.

Magának I. János királynak is erős délszláv beágyazottsága volt, bár őt koránt sem lehetett vádolni reformációpártolással. Példa erre Szerémi György udvari káplán leírása.¹³ Szekfű Gyula szerint már János király udvara olyan betelepült délszlávokkal volt feltöltve, akik hatalmi bázisát a Körös–Maros-szög és a Tisza–Maros-köz képezte:¹⁴ „János uralmát és a törökbarát kurzust valósággal ezek a délszlávok tartják fenn. Látni fogjuk, hogy a török hódítás mindjárt első korszakában, a délszláv törzsek, horvátok és szerbek, rácok északra tódulását, valóságos népvándorlást idéz elő, s ebből ad ízelítőt az a délszláv mozgalom, mely János királyságát támogatja és őt folyton ingó trónján mindvégig megtartja. Egyrészt a szlávoknál erősen kifejtett családi és törzsi érzés, másrészt a magyar társadalomban lévő servitor- és familiaritás-intézmény teszik lehetővé, hogy a Zápolya család fejét, annak ősi birtokairól, a Dráván túli vidékekről származó délszlávok vegyék körül, és kísérijék végig egész pályáján. Már, mint Erdélyi Vajda is ezeket tartja udvari hivatalaiban, s koronázása után magával viszi őket a magyar királyság központi szerveibe. Ez az értelme, hogy Jánost kortársai tótkirálynak,

11 „Szegedi Kis István (...) 1548-ban ismét visszatért a Tiszántulra, még pedig az azon a vidéken akkor leghíresebb iskolába: Temesvárra igaztónak, vagyis e szerint az ott székelő Petrovics Péternek közvetlen környezetébe. Ennek egy főiskola alapítására, illetőleg a meglevő tanintézetnek ilyenén fejlesztésére irányuló s ebben az időben éppen aktuálissá lett tervében mulhatalanul jelentékeny rész jutott a nagytudású Szegedi hathatós munkásságába vetett bizalomnak.” *Zoványi*, i. m. 185.; A vonatkozó szakirodalmat Petrovicsra és Szegedi tevékenységére összefoglalom: *Őze: A határ és a határtalan...*, i. m. 129–260.

12 „Petrovics mindenestre kezdeményező és irányadó szerepet játszott nagyföntosságu végzéseik meghozatalában. Sajnos, csak annyit tudható felőlök, hogy az alábbi zsinat tizenhárom cikkben határozott a papok tisztéről, életéről, erkölcséről és ruházatáról, az 1550.-iki pedig szervezte a püspöki hivatalt és tizenkilencz pontban megállapította egyházlátogatási teendőit. Időrendben ez az első magyarországi superintendia, melynek megalapításához felette kedvező alkalmat szolgáltatott egyfelől a csanádi püspöki hivatal üresen állása, másfelől a nagyhatalmu Petrovics Péternek e végre készséggel nyújtott oltalma és támogatása. (...) Gönczi Máté lett ez az első magyarországi protestáns püspök, aki azonban mindjárt az erre jövő években elveszítette hivatalát, és elveszett, eltűnt ugyanakkor maga az új egyházszervezet is. Petrovics 1551-ben kénytelen levén eltávozni erről a vidékről, az egyházkerületet ez a körülmény megfosztotta legfőbb pártfogójától.” *Zoványi*, i. m. 186–187. A vonatkozó szakirodalmat Petrovicsra és Szegedi tevékenységére összefoglalom: *Őze: A határ és a határtalan...* i. m. 129–260.

13 Szerémi György így ír: 1527 telének végén „János király meghívatta húshagyó kedden (március 5.) Várdai Pál esztergomi érseket. Mivel Pál érsek úr nem szokott kövér disznóhúst enni, a király az érsek tréfás kigúnyolására meghagyta a tisztartójának, Szalárdi Mihálynak, hogy minden ételfogásul kövér disznóhúst főzzön vacsorára, mert az esztergomi érsek nem eszik disznóhúst.” Az érsek megsértődött a tréfa miatt, és megjegyzést tett Szapolyai származására, ahol az ismert címerálatra, a szerbekre vonatkozó átlőtt orrú vadkanra célzott.

14 *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyarország története.* Bp. 1936. III. 27–29.

azaz szlavónnak, délszlávnak is gúnyolták. Az ő uralkodása alatt Magyarország püspöki székeit horvátok és dalmátok foglalták el, a már említett Frangepán és Brodarics mellett Statileo az erdélyi püspök továbbá a horvát nemes Utyeszenics György, még János anyjának nemes szolgája, utóbb a sajládi pálos kolostor perjelje és János lengyelországi tarnóvi tartózkodása óta ennek bizalmas tanácsosa. Egyik délszláv hozza a másikat és János királyságának jövedelmező állásait egymás közt töltik be. Követségeket ők viselnek – a követség jövedelmező mesterség –, bár eleget panaszkodnak a sanyarú fizetésre; Statileo maga mellé követte képezi ki unokaöccsét, Verancsics Antalt, a későbbi esztergomi érseket. Brodarics püspökpályát csinál testvérének és segíti, ahol tudja unokaöccsét, Nádasdy Tamást. De János királyságának e szláv vezető rétegében egyháziak mellett nem kevésbé fontos szerep jut a nagybirtokosoknak és katonáknak. Ehhez képest János király tanácsa, ha történetesen hiányzik belőle Verbőczy, szinte teljesen délszlávokból áll. Főtanácsadója, rokona »atyafi gyermeke« Petrovics Péter, mellette Perussith Gáspár, azután a Petroviccsal nőágon rokon Patócsyak, s ezeknek rokona Czibak Imre, hadvezér, vajda, püspök egy személyben. Minden családnak a Maros–Tisza köze és a Körös–Maros köze szolgál hatalmi bázisul, ott fekszenek a régebbi Jaksics birtokok, a Petrovics, Perussith, Cserepovics birtokok, csupa délszláv vonatkozású főúr földje, akik maguk is délről vándoroltak be a XV. században, s hoztak magukkal nagy tömeg rác szolgát, egész falvak szerb jobbágyságát. Az utóbbi fél század török beütései még inkább elfogyasztották e déli vidék régi magyar lakosságát, s az üres falvakat szintén a török elől futó rácok oláhok szállták meg. Jánosnak és főurainak ezek szolgáltatják a közkatonaságot. A török torkába került szörényi bánság északi Orsován felüli területeiből ekkor alakult ki a karánsebesi és lugosi bánság, melyek a magyar nemesek mellé beözönlő oláh-rác lakossága ért a fegyverforgatáshoz és zsoldos katonaként szolgál nemcsak Petrovics Péternek, hanem János egyéb magyar eredetű híveinek is. Így tartja fenn Török Bálint a dunántúli részekben János király hatalmát nem kis részben Lugos környékéről való rác katonasággal. Ezek a török elől futó magyar szoldba lépett rácok és oláhok érzik hatalmukat e desorganizált magyar államban a polgárháború zavarai között és érzik, hogy a »tót király« jóindulattal van irántuk.¹⁵

Bár kritikával kell kezelnünk Szekfünek a Trianon utáni traumában írt sorait, ahol hagyományos osztrák–német orientációjában idegenkedik a szlávoktól. Őket már a 15. században egy helyre sorolja be, legyen az katolikus horvát vagy ortodox szerb, vagy mohamedán bosnyák, vagy éppen olyan lengyel, aki mentalitásában és történelmi hagyományaiban nagyon messze esik a délszlávoktól. Szekfü mentiségére legyen mondva azonban, hogy a 17. században a Propaganda Fide olaszai szintén ilyen módon látták a térséget Ragúzától Krakkóig, és próbálták egységes szláv missziós térségnek kezelni, ami a hódoltsági magyarok negligálását jelentette.¹⁶ Szintén anakronisztikus Szekfü részéről a nemesi családok idegennek, szlávnak való besorolása, ha valamilyen délszláv rokonság mutatható ki családfájukon. Ezek a déli horvát családok, mint az Utyaszenics vagy Brodarics, Verancsics stb., esetleg szlavóniai szerb családok, mint a Szapolyaiak, Petrovicsok, déli, magyar családokkal álltak rokonságban, nyelvi (gyakran kétnyelvű délszláv–magyar), kulturális közegük azonos volt, ugyanazon nemességnek voltak tagjai a magyar korona alatt. (Példának okáért Fráter György dédanyjának testvére volt Kini-

15 *Hóman – Szekfü*, i. m., III. 27–28

16 *Tóth István György*: Misszionáriusok a koraújkor Magyarországon. Buksz-Budapesti Könyvszemle 20: (Tavaszi) pp. (2009) 73–76. Öze Sándor ismertetése.

zsi Pál.) Nádasdy Tamás is igencsak tiltakozott volna, ha a balkáni szerb pásztorokkal hozták volna őt egy vérségi platformra, annak ellenére, hogy viselt még horvát báni tisztséget is. Ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a jó szemű Szekfű száz évvel ezelőtt már észrevette a délszláv migráció indulását, látta első betelepülési pontjait a Tisza–Maros-szögbe, megfigyelte a megtelepülő szerb-magyar nemesi családokat, akik utat nyitottak a bevándorlásnak.

Az oszmán hódítás a 14. századtól kezdve egyre északabbra nyomta a keresztény–muzulmán vallási határt és frontvonalat. Ez a frontvonal a 15. századra a szláv térségekből az etnikailag magyar és magyar nyelvet beszélő helyekig nyomult előre. Először a front mindkét oldala megpróbálta felhasználni a délszláv menekülteket katonaként, vagy a várakat eltartó emberanyagként. Ilyen parasztkatonákat telepítenek a Temesközbe és az Al-Dunához a Hunyadiak, ilyen délszláv az a több tízezer betelepített, akiket Kinizsi Pál erőszakkal terel át a határ másik oldalára. Ekkor indul el Szlavónia feltöltődése horvátokkal, akik majd átlépik a határt, és egészen a Bécsi-medencéig és a Pozsony alatti térségig hoznak létre összefüggő településláncolatot a 16. század végére.¹⁷

A temesközi és a Marostól délre eső területeken 1526 után ekkor jelennek meg azok a rác honkeresők, akik a fentebb említett „fekete ember” pásztorai-parasztkatonái, ekkor még a török ellen. Valószínűleg arról a népességről van szó, akik hagyományosan katonai szolgálatot folytattak a Hunyadi- és Jagelló-kori időkben a Magyar Királyság határain, huszár és sajkás alakulatokat állítván ki, akikről Szerémi György is megemlékezik.¹⁸ A szerb katonák egy része azután eloszlik a magyar várakba. Csányi Ákos tiszttartó Nádasdy Tamásnak írt leveleiben tűnik fel például egy szerb sajkás fiával együtt a balatoni flottánál, aki még a haláláig magyar szolgálatban maradó Radics Bosics seregében harcolt Mohácsnál.¹⁹ Ilyenek a Bakicsok, akik magyar nemességet kapnak, rác huszáraikkal szolgálatot vállalnak.²⁰ De egy idő után a rác katonák az oszmán hadszervezet egységeibe is betagozódnak. A hódoltsági magyar várak katonanyagának többségét a muszlim és az ortodox keresztény délszláv népesség adja, ahogy a fizetetlen paramilitáris egységeket is: morlákokkat, martalócokat, műszellemeket, vajnikokat. Az oszmán front pusztító, fogoly- és rabszolgaszerező tevékenységével kiűresítette a területet, és északabbra üldözve a lakosságot. Az üresen maradó területekre az oszmán katonai vezetés és közigazgatás a birodalommal szövetséges, muzulmán, vagy több generáción keresztül a birodalmukban élő szláv népességet telepített. Ez lett a sorsa a Szerémségnek is, amely, mint a Magyar Királyság kapuja, Nándorfehérvár elfoglalása után lakosságcserevel, a magyar etnikum elűldözésével és az ortodox délszlávok betelepülésével nézett szembe.

Szekfű Gyula a szerb önállósodási törekvés egyik első jeleként tartja számon annak a menekülő katonatömegnek a mozgását, amely a mohácsi vereség után főként a hazájukat veszített szerémségi menekültekből tevődött össze. Cserni Jován, János király egykori szerb katonai parancsnoka vezette őket, aki isteni küldöttnek hirdette magát, s aki a mohamedánok legyőzésére rendeltetett. Kezdetben a török csapatokat támadta. A menekült pásztorok azonban összetűzésbe kerültek a délvidéki magyar népességgel. Jován, akit fekete anyajegyről Fekete Embernek neveztek, Szabadkán rendezkedett be,

17 Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526–1598. Győr, 1999.

18 Szerémi György: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László. Bev. és magyarázatok Székely György. Szépirodalmi, Bp. 1979.

19 Őze: A határ..., i. m. 46.

20 Pálffy: A császárváros... i. m. 41–44.

cárnak hívatta magát. Később Ferdinánd királytól aranyos zászlót és kocsit kért. Ekkor küldte ellene Szapolyai János király Czibak Imrét, aki csatában legyőzte, majd a menekülő Iván „cárt” egy szegedi polgár lőtte le, a haldokló fejét pedig Török Bálint tette le.²¹ Szakály Ferenc Szekfű Gyulával szemben nem szerb önállósodási törekvést látott az eseményekben, hanem egy honkereső, addigi lakóhelyéről és életformájából kimozdított tömeget.²² A szerb pástorkatonák azután többnyire visszatértek török területre (és szolgálatba). Egy részük a Marostól délre és a Temesközben kóborolt és telepedett le.

A királyi Magyarországon Temesvár eleste után Gyula vára vette át a védelem szerepét, kapitányai: Patócsy és veje, Mágócsy Gáspár, majd Törtely Kun Balázs és Kerecsényi László is segítette a reformáció terjedését. A várban jelentős számú délszláv származású katona tartózkodott.²³

A Maros menti területekkel ellentétben a dunántúli városokban és településeken nincs szerb–magyar együttélés, szívósan harcolnak a magyar városok a „rácvárosok” létrejötte ellen. (A török katonai körzetek, szandzsákközpontok kivételével, nincs is ilyen.) A 16. század közepére az etnikai határ északra húzódik, a század huszas éveire képest. Az 1552-es hadjárat után már a Tisza–Maros-szög déli részének összefüggő magyar falvakból álló településrendszere is megbomlik, majd átlépi a Maros vonalát is a délszláv-ortodox betelepülők közössége. Ezen a vidéken sem jár sikerrel a magyar lakosság megnyerése és egyéb paramilitáris alakulatokba való szervezése, mint a Szigetvár környékén Hegyi Klára által leírt kísérlet sem.²⁴ Így a török hatóságok Maros menti telepítéssel, délszláv ortodoxokból álló falvak rendszerével kívánják pacifikálni az újonnan szerzett területet. Mivel a szerbek vezető nemesi rétege kihalt (Jaksicsok), vagy felszívódott a magyar nemesi rendbe, a 16–17. század fordulóján nincs nemes család, aki befolyásolni tudja a fegyveres, többségében pásztornépességet. A szerbek ezért ellenséget látnak az őket a terület régi földesurai nevében adóztatni akaró végvári katonaságban. A török szpáhikhoz hasonlítják őket. Azok pedig ellenséget, megbízhatatlan, kétfelé szolgáló népet látnak a szerbekben (nem is ok nélkül).

A végvárak rendszere, Európa és egyben a világ legnagyobb határzára a 17. századtól nem engedi át az ortodoxokat a nyugati keresztény területekre sem, nemhogy szolgálni

21 Szekfű, uo.

22 Szakály: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról) Történelmi Szemle 228–261; A szerbek Magyarországon. A szegedi múzeumban 1990. október 17–18-án tartott tudományos konferencia bővített anyaga. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991.

23 „Majdnem tökéletes bizonyossággal állítható ez a folytonosság Gyulára vonatkozólag, melynek földesura Patóczy Ferenc egészen 1552 áprilisában történt haláláig erélyes pártfogója volt a reformációnak. Utána (...) meg Mágócsy Gáspár, mint 1554-től egy személyben kapitány és várkormányzó nemkülönböztetve teljes buzgóssággal örködött a reformáció érdekei felett. Mágócsy a saját nagykiterjedésű birtokain mindenütt végrehajtatta a reformáció munkáját, illetőleg, ha már megindult bennök előzőleg, mindent elkövetett a megszilárdítására, így p. o. Mágócsón, ahova már 1551-ben fölszentelték Wittenbergben lelkészül Szintai Kalmár Vinczét. Megkönnyítette ebbeli fáradozását az a körülmény, hogy birtokai jobbára a Békésszalvató vármegyékben, így a mainál akkor sokkal nagyobb területet magába ölelő Csanádban feküdtek, melyben már hatalmas arányokban tért foglalt volt a protestantizmus, p. o. Toronyon, az 1549.-iki és 1550.-iki zsinatok helyén, valamint Makón, ahol e tájban protestáns iskolamester volt alkalmazva. Ebben a vármegyében Mágócsyn kívül még özvegy Jaksics Péterné, Csáky Katalin és leánya Jaksics Anna, előbb Bánffy Gáspárné, majd Kendy Antalné.” Zoványi: i. m. 208–209; A Mágócsyra és Gyulára vonatkozó reformáció-korabeli szakirodalmat összefoglalom: Őze: A Határ ... i. m. 159–164; Esze Tamás: Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 1973/9, 89–194.

24 Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I. Bp. 2009.; Uő: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135 (2001), 1255–1311.

a várakban őket, mivel kémeket sejteneek bennük. Ez adja a magyar etnikumú mezővárosoknak a határmenti kereskedelembe, mint az egyetlen megbízható népességnek, a monopóliumot. Ez okból szakad le az addigi szerb közvetítő réteg a gazdagodásból, míg a magyarok többszörös városokat nevelnek ki az ország határain belül.

A hódoltságban megerősödő katolicizmus mellett a reformáció felekezetei is fokozatosan kialakítják saját dogmatikára épülő egyházszervezetüket. Nincs már törekvés a földesúri réteg részéről egyeztetésre. A betelepülő ortodox egyház népessége semmiféle történeti emlékezettel nem kötődik a nyugati kereszténységhez és a Magyar Királyság jogrendjéhez sem, nem célja az egyeztetés a muszlim oszmán hatalomnak sem. A hódoltságon belül is megmerevednek a felekezeti és a hozzájuk kapcsolódó etnikai-nemzeti határok.

A 15 éves háborúnak az Alföldet elnéptelenítő hadai, bent telelő tatár csapatai teljesen új településszerkezetet alakítanak ki, annak ellenére, hogy az elmenekültek szívósan igyekeznek visszaköltözni. A déli országrész: a Maros alatti területek az erdélyi határig, Bács megye a Maros vonaláig, a Szerémség és Szlavónia a visszavívó háborúk idejére teljesen elszorítt. A délszlávok utánpótlása a déli vidékekről folyamatos volt, a fent említett etnikai határon azonban a magyar települések ellenállásán megakadt. Tárgyalt területünkön a 18. század közepéig megmarad a délszláv lakosság.

Az Oszmán Birodalom kormánya egy rendkívül hajlékony, a helyi sajátosságokhoz, hagyományokhoz alkalmazkodó, igazgatási szisztémát alkalmazott.²⁵ Mivel azonban a Magyar Királyság területét sohasem tudta elfoglalni teljes egészében, kiegyezésre sem volt esélye egyes leszakítható magyar népcsoportokkal, ha ezekkel próbálkozott is. A török hódoltságban a végvári katonaság adóztató akciói a magyar lakta területek legtávolabbi zugaiban is állandó jelenlétet és felügyeletet biztosítottak.²⁶ A betelepített rác, vlach vagy egyéb délszláv lakosság felett azonban, ha nem tudták elűldözni őket a végvári katonák, akkor már nem tudtak felügyeletet gyakorolni, vagy adóztatni. Más az állattartó (kecske és juh) és a földművelő letelepedett életmódot folytató magyar és vlach etnikum kulturális és életforma szerepe is. A vetéseket, kerteteket, erdőket állataikkal felprédáló rácok, vlachok konfrontálódnak, és ha tehetik, kiszorítják a helyi lakosságot, amelynek gazdasági és jogi törvényeit nem ismerik.

A török hódoltság városai közigazgatási központjainak, ahol reguláris katonaság is tartózkodik, egyik nagyon gyakori velejárója a településsel egybefüggő, de mégis külön körzetet alkotó rácváros, amely többnyire a reguláris csapatokat kísérő, azoknak feldehítést végző és a legkegyetlenebbül fosztogató, martalóc egységeket is adta. Így alakul ki az az olthatatlan gyűlölet, amely a magyar végvári katonákat, a „vitézli rendet” a „rácokkal” szemben táplálta a kuruc korra a törököt kiűző háborúk után, amikor a két katonatípus és a két népesség szembekerül egymással.²⁷ Területünkön, a Rákóczi-szabadságharc indulásakor ekkor már mint kálvinokat emlegeti a magyar protestánsokat a szentesi Tisza mellett lezajló csatában a szerb hősi ének.

25 Őze Sándor – Dobrovits Mihály: Melanchton és a hódoltsági reformáció iszlámképe. Lelkipásztor. 73(1998) február, 89–92. Március, 46–50.

26 Szakály: Adóztatás... i. m.

27 Bánkúti Imre: 1704: két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécsen. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. Fedeles Tamás, Varga Szabolcs. *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis*, 3. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2005. 33–51.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- A szerbek Magyarországon. A szegedi múzeumban 1990. október 17–18-án tartott tudományos konferencia bővített anyaga. Szerk. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1991.
- Bánkúti Imre*: 1704: két hadsereg a Dél-Dunántúlon, két tragédia Pécsett. In: A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. Fedeles Tamás, Varga Szabolcs. *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis*, 3. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2005. 33–51.
- Blazovich László*: Szeged rövid története. Dél-alföldi évszázadok 14. Szeged 2005.
- Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitai Vince – V. Rapaics Raimund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukicsics József, Bp. 1902–1912.
- Erdély története I. A kezdetektől 1600-ig Szerk.: Makkai László, Mócsy András, A románok középkori egyházi műveltsége fejezet. 404–405. Bp. 1988.³ Akadémiai Kiadó
- Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár 1973/9, 89–194.
- Hegyi Klára*: A török hódoltság várai és várkatonasága. I. Bp. 2009.
- Hegyi Klára*: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135 (2001), 1255–1311.
- Hóman Bálint* – *Szekfü Gyula*: Magyarország története. Bp. 1936. III. 27–29.
- Káldy Nagy Gyula*: A Csanádi szandzsák. Bp. 2002.
- Káldy Nagy Gyula*: A Gyulai Szandzsák. Bp. 1980.
- Őze Sándor*: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországn. Bp. 2016.
- Őze Sándor*: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.
- Őze Sándor* – *Dobrovits Mihály*: Melanchton és a hódoltsági reformáció iszlámképe.
- Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526–1598. Győr, 1999.
- Régi Magyar Levelestár. (XVI–XVII. század.) I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hargittay Emil. Bp. 1981.
- Szakály Ferenc*: Honkeresők. (Megjegyzések Cserni Jován hadáról) *Történelmi Szemle* 1979/2. 228–261; A szerbek Magyarországon.
- Szakály Ferenc*: Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1993. 75–83.
- Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.
- Szántó Imre*: A Temes-vidék és Maros-völgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. *Századok* 1971.
- Szántó Imre*: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. *Hadtörténeti Közlemények* 19(1972), 73–98.
- Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Ford. Erdélyi László, átdolg. Juhász László. Bev. és magyarázatok Székely György. Szépirodalmi, Bp. 1979.
- Tóth István György*: Misszionáriusok a koraújkorai Magyarországon. *Buksz-Budapesti Könyvszemle* 20: (Tavaszi) pp. (2009) 73–76. Őze Sándor ismertetése.
- Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986.

AZ ESZTERGOMI ÉRSEK BUDAI HELYNÖKSÉGÉNEK TÖRTÉNETE (1676–1679)

A középkori Magyar Királyság fővárosa, Buda 1541 és 1686 között az oszmán Magyarország központjaként, vilájet székhelyeként egyúttal az oszmán-balkáni kultúra legészakibb bástyája volt.¹ Az egykori királyi város és a Duna túloldalán levő Pest a 16–17. században nagyszámú muszlim, zsidó, ortodox és katolikus lakosságnak adott otthont, akárcsak Szarajevó vagy Belgrád, emellett a balkáni városoktól eltérően itt protestáns magyar lakosság is élt. Pest-Buda nem muszlim lakosságának mindennapjairól, egyházi és művelődési viszonyairól források hiányában nem sokat tudunk, annak ellenére, hogy török kori történetüket Fekete Lajos kiváló monográfiában dolgozta fel.² Az elmúlt évek kutatásai elsősorban a két város muszlim vallási intézményeire³ és zsidó közösségeire,⁴ a raguzai kereskedőkre⁵ és a szerb ortodox egyházra⁶ vonatkozóan hoztak új eredményeket.

Az 1990 után fellendült vatikáni kutatások Buda és Pest katolikus egyházáról a városokkal ellentétben nagyon kevés új információval szolgáltak, a Dél-Magyarország vallási viszonyairól bőségesen tudósító római missziós beszámolók a két Duna-parti városról ritkán szólnak.⁷ A bosnyák és horvát katolikusok szlavóniai és dél-magyarországi

1 Az oszmán Buda 16. századi népességéről újabb összefoglalás: *Dávid Géza*: «...sem az várost nem vetik zsákmánra, sem senkit nem bántanak...» Török világ Budán. In: *Uő*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp., 2005. 79–87.

2 *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp., 1944. (Budapest története 3.) Lásd még: *Fekete Lajos – Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. Bp., 1986. (Különlenyomat a Budapest története. II. Bp., 1974. című műből).

3 *Sudár Balázs*: Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). 170–230., 438–452.

4 *Haraszi György*: Két világ határán. Bp., 1999. 57–105.; *Raj Tamás – Vasadi Péter*: Zsidók a törökkori Budán. Bp., 2002.

5 *Molnár Antal*: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595). Eine Handelsgesellschaft aus Ragusa im osmanischen Ofen. Geschichte und Dokumente der Gesellschaft von Scipione Bona und Marino Bucchia (1573–1595). (Források Budapest Közép- és Kora Újkori Történetéhez 2. Quellen zur Budapester Geschichte im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit 2.) Bp., 2009.

6 *Molnár Antal*: Szerb ortodox egyházszervezet a hódolt Magyarországon. In: Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete. Kiállítási katalógus. Szerk. Csáki Tamás – Golub Xénia – Terdik Szilveszter. Bp., 2019. Sajtó alatt.

7 Az oszmán Magyarországra vonatkozó római források jelentős része nyomtatásban is hozzáférhető. *Tóth István György*: Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707). Roma–Bp., 1994. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes I.); *Uő*: Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). I–V. Roma–Bp., 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma.

talapzatától távol eső tartományi székhely ugyanis, a délebben fekvő és sokkal védettebb kereskedelmi központ Belgrádtól eltérően, nem válhatott alkalmas katolikus missziós központtá, az oszmán Magyarország polgári és katonai központjába a katolikus misszionáriusok ritkán merészkedtek el. „Buda egész lakossága bosnyák és boszniai” – ezekkel a szavakkal jellemzi a török utazó, Evlija Cselebi a város etnikai összetételét.⁸ Nem csoda tehát, hogy a katolikus egyháziak közül állandó megtelepedésre csak a bosnyák ferencesek vállalkoztak 1633 után. A boszniai barátok 1633-ban alapították meg pesti rendházukat (a források következetesen budainak nevezik), amely önálló rezidenciaként (prezidentátusként) működött, és közvetlenül a tartományfőnök joghatósága alatt állt. Kezdetben kettő, később négy, majd hat szerzetes lakta, akik a pesti és budai híveken kívül ellátták a környező városok (Esztergom és Székesfehérvár), illetve a Pest és Fejér megyei falvak (Ágsgentpéter, Besnyő, Ercsi, Érd, Perkáta, Ráckeresztúr, Sósút, Tököl és a nem azonosítható Varbica) betelepült bosnyák katolikusait.⁹ Jelen tanulmány a pesti ferences rendház török kori történetének egy izgalmas epizódját mutatja be, amikor a barátok rövid időre megszerezték maguknak az esztergomi érsek hódoltsági helynökségét, és a magyar katolikus hierarchia tekintélyére hivatkozva próbáltak joghatóságot gyakorolni a hódolt Magyarország északi részének katolikusai felett.¹⁰

A boszniai ferences rendtartomány 17. század végi történetének egyik meghatározó jelensége a szlavóniai katolicizmus és a ferences kolostorok (Velika és Našice) megerősödése, és ezzel párhuzamosan a boszniai rendtartománytól való elszakadási törekvések. A jelenség okait mindenekelőtt az óriásivá duzzadt boszniai ferences provincián belül felerősödő regionális öntudat és a számos személyi ellentét okozta belviszályokban kereshetjük. A velikai kolostor szerzetesei, a bosnyák rendtartomány szlavóniai tagjainak mozgalmát vezetve, a 17. század második felében megpróbálták elszakadni a boszniai kolostoroktól és önálló rendtartományt szervezni. Emellett (immár több évtizedes harcuk folytatásaként) nem ismerték el a boszniai püspök joghatóságát a szlavóniai plébáni-

Fontes 4.); *Antun Dević*: Đakovačka i Srijemska biskupija. Spisi generalnih sjednica Kongregacija za širenje vjere 17. stoljeće. Zagreb, 2000. (Monumenta Croatica Vaticana 3.); *Uő*: Đakovačka i Srijemska biskupija. Arhiv Kongregacija za širenje vjere. Razni fondovi. 17–18. stoljeće. Zagreb, 2005. (Monumenta Croatica Vaticana 6.); *Marko Jačov*: Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. I. (1622–1644). Beograd, 1986. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. II. odeljenje, 26.); *Uő*: Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669). I–II. Città del Vaticano, 1992. (Studi e Testi 352–353.); *Uő*: Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699). Città del Vaticano, 1998. (Studi e Testi 386.) A fenti kötetekben párhuzamosan kiadott dokumentumokat az alábbiakban csak Tóth István György forráskiadványából idézem, amely a többi dokumentumgyűjteménynél pontosabban és alapos jegyzetapparátussal közli a szövegeket. Lásd még: *Tóth István György*: Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. In: *Uő*: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon. Bp., 2007. 257–309.

8 Evlija Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Bp., 1985². 288.

9 A pesti ferences rezidencia török kori történetére lásd: *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44.) 167–181. A pest-budai katolikusok török kori történetéről legújabban: *Erdő Péter*: A főváros területének egyházmegyei hovatartozása az évszázadok során. In: A katolikus Budapest. I. Általános szempontok. Plébániák. Szerk. Beke Margit. Bp., 2013. 18–37., 22–27.

10 A bosnyák ferencesek budai jelenlétével kapcsolatban Tóth István György és jelen sorok szerzője közölt új forrásokat: *Tóth István György*: Kié Buda? Az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódolt Budáról 1678-ban (Forrásközlés). In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 251–257.; *Uő*: Sarajevói dokumentum a pesti bosnyák ferencesekről (1664). Történelmi Szemle 44 (2002) 115–133.; *Molnár Antal*: Az esztergomi érsek hódoltsági vikáriátusának történetéhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 14: 1–2. (2003) 13–17.

ák felett, és végső célként önálló szlavóniai püspökség alapítását szerették volna elérni. Ennek első lépéseként a belgrádi püspököt támogatták, majd 1658-tól a zágrábi püspök védőszárnyai alá húzódtak, aki ettől kezdve közülük állított általános helynököt egyházmegyéje oszmán uralom alatti részeibe. Az első vikárius Petar Nikolić velikai gvárdián lett (1658–1675), halála után a megbízást Luka Ibrišimović vette át (1675–1694). Ezzel a boszniai püspöktől sikerült ugyan megszabadulniuk, de az önálló rendtartomány alapítására tett kísérlet a Propaganda Fide Kongregáció (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) ellenállásán megbukott. A missziós főhatóság az ellenállás letörése érdekében 1665 és 1676 között megtiltotta a szlavóniai novíciusok felvételét. A helynöki megbízás következtében a török kiűzése után a zágrábi püspökséghez csatoltak számos nyugat-szlavóniai plébániát, amelyek a középkorban a pécsi püspökséghez tartoztak.¹¹

A bosnyák ferencesek alapvetően más formák között voltak jelen a Dráva–Duna vonalától északra, mint Boszniában, Dalmáciában és Szlavóniában. Ez utóbbi területeken ugyanis kolostorokat alapítottak, s ezekből kiindulva látták el a környező plébániákat. Magyarországon viszont az oszmán uralom 150 éve alatt egyetlen kolostor sem alakult, hanem a plébániák a boszniai és szlavóniai intézményekhez tartoztak. Magyarország tehát a boszniai rendtartomány számára a folyamatos ferences jelenlét ellenére mindvégig megmaradt perifériának. Tevékenységük főbb csomópontjai a déli területek voltak. A Temesközben a boszniai kolostorok (mindenekelőtt Olovo) és egy Karassevó, majd Karánsebes és Lippa központokkal működő apostoli prefektúra látta el, egymással sokat viszálykodva, az egyre növekvő számú katolikus lakosságot. A bácskai plébániák formális misszióvá alakítását sikerült megakadályozniuk, így ezek az olovói kolostor joghatósága alatt működtek.¹²

A minket ezúttal leginkább érdeklő Dunántúlon a bosnyák ferencesek viszonylag későn és kisebb számban telepedtek meg. Az 1620-as években jelentek meg a Dráva mentén, a nagyobb oszmán közigazgatási központokban, illetve a Balatontól délre fekvő horvát falvakban. A 17. század második felére alakult ki az oszmán Dunántúl katolikus településeinek lelkipásztori felosztása. A baranyai magyar plébániákat a pécsi, a Balatontól délre és keletre fekvő katolikus településeket pedig az andocsi jezsuiták látták el, összesen mintegy 30–40 licenciátus, vagyis főpásztori engedéllyel működő laikus katolikus lelkipásztor segítségével.¹³ A Dráva és a Duna mentén a bosnyák ferencesek dolgoztak: az elszórt adatok tanúsága szerint az olovói és főleg a našicei kolostor szerzetesei működtek Kanizsán, Szigeten, Atádon és Bátaszéken,¹⁴ illetve az úgynevezett

11 *Franjo Emanuel Hoško*: Luka Ibrišimović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća. In: Uő: Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 123–137. A püspökök és helynökeik levelezésének jelentős része nyomtatásban is megjelent: *Radoslav Lopašić*: Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. veku (1633–1709). Starine JAZU 30 (1902) 1–177 passim; *Josip Barbarić–fra Miljenko Holzleitner*: Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.–1697.). Jastrebarsko, 2000. (Biblioteka Posegana 6.)

12 Magyarországi működésüket legújabbán összefoglalta: *Tóth*: Bosnyák ferencesek.

13 Erről összefoglalóan: *Antal Molnár*: Katholische Jurisdiktion im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches. Das Beispiel Ungarn. In: Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis 18. Jahrhundert. Hrsg. von Norbert Spannenberger – Szabolcs Varga, in Zusammenarbeit mit Robert Pech. Stuttgart, 2014. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 44.) 181–196.

14 Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (=APF) (Città del Vaticano), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 306., fol. 65v–66r., vol. 320., fol. 105r., vol. 446., fol. 257r., 258r.; APF Scritture riferite nei Congressi (=SC) Bosnia vol. 1., fol. 136r.; *Borsa Iván–Tóth István György*: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól 1651–1658. Levéltári Közlemények 60 (1989) 83–142., 136.

„balatoni plébánián”, amely a katolikus horvátok és bosnyákok lakta somogyi településeket foglalta magába.¹⁵ A 17. század utolsó évtizedeiben a Magyar Királyság egyházi intézményei is elkezdtek érdeklődni az oszmán Magyarország katolikusai iránt. Andrea Francisci pálos szerzetes a pápai kolostorból a török alatti területekre is elmerészkedett.¹⁶ A sümegi kolostorban tanuló bosnyák ferencesek szintén átjártak a Habsburg–oszmán határ túloldalára: 1680-ban Kamengrádi Miklós kapott engedélyt ifjabb Sennyey István veszprémi püspöktől, hogy a Balatonon túli részekben kolduljon.¹⁷ Az 1670-es évektől kezdve a Szent Lászlóról elnevezett horvát–szlavón ferences rendtartomány misszionáriusai is megjelentek az oszmán területeken: Merkas Ipoly 1673-ban a Kanizsa melletti Szentmártonban templomot épített, és gondozta a környék katolikus lakosságát.¹⁸ Ezekben az években már a légrádi várban missziózó jezsuiták is eljutottak a török uralom alatti falvakba, és szintén a Kanizsa környéki horvát katolikusok között működtek.¹⁹

A pesti rendház több szempontból is kiemelt helyet foglalt el a boszniai rendtartomány intézményi hálózatában. Mindenekelőtt az Oszmán Birodalom európai felének egyik legfontosabb hatalmi központja mellett állt, a szűkebb értelemben vett Magyarország egyetlen formális bosnyák ferences intézményeként. A budai pasák közelségét a ferencesek nyilván kamatoztatták a 17. század második felében megszorodó bírói ügyeik során. Másrészt a budai, pesti, esztergomi, fehérvári bosnyák kereskedők és kézművesek, illetve a gazdag dunántúli falvak adományainak köszönhetően komoly bevételekkel rendelkezett. Végezetül pedig nagyon messze esett a rendtartomány többi kolostorától, egyúttal közel a Magyar Királyság határához, nem véletlen tehát, hogy az 1670-es években a rendtartomány vezetésével szembeforduló, önállósulni kívánó szerzetesek ellenállásának fő fészkévé vált.

A bosnyák ferences provincia belső konfliktusainak egyik kulcsfigurája Luka Marunčić volt. Ő volt az egyetlen jelentősebb szlavóniai származású ferences, aki végül nem csatlakozott honfitársai autonómia-mozgalmához, hanem a boszniai püspökök szlavóniai jogigényét támogatta. Állásfoglalása és tevékenysége mögött nagyrészt egyéni ambíciói állhattak, amelyek – legalábbis kezdetben – nem tűntek teljesen megalapozatlannak.

Az esztergomi érsekségnek összterületéhez képest csupán elenyésző része, igaz, pontosan a székvárosa és környéke került oszmán uralom alá 1543 után, ezt követően csak 1664-ben veszített ismét jelentősebb területeket Érsekújvár elfoglalásával. A hatalmas főegyházmegye lelkipásztori ellátása éppen elég feladatot adott az érsekeknek és Nagyszombatban székelő általános helynökeiknek, a hódoltsági területekkel nem foglalkoztak

15 A „parochia di Balatin” alá tartozó somogyi településeket felsorolja Pavao Posilović 1648. évi egyházlátogatásáról készített jelentése, azonban a falvak névalakjait annyira eltorzítva adta meg, hogy azonosításuk komoly nehézséget okoz. *Molnár Antal*: Scardonai püspökök ad limina jelentései 1624–1648. *Fons* 1 (1994) 275–314., 313.; *Tóth*: *Litterae*, III. 1731–1733. A balatoni plébániák említése: APF SOCG vol. 305., fol. 317rv. A Somogy megyei Miháldon 1664-ben a miséző bosnyák ferencset a templomba betörő tatárok kaszabolták le. *Ványó Tihomér*: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649–1673. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 323–339., 331.

16 *Molnár*: *Katolikus egyház*, 129–130.

17 Magyar Ferences Levéltár, Szalvatoriánus Rendtartomány Iratai, Érseki és püspöki kiadványok, Sümeg, 1680. november 14.

18 APF SOCG vol. 440., fol. 106r., vol. 446., fol. 255r–258r., vol. 451., fol. 3r., 4r., 6v.

19 *Litterae Annuae Societatis Iesu Provinciae Austriae*, 1671. Österreichische Nationalbibliothek (Wien) Cod. 12068., pag. 113–114.; *Miroslav Vanino*: Misijska izvješća XVII. i XVIII. vijeka. *Vrela i prinosi* 2 (1933) 53–102., 59–61.

önálló pasztorális egységként. Ugyanez vonatkozott az érsekség török uralom alá került exempt plébániáira, amelyek jórészt oszmán–balkáni lakosságú közigazgatási és katonai központok lettek.²⁰ Nyilván ezek a körülmények játszottak közre abban, hogy az érsekeknek egészen a 17. század végéig eszükbe sem jutott, hogy kollégáikhoz, az egri, váci, pécsi, veszprémi, csanádi, kalocsai és zágrábi főpásztorokhoz hasonlóan helynökről kellene gondoskodniuk hódoltsági híveik számára.²¹ Szelepcsényi György esztergomi érsek vikáriusa, Luka Marunčić ugyanúgy felhasználta a bosnyák provincia belviszályában a magyar hierarchia és rendiség egyre erősebb hódoltsági jelenlétét és jogigényeit, mint tették azt ellenfelei, a zágrábi püspök támogatását élvező velikai ferencesek.

Marunčić 1623. október 10-én született Pozsegán, vélhetően kereskedőcsaládban, nagybátyja Matej Benlič belgrádi püspök volt.²² 1640. október 28-án lépett be a rendbe, 1647. augusztus 6-án szentelték pappá, 1651-ben Benlič püspök titkára lett. 1662-től 1665-ig a pesti rendház előjárója volt, ezalatt falat építtetett a templom köré, és liturgikus felszereléseket szerzett. 1665-től velikai gárdián, 1668-ban rendtartományi kormánytanácsos, ebben a minőségében renováltatta a našicei templomot és kolostort. Az 1660-as évek viszályaiban még egyértelműen a szlavóniai ferencesek joghatósági törekvéseit támogatta.²³ 1671-től ismét pesti házfőnök volt, újjáépíttette a pesti Szent József-templomot, és saját bevallása szerint sok eretneket megtérített.²⁴ Ekkor kerülhetett kapcsolatba Szelepcsényi György esztergomi érsekkel, akinek Drahosóczy András komáromi magyar főkapitány-helyettesen keresztül küldött híreket a török területről.²⁵ 1673-ban Nikola Ogramić boszniai püspök és a bosnyák tartományfőnök embereként velikai gárdián lett, egyúttal a boszniai főpap – a zágrábi helynökség ellentételezéseként – kinevezte szlavóniai vikáriusának is.²⁶ A szlavóniai ferencesek ellenállása miatt a következő év elején kénytelen volt lemondani tisztségéről. Ettől kezdve Marunčić esküdt ellensége volt a zágrábi püspök hódoltsági joghatóságának és az azt védő Luka Ibrisićevićnek, lényegében a boszniai püspök szlavóniai expanziós törekvéseinek képviselője lett.²⁷ A már említett egyéni ambíciók mellett választásában bizonyosan szerepet játszott Szlavónia egyházszervezeti és tágabban politikai-kulturális identitásáról

20 Lásd az egykor török területen levő esztergomi főegyházmegyes plébániák plébánosainak névsorát: *Ludovicus Némethy*: Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis usque annum 1894. Strigonii, 1894. passim.

21 A magyar katolikus hierarchia hódoltsági jelenlétéről, a hódoltsági helynökök hálózatról lásd: *Molnár Antal*: A katolikus egyházi intézményrendszer a hódolt Magyarországon. In : A pécsi egyházmegye a 17–18. században. Szerk. Fedeles Tamás – Varga Szabolcs. Pécs, 2005. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis I.) 7–17.

22 Legalábbis erre utal testvérenek, Ivan Marunčićnak Rómába küldött panaszos levele, hogy a tartományfőnök feltörte fra Luka velikai celláját, és onnan elvitte harmadik testvérük, Đuro értékes áruit, amelyeket az megőrzésre hagyott a kolostorban. APF SOCG vol. 449., fol. 228r.

23 Erről tanúskodik rendtársainak 1667-ben ellene írott feljelentése, amelyből kiderült, hogy már ekkor nagyon otthonosan mozgott az oszmán hatóságok előtt. A boszniai tartományfőnököt, Franjo Miletićet és titkárát 1662-ben egy török nyelvű beadványban vádolta meg Ali temesvári pasánál, hogy adót visznek a pápának, és elárulják az országot. A feljelentést az olovói és foinjai gárdiának pénzért szerezték vissza a pasa udvaroncaitól. APF SOCG vol. 306., fol. 232r–233v.

24 Önéletrajza: APF SOCG vol. 447., fol. 47r.

25 Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Specialia, fasc. 324., Konv. E, fol. 62r., 63r.

26 APF SC Ungheria e Transilvania vol. 1., fol. 422rv.

27 A számos vele kapcsolatos panaszlevél közül lásd: *Barbarić – Holzleitner*: Pisma, 16.; Nadbiskupski arhiv Zagreb (=NAZ) Epistolae ad Episcopos (=Epist. ad Episc.) vol. 101., nr. 42.

vallott eltérő koncepciója. Akárcsak az oszmánok vazallus államaiban vagy a birodalomban működő ortodox egyházakban, úgy a bosnyák ferences rendtartományban, különösen annak szlavóniai kolostoraiban is kialakult a 17. század második felére egy törökellenes és egy törökös vízió a terület jövőjéről. Ibrišimović tevékenységének egészével az előbbi elképzelést szolgálta, míg a boszniai kötődést szorgalmazó barátok hosszú távon az Oszmán Birodalom keretei között képelték el sorsukat, ezért is elleneztek az elszakadást a rendtartomány központjától.

Benlić belgrádi püspök 1674-ben bekövetkezett halála után Marunčić is meg akarta szerezni a püspöki címet, de a rendtartomány és különösen a szlavóniai ferencesek, Martin Borković zágrábi püspök és Jeronim Paštrić, a dalmát és bosnyák egyháziak római ágense egyöntetűen a kinevezése ellen foglaltak állást.²⁸ Rómában előszedték az ellene szóló régi feljelentéseket, miszerint erőszakosan elvette a plébániákat a világi papoktól, feljelentette rendtársait a török hatóságok előtt, férjes asszonnyal folytatott viszonyt, és gyanús nőket hordott fel a cellájába. Ezért a Propaganda Fide Kongregáció kizárta őt a püspökjelöltek sorából.²⁹ 1675 derekán hazatért Rómából, és kémkedés, az ellenséggel való összejátszás, továbbá a kolostorok és plébániák kirablása vádjával feljelentette ellenlábását, Luka Ibrišimovićot a diakóvári Ali Sokolović pasánál.³⁰ Luka Petrović nevű rendtársával, aki egy vizsgálati jegyzőkönyv szerint a rossz szelleme volt, megvádolta tartományfőnököt, hogy az újra megnyitott velikai noviciátusban rabszolgákat öltöztetett be, és így szöktette ki őket az oszmán területről, emellett Ibrišimovićyal Magyarországról és Velencéből csapatokat akartak behívni a török kiűzésére.³¹ Ennek következtében Marunčić teljesen marginalizálódott a provincián belül. A ferences rendfőnök a Propaganda Fide Kongregáció kérésére kizárta a provinciálisjelöltek sorából, a ferences rend általános kommisszáriusa pedig egy itáliai kolostorba kívánta őt száműzni.³²

Ilyen előzmények után a boszniai rendtartományban nem sok érvényesülési lehetősége maradt, emiatt 1676-ban új eszközökkel próbált meg egyházi tisztséghez jutni.

- 28 *Lopašić*: Slavonski spomenici, 30–31., 34–35.; NAZ Epist. ad Episc. vol. 7., nr. 75., 84., vol. 8., nr. 64.; NAZ Epistolae Episcoporum (=Epist. Episc.) vol. 2., nr. 98.; *Barbarić–Holzleitner*: Pisma, 18–20., 28., 34.; APF SOCG vol. 448., fol. 225rv., vol. 449., fol. 187r–189r.; APF Congregazioni Particolari (=CP) vol. 23., fol. 1r–106v., különösen fol. 58r–59v., 66r., 74r., 76r., 81rv., 83rv., 86r–93r., 97r., 100r–101r. A vizályok ismertetése: *Hoško*: Luka Ibrišimović i crkvene prilike, 130–133.; *Uő*: Luka Ibrišimović i sukobi među slavonskim i bosanskim frajevcima Bosne Srebrene. In: *Uő*: Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća. Zagreb, 2000. (Analecta Croatica Christiana XXIII.) 103–121., 116–118.
- 29 APF Acta Sacrae Congregationis (=Acta) vol. 46., fol. 67v–68r., 182r–183v.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (=Lettere) vol. 63., fol. 23v–24r.
- 30 *Lopašić*: Slavonski spomenici, 42–43.; *Barbarić–Holzleitner*: Pisma, 54., 302–306. Nikola iz Iloka, a bosnyák ferencesek római prokurátora hazatérve Fojnicára és Velikára több levélben számolt be római ágensüknek, Jeronim Paštrićnak Marunčić akcióiról Antun Travničanin tartományfőnök és Ibrišimović ellen. APF SC Bosnia vol. 2., fol. 415rv., 417r., 418r., 419r.
- 31 Emellett Petrović Nikolić halála után a zágrábi püspökhöz írt levelet, amelyben Ibrišimovićról azt állította, hogy törvénytelen származású, és eretnekséget, mohamedánságot prédikál. A nagyrészt pozsegai tanúk szerint a két barát konfliktusának oka a zágrábi helynökség volt, amelyre nyilván Petrović is pályázott. APF SOCG vol. 461., fol. 204r–213v. Lásd még: APF SOCG vol. 458., fol. 154r–159v.; APF Acta vol. 46., fol. 182r–183v.
- 32 APF SOCG vol. 455., fol. 241r.; NAZ Epistolae diversorum ad diversos (=Epist. Div.) vol. 5., nr. 21., 26. Tanulságos, hogy a korábbi tartományfőnök, Antun Travničanin 1675-ben egyenesen a császárhoz fordult, hogy mint apostoli király ne engedje Rómát közvetlenül beavatkozni Marunčić érdekében a tartományfőnök-választásba. Ez még a főkegyúri jogokra nagyon ügyelő Magyar Kancelláriának is sok volt, és a memorialét megjegyzés nélkül átadták a nunciusnak, mondván: az ügy nem tartozik rájuk. APF SOCG vol. 455., fol. 238r., 239rv.

Petrovićtal összefogva akciót indított a pesti rendház megszerzésére és a bosnyák rendtartománytól való függetlenítésére. Ennek érdekében Petrović Rómába utazott, és egy Andrea Renalducci nevű szentszéki tisztviselőt lefizetve megpróbálta elérni, hogy a Propaganda Fide Kongregáció nyilvánítsa formális missziónak a budai rendházat.³³ A jogilag misszióként működő plébániák ugyanis kikerültek a rendtartomány irányítása alól, és jövedelmeiket is önállóan kezelték, miként ez a temesközi plébániák esetében történt. Emiatt a bosnyák provincia nyilvánvaló anyagi és joghatósági érdekből hevesen ellenzett minden misszióalapítást az általa pasztorált területeken.³⁴

Miután a római erőfeszítéseik kudarcot vallottak, a két renitens barát az oszmán Magyarországon érdekelt másik fél, a magyar katolikus hierarchia irányába tett lépéseket. 1676 végén vagy 1677 elején Marunčić felkereste Szelepcsényi György esztergomi érseket, és – akárcsak két évtizeddel korábban rendtársa, Petar Nikolić a zágrábi püspöknek – felajánlkozott a főpap joghatóságának védelmére egyházmegyéje oszmán uralom alatti részein, és kinevezette magát budai székhellyel az esztergomi érsek helynökévé; Petrović pedig megkapta a varbicai plébániát. Ezt követően Budára mentek, és távozásra kényszerítették a prezenst, Nikola Perišićet, és átvették a budai rendház irányítását.³⁵

Marunčić és Petrović akciója két éven át borzolta a kedélyeket Rómában és Boszniában. Ügyük különösen akkor került az érdeklődés homlokterébe, amikor Marunčić Cozianovich álnéven próbálkozott a kongregációtól kedvező határozatot kicsikarni, majd amikor ez nem sikerült, ő maga hamisított egy római dekrétumot, amellyel biztosította magának a budai rezidenciát. Lázadásuk jelentősége a vikáriusi megbízás elnyerésével messze kiemelkedett a szokásos boszniai ferences csetepaték sorából, az események a magyar püspökök és a missziós hierarchia küzdelmének részévé váltak.

Az 1677–1679 között Rómába küldött levelekből világosan kirajzolódtak a viszályban részt vevő felek érdekei és szempontjai. Az oszmán területen működő egyháziak közül Marko Vasiljevčanin tartományfőnök és Ivan Branković iz Dervente, a belgrádi püspök vikáriusa ellenezték a leginkább Marunčić helynöki kinevezését. A Szelepcsényitől nyert és az egész oszmán Magyarországra kiterjedő megbízással ugyanis a két barát egyrészt kivonta magát a rendi előjárók joghatósága alól, és megszerezte a tekintélyes pesti jövedelmeket, amelyek nélkül – legalábbis a provinciális szerint – lehetetlen né vált a rendtartományi káptalan összehívása. A hasonló esetek elkerülése érdekében a tartományfőnök arra törekedett, hogy a kongregáció engedélye nélkül egyetlen magyar püspök se nevezhessen ki a bosnyák ferencesek közül helynököt az oszmán területekre, hiszen a barátok kizárólag a pénzért és a hatalomért vállaltak ilyen tisztséget.³⁶ Branković belgrádi vikárius pedig foggal-körömmel védte a missziós intézményrendszer magyarországi pozícióit, ezért a kongregáció közbenjárásával kívánta visszavonatni magyar püspökökkel a helynökeik kinevezését. Rómába küldött leveleiben panaszkodott a nem rezideáló magyarországi püspökök vikáriusaira: a pécsi püspököt képviselő pécsi jezsuitákra, a csanádi püspök megbízásából tevékenykedő szegedi ferencesekre, illetve a bosnyák ferencesek közül kikerülő esztergomi és zágrábi helynökökre, akik nem fogad-

33 APF SC Bosnia vol. 2., fol. 470rv., vol. 3., fol. 27r–28v.

34 *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp., 2002. (Humanizmus és Reformáció 26.) 338–348.

35 APF SC Bosnia vol. 3., fol. 27rv.

36 APF SOCG vol. 465., fol. 167r–168v., 174r–175v., vol. 470., fol. 285rv.

ták el a Propaganda Fide Kongregáció joghatóságát, akadályozták a missziós püspök és helynöke munkáját, kémkedés gyanújába keverték magukat és híveiket.³⁷

A magyar egyházi intézményrendszer oszmán uralom alatti joghatóságát védő esztergomi érsek természetesen ragaszkodott főpásztori jogaihoz Budán. A bosnyák rendtartomány ellenállásának okát kizárólag abban látta, hogy a ferencesek az ordináriusi joghatóság alól kibújva sokkal szabadabban, minden diszciplína nélkül élhettek. A kongregáció előtt egyházfegyelmi szempontokkal indokolta törekvéseit: főpásztori köteletségének tartotta a híveiről való megfelelő gondoskodást és a nyelvet nem ismerő, botrányos életű barátok eltávolítását a plébániákról. Megfelelő egyházi képviselő híján viszont jogait sem tudta biztosítani: az egyik bosnyák ferences összetette a búcsút, amit Budára küldött; Branković és a provinciális pedig méltóságát becsmérő leveleket írtak a budai híveknek, tagadva mindennemű joghatóságát a török területeken.³⁸

Legkevésbé a budai hívek álláspontját ismerjük, ugyanis tőlük két, homlokegyenest ellenkező tartalmú levél maradt ránk. Az egyiket 1676. február 12-én küldte 16 budai katolikus a bosnyák provinciálisnak Marunčić elmozdítása érdekében. Levelükben dicsérték a Boszniából küldött káplánokat, és tiltakoztak Marunčić megjelenése ellen, akivel korábban, hatéves budai papsága idején már sok viszályuk volt.³⁹ A másik írás 1677. szeptember 24-én kelt, és a besnyői, tököli, varbikai, budai, esztergomi és fehérvári hívek képviselői küldték a kongregációhoz Marunčić kinevezése érdekében. Ebben éppen ellenkezőleg a boszniai káplánok botrányaira panaszkodtak, akik közül az utolsó, Nikola Perišić elköttyavetyélte az egyházukat, visszaváltására ötezer forintot költöttek. Emiatt inkább pap nélkül maradnak, mint hogy a bosnyákok gáztetteit tovább túrják, egyedül a kiváló Marunčićot fogadják el, az adományokat pedig a nélkülöző kolostoroknak fogják adni, nem pedig a tartományfőnököknek, aki a törököknek vásárol belőle lovakat és ruhákat.⁴⁰ A levelek hangszerezéséből és megfogalmazásából egyértelmű, hogy mindkettő a két szembenálló ferences csoport sugalmazására született, ha nem éppen maguk a barátok írták azokat. Annyi mindenesetre kiderül belőlük, hogy Pesten és környékén ekkor már nagyszámú bosnyák katolikus kereskedő, kézműves és paraszt élt, az ő támogatásukra az egyházi viszályokban mindegyik frakció számított.⁴¹

A Propaganda Fide Kongregáció és az érdekeit a bécsi udvarban képviselő Francesco Buonvisi nuncius állásfoglalása az ügyben viszonylag egyértelmű volt. Marunčić személyét ellenfelei az elmúlt években Rómában már annyira diszkreditálták, hogy törekvéseit a missziós főhatóság semmiképpen nem támogatta volna, amúgy is rossz pozícióján a levélhamisítással egyáltalán nem javított. Az esztergomi érsektől elfogadott vikáriusi megbízással pedig ismét a kongregáció joghatóságát sértette. Ennek értelmében a nunciusnak kezdettől fogva az volt a feladata, hogy Szelepcsényit – a kongregáció szempontjait elmagyarázva – igyekezzen finoman rávenni: vonja vissza a Marunčićnak adott megbízást. Emellett felmerült Marunčić elfogatásának a gondolata is, de ez a terv az

37 APF SOCG vol. 465., fol. 171r., 172r.; APF SC Ungheria e Transilvania vol. 2., fol. 94rv.

38 APF SOCG vol. 465., fol. 169r., 170r.

39 APF SC Bosnia vol. 3., fol. 30rv.

40 Uo. fol. 70r.

41 A boszniai tartományfőnök és Branković határozott hangú utasításai a budai katolikus kereskedőknek Marunčić ellen: APF SOCG vol. 465., fol. 171r–175v. (bosančica eredeti és latin fordításuk, amelyeket Szelepcsényi küldött Rómába). A bosnyák kereskedők és kézművesek magyarországi jelenlétére a 17. század második felében lásd: *Bogumil Hrabak*: Srpski i bosanski trgovci i zanatlije u Ugarskoj pre i neposredno posle velike seobe 1690. godine. Sentandrejski zbornik 3 (1992) 57–99.

oszmán Pesten kivihetetlennek bizonyult.⁴² A barát 1678 augusztusának első hetében a Pesten és Budán tomboló pestis elől Besnyőre húzódott, ahol a falu Keresztelő Szent János plébániáján működött. Helyére a bosnyák tartományfőnök új plébánost küldött az észak-boszniai majevaci plébániáról származó fra Petar személyében, aki természetesen nem ismerte el az esztergomi érsek joghatóságát a pesti rezidencia felett. Marunčić tisztázni akarta meglehetősen zavaros helyzetét a rendi vezetés előtt. Ennek érdekében a frissen megválasztott tartományfőnök, Grgo Kovačević elé kívánt járulni az érsek megbízólevelével.⁴³

Az érsek, látva a helynöke körüli római felhajtást, jócskán visszavet korábbi leveleinek magabiztosan és hangneméből, és megpróbált tekintélye megőrzésével visszakozni. Nyilván felismerte, hogy a bosnyokok csupán kihasználják őt belső viszályaikban, amelyek őt végképp nem érdekelték. Ennélfogva megpróbált a tartományfőnökkel kapcsolatba lépni, hogy megszabadulva a kompromittált Marunčićtól, az általa diszponált ferencset nevezhesse ki helynökének. Erre viszont a tartományfőnök nem volt hajlandó, hiszen nem állt érdekében még egy főpásztor joghatóságának begyűrzése az oszmán Magyarországra. Szelepcsényi számára a meglehetősen csekély jelentőségű budai pozíció végső soron nem ért annyit, mint amekkora ügy kerekedett belőle, ezért hangsúlyozva a joghatóságában ért kárát és a kongregáció iránti engedelmességét, hajlandónak mutatkozott lemondani a helynök kinevezéséről, csupán annyit kért, hogy lelkiismerete megnyugtatására közöljék vele a döntés okait. A kongregáció kérésének eleget is tett: 1679. január 28-án kelt határozatában utasította a nunciust az érsek tájékoztatására.⁴⁴

Ezzel a kérészeletű budai helynökség története véget is ért. Marunčić sorsáról ezen túl főként ellenfelei, mindenekelőtt Luka Ibršimović tudósításaiból értesülünk. Budai fiaskója után visszatért Szlavóniába. 1680 őszén árulás vádjával ismét feljelentette Ibršimovićot az oszmán hatóságoknál, aki október 1-jétől 19-ig a pozsegai bég börtönében raboskodott, és csak befolyásos török barátai és a velikai kolostor által lefizetett 210 forint segítségével szabadult ki.⁴⁵ 1682 őszén Marunčić a Dugo Seló-i plébániára ment, hogy megszerezze és a törököknek bemutassa a szlavóniai ferencesek leveleit, de Ibršimović barátja és segítője, a varasdi ferences Jankovics László közbenjárására a hajdúk elfogták, és Kaproncára vitték. A tervek szerint a Szent Lászlóról nevezett horvát-szlavón ferences provinciában kellett volna maradnia, de a fogságban javulást ígért, és részt vállalt a hírszerzésben, ezért 1683 elején kiengedték. A vér azonban nem válik vízzé: megszerezte Ibršimovićnak a császári tisztekhez küldött leveleit, és azzal zsarolta ellenfelét, hogy átadja azokat a nagyvezírnék. A szlavóniai ferencesek Ivan Radmanić szentgyörgyi vajdával akarták elfogatni, aki legfontosabb támogatójuk volt a háború előtti években.⁴⁶ 1683 májusában ismét Kaproncára vitték.⁴⁷ A krapinai várbörtönből 1683. szeptember 28-án írott levelében keserű hangon panaszkodott Martin Borković

42 APF Acta vol. 47., fol. 150r–151v., vol. 48., fol. 87r–88r., vol. 49., fol. 29r–30r.; APF Lettere vol. 66., fol. 21v–22r., vol. 67., fol. 27v–28r.

43 Szelepcsényihez Besnyőről 1678. augusztus 29-én írott levelét Lucas Kocianovich néven írta alá. *Molnár*: Az esztergomi érsek, 16.

44 *Tóth*: Kié Buda?, 253–257.; *†Galla Ferenc*: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások, Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére, 1550–1711. Sajtó alá rendezte Tusor Péter–Tóth Krisztina. Budapest–Vác, 2010. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis II., tom. 3.) 132.

45 *Barbarić–Holzleitner*: Pisma, 106.

46 Uo. 116–124.

47 NAZ Epist. ad Episc. vol. 98., nr. 79.

zágrábi püspöknek az őt ért igazságtalanság miatt, hiszen ő a közjó érdekében éppen a császárhoz, az esztergomi érsekhez és onnan a zágrábi püspökhöz indult, amikor orvul foglyul ejtették.⁴⁸ A század utolsó évtizedeiben Ogramić boszniai püspök érdekében működött a szlavóniai plébániákon.⁴⁹ A pesti bosnyák ferencesek és a magyar hierarchia kapcsolatai pedig, akárcsak az egész hódolt országrész területén, az 1686 után megváltozott uralmi viszonyok között immár a Propaganda Fide Kongregációtól függetlenül, a helyreállított magyar egyházszervezet keretein belül formálódtak tovább.⁵⁰

48 Uo. vol. 15., nr. 43. Állítása szerint harminc éve ismerték őt a bécsi udvarban, támogatói közé tartozott Szelepcsényi György esztergomi érsek és elődje, Lippay György, Pálffy Tamás kancellár, Portia gróf, Lobkowitz herceg, Leslie, Puchaim, Souches és Montecuccoli tábornokok.

49 *Barbarić–Holzleitner*: Pisma, 162., 174.; *Hoško*: Luka Ibrišimović i sukobi, 118.; *Uő*: Luka Ibrišimović i crkvene prilike, 132–133.

50 *Franjo Emanuel Hoško*: Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu. *Nova et vetera* 28 (1978) 113–179.

AZ EGRI SZEMINÁRIUM ÉTRENDJE A 18. SZÁZADBAN

A táplálkozás az ember alapvető szüksége, amely során a szervezetet megfelelő mennyiségű és minőségű táplálékkal látja el. A táplálkozást meghatározzák a rendelkezésre álló alapanyagok, amelyek tájanként, népcsoportonként és időben is változnak. Az étkezések napi sorozatba rendeződnek, hetente és évszakonként változnak, köznapi és ünnepi jelleget mutatnak. A táplálkozáskultúra a korábbi évszázadokban szoros kapcsolatban áll a természeti környezettel, a gazdasággal, a társadalmi elvárásokkal és az vallási, egyházi előírásokkal. A magyar táplálkozáskultúrában a 17–18. század fordulóján és a 18. század folyamán jelentős átalakulása zajlott le. A felsőbb társadalmi rétegek – a főnemesség, a jómódú birtokos nemesség, a gazdag városi polgárság – a középkori kettős étkezési rendről áttértek az ún. újkori hármas étkezésre. A középkori kettős étkezési szerkezetben a napi első étkezés (magyar neve ebéd volt) a délelőtti órákra, a második étkezés (vacsora) délutánra esett. A déli órákban állandó étkezés nem volt. Az újkori hármas étkezési szerkezet állandó étkezései a reggeli, az ebéd és a vacsora, ahol az ebéd a déli órákra esett. Az új étkezés, a reggeli, jellegében eltért az ebédétől és a vacsorától. A középkori kettős étkezési rendhez, illetve helyenként igen hosszan tartó fennmaradásához – például az egri és a pécsi szemináriumokban még a 19. század közepén is eszerint étkeztek – a szegénységnek semmi köze nem volt.¹

Az egri káptalani vagy püspöki papnevelő iskola létezésére a 13. századtól vannak adataink a 16. század végéig, pontosan az 1588–89-es esztendőig. Az iskola nem sokkal később, a város török kézre kerülésével 1596-ban megszűnt. Az elkövetkező évtizedekben nem volt egri egyházmegyei papképzés, az egri kispapokat Nagyszombatban és Rómában taníttatták. Kisdy Benedek püspök (1648–1660) azonban a 17. század derekán Kassán egy önálló szeminárium alapítását vette tervbe, ahol az egyházmegye számára alkalmas papokat taníttatott volna. Kisdy Benedek püspök jelentős pénzüsszeget tett le a szeminárium alapítására, de tervét a halála megakadályozta. Az intézményt utódja, Pálffy Tamás püspök (1660–1669) valósította meg, felhasználva elődje adományát. A Kisdy-féle szeminárium (Seminarium S. Ladislai Kisdianum) 1665. június 4-én kezdte meg működését Kassán a jezsuiták fennhatósága alatt és a nagyszombati szeminárium törvényei, szabályai szerint. A török hódoltság megszűnte után, a megváltozott történelmi, társadalmi helyzetben a kassai szeminárium már nem tudott elegendő papot képezni az egyházmegye számára, ezért Telekessy István püspök (1699–1715) Egerben is pap-

1 *Kisbán Eszter*: Táplálkozáskultúra. In. Magyar Néprajz IV. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/04/240.html> Letöltés: 2018. november 21.; *Horváth István*: A Pécsi Szeminárium étrendje a 18. század közepén. Pécsi Szemle 2005/nyár, 12–17.

nevelő intézet alapításába fogott, amely anyagi fedezetének biztosítására 1700-ban a káptalanától megszerezte a béhláromkúti apátságot.² A szeminárium alapítólevelét 1709. augusztus 4-én adta ki Telekessy püspök, és ő is a jezsuiták vezetésére bízta a kispapok képzését, akik Egerben is a nagyszombati törvényeket alkalmazták.

A papnevelő intézet az étkezés szabályozásában a bécsi Pázmáneum szabályzatát vette át. Jurkovics János,³ a Pázmáneum régense elküldte az ottani étkezési szabályzatot Egerbe. Jurkovics régensségének az ideje és az iraton található bejegyzés szerint az étrend 1714-ben vagy a következő években érkezett Egerbe.⁴

Eszerint az intézetben a napi első étkezés (*prandium*) időpontja 11 óra, a második étkezés (*coena*) pedig este fél 7. Böjti időben a vacsora este 6-kor volt. Mindkét étkezés főtt, meleg ételekből állt.

A Pázmáneumban és Egerben a következő étrendet használták:

Vasárnapi ebéd:

1. leves marhahúsból
2. borjú- vagy bárányhús, borjúfej vagy nyelv
3. marhahús
4. savanyú vagy édes káposzta; továbbá káposzta vagy spenót feltét nélkül

Vasárnapi vacsora:

1. saláta vagy idény szerint másfajta zöldség
2. borjúszült vagy ürüpecsenye
3. árpakása

Hétfői ebéd:

1. leves
2. „Tripa sive flecones”⁵
3. marhahús
4. borsó

Hétfői vacsora:

1. ökörtüdő vagy máj, borjúvese vagy más belsőség
2. borjú-, bárány- vagy marhasült
3. édes vagy savanyú répa

Kedden és csütörtökön a vasárnapi étrend szerint étkeztek.

Szerdai ebéd:

1. leves
2. füstölt hús vagy disznóhús, vagy főtt kolbász, vagy marhaláb
3. marhahús
4. rizs vagy vagdalt tészta

2 Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a 18. században 1780-ig. Eger, 1910. 14-70. Az egri papnevelő intézet uradalmához Belpátfalva, Sánta, Sajómercse, Királd, Bánhorváti, Borsodbóta, Uppony és Ostoros helységek tartoztak. Az uradalom feladata volt az intézet fenntartásához szükséges anyagiak előteremtése és az intézet élelmiszerral való ellátása.

3 Jurkovics János 1712 és 1723 között volt a Pázmáneum elöljárója. *Zombori István*: A bécsi Pázmáneum. Bp., 2002. 160.

4 Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus (továbbiakban EFL AV) 1893/1. Seminarii Agriensis. Fundationales Seminarii Agriensis.

5 Sajnos ezt az ételnevet nem sikerült megfejteni, valamilyen pacal étel.

Szerdai vacsora:

1. maradék hús ebédéről, vagy galuska szalonnával, vagy marhaláb, nyári időszakban tej
2. borjú-, bárány-, vagy ürühús
3. hajdina, köles, „panadella”⁶

Pénteki ebéd:

1. leves
2. friss vagy sózott hal, sózott tőkehal, vagy tésztás étel
3. rizs vagy karalábé, vagy gomba

Pénteki vacsora:

1. különféle levesek
2. tojás, vagy tésztás étel
3. kompót, káposzta vagy kása

Szombati ebéd:

1. leves
2. friss hal, vagy mint a pénteki fogások
3. lencse

Szombati vacsora:

1. köményleves
2. tojás vajban, vagy tésztás étel
3. főtt szilva

A böjti napokon a kispapok még egy negyedik fogást is kaptak ebédre és vacsorára a már felsoroltakon kívül: salátát, retket, sajtot, halat vagy gyümölcsöt. Karácsonykor, Húsvétkor, Pünkösdkor, Újév napján, Mária mennybevételre, Mindenszentek, Szent Ignác és Szent Lőrinc ünnepein további fogást, sült húst és üveges bort kaptak. Szent Péter és Pál apostolok ünnepén ebédre már két fogással kaptak többet, és borból is többet fogyaszthattak, vacsorára pedig egy szelet hússal kaptak többet a köznaphoz képest. Húsvétkor piros tojást és szentelt ételt kaptak délben és este. Zsíros csütörtökön, farsang vasárnapján, húshagyó kedden a szokásos ételen kívül kolbászt, sült hús és süteményt is fogyasztottak ebédre. Vacsorára ezeken a napokon süteményt és bort kaptak. Szent Márton napján vacsorára sült libát és újbort kaptak. Néhány más neves egyházi és iskolai alkalommal, mint például Úrnapján, majáliskor, böjt közepén, fogadalomtételkor csak ebédre járt további fogás és bor. A rozskenyérből mindenki annyit evett, amennyit kívánt. A felszentelt, új papok abban a kiváltságban részesültek, hogy primiciájuk napján a tanárok asztalánál étkezhetek.⁷

A papnevelő intézet alapítólevele szerint a kispapok sört is kaptak az étkezésekhez, 1754-től már egy meszely bort is, ugyanis az uradalom pár évvel korábban vette meg az ostorosi szőlőket, és az az említett évtől már termett is.⁸

6 Valószínűleg zsemle vagy cipó, ugyanis 1772-ben zsemlesütéshez 36 mérő lisztet adtak.

7 EFL AV 1893/1. Seminarii Agriensis. Fundationales Seminarii Agriensis.

8 Bozsik 1910. 164. Egy meszely bor 0,3357–0,45971 liternek felel meg. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 7. Budapest, 1991) https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv4_07/?query=Bogd%C3%A1n%20Istv%C3%A1n&pg=0&layout=s (a letöltés ideje: 2018. nov. 21.)

A kispapok ellátására a viceprefektus felügyelt, ha az élelmezésben sérelem érte őket, akkor az első bidellusnak vagy a múzeumi prefektusnak⁹ terjeszthették fel panaszukat, akik továbbították azt az előjáróság felé.¹⁰

Az intézet történetében többször is előfordult, hogy a diákokat az étkezés megvonásával fegyelmezték, büntették. Így történt 1755. február 7-én, amikor Tóth Imre engedéllyel kiment a városba, de nem érkezett vissza az oktatásra, büntetésül a kenyérből és vízből álló ebédjét a földön ülve kellett elfogyasztania. 1768-ban a kötelező vitatkozáson nem jelent meg az összes tanuló, ezért, noha a tanévnek már vége volt, egy héttel meghosszabbították azt, egy nap nem kaptak bort az étkezésekhez, egy pénteki napon pedig kenyéren és vízen kellett böjtölniük.¹¹

Az étkezőben két „asztal” volt, egy az előjáróknak, amit mensa praefectualinak vagy mensa primának neveztek, a másik a diákok asztala volt, amit mensa secundának vagy mensa communisnak neveztek. A két asztalnak külön szakácsa és pékje volt. Az előjáróknak, tanároknak főző szakács évi 100, a pék pedig 32 forint fizetést kapott. A kispapok szakácsa 82, a pék pedig 28 forintot kapott.¹²

Az intézet vezetősége 1781-ben az étkezés minőségének és mennyiségének javítása kérésével fordult Eszterházyi Károly püspökhöz. Ennek a kérelemnek a jelentőségét az adja, hogy tartalmazza az akkor használatban lévő étrendet, amely a magyar táplálkozás történetéhez is igen értékes adatokat tartalmaz. Az étrend a következő volt:

Vasárnap:

ebéd: leves marhából, káposzta hússal

vacsora: leves, pecsenye salátával

A marhahúst mindig zsályával, uborkával, répával vagy céklával, vagy levessel adták.

Hétfő:

ebéd: leves, marhahús, belsőség

vacsora: leves, „gulyás-hus”, kása

Kedden és csütörtökön ugyanaz, mint vasárnap.

Szerda:

ebéd: leves, marhahús és lencse

vacsora: ugyanaz, mint hétfő este

Péntek és szombat:

ebéd: leves, hal borsóval vagy valamilyen hüvelyes, vagy lencse vagy tészta

vacsora: leves, tészta vagy kása, vagy tojás, vagy főzelék

Nagyböjti időszakban más étkeket fogyasztottak:

Nagyböjt első vasárnapja:

ebéd: leves, viza, káposzta tőkehallal

vacsora:., leves, sült hal és saláta

A nagyböjt többi vasárnapján ebédre tésztát kaptak.

⁹ Tantermi felügyelő.

¹⁰ Bozsik 1910. 164.

¹¹ Bozsik 1910. 164–165.

¹² EFL AV 1893/2/13. Deductio Proventus et Exitus Seminarii Agriensis Anni 1761.

Hétfői ebéd: leves, hal vagy két tojás vagy tészta vagy hüvelyes, vagy kása vagy főzelék és hering. Megjegyzés: leves, egy tojás vagy hering, vagy pereg, vagy gyümölcs, vagy brindza vagy bab olajjal és ecettel.

Keddi és csütörtöki ebéd: leves, hal, tészta, káposzta tökehallal vagy heringgel.

A szerdai, a pénteki és a szombati ebéd ugyanaz, esetleg leves, sült hal káposztával és lenolajjal.

Az előjáróság Eszterházy püspök jóváhagyását kérte, hogy a napi húsfogyasztást személyenként 1/3 fonttal megemelhessék. Kérésük az volt, hogy vasárnap, kedden és csütörtökön este nagyobb szelet sült hús kerüljön a tányérra, és a szerda esti gulyás-hús helyett rostélyost kapjanak. Kérésüket több okkal igyekeztek alátámasztani. Egyrészt az egyhangú étkezésre való hivatkozással, ugyanis a mindennapi húsfogyasztásuk marhából és borjúból áll, ritkán kaptak bárány- vagy sertéshúst, még ritkábban került az asztalra liba vagy tyúk. A böjti napokon pedig hal és tészta volt a főfogás délbén, és vacsorára is ezt kapták. A böjti fogásokhoz, a borsóhoz, a lencséhez, az édes vagy savanyú káposztához, kásafélékhez vagy a főzelékfélékhez nemcsak a szokásos rántott zsemle, hanem a sült hús vagy sült hal is illett, szerintük jól kiegészítették azokat. Kérésüket költségszámítással is alátámasztották, számításuk szerint a napi több hús személyenként csak 2 dénár plusz kiadással járna, intézeti szinten 90 növendékkel számítva napi szinten csak 3 forint pluszkiadást jelentene. Indoklásul azt is felhozták, hogy az alap étrendben annyszor van változás – böjti napokon négy fogás járt, sok ünnepnap van, amikor további fogás jár – pl. a diákok vizsganapjai, iskolai vitatkozások napjai –, így ez a pár nap már nem is lenne megterhelő az amúgy jól gazdálkodó uradalomnak.¹³ Mészáros Péter prefektus kérését 1781. augusztus 17-én jóváhagyta Eszterházy Károly püspök.¹⁴

A fent ismertetett étrend legnagyobb különlegessége a gulyás-hús szerepeltetése. Kisbán Eszter kutatásából tudjuk, hogy a gulyáshús eddig ismert legkorábbi említése 1787-ből maradt fenn, az erdélyi Mátyus István *Diacticájában*.¹⁵ A fentebb ismertetett étrend szerint a gulyás-hús főfogásként már korábban, egyenlőre ismeretlen időponttól a mindennapi étkezések része volt az egri szemináriumban.

A bemutatott étrendek fogásait külön is érdemes megvizsgálnunk. A magyarországi felsőbb társadalmi rétegeknél ekkor meghonosodó leves az intézet étrendjében is szerepelt, mint kezdő fogás. Sajnos a források a leves fajtáját nem említik, de fogyasztottak olyat is, aminek elkészítéséhez sört is használtak.¹⁶ A 18. század elején a kása minden társadalmi rétegnél alapélelmiszerként szolgált. Míg a köznép naponta fogyasztotta, a felsőbb társadalmi rétegeknél a napi étkezésben kisebb szerepe volt, és a században fokozatosan kiszorult az étrendből, helyét a tészta vette át. Az országosan lezajló átalakulás Egerben is megfigyelhető. A szemináriumi étrendekben a hétfői nap kivételével mindennap fogyasztottak valamilyen kásaételt.¹⁷ A tészta a böjti napok étrendjében szerepel, de sajnos a forrás nem közli, hogy a tésztát mivel fogyasztották: túróval, mákkal, sajttal, mogoróval vagy dióval.

A 18. század elején Magyarországon általánosan egy felnőtt férfi napi húsadagja egy font volt. Szerencsénkre a levéltárban fennmaradtak az 1772. év januártól október vé-

13 EFL AV 1893/5 Victum Alumnorum tangentia.

14 EFL AN. 3626. Protocolum Consistorii 1781.

15 Kisbán Eszter: Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás. Bp., 1989.

16 EFL AV 1893/2/8. Extractus menst. Perceptor. et Erogator. Victualium Dispensatoris V. Seminarii Agriens. Farnisci Csete Pro mense Januario –Octobri A. 1772.

17 A rizst, hajdina és a köles is a kásaféle ételekhez tartozik.

géig tartó időszak konyhai kiadásairól készített napi és havi elszámolások, valamint az 1761. év gazdasági számadása.¹⁸ Igaz, ezek a források nem egy időben keletkeztek az étrendekkel, de nagyon jól kiegészítik azokat, felhasználásukkal sokkal részletesebb, árnyaltabb képet kaphatunk az intézet korabeli táplálkozási szokásairól.

Leggyakrabban, szinte minden étkezéskor marhát vagy borjút, vagy marhabelsőséget fogyasztottak. Az elszámolás szerint az 1772-es esztendő első tíz hónapjában 19507,5 font marhahúst, 892 font marha- vagy borjúbelsőséget és 288,5 font borjűhúst fogyasztottak. A napi kiadások szerint hétfőnként mindig vettek marhahúst és belsőséget ebédre és vacsorára, míg a borjűhús az uradalomból került az asztalra. Az étrendben többször is előfordul a bárány- vagy ürühús, ezeket március és április kivételével (nagybőjti időszak) minden hónapban fogyasztották, legkevesebbet szeptemberben (5 darabot), legtöbbet májusban (41 darabot), a tíz hónapban összesen 143 darabot. A birkákat az uradalmi nyájakból szerezték be. A 18. századi táplálkozási szokásokban a disznóhús gyakori, napi fogyasztása nem volt jellemző. A szeminárium étrendjében is csak egyszer fordul elő, és az 1772-es havi számadások szerint keveset fogyasztottak, ezzel szemben az 1761-es uradalmi számadás szerint 129 sertést vágtak le az intézet javára. Ez alapján nyugodtan feltételezhetjük, hogy az étrendhez és a kiadásokhoz képest jóval nagyobb mennyiségben fogyasztottak sertéshúst, hiszen az uradalomnak saját kondája volt, és a jobbágyok sertésdézsmát is fizettek. Az 1772-es esztendő első tíz hónapjában 122 darab füstölt sonkát is elfogyasztottak. Ennél sokkal nagyobb mennyiségben vásároltak szalonnát, a tíz hónap alatt 1508,7 fontot vettek, de vásároltak még zsírt is 201,5 font mennyiségben. Ez utóbbi azért érdekes, mert a korabeli táplálkozási szokások szerint ha a szakácsnak zsírja volt szüksége, akkor azt füstölt szalonnából nyerte.¹⁹

Az 1772. évi napi kiadások szerint más húsfajtákat is vásároltak, így fogyasztottak még kakast, tyúkot, csirkét, kacsát, libát, pulykát, pulykakakast, szárcsát, foglyot, nyulat, de alkalmanként békát is. Hízalt baromfi az uradalomból került az asztalra, 1761-ben 360 csirke, 167 liba és 16 kacsá.²⁰

A főzelékfélék közül leggyakrabban lencsét, borsót és kölest fogyasztottak. A másik fontos zöldségféle a káposzta volt, amelyet savanyítva és édesen is fogyasztottak. Az 1761-es esztendőben az uradalomban 7 káposztáskert volt, ahol összesen 2590 fej káposzta termett, de ez nem volt elegendő az intézet ellátásra, ezért a jobbágyoktól dézsmában beszedett 1540 fej mellé további 3013-at vásároltak.²¹

A katolikus egyház az étkezési alkalmakat húsevő napokra és nem húsevő napokra osztotta a böjti előírásokkal. E szabályok egy része egyetemes, más része azonban regionális volt, akadtak felmentések, és mindkét csoportban történtek változások. Az egyház megkülönbözteti a böjtöt és az egyszerű tilalmat. A tilalom, azaz absztinencia csak bizonyos ételekre vonatkozik, a böjt pedig a jóllakást is korlátozza. Az absztinencia mindenekelőtt a húsetelek fogyasztását tiltja. A böjti és absztinens napok elfogadott étele a hal volt, egyébként ugyanazokat az ételeket fogyasztották, csak hús nélkül. A menüben a halas ételek közt nemcsak helyi, hanem messzi vidékről származó tőkehal és hering is szerepel. Az 1772. évi napi és havi számadások szerint a következő halfajtákat vásárol-

18 EFL AV 1893/2/8. Extractus menst. Perceptor. et Erogator. Victualium Dispensatoris V. Seminarii Agriens. Farcisci Csete Pro mense Januario –Octobri A. 1772.; EFL AV 1893/2/13. Deductio Proventus et Exitus Seminarii Agriensis Anni 1761.

19 Zsírt júliusban, augusztusban és októberben vásároltak.

20 EFL AV 1893/2/13. Deductio Proventus et Exitus Seminarii Agriensis Anni 1761.

21 Uo.

ták és fogyasztották: vizát, márnát, menyhalat, pontyot, csukát²² és compót. A magyar katolikus egyház a 17. században pápai felmentést szerzett a tej, a tejtermékek és a tojás fogyasztásának tilalma alól, így a rendeletben is szerepelt a kemény tojás mint böjti étel.²³ Az 1772. évi havi számadások szerint fogyasztottak brinzát, vagyis juhtúrót és normál sajtot is.²⁴ A tojást és a sajtokat vásárolták, a brindza az uradalmi juhászatból került az asztalra.

A napi kiadások szerint nagy mennyiségben vásároltak még vaját, a tíz hónap alatt összesen 1861 fontot.²⁵

Az 1772. évi havi számadások végén összesítve feltüntetik az adott hónapban vásárolt fűszereket is. Ezek szerint a következőket használták az ételek elkészítésekor: sáfrány, bors, szerecsendió, gyömbér, fahéj, szegfűszeg, babérlevél, kömény, torma. Természetesen ezeken kívül más, hétköznapi fűszert (pl: zsálya, kakukkfű stb.) is használhattak, amelyek a konyhakertben termettek. A listából az is kiderül, hogy elég gyakran vásároltak mediterrán ínyencségeket is: mandulát, citromot, olívaolajat, kávét, kapribogyót, szardíniát és parmezán sajtot is. A saláták ízesítésére lenolajat használtak.²⁶

A bemutatott étrendek alapján megállapíthatjuk, hogy az egri papnevelő intézetben a táplálkozás minősége átmenetet jelentett a felsőbb társadalmi osztályok és a parasztság étkezési kultúrája között. A felsőbb rétegekre jellemzőek a jó minőségű és nagy mennyiségű többfajta ételsorok, míg a felhasznált alapanyagok egy része a népi táplálkozási hagyományokhoz kötődött.

22 Frissen és szárítva is vásárolták.

23 Magyar Néprajz IV. Táplálkozáskultúra. 417–583.

24 A tíz hónap alatt 2005 font brinzát és 82 darab sajtot fogyasztottak el

25 EFL AV 1893/2/8. Extractus menst. Perceptor. et Erogator. Victualium Dispensatoris V. Seminarii Agriens. Farciscsi Csete Pro mense Januario–Octobri A. 1772.

26 Uo.

A GALÁNTAI NEOGÓTIKUS KASTÉLY

A felvidéki Mátyusföld központjában fekvő Galánta egykoron az Esterházyak birtoka volt, és a család főnemesi előnevében századok óta őrzi itteni gyökereit. A településen két Esterházy-kastély is található: egy kisebb és szerényebb, 17. századi eredetű, amelyet később barokk stílusban építettek át, és egy méreteiben impozánsabb együttes, amely a 19. századi magyarországi historizáló kastélyépítéssel kiemelkedő, ám szélesebb körben szinte ismeretlen reprezentánsa. Míg az előbbi már felújítva kulturális célokat szolgál, az utóbbi bizony évtizedek óta üresen áll és romlik, s csak mostanában kezd felébredni hosszú Csipkerózsika-álmából, köszönhetően a lelkes és – ami legalább ennyire fontos – hozzáértő helyieknek.

Ha a kastély művészet- és építészettörténeti helyét akarjuk kijelölni a historizmus 19. századi virágzása idején, akkor bő másfél évszázadra tekinthetünk vissza. Azzal a megállapítással kell kezdenünk, hogy hazánk építészetiében a harmonikus nyugalom, nemes egyszerűségű klasszicizmust az 1840-es években váltotta fel a szabálytalan formavilágú, dinamikus és mozgalmas romantika. Külön irányzataként tartjuk számon az angliai windsori kastély (1824–40) hatásaként megjelenő ún. Tudor-stílust (Nagyugróc, Nádasdladány, Oroszvár stb. kastélyai), amelynek – olykor a mór és iszlám építészeti motívumaiból is válogató – formakincséből a század második felében különleges atmoszférájú, gótizáló világi épületek nőttek ki.¹ Előkelő hely illeti meg közöttük a gróf Esterházy József (1799–1879) által az 1860-as években emeltetett galántai Esterházy-kastélyt, a család cseszneki idősebb grófi ágának egykori rezidenciáját.

A kastély nem „zöldmezős beruházásként” épült, hanem egy késő középkorig viszszaépülő, megközelítőleg négyzet alaprajzú és védőfallal övezett, sarkain szögletes bástyákkal megerősített és vizesárokkaal körülvett vár állt a helyén.² A török kori erősséget a felvidéki végvári rendszer elemeként az Esterházyak cseszneki ágának megalapítója, báró Esterházy Dániel (1585–1654) – a nádor Miklós öccse – és Pál (1587–1645) rakatta, s mint a mai kastély nyugati tornyába falazott egykorú, latin nyelvű kőtábla tanúsítja, 1633-ra készült el teljesen. A tábla szövege magyar fordításban: „A LEGJOBB ÉS LEGHATALMASABB ISTENNEK, GALÁNTAI ESTERHÁZY DÁNIEL ÉS PÁL MA-

1 *Sisa József*: Kastélyépítéssel a historizmusban. In: Zádor Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Budapest, 1993. 65–78.

2 A kastély felmérési és vizsgálati dokumentációja a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal archívumában található (V arhive Pamiatkového útstavu v Bratislave). *Viktor Ferus*: Neogotický kaštieľ Galanta. Pamiatkovy výskum, 1994. T 5414/a–b–c. A korábbi erősség és a kastély építészettörténeti áttekintéséhez a Hivataltól digitálisan számomra megküldött dokumentációt, illetve *Viktor Ferus*: Neogótikus kastély. In: Pukkai László (szerk.): Galánta (Galánta, 2007) című munkáját használtam fel.

GUNKNAK ÉS A HÁLÁS UTÓDAINKNAK ÉPÍTETTÜK AZ 1633. ESZTENDŐ-BEN.” Miután a szultáni hadak 1663-ban elfoglalták a közeli Érsekújvárt, a rendszeres dúlásokat Galánta sem kerülhette el, ezért a várat még jobban megerősítették és felszerelték. A törökök kiszorítása után a 18. században a vár – mint megannyi másik – reprezentatív lakókastéllyá épült át, mégpedig gróf Esterházy Imre (1689–1763) nagyrépost, majd nyitrai püspök jóvoltából 1736-ban, és ezzel védelmi funkciója végleg megszűnt. A barokk rezidencia ekkor az ország politikai központjától, Pozsonytól északra húzódó, magyar főurak építtette kastélyláncba (Cseklész [Bernolákovó], Pozsonyivánka [Ivanka pri Dunaji], Magyarbél [Vel’ky Biel], Királyfa [Krá’lová pri Senci], Galánta és kissé délebbre Tallós [Tomášikovo]) illeszkedett.

Bő száz év után az említett gróf Esterházy József határozta el az addigra már divatjá-múlt, korszerűtlen együttes teljes átépítését. A főúr lelkesedett a gondolatért, hogy a különböző, hercegi és grófi ágakra szakadt família együvé tartozását kifejező, tradicionális központja újra Galánta legyen, s hogy ehhez a korábbi épület felhasználásával méltó rezidencia is emeltessék, s a kor egyik jeles, Ybl Miklóssal (1814–1891) is jó szakmai barátságot ápoló építészét, Weber Antalt (1823–1889) bízta meg a tervek elkészítésével.³ A Hild József mesteriskolájában, majd a bécsi akadémián pallérozott pesti építész az 1850-es években elsősorban vidéken dolgozott, és főúri családok számára tervezett historizáló stílusú együtteseket. (Később, Buda és Pest 1873-as egyesítése után a fővárosi beruházások foglalkoztatott építésze lett, többnyire neoreneszánsz épületeket tervezett.) Nevéhez fűződik a hazai romantikus kastélyépítészet egyik legjelentősebb, 1862–64 között emelt együttesének, a vörösvári (Rotenturm an der Pinka, Ausztria) Erdődy/kastélynak a terve, és szintén ő volt a megálmodója a Zichyek nagyhörsökpusztai – mára szinte teljesen megsemmisült – kastélyának is (1852–58).⁴ Az Esterházyaktól kapott megbízás dokumentuma ugyan ma még nem ismert, de a két másik kastély építési időpontja alapján valószínűsíthetjük, hogy Weber az 1858–62 közötti években foglalkozott a galántai tervezéssel. Az eredmény – a korábbi vári alaprajz struktúrájának megtartása okán – egy kissé erődszerű, de mozgalmas, aszimmetrikusan elhelyezett tornyokkal és lőréses párkányzatokkal ékes, neogót stílusú együttes lett, környezetének zöldfelületein ugyanezt a stílust követő kerítéssel és kapukkal. Előkertjébe és revitalizált parkjába egzotikus növényeket telepítettek.

Az épülecsoport déli, belső udvarra néző reprezentatív lakószárnya háromszintes, keleti sarkához – utólagos beavatkozás révén – közvetlenül, nyugati végéhez pedig átjárási szünettel csatlakozik egy-egy földszintes, valamikor gazdasági funkciójú szárny. A déli főhomlokzat középrészét három, pártázatokkal kiemelt rizalit osztja, a sarkokon erőteljes tömegű, de különböző méretű és magasságú tornyok. Az udvarra néző homlokzat a főhomlokzatot követi, a rizalitok elhelyezkedése azonos, azzal a különbséggel, hogy a középsőt kocsíathajtóval megtoldva kisebb toronyként is kiemelték. (A homlokzati rend alapján bizonyos, hogy a főszárny kialakítását befolyásolták a korábbi épület adottságai.) Rendkívül gazdagok és változatosak az architektonikus részletek, a díszítőelemek, az ablakok, a pártázatok és párkányok, olyannyira, hogy karakterükkel és orientalizáló motívumaikkal már-már kilépnek a gótizálás kategóriájából, és a zsinagógaépítészet

3 Weber Antal életművének összefoglalása, benne a galántai kastély rövid értékelésével is: *Marótzky Katalin*: Weber Antal építésze a magyar historizmusban. Budapest, 2009.

4 *Sisa József*: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítészethez. *Ars Hungarica* 1980 (Nr. 1.) 103–125.

idézik. A két földszintes szárny jóval egyszerűbb kialakítású, ablakaik félkörívesek, és csupán a párkányzatokon, valamint a lépcsőzetes megoldású oromzatokon találkozunk a romantika ismérveivel.

A főépületben a kocsiáthajtó alatti lépcsőházban a gótikus-bordás lefedésen kívül megmaradt a dús mintázatú, gótizáló lépcsőkorlát, s néhány teremben a neogótikus vagy neoreneszánsz stukkóboltozat. Itt-ott még föllelhetők az egykori padozatok és burkolatok, az ajtókeretek részletei, s úgy tűnik, jó támpontokat adhatnak majd egy igényes műemléki helyreállítás során egyes részletek elkerülhetetlen rekonstrukciójához. Mindezen túlmenően a régi idők úri lakosztályainak enteriőrjeiről és berendezéseiről szinte semmit sem tudunk, bár valószínűsíthető, hogy a hamarosan meginduló, alaposabb kutatás e tekintetben is eredményes lesz. Itt érdemes megemlíteni egy kuriózumszámba menő, a csodával határos módon megmaradt kerti „bútort”, a belső udvar két kútjának egyikét: az embernél magasabb, öntöttvasból készült és bástyát formáló ipari emlék alighanem párját ritkítja a gyakorta elpusztult romantikus kastélykertek még fellelhető felszerelései között.

Noha a kastély az 1860-as évek közepére elkészült, Esterházy Józsefnek a Galánta családi jelentőségének visszaadására és az utódlásra vonatkozó szép terveit a mostoha sors keresztülhúzta: leányai, Mária (1827–1833) és Gizella (1837–1852) még gyermekként járványos betegségeknek estek áldozatul, Géza (1834–1870) fia pedig fiatalon, alig 36 évesen utód nélkül költözött el az árnyékvilágból. József gróf 1879. január 1-én hunyt el, s felesége, Barthodeiszky Róza (1795–1879) ugyanebben az évben, december 4-én követte őt. (Maradványaik az ugyancsak József építtette temetői kápolnában nyugszanak.) A gróf halálával a kastély az Esterházyak cseszneki főágának ifjabb, sárosi ágára szállt, de rezideális szerepét elvesztette, és tartósan nem is lakták. Az első világháború után az akkori tulajdonos, Esterházy László Pál (1857–1942) előbb a birtokot, aztán a kastélyt is eladta a csehszlovák államnak, s ezzel tulajdonképpen az utolsó szál is elszakadt, amely az Esterházyakat Galántához kötötte.

1920 után az épületben különböző hivatalok kaptak helyet, s ilyen célokra használták egészen az 1970-es évekig. Ezt követően 1990-ig a Honismereti Múzeum kezelte és költözött a falai közé, majd nagyrészt kiürítették, és hosszú időn át ki volt téve a természeti viszonyosságoknak és az emberi vandalizmusnak.⁵ Negyedszázaddal ezelőtt a város vezetése próbálta felkarolni – más műemlékekkel együtt – a még leromlott állapotában is gyönyörű kastély ügyét, és 1993-ban az államtól megszerezte a tulajdonjogot. Alapítványt (Pro Renovatione) hoztak létre, amelynek értékőrző munkája a helyi kápolnák és barokk kori szobrok helyreállítása mellett már mindkét kastélyra is kiterjedt. Méréföldkőnek számított az Esterházy-hagyományok felelevenítésében az 1995-ben a Honismereti Múzeumban rendezett nagy családtörténeti kiállítás, amelynek eredményeként a figyelem újra Galántára irányult, és hozzájárult a kisebb kastély további rehabilitációjának sikeréhez. Jóllehet a szlovákiai műemlékvédelem partnerül kínálkozott a neogót rezidencia felújításához és hasznosításához is – 1994-ben például műemléki kutatásokat végeztek, és felmérési rajzok is készültek –, az együttes sorsának rendezése meglehetősen lassan haladt. A település erőfeszítései az utóbbi években kezdenek igazán beérni: a közelmúltban céltámogatásból megújult és kulturális intézménynak ad otthont a nyugati földszintes szárny (a munkák keretében föltárták a 16–17. századi vár saroktoronyának

⁵ Kevésbé volt mostoha sorsa a másik, reneszánsz stílusú kiskastélynak, amelyet 1990-ben helyreállítottak, és azóta is a város kedvelt kulturális intézménye.

alapjait is), rendezése után megnyitották a kastélyt övező parkot, és a főépületen elindultak az állagmegóvási és tetőfelújítási munkák.

Közel öt éve, hogy megalakult a Galántai Neogótikus Kastély Polgári Társulás, egy nonprofit szervezet, amely „*a régóta kihasználatlan emlékmű teljes felújításá*”-ért indított széles körű mozgalmat.⁶ A civil kurázsinak nem kis szerepe volt abban, hogy a helyreállítási és hasznosítási elképzelések eredményes pályázati projektté formálódtak, és a korábban elnyert 2,5 millió eurós támogatásból megkezdődhetett a kastély rehabilitációja.⁷ Ha lassan is, de a munka folytatódott, és egy bő esztendeje a részlegesen már megújult északi szárnyban ma már kávézó, borozó és turisztikai-kulturális rendezvényi központ működik. Jelenleg tart a tetőfelújítás és az északi torony teljes helyreállítása.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a galántai újabb Esterházy-kastély jelentősége mind művészettörténeti, mind történeti szempontból valóban kiemelkedő. A Feszli Frigyes (1821–1884) építészetéhez is közel álló Wéber Antal életművében a vörösvári és nagyhorcsópusztai kastélyokkal alkot maradandó hármasságot, s műtörténeti minősége révén 19. századi romantikus, gótizáló építészetünk egyik legkiválóbb, a „Rundbogenstil”-lel (ún. félköríves stílus) is rokonságot mutató reprezentánsa. Történeti értékének hangvillája ugyanakkor az Esterházy-örökség, a Galántáról indult és hercegi ágával (1687) a 17. század végén már az „első magyar ház”-nak nevezett familia százados múltja, szellemi és művészeti hagyatékának sokrétűségével egyetemben. Ezek az értékek és tradíciók rajzolják meg egyébként a kastély jövőképekének markáns vonalait: erős idegenfogalmat is generáló értékörzés és a történeti hagyományok ápolása színes kulturális élet keretében. Aligha lehet kétséges, hogy mindehhez szoros együttműködést lesz érdemes kialakítani a régió turisztikailag mértékadó váraival és kastélyaival, de az élő Esterházy-műveltség ausztriai és magyarországi helyszíneivel, Kismartonnal és az egykori Eszterházával, azaz Fertőddel is.

A dinamikus fejlődés ellenére demográfiai gondokkal küszködő település impozáns kastélya a jövőben tiszteletet kiváltó, egyszerre direkt és indirekt erejű védjegygyé emelkedhet. (A város címerében már ma is az épület karakteres nyugati tornya látható.) Nem közömbös a kastély sorsa az összlakosság 36%-át kitevő magyar közösség szempontjából sem, s ha hozzátesszük, hogy a rehabilitációs folyamat szlovákokat és magyart egyaránt megmozgat, a közös munka természetes együttélésre gyakorolt pozitív hatásait szintúgy nagyra kell értékelnünk.

⁶ <http://hu.nkga.sk> – Bevezető

⁷ Varga Kálmán: Polgári társulás egy kastély megmentéséért Galántán. MúzeumCafé, 2014/1. 39–45.

MAGYAR ZSIDÓK, ZSIDÓ MAGYAROK – 1864-BEN

A londoni székhelyű *The Jewish Chronicle* (Zsidó Krónika) című hetilap komoly múltra tekinthet vissza: 178 évvel ezelőtt, 1841-ben alapították, vagyis a világ legrégebb óta, folyamatosan megjelenő zsidó újságja. Mivel hasábjain az egész világról jelentek meg tudósítások, hol, miképp alakul a zsidó közösségek, híresebb személyek stb. sorsa, így kivételesen gazdag forrása a közép-európai és ezen belül a magyarországi zsidóság történetének is. A lap szerkesztői időnként *THE JEWS IN HUNGARY* [Zsidók Magyarországon] címmel nyitottak rovatot, amelyben – hol a szerzők aláírásával, hol anonim módon – különféle cikkeket, leveleket, tudósításokat közöltek magyar-zsidó vonatkozású témákról. Ez utóbbi kérdéskör kutatói azonban még átfogóan nem foglalkoztak a lap adatanyagával, a cikkekre csupán szórványos hivatkozásokat találhatunk.

1864. augusztus 26-án újra megnyílt a *THE JEWS IN HUNGARY* rovat, és egy rop-pant érdekes cikksorozat közlése vette kezdetét. Egy N. E. Hartog nevű olvasó¹ a következő sorokkal ajánlotta az írást a szerkesztőnek, aki ebben az időben a csehországi származású jeles hebraista, Abraham Benisch² volt.

„Tisztelt Uram, egy esszét mellékelek levelémhez, amely a magyarországi zsidók jelenlegi helyzetéről és kilátásairól szól. Talán elég érdekesnek találja ah-hoz, hogy érdemes legyen megjelentetnie az Ön kiváló lapjában. Írója magyar ember, a pesti egyetem hallgatója. Ez magyarázza az esszé némiképp németel-lenis hangvételét, amely írás ugyanakkor a nemzetünk³ iránti legliberálisabb szellemben íródott. – Bízva abban, hogy a mellékletet figyelemreméltónak tekinti majd, maradok, tisztelt uram, az Ön őszinte híve, stb.”

Az utóirat egyben némi utalást tartalmazott a cikk megírásának körülményeire: „P.S. – Elküldöm Önnnek az író nevét, melynek közzététele azonban nyilvánvaló okokból nem kívánatos.”⁴

A cikk négy részletben látott napvilágot, a további fejezetek szeptember 2-án, 9-én és 16-án jelentek meg.⁵ A rovatcím alatt zárójelben külön jelzés mutatta, hogy a korábban elkezdett írás folytatását látja az olvasó („*Continued from our last*”), míg a legutolsó

1 Személyéről sajnos egyelőre közelebbit nem tudunk, csupán a lapban is közölt laccímét: „9, Carlton Hill Villas, N.”.

2 Oxford Dictionary of National Biography <http://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-2095> – Letöltés: 2019. január 13.

3 Ti. az angol nemzet.

4 JC 1862. augusztus 26. 6.

5 JC 1862. szeptember 2. 2, 9. 6., 16. 2.

közlést a befejezésre utalva vezették be („*Concluded from our last*”). Alábbiakban közöljük a teljes cikket,⁶ a részekre bontások nélkül, jegyzetekkel magyarázva utalásait, majd kísérletet teszünk a szerző személyének, közlési pozíciójának és megfogalmazási motívumainak feltárására és bemutatására.

„Pest, 1864. július

Nemigen akad olyan személy a magyarországi felső és középosztályban, aki elméletileg ne lenne a zsidók emancipációjának elszánt híve. Az 1861. évi országgyűlés utolsó határozatában egyhangúlag kijelentette, hogy a teljes polgári és politikai jogokat biztosító törvény rendkívül sürgős, így meghozatala a következő, szabályosan összeülő parlament egyik legelső feladata.⁷ Mégis, a mindennapokban gyakran halljuk a legfelvilágosultabb emberektől is, hogy bántóan beszélnek a zsidókról, és azt panaszolják, hogy az ország mindjárt tönkremegy, miközben ők gazdagodnak, és gyakran előfordul, hogy jelentős földbirtoktulajdon kerül a kezükbe. A paraszt és a mágnás egyformán elkerüli a zsidót. Ahol az eszmék és az érzelmek, az elmélet és a napi gyakorlat között ilyen ellentmondás van, ahol a legjóhiszeműbb emberek és a leghelyesebb elvek ilyen következetlenek, ott valami hibának kell lennie – és mindaddig, amíg e hiba okait fel nem tárják, amíg azt nem orvosolják, minden törvény hiábavaló lesz, halott betű; hiába kap meg minden jogot a zsidó, ha mindenfelől csak rosszindulattal és ellenérzéssel találkozik. Mert nem pusztán jogi kérdésről van szó – a probléma politikai és társadalmi jellegű is. Az ország legfontosabb érdekeivel, a nemzet legfinomabb érzékenységeivel, a nép legmélyebben gyökerező előítéleteivel érintkezik. Ezért nemcsak a jelenlegi állapot, a kapcsolatok, a bajok, a zsidók hibáinak figyelembevétele szükséges, hanem vissza kell pillantani a múltba is. Nincs még egy ország, ahol az emlékek, a hagyomány és a történelem annyival többet érne a jelennél, mint ahogyan azt Magyarországon tapasztaljuk. Büszkék vagyunk ősi intézményeinkre, dicsőítjük alkotmányunkat, amely – ezer év keserű szenvedése és dicsőséges balszerencséje után – minden hazafi húsának és vérének részévé vált, és így mi a hazafiak nemzete vagyunk. Magyarország elveire nézve konzervatív, még inkább, mint Anglia; ott a természeténél fogva progresszív kereskedelmi érdek ellensúlyozza a vidéki földesurak befolyását; itt egyedül az értelmiség, azon kevesek érdektelensége teszi ugyanezt, akik megállják a küzdelmet a föld és az arany súlyával erősített előítélet ellen.

A magyarok, amikor a 9. század végén elfoglalták az országot, pogányok voltak és toleránsak. Már akkor is akadtak közöttük zsidók. Jól ismert történelmi tény, hogy a kazár testvérnemzet jelentős része a héber vallást követte, és királyukat mindig a zsidók közül választották.⁸ Nincsenek azonban olyan feljegyzések, amelyek az államberendezkedésükről szólnának, így I. Szent László király (1077–1095)⁹ dekrétumában találkozunk először olyan rendelkezéssel, amely a zsidókra vonatkozik. Abban az időben a magyarok már keresztények voltak, és első buzgóságukban nagyon súlyos törvényeket fogadtak el a pogányok ellen; azok azonban, amelyek a zsidókat érintették, a kor szelleméhez képest na-

6 Saját fordításunkban.

7 A felosztatás előtt álló országgyűlés 1861. augusztus 21-én hozott határozatot jövőbeli törvényhozási szándékáról, többek között feladatként megjelölve „a különböző vallásfelekezetek közötti polgári és politikai teljes jogegyenlőségnek életbeléptetését és az izraelitákra kiterjesztését”, lásd *Szabad* 1967. 594–595.

8 Mármint a zsidó vallásúak közül; a kazárokról lásd *Németh* 1930. 203–2016., *Erdélyi* 2012. 136–142.

9 Uralkodására lásd *Györffy* 1984. 893–940.

gyon liberálisak voltak: 1. 9. „Si Judaei uxores Christianas sibi associaverint, aut aliquant personam Christianam in servitio apud se detinuerint, ablata ab eis libertati reddatur, venditoribus ejus pretium tollatur, et in sumptum episcoporum veniat.” „Ha zsidó keresztyén asszonyt veszen társul magához, vagy valamely keresztyén személyt szolgaságban tart az ő házánál, vegyék el tőle, és adják vissza annak szabadságát; a ki pedig eladta volt, attól az árat vegyék el, és legyen az a püspökök jövedelme.”¹⁰ I. 26. „Si die Dominica aut aliis majoribus Festivitatibus Judaeum laborantem aliquis invenerit, ne scandalizetur Christianitas cum quibus instrumentis laboxaverit, illa amittat.” „Ha valaki vasárnap vagy más nagyobb ünnepen talál zsidót munkában, tehát hogy a keresztyénség meg ne botránkozzék, valamely szerszámmal a zsidó dolgozott, azt veszítse el.”¹¹

Mielőtt továbblépnénk, tegyünk néhány megjegyzést László fia¹² és örököse, Könyves Kálmán (1095–1114)¹³ törvényeire vonatkozóan is. I. 74. „Nullus Judaeus Christianum Mancipium emere vel vendere audeat, aut in suo servitio tenere sinatur. § I. Nunc vero qui habet si infra datis sibi indiciis non vendat, amittat.” „Senki a zsidók közül keresztyén cselédet venni vagy eladni, avagy magánál szolgaságban tartani ne merjen. 1. § A melyiknél pedig jelenleg van olyan, ha a neki megengedett idő alatt túl nem ad rajta, veszítse el.” I. 75. „Agriculturam autem, si quis Judaeorum habet, paganis hanc Mancipiis exornet. § 1. Possessiones quidem Judaei qui possuat emere habeant. Sed ipsi nusquam nisi ubi Sedes Episcopalis remanere sinantur.” „A kinek közülök mezei gazdasága legyen, pogány cselédekkel lássa el azt. 1. § Zsidók, ha módjuk van benne venni, birhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniok.”¹⁴

Ezek az intézkedések azt mutatják, hogy népes és elég fontos zsidó népesség élt az országban. Kétségtelen, hogy a zsidók sok megtelepült zsidót találtak itt, amikor a magyarok megszállták Pannóniát, és sokan bevándoroltak a jóval kevésbé toleráns környező országokból. Főként a városokban éltek, ahogy Kálmán király előbb idézet I. 75. számú dekrétuma is jelzi. Ennek értelmében csak a püspöki városokban, a legjelentősebbekben lakhattak, valószínűleg azért, hogy könnyebben szem előtt legyenek. Bár a fő foglalkozásuk kétségkívül a kereskedelem volt, amelyben versenyeztek a német kalmárokkal, de megengedték nekik, hogy földet és rabszolgákat tartsanak, csak nem keresztyényeket. Nem engedélyezték viszont a keresztyényekkel való házasságkötést – ez a törvény még most is hatályban van, bár napjainkban immár abszurdnak tekinthető. Mindez tekintélyes gyarapodásra utal körülményeikben, és arra, hogy a magyarok, akik oly féltékenyek a nemzetiségükre, mégsem fordultak előítélettel feléjük. A szabadságukra vonatkozó korlátozások nagyobb része, ekkor és a későbbi időkben is, a német városok kiváltságaiból veszi eredetét, melyeknek lakói képtelenek voltak kezelni a nehézségeket, amelyeket a versenytársaikról elképzeltek.

10 Valójában az I. 10. cikkely, lásd Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár (1000–1526) <http://mek.oszk.hu/01300/01396/html/01.htm#4> – Letöltés: 2019. január 13.

11 Uo.

12 Elírás, valójában László unokaöccse volt, bátyjának, I Géza (1044–1077) királynak a fia.

13 Uralkodására lásd Györffy 1984. 940–966.

14 Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár (1000–1526) <http://mek.oszk.hu/01300/01396/html/01.htm#4> – Letöltés: 2019. január 13.

A bajok és polgárháborúk évszázadában úgy látszott, hogy a zsidók nem veszítettek sokat. Mindenesetre, amikor a nevükkel legközelebb találkozunk a Corpus Jurisban¹⁵ és a történelemben, az izmaelitákkal (muszlimok)¹⁶ együtt úgy jelennek meg, mint az országos ügyek intézői. A pénzügyek iszonyatos zűrzavarban voltak, a király – II. András¹⁷ – gyenge, a nádor maga is egy izmaelita.¹⁸ A földből származó összes jövedelmeket a zsidók kezelték, akik a pénzzel együtt a korona fölötti hatalmat is a kezükben tartották. Mindez válsághoz vezetett, amelyet végül az Aranybulla (1222) kibocsátása oldott meg, amely 31 cikkében tartalmazza szabadságunk alapelveit,¹⁹ és hasonlít ugyan a Magna Chartára,²⁰ ám valószínűleg nem volt rá hatással. 24. cikke így rendelkezik: „Quod Ismaelitiae et Judaei non teneant officiolatus.” „Izmaeliták és zsidók hivatalviselők ne lehessenek.”²¹

Néhány évre rá hatalmas csapás terítette le Magyarországot. Batu kán elfoglalta mongol hordáival; mindent elpusztítottak.²² A következő fél évszázadot lefoglalta a rombolások újjáépítése, és könnyen elhihetjük, hogy az ország kereskedelmére nézve oly hasznos gyarapító elem, mint a zsidók, nem lettek elutasítva.

1348/49-ben a fekete pestisjárvány egész Európát magával ragadta; áldozatai között ott volt a császár²³ is. Németországban a babona a szörnyű szerencsétlenséget a zsidóknak tulajdonította, akik – a népszerű pletyka szerint – megmérgezték a kutakat. Félelmetes üldöztetés vette kezdetét. A szerencsétlen zsidókat lemészárolták, kirabolták, vadállatokként vadásztak rájuk. Az államhatalom Magyarországon is erősen ellenük fordult; mégis, sem az életük, sem a tulajdonuk nem volt veszélyben. Elűzték őket, de a vagyonukat nem kobozták el. Nagy Lajos király,²⁴ ahogy Thuróczy krónikás meglehetősen éles szavakkal megfogalmazta: „megvetette az ujjait, hogy megérintette a sarat, ami az övék.”²⁵ Lengyelországban szedték össze magukat, ahonnan azután kicsit később visszatértek.

15 Latin kifejezés ('a jog teste'), a hatályos magyar törvények mindenkorai gyűjteményének az 1940-es évek végéig használt, nem hivatalos elnevezése.

16 Izmaeliták: bibliai eredetű (vö. Izmael, Ábrahám fia, az arab népek mitikus ősatya) kifejezés az egykori szír, görög, kopt és örmény leírásokban a korai arab hódítókra; Magyarországon az Árpád-korban a muszlim vallásúak összefoglaló neve; e népelemek etnikailag valószínűleg többnyire bolgárok, besenyők, kunok, kálizok, böszörmények lehetnek.

17 II. András (1176–1235), 1205-től magyar király, uralkodására lásd *Zsoldos* 1997. 42–44.

18 Ez tévedés; talán Ampod fia Dénes nádorra gondolt a szerző, aki nem volt muszlim, de oly mértékben pártolta a zsidó és izmaelita bérlőket, hogy emiatt 1232-ben kiközösítették az egyházból, lásd *Zsoldos* 1997. 166–168.

19 Az Aranybulla kiadásának háttérében a jelzettel jól bonyolultabb társadalmi és hatalmi konfliktusok húzódtak meg, lásd *Kristó* 1984. 1320–1332.

20 Az angol történelemben jelentős szerepet játszó Magna Charta (1215) történetét és szakirodalmát összefoglalja *Holt* 2003.

21 Az eredeti szöveg így szól: „24. cikkely. Hogy izmaeliták és zsidók tisztséget ne viseljenek. Pénzváltó kamara-ispánok, só-kamarások és vámosok, országunkbeli nemesek legyenek. 1. §. Izmaeliták és zsidók ne lehessenek”, lásd Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár (1000–1526) <http://mek.oszk.hu/01300/01396/html/01.htm#9> – Letöltés: 2019. január 13.

22 *Zsoldos* 1997. 44–45.

23 IV. Bajor (Wittelsbach) Lajos (1283–1347) 1328-tól német-római császár; a hagyomány szerint valójában vadászat közben agyvérzést kapott, lásd *Brockhaus* 1990. 574.

24 I. Nagy (Anjou) Lajos (1326–1382), 1342-től magyar király, uralkodására lásd *Bertényi* 2000. 51–56.

25 A Thuróczy-kronika vonatkozó szövege pontosan így szól: „Javaikat és a kamatszedésből felhalmozott vagyonukat megvetette, mint a sarat, s nem akarta sem birtokába venni, sem lefoglalni”, lásd *Thuróczy* 1980. 264.

Bár egészében véve helyzetük jóval kedvezőtlenebb volt ekkor és a következő három évszázadban, mint korábban, mégis mindig jobb soruk volt Magyarországon, mint bárhol máshol Európában. Intézményeink akkoriban általánosan elfogadott félf feudális formái sokkal nehezebbé tették helyzetüket. Noha 1729-ig nincsenek kifejezetten rájuk vonatkozó törvények – így a nevük is alig fordul elő a Corpus Jurisban, kivéve, amikor adót raktak a vállukra, mint 1530-ban és 1598-ban,²⁶ vagy amikor az Aranybulla tiltó záradékát megújították 1647-ben²⁷ –, mégis sok korlátozást kellett elszenvedniük. Különösen a városok nem tették lehetővé, hogy szabadon kereskedhessenek, továbbá nem engedték meg, hogy belépjenek a bányavárosokba, Horvátországba és Szlavóniába. Erre utal VI. Károly király²⁸ dekrétuma, amelyet 1729-ben az országgyűlés is elfogadott.²⁹ Ez volt a helyzet egészen II. József császár³⁰ megjelenéséig, mikortól az állapotuk javulni kezdett. Időközben a körülmények teljesen megváltoztak. A törökök az ország több mint felét elfoglalták, és százötven évnyi rossz kormányzás után elvesztették. A perszonálunió, amivel a magyar korona az osztrák ház örökös birtokaihoz kapcsolódott, többször is majdnem végzetesen veszélyeztette a magyar nemzetiséget, szabadságot és függetlenséget. A reformáció és az azt követő reakció, a magyar hazafiak és Erdély dicsőséges fejedelmeinek próbálkozásai az ország felszabadítására, a bécsi udvar támadásai az alkotmány ellen polgárháborúk sorához vezettek, melyek során nem nyílt lehetőség reformokra, mert az élet, magának az országnak a létezése került veszélybe. VI. Károly és Mária Terézia³¹ uralkodása alatt Magyarország lassan magához tért a teljes kimerültségből. A kormány nem volt liberális – a protestánsoknak még sokat kellett szenvedniük –, még inkább a zsidóknak. De már nem volt messze a szabadulás órája. József türelmi rendelete, bár törvénytelen volt, nagy örömet okozott és általános felpozíciót az eszmék világában. József szerencsétlen központosítási tervei és az alkotmányos kormányzással szembeni hajthatatlansága erősen visszafogta reformjait, amelyek közül azonban különösen a vallásra és a zsidók szabadságára vonatkozókat az 1790/91. évi országgyűlés törvényesítette.³²

Ettől az időponttól kezdve egészen 1848-ig a zsidók ügyében is derekas és folyamatos haladásnak lehetünk tanúi. V. Ferdinándnak³³ az 1840. évi országgyűlésen elfogadott 29. törvények³⁴ teljes civil magánemberi jogokat juttatott

26 Vö. Komoróczy 2012. I. 438–439.

27 Ezt a rendelkezést az I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel kötött linzi béke 7. pontja tartalmazza, amelyet az 1647. évi V. törvények 11. §-ába foglaltak bele, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=64700005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D19> – Letöltés: 2019. január 13.

28 III. (Habsburg) Károly (1685–1740), 1711-től magyar király, VI. Károly néven pedig német-római császár, uralkodására lásd *Gonda – Niederhauser 1977. 101–114.*

29 1729. évi XIX. törvények, lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72900019.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D24> – Letöltés: 2019. január 13.

30 II. (Habsburg-Lotharingiai) József (1741–1790), 1780-tól magyar király, uralkodására lásd *Gonda – Niederhauser 1977. 135–144.*

31 Mária Terézia (1717–1780) 1740-től a Habsburg-házból származó magyar királynő, uralkodására lásd *uo. 115–134.*

32 Erről bővebben lásd *Gonda 1992. 50–51.*

33 V. (Habsburg) Ferdinánd (1793–1875), magyar király (1835–1848), uralkodására lásd *Gonda – Niederhauser 1977. 162–186.*

34 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> – Letöltés: 2019. január 13.

számukra, kivéve a vegyes házasságok kötését és a bányavárosokban való lakhatást. Ami a politikai jogokat illeti, a zsidók nem lehettek birtokosok, úgy, mint a többi városlakók, akiknek a képviselői együttesen egyetlen szavazattal rendelkeztek.³⁵ Belső ügyeik intézésében teljesen szabadok voltak – csak a rabbiknak kellett nyilvántartást vezetniük a születésekről és a halálozásokról.³⁶

1848-ban a magyar alkotmány jelentős mértékben megváltozott. A nemesek lemondtak kiváltságaikról, vagy inkább kiterjesztették azokat a nemzet egészére. A régi középkori formákat számos esetben eltörölték, vagy megfosztották a fontosságuktól, mint például a céhek esetében. A választójogot elvették a megyegyűlésektől, amelyeket korábban az országgyűlési követek képviseltek, és választókerületeket alakítottak ki, amelyeknek küldöttei immár a nemzet képviselői voltak. E legutóbbi, a választást szabályozó törvény nem említette a legkülönbébb vallási meggyőződésű tagok jogainak korlátozását. Emiatt a zsidók úgy vélték, hogy a törvény politikai jogokban részesítette őket, és beléphetnek a nemzetörtségbe is. A városok fanatikus kereskedői azonban, főként a németek és a szlovákok, veszélyt láttak ebben, és többfelé zavargások törtek ki.³⁷ A fiatalság, különösen az egyetemisták, valamint a felvilágosultabb emberek mindnyájan a zsidók oldalára álltak; mivel azonban a rendetlenség kezdett komoly formát öltetni, az országgyűlés úgy határozott, hogy elhalasztja a végleges döntést, és megváltoztatta a választási törvényt azzal, hogy hozzáadott egy záradékot, miszerint a zsidó nem lehet választó.³⁸ Nem kétséges, hogy ez nem liberális változás volt, de a körülmények felmentést adnak; az országgyűlés nem akarta a városok lakosságát maga ellen fordítani a legkritikusabb pillanatban.³⁹

A forradalom idején a kérdést elkerülték. Mindenkit, aki felajánlotta szolgálatait, aki hajlandó volt dolgozni a jó ügyért, természetesen elfogadtak és alkalmaztak, tekintet nélkül hitvallásának különbségeire. A legkiválóbb száműzöttek között is számosan – például Horn⁴⁰ – zsidók. A zsidók nagyobb része ugyanakkor távol tartotta magát a küzdelemtől, nem katonanép, ráadásul mindig erős szimpátiával viseltetett a német nemzetiség és elem iránt, ámbár mindig ez volt a fő ellensége is. Hamarosan alkalmuk nyílt arra, hogy észrevegyék a hibát. 1853-ban megtiltották, hogy földet vásároljanak az egész osztrák birodalomban, és több szempontból is korlátozták lehetőségeiket. Ez így maradt egészen 1863. február

35 A szabad királyi városok országgyűlési szavazati jogáról lásd *Pajkossy 2003.* 223–224.

36 A kép kissé idealizált, vö. *Komoróczy 2012.* I. 865–1098.

37 Vö. *Komoróczy 2012.* I. 1120–1153.

38 Ezt a mozzanatot az a kitétel tartalmazta, hogy az országos választójogról intézkedő 1848. évi V. törvénycikk 2. §-ába, továbbá a szabad királyi városokról szóló XXIII. törvénycikk 6. §-ába beiktatták, hogy választójogban az arra jogosultak nem valláskülönbőség nélkül, hanem „törvényesen bevett valláskülönbőség nélkül” részesülnek, márpedig a zsidó/izraelita felekezetet a magyar jogrendben nem számított ún. „törvényesen bevett” vallásnak, vagyis viszonyaira nézve nem az egyházak működésével, hanem csupán a gyülekezési joggal foglalkozó, illetve a külön rájuk vonatkozó jogszabályok voltak irányadók; a törvényszövegeket lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> és <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800023.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> – Letöltés: 2019. január 13.

39 E megalapozott vélemény hátterére lásd *Csorba 2002.*, *Miskolczy 2005.* 360–400.

40 Horn Ede (1825–1875), eredeti nevén Einhorn Ignác, a pesti reformközösséget megalapító fiatal rabbi az emigrációban neves közgazdasági szakíró lett; 1875-től kereskedelmi államtitkár; pályájára lásd *Einhorn 2000.*

13-ig, amikor egy császári rendelet megadta számukra a teljes polgári jogokat.⁴¹ Az Országbírói Értekezlet⁴² átmeneti szabályai, amelyeket az 1861. évi országgyűlés ideiglenesen elfogadott, és a mai napig hatályban vannak, fenntartják ezeket a jogokat. Így egyenlőek a törvény előtt bármely más felekezet tagjával; mindenhol birtokolhatnak földet; belső ügyeik intézésében szabadok – legalább oly mértékig, mint a protestánsok; nem kívánnak egyebet a vegyes házasság jogánál, ami minden bizonnyal gyümölcsöző lenne, és a legkedvezőbb következményekkel járna.

Ami a politikai jogokat illeti, nincs semmijük; de kinek van ilyen joga manapság? És biztos, hogy az első országgyűlés e tekintetben is teljesíteni fogja minden jogos elvárásukat. Amíg az országgyűlés össze nem ül, semmit nem lehet tenni. A zsidók bölcsen fognak cselekedni – és úgy látszik, ők maguk is ezen a véleményen vannak –, ha időközben nem kerülnek előtérbe, hanem követik a nemzet többi részének politikáját. Ha, épp ellenkezőleg, elhagynának minket Ausztriáért, akkor néhány kiváltságot kaphatnak, néhány ajándékot, de elválasztanak ügyüket a nemzettől, és föltépnék a keserű sebeket, amelyek amúgy gyorsan gyógyulnak. A zsidók jogi helyzete, amit e rövid esszében felvázoltam, a kérdés egyik felét alkotja, és egyetlen szempontból mutatja a képet. Az érem háttére, a kérdés másik oldala, amely társadalmi kapcsolataikat és jövőjüket tartalmazza, érdekesebb és fontosabb, de a megfejtése sokkal nehezebb, az eredmény pedig problematikusabb. Sokkal kevesebbet írtak és beszéltek róla, bár kíváncsi lennék, hogy mindkét fél megvitassa; mert szabad vita és őszinte eszmecsere nélkül a kielégítő kölcsönös megértés lehetetlen; és e kölcsönös megértés feltétlenül szükséges mindkét fél érdekében. Ha nem adunk alapot, mindig mozgó homokra fogunk építeni; és az Egyetértés Temploma,⁴³ amely örökké kellene hogy álljon, elszáll az első szélfuvallatra.

A zsidókérdés magyarországi megoldását akadályozó nehézségek egyik legfőbb oka az őszinteség hiánya mindkét oldalon. Az emberek szeretik a bizonytalan igazságokat, ahelyett, hogy megszabadulnának tőlük, egyértelműen és tartózkodás nélkül. Ily módon a gonosz, elrejtve és szándékosan figyelmen kívül hagyva, sokkal több kárt és bajt okoz; a láva, hűtés helyett, tovább forr a vulkánban, és a környező vidéket örökké földrengésekkel és romba döntéssel fenyegeti. A zsidók és a magyarok egyaránt elkövették ezt a hibát, és ezáltal összekuszálták a kérdés szálait, különösen a társadalmi oldalon. És ez olyan természetű helyzet, hogy egyáltalán nem lehet kettévágni a gordiuszi csomót;⁴⁴ le kell tekerni, lassan, de módszeresen. Ezt csak próbálkozások sorozatával lehet elérni. Ennek az esszének az a célja, hogy a kezdéshez összegyűjtsön minden példát; hagyja, hogy

41 A szigorításokra és a változásra lásd *Burger 2014.* 64–70.

42 Történetére lásd *Szabad 1967.* 319–326.

43 Utalás a római Fórumon álló Concordia-templomra, amelynek ma már csak az alapzata maradt meg; a templomot eredetileg Kr. e. 367-ben M. Furius Camillus emeltette a patríciusok és a plebejusok kibékülésének alkalmából az Egyetértés (Concordia) istennője tiszteletére, lásd *Roma 1996.* 427.

44 A legenda szerint Gordiasz, a frigiai Mídász király apja kötötte egy szekér járma és rúdja közé a roppant bonyolult, hatalmas kötél- vagy hánccsomót, és úgy tartották, az lesz Ázsia ura, aki képes kibogozni. Ám a világhódító Nagy Sándor makedón király nem bajlódott vele, hanem egyetlen kardcsapással kettévágta – ettől kezdve e tette a bonyolult problémák gyors, néha kissé erőszakos megoldásának metaforája, lásd *Zimmermann 1971.* 113.

mások kövessék, és nagyobb sikerrel vessék fel a kérdést. A zsidók legnagyobb hibája – és ez oly borzalmas, a következményei olyan súlyosak, hogy kísértést érezek arra, hogy bűnnek nevezsem – az, ha magukat nem vallásnak, hanem nemzetnek tekintik. Tehát hogy ők nem héber vallású magyarok, ahogy vannak katolikus és protestáns magyarok, hanem magyar zsidók. Teljes mértékben elismerjük, hogy ez csak az üldözések természetes hatása, amelyen keresztülmentek; ez volt az az idő, amikor csak úgy tudták megmenteni vallási meggyőződésüket, hogy más népektől elkülönülve, tőlük eltávolodva mintegy kompakt falanxot⁴⁵ alkottak; a múltbeli szűk látókörü és rövidlátó jogszabályok mindent megtettek annak érdekében, hogy növeljék – ahelyett, hogy kijavították volna – a társadalomban bekövetkező ezen szakadást; ám mindez immár a múlté. Az elzárkózás okai, a vallásra és a személyes biztonságra leselkedő veszélyek már nem léteznek; hatásaikat is meg kell szüntetni. A kasztok és céhek kora lejárt – visszavonhatatlanul elmúlt; miért maradjanak meg egyedül a zsidók az elavult középkori fogalmak és gyakorlatok világában, amelyek nagyobb kárt okoznak nekik, mint bárki másnak? Mi, magyarok féltékenyek vagyunk nemzetiségünkre, és megvan rá az okunk. Ellenségekkel szegélyezve mindenfelől, országunk keze-lába megkötve, és mivel ősink szerencsétlen politikájának következményeként ránk zúdul a német civilizáció örülete (?!), mi még úgy érezzük, küldetést kell teljesítenünk; ezért őrizzük éberén hazafiságunkat kötelességünk tudatában; és bár a körülmények bővüléssel ajándékoznak meg minket, igyekszünk a lehető legjobban megőrizni a szabadság örökségét, amit atyáink hagytak ránk. A dolgok ilyen állapotában természetes, hogy zokon vesszük, ha idegeneket fedezünk fel a mieink között, és így van ez mindenekelőtt az alsó osztályoknál, melyek körében az ország és a nemzetiség szeretete mindig együtt jár az elzárkózás érzésével, ahogy mindig ez volt a helyzet a görögöknél és a rómaiaknál is: ellenségnek tekintették azokat.⁴⁶ Sajnos, a zsidók elszigetelődési hajlama a legelleneszenvesebb formát öltötte magára, amely többször is kitette őket az osztrákok németesítési törekvéseinek. A magyarországi zsidók németül beszéltek, németül írtak, Németország felé vonzódtak. Első pillantásra ez furcsa jelenség. A németek mindig a zsidók legnagyobb ellenségei voltak, és úgy látszik, utóbbiaknak ösztönös ellenállást kellett volna kifejteniük. A tények, amelyek látszólag igazolják az ellenkezőjét, megerősítik véleményünket. Amikor egy zsidó angolul, franciául, olaszul vagy magyarul beszél, alig lehet megkülönböztetni más angoltól, franciától, olasztól vagy magyartól; de abban a pillanatban, amikor kiejt egy német szótagot, azonnal felismerhető, még a leggyakorlatlanabb fül számára is.

Egy régi statisztikai könyvben, amelyet mintegy negyven évvel ezelőtt írtak, egy megjegyzést találunk, miszerint a zsidókat »a nemzetek keselyüi« névvel illetik, amelyek »összegyűlnek, hogy felfalják a haldokló népek hulláit«. Íme a példa, kiált fel az író: »Lengyelország és Magyarország«. Ha a prófécia nem lett volna hamis, akkor is téves volt. De mindenki szerencséjére a zsidók, a lengyelek és a magyarok megmutatták, hogy az élet még nem halt meg számukra. Biztos, hogy

45 A görög-makedón hadviselésben a döföflándzsával, karddal, pajzzsal felszerelt, páncélos harcosok hosszú sorokban (akár 1,5 km szélességben), szorosan rendezett, mélységében akár 8 sornyi arcvonala; átvitt értelemben a küzdelemre különösen felkészült csoport.

46 Ti. az idegeneket.

a parasztok és gyakran a felsőbb osztályok körében is előfordulnak különféle hiedelmek. Amikor egy zsidó gazdagszik, azt az ország vesztességének veszik. Ám ez nem így lenne, ha magyarak tekintenék. Senki sem panaszkodott a gazdag örményekre vagy görögökre;⁴⁷ a második generációban asszimiláltuk őket. De a zsidókat nem, hacsak ki nem tértek, ám ez esetben többé már nem voltak zsidók.

Az utóbbi időkben a zsidók maguk is elkezdtek úgy tekinteni önmagukra, hogy tévedes ragaszkodni az elszigetelődés útjához, ami a magyarok megítélése szerint őket a végromlásba vezetné. De mielőtt tovább haladnánk és elmondanánk, milyen előrehaladás történt már és mit kell még tenni, forduljunk a kérdés egy másik részletéhez, és nézzük meg, maguk között milyen osztályokat alakítottak ki, ezek mivel foglalkoznak, és mi a viszonyuk a közösség többi részéhez.

Komoly hiba azt hinni, hogy a magyarországi zsidók általában a lakosság intelligensebb részével állnak egy szinten, amiként azt Angliában látjuk. Eredetük, foglalkozásuk meglehetősen eltérő, és amíg Angliában a többség megbecsüléssel tekint rájuk, mi nem.

A zsidóknak két különböző osztálya van Magyarországon: akik a városokban élnek, és akik vidéken. Az első csoport általában véve Magyarországon jött létre, sok évvel ezelőtt. Őseik valószínűleg a néhány zsidó városnegyed valamelyikében éltek; ezek gyakran a város peremén helyezkedtek el; többnyire ugyanabban a városban telepedtek le, ahol születtek és felnőttek. A szabad szakmák 1844 előtt zárva voltak előttük, és ugyanazt a helyet foglalták el Magyarországon, amit a középkorban Európában. Tőrekvéseik és szakmájuk apáról fiúra szállt; nemzedékek hosszú során át bankárok és kereskedők voltak. Ez természetesen megakadályozta világlátásuk és eszményeik jelentős haladását – megakadályozta őket abban, hogy a művészetek és a tanulás terén a társadalom felső részébe tartozzanak. Semmilyen baráti viszony nem fűzte őket azokhoz a polgártársaikhoz, akikkel az üzleti tevékenység során kapcsolatba kerültek. A német kereskedők az érdekérvényesítés terén sikeres versenytársaknak vagy ellenségnek tekintették őket; a fölemelkedő mágnások, akik pénzt kölcsönöztek tőlük, gyűlölték őket, hiszen aki tartozik, mindig gyűlöli hitelezőjét, és uzorásoknak becsmélték őket, miután arra kényszerítették őket, hogy magas kamatra adjanak kölcsönt, miközben ők gyakran nem teljesítették fizetési kötelezettségeiket. Ha tehát meggazdagodtak, akkor megrágalmazták őket; ha visszavonultak a társadalom ügyeitől, akkor az volt a vád, hogy túl büszkék; amikor megpróbáltak kapcsolódni a magasabb osztályokhoz, kinézték őket a társaságból, és neveletlennek minősítették fölemelkedésüket. Ez esetben a hiba teljes egészében a mi oldalunkon van; bizonyos, hogy ők, mint minden olyan ember, aki nem tett semmit azért, hogy gazdaggá váljon, gyakran viselkedtek kellemetlen módon, és nem volt meg bennük sem az érzés finomsága, sem a jó ízlés; ugyanakkor biztos, hogy ha megadtuk volna a lehetőséget, akkor gyors ütemben javultak és szerencsésebb tulajdonságokat szereztek volna, amiként azt jelenleg is teszük, amikor az előítéletek korlátjai már elrozsdá-

47 Görögnek a 19. századi Magyarországon a pozsareváci béke (1718) után a Habsburg Birodalomban kiváltságokat élvező, balkáni eredetű, ortodox vallású (vö. görögkeleti = görög) kereskedő elemet tekintették, amelynek zöme etnikailag macedo-vlach (makedo-román, cincár) származású volt; pesti asszimilálódott csoportjukból alakult ki napjainkra a Moszkvai Patriarkátus Magyar Ortodox Egyházmegyéjének hívó közössége.

sodnak. A szegények ismét összegyűlnek az ősi gettó piszkos, egészségtelen utcáin, amelyet nem szeretnének elhagyni. Ott élnek a túlszűfolttság miatt rossz levegőn, elválasztva a többiektől, akikkel csak az üzleteikben érintkeznek. Hosszú ruháik, göndörített hajuk és szakálluk megkülönbözteti őket a társadalom többi részétől, amelynek ők a páriái.⁴⁸ Most elkezdtek magyarul tanulni, megváltoztatják a ruhájukat, és az állapotuk már javulni kezd.

1844, de különösen 1848 óta egyre több előmeneteli lehetőség nyílik meg számukra. Jelenleg ténylegesen már nincs más pálya zárva előttük, mint az egyetemi professzorság. Ezek a liberális és igazságos intézkedések azonban még nem eredményezhetik kedvező kihatásukat, és ha következményeikben még nem teljesítik be a kezdeti elvárásokat, annak az idő rövidsége és a nehéz körülmények az okai. Egy nép nem képes az alig egy órája kapott újdonság révén megváltoztatni karakterét, foglalkozásait, eszméit, még a legkedvezőbb körülmények között sem. A zsidók közül az elsők, akik a jog által biztosított új területekre merészkedtek és fölmérték azt, szükségképpen valamiféle kétségbeesett reménnyel vágtak bele; emberek, akiknek a fennálló helyzetben semmi veszítenivalójuk nem volt, és akik emiatt gyakran vakmerően és az eszközökre tekintet nélkül cselekedtek. Hibájuk az előítéletes közönség szemében a hálátlanság volt, miszerint visszaéltek a nekik juttatott előnyökkel; emiatt a rágalmazási láрма még nagyobb volt, mint valaha. De napjainkra az erjedés mindkét oldalon megszűnt; a hab feljött a felszínre és eloszlott; a kapcsolatok megszilárdulnak, és a zsidók megbecsültsége újra növekszik. Már Dr. Rosayt a Magyar Akadémia tagjává választották;⁴⁹ már számos fiatal zsidót találunk a legjobb földmérőink és jogászaink között; némelyikük magyarul is sikerrel ír, Szeged és Pest liberális és kiemelkedő rabbijait⁵⁰ pedig általános tisztelet és megbecsültség övezi.

Akik valóban sok kárt okoztak a zsidóknak a közvéleményben, ők azok a héberek, akik áttértek a kereszténységre.⁵¹ A hitehagyók, akik világszerte anyagi érdekből változtatják a vallásukat, népük legrosszabbjai, míg a bigott tömegek, amelyek képtelenek a hitehagyás valódi motívumait megérteni, általában őket ítélik a legjobbaknak; és látva, hogy többségükben milyenek ők, arra a következtetésre jutottak, hogy a többi zsidó még rosszabb, még kevésbé tanulta meg, hogy tenni is kell a pénzért, még inkább hazudik, és alattomos.

Ez nem nagyon vidám kép; mégis kedvezőbb annál, mint amit a zsidók vidéki helyzetéről megállapíthatunk. Körükből hiányzik a középosztály; vagy jómódú

48 Az indiai hindu kasztrendszerből származó kifejezés: a társadalom legalsó rétegébe tartozó, mindenki által megvetett, megközelíthetetlen és érinthetetlen ember; átvitt értelemben a társadalom legalsó csoportja.

49 Rózsay (1848-ig Rosenfeld) József (1815–1885) orvos, a szabadságharcban tábori kórházi orvos, 1868-tól az Országos Közegészségügyi Tanács tagja, 1864-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, lásd *MTAT 2003*. 1088.; felekezeti tevékenységére lásd *Komoróczy 2012*. II. 190–191.

50 Löw Lipót (1811–1875) volt a szegedi rabbi, lásd *MZSL 1929*. 543–544.; a pesti rabbi Wolf Alois Meisel (Meisel Farkas Alajos, 1815–1867), lásd <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/m-96B16/meisel-farkas-alajos-990B9/> – Letöltés: 2019. január 13.

51 A szerző eredeti jegyzete: „Kérjük, ne értsenek félre. Általánosságban beszélünk, nem egyénekre hivatkozunk. Nem kétséges, hogy számos kitűnő egyéniség lett meggyőződésből keresztény. Elég közülük Dr. Ballagit (Bloch) említeni, protestáns szabadságunk és a szabad kutatás egyik legtanultabb és legrettentetlenebb védelmezőjét.” – Ballagi Mór (1815–1891), nyelvész és református teológus, a szabadságharcban honvéd százados, a szabadelvű teológiai irányzat egyik vezetője, munkásságára lásd *MTAT 2003*. I. 81–82.

gazdálkodók, akik több ezer hektárt bérelnek egy helybeli vagy távol élő mágnástól, vagy mások: pl. nagy pálinkagyárosok vagy szegény kocsmatulajdonosok. A vagyonos gazdálkodókat gyűlöli a nép, és nem ok nélkül. Ők idegenek, és nem foglalkoznak a munkások vagy a föld jólétével, és elszívják előlük azt, amire vágnak, a legtermészetesebb módon csak a saját közvetlen érdekeikkel törődve. Jönnek, és amikor már elég pénzt csináltak, elmennek, hátrahagyva a kimerült földet és a felháborodott parasztokat. A kocsmatulajdonosokat demoralizálja a foglalkozásuk, és demoralizálja az embereket is, akiknek – bár gyakran helytelenül cselekszenek – van valamiféle ösztönös utálatuk azzal szemben, ami rájuk nézve ártalmas, és ezáltal rontja az életviszonyaikat. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy a vidéki szegény zsidók többnyire idegenek, és nagyon piszkosak, hiszen folyamatos a bevándorlásuk Lengyelországból.

Van még egy másik zsidó osztály, amit eddig még nem említettünk, mert sajátos helyzetben van. Ők a zsidó házalók, akik az egész országban szerteszét bolyonganak, és különféle apró dolgokkal kereskednek, mint például rongyok, szalagok, zsinórok, tűkészlet, magok, csontok; a parasztoktól, főként az asszonyoktól veszik mindezt, és nekik is árulják; nos, ezek a zsidók – felekeztük többi tagjához képest – nagyon népszerűek. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy a magyarországi zsidókat nem vallásuk miatt nem kedvelik, hanem azért, mert eddig idegeneknek számítottak. A házalók elvegyülnek a nép körében, és részévé válnak. Hagyd, hogy a többiek is követhessék ezek példáját, és a hatás ugyanaz lesz.

Láttuk, hogy a magyar zsidókról szóló törvények nem sokat hagytak hátra a kívánságokból, és a magyar törvényhozók immár készek megadni nekik a többi honpolgárokéval tökéletesen azonos egyenlőséget, amint megvan rá a hatalmuk, hogy ezt megtegyék; de azt is láttuk, hogy a jogszabályok még mindig kivételes és nem elég stabil. Mi az oka annak, hogy a társadalom két része bizalmatlanul nézi egymást, hogy nem keverednek? és milyen gyógyszert találhatunk e betegség ellen? Ami az első kérdést illeti, nem habozunk a válasszal: a betegség oka a jelenlegi kormányzat, az osztrák uralom. Ez az, ami elfojtotta az egész életet, minden spontán cselekedetet az országban. Ahelyett, hogy a mozgás, az agitáció, az eszmék gyümölcsöző cseréje mutatná az egészséges virágzás jeleit, Magyarország komor apátiába süllyed. Mindenfelől börtönökkel és szuronyokkal fenyegetve, mi nem moccanhatunk; mivel despotáink leláncoltak, nem reformálhatunk meg semmit sem. Amíg a magyar alkotmányt nem léptetjük újra életbe, nincs remény semmilyen jelentősebb haladásra: nem rendelkezünk saját jogainkkal, így hogyan részesíthetnénk belőle másokat? A gyógyítás sem kétséges. Hagyjuk, hogy a zsidók ne válasszák el a maguk ügyét a mienkétől; hagyjuk, hogy a maguk érdekeit és a mienkét ugyanazon egynek tekintsék. Az egyetlen dolog, ami képes egyesíteni azt, amit a nemzeti gyűlölködés és fanatizmus évszázadai kettészakítottak, az áldozat, és ez az oka annak, amiért Magyarországnak, az egész Keletnek⁵² a keserű megpróbáltatásokon és görcsökön keresztül kell vergődnie. Hagyd, hogy a zsidók kövessék a politikánkat, hagyd őket szenvedni, amikor mi szenvedünk, és ellenállni, amikor mi ellenállunk. És amikor üt az áldozat órája, hagyd, hogy készen álljon minden áldozatra, legyen az előítélet, vagyon és vér, amiként mi is

52 Értelemszerűen: Európa keleti részének.

feláldozzuk a mi előítéleteinket, javainkat és vérünket közös országunk és közös ügyünk oltárán. Akkor minden baj, minden múltbeli viszály és egyenetlenség elfelejtődik; és amikor a küzdelem után fölmelkedünk mint újjászervezett, friss, teljes nemzet, akkor képesek és hajlandóak leszünk beteljesíteni a küldetést, amit ránk osztott a Gondviselés. Azt a napot, amikor ez megtörténik, csak a saját erőfeszítéseinkkel, szüntelen munkával és küszködéssel érhetjük el; ennek tudata ösztönözzé akarattunkat, ébressze energiáinkat, és növelje készenlétünket, hogy magunkat mindannyiunk közös jólétének előmozdítására szenteljük!”

A cikk valóban komoly esszé: történeti tudás, társadalmi érzékenység és határozott politikai koncepció rajzolódik ki soraiból. A szerző nem csupán a magyarországi helyzetet ismeri alaposan, de – a Horn Edére vonatkozó utalásból látszik – a Kossuth-emigráció külhoni viszonyaiban is járatos. Mindezek alapján akár meg is kérdőjelezhetnénk azt az információt, hogy ez a komoly dolgozat egy fiatal egyetemista munkája. Ám erre nincs szükség, mert van olyan forrásunk, amelynek alapján a szerző egyértelműen azonosítható – és ez megerősíti a szerkesztőnek szóló ajánlólevélben foglaltakat is.

A Kossuth-emigráció történetének emlékirat-irodalmában méltán övezi komoly tiszteletet és elismerés Tanárky Gyula (1815–1880) visszaemlékezéseit. A jogvégzett fiatalember korának egyik legnevesebb agrárszakembere, Klauzál Imre (1799–1847) – a politikus és miniszter Klauzál Gábor bátyja – mellett szerzett komoly gazdasági ismereteket, így hamarosan maga is tanított a rohonci mezőgazdasági iskolában. Az 1840-es évek közepén Pulszky Ferenc szécsényi uradalmának főtisztje lett, a Forgács grófok egykori birtokán, amelyet a fiatal író, régész, művészettörténész és politikus felesége, a gazdag bécsi Walter bankárcsaládból származó Teréz asszony szülei vásároltak meg hozományként, családi fészeknek. Tanárky olyan szoros személyes barátságba került a Pulszky családdal, hogy 1849-ben követte őket Londonba, ahol a négy fiú és a két leánygyermek nevelője lett. Gazdasági ismereteit a hazai szaklapok tudósítójaként hasznosította, de bekapcsolódott a politikai emigráció tevékenységébe is: a száműzöttek vezetői által alakított „emigráns kormány”, a Magyar Nemzeti Igazgatóság aktív szakaszában Kossuth Lajos exkormányzó titkáráként szolgálta függetlenségi eszményeit. 1861-től Pulszkyékkel együtt Olaszországban élt, és csak a kiegyezés után tért vissza Magyarországra. Az 1870-es évek végén az Esterházy hercegi uradalom zárgondnoksági igazgatóságának tanácsosaként dolgozott, és továbbra is tudósította a különböző szakfolyóiratokat Angliában szerzett tapasztalatairól főképp a mezőgazdasági gépek, a juhászat, a gazdasági üzemszervezés stb. területén.⁵³

A Magyar Nemzeti Levéltár őrzi Tanárky Gyula naplőfüzeteit, amelyeket a 19. századi olasz Risorgimento és a magyar szabadságtörekvések kapcsolatainak elismert kutatója és monográfusa, a szegedi egyetem professzora, Koltay-Kastner Jenő (1892–1985)⁵⁴ jelentetett meg bő válogatásban 1961-ben, az olasz egységmozgalom tetőzésének centenáriuma. Ha fellelőzzük az 1864. november 21-én lejegyzett sorokat, a következőket olvashatjuk: „Gusztii cikkeit a londoni Jewish Chronicle-ben a magyarhoni zsidókról. Ügyes fiú az én Gusztim.”⁵⁵

53 Koltay-Kastner Jenő életrajzi bevezetőjét lásd *Tanárky 1961.* 5–21.

54 Pályájára lásd *MTAT 2003.* 702.

55 *Tanárky 1961.* 309.

E bejegyzést összevetve a cikksorozatot bevezető ajánlás információjával, miszerint a szerző egy pesti egyetemista, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a fentiekben közölt remek esszé-tanulmány szerzője Pulszky Ágost (1846–1901), a később fényes tudományos és közéleti pályát befutó jogász, politikus és társadalomtudós, ám ekkor még „csak” a pesti egyetem alig 18 esztendő diákja.

Tanárkj elégedett hangvétele érthető: Pulszky Ferenc és Walter Terézia első gyermekét joggal tekintette személyes tanítványának, azon gondolatok értő alkalmazójának, amelyeket a közösen töltött oktató-nevelő esztendők során ültetett el a roppant fogékony gyermek élénk elméjében. Tegyük persze hozzá, hogy ugyan a 19. században az érlelődő intellektus művelésében a nevelő még sokszor fontosabb, mint a szülő, Pulszkyéknál már demokratikus családmódel érvényesült, így Tanárkjé mellé oda kell számítanunk a zseniális polihisztor apa, kora egyik legműveltebb magyar embere, és természetesen a remek tollforgató és nagyszerű muzikus édesanya hatását is gyermekük szellemi fejlődésére. A bő évtizedig Angliában, majd Olaszországban élő fiúra nyilván e két ország sok mindenben igencsak inspiratív környezete is kifejtette pozitív hatását. Ám amikor 1863-ban leérettségizett, az apa úgy vélte, „bár nincs kilátásom a hazamenetelre, még sincs jogom fiaimat természetes hazájuktól megfosztani, Gusztit tehát Pestre küldtem, hogy az ottani egyetemenél folytassa tanulmányait.”⁵⁶ E döntés patrióta motívumának hitettségét nincs okunk kétségbe vonni, ám azt a távlatos mozzanatot sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ekkoriban gyorsultak fel azok az erőfeszítések, amelyek eredményként Zsivora György, a jeles jogász,⁵⁷ Pulszkyék hűséges barátja és érdekeik pártfogója végül sikeres jogi-politikai manőverekkel elérte, hogy Teréz asszony visszakapja az egykor elkobzott szécsényi kastélyt és birtokot a kincstártól – vagyis időközben megteremtődtek a család hazatérésének anyagi feltételei.⁵⁸

Így került tehát Pulszky Ágost tizenöt évnyi külföldi tartózkodás után újra Pestre, ahol Zsivora pártfogásával belekezdett egyetemi tanulmányaiba. Bár már nagykamasként széles körű történelmi olvasottsággal rendelkezett, továbbá feltételezhetjük, hogy a téma az otthoni beszélgetésekben is előfordulhatott, mégis az valószínű, hogy a magyarországi zsidóság helyzetének, sajátos problémáinak alaposabb megismerésére csak hazatérése után nyílt módja. Annál imponálóbb tehát a teljesítmény, hogy már 1864 nyarára elkészülhetett dolgozatával, amely azután a Pulszky család angliai éveit során kialakított remek sajtókapcsolatok révén juthatott el a kor legnevesebb zsidó folyóiratához.

Természetesen nincs módunk Pulszky Ágost írása minden vonatkozásának részletes elemzésére, csupán legfontosabb jellemzőit vehetjük röviden számba. Anélkül, hogy eldöntenénk, mi is a pontos műfaj – esszé vagy tanulmány –, az jól látható, hogy a szerző nem fél attól, hogy a tudományos érvelést szubjektív értékeléssel szője át, hogy történeti és már-már szociológiai jellegű megjegyzéseit⁵⁹ erkölcsi ihletésű indulatokkal elegyítse,

⁵⁶ Pulszky 1958. II. 375.

⁵⁷ Zsivora György (1804–1883) jogász, akadémikus, pályájára lásd *MTAT 2003.* 1442–1443. – Mivel az 1861-ben helyreállított magyar igazságügyi szervezetet az újabb önkényuralmi periódus, a provizórium idején nem számolták fel, hanem tovább működhetett, így Zsivora – aki politikailag Deák Ferenc köréhez tartozott – a Hétszemélyes Tábla bírájaként komoly befolyással rendelkezett; ezért tudott segíteni Pulszkyék vagyoni ügyeiben is.

⁵⁸ Pulszky 1958. II. 430–431.

⁵⁹ Talán nem túlzás a majdani úttörő szociológus fölismeréseinek korai előzményét látni pl. abban az érzékeny megfogalmazásában, miszerint az alapkérdéseket illetően „nem pusztán jogi kérdéstről van szó – a probléma politikai és társadalmi jellegű is”, lásd az idézett szöveget.

a végén már egyenesen a röpiratokra jellemző felszólítással fejezve be gondolatmenetét.⁶⁰ E gondolatmenet pedig nem más, mint a hazai reformpárti politizáló elit élgárdájának már az 1830-as években megfogalmazott álláspontja arról, hogy a magyarországi zsidóság összes problémájának egyetlen érvényes megoldása a jogkiterjesztő asszimiláció, vagyis a magyarságba mint politikai nemzetbe való önkéntes beolvadás, és ennek részeként a zsidó életmód és vallásgyakorlás egyes elemeinek valamiféle „korszerűsítése” a környezethez való konfliktusmentesebb alkalmazkodás érdekében. Nem véletlen, hogy a szöveg dramaturgiai csúcspontja is ezzel kapcsolatos: ez az a mondat, amikor úgy véli, már-már bűnnek kell neveznie, ha ők „magukat nem vallásnak, hanem nemzetnek tekintik. Tehát hogy ők nem héber vallású magyarok, ahogy vannak katolikus és protestáns magyarok, hanem magyar zsidók.”⁶¹ Történetírásunk joggal hangsúlyozza, hogy ez a koncepció egyértelműen pozitív, vezető szerepet játszott az egyenjogúsításért folytatott politikai-jogi harcban,⁶² ráadásul megvolt a maga kollektív érzelmi vonzereje is,⁶³ ám ugyanakkor többen figyelmeztetnek arra is, hogy a „jogkiterjesztést asszimilációért” program határozottan szűkítette az identitásválasztás lehetőségeit, ami pedig szintén alapvető emberi jogi kérdés.⁶⁴

Fölvehető az a szempont, hogy a művelt és széles látókörű Pulszky Ágost miért volt valamiképpen „süket” a kérdéskör e fontos elemének megértése iránt. Ez ugyanis első pillantásra ellentétben áll azzal az elbeszélői pozícióval, ahonnan véleményét megfogalmazta. E pozícióról ugyanis legelsőként azt mondhatjuk, hogy mindenképpen többes identitás jellemzi! Édesapja révén a magyar nemesség tagja volt, méghozzá a Felvidékről származást, sőt még valamennyire a távoli lengyel felmenőket is számon tartva. Világnézetét tekintve evangélikus vallását szintén megvalló, bár a társadalmi-felekezeti odatartozást szimbolizáló rítusokat ekkoriban még nemigen gyakorló, tudományos műveltségére büszke szabadgondolkodóként tekintett önmagára. Édesanyja révén pedig a bécsi zsidó polgárság tagjának számított, tudatában annak – bár nincs rá adat, hogy ennek bármilyen értelemben vett érvényességét a maga részéről elfogadta volna –, hogy a *halácha* (a zsidó közösségi szokásjogi hagyomány) szerint akinek az édesanyja zsidó, az szintén zsidónak tekintendő.⁶⁵

Nyilvánvaló, hogy a modern magyar nemzet kialakulásának időszakában számos kortársa járhatta a legkülönbözőbb nyelvi, vallási, etnikai stb. identitások keveredésének, párhuzamos együttlétének hasonlóan bonyolult útjait.⁶⁶ Ám a frissen születő nacionalista csoportélmény erősödő etnocentrizmusa viszonylag hamar választás elé állította az egyént, és a legmagasabban azt jutalmazta, ha egyetlen közösséggel kötelezte el magát életre-halálra. Sajnos a társadalmi harcokat biológiai determinációként elképzelő szociáldarwinizmus téveszméje egy időre még inkább egyedül érvényesnek mutatta az

60 A fiatal szerző rejtett motivációja emlékeztet arra, ahogyan a neves irodalomtörténész, Géher István fogalmazta meg – természetesen Montaigne-ra hivatkozva – a maga esszéírói ars poeticáját: e műfaj „tudományos ismeretterjesztéssel vezekel lírai indítékaiért, igazság szerint nem annyira irodalomtörténeti szakmunka, mint inkább írásmű: gondolataim története”, idézi *Szegedy-Maszák 2008.* 254.

61 Lásd az idézett szövegben.

62 *Szabad 1982.* 68–69.

63 *Hanák 1984.* 366–367.

64 Az identitáskérdés igazi szélességében először az 1868-as kongresszus idején bontakozott ki, és annak kudarcát is okozta, vö. *Komoróczy 2012.* II. 185–197.

65 *Zwi Moskovits 1990.* 34–39.

66 Ezt nevezi Hanák Péter az asszimiláció folyamatában a „kettős kultúra” szakaszának, lásd *Hanák 1984.* 361.

identitásválasztásnak ezt a látszólagos imperatívuszát. A fiatal Pulszky Ágostra tehát annyiban hatott a korszellem, hogy bár magyar nemzeti elköteleződése – egész későbbi pályája is mutatja – szabadságelvű, az emberi jogokat messzemenően tisztelő, demokratikus és befogadásra nyitott volt, mégsem tartalmazta azt a mozzanatot, hogy a magyar nemzetnek nemcsak egyetlen identitással lehet valaki a tagja.

Pulszky Ágost nagyhatású jogász, egyetemi tanár, történész lett, az evangélikus egyházi közösség magas rangú tisztségviselője, a modern szociológia hazai térnyerésének kiemelkedő úttörője.⁶⁷ Sajnos nagyon korán, alig 55 éves korában, már 1901-ben meghalt, így nem tudjuk, hogyan foglalt volna állást a nemzeti ideológia etnocentrikus változásának következményei láttán. Ennek elszánt hívei ugyanis a 20. század elejére már úgy vélték, a „nemzeti egység” létrehozása nem utópia csupán, vagyis lehetséges a nemzeti közösség teljes homogenizációja⁶⁸ és ennek eszköze, a valódi asszimiláció, amelynek úgymond megvannak a maga objektív kritériumai. E gondolatmenet megfordítása is hasonlóan érvényesnek látszott: aki viszont nem hajlandó „valóságosan” asszimilálódni, azt ki kell vetni a közösségből. A 20–21. század virulens nemzeti ideológiái azután súlyos tragédiákat okoztak, mert lehetővé tették, hogy a totalitárius diktatúrákká átszerveződő államhatalom bőven alkalmazza e kettős téveszmét a tömegek politikai mozgósítása, végső következményében pedig a népirtás érdekében.⁶⁹ Talán nem túlzás feltételezni, hogy egy olyan kiemelkedő társadalomkutató, mint Pulszky Ágost, idővel megsejti azt a felismerést, amire korunk csoportpszichológiája is eljutott: az emberi lény valójában mindig, összes társadalmi helyzetében, egyfolytában – különböző intenzitással ugyan, de – többes identitásban él.⁷⁰ Az embercsoport ugyanis – és így a nemzet – mindig rétegzett, mindig különféle – egymástól különböző mértékben eltérő – kiscsoportok valamiféle időleges és részleges integrációja és kooperációja. Ám épp ezért – legalábbis „elvileg” – teljes asszimiláció sincsen soha, mert nincsen „mértéke”: sosem végleges ugyanis azoknak a feltételeknek a meghatározása, amelyek alapján az egyik társadalmi csoportot azonosíthatjuk egy másikkal.

A *The Jewish Chronicle* szerkesztősege hosszú cikkben kommentálta a Pestről érkező írást. A szerző – talán maga a főszerkesztő, a Habsburg Birodalom viszonyait jól ismerő, csehországi származású Abraham Benisch – számos megállapítással egyetértett, és üdvözölte a szöveg korrekt szemléletét. Vitatta ugyanakkor, hogy a magyarországi zsidó értelmiség minőségi színvonala alacsonyabb lenne a más országokban élőkhöz képest. Vitatta azt is, hogy a zsidó népesség nyomorultabb, piszkosabb körülmények között élne, mint a hasonlóan szegény anyagi helyzetben lévő magyar és szlovák lakosság. Legfontosabb megjegyzése azonban az volt, hogy ha az asszimilációs elvárás lényegi engedményeket kíván a tradicionális zsidó életmód és szokások lazítása terén, akkor ez olyan feltétele az egyenjogúságnak, amelyet önfeladás nélkül nem lehet, és így nem is szabad megadni.⁷¹ Nem kétséges, hogy a bíráló ezzel olyan szempontra figyelmeztetett,

67 Munkásságának modern méltatására lásd *Kupa* 1996., *Kupa* 1997.

68 A nemzeti ideológia e sajátosságára utal a munkamegosztás szemszögéből Ernest Gellner, amikor figyelmeztet: „a törekvés az, hogy a társadalom egészét áthassa az organikus szolidaritás képlékeny típusa, azáltal, hogy a benne húzódó etnikai-kulturális határok semmiképpen se legyenek többé strukturális elkülönítő tényezők”, lásd *Gellner* 1995. 209.

69 Az asszimilációs folyamatot részletesen elemzi *Hanák* 1984. 357–375.

70 A témakört főképp az egyes elköteleződések különféle intenzitása kapcsán részletesen elemzi *Ellemers – Spears – Doosje* 1999.

71 JC 1864. szeptember 23. 4–5.

amely a magyar egyetemista szerző asszimilációs optimizmusát valóban komoly ellenérvvel ütköztette – miközben persze a mából visszatekintve jól tudjuk, hogy az ilyenfajta problémákra sokféle konkrét megoldás született, és ezek nem akadályozták, sőt segítettek az elmúlt másfél évszázadban a zsidó önazonosság megélése számos érdekes példájának kialakulását, teljes harmóniában más identitásokkal.

Pulszky Ágostnak a cikkben megfogalmazott jóslata igaznak bizonyult: alig három évvel később, miután az ország a kiegyezéssel visszanyerte belpolitikai szuverenitását, az országgyűlés meghozta nevezetes 1867. évi XVII. törvénycikkét, amelynek 1. §-a az ország izraelita lakosait a keresztény lakosokkal „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak” nyilvánította, a 2. §-ban pedig „minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet” érvényét eltörölte.⁷² A fiatalember jogos büszkeséggel tekinthetett vissza írására, amely szerepet játszott abban, hogy az angol közvélemény hiteles képet kaphasson a magyarországi zsidóság bonyolult jogi, politikai, vallási és társadalmi helyzetéről az 1860-as évek derekán.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK:

- Bertényi 2000* = *Bertényi Iván*: A tizennegyedik század története. Budapest, 2000. Pannonica Kiadó.
- Brockhaus 1990* = Brockhaus Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden. 19. ed. 13. Band, Lah-Maf. Mannheim, 1990. F.A.:Brockhaus.
- Burger 2014* = *Burger, Hannelore*: Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart. Wien–Köln–Graz, 2014. Böhlau Verlag.
- Csorba 2002* = *Csorba László*: Zsidóság és magyarság 1848-ban – viták az emancipációs törvényjavaslat halasztása körül. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Szerk. Ablonczy Balázs, ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka. Budapest, 2002. BIP Kiadó.
- Einhorn 2000* = *Einhorn Ignác*: A forradalom és a zsidók Magyarországon. Ford. Fenyő István. Bev. Fenyő István, Miskolczy Ambrus. Bp. 2000. ELTE Román Filológiai Tanszék.
- Ellemers – Spears – Doosje 1999* = Social identity: context, commitment, content. Ed. Naomi Ellemers, Russel Spears, Bertjan Doosje. Oxford, 1999. Wiley-Blackwell.
- Erdélyi 2012* = *Erdélyi István*: Magyar őstörténeti minilexikon. Budapest, 2012. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó.
- Gellner 1995* = *Gellner, Ernest*: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle közhíziós formája. In: Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs, 1995. Tanulmány Kiadó.
- Gonda – Niederhauser 1977* = *Gonda Imre – Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. 2. kiad. Budapest, 1978. Gondolat.
- Gonda 1992* = *Gonda László*: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest, 1992. Századvég.

⁷² <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> – Letöltés: 2019. január 13.

- Győrffy 1984 = Győrffy György: A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984.*
- Hanák 1984 = Hanák Péter: A lezáratlan per. In: Hanák Péter: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Budapest, 1984. Gondolat Könyvkiadó.*
- Holt 2003 = Holt, James Clarke: Magna Carta. Cambridge, 2003. University Press.*
- JC = Jewish Chronicle
- Komoróczy 2012 = Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon. I-II. Budapest, 2012. Kalligram.*
- Kristó 1984 = Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984.*
- Kupa 1996 = Kupa László: Pulszky Ágost bölcsellete. Budapest, 1996. Seneca Kiadó.*
- Kupa 1997 = Kupa László: Pulszky Ágost politikai nézetei. Budapest, 1997. Seneca Kiadó.*
- Miskolczy 2005 = Miskolczy Ambrus: „...és a föld megnyílt alattunk” Zsidókravál Pozsonyban 1848. április 23–24-én. In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor, Kocsis Aranka, Tóth Árpád. Pozsony, 2005.*
- MTAT 2003 = A Magyar Tudományos Akadémia tagjai I–III. Főszerk. Glatz Ferenc. Budapest, 2003. MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár.*
- Németh 1930 = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. Hornyánszky Viktor.*
- Pajkossy 2003 = Pajkossy Gábor: A reformkor (1830–1848). In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Budapest, 2003. Osiris Kiadó.*
- Pulszky 1958 = Pulszky Ferenc: Életem és korom. I–II. S.a.r. Oltványi Ambrus. Budapest, 1958. Szépirodalmi.*
- Roma 1996 = Roma. Guida d’Italia. 8. ed. Ed. Adriano Agnati. Milano, 1996. Touring Club Italiano.*
- Szabad 1967 = Szabad György: Forradalom és kiegyezés válaszfútján. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó.*
- Szabad 1982 = Szabad György: A polgári jogegyenlőség elleni támadás és kudarca a század végi Magyarországon. In: Társadalmi Szemle 1982/8–9.*
- Szegedy-Maszák 2008 = Szegedy-Maszák Mihály: Az esszé műfajának kockázatai. In: Szegedy-Maszák Mihály: Megértés, műfordítás, kánon. Pozsony, 2008. Kalligram.*
- Tanárky 1960 = A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Vál., s.a.r., jegyz. Koltay-Kastner Jenő. Budapest, 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó.*
- Thuróczy 1980 = Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest, 1980. Európa Kiadó.*
- Zimmermann 1971 = Zimmermann, John Edward: Dictionary of Classical Mythology. Toronto–New York–London, 1971. Bantam Books.*
- Zsoldos 1997 = Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen, 1997. Csokonai Kiadó.*
- Zwi Moskovits 1990 = Zwi Moskovits: Kit tekint zsidónak a halácha? In: http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1967/ – Letöltés: 2019. január 13.*

SZABÓ SZÁDOK VISSZAEMLEKEZÉSE A SZENT DOMONKOS REND BIRODALMI RENDTARTOMÁNYÁNAK REFORMJÁRÓL (1857–1905)

Szabó Szádok domonkos szerzetes nem tartozik a modern magyar egyháztörténet ismert személyiségei közé, a Magyar Katolikus Lexikon is csupán egy rövidke szócikket szán neki.¹ Neve leginkább Prohászka Ottokár püspök index-ügye kapcsán ismert, melynek köszönhetően többnyire negatív felhanggal említik.² Teljesen ismeretlen azonban rendi tevékenysége, mely nagyban hozzájárult a Szent Domonkos Rend Birodalmi- (*Provincia Imperii*) és Osztrák Magyar Rendtartományának (*Provincia Austriaco-Hungarica*) – a 19. század második felében zajló rendi reformnak köszönhető – megerősödéséhez. Az alábbiakban ezirányú tevékenységének egyik fontos dokumentumára, a Birodalmi Rendtartomány reformjáról szóló kéziratos visszaemlékezésére szeretnénk felhívni a figyelmet.

Szabó (Sándor) Szádok 1869-ben született Vasváron, szülei a vasvári káptalan birtokán voltak cselédek. Mint tehetséges gyermek a káptalan anyagi támogatásával kezdte meg gimnáziumi tanulmányait Kőszegen,³ de sorsának alakulását – ahogy Glasics Egyed visszaemlékezéseiből tudjuk⁴ – a vasvári domonkosok is szívükön viselték. Amikor a felsőbb osztályokba Szombathelyre került és tanulmányi előmenetelében nehézségek álltak be, a vasvári házfőnök javaslatára 1884-ben – a hivatalos korhatár betöltése előtt, 15 éves korában – felvették a rendbe. Beöltözése után pályáján töretlenül és meglepő gyorsasággal haladt előre: 1892-ben pappá szentelték, és rögtön megkezdte a tanítást a grazi főiskolán; 1898-ban a Bécsben megrendezett általános káptalan idején – egy megbetegedett rendtársa helyett beugorva – bravúros ünnepi disputációt tartott; még ugyanebben az esztendőben – 29 éves korában – megválasztották a Birodalmi Rendtartomány tartományfőnökévé; 1902-ben újraválasztották; 1909-től az újonnan felállított római rendi főiskola, az Angelicum első régense lett, és közel húsz évig, egészen 1927-

1 Magyar Katolikus Lexikon XII. Főszerk.: Diós István. Bp., 2007. 491–492.

2 A Prohászka-ügyről és benne Szabó Szádok szerepéről ld. *Adriányi Gábor*: Prohászka Ottokár és a római index. Budapest, 2002; Legújabbban: *Tusor Péter*: Prohászka Ottokár a római Sacra Congregatio Consistorialis előtt (1911–1913). In: *Prohászka-tanulmányok*, 2015–2017. Szerk. Mózes György. Székesfehérvár, 2017. 268–319.

3 *Vecsey Lajos*: A községi Róm. Kat. Kelcz–Adelffy árvaház története 1741–1941. Szombathely, 1943. (A Szombathelyi Egyházmegye Múltjából 1.) 436–437. (Mint egykori tanuló, részletes életrajza fényképpel.)

4 *Glasics Egyed*: A vasvári rendház legújabb története. Eszperantó nyelvből magyarra fordította: Dr. József Kondor. Koblenz, 1999. (Kézirat). 27–28. Az eredeti forrásról ld. *Zágorhidi Czigány Balázs*: Rendi élet a XIX–XX. század fordulóján. Glasics Egyed OP krónikája nyomán. In: *A domonkos rend Magyarországon*. Szerk.: *Illés Pál Attila–Zágorhidi Czigány Balázs*. Budapest–Piliscsaba–Vasvár, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák 3.) 148–164.

ig viselte ezt a hivatalt; 1927–1930 között Svájcban, a freiburgi egyetemen tanított; 1930-ban ismét tartományfőnökké választották; hivatala leteltével Sopronba tért haza, 1934–1937 között itt volt házfőnök, majd ugyanitt töltötte nyugdíjas éveit; 1950 után is a rendházban maradt, a plébániai funkciókra meghagyott kolostorrészben élt egészen haláláig, 1956-ig.⁵ Életének utolsó éveiben visszaemlékezéseinek papírra vetésével foglalkozott, ami ismert volt rendtársai körében is.⁶

A kézirat szerencsésen fennmaradt napjainkra, a letisztázott – gépelt és kézzel javított – változata Dóczy Zsigmond tartományfőnök atya iratanyagával került a Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltárába, kézírásos jegyzeteinek egy része pedig Csertő György atya hagyatékában maradt fenn.⁷ A terjedelmes munka azonban sokaknak okozhat majd csalódást, mivel az nem a szerző személyes életútját mutatja be – így hiányoznak belőle olyan nagy érdeklődésre számot tartó momentumok, mint például a Prohászka-ügy –, hanem a Birodalmi Rendtartomány reformját és annak következményeit.

Szabó Szádok munkájának műfaját nehéz meghatározni, mert abban keveredik a klasszikus memoár (a szerző számos személyes emléket idéz fel), a történeti monográfia (gazdag forrásanyagot használ, amelyet azonban többnyire nem idéz), a biográfia (a műben elszórtan és egy külön fejezetben összegyűjtve is számos hosszabb-rövidebb életrajz található) és a szerzetesi vezérkönyv (a legerjedelmesebb részek a reformált kolostor és a reform eredményeként kiképzett szerzetes – Szabó szavaival – „ideál-típusát” mutatják be). A kéziratnak nincs címe, fő célkitűzését a szerző így fogalmazta meg: „Soraink a múlt században bevezetett reformmal foglalkoznak egészen a Provincia Imperii megszűnéséig. (1905) Ez a provincia, habár tagjainak nagyobb része nem volt magyar nyelvű, mégis a történeti magyar tartományt képviselte a rendben. Így azt hisszük, hozzánk tartozik annak rövid ismertetése. Munkánk egyszersmind az 1938-ban újonnan visszaállított, csak a mostani Magyarországra kiterjedő tartománnyal keresi a kapcsolatot, hogy ennek tagjai a múltból meríthessenek irányítást és erőt rendünk jövőjének érdekében.”⁸ Ezek alapján az alábbi címet határoztuk meg: *A Szent Domonkos Rend Birodalmi Rendtartományának reformja (1857–1905)*.

A mű közel sem „rövid összefoglalás”, a 19 fejezetre tagolódó kézirat összesen 1135 számozott oldalt tartalmaz (az oldalszámozás fejezetenként újraindul), de a javítások és kiegészítések révén számos oldalnak van -a., -b., -c. stb. alszám alatt folytatása, így a teljes terjedelem megközelítheti az 1500 oldalt. A fejezetek az alábbi címeket viselik: 1. Kezdet; 2. Felvétel és kiképzés; 3. A reform bevezetése; 4. Fogadalmak, előljárók, engedelmesség; 5. Szegénység; 6. Tisztaság; 7. Szeretet; 8. Aemulamini meliora (Törekedjetek a tökéletesebbre); 9. Isten otthon; 10. Kolostori otthon; 11. Tevékeny és szemlélődő élet; 12. Studium; 13. Prédikáció; 14. Gyóntatás; 15. Világi és szerzetes papság; 16.

5 Nekrológja és egyben eddigi legrészletesebb életrajza: *Analecta Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*. Vol. XXXII. Anno 64. Fasc. II. (Április–Június 1956) 369–371.

6 Bőle Kornél így emlékezik meg róla 1951 tavaszán: „Meglátogattam persze a jó öreg Szádok atyát, aki a kolostor egyik szobájában lakott ... Jakab testvér vele. Emlékeit diktálta egy írástudó és gépelő nővérnek, és a legszorgalmasabb gyóntató volt most is.” Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény Levéltára (továbbiakban: DRGYL) Rendtagok. Bőle Kornél. Naplók. Máriabesnyő 52–53. (Az adatot Gilányi Magdolnának köszönhetem.)

7 DRGYL Rendtagok. Dóczy Zsigmond, Csertő György. További – többnyire hivatalos – dokumentumok maradtak fenn tőle a soproni rendház iratai között. (Uo. Szabó Szádok) Az iratanyag egyesítésére egyelőre nem került sor.

8 *Szabó Szádok: A Szent Domonkos Rend Birodalmi Rendtartományának reformja (1857–1905)*. 3. fejezet 1. p.

Segítő testvérek; 17. Végyszó. Jobbra törekszünk; 18. Nővéreink; 19. Egyes rendtagok életének ismertetése.

Ahogy fentebb olvashattuk, Szabó Szádok fő célkitűzése a rendi reform bevezetésének és a közös rendtartomány keretei között való kiteljesedésének bemutatása volt. Ezt azonban a korabeli domonkos rend, az ausztriai és a magyar egyház viszonylatában, valamint a Habsburg Birodalom illetve az Osztrák–Magyar Monarchia politikai keretei között bőséges kitekintéssel tette. Sőt a távlatos cél – a Magyar Rendtartomány megszilárdítása – érdekében az időbeli határt is átlépte, és írt a budapesti ház (1903) és rendi főiskola (1936) alapításáról, a provincia helyreállításáról (1938) és a feloszlításig (1950) terjedő tevékenységéről, legjelentősebb tagjainak (Horváth Sándor, Badalik Bertalan, Böle Kornél) munkásságáról (sajnos önéletrajzot itt sem találunk).⁹

Ebből a bőséges tematikából – a szerző eredeti célkitűzését is szem előtt tartva – egyetlen momentumot emelünk ki: a rendi reform bevezetését. A kéziratból két részletet teszünk közzé, egyelőre jegyzetek és magyarázatok nélkül: az egyik Tommaso Anselmi (1830–1890) tevékenységét, a másik pedig a reform folyamatát mutatja be az egyes házak szintjén.¹⁰ Az események értelmezéséhez a legfontosabb adatok: a folyamat kezdetét a Vatikán és a Habsburg Birodalom között megkötött 1855. évi konkordátum jelentette, ezt követett 1856-ban Alexandre Vincent Jandel rendfőnök kánoni vizitációja, melynek eredményeként létrejött az egységes birodalmi (osztrák–magyar–cseh) tartomány, a Provincia Imperii. A rendfőnök a reform központjaként a grazi házat jelölte ki, amelyet közvetlen irányítása alá rendelt, élére pedig az itáliai származású Tommaso Anselmit, a reform elkötelezett hívét állította.¹¹ Grazban az ő irányítása alatt működött a noviciátus és a rendi főiskola, amely az új nemzedék nevelését végezte, de Anselmi gondoskodott – mint vikárius – a reform bevezetéséről az egyes házakban.

Ennek a reformnemzedéknek a kései generációjához tartozott Szabó Szádok, aki még személyesen ismerte Anselmit, a rendtársaktól közvetlen és közvetett információkkal rendelkezett a reform folyamatáról, hivatali és tudományos pályája során pedig számtalan dokumentumot ismert meg ezzel kapcsolatban (kéziratában ezekre ugyan nem hivatkozik, de a szövegből érzékelhető, hogy részletes jegyzetekkel rendelkezett). Mint ahogy az alábbiakban bemutatott részletekből is jól látható, a mű rendkívüli forrásértékel bír, kiadása és feldolgozása – Szabó életrajzának elkészítésével együtt – a magyar és a közép-európai rendtörténetírás kiemelten fontos feladata.

⁹ A helyreállított Magyar Rendtartományról ld. Szabó Sz.: i. m. 17. fejezet 6–25. p.

¹⁰ Anselmi életrajza: Uo. 19. fejezet 2–9. p.; A reformra vonatkozó rész: 3. fejezet 51–61. p.

¹¹ *Angelus Maria Walz*: Compendium historiae Ordinis Praedicatorum. Romae, 1930. 519.; További adalékok: *Illés Pál Attila*: Az „osztrák–cseh–magyar” domonkos provincia a XIX. század második felében. In: *Illés P. A.–Zágorhidi Czigány B. (szerk.): i. m. 115–130. Magyar Marietta Mirjam*: A domonkos rendi reform és a kongregáció megalapítása. In: *Az Árpád-házi Szent Margitról Nevezett Domonkos Nővérek 150 éve*. Szerk.: Deák Viktória Hedvig – Zágorhidi Czigány Balázs. Budakeszi–Vasvár, 2018. 11–42. (különösen; 18–22.)

SZABÓ SZÁDOK:
A SZENT DOMONKOS REND BIRODALMI RENDTARTOMÁNYÁNAK
REFORMJA (1857–1905) – SZEMELVÉNYEK

Anselmi Tamás

P. Anselmi 1856 decemberében érkezett meg Grazba. A münzgrabeni kolostor rend-behozatala után 1857-ben bevonult P. Edl Albert († Graz, 1877. január 15-én, 54 éves korában) és egy-két rendtag kíséretével a Szt. Anna-zárdába. Itt 1857. augusztus 1-én megnyitották az egyszerű noviciátust, és ezzel a komoly szerzetesi élet is megkezdődött. P. Anselmi kezdetben csak ügyvezető főnök volt. Mivel azonban a zárdát a rendfőnök valóságos konventnek nyilvánította, 1859. december 8-án P. Anselmit ezen reformált kolostor perjelének nevezte ki.

Ezt a hivatalt egészen 1884-ig viselte. Kezdetben mikor még a rendszabályoktól előírt számú választók nem voltak meg, a rendfőnök nevezte ki őt. Később a rendtagok választották meg, a rendfőnök pedig a választást jóváhagyta. De 1872-ben P. Jandel azt kívánta, hogy a perjel személyében változás történjen. Akkor P. Schönberger Jácint vette át 3 évre e hivatal vezetését. De 3 év múlva ismét P. Anselmit választották meg perjelnek.

A megkezdődött reform biztosítása követelte, hogy az obszervancia¹² az egyes házakban egységes vezetés alatt maradjon. Az új „Provincia Imperii” főnöke P. Mateyka Teofil, akit 1858. április 27-én választottak meg, szívesen kinevezte P. Anselmit a reformált házak tejhatalmú helyettesének. Ezekhez tartoztak Szombathely, Vasvár, Kassa, Sopron, később Olmütz is. Ez a megbízatás P. Mateyka hivatalának végéig, azaz 1874-ig tartott (†1877. március 30., 80 éves korában, fogadalmának 55-ik évében).

A rendfőnök nagyra becsülván P. Anselmit megbízta őt a dalmát tartománynak felügyeletével, kinevezte őt tejhatalmú helyettesének (vicarius generalis). P. Anselmi kortársától, Zaninovič Jordán atyától, később a dalmát tartományi főnöktől és lečinai püspöktől hallottuk, hogy P. Anselmi nagyon szépen működött ebben a tartományban majdnem 6 éven keresztül (1868–1873).

Lassan jelentkeztek hivatások is. Míg 1861/62-ben csak két novícius volt, egy évről a másikra, 1862/63-ban már hét novíciust öltöztettek be. Voltak köztük Németországból valók is, ahol az Ausztriában megindult domonkos rendi reformot figyelemmel kísérték. Hiszen Ausztria akkor még a Deutscher Bund vezető tagja volt.

P. Anselmi a novíciusok és klerikusok – így neveztük a fogadalmat tett, tanulmányait folytató növendékeket – vezetését magának tartotta fenn. De miután idővel sikerült kiváló, jószellemtől áthatott, fiatal atyákat felnevelni, ha időről időre távol volt, ezekre bízhatta ideiglenesen a növendékek vezetését.

P. Jandel, mikor a bécsi zárdába bevezette a reformot, egyszersmind elrendelte, hogy azok a novíciusok, akik a bécsi zárdá számára lettek felvéve (affiliatio ad conventum), ott folytassák tanulmányaikat. Ez annál könnyebb volt, mert akkor már az egyetemen P. Guidi, később P. Pelegrinetti és P. Reali tanítottak, és így fiatal növendékeink ezek előadásait hallgathatták.

12 Értsd: a szerzetesi előírások (az alapító regulája [szabályzata] és a reform előírások) betartása. A kéziratban változik a helyesírás, egyszer „observancia”, máskor „observantia”. Az utóbbi latinos írásmódot egyszer hagytuk meg, amikor latin szóösszetételben találjuk, egyébként magyar helyesírással, „obszervanciá”-nak írtuk át. [A szerk.]

P. Anselmi nevelése teljesen a kegyelemre, a természetfölötti elvekre támaszkodott. Különösen került minden – akkor már érezhető – túlzott nemzeti álláspontot. Többször említette növendékeinek és rendtársainak: „Mi itt nem vagyunk sem németek, sem csehek, sem magyarok stb., hanem mi Szent Domonkos Atyánk gyermekei vagyunk.” Ez a valódi szerzetesi testvériség uralkodott Grazban.

A fiatal P. Anselmi szolid, megbízható jelleme közismert lett a többi szerzetesi körökben is. Az Istenes Szent Jánosról nevezett irgalmas testvéreknek nagy tartományuk volt Ausztriában, még Krakkóban is volt egy szép kórházuk. Az akkori rendfőnök e nagy tartomány megreformálásával foglalkozott. Hasonlóképpen, mint P. Jandel, ő is elválasztotta a grazi házat a tartománytól, és a saját joghatósága alá helyezte. Itt kezdte meg a reformot. E nehéz ügyben igénybe vette P. Anselmi tanácsát és közreműködését. Ezt ő szívesen vállalta. P. Anselmi volt tehát a grazi irgalmas rendház megreformálásának egyik fő tényezője. Fáradhatatlanul segédkezett a jó érzelmű testvéreknél a fiatalok felnevelésében és a jó szerzetesi szellem kialakításában. Abban az időben lépett be Leitner Emmánuel. Ő később egész Graznak és vidékének kedvelt orvosa és tanácsadója volt. Évtizedeken keresztül vezette az új zárdaközösséget. Ez az áldott, jószívű irgalmas főnök csak könnyes szemekkel, meghatóttan beszélt P. Anselmiről. A reform olyan szépen sikerült, hogy nemsokára több fiókház alapítására került a sor, és a rendfőnök ezekből a házakból egy külön tartományt állított fel. Még a Szentföldön, Betlehem mellett is alapított egy zárdát kórházzal együtt. – Az irgalmasok ausztriai zárdáinak reformjára később került a sor. Itt inkább a bécsi rendház tagjai iparkodtak a testvérek segítségére.

P. Anselmi érdemekben gazdag működését a domonkos rendben mindinkább dicsérettel említették. Az 1868-i rendi nagygyűlésen egy külön négytagú bizottságot neveztek ki, melynek feladata rendszabályaink alapos átnézése, kijavítása és új megszerkesztése volt. P. Anselmi is tagja lett ennek. Ez a megbízatás igen sok időt, fáradtságot és alapos tudást követelt. Az új törvénykönyv 1872-ben megjelent, és kevés változtatással 1886-ban ismét kinyomtatták. Ez egészen 1932-ig volt a rendben közhasználatban. Ekkor az új Egyházi Törvénykönyv alapján a szükséges változtatásokat megejtve újból átdolgozták.

Rendi törvényeink értelmében azok a rendtagok, akik az előrt feltételeket teljesítették, a tanítás terén szerzett érdemeik elismeréséül a teológiai doktorátus – vagy mint az a rendben nevezik: magister S. Theologiae – rangját nyerhetik el. Erről munkánkban többször teszünk említést. P. Anselmit az 1871-ben Gentben tartott nagykáptalan megbízásából P. Jandel részesítette ebben a kitüntetésben.

P. Anselmi nagy érdemei közé kell számítanunk a szabályozott harmadrendi apácák alapítását Kőszegen 1868-ban. Erről külön emlékezünk meg.

Az 1884-i tartományi káptalan a grazi perjelt választotta meg tartományi főnökül. Ez az akkori körülmények között a tartománynak igen nagy hasznára volt. A rendfőnök, P. Larocca pedig kinevezte P. Anselmit a galíciai tartomány és a saját joghatósága alá tartozó krakkói zárdá – mely éppúgy, mint a grazi kolostor egyenesen a rendfőnök alatt állott – általános helyettesének. Akik a helyettest ismerték, úgy ítélték meg, hogy P. Anselmi működése ebben a tartományban nagyon ügyes, kíméletes, de határozott és maradandó volt. Ugyanakkor P. Larocca P. Anselmit a grazi zárdának – amely eddig egyenesen a rendfőnök alatt állt – helynökéül tette meg. Ezzel az Imperii tartomány egyetemes kormányzatot nyert, melynek nagy hatása volt a további fejlődésre.

Az 1885-ben Löwenben tartott általános rendi káptalanon P. Anselmi mint tartományfőnök vett részt. P. Larocca bizalmának jele abban is mutatkozott, hogy P. Anselmit bízta

meg a Bismarck-féle Kulturkampf által feldúlt németországi rendünk helyzetének felülvizsgálatával.

Ez alkalommal (1887-ben) meglátogatta az akkor már Luxemburgban letelepedett rendtagjainkat is, és meggyőződött kényes helyzetükről. Ugyanott megbízták őt, hogy az ottani II. rendi domonkos apácáink főnöknőjének, Moes Mária Dominika anyának misztikus tünetű állapotát alaposan kikutassa. P. Anselmi – egyes megjegyzések után ítélve – a nevezett főnöknőnek hősies fokban gyakorolt erényeit elismerte, s így a sok félreértésre alkalmat adott beszédek jelentéktelenségét megállapította. – Különben úgy tudjuk, hogy az említett b. e. Mária Dominika boldoggá avatását hivatalosan megkezdték.

A rendi tartományfőnök hivatala nálunk négy évre szól, 1888-ban tartott tartományi választáson ismét P. Anselmi neve került ki az urnából. Tovább folytatta hivatalos kötelességeinek teljesítését, és sikerült neki 1889/90. évben a tartomány összes házaiba bevezetni a szükséges reformot. Mintha ezzel az Isteni Gondviseléstől kijelölt feladatot befejezte volna.

Valóban, a már 60 éves, az élet küzdelmeit átszenvedő és nagy tapasztalatú férfinál észre lehetett venni a megpróbáltatások, a sorozatos, 40 évi nehéz munkának következményeit.

1889. december 8-án ünnepelték Grazban fogadalmának 40 éves évfordulóját. A szépen feldíszített zárdá nagytermében gyűlt össze a zárdai közösség. P. Michel Leo, rendi főiskolai tanár volt az ünnepi szónok. Kiemelte alakilag is szép beszédében, hogy mit köszönhet a tartomány és a rend az ünnepelt P. Anselminek. Ő adta meg nekünk Szent Domonkos Atyánk szellemét a szerzetesi fegyelem bevezetése által. Meghozta nekünk Szent Tamás tanát, amely nekünk a szent tudományban magasabb és biztosabb kiképzést nyújt. Megmutatta nekünk P. Anselmi a valódi domonkos rendi apostolkodásra vezető utat. Mindezt örök hálaival tartozunk neki – fejezte be a szónok.

P. Anselmi könnyezve felelt a magasztaló szavakra. Azt akarta mondani, hogy abból, amit Isten tőle kívánt, csak keveset tudott megvalósítani. De ezért is hálaival tartozik az Úrnak. Hűséggel legyünk az Úr iránt, – fejezte be – és amiben részesültünk, azt életünk fogytáig nagyra becsülve, lelkiismeretesen tartsuk be.

Mintha földi zarándoklása végének közeledését érezte volna, a jelenlévők így gondolkodtak. A második provincialatura valóban nagyon megerhelte és közvetlen előkészítette átköltözését. Ez az erős szervezetű, daliás természetű, betegséget addig nem ismerő, életének még szép korát élő szerzetes a szerzetesi életben is előforduló megpróbáltatások terhe alatt roskadt össze.

1889/90 telén Prágában járt, ahol az obszervanciával összefüggő kérdéseket kellett rendezni. Meggondolatlanul egy hideg, át nem fűtött szobában helyezték el. Itt alaposan meghűlt, vesegyulladását kapott, s ez vesezsugorodáshoz vezetett. Megtört ember lett. Visszatérve Bécsbe már nem volt képes a közös élet gyakorlatait folytatni. Ez legnagyobb lelki fájdalommal töltötte el szívét. Az orvosi kezelés határozott javulást nem hozott. Mikor kitavaszkodott elkísérték Grazba, és ott régi ismerőse, Petri Ferenc házi orvosunk kitűnő, tapasztalt kezelésére bízta magát. Állapota azonban nem javult. A nyár kezdetén orvosi tanácsra Dél-Stájerbe, Cilli mellett fekvő Neuhaus fürdőbe utazott. Sajnos az ottani kezelés nem hozta meg a várt javulást. Július elején meghűlt, aminek következtében július 15-én teljes megnyugvással Isten akarataiban visszaadta nemes lelkét az Úrnak. Grazból egyik-másik atya meglátogatta betegágyán. Fröhvirth András, akkor bécsi perjel szintén lent volt nála Neuhausban. Az ottani betegsége alatt kedves, hű lelki fia, Azula Domonkos és a jó Bayer Lőrinc laikus testvér tartózkodtak nála.

Hűlt tetemét Grazba szállították, és ott a tartomány összes előjáróinak és számos odautazott rendtárs fájdalmas részvételével helyezték örök nyugalomra.

Temetésén jelen volt dr. Zwerger János graz-seckau hercegpüspök, a helyi székeskáptalan, a papság és a szerzetesek és rengeteg népsereg.

Bár egész élete a szerénység, az egyszerűség, a csend és a béke jelében folyt le, halála mégis, nemcsak a rendben, hanem azon kívül is, sőt a monarchia különféle részeiben is fájdalmas visszhangot keltett. De a Felség maga is, aki jól ismerte P. Anselmi személyét és üdvösséges működését, legfelsőbb részvétét fejezte ki. Mikor t. i. 1890-ben augusztusban Grazot meglátogatta, ez előtte tisztelgő papságot fogadván, külön megszólította az ottlévő domonkos házfőnököt, és mély fájdalmát fejezte ki a súlyos veszteség fölött, mely boldogult P. Anselmi halála által a rendet érte: „Ich habe seligen P. Anselmi gut gekannt und ich schätzte ihn sehr.”¹³ – fejezte be a Felség.

Anselmi Tamás atya életprogramja Szent Domonkos Atyánk hű követése és tartományunknak a rendalapító szellemében való reformálása volt. Szerzetesi erényeit mindenki ismerte és megcsodálta. Az obszervancia tündöklő példája volt. A karimánál – már az éjfélinél is – térdelve, imába merülve várta a közösséget. Nem emlékszünk, hogy egyszer is hiányzott volna a közös gyakorlatokon, vagy hogy azokra elkésve jött volna. A közös asztalnál kivételt nem ismert. Példája által magával ragadta a közösséget.

Apostoli szellemét abból is láthatjuk, hogy minden reggel és este megjelent a gyónatószékekben. A szószéken nem akart fellépni, mert a nehéz német nyelvet mégsem sajátította el tökéletesen, itt-ott hibát követett el. De komolyan megkövetelte, hogy az atyák prédikációikra pontosan készüljenek. Amikor hetenkint a vádkáptalan tartotta, vagy vizitáció alkalmával, vagy mikor mint tartományfőnök a zárdákat külön felkereste rendszeren, jól átgondolt, épületes beszédet tartott; ezek nagy hatással voltak a zárdai közösségre. Ezekből az exhortációkból könnyen fel lehet ismerni az ő belső lelki életét. Gazdag lelke volt, melynek bőségéből juttatott fiainak is. *Contemplata aliis tradere.*¹⁴ Mi mindnyájan őt mint ideális, tökéletes főnököt ismertük évtizedeken keresztül.

Mielőtt leutazott Neuhausba, éppen Jézus Szíve ünnepén 1890-ben, elbúcsúzott a grazi közösségtől, de az egész tartománytól is. Megható, igazi atyai szívből eredő beszédet tartott. Kérve kérte rendi testvéreit, hogy hívek maradjanak szent hivatásukhoz, a rendi hagyományokhoz. Külön hangsúlyozta vágyát, hogy az éppen azon télen az általános influenzajárvány következtében beszüntetett éjjeli karimát hamarosan vezessék be. Könnyes szemmel hallgatta végig a közösség ezeket a lelket megrendítő búcsúszavakat. Jézus szentséges szívének ajánlotta fel magát, rendi testvéreit, és utolsó atyai áldását adta mindnyájunkra.

P. Anselminek jó hírneve volt. Többször említették a rendtársak egymás között, hogy őt szemelték ki az akkor már agg rendfőnök, Larocca utódjául. A már említett 40 éves fogadalmi ünnepélyen a díszszónok is megemlítette, hogy már többször volt szó P. Anselminek olasz püspökké való kinevezéséről. Ő azonban az idegen országban, sokszor magára hagyatva, minden külső elismerés nélkül imádkozott és dolgozott rendünk fellendülésén.

Bátran állíthatjuk, hogy akkoriban kevesen voltak rendünkben, akiknek annyi érdekük lett volna a rendi szellem megújítása érdekében, mint P. Anselminek.

13 A boldogult P. Anselmit jól ismertem és őt nagyra becsültem. (Német)

14 Az átélmékedett dolgokat másoknak átadni. (Latin)

Érdemeit a Lyoni általános káptalan is méltatta: „Mekkora érdemei voltak P. Anselminek, azt az örök igazságos Bíró tudja. De sohasem feledheti el a mi tartományunk azt, amit érdekében 34 éven keresztül dolgozott és befejezett.” (Acta Capituli Lugdunensis 1891. p. 77.)

A reform bevezetése az egyes rendházakban

Az obszervancia bevezetése a tartomány többi zárdájában csak lassan történhetett meg, és kb. 30 éves kitarító, türelmes munkába került.

Olvasóink közül talán egyesek a megnevezendő házak rövid, de alapos történetét keresik e sorokban. Erre azonban nem vállalkozhatunk. Ez egész új történeti kimutatást követelne, ami nem lehet e már úgyszólván elég terjedelmes munka célja. Történetek ugyan már kísérletek arra, pl. Pfeiffer Miklós iratai. De ezeket kiegészíteni és folytatni kellene. A szóban lévő tartományunk egyes házainak történetéhez szükséges adatok megtalálhatók *Zák Alonz*: „Österreichisches Klosterbuch” című munkájában (Wien–Leipzig 1911), azonkívül a tartomány hivatalos évi névtárában minden egyes ház története rövid, elég megbízható vonásokban ki van mutatva.

A tartomány házainak száma 1857 óta két rendházzal gyarapodott: Ezek Eppan [Appiano] (1881) és Budapest (1903). Ez utóbbiról azonban, mivel csak később szilárdult meg, itt nem tárgyalunk.

Eddig főleg a Grazban bevezetett obszervanciáról volt szó. Ugyanazon időben, mint Grazban (1857), kezdte meg P. Jandel – Rauscher bábork hercegérsek felszólítására is – a reformot a bécsi zárdákban. (*Wolfgruber, I. O.*: Kardinal Rauscher, Freiburg, 1888. 521.) Ez a rendház kétségen kívül szép múlttal dicsekedhetett. VI. Lipót osztrák nagyherceg alapította 1226-ban. Annak első tagjai Magyarországról jöttek. A századok folyamán sok viszontagságon ment keresztül. 1283-ban Boldog Vercelli János rendfőnök alatt és 1388-ban Capuai Rajmund rendfőnök idején általános rendi káptalant tartottak ebben az ősi kolostorban. Ez az utolsó esemény annak is jele, hogy az akkori Ausztria a „római” pápához csatlakozott, mert Rajmund ennek erős híve és védője volt. A kolostor elsőben 1447-ben készült el. A mostani Rózsafüzér Királynéja tiszteletére emelt templomot 1631-ben kezdték meg és e század második felében fejezték be, mégpedig az akkori város délkeleti sarkán, a később Dominikaner-Basteinak nevezett erődítmény sarkán. Ebben a rendházban 1898-ban is általános káptalant tartottak, Frühwirth rendfőnök kormányzás alatt.

A magyar–osztrák tartomány felállítása után a bécsi zárda lett a provincia székhelye, és így maradt egészen 1857-ig. Ebben az évben (április 26-án) a magyar–osztrák tartományt és a cseh provinciát – mint már hallottuk – P. Jandel rendfőnök az Apostoli Szentsek felhatalmazásával Provincia „Imperii” név alatt egy tartománnyá egyesítette. Ennek megszervezése után Prága lett 1874-ig a tartományi főnök székhelye. Ezután a provinciális Bécsben lakott.

P. Jandel a bécsi házban bevezetett reformot a német származású, de Franciaországban kiképzett P. Lenz Domonkosra bízta. Ő két éven át egyszersmind a monarchia területén lévő házak rendfőnök-helyettese volt, de rendszeren Düsseldorfban tartózkodott, ahol éppen azon időben fáradoztak az új német (Theutonia) tartomány alapításán.

Azonban a P. Jandeltól elrendelt reform még nem jelentette annak azonnali megvalósulását. Más ugyanis a reform elrendelése és egy-két pont betartása, és más a szerzete-

si fegyelem valóságos bevezetése és szilárdsága. Ehhez elsősorban az obszervanciában felnevelt rendtagok szükségesek. Ez pedig időbe kerül. Ilyen rendtagok pedig Bécsben 1857-ben még hiányoztak. Az 1861-i névtárban csak egy-két atyát találunk, akik komoly noviciátust végeztek.

Tehát a P. Jandeltől bevezetett obszervancia csak kb. 10 év múltán valósult meg, amikor már P. Anselmi iskolájában, vagyis a fegyelem alatt felnevelt rendtagok a bécsi zárdát benépesítették. Ezt jórészt Holl Miklós atyának köszönhetjük. Ez az áldott jó szerzetes – Rómából visszatérve – 1858-ban készségesen csatlakozott a reformhoz. 1863-tól 1872-ig volt a bécsi rendház perjele, és mint ilyen nagyban előmozdította a reformeszmét. Így kb. 1872–1874-ben teljesen megszilárdult a reform ezen ősi kolostorban.

A többi zárdák új erővel való ellátására igazán szükség volt. Ezt elsősorban a magyar zárdák helyzete követelte. A rendtagok vagy megöregedtek és kihaltak, vagy a bevezetendő reformot nem akarván elfogadni, kilépek a rendből. Ezen nincs mit csodálkoznunk ha, a mi vidékünkön a szerzetesi élet szellemi beállítását és méghozzá az akkor eléggé ellankadt vallási életet szemügyre vesszük. Hiszen még ezen század elején megtörtént, hogy Magyarországon a reform bevezetése folytán egy másik rendből igen sokan hűtlenek lettek hivatásukhoz, pedig akkor már a hitélet sokkal jobban kifejlődött, mint 40 évvel azelőtt.

Sajnos, az akkori magyar tartományfőnöke, Rassowsky Domonkos is elhagyta a rendet: a Kassai egyházmegyébe lépett át. Öreg napjaiig fenntartotta a kapcsolatot volt rendtársaival. Azt állították, hogy azért hagyta itt a szerzetet, mert az új tartományfőnök kinevezésénél őt mellőzték, és a cseh provincia főnöke, P. Mateyka lett az új Imperii tartomány vezetője. De ennek okát már ismerjük. A magyar-osztrák tartomány főnöke a reform megkezdésénél befejezte hivatalát, a cseh provinciális még hivatalban volt. Tehát ezt választották meg az új tartomány fejének.

Az új tartomány magyar részén kellett elsősorban segíteni. Tájékoztatásul szolgáljon a következő kimutatás: 1846-ban Szombathelyen tartózkodott négy páter, egy klerikus, egy novícius. Sopronban találunk hat páttert és egy laikus testvért. Kassán négy páter, egy klerikus van. Vasvárott öt páter és egy laikus testvér található. Összesen tehát 1846-ban 19 atya, két klerikus, egy novícius és két laikus testvér, tehát összesen 24 rendtag volt a magyar házakban.

1861-ben a reform megindulása után Szombathelyen három páter, Sopronban két páter, Kassán három páter, Vasvárott három páter és egy laikus testvér található. Tehát 1861-ben összesen tizenegy páter és egy laikus testvér lakott a négy magyar házban. Megjegyzendő, hogy 1846-ban egy magyar páter, a provinciális maga, Ernst Gundislav Bécsben lakott. 1861-ben a tizenegy magyar páter közül kettő osztrák rendtag volt, tehát az itt tartózkodó páterek száma kilenc volt.

A rendfőnök és P. Anselmi mindent elkövetett, hogy a reformban felnevelt rendtagok, amennyire lehetett, egy házban a régiekkel össze ne keveredjenek, hogy így az egyszer megkezdett obszervanciát biztosítsák. Éppen ezért ennek bevezetését csak lassan, lépésről lépésre, házról házra lehetett véghez vinni.

Az első reformált zárdá a szombathelyi volt, amely ekkor még a város mellett levő Szentmárton községhez tartozott. Az első házfőnököt 1866. január 20-án nevezték ki a már említett Edl Albert személyében. Vele együtt Hajde István, Flöss Konstanz atyák és két laikus testvér képezték az első reformált közösséget. Ezekhez csatlakozott nemskára Schalk Raymund, volt szombathelyi egyházmegyei pap, Szenczy Ferenc püspök titkára. Schalk atya nagyteltségű pap volt. De talán ennek tudatában lévén nem talál-

ta meg a rendben az elvárt figyelembe vételt, és 1888-ban visszatért eredeti egyházmegyéjébe.

P. Anselmi 1869/70-ben Szombathelyre helyezte át a rend tanulmányi intézetének első két évfolyamát. De sajnos a zárda nehéz anyagi helyzete azt a megterhelést nem bírta, és a tanfolyam rövid idő múlva visszakerült Grazba. Itt tanított P. Denifle egy évig filozófiát. Később, 1892-ben ebben a házban egy ideig egyszerű noviciátus állott fenn. De véglegesen ezt a kérdést, csak 1929/30-ban rendezték.

Szombathely után a kassai rendházban vezették be a reformot. 1867. augusztus 29-én nevezték ki Adler Alajost perjelnek. Vele együtt Kassára került Kundrat Benedek, Kiss Ambró, később Denifle Heinrich, Kohler Alvár és még négy laikus testvér. P. Denifle sokszor emlegette kassai élményeit. Ő már akkor kitűnt tudományával. Teljes erővel dolgozott a pasztorációban, és hamar magára vonta az illető körök figyelmét.

Ugyanazon évben, 1867. október 18-án nevezték ki az első soproni perjelt, Zeno Bernárd szentéletű atyát, akit máshol is megemlégettünk (†Rómában, 1911. október 11.). De már rózsafüzér vasárnap, október 6-án megkezdtek a fegyelmezett közös életet. A perjelen kívül ott találjuk Russwurm Alajos atyát, aki még a reform előtt (1830. november 15-én) tett fogadalmat. Azonkívül Sopronban volt Offenheimer Vince, tiroli születésű atya és Berghold János, aki világi pap volt. Róla máshol is megemlékezünk. Ugyanakkor három laikus testvért is Sopronba helyeztek.

Ebben a három zárdában egészen komolyan vették az obszervanciát, ami nem könnyű feladat volt. A rendi szabályok által előírt szigorú böjtöt, a húseledeltől való megtartoztatást betartották, az egész officiumot közösen elmondták, az éjjeli karimát mindjárt megkezdtek stb. Elképzelhető, mennyire megcsodálta a nép és a papság ezeket az „új” szerzeteseket. P. Jandel, aki meglátogatta tartományunk soproni és szombathelyi reformált zárdáit, legnagyobb elismeréssel nyilatkozott róluk.

1869-ben Vasvárott kezdték meg a reform bevezetését. Miután Edl atya, szombathelyi perjel hivatala letelt, 1869. augusztus 30-án őt nevezték ki vasvári házfőnöknek. Szombathelyről ide helyezték Hayde Istvánt. A plébániai teendőket Pölöskey János, a reform előtti időből származó atya vezette (†1875), István atya pedig mint segédlelkész és hitoktató dolgozott. Két laikus testvért is kapott a zárda. 1876-ban P. Hayde lett a házfőnök és plébános.

A vasvári házban az obszervanciát a plébánia és a csekély személyzet folytán nem tudták úgy mint Szombathelyen betartani. De azért szép szerzetesi élet volt P. Hayde vezetése alatt. P. Fröhwrth mint tartományi főnök meg volt elégedve a zárdával. Egyszer azt mondta a vizitáció alkalmával: „Nálatok nincs dolgom, hisz ti csak dicsérni tudjátok egymást.” Szép elismerés egy magasabb előjáró részéről. Különféle viszontagságok folytán a zárda anyagi helyzete idővel végzetessé vált. De a bécsi zárda nagylelkű segítségével 1876-ban megmentették.

Miután lassan mégis szaporodtak az obszervancia szellemében Grazban és részint Bécsben felszentelt rendtagok, a volt cseh tartomány kolostoraiban is megkezdődött a reform. 1870. november 21-én kinevezték Pohl Ferencet (született 1845. november 16-án, fogadalmat tett 1865. szeptember 7-én) az olműtzi zárda perjelének. Három atya állott rendelkezésére, köztük Panáček Tamás, aki még a reform előtt, 1823. szeptember 7-én tett fogadalmat. Ő volt a tartomány szeniorja, a legidősebb tagja. Két laikus testvért is odahelyeztek. Pohl Ferenc nagytehetségű rendtag volt. Olműtzi perjelsége után Prágába helyezték. Ott a plébánián éveken át jó sikerrel dolgozott, és 1879-ben annak vezetését is átvette. P. Anselmi és mások is igen megbíztak benne. Meglehet, hogy Prága

elgyengítette szerzetesi jellemét. Ott ugyanis akkor még – őt kivéve – a reform előtti világból való atyák éltek. 1887-ben a leitmeritzi egyházmegyébe kért felvételt. Olmützben utódja Zeno Bernárd lett. Átmenetileg az olmützi reformált zárda is P. Anselminek mint tartományfőnöki megbízottnak volt alárendelve.

1872. június 1-én Trapp Albertet – akiről máshol is szó van – nevezték ki az aussigi [Ustí nad Labem] zárda főnökének. Még két atyát helyeztek oda, akik a régi időből származtak, és két laikus testvért. Ennek folytán ott az obszervancia csak később fejlődött ki. P. Trapp hat éven át vezette ezt a zárdát, melynek jelentőségét pasztoráció szempontjából csak később ismerték fel. Aussig nagy ipari és gyárváros az Elba partján. A lakosság német, de a munkások jó része cseh eredetű volt. II. József idején el akarták törölni a zárdát, de a város felségfolyamodvány által azt megakadályozta.

Ugyanazon Trapp Albert atya 1878. augusztus 19-én kezdte meg mint perjel a reformot Leitmeritz püspöki városban lévő rendházban, négy, már az obszervanciából származott atyával és két laikus testvérral.

1882. szeptember 13-án nevezték ki Zeno Bernárd atyát a retzi zárda perjelének, három páter és három laikus testvér volt alattvalója. Mondani sem kell, hogy P. Zeno a fegyelem hű őre és rendtársai előtt az obszervancia tökéletes példaképe volt.

Ugyanazon évben október 13-án lett P. Angelus Lubojacky az Ungarisch Brodban [Uherský Brod] lévő kis zárda főnöke, ahol még a régi atyák korában felnevelt két öreg rendtag és két laikus testvér tartózkodott. P. Lubojacky az akkori cseh atyák között talán a legtehetségesebb volt. Később Prágába került, és 1888. november 19-én olmützi perjel lett. A hivatások érdekébe, ami mindig égető kérdés volt a tartományban, nagy buzgóságot fejtett ki. De kalandos terveit nem helyeselték a hivatalos körök, és így 1892-ben megvált a rendtől.

A következő reformálandó kolostor a znaimi [Znojmo] volt. Itt Prohászka Konstantin folytatta már 1880-ban megkezdett házfőnöki hivatalát. Ott tartózkodott ez időben még egypár, a régi korból való rendtag. Laikus testvéreket már 1883-ban helyeztek oda. P. Prohászka volt a régi cseh tartománynak utolsó novíciusa. Egy-két évet leszámítva egész életét Znaimban töltötte. Társadalmilag finom műveltségű szerzetes volt. Az obszervancia közeledtével ehhez csatlakozott. Mint előljáró jó példát mutató társainak és szépen bánt az öreg atyákkal, de a fiatalok iránt is atyai szeretettel viselkedett. Azonban az igazi obszervancia szellemét nem tudta tökéletesen elsajátítani. Hosszú éveken át nagy okossággal, körültekintéssel vezette a plébániát, és a brünni püspök 1905-ben Konstitutorial-Ratnak (szentszéki tanácsos) nevezte ki, ami akkoriban egy szerzetesnél feltűnő elismerést jelentett.

Az egeri [Cheb] zárdában (északnyugati Csehország) 1889-ben, június 1-én vezették be a fegyelmezett életet Schweighofer Pius atya perjellé való kinevezésével. Ez utóbbi mint Graz–Seckau egyházmegyéés világi pap lépett be 1865-ben. Több helyen volt előljáró. Mindenhol megállta a helyét. Sajnos, az obszervancia bevezetésénél csak egy páter és egy laikus testvért tudott adni a tartományfőnök.

Eger kb. 25.000 lakosú tiszta katolikus német város, az ún. Egerland fővárosa, igen alkalmas hely volt a rend hivatásának teljesítésére. A közeli bajor és szász határon túl is többször vették igénybe az atyákat. A zárda könyvtára azért is értékes, mert – mint mondták – sok Wallenstesin hercegre vonatkozó okmányt tartalmazott; itt gyilkolták meg őt 1634-ben saját katonái.

A prágai zárdában már 1887. március 19-én megkezdtek a reformot, P. Pius Markl perjellé történt kinevezésével. Azonban itt is még egypár, az obszervancia előtti időből

való atya élt, és így csak 1890-ben, mikor a fiatal P. Bubenik Vencel lett a perjel, erősödött meg a szükséges fegyelem. Bubenik atya vezető szerepre hivatott szerzetes volt. Hosszú éveken át vezette a prágai házat, egyszer három éven keresztül az olmtützt is. Ő lett 1905-ben a visszaállított cseh tartomány első főnöke. Már hivatalánál fogva is többször részt vett a rendi általános gyűlésen. Okos, megfigyelő hivatalvezetését társai is elismerték.

P. Bubeniknak prágai házfőnökké történt kinevezése volt P. Anselminek utolsó hivatalos ténykedése. Ezzel az „Imperii” tartomány zárdáinak reformja befejeződött. Ugyanaznap, mikor az új perjel Prágában átvette hivatalát, az „Imperii” tartományának reformátora 33 éves áldozatos, megfeszített, önzetlen, az engedelmességtől kijelölt munka befejezése után csendesen elszenderült 1890. július 15-én.

Tartományunknak még két házáról kell említést tennünk, habár ezekben az obszervancia bevezetése magától értetődő volt. Az első a friesachi kolostor. Friesach Karinthia északi részén fekvő kis város, a középkorban fontos szerepet játszott. Egyik jele ennek a már 1190 körül alapított társaskáptalan, 1340-ből származó román-gótikus nagyszerű templommal. A középkorban Friesach a salzburgi hercegérsekhez tartozott. A Rómából Lengyelországba utazó Szent Jácint alapított itt egy rendházat, az első domonkos zárdát német földön. A zárda temploma 77 méter hosszú, átmeneti román-gótikus stílusban, igazi középkori emlékmű. Ezen ősi kolostor a századok viharait szerencsésen átélte.

Mikor P. Jandel 1856-ban a mi vidékünket meglátogatta, miután nem volt annyi rendtag, hogy ezt a házat be tudtuk volna népesíteni, a lienzi II. rendi nővéreinknek 50 évre bérbe adta át, akik a zárdában egyszersmind elemi leányiskolát nyitottak.

Mikor már elegendő rendtag fölött rendelkezünk, 1889-ben kölcsönösen felmondták a szerződést. A nővérek a Szentszék engedelmével egy külön kolostort alapítottak (1889. február 18-án), amelyet 1890. május 19-én szentelt fel a gurm-klagenfurti hercegpüspök, dr. Kahn. A rend pedig P. Frühwirth vezetése alatt a régi zárda és templom restaurálását vállalta.

Ennek befejezése után a bécsi kolostor tagjai a régi monostort 1890-ben ismét elfoglalták és a rendes fegyelmezett életet megkezdtek. A stílszerűen restaurált régi templomot 1892. szeptember 12-én konsekrálta a nevezett gurm-klagenfurti hercegpüspök, dr. Kahn József. A zárda tagjai kezdetben a bécsi házhoz tartoztak, de 1905-ben a friesachi kolostort önállósították.

Egészen II. József Tirolban rendünknek három háza volt: Bozen [Bolzano], tanulmányi főiskola (studium generale) is volt, Trient [Trento] és Kitzbühel. II. József ezeket mind eltörölte. Ebben a tiszta katolikus országban a rend visszaállítása már régen foglalkoztatta P. Anselmit és a grazi kolostort. Végre ez sikerült is. Toggenburg Pál nemes rendtársunk anyai örökségét az akkori Tirolban egy szigorú fegyelmezett (strictioris observantiae) zárda alapítására fordította. De a grazi zárda is lényegesen hozzájárult ehhez az alapításhoz.

Ennek célja egyszersmind a hivatások biztosítása is volt. Miután a közvetlen Bozen város mellett fekvő Szent Heinrich-kápolna megszerzése nem sikerült, 1881-ben megvásárolták a Bozentől nem messze fekvő Eppanban Ferrari bíboros nagy házát kerttel együtt. Ennek rendbehozása és átalakítása után 1882-ben négy atyával és két laikus testvérrel megkezdtek a rendes szerzetesi életet.

Az eppani ház fiókháza volt a grazi kolostornak. A jó tiroli nép szépen gondoskodott ezen Szent József tiszteletére emelt rendházzal. Az új román stílusú, csinos templomot 1886. október 21-én konsekrálta Valussi Jenő trienti hercegpüspök.

Újabb politikai fordulatok következtében ezt a házat a bolognai rendi tartományhoz csatolták.

Visszatekintve a Provincia Imperii múltjára, nem tudunk eléggé hálát adni az isteni Gondviselésnek, hogy Ő annak teljes reformálását szent rendünk szellemében csendesen minden nagyobb zavar és feltűnés nélkül véghezvitte. Örök érdeme ez P. Jandel rendfőnökünknek, aki ezt a nemes munkát megkezdte és haláláig hűségesen támogatta. Elismerés és legbensőségesebb köszönet P. Anselmi Tamásnak, aki életét s mindenét feláldozta erre a nemes célra, semmi nehézségtől nem félve, azt dicsőségesen befejezve.

Itt nem valami világi kulturális vagy csak nemzeti teljesítményről van szó, hanem a halhatatlan lelkek üdvösségéért alapított Szent Domonkos rendnek a mi vidékünkön történt megújításáról. Ennek értéke pedig minden más vonatkozású eseményt kimondhatatlanul felülmúl.

AZ EGYETEMI IFJÚSÁG PASZTORÁCIÓJA GLATTFELDER GYULA BUDAPESTI MUNKÁSSÁGÁBAN (1899–1911)

A 20. századi magyar főpapok közül Glattfelder Gyula csanádi püspököt (1911–1943) páratlan gazdag életműve ellenére is alig ismerik. Munkásságáról az első konferenciát halála félévszázados évfordulója alkalmából Zombori István szervezte 1993. szeptember 3-án. Az ott elhangzott előadásokat értékes köteté szerkesztette, és a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, valamint a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség együttműködésében kiadta.¹ A kétszáz oldalas kötet máig az egyetlen monográfia terjedelmű feldolgozása a témának.² Jelen dolgozat célja, hogy korabeli újságok adatai alapján adalékokkal szolgáljon Glattfelder Gyula fiatalkori munkásságának az egyetemi ifjúság pasztorálása érdekében elért eredményeiről, valamint a mögöttük meghúzódó célokról és elképzelésekről.

SZENT IMRE KÖR

Vaszary Kolos esztergomi érsek 1899 januárjában nevezte ki Glattfelder Gyulát, a VI. kerületi főreáliskola hittanárát a központi papnevelde tanulmányi felügyelőjévé.³ Ez a megbízatás tette lehetővé, hogy az alig három éve felszentelt fiatal pap aktívabban bekapcsolódjon a fővárosi egyetemi ifjak nevelésébe. A Katolikus Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szent Imre Köre 1888. január 28-án alakult meg Budapesten Steiner Fülöp székesfehérvári püspök, gróf Zichy Nándor,⁴ valamint Breznai Béla egyetemi tanár vezetésével. Az egyesület 1888. március 9-én nyerte el a belügyminiszteri jóváhagyást, április 30-án pedig Simor János esztergomi érsek is áldását adta a körre.⁵ A kezdeti neki-buzdulás után az 1896–1899 közötti esztendőkből az egyesület anyagi bajokkal küzdött, a tagok száma is csökkenni kezdett.⁶

1 Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága. Szerk. Zombori István. Budapest–Szeged, 1993.

2 Érdekes adalékok Glattfelder Gyula diákszociális és -pasztorációs munkásságáról a soproni Szent Imre Kollégiummal kapcsolatban is: *Zombori István: Márton Ferenc egyházművészeti alkotásai*. In: Murádin Jenő – Sümegi György – Zombori István: Márton Ferenc. Csíkszereda. 2009. 87–90.

3 Alkotmány (a továbbiakban: Alk.), 1899. január 21. 7.; Budapesti Napló (a továbbiakban: BN), 1899. január 21. 6.; Budapesti Hírlap (a továbbiakban: BH), 1899. január 21. 7.; PN, 1899. január 21. 8.

4 A hallgatók közül meghatározó szerepet játszott Zichy Nándor unokaöccse, Zichy János, a későbbi választás- és közoktatásügyi miniszter is. Eger, 1910. október 15. 1.

5 Esztergom, 1902. május 25. 2.

6 A kör történetének újabb feldolgozásai: *Csikó Balázs: A Szent Imre Kör 1888–1946. Kút* (2003) 3–4: 130–141.; *Csikó Balázs: A Szent Imre Kör*. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteleté-

1898 tavaszán tíz esztendei szolgálat után Kisfaludi Árpád Béla prépost lemondott a kör tiszteletbeli elnöki rangjáról. Helyére június 5-én választották meg Glattfelder Gyulát,⁷ aki az október 19-i közgyűlésen fejtette ki elképzeléseit az egyesület feladatáról:⁸ „nagy megpróbáltatások elé indul a keresztény társadalom; egy oly kor virrad ránk, melyekben meginognak a százados eszmék, elveszítik értéküket az ezeréves küzdelmek gyümölcsei, s veszedelemben forog a szkepszis rabjává lett társadalom. Felemeli szavát egy irányzat mindazon drága emlékek, remények és törekvésekkel szemben, melyeket a haza fogalmában tiszteltünk, melyeket ki akar irtani a szívekből. Tagadják azon elvek jogosultságát, melyeken a modern társadalom felépült, s ezt megdönteni iparkodnak. Tagadják a vallást, s a rajta nyugvó erkölcsant, s rajonganak a Nietzsche-féle kegyetlen tanokért, mely az egyén féktelen szabadságának kiszolgáltatja az egész társadalom boldogságát. A tudomány, az irodalom, a művészet túlnyomó részben ez erkölcsi és társadalmi forradalom szolgálatába állott.”⁹ „A katolicizmus, a keresztény civilizáció, a művelt társadalom bizalommal tekint a katolikus – nem névleg, hanem meggyőződéses és élet szerint katolikus – ifjúságra, mely hivatva van a társadalmi bomlás közepette megőrizni az utókor számára az örök elveket, a keresztény ideálokat, s így biztosítani a jövő század hitét, erősíteni bizalmát.”¹⁰

1900. november 4-én, Szent Imre herceg emléknapján nagyszabású zászlószenteléssel adózott a kör a magyar kereszténység kilencszázados jubileuma és az egyesület névadója előtt.¹¹ A zászlót Vaszary Kolos hercegprímás betegsége miatt¹² Császká György kalocsai érsek szentelte fel. Az ünnepség díszszónoka Apponyi Albert gróf volt.¹³ Beszédében kiemelte: „A zászlószentelés nem üres ceremónia, hanem a komoly hitvallás pillanata. Az a zászló, melyet a Szent Imre egyesület kibontott, a hitnek, a tudománynak és a hazafiságnak felbonthatatlan frigyét jelenti.”¹⁴ Záróbeszédében Glattfelder Gyula nyomatékosította: „ha a keresztnek meg akarjuk hódítani a jövőt, ha a szent jelet a XX. század törekvései elé célul akarjuk kitűzni, ha társadalmi intézményeinkben annak helyet akarunk készíteni, akkor először is a mi szívünkben kell azt meggyökereztetni, gondolkodásunkat kell tanításához alkalmazni. ...kik a keresztény gondolkodás előharcosai akarnak szegődni, szintén vessék le azon gondolatokat, melyek a lélek szabad röptét gátolják, emeljék érvényre életükben a keresztén hirdetett elveket, s akkor nem létezhet akadály, mely a kereszt tanításának diadalra juttatására irányuló törekvéseiket megghiúsíthatná.”¹⁵

A kör 1902. évi közgyűlésén Glattfelder Gyula elnöki beszámolójában büszkén hangsúlyozta „az egyetemi hallgatók oly nagy érdeklődéssel vannak az egyesület iránt,

re, születésének ezredik évfordulója alkalmából. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 1.) Szerk. Kerny Terézia, a szerkesztő munkatársa: Smohay András. Székesfehérvár, 2007. 145–151.

7 Alk, 1899. június 6. 8.; Religio (a továbbiakban: Rel), 1899. I. 45: 360. A Szent Imre Kör mellett más ifjúsági segélyegylet is beválasztotta Glattfelder Gyulát vezetőségébe: 1899. június 26-án az angolkisasszonyok polgári iskolai tanítónőképzőjének segítő egyesülete választotta meg választmányi tagnak. Alk, 1899. június 27. 5.

8 Alk, 1899. október 20. 8.

9 Alk, 1899. november 21. 1.

10 Alk, 1899. november 23. 2–3.

11 Alk, 1900. november 1. 10.

12 BH, 1899. október 28. 9.

13 Alk, 1900. november 6. 4–5.

14 BH, 1899. november 5. 2.; BN, 1900. november 5. 2–3.; Rel, 1900. II. 37: 312.

15 Rel, 1900. II. 37: 317.

hogy legtöbb tagja van valamennyi egyesület között. Az egyesületet már szakosztályok szerint kell szervezni.”¹⁶ A következő időszakban megindult a filozófiai, a jogi és történeti, a természettudományi, az irodalmi és az ének-zenei szakosztály munkája.

A fővárosi eredmények hatására 1903. május 17-én 11 órakor alakult meg a Szent Imre Kör kolozsvári szervezete a vigadó nagytermében. Az ünnepélyt a piarista templomban celebrált szentmise után Pál István kanonok, az erdélyi katolikus státus referense nyitotta meg,¹⁷ aki a kolozsvári szervezet tiszteletbeli elnöke lett.¹⁸ Farkas Lajos professzor szónoklata után a budapesti Szent Imre Kör elnökségének tífös küldöttsége is üdvözölte az új testvéregyesületet.¹⁹ Az ülésen a kolozsvári egyetem több professzora (pl. Udránszky Lajos, Szabó Dénes, Kosutány Ignác, Pósta Béla és Pfeiffer Péter magántanár)²⁰ és számos közéleti szereplő (pl. Béli Ákos gróf főispán, Bocskor Mihály és Papp Farkas táblabírák)²¹ is részt vett. A kolozsvári szervezet 1903–1912 közötti működéséről díszes évkönyvekben számolt be.²²

FELOLVASÓESTEK

A kör tagjai számára tartott felolvasóestek száma és az azok látogatottsága 1899 őszétől fellendülést mutatott.²³ A kör 1902. március 15-én a tartotta 10. felolvasását, melyet a márciusi napok emlékének szenteltek.²⁴ 1905 tavaszán kiemelkedett a kör Csokonai-emlékünnepe.²⁵ Az 1906/07. tanév első teaestjét ezúttal is megtisztelte jelenlétével Négyesy László egyetemi tanár.²⁶ 1907. január 19-én tartották a harmadik teaestet, amelyen Concha Győző, Csarada János, Reiner Sándor és Négyesy László professzorok is részt vettek.²⁷ A kör március 14-i ünnepségén négy főpap és kilenc professzor jelent meg, s Prohászka Ottokár mondott beszédet.²⁸

1907. november 10-én a Vigadó nagytermében rendezett ünnepségen szintén Prohászka Ottokár mondta a beszédet. Kiemelte: „Idealizmust kell átültetnie a Szent Imre példáját követő magyar ifjúságnak a mi társadalmunkba, melynek minden rétegében igen sok a vétkes, a hittől, Istentől, hazaszeretettől elfordult s éppen ezért hibás ember. Az első Árpád-házi király első sarja rámutatott életével az idők fordulására, s rámutat azokra az erőkre, amelyek a bűnbe esett társadalmat a nemzeti nagyság felé vezérlik.”²⁹ 1908. január 21-én a Budapesti Katolikus Kör nagytermében rendeztek farsangi teaestet.³⁰

16 BH, 1902. október 5. 14.

17 BN, 1903. május 19. 3.

18 Magyar Polgár (a továbbiakban: MP), 1903. május 12. 4.

19 Ellenzék, 1903. május 15. 3.; Ujság, 1903. május 15. 2.; MP, 1903. május 15. 4.

20 Ellenzék, 1903. május 18. 2.; Ujság, 1903. május 18. 1–2.

21 MP, 1903. május 18. 5.

22 A kolozsvári Szent Imre Egyesület évkönyve 1903/1904–1911/1912. Kolozsvár, 1904–1912.

23 Alk, 1899. november 5. 9.; Alk, 1900. január 28. 8.;

24 BH, 1902. március 16. 6.

25 Alk, 1905. március 24. 8.

26 BH, 1906. november 12. 4.

27 BH, 1907. január 20. 14.

28 BH, 1907. március 15. 15.; Pesti Napló (a továbbiakban: PN), 1907. március 15. 16.

29 BH, 1907. november 12. 10.

30 BH, 1908. január 22. 13.

1909. március 21-én az irodalmi szakosztály tartott díszgyűlést Négyesy László professzor jelenlétében.³¹ 1909. november 13-án is tartalmas műsorral gazdagított teastet rendeztek.³² Az irodalmi szakosztály 1910. december 17-én a Szent István Társulat dísztermében tartotta irodalmi estjét.³³

KIRÁNDULÁSOK, VÁNDORGYŰLÉSEK

1902. május 11-én a kör 130 tagja utazott el Esztergomba, ahol a bencés főgimnázium és a tanítóképezde diákjai és tanári kara előtt ismertették az egyesület céljait és működését.³⁴ A következő vándorgyűlés keretében Székesfehérvárt keresték fel 1904. május 1-jén. A 150 fiatal Várossy Gyula püspök fogadta, szentbeszédet Prohászka Ottokár mondott: „Május elsején két zászló leng: az egyik vörös, és rombolást jelent, a másik fehér, és alakítást, létrehozást jelent. A szocializmus és a Szent Imre Kör zászlaja közti párhuzam befejeztével a tudomány fáklyájáról beszélt, mely világít, de nem melegít, s ezzel ellentétbe helyezte a hitnek elragadó fényét, mely egyedül kelt világosságot. [...] Munkára hívta fel az ifjúságot, mert csakis munkával vagyunk képesek ellenfeleinket megtörni, s eszményeinket diadalra segíteni.” A díszközgyűlésen Zichy János gróf tartott ünnepi beszédet.³⁵

1908. szeptember 27-én Kalocsára szervezte vándorgyűlését a kör.³⁶ 160 egyetemista érkezett ekkor az érseki városba, ahol tisztelgő látogatáson keresték fel Várossy Gyula érseket. Másnap az érseki főgimnáziumban tartották a kör közgyűlését.³⁷ 1909. április 17-én Kecskeméten tartották díszközgyűlést, amelynek ünnepi beszédét Prohászka Ottokár mondta.³⁸ A kecskeméti vándorgyűlés egyik eredménye, hogy a Szent Imre Kollégium Kecskemét városától – pesti kollégiumai kapacitásának bővítése céljából – megvásárolta a Veres Pálné utca és a Borz utca sarkán álló házat, amelybe az új iskolai tanévre 43 bentlakó növendéket vettek fel.³⁹

A kirándulások között kiemelkedő szerepet töltöttek be a Rómába szervezett zárandoklatok. 1903-ban XIII. Leó pápa megválasztásának huszonöt éves jubileuma alkalmából nagyszabású ifjúsági zárandoklatot szerveztek Rómába. A zárandoklat két útvonalon ment a szent városba. Az egyik április 7-én indult Fiumén, Anconán keresztül. A szárazföldi utazás április 4-én indult.⁴⁰ A program fővédnöke Vaszary Kolos esztergomi érsek, a rendezőbizottság elnöke Glattfelder Gyula volt.⁴¹ A zárandoklat a hitéleti és vallási alkalmakon túl széles körű ismeretterjesztést is szolgált, amennyiben Róma klasszikus és ókeresztény emlékeit is tanulmányozták a fiatalok tanáraik felügyeletével,⁴² hiszen öt

31 AU, 1909. március 23. 15.; BH, 1909. március 24. 14.

32 BH, 1909. november 10. 13.

33 AU, 1910. december 17. 19.

34 Alk, 1902. május 13. 8.; Esztergom és Vidéke, 1902. május 15. 2.; Rel, 1902. I. 39: 367.; Esztergom, 1902. május 18. 2–4.

35 Alk, 1904. május 3. 4.

36 BH, 1908. szeptember 20. 9.

37 AU, 1908. szeptember 29. 12.; Esztergom, 1908. október 4. 4.

38 AU, 1909. április 12. 20–21.;

39 AU, 1909. szeptember 24. 16.

40 Hazánk, 1903. március 3. 5.; Rel, 1903. I. 18: 144.

41 Alk, 1903. február 15. 8.; Esztergom, 1903. március 8. 4.

42 Alk, 1903. február 24. 7.; BN (a továbbiakban: HSz), 1903. március 11. 5.

napot töltöttek az Örök Városban.⁴³ Az útra mintegy háromszázan jelentkeztek.⁴⁴ A magyar fiatalokat húsvét vasárnap délelőtt 11 órakor magánlakosztályában fogadta a Szent-
atya.⁴⁵ A pápai kihallgatás keretében mindenki személyesen járulhatott kézcsókra.⁴⁶

MATINÉK, BÁLOK

Glattfelder Gyula 1899. november 19-i beszédében kifejtette a keresztény értelmiség mulatságairól, báljairól szóló nézetét: „Nem követeli az egyház, hogy remeteéletet folytassanak, de a kicsapongásnak nem épp a remeteélet ellentéte. Nem tiltja a katolicizmus fogalma a nemes szórakozásokat, de kizárja a lelket emésztő, ideálokat elhomályosító nemtelen mulatozásokat. Nem óhajtja senki, hogy kiöljék szívükből az érzelmeket, hanem azt kéri minden jóakarójuk, hogy azokkal maguk és felebarátjaik kárára vissza ne éljenek.”⁴⁷ Ennek értelmében a kör többször rendezett tartalmas irodalmi műsorral tarkított, fényes adománygyűjtő bált, melyek bevételei a diákszociális programok anyagi fedezetét jelentették.

Glattfelder Gyula jó példát kívánt nyújtani a módosabb családok számára, amikor a Szent Imre Kör vagy a Szent Imre Kollégium által rendezett bálokon édesanyja és leánytestvére is részt vett – jelentős összegű támogatást fizetve a fiatalok szociális ellátására.⁴⁸ Glattfelder Gyula édesapja, Jakab jó módú kocsigyáros volt, aki (15 éven át betöltve a kocsigyártó ipartestület elnöki tisztét)⁴⁹ a hazai ipar fejlesztésében jelentős eredményeket ért el. 1909 őszén Zichy Aladár gróf, király személye körüli miniszter előterjesztésére magyar nemességet és a moóri előnév használatának jogát kapta az uralkodótól.⁵⁰ Glattfelder Gyula tehát családja vagyonát és rangját is a fiatalok megsegítésére használta fel.

SZENT IMRE KOLLÉGIUM

Glattfelder Gyula 1900-ban saját költségén bérelt ki két lakást a IV. kerületi Irányi utca 22. szám alatt a Szent Imre Kör helyisége mellett, hogy tíz rászoruló katolikus egyetemista számára szállást biztosítson.⁵¹ 1901-re újabb két lakás bérlésével a bentlakók száma 24-re nőtt. A Katolikus Tanítók Segélyalapjának 1901. augusztus 24-i közgyűlésén tárgyalták meg Glattfelder Gyulának a katolikus főiskolai internátusról szóló beadványát. „A közgyűlés kimondotta, hogy az internátust, e fontos és üdvös in-

43 Rel, 1903. 14: 106–107.

44 Alk, 1903, március 29. 6.

45 Alk, 1903, április 16. 2–3.

46 Rel, 1903. I. 31: 247.; Esztergom, 1903. április 19. 4–5.

47 Alk, (1899) november 23. 2.

48 Pesti Hírlap (továbbiakban: PH), 1907. január 27. 10.; PN, 1907. február 6. 11.; PH, 1907. február 7. 13.; PN, 1907. február 7. 9.; AU, 1908. február 3. 7.; PH, 1908. február 4. 16.; PN, 1908. február 4. 14–15.; AU, 1908. február 19. 13.; BH, 1908. február 19. 12.; PH, 1908. február 19. 13.; PN, 1908. február 19. 14.; AU, 1909. január 19. 19.; BH, 1909. január 19. 14.; AU, 1909. február 10. 12.; AU, 1909. november 10. 16.; BH, 1909. november 10. 13.; BH, 1910. február 1. 11.

49 BH, 1907. február 26. 21.

50 AU, 1909. október 26. 7.; Budapesti Közlöny, 1909. október 26. 1.; BH, 1909. október 27. 11.

51 BN, 1900. szeptember 5. 5.

tézményt, a hazai katolikus tanítóegyesület figyelmébe ajánlja, és ezentúl az ösztöndíjak kiosztásánál előnyt nyújt azon folyamodóknak, kik az internátus tagjai óhajtanak lenni, vagy már abban élveznek bentlakást.”⁵² 1902 februárjára az internátus is elnyerte alapszabályainak miniszteri jóváhagyását, s sikerült megvásárolni az Üllői út 22. szám alatti háromemeletes épületet, amelyben 1902 őszétől 60 személyes internátus kezdhetette meg működését.⁵³

A korabeli felhívás szerint „Az intézet természetesen kellő szabadságot kíván hagyni az ifjaknak, de azért úgy tanulmányi, mint erkölcsi tekintetben fegyelmet gyakorol.”⁵⁴ „A Katolikus Főiskolai Internátus Egyesület internátust nyit, melyben egyetemi ifjak jutányos áron kapnak teljes ellátást, s a mellett tanulmányi és erkölcsi előhaladásukra is gondot fordítanak.”⁵⁵ Mindezt fegyelmezett napirend betartásával igyekeztek megvalósítani: „Reggeli 8 órakor mindenki köteles szobáját takarításra átengedni; esti 10 óra után csak az igazgatónak vagy prefektusnak kivételesen adandó engedélyével szabad a házon kívül tartózkodni. E záró óra betartását az intézet szigorúan követeli, s az éjjeli kimaradást súlyos fegyelmi vétségnek tekinti, melyek ismétlése kizárást von maga után.”⁵⁶ 1902. október 16-án a katolikus nagygyűlés keretében történt az épület ünnepélyes felavatása, amelyen Zichy János gróf mondott beszédet.⁵⁷ Az épületben összesen 60 kis szoba volt 60 ifjú számára, kik közül 25 jogász, 15 orvos, 10 bölcsészethallgató és 10 technikus. Az avató ünnepségen Glattfelder Gyula ismertette a kollégium célkitűzéseit és elvárásait: „Azoknak, kik a nemzet életében vezető szerepet akarnak játszani – minden társadalmi osztályban – mély tudással, folytonos tanulással, tudományoszeretettel kell kitűnniük. [...] A vallási jelszavak nem olyan palást, mely alá erkölcsi gyarlóságot lehetne elrejtetni. A Szent Imre Kollégium feladata tudományban és erényben erőssé és felülmúlhatatlanná tenni a magyar katolikus intelligencia ifjúságát.”⁵⁸

Glattfelder Gyula Zichy János gróffal együttműködve az 1901/02. tanévben megalapította a Katolikus Főiskolai Internátus Egyesületet. A felhívás 1901. szeptember közepén jelent meg.⁵⁹ Az egyesület alapszabályait az 1902. január 13-i 789. sz. végzéssel láttamozta a belügyminiszter.⁶⁰ Egy év alatt több száz tagja és 40.000 korona alaptőkéje gyűlt össze.⁶¹ Az egyesület 1903. május 21-i közgyűlésén Glattfelder Gyula igazgatói jelentése után „a közgyűlés alkalmat vett arra, hogy az intézet érdekében fáradozó, fáradhatatlanul dolgozó igazgatónak, akinek elsősorban köszönhető, hogy az internátus létesült, hogy szépen fejlődésnek indult, áldozatkész munkásságáért jegyzőkönyvi köszönetet szavazzon”.⁶² 1904 tavaszán a Szent Imre Kör és a kollégium közösen köszöntötte fel Glattfelder Gyulát névnapja alkalmából.⁶³

52 Rel, 1901. II. 19: 151–152.

53 Alk, 1902. február 22. 6.

54 BH, 1902. augusztus 17. 8.

55 BN, 1902. augusztus 20. 5.

56 BN, 1902. július 23. 4.

57 BN, 1902. október 15. 4.; BH, 1902. október 16. 4.

58 Rel, 1902. II. 32: 256–257.; Esztergom, 1902. július 20. 4.

59 Esztergom, 1901. szeptember 15. 4.; Rel, 1901. II. 23: 182–183.

60 Rel, 1902. I. 46: 424.

61 Az összeg felét Vaszary Kolos adománya képezte. Rel, 1902. I. 47: 430.

62 Alk, 1903. május 22. 3.; Rel, 1903. I. 41: 326–327.

63 Alk, 1904. április 12. 8.; Rel, 1904. I. 31: 248.

Az egyesület által gyűjtött adományok és támogatások (pl. Berzeviczy Albert miniszter engedélyével a vallásalapból is csoportosítottak át összeget)⁶⁴ lehetővé tették, hogy jutányos áron nyújtsanak szállást és étkezést a hallgatóknak. A választmány közgyűlése által kijelölt rászorulóknak különösen kedvezményes, ingyenes helyeket nyerhettek.⁶⁵ Az egyesület 1904. őszi közgyűlésén Glattfelder Gyula büszkén számolt be arról, hogy a kollégium – amely a tudományegyetemi és műegyetemi ifjak egyetlen konviktusa⁶⁶ – lakóinak száma 110-re emelkedett. „Ezek közül 30 élvez kedvezményt, összesen 12.400 K értékben, mely összeggel egyesületünk az egyetemi diáksegélyező intézmények közt a legelsővel egyenlő mértékben gyakorolja a szeretet művét az ifjúsággal szemben.”⁶⁷

1905-ben az egyesület 4%-kal kamatozó 100 és 1000 koronás kölcsönjegyeket bocsátott ki, hogy megszerezze az építkezéshez szükséges 500.000 K-t.⁶⁸ A felhívásra rövidesen széles körű jegyzési mozgalom indult – Glattfelder Gyula maga is jegyzett 3000 K kölcsönt, s több egyházi személy is kivette a részét az adakozásból.⁶⁹ A kölcsönjegyekre befizetett összegek biztosítására az egyesület lekötötte jelenlegi házát, az építendő házat s egész alaptőkéjét.⁷⁰ A kölcsönt jegyző személyek közül többen lemondtak az évi 4% kamat felvételéről, s azt az intézet szegény tanulói számára hagyták.⁷¹

1906. március 1-jén pályázati felhívással fordult a kiválasztott építésszekhez a budai kollégium megtervezésére vonatkozóan. A beérkezett terveket Fittler Emil, az iparművészeti iskola igazgatója, Nagy Virgil műegyetemi tanár, Gerster Kálmán műépítész, Glattfelder Gyula és a katolikus főiskolai internátus egyet választmányának két tagja bírálta el. A bizottság Aigner Sándor tervének ítélte az első díjat.⁷² Az építkezés 1906 szeptemberében kezdődött meg, s alig másfél esztendő múlva 1908 húsvét hetében költözhetek be a fiatalok az új épületbe.⁷³ „Az egész intézmény megteremtésének mozgó lelke, amennyire mi tudjuk, egy nagytehetségű fiatal pap, a klérus modern szellemtől áthatott tagjai közül való: Glattfelder Gyula, a központi papnevelő intézet tanulmányi felügyelője, az új kollégium igazgatója.”⁷⁴ A XI. kerületben a Fehérvári (ma Bartók Béla) úton emelkedő négyemeletes épület 200 diák számára biztosított lakhatást tágas lépcsőházzal, ebédlővel, nagy társalgóval, zenetermekkel, tornateremmel, vívóteremmel, két olvasóteremmel, könyvtárral, igazgatói lakással, 3 prefektusi lakással, 73 nagyobb és 47 kisebb lakószobával.⁷⁵ A kollégium 200 lakójából 56 egyetemi hallgatót ingyenesen láthat el, ami évi 25.000 K összegű segélynek felel meg.⁷⁶ 1908. május 17-én tartották a budai Szent Imre Kollégium avató ünnepségét, melyen a szentmisét Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök mutatta be. Az avatáson megjelent József főherceg, Augustus fő-

64 AU, 1908. április 15. 7.

65 Alk, 1903. szeptember 1. 7.

66 AU, 1904. július 4. 6.

67 Alk, 1904. október 21. 5.; PH, 1904. október 21. 7.

68 Alk, 1905. december 17. 6.

69 Alk, 1905. december 24. 9.

70 BN, 1906. január 17. 2–3.; Esztergom, 1903. január 28. 6.

71 AU, 1908. április 15. 7.

72 Magyar Pályázatok, 1906. 7: 25.

73 BH, 1908. május 15. 9.

74 AU, 1908. május 15. 8.

75 Építő Ipar, 1908. december 27. 491–492.

76 PN, 1908. május 16. 15.

hercegasszony,⁷⁷ gróf Apponyi Albert miniszter és Molnár Viktor államtitkár, valamint a katolikus közélet számos kiemelkedő alakja.⁷⁸

1906 őszén Glattfelder Gyula társadalmi gyűjtést indított, hogy az épülő budai kollégium mellett elkészüljön a Szent Imre-templom is: „A terv eddig az, hogy Budán, Szent Gellért hegye tövében épüljön a nagyszabású templom, hogy az utókor ismét összehozza a szent tanítványt és szent mesterét, amint törekvése az első magyar, keresztény ifjú utódait, hazánk reményét és büszkeségét – tanulóifjúságunkat – a keresztény nemzeti hagyományok szellemi körébe vonni.”⁷⁹ A templom megvalósítása érdekében november 12-én számos egyetemi tanár (pl. Demkó György, Mihályfi Ákos, Dudek János, Békefi Remig, Csillagh Gyula) és közéleti szereplő (pl. Giesswein Sándor országgyűlési képviselő, a Keresztényszociális Egyesületek Szövetségének elnöke, a Szent István Társulat alelnöke)⁸⁰ jelenlétében gyűlést tartottak, amelyen az előkészítő bizottság elnöki tisztségét Glattfelder Gyula töltötte be.⁸¹ Alig három hónap alatt jelentős összegű adomány és felajánlás gyűlt össze.⁸²

XIII. LEÓ PÁPA TISZTELETE ÉS A KERESZTÉNYSZOCIÁLIS TANOK HIRDETÉSE

Glattfelder Gyula már papnövendék korában behatóan tanulmányozta XIII. Leó pápai tanítását. 1896. február 16-án a budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája⁸³ – melynek jegyzői teendőit Glattfelder Gyula látta el⁸⁴ – hangversenyt rendezett XIII. Leó pápává választásának évfordulója alkalmából a papnevelő intézetben. A rendezvény ünnepi beszédét Glattfelder Gyula IV. éves hallgató mondotta.⁸⁵ Három esztendővel később – prefektusi kinevezését alig egy hónappal követően – a Budapesti Katolikus Kör dísztermében tartott előadást XIII. Leó és a pápaság világtörténeti hivatásáról.⁸⁶ Előadásában leszögezte: „legmaradandóbb XIII. Leó szerepe a társadalmi kérdés megoldása körül. Éles tekintete azonnal felismerte az idők jelét, s a pápaság elé, mint hivatásának legmegfelelőbbet, ezen kérdés megoldását tűzte. [...] Körleveleiben a tartalom mélysége versenyez az alak szépségével, bátran utal a romlás okára, mely abban áll, mint Assisi Szent Ferencről szóló levelében kifejti, hogy a »korszellem s az emberek a földi javak és érzéki gyönyörök hajhászásában emésztik erejüket. Lelketlen fényűzéstől elkapatva, elpazarolják sajátjukat s megkívánják másét; nagy hangon hirdetik a testvériséget, de a sok szótól elfelejtik a tetteket; mindent az önzés mozgat s a gyöngékről és nyomorultakról gondoskodó, rejtőző szeretet napról-napra ritkábbá vá-

77 PN, 1908. május 19. 13.

78 AU, 1908. május 19. 9.; BH, 1908. május 19. 8.

79 BH, 1906. november 4. 7.

80 *M. Szebeni Géza*: Giesswein Sándor keresztényszocializmusa. Budapest, 2016. 61.; *Kern Tamás*: Giesswein Sándor társadalompolitikai tevékenysége. Köz-politika (2002) 2: 35–50.; *Egresi Katalin*: Szociálpolitika Magyarországon 1919–1939. Nézetek, programok és törvények. Budapest, 2008. 24–26.

81 BH, 1906. november 13. 11.

82 BH (1907) február 20. 10.

83 A központi papnevelde nagyjelentőségű önképzőkörének 1830–1874 közötti történetére: *Séda Ernő*: A központi növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolájának története. Budapest, 1874.

84 Rel, 1895. I. 48: 424.

85 PH, 1896. február 17. 3.; Rel, 1896. I. 15: 126.

86 BH, 1899. február 15. 6.; BN, 1899. február 16. 4.; PN, 1899. február 16. 6.

lik». ⁸⁷ 1903. február–március folyamán több helyen is fényes ünnepséggel emlékeztek meg XIII. Leó pápává koronázásának negyedszázados évfordulójáról. A Szent Imre Kör 1903. március 3-án a Budapesti Katolikus Kör dísztermében tartott Leó-ünnepet. Az ünnepség záróbeszédét Glattfelder Gyula mondta. ⁸⁸

A Katolikus Körok Országos Szövetségének kezdeményezésére 1903 augusztusában került sor a második keresztényszociális kurzusra a szociális tevékenység irányítására hivatott mintegy hatszáz vezető számára. A rendezvényen – más, a keresztényszociális programokra nyitott egyházi személyek mellett – Glattfelder Gyula is részt vett. ⁸⁹

1907-ben Glattfelder Gyula lángoló cikkben hívta fel az olvasók figyelmét a katolikus társadalmi kötelességekre: „Nem elég, ha a katolikus ember szereti az egyházat s a templomot, ha járul a szentségekhez – bár az egyéni boldogulásnak ez a kezdete és föltétele –, kell, hogy kialakuljon bennünk az a gondolat és meggyőződés érelődjék, hogy az emberiség számára a mai szellemi, gazdasági, társadalmi és politikai nagy megrázkódtatások között csak a katolikus szellem ereje biztosíthatja a végső siker alanyi és tárgyi biztosítékait. Meggyőződés kell válni minden katolikus emberben, hogy a társadalmi forradalmat csak katolikus alapon lehet leszerelni. Hinni kell, hogy a szellemi anarchiából a katolikus elv fog kivezetni. Hirdetni kell, hogy a katolikus erkölcsi felfogás a legbiztosabb támasza a rendnek és fegyelemnek a mai zűrzavaros, forradalom szellem közepette.” ⁹⁰

1909. február 21-én került sor az Országos Katolikus Szövetség tanácstermében a katolikus egyetemi ifjak társadalmi tanfolyamának 3. estélyére, amelyen Mihályfi Ákos egyetemi tanár folytatta a szociológia alapelméletének ismertetését, Szentiványi Károly pedig a nagy- és kisipar között keletkezett ellentéteket mutatta be. ⁹¹ A negyedik előadáson február 24-én Nagy Emil országgyűlési képviselő a mezőgazdasági kérdéstről, Glattfelder Gyula az ifjúság hitvédelmi kötelességeiről beszélt. ⁹² A tanfolyam zárásaként március 6-án Majláth József gróf és Concha Győző professzor tartottak előadást. „Glattfelder Gyula dr. lelkes zárószavaiban azt a reményét fejezte ki, hogy bővültek a hallgatók ismeretei, és hogy intelligenciánk gondolkodásmódjába beviszik a nemes szociális érzést.” ⁹³

PÁPAI KÁPLÁNI KINEVEZÉS ÉS EGYETEMI KATEDRA

Vaszary Kolos esztergomi érsek előterjesztésére X. Pius pápa 1906 augusztusában Glattfelder Gyulát pápai káplánná nevezte ki. ⁹⁴ Ahogy a korabeli cikkek fogalmaznak: „Főleg a budapesti Szent Imre-egyesület konviktusának megalapításával szolgált rá erre a kitüntetésre.” ⁹⁵

Az 1908/09. tanévben Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter a budapesti egyetem hittudományi karának kérésére felvette a hitszónoklati rendkívüli tan-

⁸⁷ Glattfelder Gyula: XIII. Leó s a pápaság világtörténelmi hivatása. Budapest, 1900. 13–14. Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár IV. 4. b. Lotz Antal gyűjtése Glattfelder Gyula beszédeiről, 2. doboz.

⁸⁸ Alk, 1903. február 27. 8.; Alk, 1903. március 3. 5.; BH, 1903. március 4. 5.; Rel, 1903. I. 18: 143.

⁸⁹ Alk, 1903. augusztus 18. 3–4.

⁹⁰ Rel, 1907. 9: 135.

⁹¹ AU, 1909. február 23. 16.; BH, 1909. február 21. 10.

⁹² BH, 1909. február 25. 14.

⁹³ BH, 1909. március 10. 18.

⁹⁴ Esztergom, 1906. augusztus 19. 6.

⁹⁵ BH, 1906. augusztus 27. 6.

szék kiadásait az egyetemi költségvetésbe.⁹⁶ Így lehetőség nyílt az új tanszék első professzorának kiválasztására. A kar Breznay Béla és Mihályfi Ákos javaslatára az akkor 34 éves Glattfelder Gyulát hívta meg.⁹⁷ A király 1909. február 8-án kelt elhatározásával Glattfelder Gyulát a budapesti tudományegyetemen felállított hitszónoklati tanszékre nyilvános rendkívüli tanárrá nevezte ki.⁹⁸ A tanári címhez egyetemi templomi hitszónoki kinevezés is járt, ezzel az egyetemi hitszónoki állást negyven esztendei szüneteltetést követően töltötték be ismét, s 1909 szeptemberétől újraindult az egyetemi templomban a rendszeres ifjúsági misék sora.⁹⁹

PÜSPÖKI KINEVEZÉS

1911. március 18-án Glattfelder Gyulát csanádi püspökké nevezték ki. Ezért másnap a pesti és budai Szent Imre Kollégiumok ifjúsága köszöntötte a megiszteltetés alkalmából.¹⁰⁰ A püspökszentelést május 14-én a budapesti egyetemi templomban Csernoch János érsek, Hosszu Vazul lugosi görögkatolikus püspök és Prohászka Ottokár végezték.¹⁰¹ Hat nappal később búcsúünnepséget rendeztek az egyetemisták igazgatójuk számára a kollégium dísztermében.¹⁰² Június 6-án a Szent Imre Kollégiumokat fenntartó Katolikus Főiskolai Internátus Egyesület tartott közgyűlést, amelyen Glattfelder Gyula helyett Hanauer István papnevelő intézeti igazgatót választották meg igazgatónak.¹⁰³

Glattfelder Gyula 1897 és 1911 között a kultúrharc, a katolikus egyetem alapításáért folytatott küzdelmek és az egyetemi keresztmozgalom nagyon kiélezett, átpolitizált időszakában¹⁰⁴ fejtett ki páratlanul gazdag, előremutató alkotó munkásságot. Nem a politikai szóváltásokban vett részt, hanem ifjúsági egyesületet szervezett, kollégiumokat alapított és tartott fenn, szállást, étkezést és nyugodt körülményeket biztosított diákok százai számára. 1911 után csanádi püspökként sem szakadt el az egyetemi ifjúságtól. A

96 *Hermann Egyed – Artnér Edgár*: A hittudományi kar története. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története 1.) Budapest, 1938. 481.

97 *Török József*: Glattfelder Gyula a budapesti tudományegyetem hittudományi karán. In: *Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága*. Szerk. Zombori István. Budapest–Szeged, 1993. 35.

98 Budapesti Közlöny, 1909. február 23. 1.; BH, 1909. február 24. 10.

99 Rel, 1909. 192.

100 BH, 1911. március 21. 9–10.

101 BH, 1911. május 16. 4–5.; Délmagyarország, 1911. május 16. 3. A püspökszentelés teljes szövegkönyve magyar és latin nyelven: Püspökszentelés. dr. Glattfelder Gyula csanádi püspökké szenteltetett Budapesten az egyetemi templomban 1911. május 14-én. Budapest, [é. n.]

102 BH, 1911. május 21. 10.

103 Budapesti Hírlap, 1911. június 7. 11.

104 *Szögi László*: Katolikus egyetemalapítási törekvések Magyarországon. In: *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 13.) Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 1991. 19–27.; *Csibi Norbert*: Az első világháború előtti katolikus nagygyűlések és a katolikus egyetem ügye Magyarországon. *Per Aspera ad Astra* (2015) 1: 44–75.; *Gianone András – Klestenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Budapest, 2017. 179–183.; *Szögi László*: A 19–20. század fordulóján alakult felekezeti jellegű egyetemi egyesületek. In: <http://egyetemtortenet.elte.hu/erdekesssegek/szogi-budapest>; *Ligeti Dávid*: Kereszt az egyetemen. Az 1900/1901. évi keresztmozgalom története. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás 1. VERITAS Történetkutató Intézet és a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2017. december 4-én, a budapesti Eötvös Collegiumban rendezett konferenciájának előadásai*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2018. 29.

kör Szent Imre herceg ünnepén végzett tagavatását továbbra is ő vezette, ő vette fel a közösségbe az új növendékeket, de gyóntatás, lelki beszélgetés céljából is gyakorta felkereste a diákokat. Miután a román hatóságok 1919. május 12-én katonai erőszak alkalmazásával elvették a kolozsvári egyetem épületeit, a kiutasított professzorok és hallgatók 1921-től Szegeden folytatták munkájukat. A román hatóságok által 1923-ban kiutasított Glattfelder Gyula szintén Szegeden folytatta tevékenységét.¹⁰⁵ Így a Tisza-parti városban új körülmények között hasznosította az 1899–1911 közötti fővárosi tapasztalatait, s bontakoztatta ki diákjóléti és -pasztorációs munkásságát.

RÖVIDÍTVE IDÉZETT ÚJSÁGOK JEGYZÉKE ÉS INTERNETES ELÉRHETŐSÉGE

Alk	Alkotmány https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Alkotmany/
AU	Az Ujság https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Ujsag/
BH	Budapesti Hírlap https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BudapestiHirlap/ Budapesti Közlöny https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BudapestiKozlony/
BN	Budapesti Napló https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BudapestiNaplo/ Délmagyarország https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_szegeditudomanyegyetemkonyvtar_delmagyarorszag/ Ellenzék (Kolozsvár) Esztergom https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_esztergom_esztergom/ Esztergom és Vidéke https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_esztergom_esztergom_es_videke/
HSz	Heti Szemle https://library.hungaricana.hu/hu/collection/helyi_lapok_szabolcsszatmarbereg_hetiszemle/
MP	Magyar Polgár (Kolozsvár)
PH	Pesti Hírlap https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/PestiHirlap/
PN	Pesti Napló https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/PestiNaplo/
Rel	Religio https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Religio/ Ujsag (Kolozsvár)

¹⁰⁵ *Béteky József*: SajtóviSSzhangok Glattfelder Gyula temesvári püspök működésének utolsó éveiből. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (1996) 3–4: 137–153.

KATOLIKUS ÉS PROTESTÁNS SAJTÓTÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON: HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBSÉGEK, 1890–1918*

A 19. század végén a magyar katolikus egyház kiemelt jelentőséget tulajdonított a sajtónak, hiszen felismerte, hogy a modernizációs folyamatok eredményeként a társadalom és az egyház viszonyában felértékelődött a kommunikáció kérdése.¹ A változásokhoz való alkalmazkodás, a felemelkedő tömegsajtó jelentette kihívások következtében kibontakozott a sajtómozgalom, amely fontos szerepet játszott a következő évtizedek egyházi életében.² Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, a katolikus sajtómozgalom milyen hatással volt a hazai protestáns nyilvánosságra.

A kezdő dátumot az egyházpolitikai küzdelem megindulása adja, amely mindkét közösség számára fontos tapasztalatokat szolgáltatott a sajtó jelentőségéről. A közéletet szélsőségesen megosztó viták háttérben a politikai katolicizmus hívei a protestáns felekezeteket sejtették, amelyeket a nemzeti egység felekezeti érdekeket követő megbontásával vádoltak. Felfogásuk szerint a magyar politikát a békés kiegyenlítésre törekvő katolikus és az örök lázadó protestáns politikusok állandó ellenségeskedése határozta meg.³ A protestánsok ezzel szöges ellentétben a szabadság, a nemzet és a haladás letéteményeseiként igyekeztek meghatározni önmagukat, a katolicizmust pedig, a liberális nézőpontnak megfelelően, a nemzeti fejlődés szempontjából hátráltató tényezőnek tekintették.⁴ Sokan vélték úgy körükben, hogy az egyházpolitikai konfliktus mögött – Antal Gábor dunántúli református püspök szavai szerint – „a katolikus klérusnak és sajtójának azon törekvése” áll, „hogy magának minden módon előjogot biztosítson”.⁵ A véleményformálók tehát nagy jelentőséget tulajdonítottak a sajtónak. A *Protestáns Egyházi és Is-*

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával (azonosító: 124418) készült.

1 Kósa László: Vallások, egyházak, vallásosság. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen, 2002. (Jelenkortörténeti Műhely III.) 73.

2 Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Bp., 2013.

3 Protestáns és katolikus államférfiak szelleme a politikában. Religio 52 1. félév (1893) 229.

4 Juliane Brandt: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn. Die protestantischen Kirchen. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Hrsg. Hans-Christian Maner – Martin Schulze Wessel. Stuttgart, 2002. (Forschung zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 16.) 46.

5 Antal Gábor: A cultusminiszter rendelete az elkeresztelések ellen és a róm. kath. sajtó. Dunántúli Protestáns Lap 1890. máj. 4. 283.

kolai Lap szerint a korábbi években „az ultramontanizmus rendkívüli erőt fejtett ki a kat. sajtótevékenység és egyesületi élet felvirágoztatására”, és befolyását sikeresen kiterjesztette a nem egyházi újságírásra is, „melynek képviselői a legújabb időben egymásralicitálnak a magyar klérus s kivált a főpapság dicséretében”.⁶ Czékus László református lelkész úgy vélte, hogy „lapjaink általában mintegy sikkes dolognak tartják folyvást dicsőíteni a tőlök ún. »hazafias klérust (!)« s tömjénezní és meghajolni a római egyház fénye és hatalma előtt, amíg a protestáns, különösen pedig az evang. egyház legapróbb bajait és hecceit is mintegy kárörömmel hirdetik.”⁷ Egy protestáns lapszerkesztő szerint a polgári sajtó teljesen a katolikus álláspontot képviselte, és csupán néhány napilap mert nyíltan állást foglalni vele szemben.⁸ Egy pályatársa ezért azt kérte hittestvéreitől, hogy tanuljanak a „klerikalizmustól”, amelynek „a sajtónál mindenütt vannak bizalmi emberei”.⁹

Ez az értékelés lényegében a katolikus táborban élő felfogás pontos tükörképének felelt meg, hiszen a politikai katolicizmus képviselői meg voltak győződve arról, hogy szinte a teljes magyar sajtó – engedve a kormányzati korrupciónak – a liberálisok és a velük szövetszett protestánsok álláspontját támogatja.¹⁰ A különös kettősség magyarázata, hogy az egyházpolitikai küzdelem felfokozott légkörében a különféle ideológiai táborok az „ostromlott vár”-mentalitás, az elnyomás és üldözöttség tudatának kialakításával igyekeztek megteremteni a csoporttudatot saját híveik körében.¹¹

A kölcsönös ellenséggép működését – és a sajtó ebben betöltött szerepét – jól mutatja egy 1900-as példa is. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* ekkor a katolikus függetlenségi Ugron Gábor nyilatkozatát idézte, miszerint: „Minálunk, katolikusoknál nincs semmi szervezet. Szanaszét vagyunk szórva. A katolikus ember magára van hagyatva.” A protestáns kommentár viszont azt bizonygatta, hogy a valóságban „Az elszigetelt és néma r. katolikusoknak szépszámu napi-hetilapjaik és folyóirataik vannak; Szent István és egyéb hasonló társulataik csak úgy ontják tízezerszámu a különféle vallásos, egyházi jellegű könyveket és röpiratokat; a protestáns egyházi sajtó pedig még mindig a létért való küzdelmet folytatja; Magyar Prot. Irodalmi Társaságunk szintén messze van még a pártolás és tevékenység kívánatos és szükséges fokától; protestáns napilap – ez az álmok országába tartozik, s íme mégis: a róm. katolikusok vannak szétszórva, magukra hagyatva, elszigetelve, némaságra kárhoztatva!”¹²

A katolikus sajtómozgalom egyik legfontosabb alapvetése az a gondolat volt, miszerint a frissen felemelkedő, üzleti alapon működő tömegsajtó az ateizmus terjesztésének fő eszköze. XIII. Leó pápa 1879-es üzenete szerint az egyház ellenfeleinek lapjai észrevétlenül és fokozatosan elidegenítik a híveket a vallástól, ezért a laicizálódás joggal tulajdonítható a sajtó hatásának.¹³ Ez a kultúrkritikai alapokon álló megközelítés alig volt befolyással a protestánsokra, akik a sajtóban inkább szövetségest láttak. A *Dunán-*

6 Sz. F. A féket vesztett ultramontanizmus. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1890. aug. 31. 1099.

7 Czékus László: *Catholicae res*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1890. nov. 30. 1635.

8 Sz. F.: Feladataink az új esztendőben. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1893. jan. 5. 1.

9 Szerkesztői megjegyzés a következő cikkhez: *Szendy Lajos*: Napi sajtónk és a protestáns ügyek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1891. nov. 1. 1429.

10 Klestenitz: A katolikus sajtómozgalom, 42–43.

11 Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza. Bp., 1998. 27.

12 *Veridicus*: Hol az igazság? Rövid reflexió Ugron Gábor beszédére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1900. febr. 25. 114.

13 Szentséges atyáknak XIII. Leó pápának beszédei és levelei. Ford. Prohászka Ottokár. Bp., 1891. 51.

túli *Protestáns Lap* például 1890-ben közölte Matthew Simpson amerikai metodista püspök előadás-sorozatát, amely leszögezte ugyan, hogy a sajtó egy része tagadja a szószék közvéleményformáló jelentőségét, ám úgy ítélte meg, hogy ez a két tényező nem jelent versenytársat egymás számára.¹⁴ A modern sajtó történetileg a keresztény műveltség eredménye – figyelmeztetett –, ezért az a feladata, hogy támogassa az egyház társadalomnemesítő törekvéseit.¹⁵ A magyar protestánsok többsége a liberalizmust szintén a protestantizmus szövetségeseként kezelte. Bartha Béla sárospataki teológiai tanár például 1895-ben *Őrálló* címmel „szabadelvű, demokratikus” politikai lapot indított azzal a céllal, hogy megvédje „a protestantizmust a klerikális hatalomvágy túlkapasai ellen, mert a protestáns szellem szülte a modern felvilágosultságot és demokratikus, szabadelvű társadalmat s annak ma is egyik leghatalmasab támaszát képezi. [...] A pápa maga mondja, hogy a betű ellen betűt kell állítani. Tanuljunk tőle. Az elhatalmasodott ultramontán sajtó ellen hatalmas szabadelvű sajtót kell állítanunk.”¹⁶

A kivételek között említhető Czinke István erdőbényei református lelkész 1892-es cikke, amely szerint a magyar polgári sajtó „virtust csinál abból, hogy hitetlennek látszassék”, ezért nem akad egyetlen olyan orgánus sem, amit nyugodt szívvel adhatna az érdeklődő gyülekezeti tagok kezébe. Ennek magyarázatát – a kultúrkritikai szemlélet jegyében – a sajtó „önzésében” és az üzleti szempontok elsőbbségében vélte megtalálni. Szintén üzleti megfontolásokkal vélte megmagyarázhatónak azt is, hogy – szerinte – a magyar sajtó inkább a katolicizmust támogatja, hiszen „a protestánsoknak e hazában kevesebb a lélekszáma s így előfizető is kevesebb kerül ki belőlök”.¹⁷

A protestánsok ugyanakkor – technikai értelemben – követésre méltónak tartott elemeket is felfedeztek a katolikusok sajtótörekvései között. Nagy István lelkész szerint például a magyar ember természete erősen hajlik a politizálásra, ezért a katolikusok jól tették, hogy érdekeik szolgálatára politikai napilapot hoztak létre (ez volt a *Magyar Állam*), és úgy vélte, hogy erre a protestánsoknak is szükségük van. Elképzelése szerint ez az elidegenedett egyháztagok megszólításában is nagy segítség lehet, hiszen a lap fokozatosan megismertetheti velük az egyházak teológiai tanítását is. Szintén jó példának találta az 1848-ban alapított Szent István Társulat tevékenységét, amely számos apologetikus és polemikus röpirat segítségével a társadalom alsóbb rétegeit is tájékoztatta a katolikus álláspontról. Nagy azt remélte, hogy az 1889-ben létrejött Magyar Protestáns Irodalmi Társaság képes lesz hasonló munkát végezni, mivel „Nagyon nagy szüksége volna népünknek úgy arra, hogy prot. hitét mind a történet, mind a józan ész és evangélium által igazolva lássa, mint arra, hogy az övével ellenkezőnek tévelygő s hamis voltáról meggyőzőssék. Erős prot. tudatot e nélkül nem képzelhetünk.”¹⁸

Hasonlóan fontos tényezőt jelentett a sajtó közösségi támogatásának igénye. A katolikus sajtómozgalom számára az egyházi sajtó olvasása a kezdetektől az öntudatos katolicizmus egyik fokmérőjének számított. Riesz Gáspár bánátkomlói plébános például már 1882-ben arról írt, hogy „legszentebb ügyünknek bizonyos mérvben árulóí azok, kik [...] az Úr Jézusnak s az ő anyaszentegyházának örök megtörhetetlen hűségét fo-

14 Fölösleges-e korunkban a szószék? (Dr. M. Simpson, amerikai methodista püspök felolvasása.) Dunántúli Protestáns Lap 1891. jan. 4. 4.

15 Fölösleges-e korunkban a szószék? (Dr. M. Simpson, amerikai methodista püspök felolvasása.) Dunántúli Protestáns Lap 1891. jan. 11. 21.

16 Előfizetési felhívás. Dunántúli Protestáns Lap 1893. okt. 22. 718–720.

17 Czinke István: A zászló II. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. máj. 26. 355–356.

18 Nagy István: Evangelizáció a sajtó útján. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. jún. 30. 435.

gadtak, s mégis előfizetéseikkel a destruktív lapokat s irodalmi termékeket pártolják”.¹⁹ A Katolikus Egyesületek Országos Szövetsége hasonló felfogás alapján szorgalmazta népkönyvtárak felállítását. A szövetség a plébánosok kötelességének tartotta a hívek olvasási szokásai fölötti felügyeletet, amit azzal indokolt, hogy az olvasmányok minden nap hatnak az emberek viselkedésére.²⁰ Hasonló megfontolásból jött létre Pozsonyban a Katolikus Sajtót Támogató Egylet, amely népfelvilágosító röpiratok kiadására törekedett. Az egyesületnek 1900-ban hatszáz tagja volt, egy év alatt hatvanezer magyar, harmincezer német és háromezer szlovák nyelvű röpiratot adott ki.²¹

A protestáns sajtó teoretikusai – elsősorban saját orgánumaik helyzetének hasonlóságai miatt – sok katolikus próbálkozást kezeltek mintaként. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* publicistája például az 1892-es választás kapcsán felvetette, az egyháztagokat rá kell bírni arra, hogy erkölcsi és anyagi támogatásban részesítsék a közösség sajtóját.²² A lap a későbbiekben azt sürgette, hogy a protestáns egyházak világi vezetőit, a felügyelőket, gondnokokat és presbitereket is vegyék rá az egyházi sajtó fokozott támogatására.²³ A pozsonyi katolikus egyesület létrejöttét a protestáns sajtó azonnal intő jelként értékelte,²⁴ Rácz Kálmán balsai református lelkész pedig arra hívta fel pályatársai figyelmét, hogy nekik is számolniuk kell a nép megnövekedett olvasási kedvével, ezért egyházi könyvtárak felállítását javasolta. Egyaránt óvott a pietisztikus és a „ledér irányú” könyvektől, ezek helyett a „népünk józan felfogásához illő, azt támogató és nevelő” kiadványok beszerzését ajánlotta.²⁵ A protestánsok saját világi vezetőik közönyét teológiai szempontok – az „egyetemes papság” gondolata – miatt különösen szomorú jelenségnek találták, és arra figyelmeztették a világi elit tagjait, hogy akkor is kötelességük az egyházi lapok támogatása és olvasása, ha azok színvonala egyelőre még alacsonyabb a kívánatosnál.²⁶

Ám a sajtópártoló törekvések szószólói még az egyháziak hozzáállásával sem voltak mindig elégedettek. Különösen sok panaszt fogalmazott meg az egyházi sajtó támogatására 1907-ben létrehozott Katolikus Sajtóegyesület, amely szerint a klerikusok egy része még a legminimálisabb támogatással is adós maradt. Előfordult, hogy a plébániákra eljuttatott mutatószámokat visszaküldték a kiadónak, a lapterjesztő önkénteseknek pedig nem adtak segítséget.²⁷ Amikor például 1909-ben az esztergomi főegyházmegyében egy szlovák nyelvű vallásos lap terjesztéséhez kértek támogatást, akkor a plébániák kétötöde mindenféle hozzájárulást megtagadott.²⁸ Protestáns oldalon szintén jelentkezett hasonló elégedetlenség: a *Dunántúli Protestáns Lap* például arra panaszkodott, hogy a református lelkészek jelentős része – nagyrészt anyagi problémákra hivatkozva – még az egyházkerület hivatalos közlönyét sem járatta.²⁹

19 A katolikus sajtó kötelességszerű pártolásáról. Felolvasta a „Katholikus elvbarátok” vándorgyűlésén Oroszában, aug. 23-án Riesz Gáspár, bánátkomlói plébános. Bp., 1882. 27.

20 Társulati Értesítő 5 (1896) 7. sz. 49.

21 A Katolikus Sajtót Támogató Egylet. Alkotmány 1901. okt. 31. 8.

22 *Wéber Samu*: Ultramontán agitációk a képviselőválasztásoknál. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1892. febr. 4. 67.

23 A római kath. egyház sajtója hazánkban. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1893. okt. 26. 687.

24 Új egylet Pozsonyban. Dunántúli Protestáns Lap 1899. okt. 15. 681.

25 *Rácz Kálmán*: A lelkész és a szocializmus. Dunántúli Protestáns Lap 1900. febr. 4. 65–66.

26 Egyházi szemle. Protestáns Szemle 7 (1896) 47–48.

27 Sápadt akciók. Egyházi Közlöny 21 (1909) 239.

28 Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 44/3156-1918. Névtelen Pro Memoria a tót sajtóról 1918. november 15.

29 *G. Szabó Mihály*: A kerületi közlönyök és a Magyar Szó. Dunántúli Protestáns Lap 1904. szept. 11. 624.

További párhuzamosságot jelent az a felvetés, hogy az egyházi sajtótermékek – elégtelen tudósítói hálózatuk bővítése érdekében – igényt tartottak arra, hogy a plébánosok/lelkészek rendszeresen tudósításokat küldjenek be településük eseményeiről. Ilyen értelmű felhívást tett például közzé a katolikus újságírókat tömörítő Országos Pázmány Egyesület 1900-ban.³⁰ Protestáns vonatkozásban a *Protestáns Sajtó* címmel meginduló könyvmatos lapot említhetjük, amely szintén igényt tartott volna a lelkészek tudósítói szolgálataira.³¹

Közös vonás az is, hogy katolikusok és protestánsok egyaránt a világnézeti ellenfelek erejének, befolyásának bemutatásával igyekeztek híveiket cselekvésre ösztönözni, ám az előbbiekné számára a „destruktív”, vagyis a liberális és baloldali sajtó, míg az utóbbiak számára a „klerikális” lapok játszották ezt a szerepet. A protestánsok úgy találták, hogy a katolikusok az ő „ősi fegyverüket”, tehát a könyvnyomtatást teljesen a saját előnyükre fordították, amit elsősorban XIII. Leó pápa érdemének tartottak. Egy méltatás szerint „a római taktika” az ő trónra lépéséig alig vetett ügyet a népre, a sajtóra, a társadalmi tevékenységre, de XIII. Leó bölcsessége ezeket az eredetileg protestáns fegyvereket nagy sikerrel alkalmazta a saját céljaira.³²

Ezt illusztrálja a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* által 1902-ben közzétett statisztika a magyar katolikus sajtóról, amely összesen hetvenöt orgánumot vett lajstromba. Ezzel szemben a protestáns sajtó csak nyolc egyházi lapot, két szakközlönyt, hét népies lapot és egy egyesületi közlönyt tudott felmutatni. Az értékelés szerint ráadásul „a mi 18 sajtóorgánunk általában véve csak tengődik az olvasóközönség hiányában; a pápista lapok pedig virágoznak, és ne gondoljuk, hogy csupán a püspökök és a mánások szubvenciói mellett. Azoknak megvan az olvasóközönsége szubvenció nélkül is, mert hatalmas, tervszerű a propaganda, amelyet érdekekben kifejtene, főként pedig kifejt a papság”.³³ A protestánsok attól is félték, hogy a katolikus lapok egy része – például a kifejezetten a szélesebb olvasórétegeket megszólító, bulvárlapként működő *Új Lap* – a protestáns olvasók rokonszenvét is elnyeri, ami később eszközt jelenthet a „lélekhalászat” számára.³⁴

A katolikusok a meglevő sajtókezdeményezések összehangolása terén szintén példaadó szerepet játszottak. 1896-ban alakították meg az írók és újságírók tömörítésére az Országos Pázmány Egyesületet, amely a hivatásos katolikus tollforgatók érdekvédelmén túl arra is vállalkozott, hogy a Védőiroda működtetésével nyomon kövesse az egyházat érő nyilvános támadásokat, és helyreigazításokat közöljön.³⁵ Ez a minta a protestáns sajtómozgalomra is hatással volt. Hamar István református teológus 1907-ben úgy vélekedett, hogy egyháza két fő ellenfele – a szocializmus és a „klerikalizmus” – egyaránt sikeresen megszervezte magát. Külön hangsúlyozta a Pázmány Egyesület szerepét, amely lehetővé teszi a katolikus újságírók megfelelő irányítását. „A sajtó és a sajtó munkásainak ilyen szervezetsége roppant segítségére szolgál a r. kat. egyháznak. Ennek tulajdonítható, hogy ennek az egyháznak minden nagyobb és kisebb érdekű eseménye, akciója nemcsak kellő mértékű, hanem általában rokonszenves méltatásban is részesül a napisajtó hasábjain, s hogy a r. kat. egyház ilyen néven is képes még mindig úgy szerepelni, mintha a magyar államnak hivatalos, uralkodó egyháza volna” – írta. Hamar ezt

30 Kirschanek Ödön: A katolikus sajtó és papság. Országos Pázmány Egyesület 1 (1900) 1. sz. 25.

31 Protestáns Sajtó. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1895. aug. 22. 543.

32 V. F.: Régi és új pápa. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1903. aug. 9. 500.

33 Két statisztika. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1902. nov. 16. 748.

34 G. Szabó Mihály: A kerületi közlönyök... 624.

35 Klestenitz: A katolikus sajtómozgalom..., 66–68.

az erősen idealizált helyzetet ezután szembeállította a protestáns sajtó viszonyaival, és úgy vélte, hogy a hatékonyság növelése érdekében szükség lenne egy Protestáns Sajtószövetség létrehozására, amihez a hivatalos egyházi vezetőség erkölcsi és anyagi segítségét is feltétlenül kívánatosnak tartotta.³⁶

A tömörülés gondolata végül el is vezetett egy gyakorlati kezdeményezéshez, és 1907-ben az *Evangelikus Őrálló* szerkesztősége felhívást intézett az összes protestáns lapszerkesztőhöz és a napilapok protestáns rovatvezetőihez, hogy a hajdúböszörményi Bocskai-ünnepélyek alkalmával jöjjenek össze egy értekezletre.³⁷ A szervezők a protestantizmus elleni nyilvános támadások visszaverését, valamint az egyházi érdekek, az evangéliumi hit és a lelkiismereti szabadság védelmezését tartották feladatuknak, és ebből a célból a tervezett szövetség keretében ők is szükségesnek ítélték egy védőiroda fenntartását, amelynek fő feladatát a politikai napisajtó, illetve a protestáns folyóiratok informálásában, továbbá „a fontos kérdésekben az egyöntetű tájékozódás lehetővé tételében” látták.³⁸ Az előkészítő bizottság csatlakozási felhívása azonban nem volt képes nagyobb visszhangot kiváltani a protestáns lapkészítők körében, így a próbálkozás eredménytelen maradt.³⁹

Ez a kezdeményezők számára azért is számított különösen szomorúnak, mivel néhány hónappal később, 1907 novemberében, az azévi katolikus nagygyűlés döntése nyomán Prohászka Ottokár vezetésével létrejött a Katolikus Sajtóegyesület, amely a katolikus sajtó anyagi támogatásának megszervezésére vállalkozott.⁴⁰ Egy protestáns publicista megállapítása szerint „Ám a túlsó oldalon nagyon is méltányolták a hajdúböszörményi értekezletet és annak szándékát. A pécsi róm. kat. nagygyűlés programjára már odakerült a sajtóegyesület ügye, s pár hónap alatt a dolog valóra is vált, nagyobb, hatalmasabb méretekben, mint ahogy mi a magunk tömörülését még csak képzelni is mertük volna!”⁴¹

A Katolikus Sajtóegyesület alapvetően arra helyezett hangsúlyt, hogy a teljes hívó társadalmat megszólítsa, hiszen vezetői abban bíztak, hogy ha minden egyháztag legalább pár fillérrel hozzájárul az ügyhöz, akkor megteremthető lesz a versenyképes katolikus sajtó.⁴² Ezért bevezette az úgynevezett sajtóvasárnapok módszerét, amelynek segítségével évente egy alkalommal a templomokban gyűjtöttek a sajtó segélyezésére. Ez ugyanakkor arra is kiváló alkalmat nyújtott, hogy a plébánosok propagandát folytathassanak az egyházi sajtó termékei érdekében. 1910-re a módszert az ország valamennyi egyházmegyéjében bevezették.⁴³

A szervezet megítélése kapcsán egy protestáns publicista fontos szempontnak találta, hogy az egyesület a teljes püspöki kar támogatásával működhet, valamint hogy a klérus és a világi hívek egy része is lelkesen pártolta annak célkitűzéseit – míg a protestáns sajtó még csak nem is álmodhatott hasonlóról. Ennek okát abban látta, hogy a protestáns társadalom még nem jutott el a sajtó valódi jelentőségének felismeréséig. Ezután Prohászka Ottokár szavaira hivatkozott, miszerint „életünk vezetőeszméivel szembe kell szállanunk, vagy pedig a fegyvereket le kell előttük raknunk. Nincsen más alternatíva.”

36 *Hamar István*: Szervezzük a prot. sajtót. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. jún. 30. 401–402.

37 Szervezkedés a klerikalizmus ellen. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. máj. 26. 331.

38 *Gy. Gy.*: Protestáns Sajtószövetség. Dunántúli Protestáns Lap 1907. júl. 7. 474–475.

39 *Hamar István*: A róm. kath. sajtóegyesület. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1907. nov. 10. 706.

40 *Gianone András – Klestenitz Tibor*: Katolikus nagygyűlések Magyarországon. Bp., 2017. 187.

41 *Hamar*: A róm. kath.... 706.

42 *Egy egri pap*: A kath. sajtóügy kérdéséhez. Eger 33 (1910) 6. sz. 1.

43 *Klestenitz*: A katolikus sajtómozgalom..., 82–83.

Protestáns szempontból vitatta ugyan az első megállapítást, ám abban teljesen igazat adott Prohászkanak, hogy „az élettől elzárkóznunk nem szabad, sőt az a kötelességünk, hogy annak harcaiban mi is részt vegyünk s annak eredményét a Krisztus anyaszentegyházának s benne az emberiségnek javára fordítani törekedjünk”.⁴⁴

A Katolikus Sajtóegyesület retorikája szintén hatott a protestánsokra. Antal Gábor dunántúli református püspök például 1910-ben azt sürgette, hogy „minden gyülekezetben minden egyháztag hozza meg, ha fillérekben is, a maga áldozatát a népies vallásos iratok elterjesztése és kelendőse érdekében”.⁴⁵ A rendszeres propagandamunka jelentőségét is sokan felismerték: 1913-ban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzője javasolta a sajtóvasárnapok módszerének átvételét, „főleg azért, hogy szerezzünk a mi sajtónk termékei számára az olvasók ezreit, mert nem elég csak kiadni és árulni nyomtatványainkat (ez is fontos!), hanem fel kell kelteni az éhséget a jó eledel után. [...] Ezt jelenti és feltételezi a sajtóvasárnap, a melyen aztán lehet kérni egy-két fillért a gazdagoktól a szegények szellemi tápláléka javára!”⁴⁶

Az 1910-es évek elején a katolicizmus, illetve a baloldal irányából érkező kihívások mind erőteljesebben tudatosodtak a hazai protestantizmusban. Ennek egyik hatásaként – elsősorban a történelmi kálvinizmus irányzatán belül – kezdett megerősödni a sajtóval szembeni kultúrkritikai érvelés, amely, mint láthattuk, a katolicizmuson belül már jóval korábban meghatározóvá vált. Sebestyén Jenő református teológus például 1911-ben kijelentette: „a magyar sajtó egy részének hangja az, melyben mai társadalmunk romlottságának egyik fő okát kell keresnünk. [...] A sajtószabadságból sajtószabadosságot csinált s utat nyitott a legrombolóbb, legképtelenebb eszméknek. A modern morál legveszedelmesebb elveinek propagálása folyik a magyar sajtó hasábjain.”⁴⁷

A protestánsok továbbra is aggodalommal tekintettek a katolikusok tevékenységére, és különösen a jezsuiták törekvéseit tartották veszélyesnek az értelmiség megszólítására, például a Bangha Béla által irányított *Magyar Kultúra* című folyóirat megjelenését, amelyet egyrészt üdvözöltek ugyan a teljes kereszténység érdekében végzett „kulturális és világnézeti propagandája” miatt, ám a protestantizmus komoly ellenfélnek tartották.⁴⁸ Úgy látták, hogy a katolikus offenzívával a protestáns értelmiség egy része is rokon-szenvez, a „magyar jezsuiták újságja az intelligenciának olyan rétegeit is megmozgatja, amelyek ránk nézve megközelíthetetleneknek bizonyultak”, míg az alsóbb rétegekre az *Új Lap* hat komoly vonzerővel.⁴⁹

A kihívások tudatosulásának eredményeként a protestáns nyilvánosságban ismét komoly súlyt kapott a korszakban végig napirenden lévő téma, a saját politikai napilap indításának kérdése.⁵⁰ 1916 végén erről Gesztelyi Nagy László jogász fejtette ki nézeteit, úgy vélt, hogy a katolikus sajtó, illetve a radikális-szabadgondolkodó propaganda erősödése minden korábbinál aktuálisabbá teszi az ügyet. Hangsúlyozta, hogy a jövőendő protestáns napilap nem lehet „a felekezeti torzskaldós gyúpontja és gyűlhelye, ne

44 *HL*: A róm. kath. és a protestáns sajtó. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1910. máj. 22. 323.

45 Felekezetközi viszonyok. (Részlet Antal Gábor püspök úr jelentéséből.) *Dunántúli Protestáns Lap* 1909. okt. 10. 700.

46 A Magyar Prot. Irodalmi Társaság. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1913. ápr. 27. 268.

47 *Sebestyén Jenő*: Modern morál és protestantizmus. *Protestáns Szemle* 22 (1911) 228.

48 *Magyar Kultúra*. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1913. márc. 9. 155.

49 *Veridicus*: Protestáns intelligenciánk visszahódítása. *Dunántúli Protestáns Lap* 1916. aug. 6. 252.

50 Erről részletesen lásd *Klestenitz Tibor*: A protestáns napilap kérdése Magyarországon, 1890–1918. *Egyháztörténeti Szemle* (megjelenés alatt).

legyen az az egyházak, vallások, egyházak és világiak közötti béke megrontója”. Gyakorlati szempontból döntőnek ítélte a vállalkozás anyagi megalapozását, ezért a részvénytársasági forma választását, és alacsony névértékű, húsz-ötven, esetleg százkoronás részvények kibocsátását javasolta. A kisbefektetők bevonását azért is előnyösnek tartotta, mert így biztosítottnak látta, hogy a lap a széles társadalmi rétegek igényeit is ki fogja elégíteni: „legtöbb ilyen irányú lapnak az a hibája, hogy a rossz szerkesztés miatt a nép nem olvashatja. [...] Emiatt nem népszerű a katolikusok *Alkotmánya*, melyet mintha a nép kizárásával, egyenesen a papoknak szerkesztenének” – írta. Politikai téren mérsékletet és az „arany középút” eltalálását sürgette, és *Az Est* példájára hívta fel a figyelmet, amely szerinte „nem folytat semmiféle pártpolitikát, mégis a legelterjedtebb napilapunk, mit ügyes, jól szervezett szerkesztésének köszönhet. Megmondja mindenről és mindenkiről az igazat, a való tényt; a további kommentárokat az olvasóra bízta.”⁵¹

A terv néhány pontja feltűnő hasonlóságot mutat Bangha Béla később született emlékiratával, amelyet a jezsuita sajtóapostol 1917 nyarán nyújtott be a hercegprímásnak a katolikus napisajtó reformjára. Ő szintén arra hivatkozott, hogy a katolicizmust egyenrangúvá kell tenni világnézeti ellenfeleivel, és kiemelte, hogy az új lapoknak feltétlenül jó viszonyra kell törekedniük a protestánsokkal. Emellett úgy vélte, hogy „csakis független, főleg a gyors és jó hírszolgálatra alapozott *Az Est* módjára minden tekintetben, de főleg politikai téren megköthetetlen, tehát lényegében információs jellegű lapokkal közelíthetjük meg a közönséget.”⁵² Az is párhuzamosságot jelent, hogy a Bangha által tervezett Központi Sajtóvállalatot – az eredeti elképzelésekkel ellentétben – alacsony névértékű, huszonöt koronás részvényekkel alapították meg.⁵³ A két terv közül egyértelműen Bangháé volt a sikeresebb, hiszen ő 1918-ban sikeresen létrehozta vállalatát, míg a protestáns oldalon csak a Református Sajtóegyesület megalapítását sikerült keresztülvinni, az ennek programjában szereplő napilapindítást nem.⁵⁴

Összefoglalásként megállapíthatjuk tehát, hogy a katolikus és a protestáns sajtókoncepció között a korszakban alapvető ellentmondást jelentett az elvi kiindulópont: az előbbi erős kultúrkritikai élel szemlélte a tömegsajtó felemelkedését, míg az utóbbi a liberális ethosznak megfelelően többnyire inkább a szövetségést látta a sajtóban. A katolikusok elsősorban a „destruktív” és a liberális sajtóban, míg a protestánsok a „klerikális” lapokban vélték megtalálni fő ellenfelüket, bár a korszak legvégére néhány képviselőjük eljutott a felekezeti polémiaik kiküszöbölésének eszméjéig. A két tábor tagjai – a hasonló adottságok következtében – sok részletkérdésben azonos gyakorlatot próbáltak érvényesíteni: például igyekeztek saját egyházuk tagjait a külső „fenyegetettség” érzetének felkeltésével sajtópártolásra buzdítani; felvetették az olvasási szokások ellenőrzésének vagy befolyásolásának gondolatát; továbbá a sajtó munkatársainak tömörítésére, illetve a sajtópártolás intézményes megszervezésére törekedtek. Ezek megvalósításában általában a központosítottabban működő katolikus sajtómozgalom mutatkozott sikeresebbnek, amelyet a protestáns táborban ezért gyakran tartottak követendő mintának.

51 *Gesztehy Nagy László*: A protestáns napilap kérdéséhez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1916. nov. 12. 542–543.

52 EPL Cat. 44/ 3078-1920. Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében 1917. július 1.

53 *Nyisztor Zoltán*: Bangha Béla élete és műve. Bp., 1941. 248–249.

54 Az 1918-as fejleményekről és a Református Sajtóegyesület terveiről lásd Klestenitz Tibor: *Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység” az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában*. *Kommentár* (2010) 5. sz. 53–64.

EGY ELFELEDETT EGYHÁZPOLITIKUS

Persián Ádám, a katolikus ügyek kormánybiztosa (1918–1919)

Az első magyar köztársaság négy és fél hónapja a magyar történelem egyik legválságosabb időszaka, amely a Magyar Katolikus Egyház életében is súlyos krízisek sorozatát eredményezte. A több száz éves államkeretek szétesése mellett az egyháznak egy olyan új kihívással is szembe kellett néznie, amelyre korábbi kilencszáz éves története során nem volt példa: ekkor kerültek először hatalomra nyíltan egyházellenes politikai erők.¹ Azonban valójában sem a Károlyi-, sem a Berinkey-kormány² nem rendelkezett önálló egyházpolitikai elképzelésekkel, figyelmüket elsősorban a bel- és külpolitikai kérdések kötötték le. Így a katolikus egyházpolitikát alapvetően nem a minisztertanács vagy a választási miniszterek – Lovászy Márton, majd Vass János – tartották a kezükben, hanem Persián Ádám, az egyházi ügyek 1918. november 1-én kinevezett kormánybiztosa, aki szinte teljesen szabad kezet kapva, a kormánytól majdhogynem függetlenül saját egyéni elképzelései szerint intézte az ügyeket, s így a korabeli egyházpolitika kulcsfigurájává vált.³

A SZÉPREMÉNYŰ IFJÚ PUBLICISTA

Persián Ádám 1887. december 12-én született Budapesten Lochmann Ádám Elek néven. Édesapja Lochmann József cipésmester volt. Édesanyja, Krisztinek Anna hamarosan elvált apjától, és egy év múlva, 1891-ben férjhez ment Persián Iván ítélőtáblai irodaigazgatóhoz, aki örökbe fogadta és nevére vette a négyéves Ádámot és két évvel

-
- 1 Károlyi Mihály kormánya a Magyarországi Szociáldemokrata, az Országos Polgári Radikális és a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt koalíciójából jött létre. A két előbbi párt programja már megalakulása óta számos, az egyház jogait korlátozni akaró antiklerikális követelést tartalmazott – elsősorban az egyház és állam szétválasztását, a szekularizációt, az iskolák államosítását és az iskolai hitoktatás eltörlését –, és úgy tűnt, végre itt a lehetőség, hogy hozzálassanak korábbi terveik megvalósításához. A helyzetet súlyosbította, hogy a forradalmi közhangulatban az alsópapság is tömegesen követelni kezdte az egyház belső életének radikális megváltoztatását. Mindemellett 1918 novemberétől cseh, román és szerb megszállás alá került az ország északi, keleti és déli területe, amely alapjaiban veszélyeztette a helyi magyar egyházi érdekeket.
 - 2 Károlyi Mihály kormánya 1918. október 31. – 1919. január 19. között állt az ország élén. Károlyit január 11-én ideiglenes köztársasági elnöknek választották, így ettől fogva az ügyeket Berinkey Dénes igazságügyi miniszter vezette megbízott miniszterelnökként. 1919. január 19-én hivatalosan is Berinkey alakított kormányt, amely 1919. március 21-ig működött.
 - 3 Protestáns részről Kovács J. István töltötte be ezt a hivatalt, aki azonban kisebb agilitással és ennek megfelelően jóval több türelemmel és az egyházi vezetés iránti toleranciával intézte a protestáns egyházak ügyeit.

fiatalabb hűgát, Erzsébet Irént.⁴ A család még valószínűleg ugyanebben az évben Pécsre költözött, ahová Persián Ivánt áthelyezték 1895-ös nyugdíjazásáig.⁵ Feltehetően ezután visszaköltöztek a fővárosba.

Persián Ádámban fiatalon elhivatottság ébredt a szerzetesi élet iránt és jelentkezett a ferences rendbe, ahol mindössze 16 évesen, 1903-ban beöltözött. Novíciusi ideje alatt Németországban folytatott teológiai és bölcsészeti tanulmányokat, ez utóbbit abszolutóriummal le is zárta.⁶ Azonban 1907-ben, még fogadalomtétel előtt, kilépett a rendből és 1911-ben házasságot kötött a szentendrei Kuhn Rozáliával.⁷

Persián a világi életben az újságírói pályára lépett, és a legjelentősebb katolikus napilapnál, az *Alkotmány*nál helyezkedett el. Hamar kitűnt nem mindennapi újságírói talentuma, ahogy egy korabeli lap megfogalmazta: „az *Alkotmány* jeles tollú munkatársa, akinek éles szemű, valóságos detektív felderítései, színes riportjai előkelő helyet biztosítanak a hírlapirodalomban.”⁸ Ennek köszönhetően újságírói karrierje meredeken ívelt felfelé: a lap országgyűlési tudósítója, vezércikkírója, majd a politikai rovat vezetője lett.⁹ Az 1910-es évek elejére már országos elismertségre tett szert íásaival.¹⁰

De az ambíciózus fiatal publicista az *Alkotmány* mellett más munkákat is vállalt: a *Katolikus Tudósító* felelős szerkesztője lett,¹¹ illetve a meginduló vidéki katolikus sajtó szervezésében is részt vett: 1911-ben az ő szerkesztőségével indult meg Pécsen az egyik legjelentősebb vidéki katolikus napilap, a *Dunántúl*, amelyben feltehetően apja korábbi pécsi kapcsolatai játszhattak szerepet. Azonban két hónap múlva lemondott ezen állásáról és visszatért a fővárosba az *Alkotmány*hoz, mivel „visszakíváncozott budapesti újságírói miliójébe”.¹²

Persián jól beszélt törökül, ezért 1912–1913-ban az első Balkán-háborúban haditudósítóként tájékoztatta a magyar közönséget a déli állapotokról. Itteni „élményeiről” könyvet is írt *Hat óra hosszat pusztatűzben – Egy haditudósító kalandja* címen.¹³

4 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) VII.151. 1891-0398.

5 Magyarország tiszti cím- és névtára 1892. Bp., 1892. 464.; Budapesti Hírlap 1891. febr. 1. melléklete; Igazságügyi Közlöny 1895. nov. 20. 347.; Antal Tamás: Törvénykezési reformok Magyarországon 1890–1900. Ítéletablák, bírói jogviszony, esküdszék. Szeged, 2006. (Dél-Alföldi évszázadok 23.) 107.

6 Schematismus Almae Provinciae S. Joannis a Capistrano Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci in Hungaria ad annum Christi MCMIV. Bp., 1904. 56.; Schematismus Almae Provinciae S. Joannis a Capistrano Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci in Hungaria ad annum Christi MCMVI. Bp., 1905. 71.; BFL VII.102.a - fogoly - 1921 - 3975; Révai Nagy Lexikona 15. köt. Bp., 1922. 354.

7 Révai Nagy Lexikona 15. köt. Bp., 1922. 354.; Pethő Németh Erika – G. Sin Edit: Írók, költők Szentendrén. Szentendre, 1990. 156.; Tolnamegyei Közlöny 1911. jan. 29. 3.; BFL VII.102.a - fogoly-1921-3975.

8 Heti Szemle 1912. jún. 5. 2.

9 Magyar Életrajzi Lexikon 2. köt. Bp., 1969. 394.

10 Heti Szemle 1912. jún. 5. 2.; Esztergom és Vidéke 1914. szept. 27. 6.; A szakmai körök is méltányolták tehetségét, például 1913-ban A munka felé című írása a Szent István Társulat népies olvasmányokra kiűzött pályázatán díszesre részesült. A Szent István Társulat 1914. március 19-én Budapesten a Szent István Társulat dísztermében tartott LX. rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. In: Katolikus Szemle 1914/4. Melléklet 26.

11 Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Bp., 2013. 66.; Esztergom 1910. jan. 16. 5.

12 Dunántúl 1911. máj. 14. 1., 1921. márc. 27. 16.; Kerekes Imre: Egy pécsi napilap, a Dunántúl története 1911–1944. Magyar Könyvszemle 112 (1996) 1. sz. 69., 81.

13 Megjelent 1913-ban Budapesten az Apostol Nyomda kiadásában, ismertetését lásd: Gorda Éva: Magyar haditudósítók az első balkáni háborúban. Kapu 25 (2012) 5. sz. 28–29.

A sajtó és az irodalom mellett a katolikus közéletbe is aktívan bekapcsolódott a Katolikus Népszövetség keretein belül, a szövetség többször delegálta vidéki csoportjai rendezvényeire, ahol szónoklataival rendszerint nagy sikert aratott.¹⁴

Már ezekben az években megnyilvánult megalkuvást nem ismerő természeté.¹⁵ Szenvedélyesen védte meggyőződését, még akkor is, ha ez nem bizonyult hálás feladatnak: „Azonban egy baja van szegénykének. Ő ugyanis a hírlapíróknak azon fajtájához tartozik, akiknek háztartásában ha »a zsemlye párja megdrágul«, kenyeret esznek a kávéhoz (ha van ugyan kávéjuk!), mert a kétfülleres árkülönbözet szerény háztartásuk büdzséjében differál. Aki tollát nem annyira tintába, mint idealizmusába mártja. S ha ír a közönségének, nem a sablonos, bérelt, fizetett tollal ír, de lelkéből ad egy darabot olvasóinak. Énjét. Vagyis magyarán (soh'se tessék azért megijedni!) egy – katolikus újságíró!” – írta róla az *Esztergom* 1914-ben.¹⁶ Ennek volt köszönhető első nagyobb közéleti botránya is, melyet később még sok követett. 1914-ben országgyűlési tudósítóként összeférhetetlenségi beadványt nyújtott be Hegedüs Lóránt képviselő, Tisza István barátja ellen, képviselői hivatásával nem összeegyeztethető állítólagos gazdasági kapcsolata miatt. Az összeférhetlenségi bizottság ülésén olyan erélyesen védte az igazát, hogy heves szóváltásba keveredett Szász Károllyal, a képviselőház alelnökével, aki palotaőrökkel vezettette ki az ülésteremből.¹⁷

Az első világháború kitörését követően sok más fiatal társához hasonlóan Persián is bevonult katonának a szerb frontra. Az itt szerzett tapasztalatait – a háború első heteinek történéseit – ismét megírta *Belgrádtól Szabácsig* című könyvében, amely komoly méltatást kapott a hazai sajtóban.¹⁸ A további harcokban is részt vett szakaszvezetőként a 32. gyalogezredben, és érdemeiért bronz vitézségi érmet is kapott.¹⁹ Feltehetően 1916-ban tért haza a frontról. Itthon folytatta hírlapírói munkáját az *Alkotmány*nál, valamint az újságírók érdekképviselői szerveződéseibe is aktívan bekapcsolódott: 1918 őszén a Budapesti Újságírók Egyesülete, az Országos Pázmány Egyesület és az Otthon Írók és Hírlapírók Köre választmányi tagja is volt.²⁰

Valószínűleg háborús tapasztalatai és a hátszágban ekkor már egyre erőteljesebben megnyilvánuló társadalmi-gazdasági nehézségek következtében hazatérése után érdeklődése egyre inkább az aktív politizálás felé fordult, s már nem csak szemlélője és tudósítója, hanem valódi mozgatórugója lett az eseményeknek. Politikai eszmeiségét a keresztényszocialista elvek határozták meg, 1918-ban az újonnan alakult Keresztény Szociális Néppárt titkára és a párton belül Giesswein Sándor preláthus mellett a demokratikus-szociális irányvonal egyik legfőbb vezére lett.²¹ Elveinek demokratikus-szociális

14 Például: Rákos Vidéke 1913. dec. 14. 3.; Heti Szemle 1912. jún. 5. 2., 1914. jan. 7. 3.

15 A kor szokása szerint vitás sajtó- és politikai ügyei kapcsán többször párbajozott is. Békésmegyei Közöny 1924. szept. 27. 1.; 8 órai újság 1927. szept. 21.

16 Esztergom 1914. ápr. 19. 4.

17 Képviselőházi Napló 1914. márc. 20.

18 Megjelent 1914-ben Budapesten a Rózsavölgyi és Társa kiadásában, ismertetését lásd: Esztergom és Vidéke 1914. szept. 27. 6.

19 Budapest volt házi ezredének a cs. és kir. 32. gyalogezrednek története. Bp., 1930. 382.; BFL VII.102.a-fogoly-1921-3975.

20 Klestenitz: A katolikus sajtómozgalom..., 141.; Esztergom 1918. szept. 22. 2.

21 Gergely Jenő: Giesswein Sándor politikai pályaképehez. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 23 (1974) 2. sz. 272.; Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977. 88.; Vida István: Keresztény szakszervezeteink. Katolikus Szemle 99 (1986) 4. sz. 360.

irányultsága élete végéig megmaradt, ahhoz mindvégig ragaszkodott, bár később – sok-sok kudarc után – ebből a keresztény jelleg egyre inkább kikopott.

KORMÁNYBIZTOSKÉNT

A Károlyi-kormány első egyházpolitikai jellegű intézkedése Persián kormánybiztosi kinevezése volt a „katolikus papság jogos érdekeinek biztosítására szolgáló intézkedések előkészítésére” az 1918. november 1-i minisztertanácsi ülésen.²² Az új kormányzat ugyanis úgy vélte, hogy a kormánybiztosi rendszer a legalkalmasabb a feladatok hatékony ellátására, mivel egyrészt így egy kézben összpontosul az ügyintézés, másrészt pedig a kormánybiztos a kormány bizalmi embereként az 1912. évi LXIII. tc. 4. §-a²³ alapján nagy hatáskörrel rendelkezve a kormány szándékait is jobban érvényre tudja juttatni.²⁴

Persián személyét Lovászy Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter javasolta.²⁵ A választás nyilván nem volt véletlen: egyrészt Lovászy maga is lapszerkesztőként dolgozott korábban, így bizonyára személyesen is jól ismerte Persiánt; másrészt Persián szociális-demokratikus meggyőződése megfelelően illeszkedett a kormányzat politikai irányultságához; harmadrészt pedig jól ismerte az egyházi ügyeket – hiszen egy ideig maga is szerzetesnek készült –, illetve a mérvadó papi személyiségeket, mivel az *Alkotmány* munkatársaként és a Keresztény Szociális Néppárt titkáráként bizonyára gyakran kapcsolatba került velük. Vagyis nála megfelelőbb személyt nem is találhattak volna a feladatra.

Persián óriási lendülettel és lelkesedéssel látott munkához, olyannyira, hogy a polgári demokrácia négy és fél hónapjában gyakorlatilag az összes, Katolikus Egyházat érintő ügy az ő kezében futott össze, később már önmagát is a fenti meghatározással ellentétben egyszerűen csak „a katolikus ügyek kormánybiztosának” nevezte.²⁶ Az egyházpolitika kulcsfigurája lett, azt sokkal inkább ő kezdeményezte és intézte, mint az egy mást követő Lovászy Márton és Vass János vallásügyi miniszterek, vagy bárki más a kormányzatból.

22 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (= MNL OL) K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. nov. 1. 4. p.

23 1912. évi LXII. tc. 4. § „Az ezen a törvényen alapuló közigazgatási feladatok végrehajtására a ministerium kormánybiztosokat nevezhet ki, a kik csak magyar honos polgári egyének lehetnek. A kormánybiztosok a ministériumnak alárendelvék és működésük megkezdése előtt a miniszterelnök kezébe esküt tesznek. Hivatásuk az is, hogy szükség esetén a közrend és a közbiztonság fenntartásáról gondoskodjanak és hogy azokat a rendes közigazgatási intézkedéseket is megtegyék, a melyek a hadviselés sikere érdekében szükségesek. (...) A kormánybiztosok ebben a kivételes hatáskörükben a megyei, városi és községi alkalmazottakkal és közegekkel, valamint a csendőrség, az államrendőrség, a határrendőrség és a pénzügyőrség alkalmazottaival és közegeivel, valamint az állami erdészeti személyzetével közvetlenül rendelkezhetnek és hozzájuk közvetlenül intézhetnek rendeleteket. A csendőrség, államrendőrség és határrendőrség alkalmazottai és közegei a belügyminiszternek, a pénzügyőrség alkalmazottai és közegei a pénzügyminiszternek, végül az állami erdészet személyzete a földművelésügyi miniszternek engedélyével oly területen és oly szolgálata is igénybe vehetők, a mely rendes működési körükön kívül esik. Az előbbi bekezdésben felsorolt alkalmazottak és közegek a kormánybiztosnak e törvény alapján tett rendelkezéseit haladéok nélkül és feltétlenül kötelesek végrehajtani és e miatt fölöttes hatóságaiak részéről felelősségre nem vonhatók. (...)”

24 Schönwald Pál: A magyarországi 1918-1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp., 1969. 154–156.; Batthyány Tivadar: Beszámoló. Bp., é.n. I. köt. 304.

25 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1918. nov. 1. 4. p.

26 Politikatörténeti Intézet Levéltára (= PIL) VI. 704. 1. 12. öe. Persián Ádám visszaemlékezése 88.

Persián visszaemlékezésében így összegezte kormánybiztosi működését: „minden erőmet oda koncentráltam, hogy organikus összhangot teremtsék meg a katolikus egyházi érdek és a demokratikus közvélemények között.”²⁷ Intézkedéseiből kitűnik, hogy belpolitikai szempontból fő célja az egyházi élet demokratizálása és ezzel párhuzamosan az alsópapság anyagi helyzetének rendezése volt. A felsőklérus tagjai iránt bizalmatlanság, sőt erős ellenszenv jellemezte, őket egyenesen köpönyegforgatónak és veszélyesen reakciónak tartotta. Ez a negatív hozzáállás az egyházi hierarchiához végighúzódtott egész működési idején és tevékenysége minden területén. A főpapi hatalom és vagyon korlátozására való törekvéssel párhuzamosan, annak ellenpólusaként küzdött a minél demokratikusabb Katolikus Autonomia megvalósulásáért, amely sokkal nagyobb beleszólási lehetőséget adott volna az egyház működésébe az alsópapságnak és a világi híveknek. Hasonlóképpen az alsópapság anyagi helyzetének rendezését is alapvetően az egyházi jövedelmek „átcsoportosításával”, vagyis a püspökök és a kanonokok zsebébe nyúlva próbálta véghez vinni.

Persián nem hagyta figyelmen kívül az ország integritását fenyegető körülményeket sem. Így tevékenységét kiterjesztette az időközben megszállt területeken a magyar egyházi berendezkedés megőrzésére is, amelyről azt feltételezte, hogy majd a békeszerződésnél komoly indokként eshet latba, illetve ennek érdekében védte körömszakadtáig azt az álláspontot, hogy a főkegyúri jog a magyar államot illeti a köztársaság kikiáltása után is.²⁸

Négy és fél hónapos kormánybiztosi működése Persián politikai pályájának csúcspontját jelentette. Bár hónapokig még díjazást sem kapott érte,²⁹ de erkölcsi elismerést jelentett számára, hogy pár nappal a rendszer bukása előtt miniszteri tanácsossá nevezték ki.³⁰ Kormánybiztosi tevékenysége sok bírálatra, később támadásra adott okot, azonban talán mégis legjellemzőbbnek Felkl Viktor veszprémi egyházmegyei papi véleményét tekinthetjük, aki így írt róla: „egy jólelkű, jóindulatú ember (...), aki szívesen segítene és majdan szívesen segít is, ha... és aki maga sem biztos benne, vajjon [sic] ígéreteit a közeli jövő valóra váltja-e.”³¹

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ALATT

Persián a Tanácsköztársaság létrejöttékor egy később erőteljesen bírált közleményben búcsúzott el a katolikus papságtól. Ebben ismertette a történeteket, és állítólag fölhívta a klérus minden tagját, hogy ezen legsúlyosabb órában tegyen félre minden különvéleményt, valamint biztosította őket, hogy a proletárdiktatúra megóvja a hazát és a vallásszabadságot, és becsületes kenyeret ad a papságnak is. A közleményt a korabeli lapok eltérő tartalmú kivonatokban közölték, és a Persián–Malcsiner perben is egy olyan

27 PIL VI. 704. 1. 12. §e. Persián Ádám visszaemlékezése 86.

28 Persián kormánybiztosi tevékenységét részletesen lásd: *Tengely Adrienn: A magyar egyházak a forradalmak korában*. Eger, 2011.

29 1919. január közepén utalt csak ki a minisztertanács Persiánnak és Kovács J. Istvánnak, a protestáns ügyek kormánybiztosának fejenként 12 000 korona tiszteletdíjat három havi munkájukért. MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. jan. 18. 31. p.

30 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. márc. 17. 77. p.

31 Veszprémi Érseki Levéltár AD 1919/1014.

szöveget mutattak be a bíróságon, amelyet Persián nem ismert el, így ennek pontos tartalma tisztázatlan.³²

Kunfi Zsigmond korábbi közoktatásügyi miniszter, immár népbiztos a forradalmi kormányzótanács első, 1919. március 22-i ülése előtt – amelyen az egyház és állam szétválasztásáról döntöttek – elküldte Persiánt a Vallásügyi Minisztériumba azzal a megbízással, hogy minden ügy és akta további intézkedésig a helyén maradjon.³³ Persián el is ment, azonban Kunfi utasításával szemben az elnöki osztály vezetőjétől, Schindler Aladártól elkérte a minisztertanács és Vass János vallásügyi miniszter által elintéztett egyházi ügyek iratait, amelyeket a proletárdiktatúra végleges berendezkedése előtt szükségesnek tartott sürgősen végrehajtani az egyházi érdekekre való tekintettel.³⁴

Úgy tűnik, hogy eleinte Persián még valamilyen formában hivatalban maradt a minisztériumban, és együttműködött a kommunistákkal. Ugyanis a forradalmi kormányzótanács két nappal későbbi, március 24-i ülésén az egyházi мүккнсек lefoglalásával kapcsolatban az ő jelentésére hivatkoznak: „Persián Ádám jelentése szerint az egyházi мүккнсекек le kell foglalni.”. Kérdés, hogy Persián talán ezzel akart bosszút állni az általa egyre inkább gyűlölt felsőkléruson – hiszen ez nyilván elsősorban az ő javaikat érintette –, vagy úgy vélte, hogy ezt követeli radikálisan demokrata eszmeisége, amely az egyházi ügyek terén is számtalanszor megnyilvánult? Egy biztos: Kunfi nem tartotta az új rezsim számára elég megbízhatónak – talán tartott tőle, hogy Persián hívő katolikusként sabotálná a tervbe vett egyházellenes intézkedéseket –, ezért javasolta, hogy a leltározás és lefoglalás gyorsítása érdekében valakit helyezzenek Persián mellé vagy fölé. A kormányzótanács ezt meg is tette a keményvonalas egyházellenességéről hírhedt Fáber Oszkár személyében, aki az újonnan felállított Vallásügyi Likvidáló Hivatal vezetője lett – Persián pedig a beosztottja.³⁵ Azonban úgy látszik, Persián Fáber erőszakos antiklerikális politikájával nem volt hajlandó együttműködni – vagy éppen Fáber nem akart vele együtt dolgozni? –, ugyanis március végén vagy áprilisban Persiánról már a sajtódirektórium ügyintézőjeként hallunk.³⁶ Mindenesetre a kormányzótanáccsal való tartós együttműködést megkérdőjelezi Vass József miniszter 1921-es tanúvallomása, amelyben azt nyilatkozta, hogy Persián felkereste őt a Tanácsköztársaság idején, és arra kérte, hogy ha kettőjük közül Vass maradna életben, akkor tanúskodjon majd emellett, hogy mennyire gyűlölte a proletárdiktatúrát.³⁷

A következő hónapok történései homályba burkolóznak. 1921-ben a Persián–Malcsiner perben ügyvédei azt állították, hogy már a Tanácsköztársaság kitörésekor (!) Olaszországba menekült, ahol különféle memorandumokkal a proletárdiktatúra megbuktatását próbálta elérni³⁸ – aminek legalábbis az időpontja, mint láttuk, nem felel meg

32 Szatmármegyei Közlöny 1919. márc. 30. 2.; Harangsó 1919. márc. 30. 96.; Dunántúl 1919. márc. 25. 4.; Világ 1919. márc. 23. 8., 1921. okt. 23. 6.

33 Jankovich Sándor: Az egyház a Tanácsköztársaság idején. Katolikus Szemle 82 (1969) 1. sz. 15.; Imre Magda: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Bp., 1986. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 13a.) 58.

34 Nemzetgyűlési Napló 1923. dec. 19. 202.

35 Jankovich: Az egyház a Tanácsköztársaság idején, 15.; Imre: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei, 62.

36 Rákóczy Rozália: Sajtóirányítás és hadsereg-propaganda a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt. Hadtörténelmi Közlemények 31 (1984) 3. sz. 521. Bár a forrás dátuma nincs megadva, de a Sajtódirektórium csak április végéig működött, így ezt március végére vagy áprilisa kell tennünk.

37 Az Újság 1921. márc. 10. 3.

38 Világ 1921. aug. 24. 7.

a valóságnak. Saját későbbi vallomása szerint április 12-én Szegedre ment elbúcsúzni Zadravecz Istvántól, a helyi ferences rendház főnökétől – akit Persián még novícius éveiből ismerhetett –, mert Rómába készült, mivel „a bolsevizmus [kitörése] után mint »bűnös kormánybiztos« menekülni voltam kénytelen a bolsevisták elől”.³⁹ Ennek az olasz emigrációnak azonban ellentmond, hogy már a Tanácsköztársaság bukása utáni nap, augusztus 2-án a Peidl-kormány Fáber Oszkár helyére Persiánt nevezte ki a Vallásügyi Likvidáló Országos Bizottság elnökének,⁴⁰ amely nyilván lehetetlen lett volna, ha külföldön tartózkodik. Így valószínűsíthető, hogy nem sikerült Olaszországba eljutnia, vagy csak egy rövid időt töltött ott, és az augusztus eleji fordulat már Bécsben érte – ahogy a Malcsiner-perben elhangzott⁴¹ –, innen valóban pár óra alatt Budapestre tudott érni egy távirat vagy telefonértesítés után.⁴²

EGYRE JOBBAN ELSZIGETELŐDVE

A forradalmak után nem késett a számonkérés. Bár a kormányzat nem tudott – talán nem is akart – ellene fegyelmi eljárást indítani,⁴³ de miniszteri tanácsosi pozícióját hamarosan elvesztette: 1920 júliusában az 1920. évi XI. tc. 3. paragrafusára alapján⁴⁴ elbocsátották hivatalából.⁴⁵

Más fórumokon is gyorsan megindultak a támadások személye ellen. A katolikus írók és hírlapírók érdekvédelmi szervezete, az Országos Pázmány Egyesület – melynek Persián is választmányi tagja volt – 1919. augusztus 16-i ülésén Malcsiner Emil, a *Magyar Kurír* főszerkesztője kizárási indítványt terjesztett elő ellene kormánybiztosi működésére hivatkozva. A vádak szerint Persián megfelelő hozzáértés nélkül működött, az alsópapságot a Papi Tanács szervezésével a felsőklérus ellen hangolta és a Tanácsköztársasággal való együttműködésre szólította fel, internáltatta Mikes János szombathelyi püspököt, valamint az egyházi vagyon megcsonkításával károkat okozott az egyháznak. Persián tiltakozott a vádak ellen, és mivel minden békéltetési kísérlet kudarcba fulladt,

39 Világ 1921. okt. 23. 6., 1925. máj. 1. 5.

40 Persiánt bizonyára ugyanúgy a polgári oldal támogatásának megszerzése céljából kérte fel a Peidl-kormány, mint ahogy Giesswein Sándort, illetve Lovászy Mártont és más oktobrista politikusokat is megkerestek az együttműködés reményében. *Gergely Jenő*: A keresztényszocialisták politikai szerepe az ellenforradalom első éveiben (1919–1923). Századok 110 (1976) 2. sz. 1976. 228–229.; *Gergely*: Giesswein Sándor politikai pályaképe, 274.; *Kirschner Béla*: A „szakszervezeti kormány” hat napja. Bp., 1968. 176.

41 Világ 1921. okt. 25. 6.

42 A különféle lexikonokban is ellentétes információk találhatók ezzel kapcsolatban. A Révai Nagy Lexikona és a Magyar Életrajzi Lexikon úgy tudja, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása után előbb Bécsbe, majd Pozsonyba emigrált és 1920-ban tért haza, míg az Irodalomtörténet szerint a Tanácsköztársaság bukása után hagyta el az országot. Révai Nagy Lexikona 15. köt. 354.; Magyar Életrajzi Lexikon 2. köt. 394.; G. P.: Elhunytak. Irodalomtörténet 23 (1934) 3–4. sz. 107.

43 Világ 1925. márc. 12. 10.

44 1920. évi XI. tc. 3. § „Mindazokat az állami, államvasúti és vármegyei tisztviselőket és egyéb alkalmazottakat, akik az 1918. évi október hó 31.-ike óta neveztettek ki bármilyen állásra, vagy alkalmaztattak bármilyen minőségben, és akik ezt a kinevezetésüket vagy alkalmaztatásukat közvetlenül megelőzőleg állami, államvasúti vagy vármegyei alkalmazásban nem állottak, a jelen törvény hatálybalépése után azonnal, de legkésőbb 1920. évi július hó végével el kell bocsátani s az ilyen alkalmazottak az államkincstárral szemben ebből az alkalmazásukból kifolyólag semmiféle ellátásra sem tarthatnak igényt.” <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7426>. (Letöltés: 2018. 01. 30.).

45 MNL OL K 27 Minisztertanácsai jegyzőkönyvek 1920. júl. 3. 23. p.

rágalmazásért feljelentette Malcsinert, és követelte, hogy bíróság előtt moshassa tisztára nevét. Az 1922-ig elhúzódó, nagy közérdeklődésre számot tartó és aktuálpolitikai elemektől sem mentes per végül felemás eredményt hozott: a másodfokú bíróság bizonyítottan fogadta el Malcsiner vádjait Mikes püspök internálását és a szombathelyi püspöki vagyoni megkárosítását, valamint Batthyány Vilmos nyitrai püspök félrevezetését illetően, azonban felmentették az alsópapság forradalmasításának vádpontja alól.⁴⁶

Persián minden támadás ellenére 1919 őszén nagy energiákkal vetette bele magát a politikába, továbbra is keresztényszocialista alapon. Bár a Keresztény Szociális Néppárt több különböző nézetű csoportra szakadt, ő kitartott korábbi elvei mellett, és továbbra is a Giesswein-féle demokratikus-szociális, gyakorlatilag októbrista irányvonalat képviselte, csak talán még radikálisabban, mint a forradalom előtt. Ennek megfelelően sem ő, sem Giesswein – szemben a párt többségével – nem fuzionált a Keresztény Nemzeti Párttal, létrehozva a hamarosan kormányzati hatalomhoz jutó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját, hanem továbbra is önállóan politizáltak az eredetihez hasonló Keresztény Szociális Gazdasági Párt néven.⁴⁷ Emellett az 1919 szeptemberében a keresztény felekezeti béke biztosítására alakult, ökumenikus jellegű Keresztény Szövetség ügyvezető igazgatójaként is tevékenykedett.⁴⁸

1920 januárjában indult a nemzetgyűlési választásokon is a főváros XX. kerületében, azonban nem pártja színeiben, hanem pártonkívüli jelöltként, mivel úgy vélte, hogy a pártok az ország érdekét szolgáló összefogás helyett csak egymással marakodnak. Programja ekkor már nem a felekezeti jellegű politikai katolicizmus alapján állt, hanem a vallási béke helyreállítását szorgalmazta. Emellett a keresztény és nemzeti alapra való visszatérést sürgette, azonban úgy, hogy az nem tünteti el a közéletből „a megtisztult liberalizmust”, amely véleménye szerint a minden „kulturnemzet” létalapját képező keresztény erkölcsből és tiszta nemzeti érzésből sarjad ki.⁴⁹ Azonban nem sikerült mandátumhoz jutnia, csak a szavazatok negyedét kapta korábbi párttársa, a szintén keresztény nemzeti színekben induló Haller Józseffel szemben.⁵⁰

Az 1922-es nemzetgyűlési választások előtt a „keresztény kurzus” kormányzata veszélyesnek tartotta az időközben létrejött nagy liberális választási blokkot, a Polgárok és Munkások Szövetségét, amelynek a Keresztény Szociális Gazdasági Párt is tagja volt. Ezért – a csoportosulás elleni egyik első lépésként – 1921. július 21-én letartóztatták Persiánt és Rejőd Alpárt, Giesswein Sándor titkárát nyilvánvalóan koholt vádak alapján,

46 A pert részletesen ismerteti: *Bakó Balázs*: Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle* 61 (2007) 1. sz. 71–80.; *Gergely*: Giesswein Sándor politikai pályaképe, 282.; A per lefolyásáról a korabeli lapok is folyamatosan tudósítottak: *Budapesti Hírlap* 1921. márc. 10. 3., 1921. márc. 11. 3–4., 1921. okt. 13. 4., 1921. okt. 23. 6., 1921. okt. 25. 7., 1921. okt. 27. 5., 1922. jan. 18. 5., 1922. febr. 8. 7.; *Világ* 1921. márc. 10. 2., 1921. okt. 13. 4., 1921. okt. 14. 2., 1921. okt. 23. 6., 1921. okt. 25. 6., 1921. okt. 27. 6.; A Malcsiner-per „mellékajításaként” 1923-ban egy újabb per is Persián nyakába szakadt. Persián a perben megemlítette, hogy Gunda Jenő pap, nemzetgyűlési képviselő 1918-ban a cölíbatús eltörlését kérte tőle, amit ő – mivel semmi illetékessége nem volt a kérdésben – elutasított. Gunda azonban tagadta ezt, és feljelentette rágalmazásért, amiért a bíróság pénzbírságra ítélte Persiánt. *Világ* 1921. okt. 23. 6., 1923. jan. 17. 7., 1923. szept. 5. 6., 1923. nov. 9. 7.; *Budapesti Hírlap* 1923. jan. 17. 5., 1923. nov. 9. 4.

47 *Gergely*: A keresztényszocializmus 1903–1923, 144., 183.; *Gergely Jenő*: A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919. szeptember – 1920. július). *Századok* 106 (1972) 4–5. sz. 1052., 1057.

48 *Világ* 1920. ápr. 7. 2., 1920. júl. 30. 1.

49 *Világ* 1920. jan. 14. 4–5.

50 *Világ* 1920. jan. 14. 4., 1920. jan. 27. 1.; *Budapesti Hírlap* 1920. jan. 27. 4., 1920. jan. 28. 3.

a szövetség lejárata céljából.⁵¹ Persiánt azzal vádolták, hogy egy memorandumot írt és adott át a csehszlovák követnek, amelyben azt ajánlotta, hogy a csehek avatkozzanak be Magyarország belső ügyeibe, s tegyék lehetővé, hogy demokratikus kormány alakuljon. A vád alapja az lehetett, hogy 1920-ban Bécsben Giesswein megbízásából Persián találkozott a csehszlovákiai emigrációban élő Károlyi Mihály megbízottjával, akivel leszögezték, hogy együttműködnek és kitartanak októbrista elveik mellett.⁵² Rejődöt román kémkedéssel vádolták, a feddhetetlen tekintélynek örvendő Giessweint is belekeverve az ügybe. A hosszan elnyúló, lejárato célú per több mint fél éves vizsgálati fogságot eredményezett Persiánnak, ahonnan akkor is csak óvadékkal tudott kiszabadulni. Persián védői, Nagy György és Ács János minden követ megmozgattak, hogy tisztázzák védenőiket a rendkívül súlyos vádak alól, például még Benes csehszlovák külügyminisztert is be akarták tanúnak idézni. Bár első fokon a bíróság felmentette őket, de az ügyészség fellebbezett, így tovább folytatódott a per, míg végül 1923-ban a Királyi Tábla is felmentette őket megfelelő mennyiségű bizonyíték hiányában. Ennek ellenére a per elérte célját: sikerült a választási harcból kiiktatni a Keresztény Szociális Gazdasági Pártot.⁵³

Az 1920-as évek közepére Persián politikai irányultságában változás ment végbe: bár radikális demokrata elveihez hű maradt, de a felekezeti alapú politizálástól már teljesen eltávolodott, például 1922 májusában már a Vázsonyi Vilmos-féle Nemzeti Demokrata Polgári Párt szónokaként lépett fel.⁵⁴ Ennek egyik oka nyilván pártjának 1922-es végleges megszűnése volt,⁵⁵ a másik pedig feltehetően a nagy vezér, Giesswein Sándor 1923 végén bekövetkezett halála. Korábbi keresztényszocialista párttársai a bethleni konszolidáció viszonyai között keresték útjukat és töltötték be igen magas hivatalokat, de Persián ezt árulásnak érezte, ezért velük olyan szinten megromlott a viszonya, hogy lehetetlenség lett volna együtt munkálkodniuk.⁵⁶ Ezzel szemben régi októbrista politikustársaival, Batthyány Tivadarral és Nagy Vincével újította fel politikai kapcsolatait,⁵⁷ és aktívan bekapcsolódott a fentiek által 1922-ben alapított Függetlenségi 48-as és Kossuth Párt szervezésébe.⁵⁸ Azonban talán valamilyen személyes ellentétre – amely Persiánál igen-csak gyakran előfordult – vezethető vissza, hogy az 1926-os országgyűlési választáso-

51 Gergely: Giesswein Sándor politikai pályaképéhez, 282.

52 Gergely: A keresztényszocializmus 1903–1923, 187.

53 BFL VII.102.a-fogoly-1921-3975; Budapesti Hírlap 1921. júl. 22. 5., 1921. júl. 24. 5., 1921. júl. 27. 5., 1921. júl. 31. 7., 1921. aug. 24. 6., 1922. jan. 15. 14., 1922. febr. 7. 6., 1922. ápr. 1. 5., 1923. jan. 10. 5., 1923. jan. 10. 5., 1926. jún. 18. 4.; Világ 1921. júl. 23. 1., 1921. júl. 27. 1., 1921. júl. 27. 5., 1921. júl. 31. 8., 1921. aug. 5. 1., 1921. aug. 20. 8., 1921. aug. 24. 7., 1921. szept. 7. 4., 1921. szept. 30. 6., 1921. dec. 31. 10.; Gergely: A keresztényszocializmus 1903–1923, 187., 189.

54 Budapesti Hírlap 1922. máj. 23. 6.

55 Gergely: A keresztényszocializmus 1903–1923, 190.

56 Például a keresztényszocialista eszméket még nagyjából őrző Haller Istvánnal is rágalmozási perbe keveredett 1925-ben. Bár később belátta tévedését, és nyilvános sajtónyilatkozatban kért bocsánatot Hallertől. *Az Est* 1926. jún. 23. 6., 1926. szept. 26. 9.; Világ 1925. márc. 10. 7., 1925. dec. 11. 2., 1926. márc. 14. 6., 1926. márc. 18. 4.; Egri Népújság 1926. jún. 27. 2.

57 Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az ún. októbrista vacsora volt 1923. október 31-én, az őszirózsás forradalom ötvenes évfordulóján, amelyen összejöttek a forradalmi hónapok politikai vezetői. A hatóságok olyannyira rossz szemmel nézték ezt, hogy pert akartak indítani a résztvevők ellen, azonban ezt éveken keresztül nem sikerült megtenniük, mert ironikus módon mindig voltak olyan személyek a résztvevők között, akik aktuális politikai pozíciójuknál fogva mentességet élveztek. *Szózat* 1923. nov. 18. 12.; *Az Est* 1927. jan. 18. 2.; Budapesti Hírlap 1923. nov. 18. 7., 1927. jan. 18. 13.; Világ 1924. jan. 27. 3.

58 *Szózat* 1925. ápr. 18. 3.; Budapesti Hírlap 1924. márc. 12. 6.; Világ 1924. máj. 27. 2., 1924. okt. 28. 2., 1925. márc. 29. 2., 1925. ápr. 1. 3., 1925. ápr. 4. 4., 1925. ápr. 5. 2.

kon mégsem a párt színeiben, hanem keresztény ellenzéki jelöltként indult a Gyöngyösi kerületben.⁵⁹ Azonban a választásokon végül is nem vett részt, talán visszalépett korábbi párttársa, Vass József javára, aki így fölényes győzelmet aratott az egyedüli ellenjelölt, Lenkei Lehel fajvédő jelölttel szemben.⁶⁰ Úgy tűnik, hogy az ismételt kudarc után Persián végleg felhagyott az aktív politizálással.

AZ ÖSSZEOMLÁS

Közben, az 1920-as évek első felében a legradikálisabb liberális lapnak számító *Világnál*⁶¹ dolgozott parlamenti tudósítóként és politikai rovatszerkesztőként, illetve időnként balkáni tudósítóként.⁶² Munkája során többször indítottak – a korban egyébként az újságírók körében meglehetősen gyakorinak számító⁶³ – sajtópert ellene és ítélték el rágalmazásért, mert előfordult, hogy közzétett információi – legalábbis a bíróság ítélete szerint – nem feleltek meg a valóságnak.

Újságírói munkája során belekeveredett a frankhamisítási botrányba is. Az európai szintű skandalumról a *Világ* komoly nyomozást folytatott.⁶⁴ Ennek kapcsán Persián 1926 júniusában Isztambulba utazott, ahol riportot készített Mészáros Gyula turkológussal, aki a frankhamisítás előzményének tekinthető 1921-es szokolhamisítási botrány egyik főszereplője volt.⁶⁵ Mészáros szerint a Persián által a *Reggel* című lapban leközzölt riport nem felelt meg a valóságnak, sőt, még azt is megkockáztatta, hogy Persiánt csehszlovákok vagy bizonyos magyar politikai körök küldték, hogy tőle információkat szerezve minél jobban lejárathassák a magyar kormányzatot. Mészáros vádjaiból óriási botrány kerekedett.⁶⁶

Talán – legalábbis Persián szerint – ezzel állt kapcsolatban a pár nappal később ellene irányuló bombamerénylet is. 1926. július 10-én éjszaka valaki egy primitíven elkészített bombát – egy bádogbobozba szurkos zsineggel összekötözött 9–10 Mannlicher-töltényt – dobott az Ipar utca 11. alatt lévő első emeleti lakása erkélyére. Senki sem sérült meg – a tűzszerészek szerint nem is lett volna képes a bomba emberéletben komoly kárt tenni –, de a merénylet sok találgatásra adott alkalmat, és jól mutatta, hogy mennyire eldurvult az ellenségeskedés közte és politikai ellenfelei vagy éppen az általa a sajtóban „leleplezett” ellenségei között.⁶⁷

59 Az Est 1926. nov. 21. 4.

60 Egri Népiújság 1926. dec. 11. 2.

61 Sipos Balázs: Hatalom és nyilvánosság. A budapesti liberális sajtó az 1920-as években. Múltunk 43 (1998) 3–4. sz. 165.

62 MTI Napi Hírek 1926. márc. 1.; Világ 1925. aug. 14. 5–6., 1925. aug. 22. 2., 1925. aug. 23. 7–8., 1925. aug. 26. 5–6., 1925. aug. 28. 5–6.

63 Sipos: Hatalom és nyilvánosság, 152–154.; Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp., 2004. 42–45.

64 Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Múltunk 53 (2008) 1. sz. 34.; Sipos: Hatalom és nyilvánosság, 158–159.

65 Ablonczy: A frankhamisítás, 31–32.

66 8 órai újság 1926. jún. 16. 3.; Az Est 1926. jún. 16. 2.; Budapesti Hírlap 1926. jún. 14. 3., 1926. jún. 16. 2–3., 1926. jún. 17. 6.

67 Az Est 1926. júl. 11. 5., 1926. júl. 13. 4., 1926. júl. 18. 3., 1926. júl. 22. 3.; Budapesti Hírlap 1926. júl. 10. 9., 1926. júl. 11. 7–8., 1926. júl. 13. 6., 1926. júl. 17. 9.

A *Világot* a kormányzat 1926. április végén betiltotta.⁶⁸ A lap munkatársai nehezen tudtak máshol elhelyezkedni,⁶⁹ és valószínűleg Persiánnak sem sikerült új állandó munkahelyet találnia, így anyagi gondokkal kellett megküzdenie.⁷⁰

Úgy tűnik, hogy az 1926-os esztendő Persián életében több szempontból is negatív fordulatot hozott. Mint láttuk, politikai fellépése eredménytelen maradt a választásokon, munkahelyét elvesztette, erkölcsi és fizikai támadások érték, és valószínűleg magánélete is válságba jutott. Ugyanis kapcsolatba került Medjidje Musztafa hercegnővel, a Magyarországon élő Abdul Kadir oszmán herceg egyik fiatal, épp válófélben lévő feleségével, akinek botrányoktól hemzsező házassága a korabeli pesti sajtó egyik legkedvesebb csemegéje volt. Anyagi helyzete fellendítése érdekében a hercegnő elhatározta az oszmán udvar belső életét leleplező, pikantériától sem mentes emlékiratainak megírását, amelyhez a közismerten remek írói vénával rendelkező, törökül jól tudó és nem mellesleg szintén anyagi nehézségekkel küzdő Persián segítségét kérte, aki a kéziratot lefordította, némileg átírta és előszóval látta el. A könyv a Persián stílusára oly jellemző *Vágyak és szenvedések a Kelet fátyola alatt* címet kapta.⁷¹ Azonban Abdul Kadir herceg azonnal pert indított ellenük, mert úgy vélte, egy szó sem igaz az egészről, és egyenesen halottgyalázás, ahogy a könyv megboldogult apjáról és annak udvaráról ír.

A korabeli lapok azt sejtették, hogy Persián beleszeretett az állítólag gyönyörű fiatal hercegnőbe. Ugyanis 1927. május 4-én éjszaka – épp aznap, amikor a herceg a könyv miatt beperelte – Persián egy barátja lakásán túladagolt egy morfiumentartalmú orvosságot, amelynek következtében mérgezés lépett fel. Szerencsére még időben megtalálták és kórházba szállították, ahol sikerült gyomormosással helyreállítani egészségét. A lapok persze azonnal szerelmi bánatról és öngyilkossági kísérletről írtak, de Persián tagadta ezt, és azt nyilatkozta, hogy csupán megviselt idegrendszerét akarta megnyugtatni, illetve régóta fennálló epebájára keresett gyógyírt, csak túlméretezte az adagot. Nyilván leellenőrizhetetlen, hogy pontosan mi is történt, de másnap Persián felesége és a hercegnő együtt ült betegágya mellett, ami kettejük között csak baráti viszonyt feltételez.⁷²

Az 1920-as évek vége Persián életében már a teljes válság időszaka. Anyagi helyzete egyre romlott. Bár több lapba is írogatott alkalmoszerűen különféle témákról,⁷³ de valószínűleg állandó munkahelye nem volt. 1921-től foglalkozott szén- és fakereskedéssel, illetve valamilyen banki ügyletekkel,⁷⁴ azonban cége 1929-ben megszűnt,⁷⁵ ráadásul egy halom adótartozással.⁷⁶ Közben különféle perek is nyomták a vállát: 1928

68 Sipos: A politikai újságírás, 53–60.

69 Sipos: Hatalom és nyilvánosság, 158–159., 162.

70 <http://www.huszadikszazad.hu/1927-aprilis/bulvar/a-medjidje-persian-landau-ugy-ujabb-fejlemenyei> (letöltés: 2018. május 30.); *Az Est* 1927. máj. 5. 1.

71 Megjelent 1927-ben Budapesten a Közérdekű Könyvek Kiadvállalata kiadásában. Ugyanebben az évben egy saját regénye is megjelent a keleti nők életéről *Aisha* címen (Budapest, Szerzői kiadás, 1927).

72 *Az Est* 1927. máj. 05. 1., 1928. ápr. 13. 4.; *Budapesti Hírlap* 1927. máj. 05. 8.; *Tolnai Világlapja* 1927. máj. 11. 35.; *Ellenzék* 1927. máj. 7. 8.; 8 órai újság 1927. máj. 05. 5.; *Magyarország* 1927. máj. 05. 7.

73 Például: *Központi Híradó* 1928. febr. 2. 1–2., 1928. márc. 22. 5.; *Toll* 1929/28. 11–14., 1929/30. 38–40.

74 *Új Barázda* 1921. febr. 10. 4.; *MTI Napi Hírek* 1921. júl. 2.; *Cégmutató Budapest bejegyzett működő cégeiről*. Bp., 1921. 165.; *Központi Értesítő* 1921. márc. 10. 135., 1923. dec. 13. 1491., 1924. máj. 22. 777., 1924. nov. 13. 1494.; *BFL VII.102.a-fogoly-1921-3975*; *BFL VII.177.a-1923-1036*; *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Bp., 1924. 209.; *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* 1928. Bp., 1928. 487., 577., 614.

75 *Központi Értesítő* 1929. nov. 14. 846.; *Budapesti Közlöny* 1929. jún. 1. 7., 10.

76 *Pénzügyi Közlöny* 1935. okt. 20. 363., 1935. dec. 10. 412.

áprilisában elítélték rágalmazásért a Somogyi István volt nemzetgyűlési képviselő által indított sajtóperben,⁷⁷ csakúgy, mint a *Vágyak és szenvedések*ben az oszmán uralkodói családról írottak miatt.⁷⁸ S ha mindez nem lett volna elég, közokirat-hamisításba is keveredett, ami miatt 1930 októberében körözést adtak ki ellene.⁷⁹ S bár nem tudni, hogy mi történt feleségével – elvált tőle vagy megözvegyült –, de 1933-ban már egy volt színésznőt és szélhámosnőt, Mátyás Zsófiát⁸⁰ találjuk oldalán,⁸¹ vagyis magánéletében sem állt helyre a békesség.

Valószínűleg a teljes összeomlás elől való menekülést jelentette számára, hogy 1929 végén vagy 1930 elején útlevel nélkül kiszökött az országból, és a liberális politikai légköréről ismert Csehszlovákiába, Pozsonyba emigrált.⁸² Itt a *Nap* című lap munkatársa lett, majd belépett *A Reggel* és a *Szlovenszky Vecsernik* című kormánylapokhoz, illetve *Az ucca* címen saját hetilapot indított, amely azonban néhány szám megjelenése után megszűnt.⁸³ Cikkeiben továbbra is a magyar közállapotokkal foglalkozott, bár írásaiban egyre kevesebb realitást, viszont annál több szenzációhajhászást láthatunk: például 1930-ban a Szent Imre-év ünnepei kapcsán Ottó trónörökös uralkodásának kikiáltásáról,⁸⁴ 1933 februárjában pedig egy burgenlandi magyar betörés tervéről írt.⁸⁵ Tevékenységében ismét botrány botrányt ért: például egy olasz lap szerint – amelyet a magyar sajtó is pillanatok alatt felkapott – ő informálta csehszlovák megbízásból a francia sajtót a Magyarország hitelét és az újabb népszövetségi kölcsön esélyét rontó olyan hírekkel, miszerint a hazai gazdasági válság elsődleges oka a titkos fegyverkezés. Magyarországon ezért utolsó éveiben már minden hitelét elveszítette: egyszerűen hazaáruló csehszlovák bérencnek tartották.⁸⁶

Hogy utolsó éveit éppen emiatt milyen zaklatottan teltek, azt jól mutatja az alábbi kis eset: 1933 októberében két magyarul tökéletesen beszélő detektív kereste Persián társát, Mátyás Zsófia színésznőt pozsonyi lakásukban, mondván, hogy sikkasztásért körözi a magyar rendőrség. Persián úgy sejtette, hogy a látogatók valójában a magyar titkos-

77 Budapesti Hírlap 1926. jún. 23. 10., 1926. szept. 26. 17., 1926. okt. 24. 21., 1926. dec. 08. 15., 1927. ápr. 10. 25., 1927. máj. 29. 25., 1928. ápr. 13. 14.; 8 órai újság 1928. ápr. 13. 7.

78 A kötet miatt indult pere különösen zűrös volt: a beidézett és ausztriai gyógykezeléséről éppen hazatérő Persiánt azonnal vizsgálati fogságba vitték, ahonnan egy nap múlva szabadult, miután igazolta, hogy kórházban volt és nem volt tudomása a tárgyalásról. Egyes lapok szerint Abdul Kadir herceg Persiánt elraboltatta, és egy pár napig a Bakonyban tartotta fogságban, de ezt maga Persián is tagadta. BFL VII.18.d-05/0686-1927; Budapesti Hírlap 1928. júl. 10. 21., 1929. júl. 3. 9., 1929. júl. 4. 9., 1929. okt. 2. 8., 1929. okt. 23. 9., 1929. okt. 25. 10.; 8 órai újság 1928. ápr. 13. 5., 1928. máj. 25. 8., 1928. jún. 9. 12., 1928. okt. 2. 9., 1929. júl. 3. 5., 1929. júl. 4. 4., 1929. okt. 23. 10., 1929. okt. 25. 6.

79 8 órai újság 1931. szept. 26. 1.; Nyírvidék 1930. okt. 22. 5.; MTI Napi Hírek 1931. szept. 2.; Budapesti Hírlap 1931. szept. 26. 8.

80 Mátyás Zsófia, ismertebb nevén Mátyás Zsóka, eredeti nevén Weiszbürg Erzsébet az 1920-as évek második felében Forgács Rózsi Kamaraszínházának tagjaként működött, és többször került összeütközésbe a hatóságokkal csalás, okirathamítás és sikkasztás miatt. *Alpár Ágnes*: A fővárosi kasszínházak műsora. A Tháliától a felszabadulásig 1904–1944. Bp., 1974. (Színháztörténeti füzetek 56.) 89.; Népszava 1926. nov. 30. 14.; Magyar Országos Tudósító 1941. jún. 21. 89.

81 Új Szó 1970. szept. 27. 7.

82 8 órai újság 1931. szept. 26. 1., 1932. febr. 17. 2.; Budapesti Hírlap 1930. jún. 29. 12.

83 Budapesti Hírlap 1930. jún. 29. 12.; Békésmegyei Közlöny 1932. jan. 22. 4.; Lapszemle 1930. máj. 13. 4., 1930. máj. 17. 4.; Népszava 1934. márc. 14. 8.

84 Lapszemle 1930. máj. 13. 4.

85 MTI Napi Hírek 1933. febr. 2.

86 Budapesti Hírlap 1931. szept. 25. 6., 1931. szept. 26. 8.; Pesti Napló 1931. szept. 26. 9.; 8 órai újság 1931. szept. 26. 1.; MTI Napi Hírek 1931. szept. 2.

szolgálat emberei, és őt keresik, ezért azonnal telefonon riadóztatta a csehszlovák rendőrséget, amelynek emberei gyorsan meg is érkeztek. Rémülete annál is inkább érthető volt, mert éppen azokban a napokban hunyt el tisztázatlan körülmények között magyar csendőri őrizetben Roboz Béla emigráns újságíró, akivel állítólag együtt találták ki a burgenlandi betörésről szóló álhíreket.⁸⁷ A rendőrök kiérkeztek, de hamarosan rájöttek a tévedésre, ugyanis saját kollégáikkal álltak szemben, akik tényleg Mátyás Zsófiát keresték.⁸⁸ De ennek ellenére állítólag kiderült, hogy Persián riadalma mégsem volt alaptalan, mert a magyar hatóságok tényleg csapdaként adtak ki nyomozást a élettársa ellen, azonban ezt kétségesnek teszik Mátyás Zsóka viselt dolgai, amelyek miatt 1941-ben bíróság elé is kellett állnia.⁸⁹

Persián Ádám végül Pozsonyban fejezte be hányatott életét 47 éves korában, 1934. március 13-án agyhártyagyulladásban.⁹⁰ Pályája akadálytalanul ívelt felfelé, míg 1918-ban kormánybiztosi kinevezésével elérte zeintjét. Bár az őszirózsás forradalom és a polgári demokrácia alig öt hónap után elbukott, ő azonban továbbra is rendületlenül ragaszkodott annak eszmeiségéhez. Sok korábbi párttársával szemben ezért nem tudta megvetni a lábát az ellenforradalmi Magyarországon, amely az 1920-as évek közepén élete teljes válságba jutását eredményezte. Csak egy kiút volt számára: egy olyan helyet keresni, ahol demokratikus elvei szerint élhet és dolgozhat. Azonban rosszul választott: Csehszlovákiában erre csakis a magyar nemzeti érdekekkel való szembehelyezkedés árán volt lehetősége, s a demokrata eszmeiség és a magyar haza közötti lehetetlen választás szükségzerű meghasonláshoz és összeomláshoz vezetett.

87 MTI Napi Hírek 1933. febr. 2.; Budapesti Hírlap 1933. okt. 12. 5.; Magyarország 1933. okt. 13. 4.

88 Új Szó 1970. szept. 27. 7.

89 Magyar Országos Tudósító 1941. jún. 21. 89.

90 Budapesti Hírlap 1934. márc. 14.; Dunántúl 1934. márc. 15. 5.; Révai Nagy Lexikona 1935. 21. köt. 690.

EGY PÜSPÖK, MINT A MÚLTRA ÉPÍTŐ VÁROSI MODERNIZÁCIÓ PROGRAMADÓJA

*„A város őbenne van,
abban a képben, amelyet a szívében hordoz,
mint ahogyan a fa is benne van a magban.”*
(Antoine de Saint-Exupéry: Citadella)

Székesfehérvár máig méltán büszke arra a fejlődésre, amely falai közt az 1930-as években lezajlott.¹ Az eredmények önmagukért beszéltek. Még a hírlapi tudósítóként itt megforduló Márai Sándor is a gyorsan modernizálódó város bűvkörébe esett.² A korszak polgármesteréről, Csitáry G. Emilről maga Horthy Miklós kormányzó jelentette ki: *„ezt a várost újjávarázsolta.”*³ A nagyléptékű városfejlesztés arra törekedett, hogy a környezetet méltóvá tegyék 1938-ra, Szent István király halálának 900. évfordulójának méltó megünneplésére. A „Szent István-i örökség” fogalma körül forgott a közgondolkodás. Bár sok minden történt, a csúcsmozzanatok – a király lovas szobrának felállítása; a Szent Jobb fehérvári látogatása, az államalapító király emlékét törvénybe foglaló, a fővárosból Székesfehérvárra kihelyezett országgyűlés – Szent István alakjára fókuszáltak. Az első király által emeltetett templom romja pedig számos esemény kulisszája lett: például vitézavatása.⁴ De e romkertből indult el 1938. június 1-jén az a díszes menet is, amely a 11 évvel korábban elhunyt Prohászka Ottokár püspököt végső nyughelyére, az emlékére emelt vasútvidéki templomba kísérte.

Egyelőre nem tudjuk, hogy ki és pontosan milyen megfontolásból döntött a püspök újratemetésének ilyen késői időzítéséről. Az emléktemplom 1933-ban, a koporsót befogadni kész síremlék 1936-ban már állt, 1937-ben pedig – halálának tizedik évfordulójára időzítve – az eseményt meghirdető szórólapok is készültek;⁵ ám végül az 1938-as évre, azon belül pedig a Szent Jobb országjárásának fehérvári napjára halasztották az újratemetést. A kereszténységet Magyarországon meghonosító király és a keresztény

1 A történetek olvasmányos, gazdagon illusztrált összefoglalását lásd: *Demeter Zsófia – Gelencsér Ferenc: Örvendezz, királyi város! (Székesfehérvár Anno 2.)* Székesfehérvár, 2002. 144–200. Újabbban: Rubicon 24 (2013) 6.

2 *Márai Sándor: Alba Regia ünnepel.* Pesti Hírlap 1938. aug. 20.

3 *Csitáry G. Emil: Emlékiratok.* Szerk. Csurgai Horváth József. (Közlemények Székesfehérvár múltjából) Székesfehérvár, 2013. 187.

4 *Láng István – Szarka Géza: Székesfehérvár ünnepi éve, 1938.* Székesfehérvár, 1938. 35–47., 185–188.

5 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (Székesfehérvár, = SzfvPL) – Prohászka Gyűjtemény (= PGY), Az emléktemplom iratai.

hívek öntudatát felébresztő püspök alakjának összekapcsolása könnyű volt. Ezt sokan felismerték.⁶ Azt azonban ismereteink szerint senki sem mondta ki, hogy a Szent István király legfontosabb ereklyéinek jelenlétében, a város ünnepi évében induló újratemetés mennyire méltó is volt a püspökhöz. Részint azért, mert Szent István alakja egyfajta keretet adott Prohászka székesfehérvári működésének; részint pedig azért, mert az ebben az esztendőben kicsúcsosodó, történelmi hagyományokra építő nagyléptékű városfejlesztés eszmei alapjait maga a püspök fektette le. Írásomban e két mozzanatot kívánom felvillantani.

Az életút „keretes szerkezete” végső soron egyértelmű. Prohászka Ottokár már 1906. január 21-i püspöki székfoglalásának napjára keltezett pásztorlevelében úgy fogalmazott, hogy mint püspök, apostolok utódaként érkezett Fehérvárra. Majd gondolatát így folytatta: „*Mikor Székesfehérvár földjére lépek, más lábnyomoktól is rendül meg lelkem; annak az első királynak, apostolnak és szentnek haló porától, ki az ősi, szent kereszténységnek erejét a népek lelki halálból való föltámasztásában – a hit, s az örök reménynek ezredévre szóló ránk derítésében, – a régi életnek új krisztusi életté való átalakításában érvényesítette. Szent István királynak nyomaiban állok s járok, ki a kereszténység szellemét ránk lehelte, hervadatlan ifjúságát bennünk fölélesztette; ez apostolnak, a nemzet ez éltetőjének, az élet e kiárasztójának, a szívek s lelkek e szerencsés vezérének nyomai taposták számomra az utat: e nyomokon akarok járni; e nyomokon, a szentek nyomain jövők felétek s üdvözöllek titeket.*”⁷ – 1938-ban pedig e szent egykori nyughelyéről és ereklyéjének közeléből indult utolsó útjára.

Prohászka nem székfoglalásakor járt először Székesfehérváron. Érdekes módon már első dokumentált helyi felbukkanása is kötődött a Szent Király emlékéhez. Az esztergomi szemináriumi tanárt 1893-ban – vélhetően egy évvel korábbi, budavári szereplésének sikere miatt – felkérték az augusztus 20-i ünnepi prédikáció megtartására. A beszéd ismert,⁸ veretes – de semmiféle utalást nem tartalmaz Szent István lokalitására. Ezt gyakorlatilag bárhol elmondhatta volna. Nem így azt az alig egy évtizeddel későbbi szónoklatát, ami miatt a budapesti egyetem tanáraként a Szent Imre Kör vándorgyűlésére Fehérvárra érkezett. 1904. május 1-jén elmondott beszédének fő motívuma a lilomos zászló képe volt – válaszként a munkásmozgalom vörös lobogóira. E kontextusban vetette fel: „*Nem bontjuk-e hát ki méltán e népeket diadalra vezető zászlót? Nem bontjuk-e ki jó helyen, Fehérvárott, hol Szent István, Szent Imre pora van a termőföldbe keverve? E földből ki kell zsendülnie a nemzet reményének. Eljöttünk ide [...] érdeklődésbe vonni a társadalmat e fontos ügy iránt.*”⁹

6 Pl. Ervin Gábor: A szent Király és a nagy Püspök. Korunk Szava 8 (1938) 384. – „Ez a kettős nagy ünnep megtanított arra, hogy ez a nép az igazra, nemesre, szépre finomabb érzékkel reagál, mint a szeizmográf tűje a távoli rengésekre. S ha igaz is, hogy a szeretet láthatatlan sugárzásait illetőleg ma gyenge felvevőállomások vannak többségben, a felvevőgépek megromlottak, primitívek lettek, a lelkek gépezetén túlságosan nagy pusztítás folyt a betűk és golyók olmaival – de azért egy szentistváni vagy prohászka mérvű szeretetsugárzás előtt nem érzéketlen.”

7 *Prohászka Ottokár*: Mint szent Karácsony püspöke... In: *Prohászka Ottokár: Világosság a sötétségben. Pásztorlevelek*. Szerk. Schütz Antal. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái 9.) Bp., 1928. 1–2. [– A későbbiekben e díszkiadású sorozatra a Prohászka-kutatásban meghonosodott módon, csak „ÖM kötet-szám, oldalszám” alakban hivatkozom.]

8 *Prohászka Ottokár*: Szent Beszéde Prohászka Ottokár esztergomi szemináriumi lelkésznek, melyet 1893. augusztus 20-án Szent István napján tartott a székesfehérvári székesegyházban. Esztergom, 1893. Újabb kiadása: ÖM 13, 34–42.

9 ÖM 13, 70–71.

Prohászka gondolkodásában Fehérvár tehát ekkor olyan hely volt, ahol egykor szentek nyugodtak, s ahova el kell jönni, mert múltja alkalmas alap arra, hogy abból valami új szülessen. Ez kétségkívül tetszetős kép, de talán elszállt volna a szélben. Ám a Gondviselés hamarosan püspökként a városba rendelte, ahol így lehetősége nyílt arra, hogy ezt újra és újra hangsúlyozza, és a város korábban szinte csak liturgikus kereteket kitöltő kötődését a Szent Királyhoz új tartalommal töltse meg.

KORÁBBI PÜSPÖKÖK ÉS A SZENT ISTVÁN-I ÖRÖKSÉG GONDOZÁSA

A török kiűzése után nagyságát és gyökereit veszített Fehérvár kapaszkodott az első király emlékébe. A lelki életet irányító jezsuiták még a plébániatemplom korábbi titulását is megváltoztatták Szent István királyra ennek jegyében.¹⁰ Ez lett az 1777-ben megszervezett székesfehérvári püspökség székesegyháza, amely 1778-ban kapta meg a király koponyacsont-ereklyéjét Mária Teréziától. A fejedelmé felső része visszakerült abba a városba, ahol a középkorban őrizték. A relikviát ünnepélyes külsőségek között fogadta a város. Az uralkodó ajándékozási gesztusát a szószékkel vetekedő méretű márványtábla örökölte meg. Az ereklye önálló mellékkápolnát kapott az egyik torony alatt.¹¹ 1817-ben Vurum József püspök szabályozta az ereklye nyilvános tiszteletének rendjét:

- április 2-ától (az ereklye Fehérvárra érkezésének évfordulójától) 3 napra,
- május 19-én (a töröktől való megszabadulás emléknapján),
- Szent László napján,
- Szent István ünnepén és annak nyolcadában,
- október 11-én (Szent István holtteste megtalálásának ünnepén) és
- Szent Imre ünnepétől kezdődően 3 napra

helyezték ki a híveknek. Ezt a rendelkezést 1840-ben Barkóczy László püspök megerősítette.¹²

Ez a tisztelet csak lokális jellegű volt. A 19. század utolsó negyedében azonban megjelent az a törekvés, hogy Székesfehérvár a Szent Királlyal – illetve ereklyéjével – reprezentálja magát. 1877-ben, az egyházmegye százados jubileumára kiadott kötetben megjelent a fejedelmétartó rajza,¹³ 1884-ben pedig egy fővárosi ötvösművészeti kiállításon be is mutatták az Ignaz Würth által készített hermát.¹⁴

1890-ben Steiner Fülöp lett a székesfehérvári egyházmegye püspöke, aki korábban (1886–1890 között) a Szent István Társulat elnöke volt. Egyházkormányzatának évtizedében Fehérvár „szintet lépett” a Szent Király liturgikus ünneplésének terén – kihasználva az ezredéves ünnepségekben rejlő konjunktúrát, a történelmi múlt iránt megélt kíváncsiságot. A püspök Storno Ferencsel a herma körmeneti hordozására alkalmas balda-

¹⁰ Szarka Géza: A székesfehérvári belvárosi plébánia története. Szerk. Csurgai Horváth József, Kovács Eleonóra, Mózes Gergely. Székesfehérvár, 2003. 86–90.

¹¹ Szarka: A székesfehérvári..., 97–98, 100–102.

¹² Siptár Dániel: Válogatott források Szent István ereklyéiről. In: István a szent király. Tanulmánykötet és katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (Magyar királyok és Székesfehérvár 4. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.) Székesfehérvár, 2013. 276–277.

¹³ Pauw, Joannes: Historia Diocesis Alba-Regalensis ab erecta sede episcopali 1777–1877. Alba-Regia, 1877. Tab V.

¹⁴ Siptár: Válogatott források..., 278–279.

chinos építményt készíttetett,¹⁵ renováltatta a szent titulusa alatt álló székesegyházat,¹⁶ 1896-ban pedig XIII. Leó pápától speciális búcsúengedélyt szerzett az ereklyét felkerekedőknél. Ez sok zarándokot vonzott Fehérvárra – elsősorban az egyházmegye területéről.¹⁷ Steiner Fülöpöt foglalkoztatta a különféle Szent István-fejereklyék egymáshoz való viszonya is. A raguzai domonkosoknál őrzött relikvia szinte teljes dokumentációját megszerezte másolatban, a zágrábi ereklyéről pedig pontos leírást kapott a helyi püspöktől.¹⁸

Prohászka Ottokárról más vonatkozásokban – így az egyesületi élet felkarolása, a politikai aktivitás és a sajtópártolás terén – is állíthatjuk, hogy épített Steiner Fülöp munkásságára, sőt kiteljesítette azt. Szent István tiszteletével kapcsolatban is ez a helyzet: új dimenziókat nyitott a lokalitásából elődje alatt kitörő kultusznak.

AZ ÖRÖKSÉG KÖTELEZ

Prohászka Ottokár korábban 22 évet töltött Esztergomban szemináriumi tanárként. Az érseki székhelyet polgármestere, Vimmer Imre „Szent István városa”-ként aposztrofálta egy 1900-as ünnepségen.¹⁹ Ennek kapcsán egy helyi pap, Keményffy K. Dániel arra figyelmeztette az esztergomiakat: ez az elnevezés kötelezettségekkel is jár. Ő a keresztény hit öntudatos megvallását értette ezen.²⁰ Feltételezhetjük, ezt a képet hozta magával Székesfehérvárra az új püspök, s ezt a kötelezettség-tudatot terjesztette ki tartalmában később. (A „Szent István városa” elnevezés azután Fehérvárra vonatkoztatva is elterjedt, s ma szinte vetélkedve használja mindkét település.)²¹

Fehérvárra érkezve elsősorban a középkori nagyság hiányával találkozott Prohászka Ottokár. Bevallott melankóliával nézte, mondhatni vissza-visszatérően megsiratta a régi emlékek csaknem teljes eltűnését.²² De nem állt itt meg. A pusztulás látványa nem letörte, hanem arra ösztönözte, hogy programot adjon – immár nem is csak a katolikus híveknek.

1908 nyarán, egy fehérvári dalos ünnepen egy Szent István-szobor felállítása mellett szállt síkra. (Csak harminc évvel később, Prohászka újratemetésének évében manifeszta lódott az emlék.) Az ügy mellett felsorakoztatott érvei megfontolandóak. Azért akart emlékművet, mert *„szükségünk van a történeti folytonosság kapcsaira. Oly időkre emlékeztet majd minket az emlék, mikor hit, hűség, erkölcs, nemzeti állam, nemzeti egység*

15 István a szent király. Kiállítási katalógus. In: István a szent király. Tanulmánykötet és katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (Magyar királyok és Székesfehérvár 4. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.) Székesfehérvár, 2013. 387–390. [126–133. tétel].

16 E restaurálásról a templom toronykeresztjében 2016-ben megtalált időkapszula tájékoztatót legrészletesebben. (Vö.: <http://www.szfvvar.katolikus.hu/idokapszula-a-szekesfehervari-bazilika-keresztjeben-20160601-beszamolo/> – Letöltés: 2018. augusztus 22.)

17 SzfvPL – No.1515F csomó iratai (Szent István ereklyéi és ünnepségei); *Siptár*: Válogatott források..., 282–287.

18 SzfvPL – No.1515F csomó iratai; *Siptár*: Válogatott források..., 260–262, 287–288.

19 A kereszténység jubileuma. Magyarország 1900. augusztus 16. 4.

20 *Keményffy K. Dániel*: Szent István Esztergomban. Alkotmány 1900. dec. 25. 25–26.

21 Pl.: Esztergom történetéről több kiadást is megélt egy ilyen címmel, fiatalok számára írt, Meggyes Miklósné szerkesztésében megjelent kötet; míg Székesfehérvárott a város egyházközségei közös hírlevelének neve ez.

22 ÖM 20, 311., ÖM 24, 36., ÖM 25, 283.

problémák nem voltak, s buzdít majd arra, hogy megint ne legyenek.”²³ A püspök egyszerre kívánt összetartozást, a történelmi múltra épülő öntudatot, nemzeti érzést – ha úgy tetszik: konzervativizmust – generálni, és azt a polgári fejlődés vívmányaival összekötni. Úgy vélte ugyanis, hogy egy emlékmű hat a környezetére, óhatatlanul infrastruktúrájának általános emelését hozza magával: „*De ne álljon tarlón, ne kultúra nélküli környezetben az emlék, hanem fogjunk kezét s dolgozzunk, hogy virágos kertté legyen híres Pannónia, s a régi nagyságnak szobrokat állító magyarság, mely a régi eszményt új tartalommal tölti ki, legyen e szobor koszorúja!*” – mondta.²⁴

Schütz Antal jó érzéssel rámutatott arra, hogy a püspököt inspirálta új környezete: „*Fehérvárnak a legszentebb magyar múlt emlékeitől átítatott talajába gyökerezett a lelke, ott, Szent István és Szent Imre sírjának, Szent István Boldogasszony-székesegyházának árnyékában, magyarság-szeretete és becsülése is egyre több színt és vért kapott*” – írta róla életrajzában.²⁵ Csakhogy Prohászka ezeket az impulzusokat nem tartotta meg magának, hanem továbbadta környezetének is. Gyakori ismétléssel szinte belesulykolta véleményét közönségébe. Ennek tudatosságáról tanúskodik az a szöveg, amit Schütz Antal 1929-ben *Múlt és jelen* címmel adott közre.²⁶ A tudós piarista maga nem próbálkozott a kézirat datálásával. Belső jegyek miatt – mivel „harminc évvel korábbi” állapotokat vet össze a megfogalmazás korának jelenidejével – 1923 környékére tehetjük születését: „*Csak egy darab várfal maradt meg a püspöki kertben. Hányszor állok e falon, s eszembe jön Nürnberg, hol még minden középkori erőben áll, s ahová elzarándokol a fél világ, nézni a nagy nemzeti csodát. Állok e falon s nézem, hogy a vásártéren mint eregetik sárkányait a fiúk, s megsóhajtom azt a nemzedéket, melyik lenne, ha a sárkányok farka nem akácfák s topolyák ágaiba, hanem a Boldogasszony-templom tornyaiba akadna bele. Most nép lakik itt, melynek nemzeti érzékét keltegetni kell, még nem éber s még nem egységes eléggé. Nagy, nehéz munka a szétszakított tradíciók fonalát valamiképp] egybekötni. Ha a várfalak s a kapuk, a templomok s monostorok állanának; ha Szent István s Szent Imre sírján lámpák égnének; ha Nagy Lajos s Mátyás mauzóleumaiban koszorúinkat tennénk le, akkor a munka könnyű volna; de míg a történelem csak papíros s nem átélt jelen, addig még sok lesz a tennivaló. Sebaj, megéri a munkát, s Székesfehérváron is azon dolgozunk, hogy a mai magyar élet az ősi, nemzeti kultúra gyökeréből fakadjon; hogy az ősi koronázó város szelleme a mai nemzedéknek is lelke legyen.*”²⁷

Mi sem volt természetesebb ezek után a püspök számára, mint hogy odaállt azok mellé, akik hasonló célokat vallottak. Készséggel vállalta a reprezentációt a múltra fókuszáló, vagy a kultúrát teremtő vállalkozások mellett. Erre példa egy szanatórium avatásakor mondott beszéde.²⁸

A Prohászka-kutatók könnyen esnek abba a csapdába, hogy csak az 1928–1929 folyamán megjelent, s kiválóan mutatózott 25 kötetes folyamban elérhető szövegekre építenek vizsgálódásaikkor. A Schütz Antal által „összegyűjtött munkák” azonban nem jelentenek „Prohászka-összes”-t.²⁹ Esetünkben pedig talán pont a legszókimondóbb –

23 ÖM 18, 251.

24 Uo.

25 Schütz Antal: Prohászka pályája. In: ÖM 25, 102.

26 ÖM 25, 269–272.

27 ÖM 25, 271–272.

28 ÖM 18, 261–264.

29 A kérdésről bővebben lásd Mózessy Gergely: Főpapi életmű a cenzúra szorításában. In: Prohászka-tanulmányok, 2012–2015. Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2015. 31–35.

és későbbi kalandos sorsa miatt talán leghatékonyabb – megnyilatkozás maradna rejtve előttük, ha nem keresgelnénk máshol is. A díszkiadás ugyanis nem tartalmazza azt az előszót, amit a püspök 1912 decemberében Lausmann Gyula székesfehérvári orvosdoktor várostörténeti monográfiájához fűzött.³⁰ Prohászka Ottokár méltatta benne a szerzőt; költői képekkel erősítette meg a tudós mondanivalóját („*rögök közé búj el a nemzeti érzés*”³¹ – mondta például a török utáni évszázadokról); és ismételten megfogalmazta a teendőket: „*Magyarországnak nemzeti lét kell, olyan, mely ha nem is a régi, mert elszivárgott a vérnek közösségével, de legalább a régi érzések melegével kapcsolódik bele a dicsőséges Magyarországba. Rámutat a nagy kötelességekre is, nevezetesen arra, hogy a kultúrának központok kellenek, s hogy a régi Fehérvár is folytatást sürget, sürgeti, hogy a város, ha nem is székváros, ha nem is főváros, de a múltat folytató, s az elváltozott viszonyoknak megfelelő vidéki város legyen. [...] E történet lapjairól hozzánk szóló, nagy múltnak is ez a vágya: fejlődjünk! A történetíró írása pedig magának a nemzeti géniusznak szava, mely a régi Székesfehérvár emlékein át új, virágzó Fehérvár megteremtésére ösztönzi a nemzetet, s a haza őszinte fiait.*”³²

Az 1930-as évek fehérvári városvezetése pontosan ezt a programot hajtotta végre. Újra meg újra szembesülniük kellett Lausmann munkájával – s benne Prohászka előszavának kategorikus imperatívuszával. A kéziratot ugyanis a szerző a városnak ajánlódta, a törvényhatóság ki is akarta adni, de a tervet elsöpörte a világháború. Az 1920-as években újra nekibuzdultak, de a nyomdai előkészületeket ezúttal a gazdasági válság szakította meg. Az 1930-as években, a harmadik nekifeszüléskor a város ünnepi készülétei vitték el a pénzt – de Csitáry G. Emil polgármester 4 példányban legéptette a kéziratot. Kettő ezek közül közgyűjteménybe kerülve korlátozott nyilvánosságot is kapott.³³ Azt tehát biztos állíthatjuk, hogy a város vezetői, a fejlesztések megálmodói ismerték a művet, tudtak róla.

Nyilvánvalóan ennél közvetlenebb hatása is lehetett a városatyákra a püspök egyéniségének – ám ezt nehéz mérni. Életében is sokan magasztalták,³⁴ 1927. április 2-án bekövetkezett halála után pedig szinte csak szuperlatívuszokban szóltak róla. Dermedhetett volna ikonná – de a tudomány gyorsan összegereblyézte gondolatait, s a halálát követő esztendőben 16, 1929-ben további 9 kötetet jelentetett meg műveiből Schütz Antal.³⁵ A díszkiadású szövegfolyam nem pusztán elérhetővé vált; hanem egyenesen illett is birtokolni azt egy polgári közegben. Kézbevehetősége sokak számára újra elevenné tette a püspök szavait – így a városról mondottakat is. Kiviláglott az is, hogy mily gyakran említette – „reklámozta” Székesfehérvárt, akárcsak környezetéből vett konkrét példákat felémelve beszédeiben, cikkeiben.³⁶ Közszerelőként „fehérvári püspökként” jelent meg mindenhol, alakja öregbítette a város hírnevét.

30 Prohászka Ottokár: Előszó. In: Lausmann Gyula: Székesfehérvár története. Székesfehérvár, 1998. I. 7–10.

31 Uo. 9.

32 Uo. 9.

33 Farkas Gábor: A szerkesztő jegyzete. In: Lausmann Gyula: Székesfehérvár története. Székesfehérvár, 1998. I. 16.

34 Pl. Lausmann: Székesfehérvár története, IV. 237–239.

35 Mózes: Főpapi életmű..., 34.

36 Pl.: ÖM 1, 296–297., ÖM 9, 339., ÖM 13, 255., ÖM 13, 299., ÖM 13, 311., ÖM 21, 288., ÖM 22, 103., ÖM 22, 187., ÖM. 22, 241., ÖM 22, 285–286.

Paradox módon a püspök holtában is hozzájárult Székesfehérvár fejlesztéséhez. A város „munkáskörületében”, a még általa alapított búrtelepi egyházközség alig pár nappal halála után elhatározta, hogy építendő templomát úgy tervezi meg, hogy az befogadhassa majd a püspök holttestét. Az egykori elhanyagolt járványkórház helyén, a vasútállomás közelében emelt, zarándokok sokaságával számoló léptékű emléktemplomról mindenképp elmondható, hogy városképi jelentőségű épület. De annál talán több is, ha megfontoljuk: a gigantikus panteon 1929–1933 között, épp a gazdasági világválság idején jött létre, lényegében közadakozásból. Felépítése olyan ügy volt, amely megint csak országosan napirenden tartotta Székesfehérvár nevét.³⁷

37 Vö.: *Mózessy Gergely*: A Prohászka Ottokár Emléktemplom. Kultusz és emlékezet 1927–1938. Székesfehérvár, 2013. 1–30.

CÉLKERESZTBEN AZ EGYHÁZAK ÉS TÖMEGEIK AZ „OROSZ FELSZABADÍTÓ MEGSZÁLLÁS” IDEJÉN

A 20. századi diktatúrák történetében a sztálinizmust „az különböztette meg a többi totális diktatúrától, hogy egyház- és vallásellenességét még ideológiai alapon álló ateizmus is kiegészítette és támogatta”.¹ Mind Moszkvában a „nagy J. V. Sztálin”² és köre, mind a hamarosan vazallussá tett országokban az épp helyzetbe hozott helyi „kis Sztálin” és számos társa – Magyarországon a „legjobb tanítvány”, Rákosi Mátyás és hajbókoló környezete, valamint pretoriánus gárdája –, azaz a kommunista vezérkedők a római katolikus egyházat a Vatikán és majd a cionistákat is az imperializmus ügynökségének, a kommunizmus elszánt ellenségének tekintették. Ezért minden eszközzel az egyházi befolyás korlátozására, mielőbbi felszámolására törekedtek. Mi történt e tekintetben – és a többi egyházzal és híveivel – Magyarországon a hercegprímás letartóztatásáig, 1944 ősze – 1948 decembere között?³

A Moszkvából hazatértek közül többen részt vettek a generalisszimusz és köre által kimunkált átalítási, berendezkedési tervek előkészítésében.⁴ Nem csupán ők, de 1945 áprilisától már mások is ismerhették Sztálin felfogását „a folyamatban lévő háború megváltozott természetéről”. Szerinte „ez a háború elút a múlt háborúitól: ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki, amennyiben hadserege képes erre, a maga rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”⁵ A korabeli kommunista „egyházpolitikát”, a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetésének az egyházakkal kapcsolatos magatartását az jellemezte, hogy annak során az oszd meg és uralkodj elvének gyakorlatát alkalmazta. Ekkor még helyzete miatt nem intézhetett frontális támadást a különböző egyházakkal szemben. Ezért

1 Zinner Tibor – Szakács Sándor – Balogh Margit – Habuda Miklós – Markó György – Svéd László – Szomszéd Imre közreműködésével: *Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése* (Zinner Tibor 1991), Budapest (Bp.), Zrínyi Katonai Kiadó–Új Magyarország, 1991. 10. Előszó helyett. Beszélgetés Ormos Mária professzorasszonnyal.

2 A tanulmányban említett magyar személyek nevének valamennyi tagját – kivéve az idézeteket – csak első alkalommal szerepeltetem. A külföldiek esetében első alkalommal a vezetéknev mellett a keresztnévük (az oroszoknál atyai nevük) rövidítését is közlöm.

3 Feldolgozásomnak nem célja a honi egyházak és híveik szenvedéstörténetének részletes, monografikus feldolgozása. Mások részben már megtették ezt.

4 *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945), Bp. 1981. Akadémiai Kiadó. Legújabban Zinner Tibor: „éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket.” Szembenézés – a népbíráóságokról feketén-fehéren, Bp., 2016. MTA Law Working Papers, 2016/6. og.tk.mta.hu/mtalwp

5 Szakács Sándor – Zinner Tibor: A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948 (Szakács – Zinner 1997), Bp., 1997. Génius Gold, 44.

egy, valamiképp ismertté lett, avagy inkább – s ez vált előbb-utóbb meghatározóvá – a sajtótudósítói révén immár prédává tett személyekkel szemben lépett fel. Őket – mint „a legreakciósabb képviselőket” – veszte ki, s ennek révén magát az érintettek egyházát is támadhatta. Miként a főtitkár fogalmazta a Központi Vezetőség (KV) tagjai előtt a két – a budapesti törvényhatósági és a nemzetgyűlési – voksolási fiaskót követően, 1945. november 22-én, hogy „óvatosan kell dolgozni és nekünk nagyon meg kell nézni, hogyan és milyen formában támadunk”.⁶ Mindez a későbbiekben is tetten érhető. Különösképp akkor, amikor valamilyen rövidebb vagy hosszabb távú politikai cél elérése érdekében egy-egy kiemelkedő büntetőüggyel „politizált” a kommunista párt (eltekinthet itt attól, hogy annak volt-e egyáltalán jogalapja, azaz törvényes volt-e legalább a kezdeteknél, avagy kizárólag a politikai és államvédelmi bosszorkánykonyha termékének tekinthető-e a végül jogszolgáltatási infernó). Ez utóbbi, jórészt fegyverrejtegetéssel, szervezkedéssel, izgatással, sőt gyilkossággal is összefüggő vádpontokra alapozott büntetőperек ürügyet, vagy az épp igényelt program alátámasztását szolgálták 1948 nyaráig.⁷ A koalíciós időszakban az egyházakkal szemben kivitelezett mindennapos gyakorlat azzal járt, hogy három politikai célnak kívánt megfelelni: az egyházak gazdasági hatalmának megtörését, a közéleti s a politikai aktivitásuk terrénumának leszűkítését, továbbá az egyházak oktató-nevelői monopóliumának megszüntetését célozta.

A feljelentések garmadával érkeztek a politikai nyomozó szervekhez a különböző egyházak elöljáróival, papjaival szemben a legkülönbélebb, nagyjából alaptalan rágalmak, személyes bosszú alapján, ám szinte majd’ mindegyiket politikai szempont is motiválta. Mindezek után a nyomozások során – mert ez másként nem történhetett az idő tájt – adminisztratív, törvénytelen eszközöket alkalmaztak. Az emberi szabadságok megsértésének teljes tárháza ismert akkoriból; a különböző időtartamú, mindenféle érdemi okot nélkülöző elhurcolások, az időleges őrizetbe vételek, a jogtalan, eltúlzott mértékű internálások⁸ ebbe a sorba illeszkedtek.⁹

Miután ezeket és egyéb inzultusokat követően a főpapi tiltakozásokat alig-alig követte a történelektől járó elégtételnyújtás, nem meglepő, hogy a törvénytelen büntetőeljárások is bekövetkeztek. A személyes sérelmekből, bosszúból fakadt feljelentések titkosrendőrségi vizsgálatuk során politikai szempontoknak rendelődték alá, a vádiratok, majd ítéletek az MKP politizálásának megfelelően vezettek ártatlanok meghurcolásához, különböző mértékű elmarasztalásukhoz. Mindszenty József bíboros csupán sejtette 1947 őszén, hogy a kezdetektől kb. két-háromszáz, az idő tájt további harminc-negyven papot állíthattak a népbírák elé, de „hogyan hol és kik és miért, azt pontosan nem tudom”.¹⁰ Amikor a jogutód párt is létrejött, 1948 nyarán már biztos tények birtokában közölhette, hogy 225 papot és szerzetest marasztaltak el, közülük huszonnégyet a hit-

6 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), KV 83 F.

7 Szakács–Zinner 1997, 32–33. Ilyenek voltak páter Kis Szaléz és társainak, az oktogoni „merényletnek” stb. politikai, sajtóbeli színjátéka (mert a drámai, szovjetek alkalmazta jogkövetkezményekről már hallgattak a munkáspárti politikusok és a sajtótermékek), avagy a Pócsperiben véletlenszerű puskaelsülés következtében elhunyt rendőr sorsának „rendőrgyilkossággént” való találása.

8 Forrását nem jelölte meg a hivatalban volt igazságügyi tárcavezető, dr. Kulcsár Kálmán, aki szerint 1945–1949 között ötvenötezer személyt internáltak Magyarországon. Arra, hogy hányan voltak közülük egyházi személyek, nem tért ki. Magyar Nemzet, 1989. június 6. 3.

9 Sorsforduló I. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április, Bp., 1970. Levéltári Igazgatóság, 365–366. Szerkesztette Karsai Elek–Somlyai Magda.

10 PIL, 274. f. 7/248. Őrzési egység (ő. e.), 80. A kalocsai és az esztergomi érsek levelezése a miniszterelnökökkel.

vallásos iskolák védelme miatt.¹¹ Velük szemben a Rákosi utasításait végrehajtották az oszd meg és uralkodj elvét alkalmazva, óvatosságra intve jártak el 1946 tavaszától, a demokratikus államrend és a köztársaság védelmét célzó, de – mint utóbb világossá vált – érdemben a munkáspártok hatalomszerzéséhez, egyeduralmának megteremtéséhez nélkülözhetetlen felső szintű jogszabály, az 1946. évi VII. törvénycikk elfogadását követően. Előbb a sajtóban támadtak, majd következtek a büntetőeljárások. Ezeknek két nagyobb csoportja volt.

Egyfelől voltak, akik végrehajtották mindazokat a cselekményeket, amelyekért felelősségre vonták őket. Az 1945. évi VII., a népbíráskodásról alkotott törvénycikk alapján a háborús és népellenes büntetettek elkövetők közül a legsúlyosabb mértékű büntetéssel sújtották a nyilaskeresztes érából Kun András pátert.¹² Ugyanakkor – tekintettel a népbíróságok pártbíróságként folytatott „ítélkezési” gyakorlatára – rögzíthető, hogy a népbíráskodásra vonatkozó jogszabály alapján elítélt egyházi személyeknél számos esetben volt túlzó a kihirdetett ítélet mértéke az elkövetett cselekményhez képest, vagy törvénytelen, miként azt utóbb megállapították uzdóczi Zadravecz István esetében.¹³ Ezek a büntetőeljárások valamennyi egyházat, és azok legkülönbözőbb tisztséget betöltő tagjait, egyházi gimnáziumok tanárát, lelkész, püspököt egyaránt sújtották. S voltak olyanok is a különböző egyházakból, akiket köztörvényes cselekményeik miatt marasztaltak el kisebb-nagyobb, de sokszor eltúlzott mértékű ítéletekkel.¹⁴ Másfelől a napi politika primátusa érzékelhető az összeesküvéssel, fegyverrejtegetéssel, izgatással vádolt, majd elítélt egyházi személyek büntetőügyeiben. S miután a különböző pártok, érdekvédelmi, kulturális és társadalmi szervezetek felmorzsolódtak a sztálinizmus egyre agresszívebb térhódításával – kivéve a „klerikális reakció” bástyáit, a vallásosság terrénumait, az egyházakat –, előbb-utóbb – mint várható volt – bekövetkezett a főpapokkal szembeni eltérő gyakorlattal kivitelezett fellépés is. Ravasz Lászlót, a Duna-melléki református egyházkerület éléről 1948. május 11-én mondatták le. Ordass Lajos evangélikus püspököt előbb házi őrizetbe vették 1948. augusztus 24-én, majd szeptember 8-án letartóztatták, október 1-jén már el is ítélték. Mindszenty – és a vele együtt, valamint a mellékperekben meghurcoltak – sorsa napjainkban közismert. Ez utóbbi büntetőeljárással és a cionizmussal szemben indított hadjáratral vette kezdetét az egyházüldözés legaktívabb időszaka. Ennek során, 1949. szeptember 1-jén már a debreceni püspököt, Révész Imrét is elmozdították hivatalából.

A katolikus papok 1948 nyarától már úgy érezhették, hogy hajtóvadászat indult velük szemben. Az iskolák államosításával szembeni ellenérzésük nyilvánításának következménye számos egyházi elmarasztalása lett. A tobzódó politikai elit nem tett különbséget az egyházi ranglétra külföldi és hazai képviselői között, és a pápától a honi falusi

¹¹ Esztergomi Prímási Levéltár, 5290/1948.

¹² Kun András „Kun páter” (Nyírbátor, 1911. november 8. – Budapest, 1945. szeptember 19.) A Budapesti Népbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

¹³ Uzdoczi Zadravecz Istvánt a politikai rendőrség letartóztatta 1945. május 8-án, a Budapesti Népbíróság őt és fél évi börtönbüntetésre ítélte 1946. április 12-én, másodfokon ezt az ítéletet megsemmisítették végzéssel, 1946. július 3-án. Az új büntetőeljárásban a Budapesti Népbíróság négyévi fegyházbüntetésre ítélte 1947. február 15-én, a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) kétévi börtönbüntetésre mérsékelte elmarasztalását 1947. október 8-án. Négy nappal korábban szabadult. A Legfelsőbb Bíróság 1996. december 9-én felmentette a vádak alól.

¹⁴ Említhetők Honéczy Pál evangélikus lelkész, Szondy Béla református gimnáziumi tanár, Túróczy Zoltán evangélikus püspök stb. büntetőpereit.

káplánig reakciónak bélyegezték őket. A társadalmi bázis, a hívők sokasága hasonló „értékelésben” részesült. A kánonokba ütköző, egyház és állam viszonyára vonatkozó „megállapodás” aláírását ugyan sikerült 1950 nyaráig elhúzni, azt azonban direkt politikai szembenállásnak tekintették. Miután a református és evangélikus egyházak vezetői engedékenyebbek voltak, őket és az alsóbb papságot, valamint híveiket kevesebb atrocitás érte. Moszkvai előjelek után vette kezdetét a cionistákkal szemben indított attack, persze ez sem volt hazai előzmények nélküli. Érdemben a sztálini praxist alkalmazták, a generalisszimusz szerint ugyanis a cionisták – hátuk mögött az Amerikai Egyesült Államok támogatásával – imperialista zsoldosok. A velük szemben fellépő pártkorifeusok, majd államvédelmisek arra már nem voltak, nem lehettek tekintettel Magyarországon, hogy az illegális kommunista párt és a cionisták balszárnya összefonódott a náci megszállással szemben jelentkező gyér ellenállás során.

Az 1949. évi népszámlálás adatai szerint a bármilyen szertartású katolikusok az összlakosság 70,5%-át, azaz több mint kétharmadát, a három vallási felekezetet tömörítő protestánsok 27,2%-át, több mint egynegyedét, együtt tehát 97,7%-át.¹⁵ A második világháborút követően ismert felekezeti adatok folyamatosan módosultak. Aszerint, hogy mikor és honnan érkezhettek vissza a hadifogságba vetettek, mikor következett be a honi, kollektív bűnössé nyilvánított németek jelentős részének kitelepitése. A Mózes-vallásúak egy része sem egyből tért vissza a deportálásból, vagy hadifogolyként keletre hurcolták egykori munkaszolgálatosként – jórészt német hangzású nevük okából –, másik része viszont visszatért ugyan Magyarországra, innen azonban különböző okokból végleg eltávozott külföldre azt követően, hogy 1944–1945-ben túlélte a poklot.

A magyarországi egyházak és híveik jövőjét nem kis mértékben határozta meg, hogy a titkos sztálini célok érdekében – a Vörös Hadsereggel együtt érkező szovjet állambiztonsági szakemberek erőteljes szerepvállalásával – 1945. március elejére kiépült a honi politikai rendőrség a fővárosban. Ennek információs szervezete révén „sikerült kézbe fogni” – sok más szerv és minisztérium mellett – a kultuszárca budapesti részlegét is, és beépültek a segélyszervezetek, így a JOINT¹⁶ vezetésébe is. Kartotékokat vettek fel a jelentésekben említettekről, nyilvántartót állítottak fel, gyűjtötték a lexikális adatokat mindazokról, akiknek politikai hovatartozásáról eleve feltételezték, hogy „másképp” gondolkodnak. A megszállóktól kapott számos értesüléssel is gazdagodott ez a bármikor hasznosítható, gyakorta nem ellenőrzött adatokat tartalmazó tárház.¹⁷

Az átállítási tervek sikerre vitele érdekében az immár egységes, hazaiakból és Szovjetunióból érkezettekből összetákolt, Rákosi és köre által vezetett MKP tevékenységéről a főtitkár folyamatosan jelentett G. M. Dimitrovnak 1945. november 4-ig, amíg a „lipcsei hős” haza nem tért Szófiába Moszkvából. Ezen jelentések egyikének végén, 1945. április 7-én – amikor Nemesmedves tájékán még napokig dörögtek a fegyverek – eképp fogalmazott: „éjjel-nappal jó hangulatban dolgozunk és igyekszünk igazolni a belénk vetett reményeket.”¹⁸ Az amott elvárt és a honi vágyak azonban eltértek, és miként hónapokkal korábbról, 1944 szeptemberétől már folyamatosan ismertté vált, a világháborút túlélők a Vörös Hadsereg katonáiban nem csupán a nácikat és a velük egyetértőket a

15 Egyházügyi hangulat – jelentések, 1951, 1953. Bp., 2000. OSIRIS – Budapest Főváros Levéltára (BFL), 18. Szerkesztette, a bevezető tanulmányokat írta és a mutatókat összeállította Szabó Csaba.

16 A segélyszerv pontos neve: American Jewish Joint Distribution Committee.

17 Zinner 1991, 16–17.

18 PIL, 274. f. 10/114. ö. e. 49. Rákosi levele Dimitrovhoz, 1945. április 7.

nyugati határon túla üző fegyvereseket, hanem egy, az országot megszálló újabb birodalom képviselőit érzékelhették. Mit gondolt, majd jegyzett le minderről Grósz József kalocsai érsek 1944. október 31-én, majd a következő napon naplójában?¹⁹

Előbb azt, hogy a helyi székesegyházban megjelent az orosz parancsnok, „egy őrnagy egy tolmácsal. Biztosított, hogy senkinek bántódása nem lesz, folytassuk a munkát, az istentiszteleteket tartsuk meg ugyanúgy, mint eddig, a harangozáson se változtassunk semmit, csak ne izgassunk a megszálló csapatok ellen.” [...] Ám alig huszonnégy órával később már az olvasható naplójában a magánházakba magukat bekvártélyozó katonákról, hogy „esznek, isznak, ami megtetszik nekik, elviszik, több helyen erőszakot kísérelnek meg nőkkel szemben. Hiába, régi igazság, hogy jaj a legyőzötteknek. Már nem csodálkozom azon, hogy a gyengébbek meginognak hitükben, és azt kérdezik: Hogyan nézheti mindezt Isten, ha csakugyan Ő a végtelen jóság. [...] Mit kellett vétkeznünk, hogy így bünteti az Isten az én népemet!”²⁰

Ez idő tájt Magyarország négyszáz esztendővel korábbi állapota, a három részre szakadtság kísértett. Hisz a Tiszántúlról már ezrével hurcolták el hadifogoly munkára, a Szovjetunió újjáépítésére az ott élő németeket vagy a munkaszolgálatból visszatért, a deportálás miatt rokonaikat hiába kereső, német hangzású nevű magyarországi zsidókat. A főváros környéke hadművelleti területté vált, ahol a gettóba zárt tízezrek (ahogy hónapokkal korábban a vidéki zsidók százezrei) hasonlóképp éreztek, miként a hitükben meggingók Kalocsán. Azoknak a nyilaskeresztes hatalomra juttatottaknak pedig, akiknek országglása egyre kisebb területre zsugorodott és akik hamarosan nyugat felé menekültek, a tobzódása ekkor még szinte nem ismert határt.

Azután előbb-utóbb összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés, megkezdte tevékenységét az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben, és elhallgattak a fegyverek is Magyarországon. A sorscsapások azonban nem csupán a határokon belül, hanem azokon kívül is bekövetkeztek – a Délvidéken a katonai közigazgatás 1944. október 17-i bevezetésével már az ártatlan magyarok, közöttük ferences szerzetesek, páter Körösi Zoltán, Kovács Kristóf és Hajnal Zénó, s a németek fizikai megsemmisítésével, a Felvidéken 1945. április 5-étől a jogfosztó kassai dekrétumok kihirdetésével kezdődően. Az ország 1945. január 20-tól ismét a trianoni határok közé szorult. Grósz érsek pedig folytatta naplójának írását. Hús nappal dr. Serédi Jusztinián bíborosnak, Magyarország hercegprímásának halálát követően, 1945. április 19-én azt is leírta, hogy a „Bácskából megdöbbenő hírek érkeznek. Egyes német községek egész itt-maradt lakosságát egyszerűen elhajtották; hogy hová, senki sem tudja. Most a magyarok ezreit utasítják ki egy szál ruhában. [...] A határon átvartak keserűen panaszoznak, hogy ebben a szerb partizánok mellett nagy szerepet játszanak az ottani magyar kommunisták. A kommunista ott is hitvány ember, és ha magyar is, ellensége a magyarnak. [...]” A negyvennyolc óra múlva, április 21-én papírra vetett sorai újabb drámákról tudósítanak, mert „a győri püspököt [báró Apor Vilmost] a püspökvárba menekült nők védelmében részeg orosz lőtte meg nagypénteken; a kórházban megoperálták, de hűsvéthétfőn kora hajnalban szívbénulásban meghalt. A hírt két győri bencés tanár hozta Szombathelyre. Ezek szerint az egyik nádorvárosi káplánt is agyonlőtték. [...] A székesfehérvári püspök [Shvoy Lajos] már otthon van. [...] Mindszenty [József veszpr-

19 Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946, Bp., 1995. Szent István Társulat. Sajtó alá rendezte Török József.

20 Szakács – Zinner 1997, 13.

rémi] püspök is útban van hazafelé. Ellenben [gróf zabolai] Mikes [János szombathelyi] érsek a kiállott izgalmak hatása miatt nagypénteken szívszélhűdéiben meghalt. [...]

Április 23. [...] Ma délután a jezsuita templom előtt megszólított egy kétgyermekes úrnő. Férjét nemrég vitték be; utána hamarosan rátört a védtelen asszonyra a polgári rendőrség néhány tagja és kifosztotta lakását. Tegnap éjjel ½11-kor őt is kihallgatásra idézték a Gepura,²¹ őt egy másik szobába vezették. A Gepu tiszt csak annyit kérdezett, hogy mit csinált a férje. Az asszony feleletére, hogy semmit, a tiszt a tolmácsot kiküldte, aztán nekiesett a szerencsétlennek és megbecstelenítette. [...] ²²

Június 1–17. [...] Hogy a nyugatiaknak mi nem tetszik, vagy mit várnának tőlünk, arra jelen körülmények között nem kíváncsi senki. Tudják nemcsak a hozzájuk eljuttatott információkból, hanem ha látni akarnak, saját tapasztalatukból is, hogy Magyarországon ma terroruralom van, amely minden akaratnyilvánítást lehetetlenné tesz. Tegyenek róla, hogy amint hangoztatták és hangoztatják, a terror megszűnjön, és igazi demokrácia legyen itt, akkor majd beszélhetünk arról, hogy mit csináljunk mi! De amíg mindenkit, aki ki meri nyitni a száját, lecsukhatnak anélkül, hogy az ember igazságot kereshetne; amíg ötven ember, akinek fegyvere van, tízezreket rettegésben tarthat; mert [ha] ezektől a bicskát is elszedték, addig ne csodálkozzanak a magyarok birkatürelmén vagy tehetlenségén! [...] ²³

A front közeledésekor, így az 1944. október 6-i egyházmegyei körlevélben kiadták az utasítást, hogy „bármilyen lenne a helyzet, a lelkipásztoroknak (nem csak a plébánosnak, hanem a plébános-helyettesnek és a káplánnak is) feltétlen ott kell maradniok híveik között, hogy éppen a legnagyobb megpróbáltatás idején teljesítsék lelkipásztori kötelességüket még vértanúság árán is”.²⁴

Így kezdődött a megszállók és a honi, velük együtt cselekvők részéről a szép új világ. Amíg a második világhégés előzményeivel és következményeivel főként a magyar s a (nagy-) magyarországi Mózes-vallásúakat sújtotta az előbb hadbavonultak, utóbb hadifogollyá váltak mellett, addig a sajátos, magyarhoni „kis szövetséges”, azaz koalíciós politikai berendezkedéssel születő rendszerben a legfőbb kárvallott híveivel együtt a római katolikus egyház lett. Egy esztendővel később, még a választások előtt Taktaharkány nagyközség illetékes közigazgatási szakembere nem is rejtette véka alá – évtizedekkel megelőzve az utókor ezen időszak megítélésén vitatkozó történéseit –, hogy ami következett, az nem volt más, mint az „orosz felszabadító megszállás”.²⁵

A korábbiakban történtek behatárolták a különböző egyházak – a vezetőik és lelkészeik – lehetőségeit az új helyzetben. A kezdetektől kényszerpályás mozgástérben, és alapvetően más körülmények között folytatandó karitatív tevékenység során azonban mind a protestáns, mind az izraelita felekezet számára könnyebb – de már az első perctől kezdve közel sem könnyű – volt az alkalmazkodás a politikai berendezkedés meghatározó erőihez.²⁶ Az 1945. február 2-án létrejött budapesti politikai rendőrség

21 GPU-ra = Goszudarsztvennoje Politiceszkoje Upravlenyje (Állami Politikai Hatóság, 1922-es elnevezés)

22 Szakács – Zinner 1997, 23–24.

23 Uo. 25.

24 Uo. 267.

25 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátorajaujhelyi Fiókleveletára V. 269. Taktaharkány nagyközség iratai 1945–1949, közigazgatási iratok, 994/1945. Községi bizonyítvány, Taktaharkány, 1945. október 26.

26 Zinner Tibor: Cionizmus a vádlottak padján, in: VERITAS Évkönyv 2017, Bp., 2018. VERITAS Történetkutató Intézet és Magyar Napló, 299–319, sorozatszerkesztő Szakály Sándor, szerkesztő Ujváry Gábor.

nem csupán azért szerveződött, hogy kizárólagos feladata a „nyilasok, fasiszták lefogása, néptörvényszék elé állítása, a demokratikus Magyarországgal szemben álló mindennemű szervezkedés és mozgalom likvidálása” legyen. 1945 márciusára ugyanis már ellenőrzése alá vonta a gazdasági élet jelentős részét. Beépült a koalíciós pártokba – a Kisgazdapártba felső szinten –, a különböző nemzetközi segélyszervezetekbe. Még Magyarországon tartózkodtak a Wehrmacht vagy az SS utolsó fegyveresei, amikor április 5-én elkészült a féloldalmi terjedelmű, aláírt „jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról”. Az is olvasható benne, hogy a segélyszervetnek „a Népjóléti Minisztérium alá helyezése ellen az egész vezetőség különböző vonalon indít akciót. Stöckler [Lajos], a Hitközség elnöke [...] ezt úgy akarja áthidalni, hogy a Hitközség nevére írják át a JOINT-ot”.²⁷ Az üzemi bizottság feljelentette, majd július 30-án letartóztatták népellenes büntett elkövetésével gyanúsítva a koncentrációs táborból épp hazatért dr. Geyer Albertet, aki a Danubia Biztosító Rt. megbízott igazgatója, a zsidó hitközség alelnöke, a Cionista Szövetség elnöke volt. Stöckler közbelépett a valótlan vádakkal megrágalmazott érdekében, és Péter Gábornak, a politikai rendőrség vezetőjének utasítására a nyomozást megszüntették.²⁸ Pár héttel később, augusztus 10-én már azzal vádolták a segélyszervet, hogy a Szociáldemokrata Párt külügyi titkársága az Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszterét, Gyöngyösi Jánost „a hét végén összehozta” dr. Dénes Bélával, a cionista vezérrel. Ennek az aláírás nélküli összefoglalónak igazi értékét az jelzi, hogy ebben már kitapinthatók olyan mozzanatok, amelyek előbb 1949 decemberében a JOINT magyarországi igazgatójával és társaival szemben indított, az idő tájt még fiaszóval végződött, majd 1953 elején a magyar ún. zsidó orvosokkal szemben kezdeményezett letartóztatásokhoz, államvédelmis „vizsgálatokhoz”, majd részben elmarasztalásokkal zárult büntetőeljárásokhoz vezettek.²⁹

A fővárosi titkosrendőrség által a népügyészségek, majd népbíróságok elé állított gyanúsítottak, vádlottak gyakorta kényszerrel kicsikart „vallomásai”³⁰ ráterelték a gyanút a Zsidó Tanácsra. Vagy azokra a Mózes-vallásúakra, akiket azzal gyanúsítottak, hogy együttműködtek a megszállókkal, kollaboráltak velük. A „Ferenczy László”³¹ volt csendőr alezredes”, valamint a „Hain Péter”³² és társai” büntetőeljárások nyomozásai során feltártak alapján rendelték el a hasonló eljárást Stern Samuval és társaival, a budapesti Zsidó Tanács volt tagjaival és beosztottjaival – dr. Pető Ernő, dr. Munkácsi Ernő, dr. Kasztnér Rezső, Büchler Bertalan és dr. Wilhelm Károly – szemben. Azért, mert dr. Koltay (Kunditz) László,³³ a „zsidó ügyek teljhatalmú intézője” szerint 1944. március 19. után a Tanács nyomban hatszázötven mentesítő Gestapo-igazolványt ka-

27 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 2. 1. O–195. JOINT, jelentés a JOINT-nál tapasztaltakról, 1945. április 5.

28 Uo. 2. 1. V–101.890. 63, 65, 94 és 112. I. G. Jacobson, a JOINT magyarországi igazgatójának büntetőügye.

29 Uo. 2. 1. O–195. JOINT, vádak a JOINT ellen, 1945. augusztus 10.

30 BFL, XXV. 2. a. A Budapesti Népügyészség (Bp. Nü.) Elnöki iratai. Vélemény a Nemzetközi Szövetséges Ellenőrző Bizottság Pest megyei Kirendeltsége számára, 1945. szeptember 24.

31 patakfalvi vitéz Ferenczy László (Felsővisó, 1889. március 8. – Budapest, 1946. május 31.) A Budapesti Népbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

32 Hain Péter (Károlyfalva, 1895. március 31. – Budapest, 1946. június 26.) A Budapesti Népbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

33 Dr. Koltay (Kunditz) László (Dombóvár, 1902. november 10. – Budapest, 1946. július 31.) A Budapesti Népbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

pott, ebből csak egyszáznyolcvan darabot osztottak szét, így kérdéses, hogy mi lett a többivel, stb.³⁴

A népbírák elé – különböző jogszabályok alapján – egyre több olyan vádlottat állítottak, akik semmiféle büntettet nem követtek el. Megkezdődött a vallásos érzelmű állampolgárokkal, egyházakkal szembeni hajsza. 1945. június 16-án tálalták a sajtóban, hogy Berend Béla, volt szigetvári rabbi megáldotta a nyilaskereszteket. Sőt, 1946 júliusában arról tudósított a kiscgazda szócső, hogy augusztus 2-án tárgyalják büntetőperét, és a népügyész halált fog kérni a gyanúsítottra.³⁵ A Budapesti Népbíróság 1946. november 23-án tízévi fegyházbüntetésre ítélte, 1947. április 11-én a NOT felmentette, s elrendelte azonnali szabadlábra helyezését.³⁶ Berend elhagyva hazáját az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Személyisége, cselekedetei a legszélsőségesebb álláspontok kifejeződéséhez vezettek. Egyeseknek zsidómentő hős, másoknak áruló, németbarát kereskedő volt. Sorsa, ítéletei elválaszthatatlanok korától és az azt megelőző tragikus eseményektől. Kálváriája jelezte, miként rendelődött alá az igazságszolgáltatás függetlensége a politikai kívánságoknak. Sőt, az antiszemita jelenségek – Kunmadarason az 1946. május 21-i, Miskolcon az 1946. július végi-augusztus eleji pogrom mellett az ún. népitételek – mögött egyfelől kitapintható az MKP vezetésének ezzel kacérkodó politikája, a jogszolgáltatás napi politikai céloknak való alárendelése, valamint függetlensége helyett ellentmondásos pártos irányítottága.

A nem hívő és vallásos érzületű zsidóság egyes képviselőiről, továbbá a cionistákról, a JOINT tevékenységéről folyamatosan gyűjtött terhelő adatok ugyanakkor 1946-tól azt mutatták, hogy a titkosrendőrség belső- és kémelhárítása róluk sem vette le a vigyázó szemét. Az MKP vezetése azt is megtudhatta egy 1946. április 11-én kelt jelentésből, hogy a JOINT bécsi kirendeltségének vezetője szoros kapcsolatot tart fenn a magyar kormányfővel – és mindennek bizonyítéka az, hogy Dombóvári Ödön és Nagy Ferenc „egy faluból származnak és lakásuk is egészen közel fekszik egymáshoz”.³⁷ A segítség-szervvel, valamint a cionistákkal szemben táplált ellenérzések a világ két táborra szakadásának 1947 őszi deklarálása után tovább fokozódtak.

Végül, de nem utolsósorban említhető a titkosrendőrség birtokába jutott ötszáznyolcvanhét olyan, több mint két és félezer oldalnyi terjedelmű beadvány, amelyben benyújtóik³⁸ dr. Jaross Andor³⁹ belügyminiszterhez, néhány esetben a kormányzóhoz vagy a miniszterelnökhöz fordultak „mentesítésüket kérve a zsidótörvények hatálya alól. [...] Olyan magyar zsidók, zsidó származású magyarok, akik háborúban és békeidőben, forradalomban és hivataluk gyakorlásában, anyaországban és az elcsatolt területeken bizonyosságot tettek hazaszeretetük, nemzethez tartozásuk és antikommunista meggyőződésük mellett.”⁴⁰

34 BFL, XXV. 2. b. A Bp. Nü. büntetőperes iratai, 3704/1948. Stern Samu és társai büntetőügye. Az eljárást megszüntették, emiatt a letartóztatott Péter Gábort, az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) volt parancsnokát és társait 1953-ban többször kihallgatták.

35 Kis Újság, 1945. június 16. és július 23.

36 Szabad Nép, 1946. november 24. és 1947. április 12.

37 ÁBTL, 2.1. O–195. JOINT, jelentés, 1946. április 11.

38 Már rég kikeresztelkedett vagy vallásukat megtartó izraeliták voltak.

39 nemesmiticzi dr. Jaross Andor (Csehi, 1896. május 23. – Budapest, 1946. április 11.) A Budapesti Népbíróság halálos ítéletét végrehajtották.

40 Hankiss Ágnes: „Hazájának, Nemzetének hű fiaként”. Mentességi kérelmek 1944-ből, Bp., 2016. Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 4–10.

Akik közülük túléltek a borzalmakat, utóbb megszenveték – miként iratok bizonyítják –, megszenvedhették...

A protestáns egyházak kárvallott hazai s határon túli hívőit,⁴¹ Isten ígését hirdető lelkészeit és püspökeit,⁴² presbitereit egyaránt érte különböző jellegű és méretű atrocitás, a kezdetektől.⁴³ Ezek között említhető az ismeretlen helyre történő elhurcolás Kárpátalján a szovjet illetékesek és Erdélyben a Vörös Hadsereg és a vele érkező állambiztonsági szervek, valamint a román hatóságok részéről. Mindez egyfelől hasonlóképp történt a folyamatosan elfoglalt és immár nem németek megszállta magyarhoni területen, a Tiszántúl községeiből, Miskolcra, Edelényre, Kelemérről, Sajószentpéterre, Szerencsére stb. való elhurcolással, másfelől együtt járt az őrizetbe vétel során alkalmazott fizikai erőszakkal. Az említett, várható hatósági önkényről való félelmükben sokan öngyilkosságot követtek el.

Köztudott – ám mindmáig pontos, cáfolhatatlan adatokkal még alá sem támasztható –, hogy a Délvidéken az 1944. október 17-től bevezetett katonai közigazgatás során, aljas indokból, magyar és német ezrek életét oltották ki a tömeges gyilkosságokkal. Ez utóbbiaknak, immár nem csupán a határokon túl, hanem azokon belül is, az ún. gyömrői bosszúnak⁴⁴ lett áldozata 1945. március-áprilisában további, húsznál is több társa mellett a Péteriből odahurcolt evangélikus lelkész, Csaba Gyula.⁴⁵

A honi híveket ért különféle koholt támadások közül elég itt – jelzésértékkel – a református Pógyor Istvánnal történtek felidézése.⁴⁶ Drámája nem sajátos abban a tekintetben – más egyházak híveinél is tetten érhető –, hogy a vele szemben indított végső attack ugyan az 1950-es évek elején következett be, az előzmények azonban a koalíciós időszakhoz, mi több a Magyar Testvéri Közösség (MTK) részleges, büntetőjogi eszközökkel történt felszámolásához is kötődtek. Pógyor a Keresztyén Ifjúsági Egyesületben (KIE) aktív szerepet vitt 1922-től, az Amerikai Egyesült Államokban elvégezte a titkárképzőt, és hazatérve az 1930-as évek elején nemzeti titkár lett. Az egyesület új, 1943-ban felavatott székházában bújtatta az üldözötteket. Ennek ellenére 1946 áprilisában internálták; júniusban ugyan szabadulhatott, de nem maradhatott tovább nemzeti titkár. Azt követően, hogy a KIÉ-t 1950-ben feloszlatták, a kapcsolat mégsem szakadt meg a tagok között, lakásán – a „Pógyor kolhozban” – találkoztak, mi több, többen laktak is nála.

Azokkal szemben, akiket egyszer már letartóztattak a Vörös Hadsereg megszállta országban akár a honi, akár a határon túlról érkezett titkosrendőrök (a velük szemben

41 *Máthé Áron*: Magyar református lelkész Goli Otokon, Keck Zsigmond a jugoszláv büntetőlágerben, Rubicon, 2017. 9. 78–81.

42 *Fodor Gusztáv*: Dr. Forgón Pál kárpátaljai református püspök élete 1913–2004, in: a VERITAS Történetkutató Intézet GULAG-GUPVI kiállításának anyagához írott szakszöveg, 2016.

43 A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 22/1945. Révész Imre református püspök levele dr. Erdei Ferenc belügyminiszterhez, 1945. január 10.

A püspök a milotai, tiszabecsi és uszakai gyülekezetek képviselőinek meghallgatását kérte a belügyi tárca első emberétől, hogy ők tájékoztathassák egyfelől „a magyar ifjak és férfiak tömeges elhurcolásáról”, másfelől „a szolgyvai büntetőtáborban történekről”.

44 Legfőbb Ügyészség Irattára (Lf. Ü. Ir.) Nyfl. 12 907/1990. Összefoglaló jelentés az ún. gyömrői gyilkosságok ügyében folytatott tényfeltáró vizsgálatról, 1990. június 6.

Huszonhárom vagy annál több személyt gyilkoltak meg annak idején Krupka Jakab főszolgabíró utasítására a Gyömrőn szolgálatot teljesítő rendőrök. Büntetőügyüket az 1948. évi közkegyelemmel szüntették meg, büntetlenek maradtak.

45 Evangélikus Országos Levéltár. Jegyzőkönyv az evangélikus egyházegyetem elnöki értekezletének értekezletéről, 1946. május 9.

46 *Kiss Réka*: „Még a gondolatot is halálra ítélnék...” Egy református per 1951-ből, Valóság, 2001. 7.

indított akár közigazgatási, azaz internálási, akár büntetőeljárás kezdeményezésével), ám ők bármilyen okból még szabadulhattak, nos, velük szemben példák bizonyítják, így Pógyor esetében is, hogy a későbbiekben ismételten büntetőeljárásokat fundálhattak, és fundáltak is ki. A titkosrendőrség 1951. június 7-én, a lakásán tartott házkutatás után Pógyort elhurcolta. Szervezkedéssel gyanúsította meg, mert a bibliaórákat illegális összejöveteleknek minősítette, és így tovább. A drákói „vizsgálattal” arra kényszerítette, hogy az MTK tagjának vallja magát. A vele szemben ismételten megindított fellépést ekképp összeköthette az 1947-es büntetőeljárásokkal.⁴⁷ Mindezek folyamán az államügyész előbb megvádolta, majd a Budapesti Megyei Bíróság dr. Jónás Béla vezette tanácsa 1951. november 30-án – mások mellett⁴⁸ – tizenkét évi börtönbüntetésre ítélte 1945 előtti írásainak frazeológiájáért, valamint azért, mert tengerentúli segítséggel meg kívánta dönteni a népköztársaságot. A Gyűjtőfogházban raboskodott, a fizikai munkába belerokkant, egészsége megromlott, gyógyszer nem kapott. A rabkórházból ugyan még kikerült, de 1953. november 7-én este elhunyt. 51 éves volt.

Pógyor sorsának alakításában jelentős szerepet vitt fogdaügynök cellatársa; és miként a római katolikusban,⁴⁹ hasonlóképp a református egyházban is számos, előbb-utóbb vezetővé vált főpap volt a titkosrendőrség munkájában ilyen-olyan titkos közreműködő.⁵⁰ Nem meglepő ezért, hogy még az 1948. májusi „egyezmény” aláírása előtt Moszkva már arról értesülhetett, hogy „a protestáns és kálvinista egyházak nem jelentenek majd akadályt, mert megállapodás született velük arról, hogy lojálisan viszonyulnak a kormányhoz”.⁵¹ Ami pedig a lemondatot, eltávolított református püspökök utódait illeti, felidézhető az új, 1949 novemberétől debreceni püspök, Péter János székfoglalójából a jövő mozgásterét sejtető kinyilatkozás, aki a „korszakfordító események között [...] feladatát alázatosan” tudakoló és vállaló egyházzal szólt hívei előtt.⁵² Így történt, hogy Tildy Zoltán egykori közvetlen munkatársa Révész püspököt követhette. Volt főnöke, a korábbi miniszterelnök, majd köztársasági elnök ez idő tájt már házi őrizetben tengette életét (1948 augusztusától 1956. május 1-ig).⁵³

47 A közösségekkel szemben indított, közel háromszáz személyt elmarasztaló büntetőeljárások egyikében ítélték el Bejczy Gyula székesfehérvári püspöki irodaigazgatót. Az állambiztonsági szervek 1958. október 22-én besorozták ügynökknek.

Ezeknek a titkosszolgálati, majd népbíróági büntetőeljárásoknak koholt vallomásai vezettek a miniszterelnök lemondásához – Svájcban maradásához –, s a nemzetgyűlés elnökének, Varga Bélának elmeneküléséhez.

48 A hét-, illetve ötévi szabadságvesztésre marasztalt Teleki László és Hartyány Imre mellett.

49 Zinner Tibor: A reformátusok ügye? Bp., kézirat, 2009. május, 11. Előadás a Református zsinat ülésén az ügynökkérdésről. Ismertté vált az évek során, hogy közel tíz főpap – esztergomi, egri és kalocsai érsekek, váci megyéspüspök, győri püspök stb. – egyaránt látott el ügynöki feladatokat 1945-től, különböző időszakokban.

50 Majsai Tamás: Harminc éven át az állambiztonsági ügynökök álltak a magyar református egyház élén, *Mozgó Világ*, 2006. április.

A teológus szerint lelkészek, újságírók váltak még ügynökökké a Tiszántúli, a Dunántúli, a Tiszán-inneni és a Duna-melléki Református Egyházkerület nyolc megnevezett püspöke mellett.

51 Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948, Budapest, Századvég, 1994. 427. Szerkesztette és az utószót írta Izsák Lajos és Kun Miklós. A jegyzeteket írta Izsák Lajos.

52 Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székfoglaló beszéde, Debrecen, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, é. n., 26.

53 Szakács – Zinner 1997, 401–413. Tildy vejének, dr. Csornoky Viktor, volt kairói követnek, utóbb kivégzésével zárult törvénytörő meghurcolása vezetett a köztársasági elnök nyári lemondásához.

S noha a honi unitárius vallást gyakorlókkal szemben nyilvános attak nem ismert 1946-ból, a magyar és szovjet kémelhárítók részéről kémszervezetnek tekintett Unitárius Segély Egylet – miként a magyar testvéreket istápoló különböző nyugati segélyszervezetek, amelyek mást sem tettek, mint a rászorulókat segítették – már egy esztendeje a honi titkosrendőrség látókörében volt. Vezetőjét, az egykori szovjet ügynököt, N. H. Fieldet a Szücs Ernő vezette csoport azért figyelte, s gyűjtötte a hozzá köthető dokumentumokat, mert ő a Svájcból hazatért magyar kommunistákkal korábban, az alpesi országban kapcsolatot tartott fenn. A Szücs szerint „trockista kém” sorsának alakulása – egyfajta gyűjtőzsinórként – utóbb elválaszthatatlanul összekapcsolódott az 1949-es budapesti, majd későbbi, határon túli munkásmozgalmi vezetőkkel szemben indított kiemelkedő büntetőeljárásokkal.⁵⁴

Mégis, mindazok a különböző szintű jogszabályok – miniszterelnöki rendeletek, majd törvényerőre emelt miniszterelnöki rendeletek, utóbb végül törvények, korabeli elnevezéssel törvénycikkek –, amelyeket az idő tájt kihirdettek az immár nem Budapesti, hanem Magyar Közlönyben, ezek főként a római katolikus egyház helyzetét nehezítették. Hisz a földreform, az egyházi személyek közjogi méltóságainak megszüntetése, az államforma megváltoztatása, az egyházi adó közadók módjára történő behajtásának megszüntetése, az egyesületek felszámolása s az iskolák államosítása döntően Esztergom első számú emberének és püspöki karának okozott folyamatosan számtalan nehézséget a fordulat bekövetkeztéig. A különböző jogszabályoknak érvényt szerző intézkedők azt kívánták elérni a kötődő, adminisztratív eszközökben nem válogatós, sokszor jogsértő mindennapos gyakorlattal, hogy megtörjék az egyházak gazdasági hatalmát, visszaszorítsák politikai és közéleti szerepvállalásukat, valamint megszüntessék oktató-nevelő monopóliumukat.

A korabeli „egyházpolitika” meghatározó képviselői céljaik eléréséhez igénybe vehették a kommunisták irányította, a legkülönbébb kényszerítő eszközök alkalmazásában jártas és sokrétű jogfosztó intézkedésekben nem lafacázó belügyi és katonai titkosszolgálatot, a velük együttműködőkkel, majd utóbb már a törvényszegő tettek palástolóiaként léptek fel. A világháborús fronthelyzet megszüntével ugyanis nem javult a helyzet, sem a határokon belül, sem azokon kívül, gyakori volt a római és görög katolikus hívők, papok és a püspökök meghurcolása.⁵⁵ A sajtó 1945. március közepén adott hírt arról, hogy a hatvankilenc esztendőes egri érseket, dr. Kriston Endrét az Egri Népbírság elé állítják. Május 6-án elrendelték előzetes letartóztatását, a „beismerő vallomás” elérése érdekében pedig bántalmazták. Ezért előbb kezdeményezték szabadlábra helyezését, végül, október 30-án a *Szabad Nép* már arról tudósított, hogy a címzetes egri püspökkel és Makkai Sándor volt erdélyi református püspökkel szemben indított büntetőeljárásokat megszüntették.

Még alig telt el pár hónap, amikor a Kaszaperen és másutt történtek miatt Csanád vármegye nemzeti bizottságának elnöke Hamvas Endre csanádi püspöknél támadólag lépett fel a római katolikus papokkal szemben. Farkas Imre, a nemzeti bizottság elnöke sérelmeként inkább ürügyeket hangoztatott, amikor nehezen összeegyeztethetőnek vélte a liturgikus tevékenységet a kommunista taggyűlés időpontjával, vagy amikor arra hívta fel a püspök figyelmét, hogy a katolikus plébános által szervezett és a kommunisták együttműködésével zajló színelőadások közönségének soraiban szélsőjobboldaliakat is

⁵⁴ Zinner Tibor: A „nagy affér” – a Rajk–Brankov-ügy. 1. kötet. Bp., Saxum, 2014. 107–190.

⁵⁵ Scheffler János és a 2011-ben boldoggá avatott Romzsa Tódor meghurcolása említhető.

felfedezni véltek, stb.”⁵⁶ A nemzeti bizottsági „ellentámadás” már a jövőt sejtette. Kezremesen félig elásták a helyi papot, aki szerencséjének köszönhet, hogy életben maradt.⁵⁷

Az 1945-ös voksolásokat megelőzően a magyar püspöki kar közös pásztorlevelet bocsátott ki. A hercegsprimás utóbb feltárta, hogy miképp kerülhetett az nyilvánosságra. Az oroszok ugyanis azt látták, „napokon át kezükön volt”, ők engedték kinyomtatni. Újat írt a kormány kívánságára, „amidőn a kívánt részletet” kihagyta.⁵⁸ A püspöki kar pásztorlevelében kifejezésre juttatta, hogy „a magyar közéletben” olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyek „újabb erőszakos uralmat” mutatnak, illetve, hogy „a túlkapások megdöbbenően sokasodnak”.⁵⁹ A pápa által Esztergom trónjára emelt új hercegsprimás és társai finomabban fogalmaztak a mindennapos terrorról, mint Grósz érsek a nyárelőn naplójában, de a főpásztorok közös mondanivalója érdemben nem tért el a hónapokkal korábban leírtaktól.

Az ország valamennyi templomában, a halottak napi misén felolvasták a „József” hercegsprimás által aláírt pásztorlevelet. Rákosi vezetésével már november 2-án összeült az MKP KV Politikai Bizottsága (PB). Nyilatkozatának üzenete világos volt: „a jövőre nézve levonjuk a következtetéseket, és bizonyos egyházi körök támadását, amelyek a reakció segédcapatává szegődnek, ugyanolyan eréllyel fogjuk visszaverni, mint a magyar demokrácia ellen intézett bármely oldalról jövő támadást.”⁶⁰ Ennek megfelelőképp értékelték a történeteket; előbb a KV határozatába foglalták bele, hogy a pásztorlevél hátrányosan érintette a pártot a választások során.⁶¹ Utóbb is így láttatták bírálatukat december 5–6-án, a nagy-budapesti pártértekezlet határozatában, amit belső pártanyagként terjesztettek. Ebben megállapították: „a gyülekező reakció egyik legveszedelmesebb góca, amely a katolikus egyház felső köreinek vezetésével szervezkedik.”⁶²

Az MKP vezéreinek vereségük elemzésekor magyarázatot kellett adniuk arra, miért következhetett az be. Álmukban sem gondolhattak ugyanis arra 1945 őszén, hogy a voksoláson a választásra jogosultak 92,4%-a vesz majd részt, érzékeltetvén valamennyi politikai erőcsoporttal – különösképp velük – szemben, hogy közülük melyiknek kíván többséget, felhatalmazást adni a politikai aréna újabb csatáiban. Egy ilyen döbbenetes társadalmi méretű manifesztáció után a vereséget szenvedők a bűnbakot azonban könnyen megtalálták, főképp a tényeket egyáltalán nem tisztelő, ezért valótlanságokat szajkózó Rákosi: „gyakran visszatértem Mindszenty választási »pásztor« levelére, mely úgy két héttel a választások előtt került nyilvánosságra [sic!], s amely ormótlan demokráciaellenes kirohanásai mellett félreérthetetlenül arra buzdította a hívőket, hogy szavazzanak a kiszagdapártra. A Függetlenségi Front négy pártja – köztük a mi nyomásunkra a kis-

56 Csanádi Püspöki Levéltár, 659/1945.

57 Néhai Korom Mihály történész szóbeli közlése.

58 PI L, 274. f. 7/247. ö. e. 77–81. A kalocsai és az esztergomi érsek levelezése a miniszterelnökökkel. A hercegsprimás levele a miniszterelnökhöz, 1946. július 31.

59 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23. – 1945. november 15. B kötet (Dálnoki Miklós Béla, B kötet), Bp., 1997. Magyar Országos Levéltár, 546. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmány írta Szűcs László. A magyar püspöki kar közös pásztorlevele, 1945. október 18.

60 Szabad Nép, 1945. november 3., 1. Az MKP KV PB nyilatkozata a hercegsprimás pásztorleveléről, 1945. november 2.

61 A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948, Bp., 1967. Kossuth Könyvkiadó, 173. Szerkesztette Rákosi Sándor és Szabó Bálint.

62 Uo., 197.

gazdapárt is – azonnal egységesen visszautasította ezt a reakciós beavatkozást,⁶³ de ettől függetlenül Mindszenty elérte célját: a katolikus reakció egy emberként leszavazott a kiscgazdákra. [...] nemegyszer elismételtem: a ti annyit hangoztatott többségeket Mindszentynek meg Schlachta⁶⁴ Margitnak köszönhetitek, s mi ezt, amikor a demokráciának a kérdéseiről van szó, egy pillanatra sem felejtethetjük el. Végül is nem maradt a kiscgazda vezetőknek egyéb választásuk, mint elfogadni javaslatunkat.”⁶⁵

A pártközi tanácskozást követve, a római katolikus pap, dr. Balogh István miniszterelnökségi politikai államtitkár az 1945. november 2-án tartott minisztertanácson előterjesztette, hogy az „esztergomi érsek pásztorlevelében támadást intézett a demokrácia egyes tényezői és a kormányzat ellen” (hallgatva arról, hogy épp ő módosította annak egyes részeit!), és ezért a pártok deklarációjukban azt visszautasították, mert „ezek eddig is féltő gonddal ápolták azt a zavartalan viszonyt”.⁶⁶ A közzétett határozat azonban a terror tényét nem másíhatta meg. A szakirodalom mindezt részben már feltárta.⁶⁷

63 Szabad Nép, 1945. november 3. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai visszautasítják Mindszenty hercegprímás pásztorlevelének támadásait, 1945. november 2.

64 Helyesen: Slachta.

65 Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956, 1. kötet, Bp., 1997. Napvilág Kiadó, 228. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László és T. Varga György. Szerkesztette: Feitl István, Gellériné Lázár Márta és Sipos Levente.

66 Dálnoki Mikós Béla, B kötet, 530–531. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1945. november 2. 2. napirendi pont.

67 Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I–III, Abaliget, 1992–1996. Lámpás Kiadó; Uő: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I–II, Pécs, 1999 és 2002. Márton Áron Kiadó; Szántó Konrád OFM: A meggyilkolt katolikus papok kálváriája, Miskolc, 1992; Mécses és Kálmán Peregrin: Hét ferences vértanú élő emlékezete, in: Vigilia 75. évf. 2010. 4. sz. 270–278., http://epa.oszk.hu/02900/02970/00836/pdf/EPA02970_vigilia_2010_04_270-278.pdf, stb.

A ZIRCI CISZTERCIEK OKTATÓ-NEVELŐ MUNKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

BEVEZETÉS: A „TANÍTÓRENDISÉG”¹ KEZDETEI, A CISZTERCIEK ISKOLÁI

A magyarországi ciszterciek tantótevékenységének gyökerei a 18. század végére nyúlnak vissza. Ekkor négy ciszterci apátság működött a Magyar Királyság területén: a zirci, a pásztói, a pilisi és a szentgotthárdi apátságok. Az ország török uralom alóli felszabadulása után ezekben a monostorokban – eleinte külföldi ciszterci apátságok joghatósága alatt – indult újra a ciszterci szerzetesi élet. A 19. század folyamán a négy apátság lépésről lépésre egyesült az 1814-ben függetlenné váló zirci apátság alatt.²

A pásztói ciszterciek 1776-ban vették át az egri gimnáziumot a jezsuitáktól,³ így ez az iskola a magyarországi ciszterciek első gimnáziuma. Annak ellenére, hogy a pásztói szerzetesek társadalmi szempontból is hasznosnak tekintett tevékenységet is folytattak, mégsem tett velük kivételt II. József egyházpolitikai intézkedése.⁴ Amikor a „kalapos király” megvonta a szerzetesrendek működési engedélyét, még a legrégebbi magyar alapítást, a pannonhalmi bencés apátságot sem kímélte, azonban a zirci ciszterciek mégis folytathatták tevékenységüket. Ezt elsősorban annak köszönhették, hogy jogilag a sziléziai Heinrichau apátsága alá tartoztak, így felszámolásuk konfliktust okozhatott volna a porosz kormánnyal, ugyanis az osztrák örökösödési háborúban Szilézia – és benne a heinrichaui ciszterci monostor is – a porosz királysághoz került.⁵ Megmaradásukért cserébe azonban „társadalmilag hasznos tevékenységet” kellett folytatniuk, így a rendtagok egy része 1788-ban tanítani kezdett Zircen és az apátsághoz közeli püspöki központban, Veszprémben.⁶

1 Azért használunk idézőjelet ennél a kifejezésnél, mert a zirci apátság csak egy része az egyetemes ciszterci rendnek, amelynek nem munkaterülete a világi fiatalok oktatása, nevelése. Ez csak a zirci ciszterciek által vállalt működési terület a 18–19. század fordulójától.

2 A zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok egyesítése: 1802-ben Pilis–Pásztó, 1812-ben Zirc–Pilis–Pásztó és 1878-ban Szentgotthárd–Zirc–Pilis–Pásztó.

3 *Lékai Lajos*: Zirc 800 éve. In: *Ciszterci lelkiség*. Eisenstadt, 1982. 7–17. 14.; *Csizmazia Placid*: A magyar szerzetesek és a szerzetestanári hivatás. In: *Ciszterci lelkiség*. Eisenstadt, 1982. 84–100. 84.

4 *Lékai*: Zirc 800 éve, 14. – A pálosok is működtek iskolákat a 18. század folyamán. II. József intézkedései őket sem kímélték meg a felszámolástól.

5 *Lékai*: Zirc 800 éve, 13.; *Lékai Lajos*: A ciszterciek. Bp., 1991. 486.

6 *Békefi Remig*: Hogyan lettek a Ciszterciek tanítórenddé Magyarországon. Bp., 1902. 5–8.; *Lékai*: Zirc 800 éve, 13.; *Csizmazia*: A magyar szerzetesek, 86.; *Siptár Dániel*: A ciszterciek XVII–XVIII. századi visszatérése Magyarországra. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba, 2009. 293–316. 310–311.

1802-ben I. Ferenc rendelete, a Diploma Restitutionale⁷ engedélyezte három szerzetesrend, a ciszterciek, a bencések és a premontrai kanonokrend számára a működést, azzal a feltétellel, hogy vállalják a korábban a jezsuiták kezében lévő gimnáziumok működtetését. Intézkedésével, a konzervatív katolikus nevelés támogatása által az uralkodó a francia forradalom eszméinek hatását és terjedését kívánta fékezni birodalmában. Ekkortól tartozik hivatalosan a magyarországi ciszterciek vállalt feladatai közé az ifjúság oktatása és nevelése.⁸ Ez a hivatás az egyetemes ciszterci renden belül egy speciális, csak a magyar ciszterciekre jellemző munkaterület, aminek elfogadása és gyakorlati megvalósítása a mai napig sok problémát vet fel mind a zirci apátság, mind az egyetemes ciszterci rend vezetése számára.

Ahogy fentebb már említettük, az első rendi gimnázium az egri volt. Az iskolát fenntartó pázsztói apátság időközben Egerben egyesült a pilisi ciszterci apátsággal, a pilis-pázsztói egyesült apátságot aztán 1812-ben kebelezte be – a két évvel később, 1814-ben jogilag is önállóvá váló – Zirc.⁹ 1813-ban a székesfehérvári és a pécsi jezsuita gimnáziumokat utalták ciszterci kezelésbe.¹⁰ 1878-ban a szentgotthárdi apátság is Zirc joghatósága alá került, aminek fejében viszont a cisztercieknek el kellett vállalniuk az eredetileg ferences alapítású bajai gimnázium fenntartását. Itt 1879-ben indult meg az oktatás a ciszterci tanárokkal.¹¹ Békefi Remig apát 1912-ben állította fel a rend ötödik, s egyetlen saját alapítású gimnáziumát Budán a Szentimrévárosban.¹²

A ciszterci oktatás-nevelés programja a 19. század folyamán alakult ki és érett komplex pedagógiai rendszerré. A rendi gimnáziumok eredményes és hatékony munkájának bizonyítékai rendkívüli népszerűségük,¹³ a tanítványok, akik később saját szakterületükön kiemelkedő eredményeket értek el¹⁴ vagy „csupán” helytálltak munkájukban és családi életükben, valamint azoknak a tanároknak a munkássága, akik nemcsak gimnáziumi oktató-nevelő munkájuk révén, hanem szaktárgyuk tudományos szintű művelése révén is maradandót alkottak.¹⁵ A 19. század közepétől – a középiskolai tanítással szorosan összekapcsolódva – szinte minden tantárgyban írtak tankönyvet ciszterci szerzetestanárok.¹⁶ A 20. század első felében a zirci apátság virágzó gazdaságainak köszönhető anyagi háttér lehetővé tette az iskolaépítések és -bővítések megvalósítását, amelyek

7 Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I. Bp., 2005. 155.

8 Békefi: Hogyan lettek; *Csizmazia*: A magyar szerzetesek, 84.

9 Lékai: Zirc 800 éve, 14.; Hervay Ferenc Levente: A ciszterci rend története Magyarországon. In: Lékai Lajos: A ciszterciek. Bp., 1991. 470–492. 486.; Farkasfalvy, Denis: Cistercians in Texas: the first forty years. In: Cistercians in Texas. Ed. Thomas Pruitt. Irving, Texas, 1998. 18–49. 22.

10 A székesfehérvári iskolát a jezsuitáktól a pálosok alá helyezték, majd ezt követően került a zirci szerzetesekhez.

11 Lékai: Zirc 800 éve, 15.; *Csizmazia*: A magyar szerzetesek, 87.

12 Lékai: Zirc 800 éve, 15.

13 *Csizmazia*: A magyar szerzetesek, 88.

14 Csak néhány név a példa kedvéért a kezdeti évektől az 1948-as államosításig: Vörösmarty Mihály, Ybl Miklós, Wekerle Sándor, Déri Miksa, Klebelsberg Kuno, Babits Mihály, Szekfű Gyula, Zenthe Ferenc, Latinovits Zoltán.

15 Szintén csak a példa kedvéért néhány ciszterci tudós, szerzetestanár: Békefi Remig történész, Rajeczky Benjamin zenetörténész, Endrédi Vendel fizikus–matematikus, Horváth Adolf botanikus, Vargha Damján és Brisits Frigyes irodalomtörténész.

16 Az első ezek sorában: *Szvorényi József*: Ékesszólástan. Eger, 1851. Lásd *Csizmazia*: A magyar szerzetesek, 89. – A tankönyvkiadási tevékenységet a második világháború után bevezetett egységes állami tankönyvek bevezetése törte meg.

következtében a ciszterci gimnáziumok épülete és felszereltsége rendkívül korszerűnek számított az 1930-as és az 1940-es években, tovább öregbítve ezzel hírnevüket és növelve népszerűségüket.

A CISZTERCI GIMNÁZIUMOK ÉS NEVELÉSI INTÉZMÉNYEK 1945 ÉS 1948 KÖZÖTT

A második világháború eseményei és pusztításai a ciszterci iskolák életére is nagy hatással voltak. Az iskolaépületek kivétel nélkül szenvedtek kisebb-nagyobb károkat, és az 1944/45-ös tanévben már mindegyik intézmény épületét igénybe vették katonai célokra – a beszállásolás elsősorban az iskolák bútorzatában és felszereléseiben okozott nagyfokú pusztulást. A legsúlyosabb háborús károkat a budai ciszterci gimnázium szenvedte: az épületet bombatalálat, valamint több akna- és gránátbecsapódás érte 1944. április 3-án, majd 1944. december 25. és 1945. február 11. között. A front átvonulása – érthető módon – az iskolai év rendjét és a tanítást is komolyan megzavarta mindegyik gimnáziumban: mind a tanárok, mind a diákok létszáma megfogyatkozott, és összesen körülbelül öt-öt hónap esett ki a tanítási év idejéből 1943/44-ben és 1944/45-ben is.¹⁷ Az 1943/44-es tanévre 2629 diákot írtak be összesen az öt intézménybe, akik közül 2504-en kaptak bizonyítványt az év végén.¹⁸

A súlyos akadályok és a rendkívüli állapotok ellenére mindkét tanév végén rendben lefolytak az érettségi vizsgák a rendi gimnáziumokban. 1944 tavaszán Egerben 53, Székesfehérvárott 32, Pécssett 64, Baján 33 és Budán 104 végzős diák vizsgázott le. Az 1944/45-ös tanév végén pedig Egerben 21, Székesfehérvárott 8, Pécssett és Budán 50-50 ciszterci diák érettségizett (Bajáról e tekintetben nincs adatunk erre az évre vonatkozóan).¹⁹ A vizsgák eredményeit országos viszonylatban is „határozottan jó”-nak minősítette a rendi főigazgató, Kürti Menyhért.

A háborút követő első tanítási évben, az 1945/46-os tanév folyamán erősen érződtek a viláégés hatásai, és még a következő évről szóló káptalani jelentés is beszámolt kisebb ellátási zavarokról és helyreállítási munkákról. A bajai iskoláról még 1946 őszén sem érkeztek minden tekintetben pontos adatok a rendi vezetéshez, annyit viszont tudni lehetett, hogy a gimnázium épülete ugyan csupán könnyebben sérült, azonban a katonai igénybevétel a berendezésben nagyon komoly károkat okozott, és ezeket csak lassan és nehezen tudták helyreállítani. Emellett a gimnázium épületéből még az 1945/46-os tanév elején is ki kellett költözniük egy hétre.²⁰ A helyreállítások során itt, ahogy a többi iskola esetében is, igénybe vették a szülők és a helyi hívek segítségét, valamint az állam pénz-

17 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (Veszprém; =MNL VEML) XII. 2. b. A Ciszterci Rend Zirc–Pilis–Pásztó és Szentgotthárdi Apátságának levéltára, 1295–1950. 2. d. LVI. rendi káptalan: jelentések a rendházakról (dátum nélkül); a rendi főigazgató jelentése a gimnáziumokról (1945. november 24.)

18 Egerben 446, Székesfehérvárott 439, Pécssett 557, Baján 346 és Budán 841 tanulót írtak be 1944 szeptemberében. A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1943–44. Székesfehérvár, 1944. 56.; MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVI. rendi káptalan: a rendi főigazgató jelentése a gimnáziumokról (1945. november 24.)

19 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVI. rendi káptalan: a rendi főigazgató jelentése a gimnáziumokról (1945. november 24.)

20 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVI. rendi káptalan: jelentés a bajai rendházról (dátum nélkül).

ügyi támogatását egyaránt.²¹ A legjobb helyzetben a székesfehérvári, a pécsi és az egeri iskolák voltak, aminek nyilvánvaló oka az volt, hogy ezeket nem érte súlyos rombolás a háború alatt. Az év folyamán mindegyik gimnáziumban hosszabb szénstűnet szakította meg a tanévet, és a megszokott fegyelem sem állt még vissza maradéktalanul. Ez utóbbi érthető módon annak tudható be, hogy a háború okozta trauma – a fizikai károkon túl – komoly lelki megpróbáltatásokkal is járt, és a háború nyomában járó szegénység még sokáig rendkívüli állapotokat eredményezett mind a diákok, mind a világi tanárok otthoni, családi életében, ami az iskolai bejárásra, teljesítményekre és az ott tanúsított fegyelemre is hatással volt.²² Ebben az évben a ciszterci iskolák diákjainak létszáma a dolgozók iskolájának (amiről a későbbiekben még lesz szó) tanulói nélkül mindenütt csökkent.²³

Az adatok és az iskolákról szóló jelentések azt mutatják, hogy az első békeév meghozta a viszonylagos stabilitást a rendi oktatási intézmények életébe. Nagyobb arányú kimaradás csak Egerben volt tapasztalható, de ez is messze elmaradt az előző évi arányhoz képest.

1945 után a koalíciós kormányzás átmeneti éveit az oktatás-nevelés és a tanügyi igazgatás területén is fokozatos átmenetet hoztak: a ténylegesen az oktatásügy polgári demokratikus átalakítására irányuló törekvéseket, valamint – a diktatúra kiépítésének egyik eszközeként – az egyházak oktatásügy terén vállalt, történelmi gyökerekkel és hagyományokkal rendelkező szerepének a megtörését egyszerre. A változások természetesen a ciszterci oktatásügyben és iskolai életben is újdonságokat hoztak, amelyeket – az államosítás kivételével – eredményesen építettek be a ciszterci oktatási-nevelési programba.

1945. augusztus 18-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte az egységes, kötelező és ingyenes nyolcosztályos általános iskola felállítását, amely 1945 és 1948 között fokozatosan épült ki.²⁴ Az új iskolatípus kialakítása az esélyegyenlőség megteremtésének és az oktatási rendszer korszerűsítésének, egyben egyszerűsítésének jegyében született, de egyúttal politikai célokat is szolgált: a tömegképzés bevezetésével és az egyházai iskolák súlyának figyelmen kívül hagyásával végső soron az ideológiai hegemonia megteremtését segítette. Az intézkedés kivitelezése itt is, ahogyan számos más rendelet esetében is a korszakban, kapkodó volt. Sem a személyi, sem az anyagi feltételek nem álltak rendelkezésre az általános iskola megteremtéséhez, és számos egyéb visszasság is kísérte az egyébként már régóta aktuális oktatási reformot.²⁵ Az új iskolatípus a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok I–IV. osztályának összevonásával alakult ki.

21 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVI. rendi káptalan: a rendi főigazgató jelentése a gimnáziumokról (1945. november 24.); MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

22 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.)

23 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.)

24 Az 1940. évi XX. törvénycikk elrendelte a hatosztályos népiskola nyolcosztályossá fejlesztését, ez azonban csak néhány helyen valósult meg, és lényegében nem jelentett egyebet, mint a népiskola időbeli kiterjesztését. A 6650/1945. ME számú rendelettel felállított általános iskola azonban szerkezetében is teljesen eltért a korábbiaktól.

25 *Kelemen Elemér*: Az általános iskoláról – a 60. évforduló után. *Iskolakultúra* 17 (2007) 5. sz. 3–15.; *Kardos József*: A tanügyi igazgatás a második világháború után. In: *A tanügyi igazgatás története Magyarországon a felvilágosodás korától napjainkig*. Szerk. Kiss Vendel. Tatabánya, 2001. 33–40. 35.

A rendelet értelmében az 1945/46-os tanév a ciszterci gimnáziumokban is jelentős struktúraátalakítás után kezdődött meg: 1945 szeptemberében kezdték meg tanulmányait az általános iskola alsó évfolyamának első osztályosai Szent Bernát fiainak iskoláiban. Még hozzá igen nagy lélekszámban, ahogy erről Kürti Menyhért 1945. évi jelentése is beszámolt: „Ugyanaz a kéz, amely iskoláink fenntartásának alapját elrabolta,²⁶ oly tömegekben hajtotta hozzánk a szülőket s gyermekeiket, hogy osztályokat is kellett párhuzamosítani, vagy a létszámot nagyobbra emelni. [...] a szerzetes gimnáziumokkal kapcsolatos általános iskola színültig megtelt, az ugyanazon körzetben (Buda) megnyílt állami vagy községi iskolák közül nem egy üresen vagy félig telve maradt.”²⁷

Egy év elteltével a rendi káptalanon már gyakorlati tapasztalatokkal a háttérben tudták értékelni az általános iskola létrehozásának hatásait és eredményeit. Az apáti megnyitóban Endrédy Vendel a fent idézett jelenség okaira is rávilágított: „A háború utáni iskolapolitika legnagyobb hatású rendelkezése az általános iskola felállítása volt. Bármennyire is méltányolnunk kell azt a nemes törekvést, hogy az általános műveltséget emelje, és hogy minden állampolgár magasabb műveltségét azonos alapokra építse fel, mégis sajnálattal kell megállapítanunk születési hibáit is. A legnagyobb ezek közül kétségtelenül a középiskola színvonalának sülyedése lesz, ami maga után vonja majd felsőbb oktatásunk eddigi szintjének leszállítását is. A középiskola színvonalának leszállítása azért nem lesz elkerülhető, mert az általános iskola tantervébe csak akkora anyagot lehet felvenni, amennyit – nem is a polgári, hanem még – a 8 osztályos elemi iskola el tudott végezni. Természetesen megvan a lehetőség az előírt anyag emelkedettebb, átfogóbb, a gimnázium felsőbb osztályai követelményeinek szem előtt tartó [sic!] tárgyalásmódjára is. – És a szülői társadalom is jól tudja, hogy ugyanazt az anyagot másként fogják egy falu általános iskolájában a külön szakképesítéssel nem bíró tanítók tanítani, még akkor is, ha nem osztály, hanem szaktárgyak szerinti felosztásban folyik a tanítás, és másként egy város gimnáziumához csatlakozó általános iskolában, azért törekszik minden szülő, aki felsőbb iskolát is szándékozik végeztetni gyermekével, már eleve ilyen iskolában kezdeni el legalábbis a gimnázium I. oszt.-nak megfelelő ált. isk. V. osztályt.

Az általános iskola gyors ütemű elrendelésével és életbeléptetésével igen sokan a felekezeti középiskolákat akarták alsó osztályaitól megfosztani és ezáltal erősen csökkenteni azok számát, akik az Egyház gondolatvilágában egyháziak nevelése mellett nevelkednek fel. Akármilyen lesz az általános iskola sorsa, dicsősége marad a felekezeti iskolák tanító-tanár-nevelő testületének és fenntartóinak, hogy megkeresték a módját annak, hogy ne csak el ne veszítsék tanítványaik seregét, hanem inkább az általános iskola alsó négy osztályainak megnyitásával még növekedjék is.”²⁸

E hosszan idézett értékelésből is látszik, hogy a ciszterciek – hatalmas tanári erőfeszítések árán – tudatosan vállalták, hogy bekapcsolódnak az oktatásügy demokratikus átalakításának megvalósításába. Az 1946/47-es tanévben az átszervezés folytatódott: a gimnázium I–IV. osztályaiból lett az általános iskolák felső tagozata, és a gimnázium V–

26 Itt az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. sz. rendeletére utalt Kürti, amelynek értelmében a zirci apátság is elvesztette birtokai nagy részét, s ezzel anyagi lehetőségei a korábbiaknál jóval szerényebbeké váltak.

27 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVI. rendi káptalan: a rendi főigazgató jelentése a gimnáziumokról (1945. november 24.)

28 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: apáti megnyitó beszéd az LVII. rendi káptalanon (1946. november 1.)

VIII. osztályaiból születtek az új, négyosztályos gimnázium I–IV. évfolyamai.²⁹ Ezzel gyakorlatilag leválasztották a gimnázium alsó négy osztályát, és az általános iskolához csatolták. A szerkezeti változashoz tantervbeli módosulások is járultak – a gimnáziumi tantervhez képest jelentős követelmény- és színvonalcsökkenéssel. 1946. július 6-án miniszeri rendeletben jelent meg az általános iskola első tanterve, amelyben a következő célokat tűzték ki: „*az általános iskola feladata, hogy a tanulót egységes, alapvető nemzeti műveltséghez juttassa, minden irányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye és közösségi életünk tudatos és erkölcsös tagjává nevelje.*”³⁰ Az átalakítással járó többletmunkák és a kibővült iskolákban való tanítás rendkívüli helytállást és munkabírást igényelt a ciszterci szerzetes tanárok részéről. A rendi vezetés és az oktatásügyben dolgozó rendtagok – ahogyan sok más egyházi is – azt tartották a legfájóbb pontnak, hogy az oktatási reform bevezetésébe nem volt beleszólási joguk az egyháznak, még az állam utáni legnagyobb iskolafenntartónak, a katolikus egyháznak sem.

Az általános iskola kötelező felállítása mellett a zirciek önkéntesen is bekapcsolódtak az oktatási reform megvalósításába, annak érdekében, hogy megértve a kor méltányos törekvését, segítségére legyenek a műveltség kiszélesítésnek – amint azt a rendi főigazgató megfogalmazta. A 11 130/1945. ME számú rendelettel felállított dolgozók iskolája a gyári munkások számára kívánta biztosítani az általános műveltség megszerzéséhez szükséges lehetőséget. A ciszterciek budai Szent Imre Gimnáziuma 1946. március 21-én nyitotta meg a felnőtt dolgozók iskoláját latin és reál tagozattal. A latin tagozaton 20 fő (14 férfi és 6 nő), a reál tagozaton 48 fő (40 férfi és 8 nő) járt a gyári műszak befejeztével a ciszterciek patinás iskolájába tanulni. Fegyelmezettségükről és szorgalmukról elégedetten számolt be az 1946. évi káptalanra írt rendi főigazgatói jelentés, egyúttal azt is megállapítja, hogy otthoni feladatokat az amúgy is túlterhelt felnőtt tanulókra nem lehet bízni, azt tanulják meg, amit a közös munka során elsajátítanak.³¹ Pécsent és Baján a ciszterci tanárok a helyi dolgozók iskolájában vállaltak óraadást, majd Baján az 1947/48-as tanévre állították fel a ciszterci gimnáziumhoz kapcsolódó dolgozók iskoláját.³²

Az 1947. évi rendi káptalan iskolákról szóló jelentésében – anélkül, hogy a rend vezetői sejtették volna, hogy a cisztercieknek hosszú ideig ez lesz az utolsó megkezdett iskolai évük – rendkívül pozitív értékelést olvashatunk a ciszterci iskolai életéről: „*Iskoláink külső és belső életét két mozzanat jellemzi. Egyrészt egyre erőteljesebben folyik bennük a külső és belső megszilárdulás munkája, az összeomlás következményeinek minden téren való kiegyensúlyozása, a katolikus magyar iskola örök alapelvei szerint való megújulás, a második világháborúban és az ezt követő összeomlásban megkopott lelkeknek – növendékeknek és szülőknek – szellemi, etikai és lelki restaurálása. Másrészt [...] éled, gazdagszik és válik pedagógiaiul újra igényessé rendi iskoláink világa.*”³³

A jelentés alapján megállapítható, hogy a zirci szerzetesek az iskolák tekintetében – az érzékelt bajós előjelek ellenére is – bizalommal és reménnyel telve fordultak a

29 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.)

30 Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996. Bp., 1996. 102.

31 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.)

32 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: apáti megnyitó beszéd az LVII. rendi káptalanon (1946. november 1.); MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.); A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1947–48. Székesfehérvár, 1947. 37.

33 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

jövő felé. Emellett mind a Zircen felállítandó angol tannyelvű gimnázium terve, mind a Pécssett folytatott nagy értékű beruházás, a gimnázium saját uszodájának felépítése azt mutatják,³⁴ hogy a ciszterciek – jóllehet a rendi vezetőknek, közülük is elsősorban Endrédy apátnak, általában rendkívül éles politikai meglátásaik voltak – nem számítottak iskoláik közeljövőbeli kényszerű feladására. A tanulók száma az utolsó két évben – más tanítórendi iskolákhoz hasonlóan – olyan mértékben emelkedett, hogy tanerő-kapacitásuk és teherbírásuk felső határait feszegették.³⁵ Ez szintén azt erősíthette bennük, hogy amennyiben a társadalmi igény él oktató-nevelő munkájuk iránt, talán a hatalom is megkíméli munkaterületüket.³⁶

Az utolsó két iskolai évről szóló beszámolók már egyértelműen az iskolák talpra állásáról, gyarapodásáról tanúskodnak. Ennek nem mond ellent az sem, hogy 1947–1948-ban a gimnáziumi tanulólétszám 23%-kal csökkent az előző évhez képest, az eredeti nyolcosztályos gimnáziumi, 10–18 éves korosztály jelentkezése pedig elhanyagolható, 0,5%-os emelkedés mellett tulajdonképpen stagnált. Az 1946/47-es tanévben 4139, míg az 1947/48-as tanévben 4616 tanuló kezdte meg a tanévet a ciszterciek által fenntartott iskolákban, ami – elsősorban az általános iskolai osztályok közelgő teljes kiépülésének köszönhetően – 11,5%-os emelkedést jelent.³⁷

A tanulók létszáma mellett a rend szerzetestanárainak létszámát is ismerjük erre a két évre vonatkozóan: 1946/47-ben 85, 1947/48-ban pedig 84 (a zirci kongregáció teljes létszáma ez évben 213 fő volt) ciszterci tanított a rendi iskolákban. (A középiskolai tanári végzettséggel rendelkező rendtagok száma ennél lényegesen magasabb volt, 1947-ben 121 fő, azonban egy részük más területeken – felsőfokú oktatás, rendi hivatalok, lelkipásztorkodás stb. – tevékenykedett.)³⁸

A vidéki tanulók lakhatási körülményeit megkönnyítendő, a háború utáni elszegényedés által előidézett szociális igénynek megfelelően a ciszterciek rendi diákotthonok létesítését határozták el. Az 1946/47-es tanévre nyitottak meg a ciszterci internátusok Baján, Budán és Egerben, majd egy évvel később Székesfehérvárott és Pécssett, valamint Szentgotthárdon is, ahol ugyan nem működött rendi gimnázium, a rendi internátus mégis rendelkezésre állt az ottani diákságnak. Az első évben Baján 60, Budán 23, Egerben 40 (összesen 123) diák, a második évben Baján 77, Budán 21, Egerben 63, Pécssett 34, Székesfehérvárott 112 és Szentgotthárdon 7 (összesen 324) tanuló vette igénybe a diákotthoni férőhelyeket.³⁹ Ezen intézmények működése 1947-re olyan sikeresé vált, hogy az őszi rendi káptalanon már az egységes internátusi nevelésmód kidolgozásáról tárgyalt a zirci vezetés.⁴⁰

Az állami tanügyi reformokkal párhuzamosan a rendi vezetés szerkezeti változtatást hajtott végre az oktatási intézmények felügyeletében és irányításában. 1946. november

34 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jegyzőkönyv, 1946. november 1–3.; MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

35 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.); Endrédy Vendel zirci apát 1947. október 2-án kelt körlevele, idézi: *Kereszty Rókus*: Sugárzó lelke tovább világít. 'Sigmund Lóránt írásai. Bp., 2000. 159.

36 E reményét Endrédy Vendel apát meg is fogalmazta 1947. október 2-án kiadott körlevelében.

37 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

38 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.); A Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának névtára, 1947–48. Székesfehérvár, 1947. 37.

39 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.); MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

40 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jegyzőkönyv, 1947. november 1–3.

25-től az addigi gimnáziumok az új rendi oktatási-nevelési intézményekkel (általános iskola, internátus, dolgozók iskolája) helyi szinten közös egységbe, úgynevezett kollégiumba tömörültek, amelynek élén ezután a zirci apát által kinevezett rektor állt, aki egyben a rendház főnöke és a gimnázium igazgatója is volt. Az általános iskolák igazgatóit és a diákotthonok vezetőit szintén a zirci apát választotta ki. Ők saját hatáskörükben önállóan járhattak el, a világ és a társadalom felé képviselhették intézményeiket, de nevelési és oktatási kérdésekben a rektornak tartoztak felelősséggel és engedelmisséggel, aki egyházi jogi értelemben is feljebbvalójuk volt. A diákotthonok vezetői alá tartozó prefektusokat a rektor nevezte ki, számukat a mindenkori diáklétszám alapján határozták meg.⁴¹

Ahogy más szerzetesi iskolákban, a ciszterci gimnáziumokban is kiemelten fontos volt, hogy ne csak tanítási időben, hanem azon túl is foglalkozzanak a tanárok a diákok testi-lelki fejlesztésével, amihez a Magyar Cserkészszövetség, a Mária-kongregáció és az iskolák keretein belül működő irodalmi, művészeti, társadalmi és tudományos önképzőkörök biztosítottak lehetőséget. A háború után a kommunista párti belügyminiszter, Rajk László egyházi szervezeteket is súlyosan érintő intézkedései keretében 1946. július 22-én felszámolták a cserkészszövetséget, amely ezt követően ugyan újjáalakult, és 1948. június 27-ig Magyar Cserkészfiúk Szövetsége néven működött, de ez a szervezet már csupán árnyéka volt az eredeti cserkészetnek, attól élesen elhatárolódott, és valójában pusztán létéért küzdött két éven keresztül, majd beolvadt az úttörőszervezetbe.⁴² A valódi cserkészlet szellemisége és hagyományai a földalatti mozgalmakban éltek tovább, és különösen fontosak lettek az 1950-ben felszámolt szerzetesrendek ifjúsági vonalon végzett titkos tevékenysége szempontjából. A Mária-kongregációkat – mint hitbuzgalmi szervezeteket – ezek az intézkedések még megkímélték. Itt a 15–18 éves lányok és fiúk elmélyült hitéleti felkészítése és öntudatos katolikus felnőtt létre való előkészítése zajlott. A kongregációk célja az volt, hogy világos, tiszta tájékozottságot adjanak úgy hitbeli, vallási és egyházi kérdésekben, mint közéleti-világnézeti tekintetben. Tevékenységüket az állam az iskolák szekularizálásakor szüntette meg.

Ahogy az országszerte jellemző volt, 1945-ben a ciszterci gimnáziumokhoz kapcsolódóan is megalakult a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége, és az 1946/47-es tanévre már mindegyik rendi iskola mellett működött a szövetség. Tevékenységi területük és eredményeik a helyi viszonyok szerint változtak: segítettek az iskolákat ért károk helyreállításában, valamint az iskolák karbantartásában, tatarozásában, takarításában, részt vállaltak a tanulók szociális segélyezésében és a diákok szüleinek világnézeti és lelki megerősítésében.⁴³

Nemcsak a 10–18 éves, és az általános iskola bevezetésével a 6–10 éves gyermekek, fiatalok nevelésével foglalkozott a ciszterci rend, hanem – bizonyos intézményein keresztül – az egyetemi ifjúságot is elérte. Közülük a legkiterjedtebb és legbefolyásosabb

41 MNL VEML XII. 2. c. A Zirci Cisztercita Rend Apáti Hivatalának iratai. 12. cs. 725/1946. A ciszterci rend kollégiumainak ideiglenes szervezeti szabályzata.

42 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.); *Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Bp., 2000. 103., 106.; *Ivasivka Máttyás–Arató László: Sziklatábor – A katakombacserkészlet története*. Bp., 2006. 44–45.; *Kamarás István: Búvópatakok*. Bp., 1992. 26.

43 MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend gimnáziumainak 1945/46. évi állapotáról és működéséről (1946. október 30.); MNL VEML XII. 2. b. 2. d. LVIII. rendi káptalan: jelentés a ciszterci rend iskoláiról (1947. október 28.)

szervezet az Americana volt,⁴⁴ amely szintén a már említett belügyminiszteri felszámoló rendelet hatálya alá esett 1946 nyarán.⁴⁵ Emellett több – leginkább szociális szerepük miatt fontos – egyetemi intézmény is kötődött a zirci apátságához. 1923-tól üzemelt az Adalbertinum menza, amely Vargha Damján ciszterci alapítása volt, majd Vargha távo-zása után az Americana kezelésébe került, és Szent Bernát Kollégium néven összekap-csolták a szintén ciszterci, Várkonyi Fidél által létrehozott Collegium Emericummal. A pesti Szent Bernát Kollégium és a hozzá kapcsolódó Adalbert Menza 1945 tavaszán és nyarán nyitották meg újra kapuikat a vidékről a fővárosba került szegényebb egyetemi diákok előtt. Mindkét intézményt vöröskeresztes és állami segítséggel hozták rendbe, vezetőjük Várkonyi Fidél ciszterci lett.

Pécssett működött az 1929-ben szintén Vargha Damján (ő 1931–1932-ben az itteni Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja, majd 1941–1942-ben az egyetem rektora is volt) által alapított Maurinum, a Szent Mór Kollégium, amely azonban nem Zirchez tartozott, hanem az egyetem kezelte, ám többször is felmerült a rendi átvétel lehetősége. A háború után eleinte személyi kapacitáshiány miatt nem volt reális esély erre, majd az iskolák államosítása miatt vált tárgyalanná ez a törekvés is.

A rendkívül színvonalas rendi képzésnek köszönhetően több rendtag főiskolai és egyetemi tanári állást kapott. 1947-ben 31 rendtag volt jelen a felsőfokú oktatásban, kö-zülük 18-an a rendi főiskolákon (hittudományi és tanárképző) tanítottak, 9-en pedig kü-lönböző egyetemeken és főiskolákon kaptak katedrát (ebből 6 fő a rendi főiskolákon is tanított, így ők mindkét számításban szerepelnek).⁴⁶

44 Foederatio Americana („Imrés Szövetség”): 1921-ben alapították Bitter Illés és Schwartz Elemér cisz-terciek. A szervezet korporációkra tagolódott, és egybefogta a még tanuló diákokat és a végzett, a köz-életben, tudományban vagy a gazdasági életben sikeres tagokat. A Szent Imre-kultusz szellemében szer-veződött és működött. Virágkora az 1930-as évek elejére esett. Magyar Katolikus Lexikon. III. Szerk. *Viczián János*. Bp., 1997. 720. – A commendator a Foederatio Americana vezére és képviselője volt. Fel-adatairól és jogköréről bővebben: A Foederatio Americana alapszabályai. Bp., 1933. 24–25. Történetéhez lásd *Ujváry Gábor*: Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. Adatok a Foederatio Americana történetéhez. *Levéltári Szemle* 39 (1989) 4. sz. 51–63.; *Spannenberger Norbert*: Katolikus elitnevelés és rendi társadalompolitikája. A Foederatio Americana és a ciszterciek. In: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Szerk. Guitman Barnabás. Piliscsaba, 2009. 381–394.

45 *Órfi Mária*: *Lángolj és világíts*. Budapest, [1997.] 59.

46 Közülük Baranyay Gyula Jusztin az (1946. február 1-jéig Magyar Királyi) Pázmány Péter Tudomány-egyetem (PPTE) Jog- és Államtudományi Karának, Schwartz Lajos Elemér és Gimesi István Nándor a PPTE Bölcsészettudományi Karának, Zemplén Zoltán György pedig ugyanezen egyetem Hittudományi Karának egy. ny. r. tanárai voltak. (Baranyay Jusztin korábban három alkalommal is volt a Hittudomá-nyi Kar dékánja.) Vargha György Damján a pécsi Erzsébet Tudományegyetem BTK nyug. ny. r. tanára, (amint fentebb már említettük, korábban a BTK dékánja és egy. rektor), míg Brisits Ervin Frigyes a PPTE BTK és Gimesi István Nándor az (1946. február 1-jéig Magyar Királyi) József Nádor Műszaki és Gaz-daságtudományi Egyetem c. egy. ny. rendkívüli tanárai voltak. Szintén a PPTE BTK-n tanítottak egye-temi magántanárként Horváth Gyula Konstantin és Schilling János Rogér ciszterciek. Schwartz Elemér, Brisits Frigyes és Gimesi Nándor pedig az egyetemi tanárképzésben is részt vettek. De említhetjük még itt Rajeczky Benjaminget is, aki a PPTE BTK-n a zenei néprajz megbízott előadója volt, vagy Zagvyai Ist-ván Kamillt, aki az Angolkisasszonyok Polgári Iskolai Tanárképző Főiskoláján oktatott. Ez persze csak egy pillanatkép 1947-ből, és csak részben tükrözi a ciszterciek tudományos életben folytatott tevékenysé-gét, amit még az iskolák államosítása és a rend állami felszámolása sem tudott teljes egészében megtörni. Nyilván az állami rendelkezés szerint „egykori” szerzetesek nem tevékenykedhettek a tudományos élet vezető pozícióiban, mégis akadtak szép számmal, akik folytathatták tudományos kutatásaikat akár hivata-losan, akár csak az íróasztalfőknak dolgozva. (Elég itt Brisits Frigyes Vörösmarty-kutatásaira, Rajeczky Benjamin zenetörténeti munkásságára, Endrédi Vendel matematikai és fizikai munkásságára, vagy a fia-talok közül csak Hervay Ferenc Levente tudományos tevékenységére gondolnunk.)

Végül fontos kiemelni, hogy a tanügyigazgatásban is dolgoztak ciszterci szerzetesek, ami a rendi vezetés számára is fontos előnyöket jelentett, hiszen első kézből tájékozódhattak oktatásügyi kérdésekről, változásokról, és ez a rendi tanügyi és ifjúsáspolitikai gyors reagálását és rugalmas működését segítette. A háború után Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. január 19-i rendelete értelmében megmaradt az 1945 előtti tanügyi igazgatás, benne a katolikus tanügy széles körű autonómiájával.⁴⁷ Ezen ugyan időről időre csorbát ejtett a háború utáni oktatás- és kultúrpolitika, de véglegesen csak az egyházi iskolák elvételével, 1948 nyarán szűnt meg. 1945 és 1948 között a ciszterciek közül Palos Bernardin pécsi tankerületi főigazgatóként, Kürti Menyhért a Katolikus Tanügyi Tanács elnök-főigazgatójaként (egyben rendi főigazgatóként), Brisits Frigyes tanügyi főtanácsosként, Suhajda Róbert a Katolikus Iskolai Főhatóság központi igazgatójaként és Balassa Brunó vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztályfőnökként tevékenykedtek a tanügyi igazgatásában.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány zárásaként elmondhatjuk, hogy az átmeneti időszakban – a háború végétől az iskolák államosításáig – a ciszterciek sikeresen alkalmazkodtak az új elvárásokhoz, és részt vettek (még ha elvi fenntartásaik voltak is) az oktatás demokratizálására irányuló kezdeményezések gyakorlati megvalósításában. Ezek a változások, a háború okozata károk fokozatos felszámolásával párhuzamosan jelentős kihívások elé állították mind a rend vezetőit, mind az iskolák tanárait, amely kihívásoknak eredményesen meg tudtak felelni, és az 1947/48-as tanévben már újból a magas színvonalú oktatásé és az új fejlesztéseké, korszerűsítéseké volt a fő szerep. 1948 szeptemberében azonban már állami iskolákként kezdték meg a tanévet az egykori ciszterci gimnáziumok, és a zirci ciszterciek elvesztették több mint másfél évszázada gyakorolt tanítói-tanári hivatásukat.

47 Hatályban maradt az 1935. évi VI. törvénycikk, amely újjászervezte a tanügyigazgatást: a korábbi öt helyett nyolc tankerületet létesített (Budapest, Budapest vidéke, Miskolc, Debrecen, Szeged, Székesfehérvár, Pécs, Szombathely központokkal). A katolikus tanügyi igazgatást a fenti törvénycikk és az 1934. évi XI. törvénycikk szerint szabályozták. Ezek értelmében állami főfelügyelet mellett létrejött a katolikus tanügy autonómiája: a két törvény által megszabott keretek között az illetékes katolikus egyházi hatóságok saját szabályaik szerint, teljes önállósággal szervezhették meg tanügyüket, és összes személyi, anyagi, tanulmányi és fegyelmi ügyekben saját maguk intézkedhettek és dönthettek. Ennek megfelelően 1934 márciusában budapesti székhellyel a püspöki kar létrehozta a Katolikus Középiskolai Főhatóságot, majd 1938-ban három tankerületbe osztotta a katolikus gimnáziumokat, élükön a katolikus tankerületi főigazgatóval – közvetlen irányítójuk a Katolikus Középiskolai Főhatóság volt. Ezeket 1940-ben átalakították, létrehozták a Katolikus Iskolai Főhatóságot (KIF) és végrehajtó szervét, a Katolikus Tanügy Főigazgatóságot. Ettől kezdve – a népiskolák kivételével – az összes katolikus iskola e szervek illetékessége alá tartozott. *Mészáros: A magyar nevelés- és iskolatörténet*, 92–93., 100.; *Mészáros: A katolikus iskola ezeréves*, 258–259.

MIKLÓS PÉTER

AZ EGYHÁZI ISKOLÁK ÁLLAMOSÍTÁSA ÉS A SZERZETESRENDEK FELOSZLATÁSA HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN (1948–1950)

A magyarországi kommunista diktatúra 1945 utáni kiépítésének fontos momentuma volt a történelmi egyházak elleni támadássorozat, amelynek jegyében – azért, hogy a keresztény értékrendet kiszorítsák a társadalmi diskurzusból és a közbeszédből – előbb a felekezeti oktatási intézményeket államosították, majd fölsozlatták a katolikus szerzetesrendeket. Nem történt ez másként Hódmezővásárhelyen sem. A következőkben a dél-alföldi városban működő domonkos zárda és iskolahálózat megszüntetése, valamint a jezsuiták helyi közösségének fölszámolása kerül bemutatásra helytörténeti és országos levéltári források alapján.¹

DOMONKOSOK

Schuster Konstantin váci megyéspüspök a váci székeskáptalanra bízott 40 000 forintnyi alapítványt 1888-ban „azzal a meghagyással, hogy ez összeg kamataiból esetleg még életében, vagy ha ezt nem adná meg neki a Gondviselés, halála után, amikor a püspökségben törvényes jogutódja jónak látja, egy nőnevelő intézettel és internátussal egybekötött polgári leányiskola állíttassék fel Hódmezővásárhelyen, melyet a benne elhelyezendő nővérek úgy lefelé a bölcsődéig, mint fölfelé a legmagasabb fokú nőnevelésig fejleszteni tartoznak”.

1901-ben a hódmezővásárhelyi katolikus nőegylet küldöttsége – élén Ritt Jánosné Gábris Ágnessel – kereste föl gróf Csáky Károly Emánuel váci püspököt, s kérte a főpásztort, hogy engedélyezze a városban a leánynevelő intézet létrehozását. Egy esztendő múlva, 1902. május 28-án a megyéspüspök Vásárhelyen járt: délelőtt a bérálás szentségét szolgáltatta ki helyi fiataloknak, délután öt órakor pedig az épülendő zárda alapkövét tette le.

Az építkezés a Lengei Józsefné Tóth Borbála által ajándékozott 800 négyszögölnyi Andrassy úti telken, valamint az egyház által megvásárolt, a Lánc utcáig lenyúló mintegy 400 négyszögöl telken indult meg a helybéli Kruzslicz Péter építész tervei alapján Szabó Mihály és Koncz Pál vállalkozók kivitelezésében 1902 tavaszán, az elkészült épületet pedig 1903 nyarán adták át.

A hódmezővásárhelyi domonkos zárdának a szeplőtelenül fogant Szűz Mária oltalmába ajánlott kápolnáját Bernátsky Ferenc helyi apátplébános áldotta meg 1903. augusztus 17-én. Másnap, 1903. augusztus 18-án az esti órában érkeztek meg a városba

¹ Lásd bővebben: A katolikus egyház Hódmezővásárhelyen (1944–1950). Hódmezővásárhely, 2018. 1–108.

Kőszegről Herzl M. Vincencia tartományfőnöknő vezetésével az első nővérek: Róthy Rajmunda házfőnöknő, valamint Novák Imelda, Turdy Vincencia és Varga Xavéria. 1903. szeptember 8-án tartották a leányiskola első tanévnyitó ünnepélyét.

A domonkos nővérek vásárhelyi megtelepedése után negyed évszázaddal, 1928-ban a város környékén és Csongrád megyében nagy birtokokkal rendelkező Károlyi grófok által ajándékozott telken az eredeti épület szomszédságában újabb kétemeletes létesítményt építettek. A helyiek által „zárdá” néven emlegetett épületegyüttesben eredetileg elemi és polgári iskola, majd – az 1940-es évek elejétől – gazdasági és háztartási iskola és mezőgazdasági középiskola működött.

Az 1940-es évek derekán tehát a domonkos szerzetesrend női ágának jelentős – elemi, polgári és mezőgazdasági iskolát is magában foglaló – oktatási intézménye volt Hódmezővásárhelyen. Az elemi iskola négy osztállyal és négy tanárral, a polgári leányiskola négy osztállyal és hat tanerővel működött. A mezőgazdasági leányiskolának 1946-ban csak az első évfolyama nyílt meg, amelynek négy tanára volt. Az intézmény elemi és a polgári osztályaiba száznyolcvan-száznyolcvan, a mezőgazdasági részbe ötvennégy diák járt. A domonkos nővérek internátust is tartottak fenn, amelynek 1946-ban mind a hatvan helye be volt töltve, s a növendékekre három szerzetesnő felügyelt.

1944 őszén a szovjet megszállás elől a vásárhelyi domonkos nővérek nagy része Kőszegre, a rend magyarországi anyaházába menekült. 1944 szeptemberében a városban maradtak a világi tanárok, és a helyi jezsuiták bevonásával megkezdték az oktatást. A háború utolsó éveiben az iskolaépület német hadikórházként működött, ahol a betegápolást a domonkos nővérek végezték. A háború alatt a rendházat „nagyobb károsodás nem érte, a rendtagok azonban sok ruhaneműt és élelmiszert vesztek.”² 1945 áprilisában a csehszlovák hatóságok által Kassáról kiutasított domonkos szerzetesnőket Hódmezővásárhelyre helyezte a rend tartományfőnöknője. A Kőszegre menekültek 1945. júliusi visszatérte után így viszonylag nagyszámú nővér tevékenykedett a városban, s a harmincegy szerzetesnő közül tizenhatan rendelkeztek valamilyen fokú tanári képesítéssel.

1948 júniusában – az államosításakor – az iskola berendezésének értéke körülbelül kilencvenezer forint volt. Az immár államosított iskola megbízott vezetője, Farkas Ilona megbízott igazgató 1948. június 28-án így írt a kerületi tanfelügyelőnek az állami tulajdonba és kezelésbe vétel körülményeiről: „Az átvett iskolaépület tetőzete javításra szorul, egyébként kifogástalanul jó karban, tisztán tartott, berendezése példás gondval őrzött. A szertárak gazdag felszerelése, az anyag tervszerű és művészi elrendezése hivatal- és tárgyszeretettel áthatott, lelkes, fáradságot nem ismerő, áldozatos munkásságú nevelőtestületre vall.”³ Az idézett sorokból kitűnik, hogy még az állami iskola igazgatója is csak a legjobbakat tudta írni a domonkos nővérekről: személyes munkájukról és oktatás intézményükről egyaránt.

1948. július 14-én Poller M. Valéria domonkos helyettes főnöknő és Farkas Ilona általános iskolai igazgató egyeztetett az épület – főleg a lépcsőház – használatáról, de a víz, villany, tüzelőanyag is szóba került. 1948. augusztus 25-én kelt levelében Poller M. Valéria főnöknő-helyettes az intézet berendezésének és felszerelésének értékét 89 828 forintban állapította meg.

2 A Hódmezővásárhely-Belvárosi Szentháromság Plébánia irattára. A domonkos leányiskolával kapcsolatos iratok [külön jelzet nélkül]. (a továbbiakban: HMOVH SZPI)

3 HMOVH SZPI, külön jelzet nélkül.

1948. szeptember 14-én Selmeczi M. Benedikta házfőnöknő és Molnár Ferenc mezőgazdasági középiskolai igazgató arra a megegyezésre jutottak, hogy az intézmény épületében lévő kápolnában szentmise minden reggel fél hétkor van (kapunyitás öt perccel korábban), s hogy azt követően a hívek hétköznapi negyed nyolcig, vasárnap fél nyolcig kötelesek elhagyni az épületet.⁴

Az 1948 júliusában kelt, az iskola és a rendház közötti megállapodás szabályozta, hogy „tanítási időben a szerzetesrend tagjai lehetőleg a hátsó lépcsőlejárót veszik igénybe”, nehogy a szerzetesnők találkozzanak egykori diákjaikkal, akiknek oktatását immár civil (és föltételezhetően a kiépülő államhatalomhoz lojális) tanárok végezték. Már a Rákosi-diktatúra kiépülésének utolsó fázisában, a politikai és világnézeti pluralizmus felszámolásának megkezdése után 1948 novemberében az állami leányiskola igazgatója nem érte be ennyivel.

Farkas Ilona 1948. november 15-i levelében utasította a vásárhelyi Szent Domonkos-rendi nővéreket, hogy a „volt szerzetes tanerők az iskola épületében, udvarában nem tartózkodhatnak, kivéve a hitoktató szerzetesnőt, aki hittanórája ellátása idején lehet csak az iskola épületében”.⁵ Sőt előírta, hogy a diákokkal semmilyen formában sem tarthatják a kapcsolatot. „A szerzetesnők a tanulóifjúsággal sem az iskolában, sem az iskolán kívül nem érintkezhetnek, családi otthonukban sem.”⁶

Ez már egyértelműen a kiépült szovjet mintájú önkényuralom módszere volt. Sem a társadalmi és politikai diskurzusban, sem az oktatásban, sem a magánéletben nem tűrte a különböző vélemények megjelenését. Az állampolgárok szabadságát és mozgásterét pedig minimalizálni akarta. Szerencsére a kommunista diktatúra főntartóinak és kiszolgálóinak ez negyven év alatt sem sikerült.

Az államosított intézmény 1949. szeptember 11-i tanévnyitó ünnepsége kapcsán Salai Ferencné tankerületi főigazgató utasította Molnár Sámuel általános iskolai igazgatót, hogy a bejárat fölötti keresztet távolítsa el. Egy hét múlva pedig az ajtó fölötti keresztet és a nyolc tanteremben lévő kis kereszteket is átadták a domonkos házfőnöknőnek. Ezzel a gesztussal szimbolikusan is lezárult a hódmezővásárhelyi domonkos oktatás nagy korszaka.

A hódmezővásárhelyi domonkosság múltjától és a magyar katolikus szocializmus kori történetétől egyaránt elválaszthatatlan Badalik Bertalan domonkos tartományfőnök, veszprémi püspök személye.

Badalik Sándor 1890. december 10-én született Hódmezővásárhelyen Badalik Lajos bognármester és Farkas Julianna hetedik gyermekeként. Már gyermekkorában kapcsolatba került a domonkos renddel, rendszeres látogatója volt a domonkos nővérek helyi zárdájának, amelynek kápolnájában gyakran ministrált. Elemi iskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd a szombathelyi premontrei gimnáziumban érettségizett. 1908. augusztus 22-én jelentkezett a domonkos rendbe, ahol a Bertalan rendi nevet kapta. Szerzetesi fogadalmát 1909 augusztusában tette le, majd az ausztriai Grazban, a domonkos főiskolán tanult teológiát és filozófiát. 1914. június 19-én szentelték pappá, első szentmiséjét egy héttel később a hódmezővásárhelyi Szentháromság-templomban mutatta be. A Thököly úti budapesti domonkos rendház melletti Rózsafüzér Királynéja-templom első plébánosa volt 1919-től, ahol nem pusztán a környék lelkipásztori ellátását

4 HMVH SZPI, külön jelzet nélkül.

5 HMVH SZPI, külön jelzet nélkül.

6 HMVH SZPI, külön jelzet nélkül.

intézte, de szerepet vállalt a szegénygondozásban is, hiszen az általa szervezett plébániai közösség naponta mintegy száz szociálisan rászoruló embernek adott meleg ételt.⁷

Badalik Bertalan domonkos szerzetes kiváló egyházi szónok volt. Első jelentős nyilvános szereplésére 1916. december 30-án került sor, amikor is az utolsó magyar uralkodó, IV. (Boldog) Károly koronázásán mondott szentbeszédet. Később pedig ő prédikált Csernoch János bíboros, esztergomi érsek – a történelmi Magyarország utolsó hercegprímása – aranymiséjén, illetve temetési szertartásán is. Huszonnégy éven keresztül a pesti Szent István-bazilika nagyböjti szónoka volt, s számos helyen tartott lelkigyakorlatot és hitbuzgalmi előadás-sorozatot az országban, sőt azon kívül is. Az Egyesült Államokban élő magyar katolikusok közösségeiben kétszer is (1927–1928-ban és 1932–1933-ban) volt lelkipásztori úton rendtársával, Böle Kornállal. Aktív médiatevékenységével kora modern papjai közé tartozott: rendszeresen tartott rádióelőadásokat és szerkesztette a *Rózsafüzér Királynője* című lapot.

A szombathelyi Szent Márton-templom plébánosaként szolgált 1929 és 1934 között: ebben az időszakban bővítette a templomot, kultúrházat építtetett, valamint megalapította a városban a domonkos rendházat, amelynek első perjeleként működött. A domonkos rendért való fáradozását közössége is elismerte, s 1934 és 1936 között az akkor még közös osztrák–magyar rendtartomány provinciálisa volt, majd 1938 és 1946 között az általa szervezett önálló magyar domonkos rendtartomány előjárójaként tevékenykedett. Később, 1946-tól 1949-ig a budapesti domonkos rendház főnöke volt. Ezüstmiséjét 1939. július 22-én az ausztriai Mária-kegyhelyen, Mariazellben mutatta be.

XII. Pius pápa 1949 júliusában veszprémi püspökké nevezte ki. Köztudott volt róla, hogy 1945 után közéleti kérdésekben az egyházi konzervativizmust képviselte, és Mindszenty József hercegprímás egyik legodaadóbb híve volt a középpapság rétegében. Grósz József kalocsai érsek 1949. augusztus 24-én a budapesti domonkos templomban szentelte püspökké Badalik Bertalant, aki hat nappal később foglalta el veszprémi főpásztori székét. Püspöki jelmondata: „Az igazság az én erősségem”.

Az Államvédelmi Hatóság egyik tisztje a veszprémi főpap pályáját összefoglalva a következőket állapította meg. „Mindszenty politikájának legteljesebb híveként szerepel. Mint a Credo [katolikus férfiakat tömörítő hitbuzgalmi szervezet – *M. P.*] egyik vezetője, javaslatot tett a primásnak katolikus férfi demonstrációk szervezésére a munkás-megmozdulások ellensúlyozására. 1945-ben a Szent István-napi körmeneten nyíltan a Szovjetunió ellen uszított, és dicsérte az amerikaiakat. Beszédeiben nyíltan támadta a mai rendszert. A háborút elkerülhetetlennek nyilvánítja, és ebben látja »felszabadulásunk« egyetlen lehetőségét. Szerinte az egyház számára a legfájdalmasabb a »világot fenyegető szovjet rendszer, mely elnyomja az egyéni és a lelkiismereti szabadságot«. [...] Badalik a legveszélyesebb főpap, aki a legagresszívebb magatartást követeli a püspöki konferenciákon a kormánnyal szemben.”⁸

Badalik Bertalan veszprémi püspökként szorgalmasan végiglátogatta egyházmegyéje plébániáit és templomait. Az 1950-es évek elején föllépett a kommunista állam által létrehozott és azzal való katolikus együttműködést szorgalmazó békepapi mozgalom ellen.

7 *Badalik Jácinta*: Badalik Bertalan OP veszprémi püspök életútja. 1890–1965. Hódmezővásárhely, 1999.

8 Vö. *Soós Viktor Attila*: Badalik Bertalan OP veszprémi püspök internálása. In: *A Domonkos Rend Magyarországon*. Szerk. Illés Pál Attila és Zágórhidi Czigány Balázs. Piliscsaba–Budapest–Vasvár, 2007. 192–215.; *Soós Viktor Attila*: Hódmezővásárhelytől Hódmezővásárhelyig. Badalik Bertalan veszprémi püspök hányatott sorsa. Emlékeztető, 2012. 1. sz. 43–55.

A Grösz József kalocsai érsek elleni per idején, 1951 nyarán rövid ideig házi őrizetbe került. Mint Szent Domonkos rendjébe tartozó szerzetes főlemelte szavát a szerzetesrendek 1950. évi feloszlata ellen. Az 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiban egyházmegyéjében elmozdította a kommunista hatalom által támogatott tisztségviselőket, valamint egy jelentésben tájékoztatta az Apostoli Szentszékét az eseményekről.

A Kádár János vezette kormány 1957. augusztus 15-én elrendelte Badalik házi őrizetét, s kényszerlakhelyül a Borsod megyei Hejce szociális otthonát – az egykori kassai püspöki nyaralót – jelölte ki számára. A püspök azt a Klempa Sándort volt kénytelen kinevezni egyházmegyéje élére helynökként, aki – mint azt Soós Viktor Attila tanulmányaiban közölte – „László” fedőnéven számos jelentést írt róla.⁹

Hejcen több internált főpap – Pétery József veszprémi püspök és Hász Brokárd karmelita tartományfőnök – élt. A helyiek körében népszerűek voltak az odainternált magas rangú egyházi személyek, akik eleinte szabadon mozoghattak a faluban, később azonban – túl aktív társadalmi kapcsolataik miatt – a kastélyra s annak parkjára korlátozták mozgásterüket. Az idős hejceiek emlékeznek rá – mint Hornyák Máté János kutatásaiból tudjuk –, hogy Badalik Bertalan a gyümölcsösben szeretett dolgozni, s kivette a részét a fák tavaszi metszéséből. Emlékezetes még, hogy az állambiztonsági szervek lehallgató berendezéseket szereltek be az internált veszprémi püspök szobájába, ám – mivel valamelyik vezetéket rosszul kötötték be – mind Hejcen, mind a szomszédos Göncön valamennyi telefonkészülékben a Badalik szobájában történtek voltak hallhatóak.¹⁰

A hejcei években a kiváló teológus Badalik Bertalan tudományos munkát végzett, a katolikus dogmatikának a Szűz Máriára vonatkozó ágával foglalkozott, és ezekben az esztendőkből írta meg azóta alapvetőnek számító mariológiai művét, amely azonban csak jóval halála után jelenhetett meg *Istennek szent anyja* címmel (1991). A püspöki szolgálatától az állam által eltiltott főpap a hejcei otthon kápolnájában mutatta be aranymiséjét 1964 júliusában. Ugyan neve akkor a veszprémi egyházmegyei évkönyvben nem szerepelhetett (még az aranymisés papok között sem), a katolikus egyház feje megemlékezett róla. A pápa a következő szavakkal köszöntötte. „Midőn annak a napnak ötvenedik évfordulóját ünnepled, amelyen a fölséges Isten papjává szenteltetted, mintha valahogyan az égiek módján jelen lennénk és látnók életedben a jámborságnak és apostolkodásnak rendkívüli megnyilatkozását. Szívből köszönjük ezt Neked. S míg a kegyelemmel az égiek segítségével az elmúlt éveket az érdemek koronájával ékesítetted, addig a további égi kegyelmek záloga legyen irántad való páratlan szeretetünk ténye. Apostoli áldásunkat nagy szeretettel küldjük: VI. Pál pápa.”

Az idős püspöknek 1964 őszén egészségi állapotára tekintettel engedélyezték a Budapestre költözést, ahol az egyház a Kékgolyó utcában vásárolt számára lakást. A fővárosban hunyt el 1965. október 10-én. Öt nappal később Hódmezővásárhelyen, az általa építtetett családi sírboltban temették el, mivel a pártállam nem járult hozzá földi maradványainak a veszprémi székesegyház kriptájában való elhelyezéséhez. Badalik Bertalannak, a veszprémi egyházmegye kilencvenötödik püspökének az egyházmegye széke-

9 Soós Viktor Attila: A püspök és a besúgó – Badalik Bertalan és Klempa Sándor kapcsolata az államvédelmi és állambiztonsági iratok tükrében. Miles Christi Évkönyv, 2012. 127–177.

10 Lásd bővebben: Hornyák Máté János: Egyházi fogolylét a politikai diktatúra időszakában. Hejcei miliő 1952–1963 között a történeti források alapján. In: Tudományra nevelve. Szerk. Györgyiné Koncz Judit és Kozma Gábor. Szeged, 2011. 197–112.

helyén történt újrateremtésére csak a kommunista diktatúra bukása után 1991. október 10-én kerülhetett sor.

JEZSUITÁK

Az egyházi iskolák államosításának előkészítése idején, 1948. május 25-én Zsíros Ferenc, a Szent István-templom jezsuita plébánosa az ottani katolikus iskola diákjainak szüleit hívta össze. Az összejövetelen megjelent harminchárom főnek – mint az arról készült állambiztonsági jelentésben olvashatjuk – „P[áter]. Zsíros elmondotta, hogy a kormány államosítani akarja az iskolákat, és most meg akarja kérdezni a szülőket, mi a véleményük ebben a kérdésben? Szükségesnek tartják-e az államosítást, vagy nem helyeslik azt? Néhányan voltak, akik mellette szólaltak fel, amikor azonban P[áter]. Zsíros kérte őket arra, hogy az általa hozott ívre, melyen a tiltakozást kellett kifejezni, írják alá, a 33 szülőből 22-en aláírták tiltakozásukat. Ennek megtörténte után P[áter]. Zsíros felkérte a jelenlévőket, hogy mivel igen kevesen jelentek meg a gyűlésen, mondják el ismerőseiknek is, hogy miről van szó, s aki alá akarja írni ezt az ívet, menjen be a plébániára.”¹¹

Másnap, 1948. május 26-én délután öt órakor a Dáni utcai római katolikus iskola előtt ismét hasonló tartalmú gyűlést szervezett Zsíros Ferenc, amelyen – az iskola igazgatóján és tanszemélyzetén kívül – mintegy kilencven fő vett részt. Az ekkor készült rendőri jelentésből tudjuk, hogy Zsíros páter félórás beszédében bírálta az egyházi iskolák államosítását, majd bejelentette, hogy a jelenlévőknek lehetőségük van a tiltakozó ív aláírására. „A beszédet és a bejelentést rájuk nézve kedvezően fogadták és tapsoltak a szülők. A jelenlévők közül 83-an írták alá a tiltakozó nyilatkozatot.”¹²

Az állambiztonsági szerveknek a hódmezővásárhelyi Szent István Plébánia papjainak karakterisztikáját bemutató 1948. május 12-i jelentésében a következőket olvashatjuk Zsíros páterről.

„P[áter]. Zsíros Ferenc SJ szerzetes pap a hódmezővásárhelyi Jézus Társasági Rendház főnöke /superior/. Miséző pap, hittanár. Tanít a Sz[en]t. Domonkos rendi zárda leányiskolájában. Szorosabb baráti köre nincs. Mint szerzetes pap a konvencionális látogatásokon vagy beteglátogatásokon kívül más polgári személyekhez nem jár. Erkölcsi élete papi mivoltából eredően is kifogástalan. Kiegyensúlyozott egyéniség. Komoly, higgadt, nyugodt magatartású, reálisan gondolkodó. Szenvedélyei nincsenek, nem fogyaszt szeszes italt, nem dohányzik. A keskeny film iránt nagy érdeklődéssel bír. Anyagilag megbízható. Politikai magatartása jobboldali beállítottságú, azonban nem fanatikus. Irányítása alatt álló egyházi szervezetben – politikai vonatkozásban – a felső egyházi vezetés instrukciói szerint foglalt állást.”

Zsíros Ferenc 1944/45 utáni vásárhelyi tevékenységéről egy 1948. december 31-én készült összefoglaló állambiztonsági jelentésben az alábbiakat jegyezték föl.

„Hatóságunk területén a klerikális reakció vezetője P[áter]. Zsíros Ferenc jezsuita plébános. Ténykedésével számtalanszor bebizonyította, hogy a jelenlegi rendszer ellensége. Országos viszonylatban is mint reakciós egyén ismert a neve, s Révai József, a

11 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. P. Zsíros Ferenc objektum dossziéja. 3.1.5. O-8880 (a továbbiakban: ÁBTL 3.1.5. O-8880) 3.

12 ÁBTL 3.1.5. O-8880 4.

Szabad Nép főszerkesztője a klerikális reakció elleni harcról elmondott beszédében, melyet a rádió is közvetített, megemlítette a hódmezővásárhelyi plébánost, P[áter]. Zsíros Ferencet is.

Hatáskörükbe tartozó bel- és külterületi szervek híveit már évek óta aktivizálta P[áter]. Zsíros. Irányítása mellett szervezték az apostoli mozgalmat, mely hólabdaszerűen átfog, számon tart és aktivizál minden r[ómai]. k[atolikus]. hívőket [!]. A jezsuita templom hatáskörébe tartozó hívőkből alakulnak a legszervezettebb hitbuzgalmi egyesületek. /: Jézus Szíve Szövetség, Jézus Szíve Asszonycsoport, Jézus Szíve Férficsoport, Szívgárda, testőrgárdák és énekkarok stb. :/ A helyi klérus közül egyedül a Sz[en]t. István plébánia foglalkozott az ifjúsággal. A megtartott ifjúsági gyűlésekről minden héten jelentést tettünk. Ezek igen gyakran tartalmazták, hogy a marxista leninizmus [!] ellen nevelték az ifjúságot és azt tartották, hogy a materializmus hívei a pokolba jutnak. P[áter]. Zsíros Ferenc volt az, aki a legjobban szervezte meg a körmeneteket, s a különböző egyházi ünnepségeket, melyeken 10 ezer [fős] tömeg vett részt. [A] P[áter]. Zsíros által vezetett Sz[en]t. István plébánia egyik papja volt P[áter]. Könyves Tibor, akit a népbíróóság az elmúlt hét folyamán ítélték [!] 4 évi börtönrre izgatásért.

Addig, amíg a belvárosi plébánia vezetője, Cseh András és beosztott papjai a körülményekhez képest eléggé alkalmazkodtak a mai rendszerhez[. addig] a Sz[en]t. István plébániatemplom mereven elzárkózott minden demokratikus megmozdulástól és nem volt hajlandó tárgyalni sem a pártokkal, sem a közigazgatási hatóságok vezetőivel.

Az iskolák államosítása ügyében P[áter]. Zsírosnál megjelent az év közepén a város főispánja és polgármestere és ennek során P[áter]. Zsíros kijelentette, hogy az iskolák ügyében az állam és az egyház közötti viszálynak [!] a demokrácia a bűnös. F[olyó]. hó 24-én több küldöttség kereste fel P[áter]. Zsírost, hogy tiltakozzanak Mindszenty és politikája ellen. Ezek túlnyomó részét egyáltalán nem fogadta. Az egyik küldöttségnek, melynek vezetője Salgó Lászlóné volt azt mondotta, hogy a nőknek csak a szemete politizál.”¹³

Az 1949/50-es tanév elején a gyerekek hittanra való beíratása nem ment könnyen: a pártállami hatalom ugyanis mindent megtett a hitoktatás ellehetetlenítéséért. Ennek konkrét példáját olvashatjuk a hódmezővásárhelyi jezsuiták kéziratosa házi krónikájában is.

„Az új alkotmány¹⁴ közölte a hitoktatás szabaddá tételét: a szülőknek kell a tanítótól szóban vagy írásban kérni. A promulgatio¹⁵ annyira eldugott, s csak egy napon megjelenő újsághirdetés volt, hogy ebből a szülők fele sem tudott volna eligazodni. Ezért a ref[ormátus]. egyház példájára minden iskolánk r[ómai]k[atolikus]. növendékeinek névsorát megszereztük és a szülőknek kis hit-kérő űrlapokat osztottunk, hogy így kérjék a hitoktatást. Személyesen körülszaladtunk városon és tanyán is. Jobb lelkek is segítettek. U[gyan]i[s]. sürgős volt, mert csak 15-ig lehetett kérhetni. El is végeztük, de feljelentettek a rendőrségen a szülők szabadságát befolyásoló agitáció miatt.”¹⁶

A vásárhelyi tanyai iskolák katolikus diákjainak helyzete korábban sem volt problémamentes, hiszen a külterületi oktatási intézmények tanulói sokszor nem jutottak a saját felekezetüknek megfelelő tanítóhoz, illetve hitoktatóhoz. Cseh András belvárosi plébá-

13 ÁBTL 3.1.5. O-8880 15.

14 A szovjet mintájú alkotmány (1949. évi XX. törvény) 1949. augusztus 20-án lépett hatályba.

15 Kihirdetés, közzététel.

16 Jézus Társasága Magyar Rendtartományának Levéltára (a továbbiakban: JTMRL) Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1949. szeptember 9.

nos már 1944 januárjában írt erről a püspöknek, akit arról tájékoztattott, hogy egyrészt a Szent István-plébániatemplom jezsuita lelkészével (mivel a másik plébánia joghatósága alá nagy kiterjedésű külterület tartozott), másrészt a hódmezővásárhelyi református elnök-lelkésszel (hiszen ez a helyzet óhatatlanul érintette a református iskolák és diákok mindennapjait) is egyeztetett, s a megoldási folyamatba a területileg illetékes tanfelügyelőt is bevonta.

„A Szent István Plébánia plébánosával, P. Figula János Jézus Társasági atyával ez ügyben folytatott alapos megbeszélés eredményét a következőkben legyen szabad vázolniom:

A külterületi elemi iskoláknál a róm[ai]. kat[olikus]. vallású tanítók száma megfelel a katolikusság arányának; de a róm[ai]. kat[olikus]. vallású tanítók helyi elosztása nem felel meg az egyház és a tanulók vallási érdekeinek. Az abszolút számot is évek óta tartó harccal vívtuk ki, a megfelelő elhelyezésért folytatott küzdelmünknek ellenben még most sincs megfelelő eredménye. Több katolikus tanító oly helyen van, ahol fenti szempontokból nincs reá okvetlenül szükség, míg több katolikus tanítót igénylő helyen nem katolikus tanító van elhelyezve. A Tanfelügyelőség fensőbb rendelkezés hiányában nem tud a bajon segíteni.

Néhány napja Szegeden hosszabb megbeszélést folytattam a kir[ályi] Tanfelügyelő úrral. Előadtam a helyzet orvoslására vonatkozó javaslatomat, mely szerint a külterületi r[ómai] k[atolikus] vallású tanítók oly központi helyeken osztassanak el, ahová a hívek szentmisét hallgatni járnak, és ahonnan a r[ómai] k[atolikus] vallású tanítók más 2–3 iskolához eljárhatnak a r[ómai] k[atolikus] növendékek hitoktatására. – Megemlítettem, hogy ez ügyben 1939. év február havában kimerítő tájékoztatással /és statisztikával/ ellátott kérvényt és részletes javaslatot terjesztettem föl a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, Dr. Hertelendy miniszteri tanácsos úrhoz, de közel négy éve még válasza sem méltattak.

A kir[ályi] tanfelügyelőség[nél] és a főigazgatóságnál azt ajánlották, hogy egy meg egyezéssel terv összeállításához folytassunk tárgyalást a református elnöklelkésszel. A két vallás érdekeit összeegyeztetve állapodjunk meg a központi /centrális/ helyek kijelölésében, terjesszük a főigazgatóság elé, amely azt helybenhagyja és a jövőben a tanítók elhelyezésénél a tervet szigorúan betartják: ahová katolikus vallású tanító kell, mindenkor azt fognak helyezni.”¹⁷

A többéves huzavonára végül a történelem – pontosabban az államszocialista korszak beköszönte – tett pontot: 1948-ban ugyanis államosították az egyházi iskolákat, egy évvel később pedig kivezték a kötelező hitoktatást az iskola világából, így 1949-re már okafogyottá vált a katolikus diákok katolikus hittanárral való ellátásának problémája.

Érdekes módon a jezsuiták háztörténeti naplójában az 1950. évi május elsejéről is megemlékeztek – mégpedig azzal a tartalommal, hogy kevésbé volt népes és kényszerített, mint az egy évvel korábbi. „Az ünnepi felvonulás nem volt olyan népes, mint tavaly, nem volt akkora kényszer... Vontatott volt.”¹⁸

1950. június 29-én, Szent Péter és Pál napján – amikor a katolikus magyar fölműves réteg hagyományosan szentmisén és terményáldáson vesz részt – a vásárhelyi rendőrség megtöltötte a tanyai lakosság lelkipásztori gondozását végző jezsuita atyáknak az ilyen

17 Váci Püspöki és Káptalani Levéltár. Püspöki hivatal iratai. Iskolai iratok. I. 1. b. Schola Hódmezővásárhely. 321/1944.

18 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1950. május 1.

jellegű szertartásokat és istentiszteleteket. A vásárhelyi tanyai lakosság egy részének régi szokása volt, hogy Péter-Pálkor a sóshalmi dűlőúton állott (ma Hódmezővásárhely és Székkutas között lévő) Molnár-keresztnél tartottak misét és búzaszentelést. A keresztet egyébként 1858-ban állíttatta Lakatos Tóth István és Lakatos Tóth Pál, később használatos nevét pedig az 1912. évi följújtását finanszírozó Molnár István után kapta.¹⁹

„A Molnár-keresztnél tervezett szentmisét a plébános nem tarthatta meg, a rendőrség ugyanis leállította. A plébános délután volt a rendőrségen, ahol a bejelentés elmulasztását hozták fel okul. Azt ígérték, hogy bejelentés esetén szabadon lehet máskor megtartani az istentiszteletet.”²⁰

Náfrádi József államvédelmi főhadnagy másnap, 1950. június 30-án kelt jelentéséből tudjuk, hogy a búzaszentelésen mintegy száz fő jelent meg, s hogy a „tömeg összetétele 80 százalékban kis- és középparaszt nő, 10 százalék munkás kinézésű férfiak és 10 százalék Hódmezővásárhelyről kimenő jobb öltözetű nőszemélyekből állt.”²¹

„Amint informátorunk – olvasható az ávós iratban – harmadmagával az említett helyre megérkeztek [!], akkor látták, hogy az országút szélében egy sátor van készítve. A sátor mellett zongora van elhelyezve és a sátor előtt egy pap áll és ott rakosgatja a különböző holmijait, ami [!] a mise megtartásához szükséges. Ugyanabban az időben már a helyszínen volt egy rendőr is, aki felszólította [!] a papot, hogy van-e engedélye a külterületi mise megtartására, mire a pap közölte, hogy nincsen, így a rendőr bajtárs közölte a pappal, akit név szerint Zsíros Ferencnek hívnak, [hogy] márpedig a misét engedély nélkül nem lehet megtartani és egyben közölte a rendőr azt is a pappal, hogy kérje meg a híveit, távozzanak el.”²²

Erre azonban a hívek fölháborodottan léptek föl a rendőrrel szemben, és azt kezdték el kiabálni, hogy „ne vigyék el a papunkat”, sőt azt is megállapították, hogy „azért van istenverése rajtunk, mert nincs eső, minden tönkremegy, mert istenellenesek vagyunk”. Ezt követően – írja Náfrádi főhadnagy – Zsíros Ferenc a hívei élén odament az államvédelmis informátorhoz (aki – mint a jelentésben már olvashattuk – autóval és két társával érkezett), Bíró Sándorhoz és kollégáihoz és azt mondta nekik: „Maguk Rákosi fizetett bérencei, akik félrevezetik a tömeget, maguk Istenellenesek és mindenünnen elviszik a papot.”²³

A szerzetesrendek fölloszlása után, 1950. szeptember 7-én az államhatalom megvonta a vásárhelyi jezsuita atyáktól a működési engedélyt. Másnap – Kisboldogasszony ünnepén – a Szent István-templomban már nem ők látták el a liturgikus szolgálatot, hanem a belvárosi káplán. A plébániaépület berendezési tárgyainak és eszközállományának a leltározását is megkezdte egy háromtagú bizottság.

1950. szeptember 14-én a következőket olvashatjuk a háztörténeti följegyzésekben. „Ma idejött a plébániára Kis Imre elnökhelyettes és azt mondotta, hogy papi ruhában is mehetünk a városba, de a templomban nem végezhetünk semmit.”²⁴ Másnap „ismét

19 *Lichtner Gáspár – Gacsári Kiss Sándor: Hódmezővásárhely története katolikus szemmel. Szerk., s. a. r.: Alácsi Ervin János – Pálkökő Máté. Hódmezővásárhely, 2014. 157–158.*

20 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1950. június 29.

21 ÁBTL 3.1.5. O-8880 22.

22 ÁBTL 3.1.5. O-8880 22.

23 ÁBTL 3.1.5. O-8880 22–23.

24 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1950. szeptember 14.

eljött az elnökhelyettes és kijelentette, hogy a templomban minden plébániai teendőt úgy végezhetünk, mint előbb. A belvárosi plébános itt volt, örült a felszabadulásunknak.”²⁵

1951 végén a jezsuita szerzeteseknek távozniuk kellett Hódmezővásárhelyről. November 28-án mindegyikőjüket behívták a tanácsházára. „Hivatalosan »káderezésre« hívtak minden (ref[ormátust]. is!) lelkészt a városházára. Nagy János – aki tavalyi leltározásunknál az ajtóberagasztó papírokat nyalta – végezte ezt (egy nő is segített ott neki). Származási adatainkon kívül a fő kérdés: Elítélik-e Mindszentyt és a Grósz-bandát? Feleleteink után ezt dühöngték: »Ezeket nem lehet meggyőzni, csak elpusztítani! A fejeseiket már elintéztük, ti is sorba jöttök!« – Deo gratias! Ez lesz a dicsőségünk Kr[isztus].-ban!”²⁶ 1951 decemberében az utolsó jezsuita is elhagyta a vásárhelyi Szent István Plébániát. „A hívek hangulata szomorú a távozó szerzetesek miatt.”²⁷

25 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1950. szeptember 15.

26 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1950. november 28.

27 JTMRL Domus Hodensis Diarium, vol. II. 1951. december 23.

BÉKEFI BENŐ ÁLLAMBIZTONSÁGI JELENTÉSEINEK IDŐ- ÉS TARTALOMMEGHATÁROZÁSI PROBLÉMÁI

BEVEZETÉS

Békefi Benő (1909–1964) a magyarországi református közélet sokat vitatott személyisége. A források és visszaemlékezések szerint feltűnően egzaltált, nárcisztikus, színészes, álszent, hatalomvágyó és köpönyegforgató személyiség, ennek minden gyakorlati következményével. Általános személyiségképének summázata szerint a hívőség, a nárcizmus és a hatalomvágy hármassága jellemezte. Mindezen jellemvonásokat nagyon erős színésziesség hatotta át. Emiatt senki sem tudta, valójában melyik is volt az igazi énje, talán ő maga sem. Ennek megfelelően Békefi Benőt a jézusi bölcsesség alapján figyelmeztető jelnek kell tekintenünk: a kettévágott lelkületű és hitetlenek sorsára juttatott sorsú ember intő példájának.¹

Békefi Benő állambiztonsági jelentéseinek egy munkadossziéja maradt ránk. Református egyházi vonatkozásból 170 jelentése releváns. Ezen jelentések (köztük fecniméretű feljegyzések és terjedelmes dolgozatok) fele (83 darab) datálatlan. Jelen közlés ezek időbeli behatárolását tűzi ki célul, amely lehetetlen alapos tartalmi vizsgálatuk nélkül. Az anyagfeldolgozás során tekintettel kell lennünk a kommunista állambiztonsági jelentések adottságaira, mint ami komoly módszertani óvatosságra int bennünket. Ezek a források ugyanis egyáltalán nem tekinthetők hiteles történeti dokumentumoknak, hiszen olyan nyomás alatt születtek, ahol az állambiztonsági koncepció, a többoldalú (állambiztonsági és ügynöki) érvényesülési, előnyszerzési szándék vagy menekülési, háritási technikák és stratégiák óhatatlanul egyfajta alternatív valóságot képeztek. Mindez súlyosan torzította a leírtak viszonyát a történeti valósághoz. Óvatosságra int bennünket a munkadosszié jellege is. Amikor például Békefi Benő 1961. január 26-i jelentésében Mezey Gy. Lóránd tatabányai esperes információja alapján beszámol az állambiztonságnak arról, hogy Győry Elemér tudatosan az állami utasításokkal ellentétben cselekszik, feltűnősködik, és túlzottan alázatos hajbókolásával igyekszik hitel-teleníteni a háttérben előkészített változásokat, a jelentésnek egy példányát berakatták a dunántúli püspök saját dossziéjába.² Vagyis a munkadosszié ebben az esetben olyan személyi anyagként is működött, amely az ügynök „állambiztonsági kezelésére” ad releváns információkat.

1 A kérdésre lásd részletesebben Kovács Kálmán Árpád: „Akinek rettenetes lesz az ítélete Isten és emberek előtt.” Békefi Benő (1909–1964) lelkeszi pályaképe (megjelenés alatt)

2 1961. január 26-i jelentés Győri (sic!) Elemér püspökről. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 363.

De mit is akart az állambiztonság az egyházi ügynökök által elérni? Egy állambiztonsági értékelés ebbe a kérdésbe is bepillantást enged. Békefi Benőt Budapestre hozatalakor ráállították arra a Farkas József, akit éppen ő váltott fel a Dunamellék lelkészi főjegyzői tisztében. Az operatív szempontból érdekes Klauzál utcai lelkészt mellesleg „Megyeri” fedőnevű ügynökön keresztül is ellenőrizték. A jelentés gerincét, egy áprilisi, témája szerint társadalmi kérdést Farkas József váratlanul teológiai-világnézeti síkra terelte. Az állambiztonsági értékelés szerint az előadás pozitív, amennyiben az egyház csődjéről beszél, azonban [kétségtelen negatívuma, hogy] célzata egyházmentőnek látszik.³ A kommunista egyházpolitika alapvető célja tehát az egyház kiúttalan csődjének demonstrálása volt. Mindez nyilván kiemelt prioritás volt akkor is, amikor az egyházi vezetés személyi összetételéről kellett döntenie párt-, állami vagy állambiztonsági vonalon.

Ilyen körülmények között, amikor az állami célkitűzések ismeretében megalapozott prekoncepciónk lehet az egyházi előléptetettek valós minőségére és egyházromboló tevékenységére nézve, módszertanilag különösen fontos a harag- és előítélet-mentes magatartás, a leírtak tényszerűségének azonosítási kényszere pedig a szokásosnál is erősebb. De valóban Békefi Benő állambiztonsági jelentéseit olvassuk-e a hivatkozott dossziében? Nos, ebben az esetben az állambiztonsági nyilvántartás és a filológiai szempont mellett egy elszólás is segítségünkre jön a kétségtelen azonosításhoz: „Gaál István öt héttel ezelőtt szűk baráti körben mondotta el a következőket: Hátralévő élete egyik fő feladatának tekinti, hogy Békefi Benőt leválassza a magyar református egyház testéről. Ő a legkárosabb személy az egyházra nézve. Ez azért nagyon nehéz feladat, mert ma nincs még egy olyan református lelkipásztor, akinek olyan tekintélye lenne állami szervek előtt, mint neki. Ő mint püspökhelyettes megkísérelte már ezt, de mikor akarta, nem sikerült, később nem próbálkozott velem [sic!], mert nem akart maga számára haragost esetleges püspökválasztás érdekében.”⁴

REGESZTÁK ÉS IDŐBELISÉG

58. Jelentés 1.) A nyíregyházi lelkészi munkakör vezetőjének és prominens tagjainak (Kádas Miklós, Molnár Bálint, Tamás Ferenc, Baráth Mihály, Farkas Miklós) nagykállói összejövételéről. Tárgy: a) a nyíregyházi presbitérium Békefi Benőt pártoló levelének felterjesztése az ÁEH-hoz; b) lehetséges jövőbeni sorsuk (közülük egyedül Békefi Benő országos ügy). 2.) Farkas Miklós információi az 1957. szeptember 12-i debreceni esperesi értekezletről. 1957. szeptember 12-a után.
59. Jelentés 1.) Ibrányi Tibor methodista lelkészről és helyzetéről; 2.) Márkus András Szlovákiába kitelepült lelkészről. 3.) A nyíregyházi methodista imaházban tartott háromnapos (1957. augusztus 23–25-i) missziói konferenciáról. 4.) Baksay Zoltánról. 1957. augusztus 25-e után.

3 1960. szeptember 17-i jelentés Farkas József Budapest, Klauzál téri lelkipásztor megnyilatkozásairól. Állambiztonsági értékelés. ÁBTLL 3.1.2. M-23414, 325.

4 1958. május 16-i, Turos Aladár tiszafüredi lelkipásztortól nyert értesülés. ÁBTLL 3.1.2. M-23414, ÁBTLL 3.1.2. M-23414, 189.

60. Operatív értékkel is bíró hangulatjelentés Tamás Ferenc információi nyomán. 1.) A Békésben erőteljesen elterjedt hír Péter János visszajöveteléről. 2.) Beszélgetések Gaál Istvánról, Bartha Tiborról, Békefi Benőről és Pákozdy Lászlóról. 3.) Gaál István manőverei. 4.) Kovách Dénes állítólag rendelkezett ígérekkel Bán István ítéletének enyhítését illetően. Az ellenkező irányú történések nyomán aggodalmait nyilvánítja. 1957. augusztus 14. és 1957. szeptember 25. között.⁵
61. Paksy Sándor behízelgő beszámolója Békefi Benőnek az egyházmegye hangulatát mérgező ügyekről: 1.) A külföldi ruhaadományokkal kapcsolatos gyanúsítások. 2.) Botrányos lelkészválasztási vesztegetések. 1957 augusztusában.⁶
- 62–64. Muraközy Gyula és Békefi Benő kapcsolata. 1957. június körül.⁷
65. Magyar Lajosról, Kádas Miklósról és Farkas Miklósról. 1957. február körül.⁸
- 66–67. Az evangelizációs mozgalom, a gyermekmisszió és az ifjúság kérdéseiről és ezek törvényes háttéréről. 1957. április körül.⁹
- 72–73. Dolgozat a Magyarországi Református Egyház teológiai irányzatairól. Az evangelizációk és csendesnapok veszélyei. 1957. május körül.¹⁰
74. Négy bethánista lelkészről, Borbély Béláról, Farkas Lászlóról, Oláh Béláról és Magyar Lajosról. 1957 július-augusztusában.¹¹
75. Az 1956 decembere és 1957 áprilisa között tartott evangelizációk. 1957. május körül.
- 76–77. Hangulatjelentés a letartóztatások és rendőrségi kínzások fogadtatásáról az evangelizációs imakörök résztvevői között. 1957. május 7-e előtt.¹²
78. A bethánista mozgolódásokról, különösen Borbély Béláról és Horváth Zoltán segédlelkészről. 1957. május körül.
81. Kiegészítés a 84–85. lapok (fel)jelentéseikhez. [Az 1957.] január 22-én Nyíregyházán, Lukácski András lakásán tartott lelkészértekezletről kapott értesülések. 1957. február körül.
83. A nyírségi egyházmegye kisköreinek programjáról. 1957. július 2-a és 18-a között.
- 84–85. Borbély Béláról, Farkas Miklósról, Farkas Lászlóról, Kádas Miklósról, Oláh Béláról, Magyar Lajosról, Szabó Béláról. 1957. február körül

5 Datálásában Bán István ítéletének súlyosbítása (1957. augusztus 14.) és a későbbiekben is sokszor hivatkozott Népszabadság-cikk megjelenése az irányadóak. Utóbbi bibliográfiai adatai: *Pintér István*: Csekk-számlás missziósok nyomán Békésen. Népszabadság 2 226. szám (1957. szeptember 25.) 5.

6 Datálás támpontjai: 1.) A külföldi ruhaszegélyek körüli botrányok és gyanúsítások. 2.) Három fontos tény meg nem említése: a) a nyíregyházi presbitérium visszahívó határozata; b) Békefi Benő szerepeltetése a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei „Alkotmány-napi” ünnepségen; c) a nyírségi egyházmegye 1957. augusztus 21-i lelkészgyűlése. 3.) Lőrinczy András halála és a baktalórántházi lelkészválasztás említett körülményei.

7 Az utolsó említett időpont 1957 májusából való.

8 Datálás támpontja az összefonódás a „nyíregyházi munkaközösség” és a Bethánia lelkészeinek jellemzésében.

9 Datálásában segít, hogy az utolsó említett dátum 1957 februárja, de a jelentés írásakor a megújulási mozgalom már levált az evangelizációs mozgalomról.

10 A politikaival összefonódó egyházi reakció elleni koncepciós állambiztonsági adatgyűjtés részeként.

11 Datálása támpontját nevezettek „begyűjtésének” ideje adja, ami 1957 augusztusában történt. ÁBTL 3.1.2. M–23414, 136.

12 Bán István ítéletének időpontja.

87. A tiszántúli dolgok „rendezése”: a püspökséget érintő dolgok. 1957. szeptember vége.
88. A tiszántúli dolgok „rendezése”: a) Gaál István Békefi Benő elleni machinációi; b) Gaál István epés megjegyzése az egyházban érvényesülő, az ÁEH-val együttműködő rendőri terrorral kapcsolatban. c) Miklós Imre ígérete a megvont személyi és szolgálati szabadságok, kongruák felülvizsgálata ügyében.¹³ d) A rendőri intézkedés alá vonások után Veresegyházi László a bethánista ügyek intézője. 1957. szeptember 18. és 25. között.¹⁴
89. Farkas Miklós és Békefi Benő megbeszélése a Népszabadság-ügyről és a nyírségi espereshelyettes megingásairól evangelizáció-ügyben. 1957. szeptember vége – október eleje.
90. Az 1957. augusztus 21-i nyíregyházi lelkészértekezlet Békefi esperességbe való visszatéréséről, a forradalom-ellenforradalom kérdéséről. 1957. augusztus 21-e után.
91. Debrecenből vett értesülések. Az [1957. szeptember 25-i] cikk megjelentetése, időzítése, Békefi helyzetének újonnan megingása. 1957. szeptember vége – október eleje.
92. Datálatlan (fel)jelentések Nagy Tibor értesülései nyomán: 1.) Békefi Benő helyzete az egyházban. 2.) Terhelő adatok ifjabb Szabó Dánielről és Irlanda Sándorról 3.) A mátészalkai evangelizáció az október 6-i héten. 1957. szeptember 25-e és október 5-e között.
- 93–94. Borbély Béláról, az evangelizáció egyházon belüli helyzetéről és a Népszabadság-cikk keletkezési körülményeiről. 1957. október eleje-közepe.
95. Békefi Benő Borbély Bélával folytatott beszélgetése. 1957. augusztus 27-e és 1957. szeptember 25-e között.¹⁵
96. A szeptember 25-i Népszabadság-cikk fogadtatása az 1957. október 9-i esperesi értekezleten. 1957. október 9-e után.
97. Kiss György kéri Békefi Benőt, hogy segítsen felesége nyírbogányi házának visszaigénylése körül. 1957. október 9-e után.
101. Bartha Károlyról és Szabó Béláról. Bartha Károlynak a nyíregyházi rendőrségen lévő rendőrtiszt jó barátja megmutatta azt a feljelentést, amit Békefi Benő saját aláírásával ellátva Bán István ellen tett. 1957. őszén.
103. Békefi Benő ügye az 1957. október 29-i debreceni esperesi értekezleten. 1957. október 29-e után.
104. Orbán Zoltán hírei Debrecenből Tamás Zoltánnak: 1.) A nyírségi esperesi helyesélyesei. 2.) A tiszántúli püspöki szék betöltése. 1957. december 20-a előtt.¹⁶

13 Tényleges végrehajtására látszatengedményként 1958 májusában, Bartha Tibor püspökségének népszerűség-szerzése érdekében került sor.

14 Az utolsó nevesített esemény az 1957. szeptember 17-i tiszántúli esperesi konferencia. Az 1957. szeptember 25-i meghatározó Népszabadság-cikk ugyanakkor Veresegyházi László személye kapcsán sem vetődik fel.

15 Datálásában Borbély Béla 1957. augusztus 27-i látogatása, illetve az 1957. szeptember 25-i meghatározó Népszabadság-cikk meg nem említése az irányadó.

16 Datálásában mérvadó, hogy a jelentés még az 1957. december 20-i tiszántúli egyházkerületi közgyűlés előtt keletkezett, amikor Péter János egyfajta megdicsőülésképpen utasította vissza véglegesen visszahívását.

105. A reakciós beállítottságúnak leírt Puskás Lajos tetétleni lelkipásztorról. 1957 őszén.
106. Varga Zsigmond Józsefnek a *Református Egyházban* „Megmérettünk” címen megjelent cikkének felháborodott fogadtatása, többek között a nyírmadai lelkeszi kiskörben. 1957. október 7-e után.¹⁷
107. Bereczky Albert nyilatkozata a püspökségbe való visszatérése okairól Olivier Béguin, a Nemzetközi Bibliatársulat főtítkára előtt. 1957. október végén – december elején.¹⁸
108. Hangulatjelentés a Bethánia köréből. Muraközy Gyula, Gaál István és általában a megújulási mozgalom mellett önmaguk-mentése; a nyíregyházi [lelkeszi] kiskörön történt Bethánia-ellenes megnyilatkozások. 1957. szeptember 25-e előtt.¹⁹
109. Hangulatjelentés Veresegyházi László evangelizációs tevékenységéről. 1957 augusztus-szeptemberében.²⁰
110. Borbély Béla rendőri ellenőrzése. 1957 őszén.
113. A Kádas Miklós által 1957. október 30-ig Mátraházán hallott hírek 1957. október 31-e és 1957. november 6-a között.²¹
115. A Szabad Európa Rádiónak a magyarországi egyházi helyzetet tárgyaló adásának hatása a nyíregyházi városi egyházközségben. 1957. október 31-e és 1957. november 6-a között.²²
116. 1957. november 6-án Szabó Andor kikérte Békefi Benő véleményét „Útkeresés egyházunk problémái között II., 1957” című írásáról. 1957. november 6-a után.
121. P. Tóth Lajos információi nyomán Bereczky Albertről. 1957. december 3-a után [1958 márciusáig bezáróan].²³

17 Varga Zsigmond [József]: Megmérettünk. I–II. rész. *Református Egyház* 1957. szeptember 30.; október 7.

18 Olivier Béguin és Bereczky Albert találkozája 1957. november 3-án került sor. *Reformátusok Lapja* 1957. november 17. 1. Az „Olivier Bréguin legutóbbi ittléte” kitétel legalább néhány hetes időtávot feltételez.

19 Valószínűleg Gaál István nyíregyházi látogatása alkalmából tartották azt a lelkeszi kiskört, amelyen a tiszántúli lelkeszi főjegyző botrányos kirohanást intézett a bethánisták ellen, hogy azután néhány hét múlva az egyház rendőri felügyeletéről tett epés megjegyzésével próbálja meg helyrehozni megtépázott ársíóját. Lásd ÁBTL 3.1.2. M-23414, 88.

20 A jelentést valószínűleg az 1957. szeptember 25-i Népszabadság-cikk előkészítésének részeként írtatták.

21 Megjegyzés: A beszámoló Pap László operatív feldolgozásának sorába illeszkedik: Tanúbizonyság arra, 1.) hogy Horváth János és Pap László 1956. november 27-i megbeszélésének több lényegi információja is széles körben elterjedtek (lásd *Pap László: Tíz év és ami utána következett* (1945–1963). Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1992, 192.); 2.) hogy Bereczky Albert ekkor még komolyan gondolta az evangelizációval kapcsolatban tett 1957. szeptember 17-i ígértét; 3.) hogy Bereczky Olivier Béguin előtt éppen ezekben a napokban elhangzó nyilatkozata [lásd 107. oldal irata] valós alapokon nyugodott.

22 Megjegyzés: A kérdést az Egyetemes Konventnek az EVT-hez küldött *Reformátusok Lapja* 1957. október 20-i számában is közzétett levele tette aktuálissá. A kérdésre lásd Pap: *Tíz év*, 253–254.

23 Bizonytalan datálás. A lehetséges kezdő és záródátum meghatározásában két alapvető momentum a döntő 1.) Fekete Sándor köre aktivizálódik. Fekete Sándor 1957. december 3-i levelében érdeklődik a baranyai egyházi ügyésznél az előző év nyári egyházmegyei ítéletével kapcsolatban (RL A1e 9/1958 1957. december 3. Fekete Sándor levele a Baranyai Református Egyházmegyéhez. A Fekete-ügy részleteire lásd Lányi Gábor készületben lévő habilitációs dolgozatának „Amikor a hóhért akasztják” – Fekete Sándor kiszorítása a hatalomból című fejezetét); 2.) Bereczky éppen túl sokat és nem taktikusan mond nemet az államnak.

123. Veres Pál egy budapesti egyházi összejövetelen aggodalmát fejezi ki az egyház sorsán aggódó külön összejövetelek miatt. 1958 februárjában.²⁴
125. Gúnyos megjegyzések Péter János [búcsú]beszédével kapcsolatban. 1957. december 20-a után.
126. Horváth János a dékáni hivataltól áthelyeztetné Fábíán Évát Bartha Tibor mellé (ismerve a közöttük lévő gyengéd viszonyt). 1958. április körül.
127. Hangulatjelentés: 1.) Péter Zoltán távoltage a Nagykönyvtártól. 2.) Gaál István konventi irodavezetővé tétele. 1958. április körül.
128. Debreceni teológiai hírek. 1958 elején.
129. Hangulatjelentés Péter János lemondásával kapcsolatban. 1957. december 20-a után.
131. Jelentés Magyar Lajosról. 1957 végén.²⁵
132. Békefi nyírési esperesi utódlása. 1957. december 19-e után.²⁶
133. Esze Tamás információi Kádas Miklóssal Budapesten folytatott beszélgetéséről. 1958. január 11-e után.
134. Az állami egyházpolitika elleni tiltakozás az 1958. január 26-i kezdetű ökömenikus imahét evangélikus estjét lemondták. 1958. január 26-a előtt.
135. Jelentés 1.) Pap Gáborról; 2.) Tamás Ferencről. 1958 elején.
136. Az ébredési emberek politikai érdeklődéséről és egyházi ambícióiról, Orbán Zoltán információi alapján, különösen kihegyezve Magyar Lajosra. 1958 elején.
137. Orosz János panyolai lelkész apósa, Mezei Béla tiszavasvári pedagógus szerint hivatalos felszólítást kapott arra nézve, hogy Bartha Tibor a tiszántúli egyházkerület hivatalos püspökjelöltje, és tegyenek mindent az ő támogatására. 1957. december 20-a után.
138. Oláh Béla fejtegetései Tamás Ferenc előtt az ébredés lehetőségeiről. 1957. szeptember 25-e előtt.²⁷
139. Jelentés Farkas László nyírgyulaji lelkészről. 1958 elején.
140. Bűnbánati közösség Bittó Zoltán, Bokross István, Fejér István, Ács Mihály, illetve alkalmasszerűen Kodácsi János, Jeney László között. Véleményük pontjai és egyezései a megújulási mozgalomával. 1957. november 16-a után.²⁸
141. Jelentés Barcza Józsefről. 1958 elején.

24 Bizonytalan datálás. A jelentés szerint Szamosközy István és I. Madarász József aláírásával ellátott meghívó „[1958.] január első felében” ment ki.

25 Datálásában mérvadó, hogy a Népszabadság-cikk még nem képezi a távolabbi múlt részét, ellenben Bartha Tibor püspöksége már erősen a köztudatban forog.

26 Datálásában Békefi Benőnek Veres Pálnál tett látogatása az irányadó. 1958. március 25-i jelentés Bartha Tibor előtte tett nyilatkozatáról tiszántúli püspökké választása kapcsán. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 173.

27 Datálásában Darányi Lajos megválasztására (1957. október 3.) megadott előzetes állami engedély, illetve az 1957. szeptember 25-i meghatározó Népszabadság-cikk meg nem említése az irányadó.

28 Bizonytalan datálás. Elhelyezésében döntő szempont volt a „Megütközéssel vették tudomásul a Péter János visszahívására való törekvéseket [...]” kitétel. A megújulási mozgalom politikai jellege 1957 tavaszán és őszén került az állambiztonság tevékenység célkeresztjébe. Rendkívül „sajátos”, hogy közben 1957. március 22-én és 1957. november 16-án történtek egyházi kísérletek Péter János visszahívására. A körülményeket mérlegelve úgy láttam, ez a jelentés 1957 végére tehető, amikor kiemelt állami feladattá vált a tiszántúli püspökség megfelelő személlyel való betöltése és az állami jelölttel szembeni esetleges egyházi ellenzék és ellenállás köreinek felmérése.

144. Jelentés arról, hogy dr. Kovách Dénes 1957. július 14-én visszavonta a nyíregyházi gyülekezeti könyvelés megjavítására tett javaslatait. 1957. július 14-e után.²⁹
146. A Muraközy-vonal erősödése a Konventen belül; Pap László tevékenysége; a nyugati segélyek elosztása körüli viszályok és gyanúsítások. 1957 júniusában.³⁰
147. Békefi [ismételten] közbenjár Kiss Györgyné Bégányi Ilona nyírbogdányi háza államosítás alóli mentesítése érdekében. 1958 elején.³¹
148. Jelentés az „ébredési emberek” között uralkodó hangulatról. 1957. július és szeptember hó között.³²
149. Hangulatjelentés és budapesti hírek Tamás Ferenc információi nyomán. 1957. szeptember 18-a előtt.³³
150. Jelentés az ébredéshez kapcsolódott lelkészek külföldi [irat]csomagjairól és kapcsolatairól. 1958 elején.
151. Hangulatjelentés a mátészalkai lelkészi kiskörőről: 1.) Péter János esetleges visszatérése (Kincses Endre és Géczy Tihamér). 2.) A református egyház képviselje az evangéliumot (Oláh Béla). 3.) Az evangélium és az evangéliumi emberek üldözése teszi lehetetlenné az állammal való együttműködést (Jeney László). 4.) A Nyírség szempontjából fontos egyházpolitikai kérdések: a) esperesválasztás; b) közalapi hozzájárulás csökkentése. 1957. december eleje–közepe.
152. Jelentés Kádas Miklósról. 1958 elején.
153. A [jánk]majtisi prófétaasszony szerepe, valamint az egyházi megújulás programjának sorsa az 1956. augusztus 20-i ónodi konferenciától kezdve. 1957 februárja.³⁴
157. Egy tiszafüredi volt diakonissza gondozónő Békefi Benővel kapcsolatos tapasztalatai: Nyíregyházán egy lelkesítő igehirdetőt hallgathatott, akit Debrecenben mélységesen megvetnek. 1958. február körül.³⁵
158. A nyírségi egyházmegye nagykállói esperesjelölő ülésén 1.) Baráth Miklós a baktalórántházai gondnok-presbíter előtt állami-rendőri nyomásgyakorlással érvel Tamás Ferenc jelölésének elfogadása mellett.³⁶ 2.) Az egyházmegyei

29 A kérdésre lásd részletesebben *Bán István: Arctalan szolgálók, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, XLII. évfolyam, 2007/4, 474; 479–482; 483–485.*

30 Datálása támpontját a Francia Kiss Mihály-per 1957. június 11-i kezdete adja.

31 1957. október 9-i hangulatjelentés. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 102.

32 Datálása támpontjait az egyik 1957. júliusi vasárnapon tartott csendesnap, valamint Horváth Zoltán segédlelkésznek a Nyírvidekről való elűzése adja.

33 Bizonytalan datálás. Az állandó bizottság és az evangelizáció napirenden lévő ügye az 1957-es évre utal. A csodálkozás kifejezéséből arra következtethetünk, hogy keletkezése az 1957 augusztusában történt nyíregyházi presbitériumi állásfoglalás és a szeptember 25-i Népszabadság-cikk közé tehető. Ezt az időszakot a jelentés másik szála szempontjából lezárja az 1957. szeptember 18-án és 20-án nyilvánosságra hozott Bereczki-féle megállapodás.

34 Az utolsó említett dátum 1957 januárja, ami után a bethánisták egy Békefi elleni közvetlen támadása letompult. A jelentés több lelkész letartóztatásáról beszél, ami a körülmények ismeretében csak a nyolc budapesti és két vidéki református lelkészt érintő, 1956. december – 1957. januári őrizetbe vételeket jelentheti.

35 Bizonytalan datálás. A körülmények akár az 1957. augusztus-szeptemberi állapotoknak is megfeleltethetők. Támpont: elhelyezését az úgynevezett egyházi diakóniaügy 1958. februári operatív kezdete adja.

36 „Vegyük tudomásul, hogy [...] diktatúrában élünk, s aki nem engedelmeskedik, a rendőrség kezére jut.”

- közalapi bizottság 10%-os csökkentését kéri, mivel a) a deficitet az állam állítólag ki fogja pótolni; b) a leginkább hátralékosak bekapcsolódtak a megújulási mozgalomba. 1957 októbertől.³⁷
160. Varga Ferenc internatusi esküdt felügyelő információi a debreceni sérelmekről: 1.) Pákozdy László és Varga Zsigmond Józsefnek a püspökválasztásból való kizáratásuk okán. 2.) Farkas László, Bodoky Richárd, Harsányi György, Nagy Barna szabad munkálkodása. Velük szemben Török István tanítási szilenciuma. 3.) Péter János miért taszította el legjobb embereit? 4.) Péter János és Bartha Tibor személyiségének különbözősége. 1958 februárjában.³⁸
- 161–163. Többes információ az Egyetemes Konvent szeretetintézményeinek vezetőségi konferenciájáról. A jelentés éle főleg Joó Sándor és Bodoky Richárd ellen irányul. 1958. november 20-a után.³⁹
- 163–164. Békefi Benő beszélgetése Kádár Imrével: 1.) Az 1957. október havi dunamelléki közgyűlésre történő „előkészületek”-ről: a) Pap László tevékenysége; b) Bereczky átmeneti sorsa és utódlása; c) Joó Sándor tevékenysége. Egyéb: a) a Nyíregyházáról terjengő hírek; b) az állami pénzen történő külföldi „nyaraltatások”, utazások és ösztöndíjak hangulati hatásai; c) Billy Graham evangelizációinak hírei Magyarországon; d) *A Magyarországi Református Egyház útja – A megújulási mozgalom* című pamflet szerzősége. 1957. szeptember 20-a és 30-a között.⁴⁰
163. Jelentés az 1957. november 5-i mélyszélesen szervilis nyírségi egyházmegyei lelkészértekezletről. 1957. november 5-e után.
167. Református és orvosi körökben politikai hangulatfigyelés április 4-ével kapcsolatban: 1.) A felszabadulás ünnepe ebben az évben nagypéntekre esik. 2.) A hidegháborús enyhülés lehetőségei. 1958. április 4-e után.
- 168–169. Hangulatfigyelés: 1.) Az újabb hrucsovi hatalomkoncentráció. 2.) A Szovjetunió és a népi demokráciák kapcsolatának fejlődése. 3.) A német kérdés aspektusai. 1958. április eleje.
171. Hangulatjelentés Bartha Tiborral és az ő nagy többséggel valószínűsíthető megválasztásával kapcsolatban. 1958. március 3-a előtt.⁴¹

37 Datálásának támpontjai: A bethánisták 1957. augusztusi „begyűjtése” miatt Gaál István még 1957. szeptember 18-a és 25-e között is epés megjegyzést tett az egyház rendőri felügyeletéről. Békefi ugyanebben az időben erősítette meg 1957. márciusi lemondását a tiszántúli lelkészi főjegyző nyíregyházi látogatása alkalmából. Ezt Gaál István megfelelő jogalapnak tartotta a nyírségi tisztújítás elrendeléséhez. Lásd Debrecenből nyert értesülések. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 234.

38 Datálási támpontok: 1.) A jelentés egyrészt utal Pákozdy 1957. őszi Bartha-ellenes machinációira. 2.) Pákozdy és Varga visszaléptetése nem sokkal 1957. december 20-a előtt történt. 3.) A Török István ügyében érelődő elégedetlenség körülményei arra utalnak, hogy ennek a beszámolóknak az 1958. január 28-i jelentés után kellett keletkeznie. (Békefi Benő 1958. március 28-i dátummal ad arról hírt, hogy Török István újra taníthat. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 170.) 4.) Még az 1958. március 3-i püspökválasztás előtt vagyunk.

39 Datálásának támpontját Kádár Jánosnak a rádió által is közvetített országgyűlési beszéde adja.

40 Az utolsó nevesített esemény Pap László 1957. szeptember 20-i megbeszélése Gaál Istvánnal és Elek Imrével. Györy Elemér és Buza László mint egyházi elnökség szeptember 30-án adták Pap László tudtára az ellene érkezett feljelentést, ami tartalmilag megegyezik Kádár Imre Békefi Benőnek adott információival. Vö. *Pap: Tíz év...*, 251–252.

41 A tiszántúli püspökválasztás dátuma.

175. Kerületi tisztújítási hangulat, különös tekintettel Magyar Lajos jelöltségére. Adorján István; Kádas Miklós; Bányay Zoltán.⁴² 1958. április 15-e körül.
177. Tamás Ferenc információja Balla Árpádról és Magyar Lajosról. 1958. április 15-e körül.
178. Részletes jelentés Balla Árpádról. Pap Bélával való kapcsolata részletesen kifejtve. 1958. május körül.
- 180–183. A tiszántúli egyházkerület tanácsbíró-jelöltjeinek részletes jellemzése. Véggövetkeztetései: 1.) Komoly nivócsökkenés. 2.) Baloldali térvésztes. 3.) Az ún. ébredési irány vagy a Bethánia kihagyása. 1958. április 15-e előtt.
186. Békefi Benő megbeszélése Esze Tamással: 1.) Kit lehetett átmenteni más állásba (Nagy Barna, Kocogh András [helyesen Koczogh Ákos (1915–1986)]). 2.) Telefonos tiltakozása Horváth Jánosnál. 3.) Péter Jánostól elszenvedett sérelmei. 4.) Állítólagos közbenjárása Békefi ügyében 1957 elején. 5.) Összeütközései Gaál Istvánnal. 1958. április körül.
- 228–229. Kende fn. ügynök Reformátusok Lapjával kapcsolatos jelentésének értékelése. 1960. szeptember 20-a körül.⁴³
234. Debrecenből nyert értesülések 1.) A tiszántúli püspökválasztás; 2.) Bereczky Albert, Győry Elemér és Darányi Lajos pályája; 3.) Gaál István elrendeli a nyírségi tisztújítást Békefi Benő azon nyilatkozata alapján, amelyet előtte tett nyíregyházi látogatása alkalmával. 1957. szeptember 18-a és 25-e között.⁴⁴
- 297–298. Szesztai [Szesztay] András környezettanulmánya. Legfontosabb adata Szesztaynak Joó Sándorral való meg hasonlása. 1959 ősze.
306. Mezei Gy. Lóránd tatabányai esperes tárgyalásai 1.) Az MSZMP KB egyházügyi előadójával, Köteles [István] osztályvezetővel. Megbízást kapott tőle, hogy az egyházi baloldal nevében készítsen előterjesztést, hogy elvileg, gyakorlatilag és személyileg hogyan lehetne megerősíteni a baloldali egyházi vezetést. 2.) BM-illetékesekkel a) bátorították az előterjesztés elkészítésére; b) elárulták neki, hogy a dunántúli püspökségre a legesélyesebb Finta István. Ő lesz a konventi elnök is [mert] Szamosközy helyzete állítólag teljesen bizonytalan. 3.) [Mezey] keresi a kapcsolatot Kiss Rolanddal, mert így talán meg tudja Marosán Györgyöt nyerni tervei támogatására. 1960 közepe körül.⁴⁵
- 307–313. Részletes történeti elaborátum a megújódási mozgalom politikai irányultságáról. 1957. szeptember 18-a után.⁴⁶

42 A tisztújítás az ÁEH fokozott ellenőrzése mellett ment végbe. ÁBTL 3.1.2. M-23414, 180.

43 Datálásában a hangulatfigyelésre vonatkozó állambiztonsági feladat az irányadó: a prágai békekonferencia határozata (nyilvánosságra hozva a Reformátusok Lapja 1960. szeptember 16-i számában), az ENSZ 15. közgyűlése kérdéseivel (megnyitása 1960. szeptember 20-án) kapcsolatban a református lelkészek közötti közvélemény.

44 Datálásában irányadó: 1.) Az utolsó nevesített esemény az 1957. szeptember 18-i tahi konferencia. 2.) Darányi megválasztásáról még jövő időben beszél. 3.) Békefivel kapcsolatban nem említi az 1957. szeptember 25-i meghatározó Népszabadság-cikket. 4.) November végére–decemberre prognosztizálja a tiszántúli egyházkerületi közgyűlést, amelyet végül 1957. december 20-án tartottak meg.

45 Teljesen bizonytalan datálású irat. Köteles István 1957 márciusa és 1962 januárja között volt az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály politikai munkatársa. Ezen időszakon belül az egyetlen szűkítő támpontot Marosán György ekkor még érintetlennek tűnő hatalmi helyzete adja.

46 Datálásában Bereczkynek az evangelizáció emberei számára tett ígérete az irányadó.

52 1957. október 31-e és 1957. november 6-a között. Hangulatjelentés: a Szabad Európa Rádió valamelyik esti adása a nyíregyházi városi egyházközségben. ÁBTTL 3.1.2. M-23414 „Varga Dénes” 105.

hatalom számára 1957 végétől a tiszántúli püspökválasztás biztosítása lett a legfontosabb református egyházpolitikai feladat, 1958 tavaszától Nagy Imre kivégzéséig pedig a hangulatfigyelés. 1958 tavaszától Békefi Benő türelmetlensége nyilvánvalóvá vált. Személyes sértettségeit, problémáit, ambícióit jelentéseiben az államérdekekkel takargatja. Emiatt kétszer komoly megrovást is kap. Ugyanakkor a megszilárduló kádári állambiztonság ügynöki nevelését és vezetését is szakszerűbbé teszi.⁵³ Datálatlan jelentések ettől az időponttól kezdve már csak elvétve fordulnak elő.

53 1958. május 16-i Turos Aladár tiszafüredi lelképásztortól nyert értesülés. Állambiztonsági értékelés. ÁBTL 3.1.2. M-23414 „Varga Dénes” 189. 1958. szeptember 29-i 12 órás jelentés Körtvélyessy Lászlóról. Állambiztonsági értékelés. Uo. 219.

A VALLÁSGYAKORLÁS KORLÁTOZÁSA AZ 1950-ES ÉVEK VÉGÉN ROMÁNIÁBAN A LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Az államszocialista rendszerek egyházpolitikáját elemző történeti munkák általában azokra az adminisztratív, törvényi, államvédelmi és propagandamódszerek, illetve -eszközök bemutatására fókuszálnak, amelyeken keresztül az állam megpróbálta leépíteni az egyházi intézményrendszert és kizárni az egyházakat az intézményes közéletből. Az 1945 utáni korszakot feltáró egyháztörténeti kutatásokból megismerhetjük, hogy mi történt a térség katolikus egyházainak *intézményrendszerével* (egyházi hierarchia, egyházmegyei közigazgatás, iskolahálózat, hitbuzgalmi egyesületek, szerzetesi közösségek, egyházi sajtó stb.), de a korlátozott forrásadottság miatt kevésbé sikerült rekonstruálni, hogy mi történt a helyi katolikus egyházakkal mint *hitbéli közösségekkel*. Ehhez szorosan kapcsolódik annak a kérdésnek a feltárása, hogy a különböző állami korlátozó intézkedések miatt hogyan alakultak át a hit megvallásának és a vallásgyakorlásnak a formái, és ezek korlátozása milyen magatartást kívánt meg a katolikus egyház tagjainak részéről.

Az itt közreadott lehallgatási jegyzőkönyvön keresztül „beléphetünk” az erdélyi katolikus tanúságtevők, hitvallók világába, amelyet a vallásilag motivált erkölcsi magatartás két fő eleme: a *hűség* és az *áldozat* jellemezett. Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök és Augusta – valószínűleg – ferences nővér beszélgetése rávilágít arra, hogy a korszakban a hűség a katolikus vallás tudatos és nyílt gyakorlásában fejeződött ki, miközben ennek felvállalása – igaz, nem minden esetben – komoly retorziókkal, vagyis áldozattal jár(hatott). A beszélgetésből kiderül, hogy az ötvenes évek végétől az államhatalom megpróbált minden eszközt bevetni annak érdekében, hogy korlátozza a katolikusok templombajárását (és nem csak azt), és igyekezett ellehetetleníteni a plébániái falak közé visszaszorított hitoktatást. A püspök és beszélgetőpartnere jól érzékelték, hogy az '50-es évek végén változás történt a román egyházpolitikában; nem egyedi esetekkel vagy a helyi párt- és állami apparátus tisztviselőinek visszaélésével állnak szemben, hanem a rendszerré formálódott egyházüldözés új korszakával. Márton Áron és a ferences nővér jogállása jól szemlélteti, hogy az egyházak intézményes működése újból veszélybe került: a püspöket 1957. június 4-én három évre házi őrizetbe helyezték (nem hagyhatta el a püspöki palota és a székesegyház területét), amit 1960-ban újabb öt évre meghosszabbítottak, míg az 1959. október 28-án kibocsátott 410/1959. számú rendelet értelmében a még létező katolikus szerzetesrendek nem kaptak működési engedélyt.¹

¹ *Bánkuti Gábor*: A romániai jezsuiták a 20. században. Budapest, 2016, Jezsuita Kiadó. 108. A rendelet súlyosan érintette a görögkeleti szerzetesek működését is, számtalan kolostort bezártak, és korlátozták a beiratkozók számát. Erre vonatkozólag lásd *Vasile, Cristian*: Biserica Ortodoxă România în primul deceniu comunist. București, 2005, Editura Curtea Veche. 247–260.

Közismert tény, hogy az 1956-os magyarországi forradalom és a lengyelországi krízis mélyreható változásokat idézett elő a román kommunista rendszer történetében.² A szovjet csapatok magyarországi bevonulása arra készítette a bukaresti pártvezetést, hogy külpolitikai szinten növelje országa függetlenségét a Szovjetunióval szemben (1958 augusztusában a szovjet csapatok elhagyták Romániát, és velük együtt távoztak a szovjet tanácsadók is), míg hatalmának belső konszolidálása érdekében a kezdeti hangulatjavító intézkedések után a társadalmi megfélemlítés és a politikai megtorlás eszközéhez folyamodott. Egy 1967-ben keletkezett összefoglaló jelentés szerint „1958-ban és 1959-ben az állambiztonsági szervek összesen 15 272 személyt tartóztattak le. Közülük csak 1958 januárja és 1959 augusztusa között a három tartományi hadbírószágon (Bukarest, Kolozsvár, Iași) 7.222 személyt ítélték el.”³ A megtorló intézkedések nagymértékben érintették a Magyar Autonóm Tartomány katolikus papságát, akik közül számtalan személyt letartóztattak, sőt, kirakatpereket szerveztek ellenük. Ezek közül a legismertebb és a korban a legtöbbet mediatisztált eset Sántha Antal csíkszentdomokosi káplán bírósági tárgyalása volt. A Márton Áron püspök szülőfalujában szolgáló káplánt lánymolesztálással vádolták, aminek „gondos” előkészítése (a tárgyalás napját 1958. december 25-ére tűzték ki) – a Bukarestből érkező utasításnak megfelelően – a helyi Securitátéra és pártszervezetre hárult.⁴

A Belügyminisztérium 1957. és 1958. évi operatív állománygyűléseinek egyik központi eleme az egyházak, de legfőképpen a katolikus papság, azon belül is a székelyföldi katolikus klérus „rendszerellenes” tevékenységének kiértékelése, illetve az ezt felszámoló akciótervek kidolgozása volt. Kocsis Mihály a Belügyminisztérium 1958. szeptember 16–18-ai éves operatív állománygyűlésén a következőképpen jellemezte a Magyar Autonóm Tartományon belüli helyzetet: „A magyar nacionalista elemeket az ellenforradalmi akciókban támogatták a reakciós papság képviselői, főleg a katolikus klérus.”⁵

Az egész országot végigsöpítő terror- és megfélemlítési hullámot valójában a Román Munkáspárton belüli hatalmi harcokból nyertesen kikerült csoportosulás új ideológiai és gazdasági programja idézte elő. A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének 1957-ben és 1958-ban tartott plenumain elfogadott határozatokból kiderül, hogy a Párt vezetése elérkezettnek látta az időt arra, hogy végleg felszámolja a „kizsákmányoló osztályok maradványait”. Az ideológiai megszorítással párhuzamosan 1958-ban egy grandiózus iparfejlesztési programot indítottak el. Az ideológiai harc és a gazdasági tervek megvalósítása érdekében a Pártnak mozgósítania kellett az ország minden anyagi és emberi erőforrását. A „harc” sikere nagymértékben attól függött, hogy az ifjúságot sikerül-e átnevelni és kialakítani bennük a „kommunista erkölcsöt”. Ez többek között azt jelentette, hogy az ifjúságot ki kellett vonni az egyházak befolyása alól. A tömegek meggyőzése érdekében Romániában 1958-ban egy vallásellenes propagandakampány vette kezdetét, amelynek hatékonysága érdekében – mint ahogyan azt fentebb is láttuk – a terror alkalmazását is igénybe vették.

2 Tismăneanu, Vladimir: Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc. Iași, 2005, Editura Polirom. 189–203., valamint Tănase, Stelian: Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1965. București, 1998, Editura Humanitas. 127–166.

3 Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959). Főszerkesztő: Stefano Bottoni. Csíkszereda, 2006, Pro-Print Könyvkiadó. 38. Lásd még az 39. oldalt is.

4 Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960). Csíkszereda, 2008, Pro-Print Könyvkiadó. 327–328.

5 Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság... i. m. 354.

Az egyházüldözés technicizálódásának⁶ egyik új formája a hitoktatás korlátozása volt. A bukaresti Vallásügyi Főosztály 1958 második felében arra utasította az egyházak vezetőit, hogy a hittanórákat csak szombat délután és vasárnap délelőtt tarthatják meg. Márton Áron az intézkedést a katolikus hitélet elleni támadásnak minősítette, és egyház-megyéjében nem volt hajlandó alkalmazni a fenti utasítást. Sőt, nem csak buzdította híveit és papjait a vallási meggyőződés tudatos és nyílt felvállalására, hanem körlevélben figyelmeztette papjait, hogy a híveknek milyen alapvető hittani ismereteket kell elsajátítaniuk, és rámutatott azokra a „bűnökre”, amelyek elkövetésével a hit ellen lehet vétkezni. A püspök utasításokkal látta el papjait, hogy „a hit megvallásának elmulasztását” és „a hit ellen túlzással és könnyelműségből elkövetett vétkeket” a gyónás során hogyan kell megítélni.⁷

A körlevél tartalmának elemezése arra enged következtetni, hogy Márton Áron nem nézte tétlenül az ateista propagandát, hanem a rendelkezésére áll szűk eszköztár igénybevételeével a hit megvallására és védelmére ösztönözte híveit. A püspök kifejtette, hogy a hite ellen az vétkezik mulasztással, „aki elhanyagolja a hitbeli szükséges ismeretek megszerzését [...], továbbá „a) aki a hitet nem vallja meg, amikor azt meg kell vallani, b) aki a hitet eltitkolja, amikor nem szabad eltitkolni, sem színlelni, c) aki a hitet külsőleg megtagadja”. De Márton Áron nem állt meg a vallási előírások merev felsorolásánál, nem azok mechanikus betartására figyelmeztetett, hanem meghatározta azt a vallási magatartást is, amelyet az adott körülmények között minden katolikus hívőnek fel kellett vállalnia, mégha az komoly áldozattal járt is:

„6. A hitet nem szabad eltitkolni vagy színlelni, amikor a körülmények a hit megvallását sürgetik [...].

a) A hallgatásunk vagy tétovázásunk a mások szemében hitbeli gyávaságnak vagy állhatatlanságnak tűnnék fel, s ezzel a vallás kigúnyolására, Isten megvetésére, felebarátunknak a megbontránozására adnak alkalmat [...].

b) A hitbeli gyöngeség jele és rossz példaadás (virtualis fidei negatio) lehet a parancsolt vallási kötelességeknek (vasárnapi misehallgatás, húsvéti gyónás, pénteki böjt) az elmulasztása is. Amikor a híveknek, főképp a tekintélyesebb és buzgó híveknek a templomból és a parancsolt vallási gyakorlatoktól való feltűnő távolmaradását mások a hitbeli gyöngeség vagy a hittagadás jelének vehetik, akkor az illetők nem csak a parancs ellen vétének, hanem a hit és szeretet erénye ellen is.

A vallási kötelezettségek teljesítése tehát bizonyos körülmények között hitvalló feladat is. A hűséges hívek következetes kitartása az ingadozókat hitükben megerősítik, míg a lapulás, akár érdekből, akár félelemből történik, a mások hitét is megingathatja.”⁸

A fenti sorok olvasása után egyértelmű volt az állami hatóságok reakciója: a körlevél azonnali visszavonására szólították fel Márton Áront, amire ő nem volt hajlandó. A gyulafehérvári egyház-megyéjében a kommunista rendszer végéig tovább folyt a plébániai ke-

6 Horváth Gergely Krisztián értelmezése szerint a magyar kommunista rezsim az '50-es évek végétől úgynevezett puhább eszközök bevezetésével korlátozta az egyházak működését. *Horváth Gergely Krisztián: Forrásfoglalás. A vallásszabadság tapasztalati tere és várakozási horizontja egy falusi plébános életében az 1960-as években. In Historiográfiai mérleg és az egyháztörténeti kutatások új irányai. Tanulmányok a Posticum 2015-ben és 2016-ban tartott egyháztörténeti konferenciáinak előadásaiból. Szerkesztette: Bánkúti Gábor – Nagy Mihály Zoltán, Pécs, 2018. 118.*

7 Márton Áron 1883/1959. számú körlevelét 1959. június 29-én bocsátotta ki.

8 Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fondul Departamentul Cultelor, Direcția de Studii, dosarul nr. 53/1959. 25–26.

reték közé visszaszorított hitoktatás, ami jó alapot biztosított a helyi vallási közösségek 1990 utáni újjászervezéséhez.

A szerkesztői kiegészítéseket szögletes zárójelbe tettem és kurziváltam, ehhez hasonlóan kurziváltam a szövegben található eredeti kiemeléseket. Az értelemzavaró módon megfogalmazott, érthetetlen, illetőleg félreérthető szövegrészeket magyarázó vagy szövegkritikai jegyzetekkel láttam el. Az iratot a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöltem, éppen ezért a helyesírási és gépelési hibákat korrigáltam. Az eredeti szövegben az államvédelmi hatóságok alkalmazottai elhagyták a magyar nyelvben használatos ékezeteket, de természetesen ezeket is kijavítottam.

MELLÉKLET

342/30.05.1960

Időpont: 10.12–10.50

10.12 perckor egy idegen nővér bejön az irodába, és a következőket beszélük:⁹

Nővér: Dicsértessék a J[ézus]. K[risztus]!

„*Mureş*”:¹⁰ Mindörökké! Isten hozta!

Nővér: Eljöttem a kegyelmes atyámhoz egy pár dolgot elmondani.

„*Mureş*”: Igen. Parancsoljon helyet foglalni.

Na tessék.

(Ezután egy pár percig nem fontos egyházi dolgokról beszélnek.)¹¹

Nővér: Kegyelmes atyám, nem tudjuk, hogy hogy csináljuk a lelkigyakorlatokat, mert ezek mindenbe beleszólnak. Aztán volna még a szerzeteseknek a kérdése is, de nem tudjuk azt sem, hogy hogy fog eldőlni. Aztán nem tudjuk, hogy hogy csináljuk a dolgot.

„*Mureş*”: Hát a szerzetesekkel kapcsolatba voltak még ezelőtt is rámenések, de most nem tudom, hogy mi lesz. A múltkoriba nagyon nekik mentek, de most jelenleg csend van.

Nővér: Hát az egyik nővérnek üzenték Kolozsvárra – szóval annak mondta egy másik –, hogy ebbe az évbe, úgy látszik, még ne hajtsák ezt végre. Ezt még mind folytatás, de úgy látszik, hogy ilyen irányba még nem döntöttek.

„*Mureş*”: Valahogy egy csend állt be most, egy bizonyos csend.

Nővér: Igen.

„*Mureş*”: De persze sohasem lehet tudni, hogy meddig tart. Azt gondolom és azt tanácsolnám, hogy amit el lehet kerülni feltűnés nélkül, azt igyekezni kell elkerülni, de a végletekig sem lehet menni az ilyen óvatossággal, mert nekik semmi sem tetszik. Őnek az imádkozó ember sem tetszik!

Nővér: Igen.

„*Mureş*”: Hát azért kell most a lelkigyakorlatokat is egyszerűsíteni, s aztán majd meglássuk, hogy hova fejlődnek ezek a dolgok.

9 Az irat első oldalára piros színű ceruzával ráírták: Augusta.

10 Márton Áron fedőneve.

11 A lehallgatást végző államvédelmis tiszt megjegyzése.

Nővér: Igen, meglássuk, hogy hova fejlődnek ezek a dolgok. Mi eddig is a közösségi szempontból csináltuk a dolgokat, mert látjuk, hogy mennyire igénylik a testvérek ezt. Ilyen kis csoportokra egy héten egyszer összegyűlünk, mondjuk négyen-öten, és ott van kézimunka ez-az, s azért, hogy a társulati élet érvényre jusson, és ott megbeszéljessük a problémákat, és minden. Úgyhogy ez is most félelemre adott okot, hogy a kockázatok árán is folytassuk-e, vagy pedig, hogy mi lenne az okosabb?

„Mureș”: Most majd meg fogjuk látni, egy pár hónapig lássuk, hogy mi lesz.

Nővér: Igen, hogy mi lesz ebből.

„Mureș”: Most nagyon nekimentek ennek a szerzetesi ügynek!

Nővér: Igen! Hogy halálos csapást mérjenek rájuk.

Mi tulajdonképpen azt szeretnénk tudni, hogy milyen legyen a magatartásunk? Hogy a hivatásunk magaslatán maradjunk, szóval, hogy ezt hogy látja a kegyelmes úr? Mit kell nekünk most csinálnunk? Hogy hogy tudjuk teljesíteni mostan a legjobban a feladatainkat?

„Mureș”: Hogy a híveket a hitbe valahogy megtartsák!

Nővér: Igen, megerősíteni.

„Mureș”: Mert máma ez a fontos. Most ez a probléma, mert ebbe a pásztorális papok és a hívek is benne vannak, és én mindegyiknek azt mondtam, hogy – fiam, elérkeztünk addig a pontig most, ahol az úrjézus (sic!) parancsa kötelező, hogy „inkább kell engedelmeskedni Istennek, mint az embernek”. Eddig lehetett, mert az ember felmentette magát a vasárnapi mise alól is, bizonyos nehézségekre hivatkozva. Máma azonban ez hitvallás, hogy jár-e templomba, vagy nem, mert ők így állították be a dolgokat. A vallási kötelezettségeknek a teljesítése, a húsvéti gyónás kötelessége, a templomban való megjelenés, ezek máma kötelességek. Tehát ezeket el kell végeznünk. Szociális téren dolgozni nem lehet, és hát nem is kell ehhez folyamodni.

Nővér: Igen, igen.

„Mureș”: Mondok egy érdekes példát, hogy mi történik.

Temesváron az egyik középiskolába a zsidó gyerekek spájclival jártak, és ezzel a sárbesszel, egy szombaton nem írtak, megtagadták. Aztán az eset lett jelentve a sfátnak,¹² és a sfát kiment, talán maga az elnök, és levágatta a spájclijukat, és megparancsolta, hogy írjanak, hogy szombaton nekik is úgy kell írniuk, mint a többinek, nincs kivétel. Erre három napra már a Comitetul Centraltól¹³ szállt ki valaki, és a tanárt elcsapták, és az elnök ellen is talán eljárást indítottak. Akkor, amikor nekem mondták ezt, akkor még nem volt elcsapva, de azóta sem írnak a zsidók.

Nővér: Igen. Nem, nem írnak. Amikor egy egységes megmozdulás van valaminek az érdekében, az biztos, hogy meggondolkoztassa őket egy kicsit.

„Mureș”: Hát a zsidók kisebbségbe is vannak. Egy nagy keresztény tömeget így lehet feljleszteni?!

Nővér: Hát igazán borzasztó.

„Mureș”: Szóval, én így gondolom, hogy ezt mindenki a maga körébe tartsa be. Hiszen nem úgy gondolom, hogy ki kell állni és az utcasarkon kiabálni kell, hanem mindenki a magatartásával kitartóan járjon templomba, azért is, hogy a hívek lássák. S hát azok, akik érdekelve vannak, azok ezt tartsák be, nyugodtan hivatkozhatnak arra, amit tavaly a hitre vonatkozólag kiadtam. Most ez a helyzet, sajnos, kitartónak kell lenni.

¹² Helyesen Sfátul popular, vagyis néptanács.

¹³ Központi Bizottság.

Nővér: Igen, igen.

Kegyelmes atyám, a hitmegtagadással kapcsolatba vannak egyes esetek, amikor vannak enyhítők körülmények is, és olyankor a gyóntatóhoz fordulnak. Szeretném megkérdezni, hogy tényleg érvénybe van-e ez a dolog, mert egyes esetekben hivatkoznak erre.

„*Mureş*”: Hát minden esetet a gyóntató külön bírál el, azonban ezt nem lehet úgy értelmezni, hogy a gyóntatónak mindig jogába van felmenteni. A gyónását meghallgassa és a felhozott indokokat elfogadja, ha elégségesek a feloldozáshoz. Ezt egyszer megteheti, de nem mindig.

Nővér: Volt például egy eset, amikor történt egy tanítónővel, aki máskülönben egy mintatanítónő volt, akinek jó módszerei voltak, de azt mondja, hogy nem lehet kimondani, hogy min ment keresztül vagy három hónapig, és hogy minden gyűlés csak vele foglalkozott. Annyira ment a dolog, hogy már nem bírta ezt a hajszát, s ez azért volt, hogy elmaradjon a vasárnapi miséről. Most aztán nem tud menni minden vasárnap, s amikor ki tud futni valamelyik környékbeli faluba, akkor elmegy szentmisére. Azt mondja, hogy nem tudja kifejezni, hogy mennyire kellemetlen, mert akkor tulajdonképpen ott kellene hagynia az állását, és mindenfélét, s azt mondja, hogy mit csináljak.

„*Mureş*”: Ez roppant kellemetlen.

Nővér: Aztán ezt elmondta a gyóntatójának, és a gyóntatója megértette ezt.

„*Mureş*”: Ez olyan, mint a gát, ha az értelmiségeknél megtörik a frontot, vagyis az ellenállást a vallásgyakorlatokba, annál könnyebben fogják a népnél megtörni. Mert a népnél is úgy van most, hogy kollektivizáltak, a kollektív tagoktól is rossz néven veszik, ha templomba járnak. Ők pedig muszáj menjenek.

Nővér: Igen. De azt is mondják, hogy könnyű nektek, mert nővérek vagytok, de vannak olyanok, akik az állásukból élnek.

„*Mureş*”: Mindenesetre súlyos a dolog, de most már ott vagyunk, hogy a hitet a legnagyobb áldozat árán is meg kell tartani.

Nővér: Ezt magunkba kell verjük, hogy egy valóságos egyházüldözés van. Ez az ember részére nem megdöbbenő dolog, hogy a magyar katolikusok között a vallást meg akarják ölni.

„*Mureş*”: Igen, igen, így van. Sajnos ezen a ponton vagyunk, de sokkal jobb lenne, ha a tömegnek a nagyobb része azt mondaná, hogy „a törvény biztosítja a vallásszabadságot”, és jobb volna, ha nem vennék tekintetbe ezeket a rendeleteket, és azt mondanák, hogy „a törvény nekem biztosítja a jogot, és önöknek pedig nincs joguk megtiltani, hogy a gyerekek ne menjenek hitoktatásra, templomba stb.” Én úgy ítélem meg, hogy a gyóntatók is engedékenyek voltak túlságosan, de én úgy látom, hogy a hívek nem kellene mindent elfogadjanak, mert régebben is, ha valaki azt mondta volna nekik, hogy nagypénteken szabad húst enni, akkor mindjárt hittagadásnak vették volna az egész ügyet. Ha pedig most is valaki a vendéglőbe étkezik, akkor fel van mentve.

Nővér: Igen, igen a körülménytől függ.

„*Mureş*”: Most, ahogy látom, nagyon erősen nekimentek a vallásgyakorlásnak. Most mindenki ebben a helyzetben van, minden vallás. Ma megteszik azt, hogy a húsvéti nagygyónásokat egyszerűen nem engedik megtartani, s ha meg is engedik, akkor is korlátozzák az embereket. Az istennek (sic!) a hite pedig az, hogy akármilyen körülmények között a hitet meg kell tartani. Még jobban súlyosbítja a helyzetet, hogy amikor az illetőtől hivatalos személyek kérdezik meg – mondjuk, hogy valaki vitát akar kezdeni az autóbuszban –, hogy materialista-e vagy idealista, akkor meg kell mondani, hogy idealista vagyok.

Nővér: Igen, meg van engedve ez a dolog, akkor, amikor az ember kényszerhelyzetben van, és akármilyen jó katolikus is legyen, hogy találjon egy kibúvót.

„*Mureș*”: Sajnos nem a mi helyzetünkről van szó, hanem az egyház helyzetéről van szó. Viszont az ők tervükbe ez logikusan be van állítva, hogy a vallást fel kell számolni. Nem arról van szó, hogy esetleg kivárjuk addig, amíg az egyház magától eltűnik, hanem ők ezt megsürgetik.

Nővér: Igen, igen. Éppen a sógornőm mondja, hogy – nem tudom, hogy kitől hallotta – nem lehet tudni, hogy meddig tűrik az egyházat, és hogy csak radikális eszközökkel kell dolgozni.

„*Mureș*”: Igen, igen, hogyne. Ez benne van az ők kézikönyvükben, hogy mi az ők felfogásuk, s a menet is meg van állapítva. Most rákapcsoltak, de lehet, hogy nem fog ez olyan könnyen menni nekik, de már a saját jószándékukból nem fognak engedni. Azonban a mi híveinknek most kéne megmutatni, hogy kitartanak a vallás mellett.

Nővér: Igen, igen, most kéne. Nem mondom, a templomok elég zsúfoltan vannak, de mind öregasszonyokkal és nyugdíjasokkal.

„*Mureș*”: Igen. Most volt itt a brassói főesperes úr,¹⁴ és mondja, hogy a húsvéti ünnepek alkalmával realisan volt közönség, de ifjúság nagyon kevés. Csak azok voltak, akik régi családi keresztény nevelésbe részesültek, az új nemzedékből nem voltak, s erre az új nemzedékre csak egy hősi magatartás tud hatni. Nem tudunk hozzájuk férni most, ez a legnagyobb baj. Nem tudjuk a katekizmusra megtanítani őket, s itt csak egy hősi magatartás tud hatni rajuk. Ez az én szent meggyőződése, ahogy az egyháztörténelem mutatja. Ahogy az ember látja, a kommunisták úgy nevelik az ifjúságot, ahogy nekik tetszik, ez így imponál nekik, de nem honorálják, de ez az egyetlen nevelési mód. Én, Augusta testvéren keresztül azt kérném, hogy mondja meg a testvéreknek, hogy próbáljanak kitartani. Ha valaki tanácsot kér az emberek közül, meg kell nekik nyugodtan mondani, hogy a hitet mindenáron meg kell tartani. Az őskeresztények is ilyen formának voltak kitéve, és mégis kitartottak. Az a baj, hogy az emberek nem elmélkednek magukban, hogy ezzel a passzivitással nem csak az örök boldogságát kockáztassa, hanem a földi boldogságát is kockáztassa. Végeredménybe ilyen gyáva magatartással nem lehet élni.

Nővér: Igen, igen, ez teljesen igaz.

Itt van például a sógoromnak a helyzete, akit annyit bántják miattam, veszélyeztetve van az állása, mert mindig felhívják a tanügyhöz. Ilyen eszközökhöz folyamodnak. Itt vannak aztán a nővérek, nem akarnak nekik állást adni.

„*Mureș*”: Igen, így van ezekkel a szegény nővérekkel. Annak idején majdnem kényszerítették őket, hogy a marosvásárhelyi klinikán állást foglaljanak, maga a Párt kényszerítette.

Nővér: Igen, igen.

„*Mureș*”: Durván nekikmentek.

Nővér: Udvarhelyen például a klinikára nagyon nehezen jut be pap beteglátogatásra. Amikor a nővérem kérte, akkor sokat kellett beszélni orvossal, mindenkivel. Azt mondják, hogy a Párt annyira ellene van, hogy pap bejusson oda a klinikára, hogy folyton azzal fenyegetőznek, hogy az orvosnak az állásába kerül, amelyik beengedi. Pedig az orvosok olyan jóindulattal vannak, mindent elkövettek.

¹⁴ Vasvári Aladár.

„Mureș”: Igen, ilyenekre képesek, hogy az ember kérésére nem engedik meg az utolsó vigasztalást sem. Ezek olyan szörnyű dolgok, hogy az ember el sem tudja képzelni. Én ezt panasztoltam írásban is, és amikor megkérdeztem a Depártament¹⁵ igazgatóját, akkor azt mondta hogy „kérem, mi már intézkedtünk”. Aztán érdeklődtem, hogy intézkedtek-e, és kisült, hogy nem intézkedtek. Az embernek megáll az esze, a gonosztevőnek, akit halálra ítélték a gonosztevése miatt, joga volt a kivégzése előtt papot kérni.

Nővér: Igen.

„Mureș”: S ez nem vallásos kormányoknál volt így, hanem a liberálisoknál is így volt, s most a betegtől ezt az utolsó vigasztalást is megvonják.

Nővér: Hát igazán így van.

„Mureș”: Hát itt nem átalathassuk magunkat.

Nővér: Igen.

„Mureș”: Úgyhogy ezeket legyen szíves mondja meg a testvéreknek. Ez természetesen nehézséggel jár, egyénenként nehézséggel jár, de hát istenem, nincs más mit csináljunk.

Nővér: Igen, ezentúl tudjuk, hogy ez a feladatunk, és ezt kell csináljuk.

„Mureș”: Én azt mondom, hogy a jó isten (sic!) minden bűnünk és gyarlóságunk ellenére is méltónak tartott arra, hogy ezekben az időkben az ő ügyét képviseljük, akkor boldogoknak kell lennünk. Ez nem fog könnyen menni, de így kell felfognunk.

Nővér: Hát igazán látom, hogy milyen nehéz a testvéreknek az élete, s már-már alig bírják. Én mondtam is nekik, hogy a múltkor, amikor jártam itt a kegyelmes atyámnál, tetszett említeni, hogy lassanként fogják megcsinálni ezt, és hogy fognak próbálkozni. Olyan kérdés elé állítják őket, vagy nem tudom, hogy mit csinálnak velük.

„Mureș”: Igen. Hát inkább az ember vállalja a nehézségeket, mert hiszen mindenho-
va eljut az ők kezük, és hát nehézségeket tudnak az embernek csinálni.

Nővér: Igen.

„Mureș”: Tehát még mindig jobb, ha az ember a lelkiismeretével meg van nyugodva.

Nővér: Igen. Látom ezt is pl. a gyermekekre vonatkozólag az iskolákból. Látja az ember, hogy nem úgy van minden, ahogy ők végrehajtanának, mert a miénkek eddig az év elejétől kezdve mindig ott vannak valamelyik misén. Ők okosan mind arra hivatkoznak, hogy nem lehet menni, szóval, hogy templomba nem szabad menni. Szóval, hogy túlságosan hamar mennek rá ezekkel a problémákra.

„Mureș”: Túlságosan. Ez a szülők részéről is függ, és az kétségtelen, hogy ha egy tömeget megfognak, akkor a rezisztencia kezdetben nehezen erősödik meg. Nem mondom, hogy feladják, de lassan erősödik meg.

Nővér: Igen, igen.

„Mureș”: Meg fogom áldani.

Nővér: Köszönöm szépen.

(„Mureș” latinul ráadja püspöki áldását.)

„Mureș”: Mindenkinek szól ez. Sógorának is és a gyerekeknek is.

Nővér: Isten fizesse meg! Köszönöm szépen, kegyelmes atyám.

„Mureș”: Ő is üdvözlöm, mondja meg neki, és rosszulesik nekem, hogy bajai vannak.

Nővér: Igen, mondja a húgom, hogy bizony nehéz.

15 A Departamentul Cultelor (Vallásügyi Főosztály) volt Romániában az egyházakat ellenőrző kormányzati szerv.

„Mureș”: Igen. Hát nehéznek nehéz, de ennek is van szép oldala.

Nővér: Igen, ez biztos. Én is azt mondom a húgomnak is, hogy ne emészd magadat ezért, mert ezt a küszködést lássák a gyerekek is, hogy ez ehhez az élethez méltó. Nehéznek nehéz biztosan, és mások is csodálkoznak, hogy milyen küzdelmekkel élnek.

„Mureș”: Igen, nehéz bizony.

Nővér: Nagyon szépen köszönöm, kegyelmes atyám.

„Mureș”: Isten áldja meg!

Megjegyzés: Az anyag feldolgozása folyamán az anyagból úgy jön ki, mintha a nővért Augusta nővérek hívnák.¹⁶

Az irat lelőhelye: *Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (A Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára), Fond Informativ (Megfigyelési állomány) I 261991, volumul (kötet) 43., 19–26. ff. Magyar nyelvű tisztázat.*

16 A lehallgatást végző államvédelmis tiszt megjegyzése.

OSTROMLOTT VÁR¹

Fejezetek a Burg Kastl-i magyar gimnázium történetéhez az állambiztonsági források tükrében

A nyugati magyar emigráció bomlasztása alapvető eszköze volt a Kádár-rendszer külpolitikájának, ennek egyik megvalósítója a korabeli titkosszolgálat volt. 1956 után a sorait újrarendező titkosszolgálat – politikai megrendelésre – tovább folytatta az emigráció elleni harcot. A hatvanas évek elejétől a hetvenes évek kezdetéig tartó állandó szervezeti átalakulások a belpolitikai helyzetre és a nemzetközi geopolitikai változásokra adott válaszok voltak, és dacára az 1962-ben bekövetkezett komoly átalakításnak, amelynek következtében a Politikai Nyomozó Főosztályból III. Főcsoportfőnökséggé átalakított titkosszolgálati szervezet állt fel, a szervezeti egységek következetesen folytatták a politikai vezetés által kijelölt hírszerző tevékenységüket. Így a politikai vezetés az ötvenes évek végén határozott irányt jelölt ki az emigráció elleni területen.² A hatvanas évek első felében végrehajtott szervezeti átalakítások után komolyabb változásokat beindító politikai döntés volt az MSZMP KB 1969. november 28-i határozata, amelyben a párt vezetése rögzítette a szakmai elvárásokat. A hírszerzés területén a szocialista táboron belül is elismerést kiváltó Vatikán elleni tevékenység mellett súlyponti feladattá vált a nyugati kapitalista államok elleni információk szerzése és aktív intézkedések végrehajtása. A technikai-tudományos terület megerősítése mellett az emigráció bomlasztása továbbra is jelentős területnek számított.³ A Belügyminisztérium 1972-es ügyrendje pontosan meghatározta a feladatokat minden titkosszolgálati szervezeti egység számára, sőt ez a szabályozás iránymutató maradt egészen az 1980-as évek közepéig. A III/I-4 osztály főleg a Vatikán és a papi emigráció ellen tevékenykedett, a III/I-7 pedig a magyar emigráció felderítésével foglalkozott. Így a hírszerzés aktív intézkedéseket foganatosított, és felderítést hajtott végre a magyar emigráció ellenséges szervezeteivel szemben.⁴

Németország nyugati felében már közvetlenül a második világháború után alakultak magániskolák menekült magyar diákok számára. A teljesség igénye nélkül említhető

1 A címválasztást az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban ÁBTL) található O-8-837 „Vár” fedőnevű objektum dosszié ihlette, amelyet az NSZK területén Kastlban működő gimnáziumra nyitottak.

2 Az emigráció elleni politikai döntésekről lásd *Baráth Magdolna*: Támogatni vagy bomlasztani. Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. Betekintő 2011/3. (www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_3_barath.pdf, a letöltés időpontja: 2018. november 10.)

3 A magyar titkosszolgálatok és azon belül a hírszerzés átalakításáról részletesen lásd *Urbán Attila*: A magyar állambiztonsági szolgálatok (1962–1980), Múltunk, 2003/3, 3–74.

4 A Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökség és szerveinek ügyrendje, 45/52-32/1972, 12. (https://www.abtl.hu/sites/default/files/forrasok/iii_ugyrend.pdf, a letöltés időpontja: 2018. november 10.)

Passau, Lindenber, Bauschlott, azonban ezek nem tudták kiszolgálni a növekvő menekült ifjúság szellemi pallérozását.

A németországi magyar lelkestség, pontosabban az 1957-ben alakult Magyar Iskola Egyesület és a nyugatnémet hivatalok együttműködése folytán egy új magyar gimnázium alakult az Oberpfalzban található Kastl várában.

A középkorban bencés kolostorként is működő épület a második világháború végén romos állapotban volt, de arra alkalmas, hogy menekült szudétanémeteknek menedékkül szolgáljon. 1958-ban már a vár helyreállítási munkálatai zajlottak, amikor a Magyar Iskolabizottság megállapodott a német hatóságokkal egy magyar középiskola megindításáról. Az 1956-os menekült fiatalok légerekből vonultak a vár falai közé. Az 1958-as induláskor a Burg Kastl-i iskolának 323 tanulója volt, majd évről évre csökkent a beiskolázottak száma. Azonban a magyar forradalom utáni menekülési hullám rövid időn belül hanyatlani kezdett, így a gyerektánpótlás is drasztikusan csökkent, illetve a nemzetközi segélyek is elapadtak. A német szövetségi és tartományi finanszírozás rendkívül alacsony volt. Mindezen jelenségek következtében szűntek meg a nyugati magyar iskolák, így a testvér innsbrucki magyar gimnázium is ekkor zárta be kapuit. Ezzel Burg Kastl léte is kritikussá vált, amelynek tanulni vágyó közösségét csak a tanári kar és a szülői közösség kitartó kilincselése mentette meg a felszámolástól. A világ magyarjaihoz szóló felhívás nyomán az 1961/1962-es tanévben tömegesen jelentkeztek diákok Svájcból, Ausztriából, a skandináv államokból és Amerikából is, így a korábbi 165-ről 300-ra emelkedett a bentlakók száma. A közösség tartományi és szövetségi finanszírozása továbbra is alacsony maradt egészen 1967-ig, amikor is a német szövetségi parlament menekültügyi bizottsága, a bajor kormány képviselőivel együtt, meglátogatta az iskolát, és a parlamenti négy párt egybehangzóan támogatta, hogy az intézmény a következő költségvetési évtől magasabb támogatásban részesüljön. 1967-től Burg Kastl számára megduplázták az addigi támogatást, és 1972-ben tovább emelték az összeg mértékét a német illetékes szervek. A tanári fizetések ekkor, 1972-től már a német tanári fizetések 75%-a volt. A hatvanas években, az említett pénzügyi feltételek mellett, a koedukált gimnáziumot sikerült tovább bővíteni, úgyhogy a lányok számára is internátus épült a várban. Szellemi és lelki korszakhatárnak számított 1967, ugyanis ekkor az „Isteni Megváltó Nővérek” bekapcsolódtak a gimnázium életébe. Az Amerikából érkezett öt képzett, gimnáziumi tanári tapasztalattal rendelkező rendtag vezette a lányinternátust.⁵

Ez a lánynevelés(i) módszer támadási felületként szolgált a hetvenes évek közepétől a magyarországi emberarcú kommunista hatalomnak. Ugyanis a hetvenes évek közepén a magyar, majd a német sajtóban megszéllőztetett hírek szerint: „[...]a 350 diákot, köztük 120 diáklányt rendszeresen verik semmisségekért »(fegyencrezsim«). Az ambergi államügyészségen súlyos testi sértés miatt 20 esetben történt tanárok elleni feljelentés, az iskola orvosa 100 testi sértést állapított meg, ifj. Oskó Imák Kastlban összesen 500 pontot kapott, az igazgató meg egyszer öt percig agyba-főbe verte, mert egy lánynak megfogta a kezét... Általánosságban: az iskolában botrányos állapotok uralkodnak, nevelési módszerei, mint a középkorban, szelleme nacionalista és zsidógyűlölő. Dr. Oskó [...] 1976. május 25-én írásban fordult a bajor kultuszminisztériumhoz azzal, hogy az iskola tanárai közül tizenegyenek nincs megfelelő képesítése a tanításhoz. Az újságíróknak arra a kérdésére, hogy miért éppen az SPD-hez (Németország Szociáldemokrata Pártja) for-

⁵ A Nemzetőr 1973. áprilisi száma, 3.

dult, Dr. Osskó azt válaszolta: Azért, mert az illetékes hatóságok nem reagáltak rá, sem a CSU (a Bajor Keresztényszociális Unió).⁶

Hogy valójában mi állt ezen események mögött, arra a magyar állambiztonság korabeli irataiban lelünk magyarázatot, azonban a történet korábban indul: akkor, amikor Burg Kastl korai éveiben még Galambos Iréneusz bencés szerzetes volt az igazgató. Vezetése alatt a gimnázium a bencés szellemet sugározta, és a magyar politikai ideológia szerint „elnyomást szentesítő és népbutító dogmákat” terjeszt.⁷ Más forrásból tudjuk, hogy erre az időszakra tehető a Kastl-i rendház alapításának kísérlete is.⁸ Végül belső feszültségek miatt Galambosnak távoznia kellett az iskola éléről,⁹ azonban továbbra is a gimnázium meghatározó tanára maradt. Galambos távozásával „a gimnáziumban a tanárok és a diákok egymást marják, a veszekedés napirenden van, a tanulók között sincs fegyelem. A diákoknak az a véleményük, hogy ha a tanároknak mindent lehet, akkor őket sem tilthatják el semmitől” – olvasható a gimnáziumi hangulatjelentés, amelyet 1961 januárjában Szedő fedőnevű ügynök adott.¹⁰

Ebben az időszakban a kastli közösség bomlasztása a hírszerzés, azaz a Politikai Nyomozó Főosztály II/3-B alosztálya feladata volt. Az emigráció bomlasztásának egyik célja a kastli magyar gimnázium lejáratása és végső soron bezáratása volt. Az elfogadott munkaterv szerint a gimnázium vezetőségének és tanári karának lejáratását célzott cikk megírásával kellett megvalósítani. 1961 áprilisában a Magyar Ifjúságban Pedagógiai Pokol címmel lejárató cikk jelent meg, amelyben Raab Ferenc, Sümegh Lothár és Galambos Iréneusz fényképpel jelenik meg, és rendkívül durva állapotot vázol fel az újságíró, mondván, hogy „a gyermekek szüleit méltán nyugtalaníthatja az ambergi magyar gimnázium lélekmérgező, iszákos, erkölcstelen bencés tanárjainak bűnös tevékenysége.”¹¹

A magyar hírszerzésnek ekkor még eltökélt célja volt „a cikkben szereplő személyek kompromittálása és a tantestület lejáratása az itthon élő szülők, a német hivatalos szervek és a diákság előtt. Továbbá, mivel az NSZK hivatalos szervei – éppen a gyakori botrányok miatt – foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy megszüntetik az iskolát, elősegítve az iskola esetleges felszámolását, [...]”¹² A hírszerzés alapos munkát végzett, ugyanis a cikket előre megírták, és eredetileg a fényképeket is úgy válogatták össze, hogy a szövegben kiemelt szereplők lejáratása teljes legyen, illetve a gimnáziumot nem ismerők számára is testközelbe hozzák a szereplőket. Így az előkészített képek között a Burg Kastl-i egykori bencés kolostor déli oldaláról készült fénykép, aztán Sümegh Lothár bencés pap fényképe, aki 1956–57-ben az iskola igazgatója volt, a következő Galambos Iréneusz bencés szerzetesé, aki 1958–60 között igazgatta az iskolát, illetve Raab Ferenc magyar–angol–német szakos tanáré, aki súlyos cselekményeket követett el. A lejáratás gyakorlati eredményei között két fontos dolgot vártak a tiszték, először is azt, hogy az

6 Nemzetőr, 1976. október, 8. évf. 6. sz. 11.

7 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 12.

8 *Somorjai Ádám OSB: Békés Gellért OSB, a nyugati magyar bencések előljárója*, in: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*, szerk. Klestenitz Tibor-Zombori István, Budapest, 2015. 384.

9 A magyar hírszerzés Galambos személyével több szálon foglalkozott: gimnáziumi igazgatói tevékenysége miatt és a berni követség elleni 1958. augusztusi támadás okán is, ugyanis Nagy Sándor merénylet zsebében talált iratok egyikén a bencés paptanár neve is szerepelt.

10 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 4.

11 Magyar Ifjúság, 1961. 04.29. 17. sz. 2.

12 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 6.

ithon élő szülők levélhadjáratot indítanak az iskola vezetőihez, másodsorban pedig azt, hogy a tanári testületen belül elterjed majd az intrikus szellem, és egymást fogják feljelentgetni.

A bomlasztó cikk célba juttatására külön terjesztési tervet dolgoztak ki, amely szerint 8-10 példányszámot minden levélkíséret nélkül megküldenek a Burg Kastl-i diákoknak, egy Ausztriában tanuló magyar diák nevében egy rövid levél kíséretében a nevezett cikket megküldik a kastli gimnázium diáktanácsának, hasonlóképpen ausztriai magyar diák küldi majd az inkriminált szöveget a Magyar Egyetemisták és Főiskolai Hallgatók Németországi Szövetségének egy aggódó levél társaságában.¹³ Svájcban is bevetettek egy feljelentő magyar diákot, aki az ottani Nemzetközi Magyar Diákszövetségnek küldte el levelét és mellékelten a cikket is. Ugyanakkor Kondor József, a gimnázium tanára, aki levelezési kapcsolatban állt a Magyarok Világszövetségével, kapóra jött a hírszerzésnek, ugyanis így a Magyarok Világszövetségén keresztül is küldhettek „segítő szándékkal” egy levelet, amelyben nevezetett arról tájékoztatták, hogy több szülő fordult az MV-hez felvilágosításért és segítségért.

A várt hatás nem maradt el, a diákok és a tanárok magyarországi hozzátartozói között folytatott levelezést másolták, és ebből tudjuk például, hogy „Galambos Iréneusz, az iskola igazgatója és a cikkben szereplő másik személy is megnyugtató sort írt idős szüleinek (...A rólunk megjelent cikk miatt remélhetőleg senki sem nyugtalanodik. Persze minden el van túlozva, a hibákat már orvosoltuk...)”.¹⁴ A terjesztési akció hatásos volt, ugyanis a lányinternátusban elbocsátások következtek, és a tanári karba beköltözött a gyanakvás, ugyanakkor a hírszerzés értékelése szerint „a gyanúja sem merült fel, hogy az akciót mi indítottuk az iskola ellen”¹⁵ – áll az akció értékelésében.

A bomlasztás, lejárátás folytatódott, a hírszerzés ezt a tevékenységet a művellet kiszélesítésének nevezte. A Magyar Ifjúság 1962. március 10-i számában Nemcsak pedagógiai pokol. Még egyszer az ambergi magyar gimnáziumról címmel egy Magyarországra hazamenekülő kastli diák gondolatait olvashatták az kommunista ifjúsági lap olvasói.

Majd 1964-ben egy hazatérő tanárnőt is megkerestek azzal, hogy mesélje el a kastli gimnáziumban tapasztaltakat. Sifter Gizellától, akit Komornyik Ferenc, a Magyar Ifjúság újságírója kérdezett, az információk a hírszerzés asztalára kerültek. Azt tervezték, hogy az említett lapban újabb lejárató cikket jelentetnek meg, és a bécsi, frankfurti és berni rezidentúrák figyeljék majd a kiváltott hatást.¹⁶

A gimnázium olyannyira csábító célpont, azaz könnyen kiaknázzható titkosszolgálati célpont volt, hogy a kémelhárítás és a hírszerzés között 1967-ben illetékességi vita keletkezett, amelyet a hírszerzés uralt, jelezve az elhárítóknak, hogy a „magyar gimnázium elsősorban hírszerző objektum, illetve a III/I. Csoportfőnökség működési területe. [...] Nekünk más terveink vannak az iskolával, ezért kértük, hogy számunkra érdekes információkat bocsássonak rendelkezésünkre. [...] Ha tájékoztatót kívánnak kapni az iskola működéséről, úgy azt kérjük írásban.” A hírszerző értékelése a belső viszonyokról sokat

13 Ez azért lehetett fontos befolyásolási lehetőség, mert a Magyar Egyetemisták és Főiskolai Hallgatók Németországi Szövetsége képviseltette magát abban az iskolabizottságban, amely felügyelte a kastli gimnáziumot is.

14 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 21.

15 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 23.

16 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 38.

elárul a csoportfőnökségek és általában a szervezeten belül zajló harcokról: „...az eset tipikus példája annak, hogy a Belügyminisztériumban mindenki hírszerzést folytat.”¹⁷

A gimnáziumot folyamatos ellenőrzés alatt tartották, ami gyakorlatilag az ott dolgozók és tanulók kapcsolati hálójának felderítését és ellenőrzését jelentette. Így történhetett, hogy minden onnan beutazó diákot és tanárt, illetve pedagógust alaposan felmértek, és akit érdekesnek találtak, azzal külön is elbeszélgettek. A hírszerzés adatgyűjtése olyan anyagokra fókuszált, amelyek az iskola belső életével, az oktatás tartalmi, szellemi kérdéseivel foglalkoztak. Külön követték a tanárok jellembeli tulajdonságait, emberi vagy pedagógiai fogyatékoságait, a tanárok közti ellentéteket. Figyelték a diákokat, különösen azokat, akik érettségi után egyetemre akartak menni, katona-, pilóta- vagy kereskedelmi pályát választották. Külön szűrték azokat a fiatalokat, akik a kastli gimnáziumba szerettek volna bekerülni, vagyis disszidálni szerettek volna. Információt gyűjtöttek Burg Kastl és Pannonhalma kapcsolatáról. Minden lehetséges anyagot összegyűjtöttek a gimnáziumban tanuló diákok Magyarországon élő szüleiről, rokonairól és barátairól.¹⁸

A hírszerzés egy 1973 januárjában kelt eligazító anyagából a tevékenység logikáját is megértjük: „A gimnáziumot, pontosabban az ott tanuló diákokat célobjektumként kezeljük. Ebből adódóan nap mint nap foglalkozni kell vele. Gyűjteni az op.[eratív] értékű anyagokat mind a tanári karra, mind a hallgatókra. 2-3 perspektivikus jelöllet kellene kiválasztani. [...] 1-2 éven belül el kell érni, hogy minimálisan két operatív értékű társadalmi kapcsolattal legyen közvetlen ismeretségünk, akik hajlandók folyamatosan tájékoztatni a gimnázium létéről, esetleg egyes hallgatókról is.”¹⁹ Továbbá a hírszerzés azt tervezte, hogy a hetvenes évek közepén az iskola politikai tevékenységét „pozitív” irányba befolyásolja. A hírszerzés ennek érdekében kérte a kémelhárítás és a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (a továbbiakban: KEOKH) társszervi segítségét.

A beutazó vagy visszatelepülő diákok, tanárok ellenőrzése műveleti érdekeknek alárendelve történt. A hatvanas évek módszerei tovább finomodtak eladdig, hogy 1973-ban egy beosztott tiszt kihallgatási tervében a célszemély behívása a KEOKH épületébe javaslata mellett széljegyzeti utasításban a következő szerepelt: „Az információszerzés feltétele a közvetlen, barátságos légkör megteremtése. Ezt a KEOKH-ba idézéssel nem lehet elérni. A kirívó eseteket sokoldalúan kell pontosítani, úgy, hogy azok hasznosíthatók legyenek egy későbbi sajtócikk elkészítésében.”²⁰

Osskó Irnák is az ellenőrzöttek közt volt, mint lehetséges együttműködő, ugyanis 1952-től 1955-ig a Vas megyei állambiztonsági szerv „Orbán Imre” fedőnéven foglalkoztatta. 1956-os disszidálása után az NSZK-ban telepedett le, és egyetemet végzettként sikeres állatorvosi praxist folytatott, előbb München környékén, majd Freiburgban. Rendkívül sikeres állatorvosként és jómódú magyarként gyerekeit a Burg Kastl-i gimnáziumba járatta. A széles ismeretségi körrel rendelkező és az németországi magyar emigráció köreiből elismerésnek örvendő orvos a magyar gimnázium Szülői Tanácsának is elnöke volt egészen 1976-ig, a gimnáziumban történtek nyilvánosság elé tárásig. Az években át segítő orvos ekkor gondolta úgy, hogy reformot hajt végre azzal, hogy a nyilvánosság elé tárja a gimnáziumban tapasztalható visszasságokat. Azonban, ha figyelembe

17 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 75.

18 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 109.

19 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 166.

20 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/2. sz. mell. 305.

vesszük, hogy a volt ügynököt testvéreinek, „Jogász” és „Méhész” társadalmi kapcsolatokon keresztül rendszeresen megkereste a magyar hírszerzés, ő pedig „hajlandóságot mutatott a kontaktus további fenntartására [...] A kialakult kedvező légkör alkalmat adott arra, hogy összehangoljuk elképzelésünket [...] Vállalta, hogy az SPD-nél és a sajtónál meglévő kapcsolatai útján folytatja az iskola elleni sajtókampányt. Nyilvánosságra hozza, hogy azzal felhívja a közvélemény figyelmét a gimnáziumra és kikényszerítse a hivatalos szervek reformintézkedéseit”.²¹ Mindezek alapján a gimnáziummal kapcsolatos reform tisztasága megkérdőjelezhető. Sőt az SPD támogatását élvező kampányban Wilhelm Dietl német újságíró²² megjelenésével, aki a *Züddeutsche Zeitung* 1976. december 6-i számában jelentetett meg cikket az ügyről, feltehetően a BND (Szövetségi Hírszerző Szolgálat) is belefolyt az NSZK határait átlépő botrányba. A művelet összetettségét és az ügy „spontán” jellegét jelzi, hogy Simon Wiesenthal az ügy kirobbanása után Irnák testvérénél, „Méhész”-nél érdeklődött telefonon, dr. Papp Zoltán háborús bűnöséről, aki a Burg Kastl-i gimnázium Szülői Tanácsának tagja volt.²³ A háborús bűnösséget bizonyító dokumentumokat a Burg Kastl elleni művelet részeként játszotta ki a magyar hírszerzés.²⁴ Wiesenthal Kecskési Tollas Tibor személye iránt is érdeklődött (a Nemzetőr emigrációs jobboldali lap főszerkesztője és a kastli gimnázium szülői tanácsának tagja volt) Irnák testvérénél, „Méhésznél”. A Tollas háborús bűnösségére vonatkozó iratokat ugyancsak a magyar hírszerzés juttatta célba.²⁵

Irnák spontán cselekedetének egyik kiváltó oka az is lehetett, hogy Tollas Tibor kezdeményezte Irnák leváltását a szülői tanács elnöki beosztásából. A kérdés, hogy az operatív úton beszerzett információ mennyire fedte a valóságot, és hogy tényleg olyan erősen kötődött-e Osskó Irnák az elnöki címhez, hogy azért vállalja a sok kellemetlenséggel járó biliborítást. A sajtóban történt „kipakolásnak” következményei voltak, ugyanis Irnáknak megszakadtak kapcsolatai az iskola felé, és az addigi ismerősök sem mertek kapcsolatba lépni vele, sőt két gyereket kivette a gimnáziumból is. Még praxisának sem tett jót az említett akció, de a rezidenciára anyagaiból tudjuk, hogy eltökélt maradt abban a tekintetben, hogy a maga módján megreformálja a magyar gimnáziumot, ebben pedig a magyar hírszerzés is támogatta.

A hatvanas évek során áthangolt titkosszolgálati szervezet, amelynek emberállománya ekkor még a Rákosi-korszak véres és durva módszerein nevelődött, „ütőképes” hírszerzésből egy új szakmai és politikai kottából játszó szervezetté vált. Így az emigráció szövetébe ügynökökkel behatoló szervezet a megfelelő titkosszolgálati módszerekkel a politikai elvárásoknak megfelelő eredményeket tudott elérni. Hogy ez milyen hatással volt a gimnázium közösségére és a magyar emigrációra, az további kutatás tárgyát képezi.

21 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/1. sz. mell. 104.

22 2006-tól tudjuk, hogy Wilhelm Dietl a BND ügynöke volt. Részleteket lásd: www.spiegel.de/politik/deutschland/bespitzelung-von-journalisten-vondoppelagenten-ind-ihren-opfern-a-416491.html (a letöltés időpontja: 2018. november 10.)

23 Papp Zoltán Utrechtben, Hollandiában élt, és tagja volt a Burg Kastl-i Szülői Tanácsnak. 1977-ben feljelentés érkezett a holland ügyészséghez az említett háborús bűnösség ügyében. Részletekről lásd Bajtársi Levél, 31. évf. 2. sz. 66.

24 ÁBTL 3.2.5. O-8-837/1/1. sz. mell. 106.

25 Uo.

MIRÁK KATALIN

ORDASS LAJOS EVANGÉLIKUS PÜSPÖK ÉS AZ ÁLLAMI EGYHÁZÜGYI HIVATAL TALÁLKOZÁSAI (1956. JÚNIUS–SZEPTEMBER)

SODRÁSBAN

A *Kotimaa* című finn egyházi hetilap 1956. június 1-i számában megjelent egy magyar vonatkozású rövid hír. A rokon nyelvet nem beszélő, ám figyelmes magyar olvasó számára a Lontoóból (azaz Londonból) Finnországba küldött szövegben, ha más nem is, de egyes nevek és szavak ismerősek lehetnek: „*Lajos Ordassin, Grösz, Budapestissa, kardinali Mindszenty, Unkarin luterilaisen kiirko*”¹ ...A cikk Magyarországon szinte azonnal élénk reakciókat váltott ki mind az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH), mind a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) vezetése részéről. Megmozdult az évek óta mozdulatlan állóvíz, s olyan sodró erejű folyamat indult be a hazai egyházpolitika döntéshozó szintjein, amely 1956. október legelején Ordass Lajos evangélikus püspök teljes körű – állami és egyházi – rehabilitációját eredményezte. Mindez más belső egyházi reformkezdeményezésekkel együtt a levert forradalom és a véres megtorlások árnyékában az evangélikus egyház számára közel másfél éves, viszonylagosan szabad és autonóm időszakot nyitott meg. A finn újsághír szerint az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottsága (EVT KB) 1956 nyarán Magyarországra készül, hogy rendes évi ülését Budapesten tartsa meg. Az ülés előkészítése során német és angol egyházi körök felvetették, hogy amint 1956 májusában Grösz József kalocsai érsek amnesztiában részesült, úgy az 1948-ban bebörtönzött, és a finn híradás szerint Budapesten elszigetelten élő Ordass Lajos magyar evangélikus püspök sorsát és jövőjét is rendezni kell, azaz „*Az Ordass-ügyet elő kell venni.*”²

PÜSPÖK – JELZŐKKEL

Ki volt az a magyar evangélikus püspök, akinek érdekében az 1956-os forradalom előestéjén az egyházi világszervezetek vezetői követeléssel léptek fel a magyar kommunista államhatalom képviselői előtt? Ordass Lajos³ ikonikus alakja a 20. századi evan-

1 Ti. Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE)

2 *Ordass* 1987, 469–470.

3 Ordass Lajos (Torzsa, 1901 – Budapest, 1978) – lelkész Cegléden (1931–1941), majd 1941-től Kelenföldön. 1945. szeptember 27-én iktatták be a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspökévé. 1948. október 1-jén koncepció perben elítélték, kétéves fegyházbüntetését Szegeden, majd Vácott töltötte le. 1950. május 30-án szabadult. Az evangélikus egyház külön fegyelmi bírósága még 1950. április 1-jén elmozdította őt püspöki hivatalából. 1956. október 5-én állami, október 8-án egyházi rehabilitációban részesült. Október 30-án vette át ismét a püspöki hivatalt. 1958. júniusban állami nyomásra újra félreállították. 1956. októberben nyugdíjazták, s többé nem térhetett vissza az egyházvezetésbe.

gélikus egyháztörténetnek. Egyházi narratívában a diktatúrával szembeni következetes, megingathatatlan magatartás szimbóluma, a „mártírsorsú evangélikus püspök”, a „megállás szimbóluma”. Ahogyan ez utóbbit Hanns Lilje⁴ 1956 júliusában megfogalmazta Ordassnak, amikor közel 10 év után újra találkoztak: „*A te megállásod a nyugati világ számára a keresztyén megállás szimbólumává lett.*”⁵ Ordass szokás a *hitvalló egyházi út* hazai képviselőjeként is említeni. Személyes, testvéri-baráti ismeretségi köre és kapcsolatai révén ugyanis jól ismerte a két világháború közötti, ill. a második világháború alatti skandináv és németországi evangélikus egyházaknak a nemzetiszocialista rendszerrel szemben vívott küzdelmeit. Az ún. *norvég egyházi harc*⁶ vagy a német Hitvalló Egyház igei-bibliai megalapozású ellenálló magatartása⁷ Ordass számára a magyarországi német megszállás, majd a szovjet intervenció nyomán Magyarországon fokozatosan kiépülő kommunista diktatúra idején egyaránt követendő mintául szolgált. A pártállami szervektől származó minősítések a püspököt a korabeli egyházpolitikai szintén helyezték el. Az *evangélikus Mindszenty* jelzős szerkezetet, pejoratív felhanggal valószínűleg Mihályfi Ernő⁸ használta elsőként, de a kifejezés hamarosan az egyházi közbeszédben is elterjedt. Dezséry László⁹ 1948 októberében, a Reformáció ünnepére kiadott, s az egyházban is reformokat, demokratikus megújulást sürgető *Nyílt levelében* már szintén használta a két történelmi egyházi vezető közti párhuzamra utaló gondolatot: „*Ordass püspök az egyedül méltó és Mindszentyhez fogható egyházvezér.*”¹⁰ Az *evangélikus egyházi reakció feje* titulus pedig mintegy állambiztonsági „eposzi jelzője” volt Ordassnak. A püspököt a belügyi szervek haláláig ellenőrzés alatt tartották: személyét, családtagjait és a hozzá érkező látogatókat, vendégeket ügynökhálózat útján megfigyelték, Márvány utcai lakását mint az *egyházi reakció fészket* operatív technikával (pl. 3/a. telefonlehallgatás, 3/e. lakáslehallgatás) ellenőrizték.¹¹

4 Lilje, Hanns, dr. – hannoveri püspök (Genf), a Lutheránus Világszövetség (LVSZ) elnöke, az EVT KB tagja

5 Ordass 1987, 518.

6 Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András: A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával 1940–1945. Luther Kiadó, 2007.

7 Az 1934. május 29–31. között Wuppertal város Barmen nevű kerületében tartott zsinaton megfogalmazott teológiai nyilatkozatról, az ún. Barmeni Teológiai Nyilatkozatról lásd Dr. Reuss András írását: https://teol.lutheran.hu/tanszek/rendszeres/munkatarsak/ra_barmen.pdf (Letöltés: 2018.11.24.)

8 Mihályfi Ernő (1898–1972) – művészettörténész, újságíró, szerkesztő, politikus, 1952–1972: egyetemes (országos) felügyelőként az evangélikus egyház legfőbb világi (nem lelkesi) vezetője.

9 Dezséry László (1914–1977) – lelkész, 1952–1956: a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöke. E hivataláról 1956. október 30-án lemondott. 1958. június 24-én néhány órára visszatért a püspöki székbe, majd ismét és végleg lemondott. 1958–1962: országgyűlési képviselő; 1962–1966: az Országos Béketanács főtitkára; a Béke Világtanács tagja; 1957–1977: a Magyar Nemzet rendszeres cikkírója és a Magyar Rádió munkatársa, majd főmunkatársa.

10 Dezséry László: Nyílt levél az evangélikus egyház ügyében. Bp. 1948. Reformáció hava. 16. o. Szerzői kiadás.

11 Vajta Vilmos emigráns magyar evangélikus lelkész, az LVSZ Ökumenikus Kutató Intézete (Strasbourg/Franciaország) professzora és igazgatója 1968 októberében Magyarországon járt. Kéthetes magyarországi útja alatt többször meglátogatta Ordass Lajost a Márvány utcai lakásában. A belügy technikai részlege (BM III/V-1-a. alosztály) a Franciaországból érkezett magyar professzor látogatásait ún. 3/e rendszabály alkalmazásával, azaz az Ordass-lakás lehallgatásával folyamatosan nyomon követte. Beszélgetéseiket hangtechnikával rögzítették, később legépették, és az így keletkezett jelentéseket elhelyezték Vajta Vilmos ún. K-(kutató) dossziéjában. ÁBTL 3.2.4. K–2463 „Blackbird Thomas”, 66–99.

A RENDEZENDŐ ÜGY

Nagy formátumú egyházvezetői volta ellenére Ordass mégsem válhatott korszakte-remtő püspökké. Aktív (tényleges) püspöksége mindössze 4,5 évre korlátozódott, püspöki szolgálatát ugyanis kényszerű megszakításokkal, ténylegesen csupán két rövid időszakban (1945–48, 1956–58) gyakorolhatta. Az ÁVH Gazdasági Rendőrsége két alkalommal (1948. augusztus 23–24., szeptemberben 8.) házkutatást tartott a püspök lakásán. Őrizetbe vették, majd 1948. október 1-jén a Budapesti Uzsorabíróóság Különtanácsa kétéves fegyházbüntetésre ítélte. Ordass a büntetést Szegeden és Vácott töltötte le, 1950. május 30-án szabadult ki. Két hónappal korábban, 1950. április 1-jén az evangélikus egyház külön fegyelmi bírósága elmozdította őt püspöki hivatalából. Az ellene hozott döntések egyikét sem függetlenül működő testületek hozták meg. Az állami ítélet a pártállam egyházüldöző egyházpolitikájához igazodva született meg, hiszen a procedura a korabeli koncepciós kirakatperek egyike volt, annak tipikus forgatókönyve szerint zajlott le.¹² Az (alakilag is szabálytalanul összeült) egyházi különbíróóság pedig a félelem légkörében, a több irányból (ÁVH, Rákosi Mátyás) érkezett életveszélyes fenyegetések és lélektani nyomás alatt ült össze, és hozta meg az Ordass-ellenes döntést.¹³ A hamis vádak alapján elítélt és 1950–56 között az egyházi életből kiiktatott Ordass azonban ezekben az években is mindvégig a gyülekezetek által törvényesen megválasztott evangélikus püspöknek tekintette magát.

1950–1956: FÉLREÁLLÍTVA

Az első félreállítás évei a kényszerhallgatás és az anyagi szűkölködés jegyében teltek: „*Egészen elszigetelődtem. Látogatóim száma – a rokonságot és a leghűségesebb barátokat leszámítva – a semmire apadt. Időmilliomos voltam. Főként télen. Most tehát hozzákezdhettem sorban azoknak a terveknek a megvalósításához, amelyek a börtönben érlelődtek meg bennem [...] Így múlt el hat hosszú, nehéz gondokkal megterhelt esztendő.*”¹⁴

Az ellehetetlenített lelkeszi szolgálat, ill. az önként vállalt hallgatás időszakában megélhetésük biztosítására feleségével együtt különféle kétkézi munkákat vállaltak, pl. gyümölcsöskertet műveltek, pulóvert, sálát kötöttek: „*kezdetben ígéretesen virágzott a sálkötésem. De csak addig, amíg »divat« volt Ordass püspök által kötött sálát viselni. Ennek a divatnak az ideje azonban igen hamarosan lejárt.*”¹⁵ Emellett szellemi elfoglaltságképpen teológiai irodalmat, szépirodalmat fordított (pl. a 17. századi izlandi lu-

12 Ordass gazdasági bűncselekmény koholt vádja alapján, ti. külföldi (amerikai) egyházi dollársegély bejelentésének szándékos elmulasztása miatt ítélték el. Vele együtt tartóztatták le az evangélikus egyház két laikus (nem lelkeszi) vezetőjét is: báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt és Vargha Sándor egyetemes főtitkárt.

13 A törvény szerint 13 tagú különbíróóság 12 taggal ült össze. A titkos szavazáson 4 szavazat született Ordass elmozdítására, 8 szavazólap üresen maradt.

14 Ordass 1985, 396.

15 Uo. 394.

theránus papköltő, Hallgrímur Pétursson passió-énekeit.)¹⁶ Több önálló írása is született ekkoriban, köztük „saját passiója”.¹⁷ Naplót is naponta vezetett.¹⁸

VÁLTOZÁSOK NYARA

1955-ben a nemzetközi egyházi szervezetek (EVT, LVSZ) meghívást kaptak Magyarországra. Az invitálást a világszervezetek vezetői hosszas dilemma után végül elfogadták, így az EVT KB 1956 nyarán Magyarországon (Mátra, Galyatető) tartotta soron következő ülését. A galyatetői találkozó előkészítése során vetették fel külföldi protestáns egyházi körök az Ordass-ügy rendezésének kérdését, amelynek híre a finn sajtóba is eljutott. A világszervezetek meghívása mint egyházpolitikai nyitás, és azáltal a Magyarországra irányuló fokozott figyelem kétségtelenül előnyös volt a népi demokratikus állam számára. Ugyanakkor mind a hazai evangélikus egyházvezetés (Dezséry László és Vető Lajos¹⁹ püspökök), mind az ÁEH számára kínos szituációt teremtett.

Ordasst ugyanis 1947 nyarán a svédországi Lundban az LVSZ I. (alakuló) nagygyűlésén a szervezet első alelnökévé választották. 1952-ben az LVSZ II. nagygyűlésén azonban már nem lehetett jelen Hannoverben, mert nem kapott kiutazási engedélyt. Ennek ellenére a volt alelnöknek a törvénytelenségek miatt tisztázatlan egyházkormányzati helyzetét az evangélikus világszervezet vezetősége 1956-ban a mindenképpen rendezendő kérdések között tartotta számon.

Mivel vésszenen közeledett az EVT KB ülésének időpontja (1956. július 28–augusztus 4.), a Kotimaa-cikk június 1-jei megjelenése után a hazai illetékeseknek nem sok idejük maradt, ha az Ordass-ügyet még az ülés előtt rendezni akarták. Valóságos Canossa-járás indult az addig mellőzött püspökhöz. 1956. június–szeptember között sorra adták egymásnak a Márvány utca 23-ban az Ordass-lakás kilincset a vezető egyházi és állami emberek. Ordass a hirtelen megnövekedett érdeklődést feljegyzésre érdemesnek tartotta:

„1950 és 1956 között öt-hat jó barátom kivételével alig-alig nyitotta rám otthonom ajtaját csak valaki is. Most viszont divatba jöttem. Otthonom valósággal búcsújáró-ház-zá lett.”²⁰

Eleinte őt keresték fel, később aztán maga is kimozdult a lakásáról, és az ÁEH épületébe is hajlandó volt elmenni egy-egy tárgyalás érdekében.

16 *Hallgrímur Pétursson*: Passió-énekek. Ordass Lajos fordításában. 1. kiadás: Hallgrímur Gyülekezet, Reykjavík, 1974., 2. kiadás: Ordass Lajos Alapítvány, Bp., 2013. E munkájáért 1971. október 23-án a Reykjavíki Egyetem díszdoktorátust adományozott neki.

17 *Ordass Lajos*: A keresztfá tövében. 1955 bőjt. 1. kiadás. Angol ford. 1958. 1. magyar kiadása OLBK, 1989.; legújabb Ordass Lajos Alapítvány, 2017.

18 Ordass-naplók (1948, 1956–1957, 1961–1978). Kézirat. Sajtó alá rendezése folyamatban.

19 Vető Lajos (1904–1989) – lelkész, 1948–1952: a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke; 1952–1967: nyugdíjba vonulásáig budavári lelkész és az Északi Evangélikus Egyházkerület püspöke. A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának ügyvezető elnöke, a Magyar Bibliatanács elnöke, az Országos Békatanács elnökségi tagja, a Hazafias Népfront Elnökségi Tanácsának tagja, 1953–1971: országgyűlési képviselő.

20 *Ordass* 1985, 414.

MÁRVÁNY UTCAI „BÚCSÚJÁRÁS”

E négy hónapos „búcsújárás” rekonstruálásának primér forrásai Ordass korabeli feljegyzései.²¹ E szövegek természetesen az események szubjektív olvasatát adják, de egyben a legközvetlenebb forrásai annak, hogyan élte meg Ordass Lajos ezt az időszakot.²² Az alább kronológiai rendben ismertetett korabeli feljegyzései szerint ebben az időben evangélikus egyházvezetők és ÁEH-tisztviselők, magyarok és külföldiek, püspöktársak, egyházpolitikai ellenfelek, de lelkészársak és jóbarátok egyaránt megfordultak nála. A találkozók 1956. júliustól szeptemberig sűrűn követték egymást.

1956. június 18. – Első látogatója Dezséry László püspök volt, aki váratlanul kereste fel Ordast a Márvány utcai lakásában. „Előretolt helyőrségként” tájékoztatta hivatali elődjét arról, hogy július végén az EVT KB ülésére külföldiek érkeznek Magyarországra (kb. 170 fő), köztük számos evangélikus, akik várhatóan találkozni szeretnének majd vele. Dezséry leginkább afelől érdeklődött, hogy Ordass hogyan képzei a találkozást a külföldi vendégekkel. Ugyanakkor többes szám első személyben egy kívánságot is tolmácsolt neki: „*Mi mindenesetre azt szeretnénk, hogy ez a látogatás ne öltön búcsújáró-jelleget.*” Nem akarták tehát, hogy Ordass mártírszerepbe kerüljön, ő viszont nem kívánt „kirakati cikk” lenni, akivel az egyházvezetés vagy az állam a külföldiek felé igazolhatná magát. A két püspök ezek után indulatoktól sem mentesen, de lényegében végigbeszélte az 1948 utáni évek egyházbeli feszültségeit is. Az Ordass által a szövegbe beszúrt zárójeles megjegyzések („*Kis szünet után... Hosszú hallgatás*”) szerint a találkozó vélhetően feszült hangulatban zajlott le. Némely kérdések tisztázása mellett azonban nem született megbékélés. Dezséry azzal búcsúzott el, hogy a külföldi vendégeket majd ő vagy püspöktársa, Vető Lajos kíséri el Ordass lakására.

1956. július 7. – Ordass Lajos táviratot kapott Veres Páltól.²³ Az ÁEH-osztályvezető kérte, hogy a püspök nyugdíjának ügyében keresse fel a hivatalban, a II. kerületi Pasaréti út 59-ben. Ordass nem szándékozott elmenni az ÁEH-ba, ezért válaszlevelet írt. Közölte Veressel, hogy neki nincs nyugdíjügye, mert ő maga sem 1950-ben (szabadulása után), sem azóta nem kérvényezte nyugdíjazását. Még a választ fogalmazta Veres Pálnak, amikor újabb látogató tűnt fel a színen: Vető Lajos püspök. Pontosabban nem ő, hanem dr. Sólyom Jenő teológiai tanár, a magyar egyháztörténet professzora, akit Vető maga helyett küldött el hozzá. Ő ugyanis egy EVT-konferenciára utazott Arnoldshainba, ezért személyesen nem tudott elmenni Ordasshoz. Így a professzorral üzent meg neki, hogy az evangélikus egyházvezetés kérelmet adott be az ÁEH-nak a nyugdíjügye rendezése tárgyában. Javasolták, hogy az állam fizessen Ordass Lajosnak méltányos, más püspöki nyugdíjakkal azonos összegű nyugdíjat. (Láthatóan tehát első lépésként mind egyházi, mind állami részről pénzügyi alapon próbálkoztak az Ordass-ügy megoldásával.) Ordass azonban a Sólyom által tolmácsolt üzenet alapján sem változtatott a Veresnek írt levél szövegén. A levelét aláírta, és késő este maga vitte el (jó konspirációs érzékkel nem bízta másra!) a Széll Kálmán téri főpostára, ahol ajánlva feladta.

21 A pro memoriákat lásd Ordass 1987, 471–557.

22 A történetek teljesebb rekonstruálása Ordass feljegyzéseinek forráskritikai elemzésén túl további kutatásokat igényel. Szükséges pl. az EOL püspöki hivatali iratanyag, ill. a Dezséry- és Vető-hagyaték, az ÁEH és az ÁBTL ezen időszakbeli evangélikus vonatkozású dokumentumainak összevetése.

23 Veres Pál (1899) – 1951–1959: főelőadó az Állami Egyházügyi Hivatalban; 1959. július 1-től a Protestáns alosztály vezetője, osztályvezető; 1964. április 1-től főosztályvezető, lásd <https://www.neb.hu/asset/php76juDS.pdf> (Letöltés: 2018.11.27.)

1956. július 11. – Ezen a szerda délutánon fél 5 órakor Veres Pál ment el Ordasshoz. Autóval érkezett, és arra kérte, menjen vele az ÁEH-ba. Ordass kijelentette, hogy nem megy, mire Veres megkérdezte, hogy az ÁEH elnöke felkeresheti-e otthonában. Ordass ezt nem utasította el. Az ügy valóban sietős volt a Hivatalnak, mert 5 óra után néhány perccel megérkezett Horváth János.²⁴ Az elnök „*egy fiatalember kíséretében érkezett, akit Miklós Imrének hívnak*” – jegyezte fel Ordass.²⁵ Horváth János és helyettese személyes megjelenése a kapcsolatfelvétel folyamán minőségi előrelépést jelentett, ezzel ugyanis az ÁEH a legmagasabb szinten kezdett tárgyalást Ordass Lajossal. Igaz, nem hivatalos helyszínen, mert a hivatal vezetője megtette azt a gesztust, hogy Ordass lakására ment. A korabeli általános ÁEH-s gyakorlat – a lelkészek távirati úton való berendelése – ugyanis Ordass esetében láthatóan nem működött. E napon 2,5 órás beszélgetés zajlott le Ordass és Horváth János között, amelyen Miklós Imre inkább csak tanúként volt jelen. A konkrét kérdés változatlanul Ordass nyugdíjügye volt. E téren azonban hamar nyilvánvaló lett a paradox, sőt patthelyzet: az állam kész volt Ordass nyugdíjüggyét átvenni az egyháztól, és méltányos összeget folyósítani a püspököknek. Ordass azonban az 1948/50-es eljárások törvénytelenége miatt nem tekintette magát nyugdíjjasnak. Leszögezte, hogy az ő ügye nem anyagi, kárpótlási ügy, nem holmi forintkérdés, hanem a teljes – azaz állami és egyházi – rehabilitációjáról, s azzal együtt az egyház törvényes rendjének a visszaállításáról szól. Azaz állapíttassék meg, hogy 1948/50-ben őt törvénytelenül tették földre, így püspöki széke nem üresedett meg, s az törvénytelenül lett újra betöltve Dezséry Lászlóval. Ordass kijelentette, hogy mindazonáltal nem akar újra püspök lenni, csupán álljon helyre a törvényes egyházi rend. Horváth erre megígérte, hogy a szocialista törvényességet sértő törvénytelenések általános felülvizsgálata során az ő ügyét is elő fogják venni. Ám a beszélgetés ekkor különös fordulatot vett. Miután az ÁEH-elnök bevallotta, hogy „*az Ordass-ügyet alig ismeri*”, és jövedele egyik tulajdonképpeni célja is az, hogy személyesen megismerkedjen a püspökkel, arra kérte, hogy ismertesse a helyzetét. „*Van az uraknak idejük most? Mert én ráérek. A kérdés megvilágítása ugyanis elég sok időt igényel*” – felelte Ordass,²⁶ majd hosszabban összefoglalta az 1948–56-ban vele történeteket. Igen meglepőek Horváth közbevetései, amelyek az ÁEH-t akkor már ötödik éve vezető elnök megértő hozzáállásáról, ugyanakkor evangélikus ügyekbeli és Ordass-ügybeli teljes tájékoztatlanságáról(!) tanúskodnak, pl.: „*Ezt nem tudtam. Megértem püspök úr álláspontját, bár én mint kommunista... de megértem, amit püspök úr kötelességének érzett.*”²⁷ Vagy „*Borzasztó! Nem ismertem az említett lelkészek [ti. Keken András és Kendeh György] ügyét.*”²⁸

Horváth türelmesen végighallgatta Ordasst, aztán úgy félidőben feltette a két fő kérdést, látogatása tulajdonképpeni okát és célját: egyrészt megtudakolni, állami részről hosszú távon mire számíthatnak: „*Nagyon érdekel püspök úr politikai beállítottsága, miképpen viszonylik népi demokráciánkhoz, hogyan illeszkedik be lelkileg abba a világba, amelyben most itt él.*”²⁹ Másrészt mire számíthatnak Ordass részéről az EVT KB-tagok esetleges látogatásakor? Horváth közölte a – saját? az ÁEH? a pártvezetés? – kérését: „*a*

24 Horváth János (1921–1988) – 1951–1952: az ÁEH elnökhelyettese; 1952–1959: az ÁEH elnöke, lásd <https://www.neb.hu/asset/phpHcYc7Z.pdf> (Letöltés: 2018.11.25.)

25 Ordass 1987, 489.

26 Uo. 493.

27 Uo. 495.

28 Uo. 501.

29 Uo. 501.

vendégek föltett kérdésein túl ne tessék olyan beállításban beszélni az országról, mely az ország érdekeinek a sérelmére lehetne.”³⁰ Ordass kijelentette, „nem vagyok az a véresszájú reakcionárius”, akinek politikai, még inkább evangélikus egyházi oldalról, főleg Vető Lajos püspök öt beállítja. Ő nem sírja vissza az ún. régi világot, sőt, „Ha 1945 után a magyar kormányzat valóban komolyan vette volna azt, amit a demokráciáról szóban beszélt, akkor a leghívebb munkásai sorában engem is ott találhatott volna.”³¹ A külföldiek látogatása esetén várható magatartásáról az elnöknek is ugyanazt válaszolta, mint korábban Dezsérynek: „Én egyéni sérelmekkel, panaszok tömegével előállni nem akarok. Hajánál fogva semmiféle kérdést elő nem ráncigálok. Amit kérdeznek, arra felelek. De arra viszont őszintén felelek, bármi következménnyel járna is az.”³² Végül azzal váltak el, hogy legközelebb is Horváth János keresi fel őt a lakásán, mert Ordass – bővebb magyarázat nélkül – kijelentette: „nekem bizonyos okom van arra, hogy ne menjek föl a hivatalába.”

1956. július 25. – Délután 4 órakor, előzetes írásbeli bejelentkezés után Horváth János ismét megjelent Ordass lakásán. Előljáróban megbeszélést az elnök első látogatása nyomán elterjedt (rém)híreket, miszerint Horváth azért járt Ordassnál, mert „az állam meg van szorulva, és most könyörgőre fogja a dolgot”.³³ Egyesek tudni vélték, hogy Ordast az ÁVH megint letartóztatta, mások úgy hallották, hogy az ÁEH meghívta Ordast Galyatetőre stb. Horváth közölte Ordassal, hogy a közelgő parlamenti ülásszak miatt ügyének végleges elintézése várhatóan kissé kitolódik. Számításai szerint az 1948-as „állami ítélet felülvizsgálata kb. egy hónapon belül meglesz”.³⁴ Majd megkérdezte, hogy Ordass miféle rehabilitálásra gondolt. Ordassnak két kívánsága volt: egyszerűen értesítsék arról, hogy megállapították az 1948-ban ellene hozott ítélet igazságtalanságát. Másrészt erről az LVSZ is kapjon hivatalos értesítést, mert ő a szervezetnek 1947-ben alelnöke lett, 1956-ban pedig a nemzetközi szervezet tiszteletbeli alelnöke volt. Számára ez becsületbeli ügy, mivel „Az egyházi ügyektől teljesen függetlenül, közönséges valutamanipulációk hamis vádjával tartóztattak le és börtönöztek be. [...] Ennek a Szövetségnek [...] tudni kell azt, hogy az alelnöki méltóságot nem hitvány emberre pazarolta.”³⁵

Horváth János mindennek nem látta akadályát. Jóval bonyolultabbnak tűnt fel előtte az egyházi rehabilitálás kérdése. Az evangélikus egyházi belügyekben és törvényekben láthatóan járatlan elnök számára az alapkérdés az volt, hogy az elmúlt 6-8 év intézkedései törvényesnek, avagy törvénytelennek minősülnek-e Ordass állami rehabilitációja nyomán? Ordass nézete szerint most nem a teljes zűrzavar állapotának kell következnie, de „a nyilvánvaló törvénytelen intézkedéseket föltétlenül orvosolni kell. Bármilyen nagy bonyodalmat jelentsenek is.”³⁶

30 Uo. 501.

31 Uo. 502.

32 Uo. 502–503.

33 Uo. 508.

34 Uo. 509.

35 Uo. 509.

36 Uo. 501.

KÜLFÖLDIEK ORDASSNÁL

A Magyarországon ülésező LVSZ- és EVT-vezetők ezekben a napokban Ordasssal, a két evangélikus püspökkel és az ÁEH képviselőivel egyaránt tárgyaltak. Céljuk az Ordass-ügy megnyugtató módon való rendezésének elérése volt, azaz teljes, állami és egyházi rehabilitálása, erkölcsi és anyagi téren egyaránt. Ahogyan azt a püspökök és az ÁEH „megjósolták”, a külföldi vezetők Ordasst valóban felkeresték. Egy héten belül háromszor is jártak nála:

1956. július 28. – az első látogatás célja a tájékozódás volt. Az LVSZ két legfőbb vezetője, Hanns Lilje és Carl Lund-Quist³⁷ bejelentés nélkül érkeztek Ordasshoz. Kísérőjük, Vető Lajos püspök rövid beszélgetés után eltávozott, de lent várta őket az autóban. A mindössze 25 perces találkozáson Ordass barátai igyekeztek felmérni az ügy állását. A hazai viszonyok közötti tájékozódásuk a kulcsszereplő állami tárgyalófél személyére is kiterjedt:

„H. Lilje: *Mi a neve és mi a címe az állam képviselőjének?*

Ordass: *A neve: Horváth János. Németül az »kroat«-ot jelent, Fölrjam a nevét?*

Lilje: *Nem. Meg tudjuk jegyezni. (Többször elismétli a név kiejtését.)*

Ordass: *Címe [ti. titulusa] pedig Állami Egyházügyi Hivatal elnöke*”³⁸

1956. augusztus 1. – a második látogatáson a két LVSZ-vezetőhöz (H. Lilje, C. Lund-Quist) ezúttal dr. Franklin Clark Fry³⁹ is csatlakozott.⁴⁰ Beszámoltak neki a Horváth Jánossal folytatott első megbeszélésükről, ill. egyeztetni kívántak vele a következő tárgyalások előtt. (Aznapi este Horváth Jánossal, másnap a két evangélikus püspökkel ültek tárgyalóasztalhoz.) Ordass e napi feljegyzésében egy tőle igen ritka és szokatlan, éppen ezért megrázó érzelmi problémáját örököltette meg. Vívódó tanácsalanságáról így írt: „*Van most közvetlenül előttem egy fátyol, amely lehetetlenné teszi számomra, hogy megsejtssem Isten akaratát. Ez annál különösebb számomra, mert elmúlt küzdelmeimben mindig olyan világosan véltem látni, hogy mire parancsol engem Isten. Most ezt nem látom. Ezért testvéri tanácsot szívesen fogadok el*”⁴¹

1956. augusztus 2. – E napon négy skandináv barát érkezett látogatóba Ordasshoz Dániából, Svédországból és Norvégiából: dr. H. Fuglsang-Damgaard koppenhágai püspök, John Cullberg västeråsi püspök, Harry Johansson, a svéd Ökumenikus Intézet igazgatója és Henrik Hauge, a norvég egyház külügyi hivatalának vezetője. Találkozásuk inkább személyes hangú, baráti társalgás volt a 20-30 éve ismert és rég nem látott egyházi szolgatársakkal, de az „ügy” aktuális fejleményei is szóba kerültek. Leginkább egy fő kérdés: Ordass hajlandó lenne-e, ill. szükségesnek tartaná-e jelenlétét a másnapi tárgyaláson, ahol az LVSZ, az EVT és az ÁEH képviselői mellett a két evangélikus püspök is jelen lesz. Ordass válasza: „*(Hosszabb gondolkodás után): Azt hiszem, jó volna.*”⁴² Így is történt.

1956. augusztus 3. – Végül megtört hát a jég: Ordass kimozdult otthonról, és Horváth János – előző esti – meghívó táviratára elment az ÁEH-ba összehívott megbeszélésre (Pasaréti út 59/a). Horváth kocsit küldött érte a ház elé a Márvány utcába. Ezúttal „há-

37 Uo. 515. Lund-Quist, Carl E. dr. – (Genf), az LVSZ főtitkára.

38 Ordass 1987, 518.

39 Fry, Franklin Clark – az Amerikai Egyesült Lutheránus Egyház elnöke, az EVT KB elnöke

40 Ordass 1987, 503.

41 Uo. 522.

42 Uo. 527.

romoldalú asztalhoz” ülték le tárgyalni: az LVSZ- és EVT-vezetők (H. Lilje, E. Lund-Quist, Visser’t Hooft, C. Fry), az ÁEH vezetői (Horváth János és Miklós Imre), a két evangélikus püspök (Vető Lajos és Dezséry László), és a tolmács mellett Ordass Lajos. A korabeli egyházpolitikai viszonyokat jól leképezi az a tény, hogy Horváth János elnök a magyar állam és a MEE együttes(!) javaslatát terjesztette a tárgyaló felek elé. Ez a teljes (erkölcsi és anyagi) rehabilitálást csak állami részről garantálta, az egyházit nem (ti. Ordass gyülekezeti lelkészi vagy esperesei státuszba visszatérhet, de püspökibe nem). Horváth János az érvelése során különös ütköztetőt húzott elő: párhuzamba állította Kádár János és Ordass Lajos helyzetét, mondván: mindkettőjüket igazságtalan ítélettel zárták börtönbe, mindketten leülték a büntetésüket, kiszabadultak, rehabilitálták/ják őket. Mivel azonban korábbi pozíciójuk (ti. Kádár MKP főtitkár-helyettesi, ill. Ordass bányai evangélikus egyházkerületi püspöksége) időközben megszűnt, ezért ahogy Kádár nem ment vissza egy már nem létező párt főtitkár-helyettesének, Ordass sem mehet vissza egy időközben megszűnt egyházkerület élére.⁴³ Ez az okfejtés komoly dilemma elé állította a külföldieket. Horváth még egy külön helyiséget is rendelkezésükre bocsátott, ahová rövid időre visszavonultak, és egymás közt – Ordass nélkül! – megtanácskozták az addig elhangzottakat. Aznap végül nem született megállapodás, mert az álláspontok nem közeledtek. Az idő is nagyon eltelt, a külföldieknek vissza kellett érniük Galyatetőre, de a tanácskozást azzal zárták le, hogy másnap tesznek még egy utolsó kísérletet a megegyezésre. Mikor a külföldiek és Ordass együtt kiléptek az ÁEH kapuján, a többi résztvevő autója még ott állt az utcán. Az ÁEH és a két evangélikus püspök vélhetően tovább egyeztetett!

1956. augusztus 4. – Szombat délután 4 óra tájban az LVSZ elnöke és főtitkára váratlanul ismét megjelent Ordass lakásán. Kiderült, hogy sem ők, sem az ÁEH nem hívták meg az aznapi tárgyalásra Ordass, mert mindkét fél úgy gondolta, hogy a meghívást a másik megtette. Így a félreértés folytán Ordass végül nem vett részt az ügyszakos megbeszélésen. A világszervezetek vezetői e napon 4 pontban terjesztették az ÁEH elé az álláspontjukat. Ordass számára ugyan e pontok több szempontból aggályosak voltak, de végül elfogadta az LVSZ-vezetők hosszas fáradozása nyomán elért eredményeket. Az ún. 4 mátrai pont lett az alapja az Ordass-ügyben az állammal való előzetes megállapodásnak, majd a későbbi megegyezésnek.

ŐSZI FOLYTATÁS

A rehabilitációs folyamat Ordass előtt is látható módon közel 1,5 hónap múlva folytatódott.

1956. szeptember 21. – Horváth János táviratot küldött az altisztjével Ordass lakására, és aznap délután 4 órára találkozóra hívta a hivatalba. Ordass a jelzett időben meg is jelent. A négyeszműköti megbeszélésen Horváth szóvá tette a külföldi sajtóban Galyatető után megjelent – és a magyar államra nézve barátságtalan – egyházvezetői megnyilatkozásokat, és utalt azokra az egyházon belüli szervezett megmozdulásokra, amelyek mögött az ÁEH külföldi összefüggéseket és Ordass baráti köréhez tartozó lelkészeket sejtett.

⁴³ Uo. 532.

Mire utalt itt Horváth? Arra a magyar államra nehezedő nemzetközi egyházi nyomásra, amely Galyatető után sem szűnt meg. Az előzetes megállapodás ugyan augusztus elején megszületett, de Ordass rehabilitációja ténylegesen szeptember folyamán sem történt meg. Horváth nyilván az evangélikus lelkészi karon belüli forrongásra is célzott, amely a missziói lelkészek találkozóján (Nagybarát, 1956. augusztus 28–30.) és az evangélikus lelkésztovábbképző konferenciákon (Balatonszárszó, Fót, 1956. szeptember–október) mind határozottabbá vált. Az ÁEH-elnök kijelentette, hogy e barátságtalan fejlemények ellenére is megcsinálják (sic!) Ordass rehabilitációját, „*Mégpedig az államit is, meg az egyházit is. Szinte egyszerre.*”⁴⁴ A korabeli egyházpolitikai kontextust jól jellemzi, hogy mindkettőre az ÁEH elnöke tett ígértet! A terv szerint Ordass, átmeneti megoldásként, egyelőre teológiai tanárként kerül újra egyházi alkalmazásba. Horváth e beszélgetésen Ordass-t az ÁEH vele kapcsolatos hosszú távú terveibe is bizalmasan beavatta. Az átmeneti megoldásra nekik van szükségük – mondta –, mert úgymond „*Mi a jövőt püspök úrral akarjuk megoldani.*” Így 1957-ben az LVSZ III. világyűlésére Minneapolisba sem Dezséryt, hanem őt, Ordass-t akarják kiküldeni. Előbb azonban „*szeretnők kissé megismerni püspök urat és gondolkozását*”, s erre az átmeneti teológiai tanárság kiválóan alkalmas lenne. Nem bizonyításról, nem kipróbálásról van szó – fogalmazott Horváth –, „*csak nem ismerjük püspök urat, és ez feszélyez minket*”.⁴⁵

1956. szeptember 24. – Hátra volt még az Ordass és Dezséry közötti tisztázó beszélgetés. Ordass ugyanis ettől tette függővé döntését, hogy vállalja-e a teológiai tanárságot. A két püspök a Márvány utcában találkozott. A közös imádsággal kezdett, feszült hangulatú találkozóról készült *pro memoria* egy ponton hirtelen félbeszakad, a szöveg folytatása nem ismert, így nem tudjuk, a püspökök megbeszélése hogyan zárult. Ordass mindezenre végül elfogadta a teológiai tanári állást, így minden pontban a Horváth János által szeptember 21-én vázolt állami forgatókönyv valósult meg. Ordass október 24-én kezdte volna meg teológiai tanári működését, ám erre már nem került sor. Horváth János október 23-án, még az első lövések eldördülése előtt telefonált Ordassnak, hogy azonnal vegye át a Déli Evangélikus Egyházkerület vezetését, mert a tervezett időpont, amiről nyár végén beszéltek: a „*január: az most van*”. Az ÁEH-elnök láthatóan nem tanult a törvénytelen ségek sorozatából álló Ordass-ügyből: Dezséry László püspök ugyanis csak 30-án írta meg lemondását, Horváth tehát az állami egyházpolitika képviselőjeként ismét törvénytelen helyzetbe vonta volna be Ordass-t, ti. egy még nem üres püspöki székkel „*kínálta meg*” őt.

Személyes szálak

Ordass önéletírása sok egyéb mellett azt is sejteti, hogy a hosszadalmas tárgyalási procedura idején, 1956. július–szeptember között a hivataloson túl személyesebb viszony alakult ki Horváth János és Ordass Lajos között. Amikor 1956. július 25-én Ordass lakásán másodszor találkoztak, a püspök elárulta Horváthnak az első látogatása (július 11.) utáni benyomásait: „*Azt mondtam az enyéimnek, hogy alighanem találkoztam egy »becsületes« kommunistával. Mert azért, Elnök úr, Önök között is van ám igen sok hitvány ember. Nekem jól esett a hangnem és a mód, ahogyan velem beszélgetett a*

⁴⁴ Uo. 548.

⁴⁵ Uo. 552.

múltkor és most is. Nekem az volt a legkellemesebb meglepetésem, hogy egymás gyanúsítása nélkül, fönntartás nélküli nyíltsággal tudunk beszélni egymással."⁴⁶

Szépfolusi István, az Ordass-önéletrész szerkesztője az egyik lábjegyzetben egy csak kevesek számára ismert, ám annál sokatmondóbb korabeli feljegyzést közölt: „*Ordass 1956. november 1-je után számos alkalommal kereste Horváth Jánost. Lakására is több ízben telefonált, de Horváth helyett csak a sógornőjével tudott beszélni, aki ridegen és bizonytalankodva csak annyit mondott, hogy Horváth nincsen otthon. Egy ismételt telefonhívás után Ordass komolyan kezdett aggódni Horváthért, ezért közölte sógornőjével, hogy felajánlja lakását a Horváth családnak, nehogy valamiféle bántódás érje őket. Ordass Horváth öt gyermekére és az akkori élelmiszerhiányra, valamint a nehéz beszerzési viszonyokra gondolva megkérte Kendeh Györgyöt, hogy a november 2-án érkezett legelső külföldi adományból készítsen csomagot a Horváth családnak és azt azonnal juttassa el hozzá. Kendeh ezt a csomagot 1956. november 3-án személyesen vitte el Horváth János Petőfi téri lakásába.*”

Minden személyes szimpátia, meglebegtetett ígéret és hosszú távú terv ellenére, az állam és az evangélikus egyház között lezajlott 1957. novemberi tárgyalássorozat után 1958 elejére egészen egyértelművé vált, hogy a pártállam számára nem Ordass a jövő embere. Az 1956 nyarán megindult folyamat, amelyben megtörtént Ordass állami rehabilitációja, és az egyházi bíróság is megsemmisítette az elmarasztaló ítéletét, 1958 júniusában Ordass másodszori félreállításával és az egyházvezetésből való végleges kiiktatásával zárult.

*

FORRÁSOK

Ordass 1985 – Ordass Lajos: Önéletrajzi írások. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szépfolusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.

Ordass 1987 – Ordass Lajos: Önéletrajzi írások (folytatás). Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szépfolusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.

⁴⁶ Uo. 514.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

SZEMBEN AZ ÁRRAL

A Mária Légió útja Magyarországra

A hidegháború időszakának egyik legmeghatározóbb valósága a Kelet- és Nyugat Európát kettéválasztó vasfüggöny, aminek átjárhatatlansága mélyen élt az emberek hétköznapi tapasztalatában. A szétszakított családok, a sikertelen határátlépés miatt elítélt barátok, ismerősök valósággá tették azt a tényt, hogy hazánk visszavonhatatlanul a szovjet érdekszféra részévé vált, ahonnan nem vezet út, nem adódik kapcsolat Európa másik felébe. Az 1956-os forradalom utáni néhány hónapban – amikor ez a vasfüggöny hirtelen megnyílt – sok ezer ember kelt útra, és hagyta el hazáját.¹ A Kádár-rendszer eszmélésének hajnalán gondoskodott arról, hogy újra lezárják a határokat, és ismét átjárhatatlanná tegyék a vasfüggönyt.

BÉCSI LÁTOGATÓK

Az '56-os októberi-novemberi történések számos aspektusát kutatták és mutatták be történészek; most egy kevésbe ismert eseménysorozat prezentálására vállalkozom. A forradalom következtében megnyílt határon nem csak kifelé tódultak az emberek, hanem szép számmal voltak olyan külföldi állampolgárok, akik hosszabb-rövidebb időre Magyarországra érkeztek, hogy személyesen segítsenek, tájékozódjanak, hiteles információkat szerezzenek és adjanak tovább az eseményekről. A beutazók között volt egy fiatal levéltáros hölgy, Anna Coreth, aki Getrude Jauerniggel együtt azzal a céllal érkeztek Bécsből, hogy az akkor már a világ számos országában működő katolikus szervezetet, a Mária Légiót megismertessék, és ha fogadókészség mutatkozik, akkor elindítsák Magyarországon is a mozgalmat, amely világi hívők kezdeményezésére a 20. század elején alakult. Frank Duff, a dublini Szent Vince-egyesületnek tagjaként olyan csoportot akart létrehozni, ahol a szociális érzékenység a missziós küldetés megélésével párosul. Ennek érdekében néhány társával a dublini érsek tudtával és támogatásával, 1921. szeptember 7-én (Kisboldogasszony vigíliáján) „Irgalmasság Anyja” néven megalapították egyesületüket. Ebből a maroknyi világi hívőből aztán az egész világon elterjedt mozgalom alakult ki. Az alapítás után fejlődésnek indult a mozgalom, átlépte Írország határát, és nem csak Európában, hanem Afrikában, Indiában és Dél-Amerikában is virágzásnak indult. A Mária Légió felépítését az antik Róma hadserege mintájára alkották meg, így szervezeti

¹ *Hablicsek László – Illés Sándor: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. Statisztikai Szemle 85 (2007) 157–172.*

egységei neveit is a római légióktól vették.² Friedrich Wessely 1949-ben alakította meg az első bécsi curiát, amely egy év múlva szenátusi rangra emelkedett. A szenátus munkájában nagy segítségére volt az az Anna Coreth, aki 1956 novemberében Magyarországra látogatott. Személye azért is érdekes, mert történészként és katolikusként egyesítette önmagában az elhivatott tudóst és a mély lelki életet élő keresztényt. Kettős identitásának egyik legnagyobb elismerése volt, amikor 1984-ben a bécsi egyetem teológiai kara (nők közül elsőként) tiszteletbeli doktori címmel ismerte el életútját.³ Tiroli nemesi családból származott, Innsbruckban született 1915-ben. Mélyen hívő vallásos családban nevelkedett, amit az is bizonyít, hogy öccse – Emerich Coreth – jezsuita szerzetes lett, aki az innsbrucki egyetem teológiai fakultásán a filozófia professzoraként jezsuita teológusok nemzedékeit oktatta évtizedeken keresztül. Anna is tudományos pályára került, a bécsi egyetem történelem szakának elvégzése után előbb az Osztrák Történeti Intézetben, majd 1946 februárjától a Házi, Udvari és Állami Levéltárban kezdett dolgozni. Kutatási témái elsősorban vallási kérdéseket érintettek, legnagyobb hatású műve a barokk kor pietizmusával foglalkozott. Fontos elmondani, hogy 1976-ban a levéltár első női igazgatója lett. Anna Coreth tudományos munkája mellett elkötelezett keresztény, a Mária Légió tagja volt, 1949-től (a mozgalom megalapításától), egészen 2008-ban bekövetkezett haláláig. Feladatának érezte, egyetértésben a Légió bécsi tagjaival és vezetőivel, hogy a vasfüggönyön túlra is elvigyék a Mária Légió üzenetét. Ennek érdekében 1956 és 1958 őszén hazánkba látogatott, de Lengyelországba és Jugoszláviába is több ízben utazott, hogy segítsen a Légió meghonosításában.

Az 1956. novemberi útról nem sokat tudunk, csak annyi bizonyos, hogy egy autóbuszkalauzzal – Unkelhäuser Margittal – felvették a kapcsolatot, és csoportot alakítottak Budapesten. Természetesen nem véletlenül őt találták meg, hiszen a hölgy kicsit több volt, mint kalauz. Unkelhäuser Margit unokája volt a Monarchia utolsó horvát-szlávodalmát tárca nélküli miniszterének, Unkelhäuser Károlynak, illetve leánya Korniss Margit grófnőnek. A családi háttér a negyvenes évek közepén még lehetővé tette, hogy Bécsben tanuljon, így valószínűleg onnantól datálható személyes ismeretsége Anna Corethtel. Az események alakulásából úgy tűnik, hogy személye nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Talán nem volt elég agilis, vagy jó szervezőkészséggel megáldott ember, vagy (amint ügynöki jelentésekből tudható, hogy) a Szent Imre Plébánián betöltött szerepe nem tette lehetővé, hogy a Légió ügyeivel intenzíven foglalkozzon. A tények azt mutatják, hogy 1956 és 1958 között nem nagyon terjedt a mozgalom, annak ellenére sem, hogy 1957 folyamán kétszer is Budapesten jártak a bécsi légió tagjai, hogy segítsék a magyarországiakat. A bécsi szenátus tagjai közül – forrásaink szerint – négyen voltak, akik vállalták a magyarországi Mária Légió elindítását és patronálását. Anna Coreth Gertrude Jauerniggel utazott Magyarországra, mellettük Franz Auersperg és Paul Hartig érkeztek különböző időpontokban Budapestre. 1956 novembere és 1959 novembere között hétszer érkeztek bécsi látogatók. Ezek az utazások minden esetben legálisak voltak, hiszen a BM KEOKH nyilvántartásán keresztül állapította meg az ál-

2 *Praesidium* – alsó szintű szervezet; *Curia* – alsó szintű területi szervezet; *Comitium* – középszintű területi szervezet; *Regia* – országos, illetve regionális szervezet; *Senatus* – egy ország légiós szervezeteinek irányító testülete; *Concilium* – a legfőbb irányító, szabályalkotó és döntőbírói központi testületek. <http://lexikon.katolikus.hu/M/M%C3%A1ria%20L%C3%A9gi%C3%B3.html> (a letöltés ideje: 2018.10.01.)

3 <http://www.legion-mariens.at/persoennlichkeiten/anna-coreth/> (a letöltés ideje: 2018.10.01.)

lambiztonság az utazások időpontját és a belépő személyeket.⁴ Az utazások között volt városnézés és futballmeccs miatti látogatás is, de a valódi cél az volt, hogy bátorítsák és a szervezésben segítsék a magyarországi Mária Légió tagjait. Arról nem maradt fenn forrás, hogy illegálisan történtek-e utazások, de azt feltételezzük, hogy csak legális csatornákat használtak, mivel sem a nyomozati, sem a hálózati anyagok nem utalnak arra, hogy illegális látogatások lettek volna. A magyarországi mozgalom támogatása nemcsak a személyes látogatások alkalmával valósult meg, hanem tudomásunk van arról, hogy levélben, csomagban érkeztek üzenetek, könyvek, brossúrák.

MAGYAR VEZETŐK

1958 fordulópont a magyar Mária Légió életében, mert ebben az évben a bécsi szenátus beleegyezésével új vezetőt és helyettest találnak Földi Endre, illetve Bolza Marietta személyében. Irányításukkal a Mária Légió új életre támadt, rövid időn belül hat budapesti és két vidéki (Jánoshida, Pécs) praesidiumot alakítottak.

A két vezetőnek kulcsszerepe volt abban, hogy elindult és megerősödött a Mária Légió. Földi Endre a katolikus egyház azon tagjai közé tartozott, akik a beszűkített lehetőségek ellenére, aktívan próbálták megélni keresztény hivatásukat. Személyével kapcsolatban az első – eddig feltárt – nyom 1955. december 28-ára vezet vissza.⁵ Bulányi György piarista szerzetes 1952-es letartóztatása után, 1955-ben újabb őrizetbevételek történtek, azok között, akik folytatták a kiscsoportos munkát. 1955 decemberében tartóztatták le a Szociális Testvérek Társaságához tartózó Gölnicz Mária (Alfonza testvér). Személye hasznos fogásnak bizonyult az államvédelem számára. Kihallgatása nyomán több irányú titkos nyomozás kezdődött, mert Alfonza testvér több személynek és csoportnak gépelt hitoktatási anyagokat. Mégsem elsősorban ezért tartóztatták le, hanem azért, mert – Barlay Ödön ciszterci szerzetes mellett – kisebb és nagyobb lányok hitoktatását látta el. Az ő történetében mellékszál, de a nyomozók ekkor figyelhettek fel Földi Endrére, akiről Gölnicz vallomása alapján kiderült, hogy a Vatikánból származó könyveket, leveleket fordított, és ezeket, valamint a hitéletet segítő füzeteket, brossúrákat sokszorosít.⁶ Földi valóságos könyvtárat működtetett az államhatalom szemében illegális irodalomból, és ezzel több csoport számára szellemi táplálékot biztosított.⁷ Személyéről az is kiderült, hogy jezsuita szerzetes akart lenni, de – egészségi állapota miatt – eltanácsolták a rendtől, ezért a veszprémi szeminárium hallgatója volt egészen a szeminárium 1952-es feloszlásáig.⁸ Elbocsájtása után is buzgó keresztény életét folytatott, minden

4 1956. november: Coreth és Jauering, 1957. november 26.: Jauering, 1957. december 21.: Auersperg, 1958. április 19.: Hartig, 1958. szeptember 13.: Coreth és Jauering, 1959. május 23.: Jauering és Auersperg, 1959. november 21.: Auersperg. ÁBTl (Budapest) 3.1.9 V-146877/5. Bolza Marietta és társai. 34. Jelenítés Mária Légió ügyében. Budapest, 1961. márc. 22.

5 ÁBTl (Budapest) 3.1.5 O-11521/1. Légiósok. 20. Gölnicz Mária kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1955. dec. 28.

6 ÁBTl (Budapest) 3.1.5 O-11521/1. Légiósok. 62. Földi Endre kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1961. máj. [a jegyzőkönyvön nincs pontos dátum feltüntetve]. A következő idézet is ebből a jegyzőkönyvből való.

7 Munkájának nagyságáról így vallott egyik kihallgatásán: „Tudomásom szerint rajtam kívül nem volt az országban még egy személy, aki a vatikáni államellenes anyagokat ilyen nagy mértékben terjesztette volna.”

8 Földi Endre atya élete, lelkisége. Szerk. Jánossy Gábor. Bp., 2015. 14–18.

reggel templomba ment, utána építőmérnökként dolgozott a Mélyéptervnél.⁹ Szakmai munkájával elégedettek voltak, és a bizalom jele lehetett, hogy több esetben vidékre és külföldre is kiküldetésben volt.¹⁰ A titkos nyomozati szakasz megfigyeléseiből tudjuk, hogy ezeken az utakon szakmai munkája mellett mindig időt szakított a helyi plébánia felkészítésére, és próbát tett a Mária Légióba való meghívásra is; ennek mérsékelt sikerét mutatja, hogy vidéken is alakultak légiós csoportok.

Földi helyettese, Bolza Marietta grófi családból származott, 1958-ban nyelv- és zeneitanításból élő, háromgyermekes elvált asszony volt. Édesapja, Bolza Pál gróf a szarvasi arborétum megalapítója gondos nevelésben részesítette egyetlen leányát. Mivel felesége (Vigyázó Jozefa, Vigyázó Ferenc gróf leánya) a szülés után hamarosan meghalt, a kislányról angol, német és francia nevelőnők gondoskodtak. Középiskolai tanulmányait is négy nyelven végezte, emellett – hamar napvilágra kerülő tehetsége miatt – festészetet tanult. 1930-ban ment férjhez Zichy Domonkos grófhhoz, aki attaséként 1935 és 1938 között a bécsi követségen dolgozott. Ezekben az években folytatta a festészetet, és ígéretes kiállításai voltak Bécsben.¹¹ Házasságukból három gyermek született, de kapcsolatuk meglehetősen zaklatott volt, ezért elvált férjétől. A háború és földjei államosítása után (melyeket a Vigyázó-hagyaték rá eső részének öröklése révén szerzett) nehezen élt gyermekeivel, ezért az ötvenes évek közepe táján vidékről a Budapest melletti Budakeszire költöztek. Itt már nyelvtanításból élt, többek között a közeli szanatórium orvosait tanította angol nyelvre. Ezekre az évekre (1958–59) tehető megismerkedése Földi Endrével és a Mária Légióval.¹² Hamar szimpatikus lett számára a mozgalom, és nagy lendülettel vágott bele a légiós életbe. Talpraesettségének és hozzáértésének köszönhetően belépése után egy évvel a magyar Mária Légió helyettese lett. Mindig az adottságaihoz megfelelő feladatokat látott el, rábízták a bécsi légiós tagokkal való kapcsolattartást is. Ezért állt levelezésben Anna Corethtel, és vett részt azokon a megbeszéléseken, ahol a bécsi szenátus tagjaival találkozott a magyar irányítók. Ezekben a találkozásokon sok szó esett a követendő irányról és a Légió további magyarországi sorsáról. Földi és Bolza más irányt tartottak lehetségesnek és hasznosnak. Földi Endre szerette volna a légió létszámát tovább növelni, és vidéken csoportokat létrehozni. Az intenzív fejlődésre azért lett volna szükség szerinte, mert valós veszélynek tartotta a magyar katolikus egyház elszakadását Rómától.¹³ Ebben az esetben a légió tagjainak kellett volna a Rómához hű katolikusokat erősíteniük. 1958–59 folyamán nem volt teljesen alaptalan ez a félelem, elég csak utalni a Központi Szeminárium kiüresítésére és az ennek nyomán elindult illegális papszentelésekre.¹⁴ Bolza viszont amellet érvelt, hogy amíg nincs a kezükben megfelelő és könnyen továbbadható tudás és információ a Mária Légióról, addig ne fordítsák minden erejüket a vidéki terjeszkedésre. Ennek érdekében dolgozott a Mária Légió Kéziköny-

9 ÁBTL (Budapest) 3.1.5 O-11521/1. Légiósok. 28. Jelentés Földi Endréről. Budapest, 1956. ápr. 29.

10 Földit „Építész” fedőnéven több alkalommal figyelték meg 1960. április 16. és május 28. között. ÁBTL 3.1.5 O-11521/1. Légiósok. 29–43.

11 *Morvay István*: Fegyverek közt hallgattak a műsák. Találkozás Bolza Mariette grófnővel. Új Magyarország 1993. jan. 28. 17.

12 ÁBTL (Budapest) 3.1.5 O-11521/1. Légiósok. 71. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv Bolza Mariettától. Budapest, 1961. máj. 18.

13 ÁBTL (Budapest) 3.1.9 V-146877/4. Bolza Marietta és társai. 94. Összefoglaló jelentés Mária Légió ügyében. Budapest, 1961. ápr. 12.

14 Székely Tibor a témát részletesen bemutatta A Hatalom és a Központi Szeminárium kispapjai című munkájában. <http://mek.oszk.hu/06500/06539/pdf/> (a letöltés ideje: 2018.10.01.)

vének magyar fordításán, amelynek angol eredetijét Dienes Valériától, míg német verzióját Anna Corethtől kapta. Az elkészült fordítást Bécsbe akarta juttatni, hogy az ottaniak nyomtassák ki, és hozzák be Magyarországra. Ez a terv azonban nem valósult meg. Bolza Marietta viszont – annak ellenére, hogy nem teljesen értett vele egyet – sorra járta a vidéki városokat, hogy tagokat toborozzon, így eljutott: Pécsre, Kaposvárra, Sopronba, Hódmezővásárhelyre, Egerbe, Érdre, Tatára, Csepelre, Dunaharasztra és Vácra.

KAPCSOLATOK BÉCS ÉS BUDAPEST KÖZÖTT

A Mária Légió alapítói a bécsi szenátusnak különleges feladatot szántak, ezért Frank Duff személyesen kereste meg Friedrich Wesselyt, a bécsi szeminárium spirituálisát, hogy segítsen a mozgalom megismertetésében, és eljuttatásában a vasfüggönyön túlra. Ebben a küldetésben értelmezhetők Anna Coreth és társainak magyarországi útjai, ahol nem várt eredményeket tudtak elérni. Földi Endre, a magyarországi Mária Légió vezetője így emlékezett vissza: „Itt a kezdet után a népben akkora volta az érdeklődés, hogy a nyugatiak értetlenül álltak előtte. A fejlődés lendülete messze-messze felülmúlta a bármely országban tapasztalhatót. Ebben a vallást üldöző világban csodálatos érdeklődés fogadta a Légiót, és az életveszély ellenére meglepően fejlődött.”¹⁵ Nemcsak a visszaemlékező vezető, hanem a Mária Légióra állított egyik besúgó is hasonlóképpen számolt be a bécsiek elismeréséről és csodálatáról, akik egyszerűen hősnék tekintették a magyar légió tagjait.¹⁶

A bécsi szenátussal való kapcsolattartás nem csak Bécs és Budapest viszonylatában működött, vagyis nem csak osztrák állampolgárok érkeztek Magyarországra, hanem kísérlet történt arra is, hogy magyarok látogassanak Bécsbe. Ez a csatorna – a források szerint – sokkal kevésbé volt intenzív, mert nem sokan voltak, akik legális úton Nyugatra utazhattak. A légió vezetői nem akarták útlevélkérelemmel, és az azzal járó ellenőrzéssel szervezőmunkájuk eredményeit kockáztatni, és valószínűleg nem is kaptak volna kiutazási engedélyt. Kevés alkalmas és megbízható személy volt, akiken keresztül hírt tudtak adni magukról. Elszórtan találhatók információk arról, hogy egy-egy követség alkalmazottja segített az üzenetek kijuttatásában, de ehhez ismeretségre és bizalomra volt szükség.

Az állambiztonsági források két olyan utazásról tudnak, amikor a légió magyar tagjai érkeztek Bécsbe. Egyik esetben sem vezetőkről volt szó, hanem megbízható tagokról, akiknek alkalmuk nyílt arra, hogy legálisan – meghatározott időre – Ausztriában tartózkodjanak. Pályi Rozália ápolónő volt, aki 1960 nyarán rokonai meglátogatása végett tölthetett Bécsben pár napot. Nemcsak a légió bécsi tagjaival találkozott és vitt, illetve hozott üzenetet, hanem a bécsi magyar emigráció kiemelkedő alakjával, Török Jenő piarista szerzetessel is felvette a kapcsolatot. Az utazás végeztével minden gond nélkül átkelt a határon, és Budapestre érve beszámolt útjáról a magyar Mária Légió csoportvezetőinek.¹⁷ A hatalom azonban nem hagyta megtorlatlanul tettét. 1961 februárjában,

15 Földi Endre atya élete, lelkesége. Szerk. Jánossy Gábor: Bp., 2015. 21.

16 ÁBTL (Budapest) 3.1.9 V-146877/4. Bolza Marietta és társai. 311. Javaslat Pályi Rozália ügyében. Budapest, 1961. márc. 27.

17 ÁBTL (Budapest) 3.1.9 V-146877/4. Bolza Marietta és társai. 311. Javaslat Pályi Rozália ügyében. Budapest, 1961. márc. 27.

amikor az országos letartóztatási hullám keretén belül a Mária Légió két vezetőjét letartóztatták, Pályinál még csak házkutatást tartottak. A tavasz folyamán, ahogyan haladt előre a rendőrségi vizsgálat, Unkelhäuser Margitot is őrizetbe vették, annak ellenére, hogy ő 1958-ban feladta a légióhoz fűződő kapcsolatait. Pályi Rozáliára az utolsó pillanatban csapott le a hatalom, a tárgyaláson tartóztatták le, és ítélték egy év két hónap börtönre – minden valószínűség szerint bécsi útja miatt. A másik utazás, amelyről tudunk, Molnár Erzsébeté volt, aki kutatómérnökként tanulmányútra érkezett az osztrák fővárosba. Az utazás szervezett jellege, és az a tény, hogy kollégáival közös programja volt, nem tette lehetővé, hogy a bécsi szenátus tagjaival beszélhessen.¹⁸ Ő talán ennek a megghiúsult találkozásnak köszönhetette, hogy súlyosabb retorzió nem érte.

18 ÁBTL (Budapest) 3.1.9 V-146877/5. Bolza Marietta és társai. 52. Összefoglaló jelentés. Budapest, 1961. ápr. 12.

„SEMMIT, ABSZOLÚT SEMMIT SEM LEHET TENNI
EBBEN A RENDSZERBEN...”*

A családtagok Esterházy János kiszabadulása érdekében tett
hazai és külföldi erőfeszítései

Az 1945-ös frontátvonulással járó szovjet katonai pusztítás, majd nyomukban a környékeliek fosztogatásai után a nyitraújlaki Esterházy-kastély az ott lakók számára gyakorlatilag lakhatatlanná vált.

Esterházy János anyja, Tarnowska Erzsébet grófnő, leányával, Lujzával a korábban a zsidóüldözések idején általuk megmentett Schlesinger család újlaki házában nyert ideiglenes befogadást. Lujza ezt követően Pozsonyba utazott, hogy az ott április 20-án letartóztatott fivérével, Jánossal próbáljon kapcsolatba lépni. Jilly Ferenc komornyik Esterházy gyerekeit, Jánost és Alice-t vette magához, míg édesanyjuk, Serényi Livia értük nem jött, hogy magával vigye őket Budapestre. A háború alatt a dél-lengyelországi lakhelyéről menekülni kényszerülő és az újlaki Esterházy-kastélyban menedékre lelt Mycielskiné Esterházy Mária és családja a birtok egyik majorsági épületében húzta meg magát, de a hatóságok ezt az épületet is kisajátították, a családot pedig kilakoltatták. Ezt követően Máriát négy gyermekével együtt a hatóság „nagylelkű” intézkedése nyomán egy penészes falú parasztház egyetlen szobájába zsúfolták össze, ahol siralmas körülmények között kellett élniük. Mária férje, Franciszek Mycielski nyugatra emigrált, hogy onnét segítse nyomorgó családját. Az, hogy idős édesanyjukkal, Tarnowska grófnővel együtt elkerülték a csehszlovákiai magyarságot 1945–1949 között sújtó meghurcoltatás különböző stációit (internálás, deportálás, áttelepítés stb.), egyedül lengyel állampolgárságuknak volt köszönhető.

1945. áprilisi letartóztatását követően úgy tűnt, Esterházy Jánost rövid időn belül bíróság elé állítják. Esterházy Lujza néhány még Pozsonyban tartózkodó magyar értelmiséggel (Révay János, Szalatnai Rezső) együtt megbízható szlovák ügyvédet keresett számára. Erre azért volt szükség, mivel a benesi dekrétumokat követő Szlovák Nemzeti Tanács magyarokat sújtó, sorozatban megjelenő rendelkezései miatt a magyar ügyvédek ekkor már nem folytathatták jogászai tevékenységüket. Esterházy Lujza társaival együtt életben maradt pozsonyi zsidó származású értelmiségiek segítségével akarta bizonyítani Esterházy János náciellenességét és zsidómentő lépéseit. A tervezett per azonban Esterházy János és kilenc társa 1945 júniusában bekövetkezett Szovjetunióba való elhurcolása következtében ekkor lekerült a napirendről.

Esterházy Lujza 1946 tavaszán, pozsonyi tartózkodása során kapta kézhez a hatósági végzést, amelyben ez állt: „Mivel megállapítást nyert, hogy Ön minden kétséget kizárólag magyar, tartózkodása Csehszlovákiában nem kívánatos.” Ezt követően letar-

* A tanulmány, az Esterházy-Mycielski-Tarnowski családi források egy részének feldolgozása alapján kerül publikálásra.

tóztatták, s a még Pozsonyban maradt magyar lakosság nagy részével együtt Ligetfaluba (Petržalka) internálták. Esterházy Lujza, attól tartva, hogy számos honfitársával együtt az ő sorsa is a Magyarországra való kitoloncolás lesz, 1946 májusában egy, a Nemzetközi Vöröskereszt által kiadott Nansen-útlevéllel Franciaországba távozott. Szülőföldtől való búcsúja során fogalmazta meg, s jegyezte fel naptárjába az alábbi fohászt:

„Uram, irántad való szeretetből szívesen viselem el az otthon elvesztését: engeszteléseképpen megszámlálhatatlan otthon elpusztításáért s könyörgéseképpen, hogy a lelkek eljussanak égi otthonukba, s itt a földön feléleszthessük a kioltott otthoni tűzhelyeket.

Uram irántad való szeretetből szívesen viselem el vagyunk elvesztését: engeszteléseképpen a bűnökért, amelyeket anyagi javak kedvéért annyi ember elkövet, s könyörgéseképpen, hogy az emberi szívek benned lássák legfőbb javukat, s te megadd mindnyájuknak a mindennapi kenyeret.

Uram, irántad való szeretetből szívesen viselem el az üldözést, amely más nemzetek részéről ér, engeszteléseképpen a bűnökért, melyeket a nemzeti érdek nevében annyian elkövetnek, s könyörgéseképpen, hogy az emberi szívek a Te törvényedhez igazítsák nemzetük szolgálatát, s így létrejöhessen a Te szíved szerinti béke. Amen.”
(1945–1946)

Tarnowska Erzsébet grófnőnek 1948-ban szintén sikerült elhagynia Csehszlovákiát; lengyel rokonai meghívására Franciaországba költözött, ahol a Tarnowski család Montresorban lévő kastélyában élt 1956-ban bekövetkezett haláláig.

Esterházy Lujza 1946 májusában történő kivándorlását követően úgy hitte, nyugaton, pontosabban szólva Párizsban nagyobb hatékonysággal kérheti a nyugati országok diplomáciai intervencióját fivére, Esterházy János érdekében. Azonban már az első ilyen jellegű próbálkozásai után megdöbbentő módon kellett megtapasztalnia a nyugati diplomáciai körök s velük együtt a mérvadó nyugati értelmiség kritikátlan szovjetbarátságát. Ez a pro szovjet lekötettség ebben az időben kizárta tett minden olyan lépést vagy próbálkozást, amely a Szovjetunióval szemben kritikai megnyilvánulást jelentett volna. Esterházy Lujzának a Párizsba akkreditált nyugati diplomáciai testületek vezetőinél tett ilyen jellegű próbálkozásai tehát sorra kudarcot vallottak. Kiderült az is, hogy az itt működő legbefolyásosabb zsidó szervezeteknek sincs semmilyen ráhatásuk a szovjet kormány e tekintetben alkalmazott és gyakorolt politikájára.

Jellemző, hogy a nyugati sajtó mereven elzárkózott még attól is, hogy Esterházy János ügyében cikket jelentessen meg a vele történekről. Dobelhoff Lily bárónő, a két világháború közti *Pesti Napló* Párizsban élő befolyásos újságírója közbenjárásával Esterházy Lujza egyedül a *Manchester Guardian*-ban tudott egy rövid tudósítást megjelentetni fivére Szovjetunióba való elhurcolásáról. Minden más lap mereven elzárkózott a hasonló tartalmú cikkek közlésétől. Az elutasítás indoka szinte minden esetben az volt, hogy a jelenlegi helyzetben a lapok nem tartják aktuálisnak szovjetellenes élő cikkek közlését. Esterházy Lujza keserűen jegyzi meg feljegyzéseiben, hogy „elnémult az emberi jogok védelmének hangja a nyugati sajtóban”.

De nem kevésbé keserűen kellett megállapítania azt is, hogy a nyugati sajtó és a nyugati közvélemény hasonló magatartást tanúsított azon Csehszlovákia esetében is, ahol már javában folyt a szlovákiai magyar népcsoport kollektív bűnössé nyilvánítását követő súlyosan diszkriminatív, minden emberi jogi normát felrúgó intézkedéssorozat. Esterházy Lujza a csehszlovákiai magyar kisebbség egyik meghatározó képviselőjeként próbált

közbenjárni a magyar népcsoport érdekében is, de intervenciói ez esetben is süket fülekre találtak. Mindebből azt a következtetést kellett levonnia, hogy a nyugati világ így próbálja kompenzálni a Csehszlovákia sorsát alapvetően meghatározó 1938-as müncheni egyezmény miatti szégyenérzetét. A nyugati politika, amely egykor ellenvetés nélkül hozzájárult a csehszlovák állam feldarabolásához, most ugyanilyen ellenvetés nélkül, kritikátlanul elfogadott minden olyan intézkedést, amely a faji elmélethez hasonló módon a benesi dekrétumokra épülő ún. „tisztá szláv állam” létrejöttét célozta meg. Esterházy Lujának a párizsi békekonferenciát megelőző csehszlovák sajtókampany kapcsán ugyancsak keserűen kellett érzékelnie, hogy Benes elnök ezt a helyzetet száz százalékgig kihasználva, nemcsak a nyugat politikai vezetőit, de a nyugati közvéleményt is képes volt a saját céljai szolgálatába állítani. A magyar diplomácia ugyanakkor nem rendelkezett olyan hatásos ellenérvekkel, amelyekkel az adott helyzetet kellően ellensúlyozni tudta volna.

Ilyen előzmények után került sor a párizsi békekonferencia megrendezésére, amelyen szakfordítóként, tolmácként Esterházy Lujza is részt vett, mi több, ott máig kellően nem értékelt fontos szerepet töltött be. Magyar–csehszlovák viszonylatban a békekonferencia tétje nem volt kisebb, mint elfogadtatni a csehszlovákiai magyar kisebbség teljes létszámának Magyarországra való áttelepítési tervét. A békekonferencián részt vevő nyugati országok képviselői mielőbbi gyors békekötésre törekedtek, és elfogadva a benesi propagandagépezet által sulykolt valótlanságokat, gyakorlatilag kész tényként kezelték a szlovákiai magyarság kollektív bűnösségének, ún. „fasiszta beállítottságának” hazug állítását, s ezzel párhuzamosan jogosnak ismerték el a csehszlovák békedelegáció anyagának függelékében szereplő egyoldalú áttelepítés követelését is.

Magyarország esetében a szerződés feltételeit és szövegét Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megbízottai készítették elő. A szerződés egyes pontjait érintő kérdésekben (így a magyar kisebbség ügyére vonatkozó esetben is) meghallgatták más államok képviselőit is, ám döntési joga kizárólagosan a Külügyminiszterek Tanácsának volt.¹

A Magyarországgal kötendő békeszerződés szövegét kidolgozó Magyar Bizottság és Albizottság tagjai mindannyian készek voltak megszavazni a szlovákiai magyarság sorsára vonatkozó csehszlovák követeléseket.

Esterházy Lujza e tragikus végkimenetel megelőzésének szándékával járta végig a Magyar Albizottságban helyet kapó tagállamok (Kanada, Új-Zéland, Ausztrália, India) delegációinak vezetőit. Az ekkor már Párizsban tartózkodó Révay Istvánnal memorandumot dolgozott ki, melyet a csehszlovákiai magyarság képviselőjeként nyújtott át a tagállami delegációk vezetőinek. A memorandum fő mondanivalója az volt, hogy a párizsi békekonferenciának az igazi békekötést kell szorgalmaznia Csehszlovákia és Magyarország között is, nem pedig újabb sebek és sérelmek okozását kell eredményeznie. A csehszlovákiai magyarság egyoldalú kitelepítése ezzel szemben csupán a két ország közötti ellenséges viszony elmélyülését eredményezheti, annál is inkább, mivel az egyoldalú kitelepítés követelésének legfőbb bizonyítéka, a szlovákiai magyarság kollektív háborús bűnösségére vonatkozó állítás hazug és valótlan. A memorandum szerint e hazug állítás cáfolatára a szlovákiai magyar kisebbség vezetője, Esterházy János lenne a legalkalmasabb személy – aki tudvalévően egyedül nem szavazta meg a szlovákiai parlamentben a zsidóság deportálásának törvényét. Ám ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni, előbb vissza

¹ Balogh Sándor: A „magyar kérdés” a párizsi békekonferencián, 1946. História, 1986/5–6. szám.

kellene őt hozni a Szovjetunióból. Esterházy Lujza érveire különösen a kanadai delegáció vezetője reagált érzékenyen, aki a szavazás előtt külön expozéban foglalta össze a csehszlovák Függelékben szereplő egyoldalú kitelepítési követeléssel szemben felhozott érveket. Az expozé eredményeként a Magyar Albizottság további tagjai is elutasították a Függelék megszavazását, ami azt jelentette, hogy a csehszlovákiai magyarság egyoldalú áttelepítésének kérdése lekerült a napirendről. A magyar béke delegáció tagjaként tevékenykedő Révay István szerint az előzmények ismeretében mindezt valóságos csodaként lehetett csupán értelmezni.

A történetek után Párizsban a csehszlovák küldöttség egyik, Janota nevezetű tagja kapcsolatot keresett Esterházy Lujzával. Találkoztukuk során a diplomata elmondta, Csehszlovákiának a jövőben az eddigiektől eltérő politikát kell folytatnia a magyar kisebbség vonatkozásában, s az egyoldalú kitelepítés helyett annak integrációjára kell törekednie. Ehhez kérte Esterházy Lujza segítségét is, aki a találkozástól fellelkesülve egy újabb memorandumban foglalta össze a csehszlovákiai magyarság jövőjére vonatkozó legfontosabb követelményeket. E memorandumból sem hiányozhatott fivére, Esterházy János Szovjetunióból való mielőbbi visszahozatalának követelése. A csehszlovák nagykövetség részére átadott második számú dokumentumra Esterházy Lujza sosem kapott választ. A hazai csehszlovák politikai elit ugyanis elégedetlenül fogadta a párizsi békekonferencián a magyar kisebbség sorsa rendezésével kapcsolatosan elért diplomáciai eredményeket. A továbbra is radikális megoldást követelők aránya háttérbe szorította a helyzetet jószándékú konszolidálódással rendezni kívánó politikusok részarányát. A békekonferencia aláírására 1947-ben Párizsba érkező csehszlovák delegáció tagjai között Esterházy Lujza már hiába keresett megértő személyeket.

Ennek ellenére emberfeletti erőfeszítésekkel mégis sikerült egy találkozót kieszközölnie az ugyancsak a békekonferenciára érkező Vladimír Clementis államtitkárnál, ám az végighallgatva kérését, hűvös hangon csupán annyit válaszolt: „Csehszlovákiának nem áll érdekében Esterházy János Szovjetunióból való visszahozatala, s mindezt már a szovjet kormánynak is tudomására hozta.” A korabeli magyar–csehszlovák viszony eldurvulására jellemző az is, hogy az ugyancsak a békeszerződés aláírására érkező Gyöngyösi János magyar külügyminiszter Esterházy Lujzának elmondta, kizártnak tartja, hogy a magyar kormány a csehszlovák kormány akarata ellenében eredményesen tudjon közbenjárni a Szovjetunióban fogolyként fogva tartott Esterházy János érdekében. A szinte minden reményét elvesztő Esterházy Lujza kérdésére ekkor fogalmazta meg a szlovákiai magyar emigráció egyik vezetője, Szilárd Marcell azt a véleményt, hogy „Ha Esterházy János ártatlansága bizonyosodna, akkor az általa vezetett magyar kisebbséget is fel kell menteni a vádak alól, s akkor megszűnik az annak kitelepítését alátámasztó legfőbb indok is”.

A csehszlovákiai magyarságnak a kollektív bűnösség elve alapján zajló üldöztetése tehát tovább folytatódott Csehszlovákiában. 1947. szeptember 17-én a *New York Herald Tribune* hírt közölt az Esterházy János ellen a pozsonyi Nemzeti Bíróság által egy nappal korábban „in contumaciam” meghozott halálos ítéletről. Amint a per előkészületei kitudódtak, Esterházy János Újlakon élő anyja és húga, Mária a család pozsonyi kapcsolatainak keresztül próbált ügyvédet szerezni számára. Úgy tűnt, igyekezetüket siker koronázza, hisz az ekkor Pozsonyban élő neves cseh ügyvéd, Jiří Křížek szívesen vállalta az általa tisztelt Esterházy védelmét. Számos Pozsonyban élő zsidó személyiség is kész volt tanúskodni Esterházy védelmében. Mint ismeretes, a pert lefolytató Nemzeti Bíróság azonban mind a nevezett ügyvéd személyét, mind pedig a tanúk meghallgatásának lehetőségét elutasította. Ehelyett hivatalból jelölt ki ügyvédet Esterházy János számára,

aki semmilyen módon nem tudta befolyásolni a bírósági ügy kimenetelét. Ezzel a bíróság mintegy igazolta Esterházy Lujza azon feltevését, hogy a csehszlovákiai magyarság elleni, kollektív bűnösségének hamis állításából következő kollektív ítélet végrehajtásához magát a népcsoport vezetőjét, Esterházy Jánost is el kell ítélni. A jóváhagyott halálos ítélet azt a tragikus felismerést is magával hozta Lujza számára, hogy az a kormány, amely minden jogi normát felrúgva, ilyen kegyetlen módon volt képes halálra ítélni fivérét, Jánost, arra is képes lesz, hogy céljai elérésének szándékával a halálos ítéletet is végrehajtsa rajta.

Ettől a felismeréstől vezéreltetve Esterházy Lujza immár nem János fivérének hazahozatalára törekedett, hanem arra, hogy elkerülje a kiszabott halálos ítélet végrehajtását. Úgy vélte, minden erejével perújrafelvételt kell kieszközölnie fivére számára. Egy újabb, jogászok segítségével is összeállított, Benes elnöknek címzett táviratban ezért perújrafelvételt kért János számára, melynek jogi szakcikknek is beillő szövegét a párizsi magyar nagykövetség munkatársainak segítségével és Louise de Vilmorin francia költő és újságíró anyagi támogatásának köszönhetően a *New York Herald Tribune* is közölte.

Benes válasza 1947 novemberében érkezett meg a párizsi csehszlovák nagykövetség közvetítésével, miszerint az elnök úr támogatja Esterházy hazahozatalát s egyben annak perújrafelvételét is. A remény tehát újra felcsillant Esterházy Lujza számára, s e remény jegyében fogalmazta meg köszönő táviratát Benes elnök és felesége számára 1947 karácsonyán. A táviratban a tanúk meghallgatását és korrekt bíraskodást kért fivére számára a leendő perújrafelvétel során. 1948 januárjában ez utóbbi táviratra is megérkezett a megfelelő válasz. Benes elnök és neje megköszönték az újabb levelet, s a benne foglalt kérések gyors teljesítését helyezték kilátásba.

Esterházy Lujzában megerősödött a remény, hogy közel van fivére kiszabadulásának ideje, ám ezt az őszinte reménykedését az 1948-as csehszlovák kommunista puccs ismét kioltotta. A helyzet ettől kezdve minden tekintetben rosszabbra fordult. Esterházy János akkor még Újlakon élő édesanyja, Tarnowska Erzsébet is arra kényszerült, hogy 1948 szeptemberében, elhagyva otthonát, Újlakot, franciaországi rokonaihoz emigráljon Montresorba.

A csehszlovák külügyminisztérium, Clementis szavai ellenére, mégis kikérte Esterházy Jánost a Szovjetunióból, de erre a lépésre nem a fogoly szabadulása, hanem halálos ítéletének végrehajtása érdekében szánta rá magát. Ugyanakkor ezzel az intézkedéssel gyakorlatilag az életét mentette meg a kétoldali tüdőkavernái miatt akkor más halálosan beteg szlovákiai magyar politikusnak. A súlyos beteg Esterházyn Csehszlovákiába való 1949. április 4-i visszatérte után negyvennyolc órán belül végre kellett volna hajtani a halálos ítéletet. Húga, az Újlakon tartózkodó Mycielskiné Esterházy Mária az érkezésre vonatkozó hír hallatára azonnal Pozsonyba sietett, hogy menteni próbálja bátyja életét. Befolyásos magyar személyiséget, aki Esterházy érdekében közbenjárhatott volna, már nem talált Pozsonyban. Szinte valamennyiüket áttelepítették Magyarországra. Esterházy Lujza befolyásos zsidó származású barátja, Prisender Emil azonban késznek mutatkozott a segítségre. Közbenjárására az ugyancsak zsidó származású szlovák főügyész, Wagner engedélyt adott arra, hogy Esterházy kegyelmi kérvényt nyújthasson be a köztársasági elnökhöz, Klement Gottwaldhoz. Tette azt arra való tekintettel, hogy az ítélet meghozatalakor az elítéltnak távolléte miatt nem volt módja kegyelmi kérvényt beadni.

Az Esterházy János nevében és saját kezű aláírásával a köztársasági elnök eléelterjesztett kegyelmi kérvényt dr. Balogh-Dénes Árpád baloldali meggyőződésű ügyvéd készítette el. Ugyancsak Prisender közvetítésével Vavro Šrobár tárca nélküli miniszter is

közbenjárt Esterházy érdekében, s ennek köszönhetően Klement Gottwald elrendelte a halálos ítélet felfüggesztését. A kegyelmi kérvény „eredményes” volt, hiszen a Szlovák Nemzeti Bíróság főügyészének 1949. július 2-i leveléből arról értesülhetünk, hogy „a mai napon 13 óra előtt 20 perccel telefonon tudtomra adták az igazságügyi minisztériumból, hogy az Esterházy János nevű egyénnek, akit a Nemzeti Bíróság Pozsonyban halálra ítélt, a halálos ítéletét elhalasztották”.

Ezt követően Esterházyt a pozsonyi járványkórházba utalták kezelésre, ahol egészségi állapota is lassú javulásnak indult. Mondani sem kell, hogy a családtagokat újabb reményhullám öntötte el, s ennek hatására Esterházy Lujza és édesanyja köszönőtáviratot intézett Klement Gottwald elnökhöz és Vladimír Clementis miniszterelnökhöz. Mintegy erre való válaszként Esterházy Jánost június 22-én újra visszavitték a börtönbe, ahol egészségi állapota a kezelés elégtelensége miatt ismét válságosra fordult. Húga, Mária ekkor több kérvényt is benyújtott az igazságügyi megbízottnak azzal a kéréssel, hogy testvérét küldjék további kórházi ápolásra. Kérését a kezdeti ígéretés után a megbízotti hivatal végül elutasította. Mária ekkor (1949. szeptember 1-jén) egy újabb kegyelmi kérvényt nyújtott be Klement Gottwald elnökhöz. A személyes hangú, megrendítő kérvény a következő sorokkal zárul:

„Elnök Úr! Alázatosan kérem Önt, adja utasításba, hogy testvéremet visszaszállítsák a járványkórházba Pozsonyba. Még akkor is, ha ott rövid idő múlva meg kell halnia, legalább az az érzése meglesz, hogy egészsége ügyében teszünk valamit. Engedje, hogy legalább az utolsó óráiban mellette lehessenek, hogy legalább a szemet lefoghassam örök nyugalomra. Elnök Úr! Ez az ember nem fasiszta, nem tapad a kezéhez ártatlanok kiontott vére. Nem háborús bűnös! Lehet, hogy vétett az első köztársaság ellen, de szegényt ezért már bőven megbüntették. Erősen hiszem, hogy Ön az én kéresemnek eleget tesz. Hiszen Ön azon állam igazságosságának legnagyobb sáfára, amely jelszavával az igazságot választotta. Hiszem, hogy Ön jó akar annak az embernek, aki az üldöztetések idején a leginkább üldözöttek oldalára állt. Hiszem, hogy megengedi, hogy életét a kórházban fejezze be, nem pedig a börtönben, mint valami gonosztevő. Ebben a hitben előre is köszönöm Önnek az Ön nagylelkű irgalmát és kérem, bocsásson meg, hogy zavartam Önt. A legmélyebb tisztelettel Esterházy Mária Mycielska.” Mária kérvényét az igazságügyi minisztériumhoz továbbították.

Bár az igazságszolgáltatás alsóbb szintjein hajlottak volna arra, hogy Esterházy egy enyhébb ítélettel akár szabadlábra legyen helyezve, az ötvenes években meginduló koncepciós perek idején erre a lépésre végül sohasem került sor. A köztársasági elnök Esterházy János halálos ítéletét 1950. április 7-én végül is kegyelemből életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta. Ebben az időszakban koncepciós perek sorozata zajlott Csehszlovákiában. Közülük is kiemelkedett a Milada Horáková, volt szociáldemokrata parlamenti képviselő elleni monstre politikai per. A jelzett perek során a jogtalanul megvádolt személyekre tíz halálos ítéletet és ötven életfogytig tartó börtönbüntetést szabtak ki a bíróságok. A halálra ítélt és kivégezt Milada Horáková perének egyik vádlottjaként 22 év börtönbüntetésre ítélték azt a Jiří Křížek nevű ügyvédet is, aki korábban kész volt vállalni Esterházy János védelmét a Szlovák Nemzeti Bíróság előtt.

A családtagok s elsősorban az egyedülként Csehszlovákiában maradt Mycielska Mária a történetbe ahogy sem tudott belenyugodni. Memorandumszerkesztést, majd aláírásgyűjtést kezdeményezett, amit a nyitraújlaki szlovákok is támogattak volna. Ez utóbbi ötletéről, ismerve a korszak realitásait, Priesender Emil beszélt le Máriát. Mária leveleivel, kérvényeivel rendszeresen „bombázta” a hivatalos csehszlovák szerveket, s ezekben a be-

börtönzés megszakítását és testvére állami kórházban való kezelését kérvényezte. Beadványait azonban többnyire válaszra sem méltatták vagy azonnal elutasították.

Az ekkor már börtönről börtönre vándoroltatott Esterházy szabadulására újabb lehetőséget kínált a Sztalin halálát magával hozó 1953-as esztendő. Ezt követően elnöki amnesztia kihirdetésére is sor került a május 9-i felszabadulási évforduló tiszteletére. A család ismét reménykedett. Az amnesztia Esterházyra való kiterjesztése ügyében írt kegyelmi kérvényt Vojtech Barna nyitrai ügyvéd segített megírni Máriának. Az eredmény ismételt elutasítás lett. „Ez a május 9-e valóban az életünk legsötétebb napja volt” – írta naplójában Mária. Nem sejtette, hogy a következő, a Csehszlovákia felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából 1955. május 9-én meghirdetett általános amnesztia még ennél is keservesebb csalódást hoz majd mindannyiuknak.

Minderről egyik levelében Mária a következőket írta: „Nos, amint megjött az általános kegyelem, megmondták neki, hogy hazamegy. Megkérdezték, hívnak-e engem, miután egyedül nem tud járni. Nemet mondott, mert hogy így nagyobb lesz a meglepetés. Erre a főnök megígérte, hogy személyesen viszi ki az állomásra, az úton pedig majd a kollégák vigyáznak rá. Még a ruháját is odaadták, és az egész éjszakát az örömtől féktelenül jókedvű társaival töltötte, akik reggelig daloltak jókedvükben. Reggel, amikor a vasútra kellett induljanak, közölték vele, hogy neki maradnia kell. Még jó, hogy ezt csak a legvégén mondta, mert nem kellett már rá válaszoljak, előbb sóbálvánnyá meredtem, majd már, amikor elmentem, bögttem.” Mária nélkülöző családját is hátrahagyva, kegyelmi kérvények, beadványok és a személyes interveniálás szinte minden létező egyéb formáit kihasználva rendületlenül folytatta a bátyja kiszabadítása vagy legalább kórházba szállítása engedélyeztetése ügyében folytatott sziszifuszi hadjáratát. Időközben ő maga is megbetegedett, s állapota nemegyszer súlyosra fordult. A csehszlovák állami hivatalokon, vezető állami és pártfunkcionáriusokon kívül Mária személyesen interveniált a magyar, a lengyel, sőt még a szovjet nagykövetségen is. Írásbeli kérvényeit minden ilyen helyen is benyújtotta.

Ugyanezt tette nővére, Esterházy Lujza is, aki számtalan megkeresés ellenére a fivére helyzetére való tekintettel nem vállalt semmilyen szerepet a nyugati magyar emigráció tevékenységében. Az ennek tagjaival való sűrű levelezési hagyatéka azonban rávilágít az 1945 utáni nyugati szlovákiai magyar emigráció nehéz helyzetére, beilleszkedési problémáira is. Lujza Párizsból levelet intézett Montini bíborshoz (a későbbi VI. Pál pápához) a Vatikánba, Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkárhoz, Lloyd Selvinhez, az angol külügyminisztérium államtitkárához, Antonin Zápotocky köztársasági elnökhöz, Manach francia külügyminiszterhez. Ezekben a levelekben nemzetközi közbenjárást és oltalmat kért a súlyosan beteg Esterházy János kiszabadulása, illetve kórházi gyógykezelése érdekében.

A fent leírt próbálkozások azonban szinte semmilyen eredményt nem hoztak és Esterházy szenvedéseit sem tudták enyhíteni. Esterházy Mária nővérének írott leveleiben keserűen írta: „Ha másként hívnák, már régen otthon lehetne!” Mindennek egyetlen oka volt, s ezt az okot egy következő levelében így fogalmazta meg: „Semmit, abszolút semmit sem lehet tenni ebben a rendszerben, amely úgy tartja, hogy a kegyelem nem könyörületi megnyilvánulás, és »megadása csak akkor lehetséges, ha a büntetés már betöltötte átnivelői feladatát.«” Mivel Esterházy János börtönbüntetésének 12 éve alatt semmi jelét nem adta annak, hogy az őt fogva tartók „átnevelői” igyekezete reá nézvést eredménnyel járt volna, szabadon bocsátása a hatalom korabeli birtokosai számára tárgytalan üggyé minősült.

Esterházy Jánosnak a mírovi börtönben, 1957. március 8-án bekövetkezett elhunytának híre ezzel együtt megdöbbenetete mindkét testvérét. Mariska Lujzának szóló 1957. március 14-én íródott levelében így számol be az eseményről: „A Jó Isten már nem tudta nézni szenvedését, és ezért magához vette őt. Oda, ahol szenvedéséért megkapja jutalmát.” Még ennél is megdöbbentőbb volt azonban az a börtönből kapott távirati értesítés, melyben a börtönigazgató bátyja halála kapcsán közölte Máriával, hogy Esterházy János testét elhamvasztották, s a hamvakat nem fogják kiadni a hozzátartozók részére.

Esterházy nővére, Lujza ezt követően 1966-ban bekövetkezett haláláig aktívan részt vett a nyugati magyar emigráció életében. Ekkor fejezte be fivére, Esterházy János és a szlovákiai magyarság védelmében francia nyelven írott *Szívek az ár ellen* című emlékiratát. Húga, Mária viszont az 1957-ben életbe lépő lengyel repatriációs intézkedések nyomán, gyermekeivel együtt Lengyelországba költözött. Bátyja érdekében azonban itt is folytatta eddigi levelezését. Ezúttal Esterházy elhamvasztott földi maradványait próbálta visszakapni a csehszlovák hatóságoktól. Próbálkozása azonban nem járt sikerrel. Egyik levelében ennek hangot is adott: „Nem hagy nyugodni, hogy földi maradványai nem fekszenek megszentelt földben. János szegény maga mesélte, hogy az volt neki a legborzasztóbb Oroszországban, ha arra gondolt, hogy megszenteletlen földbe temetnék, és most ez megtörtént. Megpróbálok még megtenni, amit lehet, hogy a hamvakat kiadják, és ott valahol eltemethessem, ha itt ennyire félnek tőle, de nem hiszem, hogy sikerülne. Nem elég, hogy az élőknek nem bocsátottak meg, még a halott poraitól is megtagadják azt, hogy megszentelt földben pihenhessen. Ennyi gyűlölettel és szadista rosszakarattal szemben az ember tehetetlen. [...] Ezek nem emberek. Ha nem irgalmaztak az élőknek, bizonyára a holtak sem fognak.”

Mindennek eredményeként végül Esterházy János két nőtestvére, édesanyja és felesége életük végéig nem szerezhettek tudomást arról, hogy szeretett hozzátartozójuk földi maradványainak mi lett a sorsa, hová, milyen földbe kerültek, s el lesznek-e valaha is temetve. Minderre csak Esterházy János halála után ötven évvel derült fény, amikor is egy prágai kutatócsoport kiderítette, hogy Esterházy hamvait egy prágai tömegsírba hantolták el titokban 1967-ben.

FORRÁSOK

- Bédi, Daniel*: Dejiny obce Veľké Zálužie. *Monografia*. 1993.
Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Püski, Budapest 1991.
Fábry Zoltán: A vádlott megszólal. In: Stószí délelőttök. Madách, Bratislava 1968.
Forgon Szilvia, S.: „Kész vagyok tanúskodni.” Interjú Veronika Dubnická Schlesingerovával. Új Szó, 1993. VI. 14.
 „Hívebb emlékezésül...”. Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948. Sajtó alá rendezte és szerk.: *Tóth László*. Kalligram, Pozsony, 1995.
Janics Kálmán: Esterházy János balsorsa. Vasárnap, 1994. IX. 18.
Janků, Jan: Maradt egy befejezetlen sakkjátszmám. Esterházy János volt mírovi rabtársának beszámolója. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2007. 3. sz.

- Jegyzék az Esterházy János letartóztatásával, elítélésével és fogvatartásával kapcsolatos szovjet okmányokról [A továbbiakban: Jegyzék], 1. sz. dok. Teleki László Alapítvány: Dok. 1078/1990.
- Kegyelem életfogytig. Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai Mycielskiné Esterházy Mária feljegyzései alapján. Összeáll. és szerk.: Molnár Imre. METEM, Budapest, 2008.
- Kiss László, Dr.: Esterházy János patográfiája. Kézirat. (Másolata a szerző tulajdonában.)
- Mayer Judit: Adalékok egy életrajzhoz. Hét, 1993. VII. 23.
- Mayer Judit: Esterházy Lujza emlékezete. In: Pozsonyi Casino Évkönyve. Pozsony 2006.
- Molnár Imre: Esterházy János. Nap Kiadó, Dunaszerdahely 1996.
- Mycielska, Zofia: Mój wuj János Esterházy. In: Molnár, Imre: Zdradzony bohater. Fronda, Warszawa 2005.
- Peéry Rezső: A két Esterházy. In: Malomkövek között. Európai Protestáns Magyar Szabad Egyetem (EPMSZE), Bern 1977.
- Szalatnai Rezső: A csehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között. Regio, 1990. 3. sz.

A TÍZ JELENKORI EGYHÁZMEGYEI ZSINAT MAGYARORSZÁGON 1994–1999. ÁTTEKINTÉS¹

A II. világháború vérzivataros idején zajlott le az utolsó, egy kort lezáró magyar egyházmegyei zsinat 1941. november 11-én és 12-én Esztergomban, amely az 1917-es egyházi törvénykönyv jegyében született.² Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás gondosan elő is készítette, majd egy kényszerű halasztás ellenére is³ sikeresen lefolytatta, és határozatait publikálta.⁴ Ezután, miután Magyarország háborús hadszíntérré vált és a szovjet csapatok megszállták, majd rövid átmenet után egy kommunista-szocialista, harcos ateista diktatúrát erőszakoltak az országra, és benne a katolikus egyházra, bármiféle zsinatra még csak gondolni sem lehetett. Hiszen a hivatalos egyházpolitika célkitűzése nemhogy az egyház belső zsinati megújulása lett volna, hanem éppen annak és benne minden vallásnak a megsemmisítése. De egy zsinat tartása az egyházi illetékesek szemében még csak kíváncsú sem volt, hiszen azt a tények ismeretében a felállított Egyházügyi Hivatal – és ennek háttérében az Államvédelem – saját céljainak a megvalósítására használta volna föl. A „hallgatás egyháza” tehát csak várt és szenvedett.

Változás a politikai fordulattal 1989-ben következett be, amikor is az 1980-as IV. törvénycikk visszaállította Magyarországon a vallásszabadságot, és visszakapták az egyházak önrendelkezési jogukat. A főpásztorokat temérdek tennivaló várta, a romokon fel kellett építeni egy új egyházat, amelyik mind a hagyományoknak, mind az új feladatok-

1 Készült az OTKA NK alapítvány 83799. számú támogatásával. A jelenlegi tanulmány az egyházmegyei zsinatokról csak egy áttekintést ad az egyházmegyéek által kiadott ún. „zsinati könyvek” alapján. A zsinatok alapos feldolgozása majd csak akkor válik lehetővé, ha anyaguk – az előkészítő bizottságok munkája, az egyházmegyéek szervezeteiből befutott javaslatok, a központi bizottság tevékenysége stb. – az egyházmegyei levéltárak megnyitása után hozzáférhetővé válik. Az itt felvázolt zsinatokról alapvető munka nem készült, helyenként megjelentek róluk tudósítások, értékelések. Így többek között a Vigilia 62. évfolyam 7. számában (1997, 7, Különszám a magyarországi egyházmegyei zsinatokról 1994–1997) Lukács László, Aszalós János, Gáspár István, Kiss Imre, Juhász Ferenc, Lukács Tamás, Gyürü Géza tollából és Blanckenstein Miklóssal, Jávorka Lajossal, Juhász Ferencsel, Sánta Jánossal folytatott beszélgetésről. Összefoglalóan jelentős Erdő Péter bíboros, prímás írása: Die Diözesansynoden in Ungarn nach der Wende von 1989–1990, in: *Annuario Historiae Conciliorum*, Jg. 42 (2010) 2. szám, 373–378.

Főegyházmegyei Hivatal: Az Esztergomi Főegyházmegyei Zsinat (1941. november 11–12.) határozatai. Stephaneum, Budapest, 1942.

2 Főegyházmegyei Hivatal: Az Esztergomi Főegyházmegyei Zsinat (1941. november 11–12.) határozatai. Stephaneum, Budapest, 1942.

3 Uo. V–VII.

4 Uo. VII.

nak, kihívásoknak megfelelt. Ebben mérföldkövet jelentett II. János Pál pápa magyarországi látogatása 1991 nyarán, amikor is augusztus 20-án a püspöki karhoz intézett beszédében nemcsak a közelmúlt feldolgozásáról szólt, hanem a jövő feladatait is felvázolta.⁵ Evvel kapcsolatban említette a Nyugaton már lezajlott egyházmegyei zsinatokat, és az új evangelizáció keretében szorgalmazta ezek megtartását Magyarországon is. A feladat tehát adva volt.

Erre azonban az *Esztergomi főegyházmegye* már 1988-ban is gondolt.⁶ Paskai László⁷ bíboros, prímás – miután a Papi Szenátust megkérdete – körlevélben bejelentette az egyházmegyei zsinatot, és kérte a plébániák javaslatait. A zsinat előkészítésével a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogásztanárát, Erdő Pétert⁸ bízta meg, aki nemcsak a közben lefolyt nyugati zsinatokat tanulmányozta, hanem római tanulmányai révén az új egyházjogi egyházkormányzati teológiai fejlődést is jól ismerte. Egyúttal felismerte azt is, hogy a magyar egyházi megújulás érdekében hozott határozatok első alapfeltétele a jelenlegi állapotok alapos felmérése. Evvel tehát adott volt az egyházmegyei zsinat munkaterve: teológiai, egyházjogi alapvetés, a problémák kritikus feltárása és az üdvös határozatok meghozatala.

A papság az érsek körlevelére általában írásban válaszolt, és ezt az egyházmegyei hivatal regisztrálta. Közben – 1989-ben – lezajlott az országban a politikai fordulat, Mindszenty József bíboros, prímás holttestének hazahozatala (1991. május 6.), II. János Pál pápa magyarországi látogatása (1991. augusztus 16–20.), majd a magyarországi egyházmegyek határainak tervbe vett módosítása – amire az 1993. május 30-án kiadott *Hungarorum gens* apostoli konstitúcióval sor is került – az 1993. július 4. és 10. között meghirdetett zsinat halasztását indokolta. Az új, Esztergomhoz csatolt részek bekapcsolása a zsinati munkatervbe elkerülhetetlenné vált. Így a zsinatot Paskai érsek véglegesen 1994. július 3. és 9. közöttre hirdette meg. Egyúttal célkitűzését is közzölte: a zsinat lelkipásztori jellegű.

A központi koordináló bizottságot 1991. december 16-án állították fel nyolc taggal – később Ternyák Csaba⁹ segédpüspökkel kiegészítve –, és 17 előkészítő bizottság is alakult, amelyek első megbeszélésüket Esztergomban 1992. március 12–13-án tartották. Ünnepeles előkészületi istentisztelet az esztergomi bazilikában 1992. április 16-án volt, és ekkor megjelent a *Zsinati értesítő* is. Kérdőívet kaptak papok, fiatalok, világiak. A válaszok 1992 szeptemberében érkeztek be. A bizottságok ezek alapján 1993. januárra állították össze dokumentumaikat. Miután az egyházmegye új területéről is beérkeztek a javaslatok, a koordináló bizottság 1994. január 25. és 28. között elkészítette Esztergomban a zsinati munkadokumentum tervét. A zsinat hivatalos tagjai és a bizottságok is

5 II. János Pál megnyilatkozásai. Pápai dokumentumok 1978–2005. III. Budapest. A püspöki karhoz intézett beszéde, Nr. 10, 111.

6 Esztergom–Budapesti Főegyházmegye: Esztergom–Budapesti Főegyházmegye zsinati könyve (a továbbiakban: EBP ZsK). Szent István Kiadó, Budapest, 1994. 266 oldal és 5 színes fotó. Itt: Bevezetés, 7–12.

7 Paskai László (1927–2015) 1978. címzetes püspök, apostoli adminisztrátor Veszprémben, 1979. veszprémi püspök, 1982. kalocsai koadjutor érsek, 1987–2002. esztergomi érsek, prímás, 1988. bíboros, in: *Beke Margit: Az esztergomi (Esztergom-budapesti) főegyházmegye papsága 1892–2006*. Szent István Kiadó, 2008, 561–563.

8 Erdő Péter (1952–) egyházjogász, 1980–1986. teológiai tanár Esztergomban, 1986–1998. a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen Budapesten, 1998–2000. az Egyetem rektora, 1999. székesfehérvári segédpüspök, 2002. esztergomi érsek, prímás, 2003. bíboros, in: *Beke* 171–178.

9 Ternyák Csaba (1953–), 1992. esztergom-budapesti segédpüspök, 1997. címzetes érsek, a római Papi Kongregáció titkára, 2007. egri érsek, in: *Beke* 734–735.

megkapták a tervet, majd azt 1994. április 15-én kritikusan megvitatták.¹⁰ Ezután Paskai primás kilenc ún. relátort nevezett ki. Feladatuk volt két-két módosító indítványt a központba beterjeszteni. Az utolsó egyeztetést a koordináló bizottság Budapesten a primási székházban június 21. és 24. között folytatta le és zárta le június 29-én. Közben Esztergomban megtörtént a zsinat technikai előkészítése is: ülésterem a vízivárosi templomban, szavazógép, számítógép telepítése, üléstermek a bizottságok részére, nagysátor felállítása a primási palota udvarán a közös étkezések lebonyolítására.

A zsinat 1994. július 3-án délután négy órakor nyílt meg az esztergomi bazilikában Paskai bíboros elnökletével, Angelo Acerbi¹¹ nuncius, a segédpüspökök és a papság koncelebrálásával, amit közös vacsora követett. A zsinat munkarendje július 4-től 9-ig mindennap azonos volt. Délelőtt általános ülésekre, délután bizottsági ülésekre került sor. Az általános ülés elején zajlott le a szavazás az előző napon készített szövegről, majd a relátorok ismertették a délutáni szekcióülések témáit. A délelőtti egyetemes ülések szentmisével zárultak. Minden zsinati résztvevő szabadon választhatott bizottsági témát. Ezekben olykor éles vita folyt, ezeket a koordináló bizottság felkért képviselője vezette. A szekciók üléseiről jegyzőkönyv készült – sokszor az éjszakába nyúlóan –, másnap azonban az általános ülésen mindenki megkapta a módosított szöveget, amit gépelők, szövegszerkesztők, fénymásolók készítettek. A közös étkezés a zsinati tagok között jó kapcsolatot teremtett, este közös programokra is sor került. Reggel laudes, este vesperás volt a szomszédos Irgalmas nővérek templomában. A zsinat ünnepélyes Te Deummal zárult július 9-én a bazilikában, ekkor Dékány Vilmos¹² segédpüspök átadta Paskai primásnak a zsinat elfogadott dokumentumait.

A zsinaton 202 ember vett részt, ennek 45%-a pap, 17%-a szerzetes, 38%-a világi hívő, köztük 16 nő volt. A zsinaton részt vett egy-egy evangélikus és kálvinista megfigyelő is. A zsinat 13 határozatát Paskai primás 1994. október 8-án emelte törvényerőre, és 1995. január 1-jén lépett életbe.

A zsinat munkája négy témakört ölelt fel. Az első „Krisztus tanítói működéséről”¹³ szólt négy fejezetben: az evangelizációról, a hitoktatásról a katolikus iskolákról és az ifjúságról. A második „Krisztus papi küldetéséről”¹⁴ tárgyalta szintén négy fejezetben: a szentségekről (liturgiáról), a családról, a papi életéről és a papképzésről. A harmadik témakör „Krisztus pásztori küldetése”¹⁵ volt öt fejezetben, úgymint az egyházi szervezetről, az anyagi javakról, a plébániák, hívek életéről, a szerzetesekről és a világiakról. A negyedik „az egyház küldetését a világban”¹⁶ vázolta föl szintén öt fejezetben a sajátos csoportokról, az ökumenizmusról, a nem keresztények és nem hívőkről, a karitásról és a társadalomról.

A példásan előkészített és lefolytatott esztergomi egyházmegyei zsinat mélyreható helyzetelemzésével nemcsak a katolikus egyházra, hanem az egész magyar társadalomra

¹⁰ „Nehéz, de őszinte zsinati munka”, EBp ZsK. 216.

¹¹ Acerbi, Angelo (1925–) címzetes érsek, 1990–1997 között nuncius Magyarországon, in: <http://de.wikipedia.org>

¹² Dékány Vilmos (1925–2000) 1989. esztergomi segédpüspök, lásd *Beke* 151–152.

¹³ EBp ZsK. 23–45.

¹⁴ Uo. 47–91.

¹⁵ Uo. 93–154.

¹⁶ Uo. 155–179.

nézve is, valamint javaslaival és határozataival új feldakatokat nyitott, és így példaképe lett a következő egyházmegyei zsinatoknak az országhatáron kívül is.¹⁷

Időrendben a második egyházmegyei zsinatra a *Szeged–csanádi egyházmegyében* került sor 1995. június 18. és 24. között.¹⁸ Miután Gyulay Endre¹⁹ megyéspüspök már 1990. július 31-i körlevelében az égető pasztorális feladatokról írt, a zsinatot 1991 nyarán bejelentette és javaslatokat 1992. január 31-ig kért. Ez év tavaszán a papság a koronában újraválasztotta a Papi Szenátust, megtárgyalta a beérkezett javaslatokat, kijelölte a 15 téma felelőseit, akiket a püspök október 20-án ki is nevezett. November 10-ig 6-8 fővel minden munkacsoport megalakult – a tagok felének világi hívőnek kellett lennie –, és a kijelölt témát az év végéig kellett kidolgoznia, hacsak haladékat nem kért és kapott. Mivel a *Hungarorum gens* apostoli konstitúció (1993. május 30.) egyházközségeket csatolt a váci és az egri egyházmegyékből a szeged–csanádihoz, az új részeket is bele kellett vonni az előkészítő munkába.

Gyulay püspök az elkészült munkadokumentumokat 1993. augusztus 29-én minden esperesi kerületnek elküldte azzal a kéréssel, hogy azokat minden egyházközségben tárgyalják meg. Javaslatokat 1994. január 31-ig kért, ezt a határidőt azután február 28-ig meghosszabbította. Mivel Gyulay püspök a zsinat idejét 1994. szeptember 1–8. között határozta meg, a Papi Szenátus a megfontolási idő rövidege miatt az időpontot elutasította. Ezért azután a püspök 1994. május 17-i körlevelében a zsinat végérvényes időpontját 1995 június–júliusában jelölte meg, majd december 19-én 1995. június 19–24-re hivatalosan meghirdette. Az átdolgozott zsinati anyagot 1994. szeptember 19-én minden plébániának elküldték állásfoglalásra, a beküldési határidő december 25. volt. Gyulay püspök a december 19-i körlevélben azt is kérte, hogy minden esperesi kerület válasszon egy zsinati tagot és egy helyettest az esperesek és a Papi Szenátus tagjain kívül, javaslatokat kért világi személyek kijelölésére, és kinevezte az öttagú zsinati előkészítő bizottságot. Ennek feladata volt a zsinat végleges dokumentumának az összeállítása. A bizottság 1995. január 3-tól április 12-ig minden szerdán egy-egy nap egy-egy munkadokumentumot dolgozott ki. 1995. április 21-én létrejött a technikai bizottság is, és az előkészítő bizottság kijelölte az előadókat és beosztotta a munka menetét hat napra. Gyulay püspök 1995. április 28-án körlevélben közölte a tennivalókat, valamint elküldte a munkadokumentumokat, és lényeges javítást június 10-ig kért.

A zsinat módszeres előkészítéséhez tartozott, hogy a csoportosított kérdéseket előbb egy – legalább fele arányban világi hívőkből álló – bizottságban kellett megtárgyalni, és csak ezután ment ezek munkája az egyházközségekhez javítás, vélemény, javaslat céljából. A beérkezett anyagot maga Gyulay püspök rendezte, lényegre összepontosította, rövidítette. A zsinat ünnepélyes megnyitására 1995. június 18-én este 18 órakor a szegedi dómban került sor, a bezáró szentmise ugyanott 24-én 12 órakor volt. A zsinat munkáulési azonban nem Szegeden, hanem Domaszék-Zöldfáson, az ifjúsági Lelkigyakorlatos Központban folytak le. A határozatokat Gyulay püspök 1995. szeptember 24-én hirdette ki, és 1995. december 3-án léptette életbe.

17 Pl. Gyulafehérvártól és Szabadkán, vö. *Erdő Péter*: Die Diözesansynoden in Ungarn nach der Wende von 1989–1990, in: *Annuario Historiae Conciliorum*, 42. évf. 2010 2. szám, 373–378, itt: 377–378.

18 Szeged–Csanádi Egyházmegyei Hatóság: A Szeged–Csanádi Egyházmegyei Zsinat könyve (továbbiakban: SzCs ZsK). Belső használatra. Nyomda nincs jelölve. Szeged, 1995. 196 oldal.

19 Gyulay Endre (1930–) 1987-től 2006-ig szeged–csanádi püspök, in: *Magyar Katolikus Almanach 2000*. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XIX.

A szeged–csanádi zsinat kiméretlenül feltárta a valós magyar katolikus életet. A püspök megnyitó prédikációjában ki is fakadt: „Jövök az én, a mi egyházmegyénkbe... körülbelül négyszázezer megkeresztelt... de hány résztvevő van vasárnaponként a szentmisén? Hány áldozó van? Hány papnövendék van? Kérdem, hol a hiba? A papokban? Túl önzők vagy klerikálisan uralkodók? A szekularizált világ?... vagy a negyvenéves üldözés? De hát ennek már öt éve vége!”²⁰ A zsinati könyv bevezetésében²¹ is panaszkodott: „A »Viharsarok« most is jó talajnak bizonyult a népet félrevezetők részére. Nemcsak az egyház irányítása lett »államilag« irányított, de papjaink egymás közti viszonya is, a hívekkel való kapcsolata is gondokkal telítetté vált.”²²

A zsinati dokumentum összesen 688 pontot tartalmaz. A zsinat, úgy, mint Esztergomban, előbb a teológiai megfontolásokat, elveket dolgozta ki, majd felvázolta a reális helyzetképet, közölte az ajánlásokat és 176 §-ban a püspöki határozatokat. Ha már az esztergomi zsinat is sokszor megdöbbenő képet mutatott a magyar katolikus valóságról, úgy a szeged–csanádi még inkább. A szentségekkel kapcsolatban²³ megállapítja: csak a kisebbség kéri meggyőződésből, a többség csak társadalmi szokásból. A szülők képtelenek a hitelveket továbbadni, hiszen maguk sem kaptak hitoktatást, sőt még csak polgári házasságban sem élnek. A bérmlást a többség még elsőáldozó korban sem akarja felvenni, míg a kisebbség túl korán kíván hozzá járulni. A készület a szentáldozásra szinte kiveszett, vélemény szerint az oltárszolgálatot egyszerű férfiak, sőt nők is elláthatják. Szentáldozáshoz mindenki járulhat, törvénytelen együttletben élő is minden gátlás nélkül áldozik. A bűnbánati liturgia nem ment át a gyakorlatba, a betegek szentségét („utolsó kenet”) babonás félelem övezi. Kevés a pap. 123 plébániából 84 betöltetlen, 32 kápláni hely üres, 71 lekipásztor hányzik. Magyarországon bizonyos antiklerikális hangulat uralkodik. A 60 év feletti papok száma 39, a 30 év alattiaké 4. A házasság „a magyar társadalom egyik legnagyobb problémája. A fiatal generációból hiányzik a képesség, hogy véglegesen elkötelezze magát. Sok a házasság a megkeresztelték és meg nem keresztelték között. A médiumok a szexet propagálják, a szüzességet kigúnyolják, a közvéleményt negatívan befolyásolják. A felnőtt nemzedék legnagyobb része a törvényalkotótól a pedagógusokig, az egyszerű emberekig az ateista-kommunista rendszer neveltje.”²⁴ A szent helyek elhanyagoltak. Sok helyen a templom még ma is romos (II. világháború), még rosszabb a helyzet a leányegyházakban és az „oldalagos” egyházakban. Sok a munkanélküli és a szegény, míg „a pártállam idején még a szegény vagy szegénység szót is tilos volt kimondani”.²⁵

Viszont nem véletlenül mondta Gyulay püspök a zsinatot záró szentbeszédében: „Bármennyire is meddőnek látszik a kornak és a benne lévő embernek lelki meddősége, fásultsága, kell, hogy valahogy új élet sarjadjon.”²⁶ A zsinati könyv bevezetésében pedig joggal írta: „Vége a zsinatnak? Most kezdődik a nehezebb része.”²⁷

20 SzCs ZsK. 155.

21 Uo. 5–6, itt: 5.

22 Uo.

23 Uo. 16–74.

24 Uo. 80.

25 Uo. 107, 473. pont.

26 Uo. 165.

27 Uo. 6.

A *Kalocsa–Kecskemét főegyházmegye* egyházmegyei zsinatának első szakasza 1995. június 27-én Dankó László²⁸ érsek határozatával zárult le.²⁹ A csaknem ezeréves Kalocsa–Bácsi érsekséget II. János Pál pápa az 1993. május 30-án kiadott *Hungarorum gens* apostoli konstitúcióval átalakította. Hozzácsatolta az I. világháború után megcsonkított érsekséghez a Váci egyházmegye jelentős részét, társszékhelynek Kecskemétet jelölte ki, és a főegyházmegyének a Kalocsa–Kecskemét címet adta. Dankó érsek a II. Vatikáni Zsinat és II. János Pál pápa óhajának megfelelően 1993 karácsonyán (december 25.) bejelentette zsinati szándékát, majd az 1994-es kalocsai Szent István-napok során (augusztus 19–20.) hivatalosan is meghirdette a zsinatot.

A munkacsoportok egyenként a következő témákat dolgozták ki: evangelizáció, egyházközség, liturgia, szentségek, hitoktatás, ifjúság, nevelés-iskola, család, nemzetiségek, papi élet, szerzetesrendek, világiak, egyházmegyei szervezetek, anyagi ügyek, karitás, ökumenizmus, megújulási mozgalmak. A központi vezetést Bíró László³⁰ segédpüspök irányította. A munka jellegzetessége az volt, hogy minden munkacsoportban nemcsak az egyház teológiai, jogi előírását és a helyzetkép felmérését ismertették, hanem magyar és nemzetközi dokumentumok mellett a vonatkozó szakirodalmat is.

A helyzetfelmérés ebben a főegyházmegyében is súlyos hiányosságokra mutatott rá. Megállapította pl., hogy a hívek 37,5%-a gyakorlatilag megtagadja a kereszténységet, az egyházzal semmi kapcsolatot nem tart fenn, a lakosságnak csak 55,6%-a kötődik valami szinten valláshoz, a rendszeresen egyházhoz kötődő, templomba járó hívek csupán 5,9%-ot tesznek ki.³¹ A 14–18 év közötti fiataloknak csak elenyésző száma vesz részt hitoktatáson,³² az általános iskola 8. osztályából kilépő diákok döntő többségét elveszíti az egyház.³³ A ministránsélet vergődik.³⁴ Az egyházmegyében a híveknek csak 10%-a alakít családcsoportot.³⁵ A főegyházmegyében viszont öt férfi szerzetesrend (ciszterci, jezsuita, pálos, piarista, verbita) és négy női szerzetesrend (Kalocsai Iskolanővérek, Szegény Iskolanővérek, Jézus Szíve Néplányai, Szociális Testvérek) működik.³⁶

Mint Bíró László a könyv bevezetőjében leszögezte, „a jelen munkadokumentum megjelenésével a zsinat első szakasza lezárult. A gyűjtemény gondolatébresztő, vitaindító az előtte álló öt év részére.”³⁷ Dankó érsek azonban ekkor már súlyos beteg volt, és 1999-ben meg is halt. Utóda, Bábel Balázs³⁸ a zsinati munkát nem folytatta.

A *Váci egyházmegye* zsinata 1995. november 21-én és 22-én zajlott le Mária-Bessenyőn.³⁹ Az előkészület itt is az esztergomi zsinat és annak könyve nyomán két évig

28 Dankó László (1939–1999) 1987. címzetes püspök, kalocsai apostoli adminisztrátor, kalocsai, 1993-ban kalocsa–kecskeméti érsek, in: Új Magyar Életrajzi Lexikon, 2 (2001), 34–35.

29 Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye: A Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye színódusának munkadokumentuma. Meggyes. Kecskemét, 1995. 3.

30 Bíró László (1950–) 1994. kalocsa–kecskeméti segédpüspök, 2009-től tábori püspök, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XVII.

31 Munkadokumentum 16–25, 7. pont.

32 Uo. 41.

33 Uo. 61.

34 Uo. 64.

35 Uo. 90.

36 Uo. 158–167.

37 Uo. 5–7, itt: 7.

38 Bábel Balázs (1950–), 1999-től kalocsa–kecskeméti érsek, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XVI.

39 Váci Egyházmegyei Hatóság: A váci egyházmegye zsinati könyve. Kucsál, Vác, 1995.

tartott. A témák szövegét minden aktív lelkipásztor, szerzetes és jelentős számú világi hívő megkapta azzal, hogy javaslatokkal, módosításokkal küldje vissza az egyházmegyei hatóságnak. A visszaérkezett dokumentumokat összegezve elküldték papoknak és híveknek, kinek-kinek meg kellett fogalmaznia egy-egy fejezetet. Az elkészült nyers példányt ismét elküldték hozzászólásra, javításra, javaslatra. Amikor a dokumentumok beérkeztek, elkészült a zsinat végleges dokumentuma. Ez került azután a zsinaton, amely a bessenyoői altemplomban zajlott le összesen hét ülés keretében, tárgyalásra és szavazásra. 107 szavazatra jogosult személy kapott meghívót, azonkívül még négy kispap is szavazati jog nélkül. A zsinat vendége volt Angelo Acerbi nuncius, Bánk József kiérdemesült érsek-püspök, Marosi Izidor kiérdemesült váci püspök és Pápai Lajos győri püspök is.⁴⁰ Acerbi érsek a megnyitó szentmisén a szentbeszédet mondta, és az 1993-as területi átrendezéssel kapcsolatban, amely az egyházmegye nagy részét Kalocsa–Kecskeméthez kapcsolta, őszintén bevallotta: „Az önök egyházmegyéje nemrégiben jelentős területi változáson ment keresztül. Némelyikük számára ez talán olyan sebet jelentett, amely alig heged be.”⁴¹

Keszthelyi Ferenc⁴² megyéspüspök a zsinat határozatait 1996. április 4-én hirdette ki, és ezek július 1-jén léptek életbe. A zsinat 22 témát dolgozott fel,⁴³ köztük az evangelizációt, a hitoktatást, nevelést, szentségeket, papi életet, papképzést, plébániákat, híveket. A váci zsinat is kérlelhetetlenül rámutatott a valós helyzetre, a szentségekkel kapcsolatban pl. megállapította: „Az elmúlt évtizedekben sokan elmaradtak a szentségi életben. Gyakori a már felnőtt ifjúság keresztelése. A házasságra jelentkezők egy része, ha meg is van keresztezve, a többi szentséghez nem járult.”⁴⁴ A szerzetességgel kapcsolatban pedig a zsinat azt írja: „A mai ember teljesen értetlenül áll a szerzetesrendekkel szemben. Nem tud mit kezdeni velük, sok esetben fölöslegesnek tartja őket neveltetésénél fogva. Ideológiailag ellenfélként tartják őket számon egyesek. Egykori tulajdonuk visszaigénylésében komoly akadályokat állítanak, késleltetik, vagy pedig csak a már használhatatlan épületeket kapják vissza Túléltek a diktatúrát, de a II. Vatikáni Zsinat szellemében nagyon nehéz volt megújulniuk éppen a túlélés elsőbbsége miatt. Ugyanakkor komoly generációs problémák is vannak. A fiatalokat pedig csak eszményi szerzetesi élet vonzza. Egyházmegyénkben több szerzetesi plébániát az egyházmegyei papság lát el, és a szerzetesi közösségek is végeznek lelkipásztori munkát környezetükben az egyházmegye területén.”⁴⁵

A *Veszprémi főegyházmegye* zsinata 1996. június 18. és 20. között zajlott le.⁴⁶ Szendi József⁴⁷ még mint püspök elhatározta II. János Pál pápa látogatása után, hogy zsinatot tart. De az 1993-as apostoli konstitúció az egyházmegye déli részéből felállította a kaposvári püspökséget, és a veszprémi püspökségből főegyházmegyét alkotott, ami las-

40 Uo. 4.

41 Uo. 149.

42 Keszthelyi Ferenc (1928–2010) 1992 és 2003 között váci püspök, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XXII.

43 Zsinati könyv 7–143.

44 Uo. 32,88. pont.

45 Uo. 112–113, Nr. 369–371.

46 Veszprémi Főegyházmegyei Hatóság: Veszprémi Főegyházmegye zsinati könyve. 1996. június 18–20. Faa Produkt, Balatonalmádi–Veszprém, 1996.

47 Szendi József (1921–2017) 1982-től apostoli kormányzó, 1983-tól 1993-ig veszprémi püspök, 1993–1995 között veszprémi érsek, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XXX.

sította a zsinat végrehajtását. Viszont a püspök figyelemmel kísérte az esztergomi és a szeged–csanádi zsinatot, és ezek tapasztalatait magáévá tette.⁴⁸ 1995. október 23-án a püspöki tanácsosok, a főesperesek és esperesek gyűlésén megtörtént a zsinat témáinak a kiválasztása és a témafelelősök felkérése. Három témakört kellett megtárgyalni: a tanítói, a megszentelési és a kormányzói témakört. A zsinatot hivatalosan 1995. december 3-án hirdették meg, és időpontját 1996. június 18–20. közöttre tűzték ki.

Ezután a hivatal az esztergomi és a szeged–csanádi zsinati könyvből kimásolt javaslatokat elküldte valamennyi plébániának hozzászólásra. A témafelelősök vegyes (papi, világi) csoportot alkottak, és az esperesei kerületek is megtárgyalták a dokumentumokat. 1996. nagycsütörtökén (április 4.) elkészült a zsinati munkadokumentum, amit minden plébánia megkapott, újabb lehetőséggel hozzászólásra. A tavaszi koronák is arról tárgyaltak: „milyen zsinatot szeretnénk?” 1996. május 3-án lezajlott a témafelelősök gyűlése, elkészült a javaslatok végleges feldolgozása. A zsinaton 89 személy vett részt az érseken kívül, közülük 32 volt a világi.⁴⁹ Szendi érsek a 208 határozatot november 5-én hirdette ki, és ezek december 1-jén léptek életbe.

A veszprémi zsinatnak is 16 témája volt, úgymint az evangelizáció, a hitoktatás, az ifjúság, az iskolák, a hívek, a szentségek-szentelmények, a család, a papképzés, a papi élet, a szerzetesek, a közösségek, a sajátos csoportok, a karitás, az ökumenizmus, az anyagi ügyek és az egyházmegyei szervezet.

Sorrendben a hatodik *egyházmegyei zsinatra* még ugyanebben az évben, 1996. október 11-én *Egerben* került sor.⁵⁰ Határozatait Seregély István⁵¹ érsek 1997. március 27-én hirdette ki, és azok mindjárt életbe is léptek. A zsinaton az érsekkel és a 15 vendéggel együtt 103 személy vett részt, köztük 22 nő. A vendédek között volt Angelo Acerbi nuncius is, aki a záró szentmisén szentbeszédet mondott, amit a zsinati könyv közölt is.⁵² A zsinat 17 témával⁵³ foglalkozott a többi zsinatok mintájára. Itt is szerepet kapott az evangelizáció, a katekézis, a nevelés, a liturgia, a család, a hivatásgondozás, a plébánia, a szerzetesség, a világiak, az ökumenizmus és a szekták.

A 20. századi magyarországi *egyházmegyei zsinatok* sorrendjében a hetedik helyen a *székesfehérvári* áll.⁵⁴ Ezt Takács Nándor Jusztin⁵⁵ készítette elő, és 1997. július 24. és 28. között folytatta le. A zsinati könyv bevezetése szerint a püspök az előkészület idején a kijelölt témák anyagát a felkért bizottságok által összeállította, majd azok munkáját széles körben véleménynyilvánításra, vitára bocsátotta. A beérkezett anyagból elkészült a zsinat munkadokumentuma, amit azután a zsinat szekciókban és plenáris üléseken megvitatott, megtárgyalt. Takács püspök a határozatokat 1998. augusztus 15-én hirdette ki, és november 25-én léptek életbe.

48 Zsinati Könyv, 12–13.

49 Uo. 155.

50 Az Egri Főegyházmegye zsinati könyve (kiadó nincs). St. Maximilian. Eger, 1996.

51 Seregély István (1931–2018) 1987–2007 között egri érsek, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XX.

52 Zsinati könyv 177–178.

53 Uo. 9–160.

54 Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság: A székesfehérvári egyházmegye zsinati könyve. 1997. június 24–28. (Nyomda nincs feltüntetve.) Székesfehérvár, 1998.

55 Takács Nándor Jusztin (1927–2016), 1988-ban székesfehérvári segédpüspök, 1989-től koadjutor, 1991–2003 között megyéspüspök, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XIII.

A zsinat négy témakörben végezte munkáját. Az első rész az egyház tanító tevékenységével – igehirdetés, hitoktatás, nevelés, iskola – foglalkozott, a második az egyház megsejtelő tevékenységét tárgyalta. Így a szentségeket, a liturgiát, a szentek tiszteletét. A harmadik rész az egyház közösségének témáját dolgozta fel, jelesen a plébániák, a családok, az ifjúság, a papnevelés, a papi élet, a megszentelt élet (szerzeteseket), a világi hívek, az ökumenizmus, a nemzetiségek, a karitás és a médiák témáit. A zsinat negyedik témaköre az egyház vezetése volt. Szó volt az egyházmegyei hivatalról, az intézményekről, testületekről, bizottságokról, főesperes/esperesekről, plébánosokról, káplánokról, munkársakról, anyagi javakról, közszolgálati intézményekről.

A zsinat határozatait tehát 1998. november 25-én életbe is léptek, de Erdő Péter – most már esztergomi érsek – szerint néhány év múlva rossz tapasztalatokon okulva hatályaon kívül helyezték őket.⁵⁶ Evvel kapcsolatban az egyházmegye levéltárosa, Mózessy Gergely, közölte, hogy az új megyéspüspök, Spányi Antal⁵⁷ 2007-ben egy új egyházmegyei törvénykönyvet adott ki,⁵⁸ amivel így indirekt módon a korábbi határozatokat hatálytalanította. Közölte azt is, hogy míg az 1998-as zsinati könyv helyzetképeket írt le és azokhoz fűzte a rendelkezéseket, addig az új törvénykönyv, amelyet Hajdú Ferenc provikárius szerkesztett, már csak a rendelkezéseket hozza. Belekerültek későbbi püspöki rendelkezések is, sőt a II. világháború előtti két zsinat (1924, 1934) határozataiból is átvett rendelkezéseket, pl. a plébánosok helyettesítésével kapcsolatban.

A következő, a nyolcadik magyar *egyházmegyei zsinatot* a Szombathelyi püspökség vezette le 1998. június 16. és 20. között.⁵⁹ Konkoly István⁶⁰ megyéspüspök előkészítés után 1996. november 17-én jelentette be a zsinatot, és ez év december 16-án az Egyházmegyei Papi Szenátus ülésén kijelölte a zsinat 17 témáját, amely a lelkipásztorkodás teljes területét felölelte. A feladat itt is az volt, ami a többi zsinatnál: előbb a téma teológiai megalapozása, majd a helyzet felmérése, azután pedig a javaslatok megfogalmazása. Ez alkalommal a püspök kijelölte a szenátus javaslata alapján a 17 téma felelősét, anyagát, a munkacsoportok papi és világi tagjait. Egy-egy munkacsoportban általában négy pap és négy világi hívő működött, összesen mintegy 140 személy. Ugyanekkor kijelölte Konkoly püspök a zsinat titkárát, jegyzőjét és a koordináló bizottság hat tagját is.

Ezután a püspöki körlevélben informálta a papságot és a híveket. A zsinat célkitűzése volt az ateista rendszer következményeinek felszámolása és a II. Vatikáni Zsinat tanításának megvalósítása. Hat hónapos „megfeszített munka” után elkészült a 110 oldalas munkadokumentum tervezete, amit minden lelkipásztor megkapott. Az esperesi gyűlések javaslatait előbb a témafelelősök, majd a koordináló bizottság tagjai dolgozták át. Ezután a püspök kinevezte a zsinati tagokat: 40 papot, két diakónust, hat férfi szeretest, négy apácát és 30 világi hívőt, akik között 15 volt a férfi és 15 a nő. A zsinatnak 82

56 Erdő Péter: Die Diözesansynoden in Ungarn nach der Wende von 1989–1990. In: *Annuaire Historiae Conciliorum*, 42. évf. 2010, 2. szám, 373–378, itt: 377.

57 Spányi Antal (1950–), 1998. esztergomi segédpüspök, 2003. székesfehérvári püspök, in: *Beke* 677–678.

58 Székesfehérvári Egyházmegye: *Egyházmegyei Törvénykönyv* (dátum, nyomda nélkül). De: 2007, 129 oldal és mellékletek. Itt: *Határozat*, 7, Spányi Antal: Az itt közölt Egyházmegyei Törvénykönyvet az Egyházi Törvénykönyv 391. kánonja szerint a mai napon, 2007. június 28-án, a III. Egyházmegyei Zsinat 10. évfordulóján aláírással megerősítve hivatalosan kihirdetem... A Törvénykönyv egésze 2007. augusztus 1-jén lép életbe. Ikt. sz. 480/2007.

59 Szombathelyi Egyházmegyei Hivatal: *A Szombathelyi Egyházmegye zsinati könyve*. Szignatúra, Szombathely, 2000.

60 Konkoly István (1930–2017) 1987–2006. szombathelyi püspök, in: *Magyar Katolikus Almanach* 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XXV.

szavazati joggal bíró tagja volt. Részt vett a zsinaton 12 megfigyelő is, tíz a különféle egyházmegyékből, valamint az evangélikus és a református egyház egy-egy képviselője.

Június 16-án az ünnepélyes szentmisét a szentbeszéddel Karl-Joseph Rauber⁶¹ nuncius végezte. Az ülések a Katolikus Továbbképző Intézetben folytak le oly módon, hogy délelőtt három témafelelős bemutatta a délutáni szekcióülés anyagát, amikor is a zsinat tagjai szabadon dönthettek, melyik szekció munkájához kapcsolódnak. Délután tárgyalás, majd szavazás folyt, ennek eredményét a másnap délelőtti plenáris ülés elé terjesztették végleges szavazásra. A délelőtti üléseket a témafelelősök vezették, a délutáni ülésen ők elnököltek. A számító- és szavazógépeket egy technikai csoport kezelte.

A 306 §-ból álló határozatokat („rendelkezéseket”) Konkoly püspök 1998. november 17-én szentesítette, 2001. január 1-jén léptek életbe. Ezek – mint fentebb már említettem – 17 fejezetből álltak: Isten ígéjének hirdetése, hitoktatás, iskola, ifjúság, család, szentségek-szentelmények, papi élet, hivatásgondozás-papképzés, szerzetesség, egyházi szervezet, plébánia, egyházi vagyon, világi hívek, sajátos csoportok, karitás, ökumenizmus, jelenlét a társadalomban.

A kilencedik egyházmegyei zsinatot a Pécsi püspökség folytatta le 1998. október 21. és 24. napjain.⁶² Mint Mayer Mihály⁶³ püspök a zsinati könyv előszavában írta, a zsinatot 1997 pünkösdjén (május 18.) hirdette meg. Ő is, mint a többi püspök, az egyházmegyében előbb egy felmérést végeztetett. Erre a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológiai tanszékét kérte fel, amely a vallásszociológiai felmérést 1997 tavaszán Csocsák Jenő tanszékvezető és Goják János kanonok közreműködésével koordinálta.⁶⁴ Biztosok tették fel a kérdéseket a falvakban, bár volt eset, mint Alsószentmártonban, ahol a lakosság többsége cigány, hogy a lakosok agresszív és fenyegető magatartása miatt a kérdés meghíúsult.⁶⁵ A helyzetfelméréseket, megfontolásokat és javaslatokat azután Mayer püspök dolgozta fel, mint írta: „átvizsgáltam az elfogadott szöveget és tettem meg magam észrevételeit... Szükségesnek tartottam a szöveg harmonizálását.”⁶⁶

A zsinaton 28 egyházi és 32 világi személy vett részt, ez utóbbiból hét volt a nő. A társegyházmegyek küldöttei tíz személyt tettek ki, Karl Joseph Rauber nuncius két beszédet is mondott. A többi egyházmegyei zsinatok sémája szerint a pécsi is 18 témakört ölelt fel (evangelizáció, szentségek, szentelmények, papság, szerzetesek, házasság, család, plébánia, világi munkatársak, szociális lelkipásztorkodás, hitoktatás, ifjúság, egyházi iskola, ökumenizmus, kisebbségek, kultúra, hely a közéletben, az egyházmegye struktúrája), viszont határozatokat nem hozott, és Mayer püspök zsinati dekrétumot sem adott ki, bár a szövegben mindenütt helyzetfelmérések, megfontolások és javaslatok szerepeltek.

Az egyházmegyei zsinatok közül eddig az utolsót az 1993. május 30-án a *Hungarorum gens* apostoli konstitúcióval felállított Debrecen–Nyíregyházi püspökség 1999. október 25. és 28. között a debreceni Szent Anna-székesegyházban folytatta le.⁶⁷ Mint

61 Rauber, Karl Joseph (1934–) címzetes érsek, 1997–2003 között nuncius Magyarországon, 2014-től bíboros, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. VIII.

62 Pécsi Püspökség: A pécsi egyházmegyei zsinat dokumentumai. Eiter, Pécs, 1999.

63 Mayer Mihály (1941–) 1989–2011 között pécsi püspök, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XVIII.

64 Zsinat dokumentumai 189.

65 Uo.

66 Uo. 3.

67 Debrecen–Nyíregyházi Egyházmegye: A Debrecen–Nyíregyházi Egyházmegye első zsinata 1999. Rexpo. Debrecen, 2000.

Bosák Nándor⁶⁸ püspök beszámolójában⁶⁹ említette, a zsinat előkészítése 1997 elején kezdődött, és a munka két és fél évig tartott. A zsinat kilenc témájához kilenc témafelelőst jelöltek ki. Rajtuk és a püspökön kívül 23 pap, három szerzetesnővér, 19 világi hívő – köztük három nő – és 11 zsinati megfigyelő vett részt a zsinaton. Vendég volt az egri, a hajdúdorogi, a szeged–csanádi, a grazi (Ausztia) és az argaui (Svájc) egyházmegyeiből is. A zsinat munkáját 16 munkatárs segítette. Módszere olyan volt, mint a többi zsinaté: előbb teológiai alapvetés, majd helyzetfelmérés és javaslat következett. Bosák püspök a zsinati határozatokat 2000. április 20-án emelte törvényerőre, és még ezen a napon hatályba is léptek. Az egyházmegye speciális jellegéhez tartozik, hogy területén mintegy egymillió ember él, de ezeknek csak 30,33%-a katolikus, közülük is 15,18% bizánci szertartású (görögkatolikus). A zsinat a lelkipásztorkodás kilenc témáját dolgozta föl: az evangelizációt (igehirdetést, katekézist, katolikus iskolákat), a liturgiát (szentségek, szentelmények, egyházi zene, művészet), diakónia (egyes területek, karitás, kórház, fogyatékosok, idősek, börtönök, hajléktalanok), papok és szerzetesek (papság, szerzetesség, állandó diakonátus, hivatásgondozás), hívek (papság–hívek kapcsolata, hívek speciális tevékenysége pl. egyházközségekben), egyházi szervezet–plébánia: hivatal, tisztviselők, tanácsosi testületek, területi felosztás, esperesek, plébánosok, káplánok, képviselő-testület, kántor, hitoktató, sekrestyés, anyagi javak és kezelésük, kapcsolat más egyházakkal (görögkatolikusok, ökumenizmus, szekták), jelenlét a társadalomban.

Összefoglalásul elmondható a magyar egyházmegyei zsinatokról, hogy négy kivétellel 1994 és 2000 között a magyar katolikus egyház minden püspökségében (Pannonhalmával együtt 14) zsinat zajlott le. Nem volt zsinat a Győri egyházmegyeében, az 1993-ban a Veszprémi egyházmegye déli területén felállított Kaposvári egyházmegyeében, a Hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegyeében (a hozzá kapcsolt miskolci Görögkatolikus Apostoli Exarchátussal), és nem volt zsinat a pannonhalmi főapátságban sem. A pannonhalmi főapátság ugyan nem püspökség, de exempt egyházkormányzati területtel rendelkezik, és így főapátja mindenkor tagja a Magyar Püspöki Konferenciának is.

Ha a főapátság nem folytatott is zsinatot, de az egyik plébániája Győrszentmártonban igen.⁷⁰ Ezt az ottani plébános, Nyiredy Maurus OSB hosszú előkészítés után hívta össze és vezette le 2001. április 20. és 22. között. Ő a vezetőkkel 4–8 tagú munkacsoportokat hozott létre, és ezek a lelkipásztori, plébániai, liturgiai, hitoktatási, karitatív, családi, gazdasági, polgári-közösségi kérdéseket dolgozták fel, majd összegezve ki is nyomtatták. Ebből is megállapítható a jellemző magyar korp: „A katolikusnak mondott község több mint 8.000 lakójából három-négyszázan jönnek rendszeresen templomba.”⁷¹ Ami a házasságot illeti, megállapítja: „A nem hívő környezetben felnőtt fiatalok egy része nem köt sem polgári, sem egyházi házasságot. Megelégszenek az együttélés – sajnos ma már törvényileg – elfogadott más formáival.”⁷² Együttal idézi a zsinati könyv Miklósházy Attila SJ⁷³ püspök szavait: „Magyarországon nagy a lelki sivárság, mert a lakosság tete-

68 Bosák Nándor (1939–) 1993 óta debrecen–nyíregyházi püspök, in: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest 2000. XXIII.

69 Uo. 3–5.

70 Római Katolikus Bencés Plébánia: Plébániai zsinat. Győrszentmárton 2001.

71 Uo. 77.

72 Uo. 97.

73 Miklósházy Attila SJ (1931–2018) 1989–2006 között a külföldön élő magyar katolikusok püspöke. In: Magyar Katolikus Almanach 2000. Szent Gellért Kiadó, Budapest, 2000. XXIX.

mes része elfelejtette az elmúlt ötven év alatt az igazi emberi és keresztény értékeket, és ezeknek hiányában most emészti önmagát, széthúzással, vádaskodással, ahelyett, hogy közös erővel nekilátna az ország és a társadalom építésének. Missziós evangelizálásra van szükség, sok helyen egészen előlről kell kezdeni a keresztény és nemzeti nevelést. Félő, hogy a marxista materializmus helyett most a liberális anyagiasság szelleme ül rá a magyarságra, pedig történelmünk tapasztalata szerint a magyar nép ereje mindig a szellemenben nyilvánult meg.”⁷⁴

74 Plébániai zsinat 76.

A RÓMAI MAGYAR KATOLIKUS KÖZÖSSÉG TÖRTÉNETE 1998–2011

BEVEZETÉS

A római magyar lelkeszség 1945–1999 közötti történetét három tanulmányban írtam meg a Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban (MEV).¹ Több olaszországi magyar közösség történetét külön is publikáltam,² és néhány tanulmányt is, amelyek egy-egy lelkipásztori területtel foglalkoztak: az értesítőkkal,³ a levéltárral,⁴ a magyar kápolnában tartott szentmisékkal,⁵ az emigráció legjelentősebb egyéniségével, Zágon Józseffel.⁶ Kovács Angelus kapucinus atyáról pedig egy sokszorosított füzetet készítettem.⁷ Mindezek után magától adódott, hogy a római magyar közösségben 1998–2011 között végzett lelkipásztori munka történetét is megírom. Saját lelkipásztori munkámról van szó, ezért egyes szám első személyben fogalmazok.

A kutatás elején a legnehezebb feladat a források összegyűjtése volt. Azóta megváltozott a helyzet, levéltári anyagok kerültek elő, névtárak jelentek meg. Az első tanulmány írását követően nagy gondot fordítottam a lelkipásztori munka dokumentálására, így most bőseges forrás áll rendelkezésemre, bár az első évekből az adatok hiányosak, pl. fényképek alig vannak.

Fő forrásom az Olaszországi Magyar Katolikus Misszió (OMKM) levéltára.⁸ Ebben 2006 óta van egy CD-tár is.⁹ Az utóbbi évek anyaga jórészt elektronikus formában van rö-

1 *Németh László (Imre)*: Adalékok a római magyar lelkipáztorkodás történetéhez. Első rész: 1945–1963, in: MEV, 14(2002/1–4) 197–228, *Uő*: Második rész: 1963–1973, in: MEV, 15(2003/3–4) 119–149 és *Uő*: Harmadik rész: 1973–1999, in: MEV, 28(2016/1–4) 154–193.

2 Magánkiadásban: A milánói magyar szentmisék krónikája, 1949–2009, Róma, 2009. A bolognai szentmisék krónikája 1999–2010, Willmann János emlékére, Róma, 2010. Szicília magyar szentmisék 1999–2011, Róma, 2012. Maruska, A bolognai magyarok jötevője, Róma, 2015. Loreto, a magyar szentmisék tíz éve 2008–2018, Róma, 2018. és A milánói magyar közösség története 1924–1974 (Vázlatos áttekintés), in: Magyar Sion, Új Folyam XII(LIV) (2018/2), 167–188.

3 *Németh László (Imre)*: Olaszországi lelkipásztori értesítők, 1945–1996, in: Látó szívvel, szerk.: Bende József, Deák Viktória Hedvig OP, Pákozdi István, Budapest, 2006, 281–289.

4 *Németh László (Imre)*: Az Olaszországi Magyar Katolikus Misszió levéltára 1952–2006, in: MEV 21(2009/1–4) 265–293.

5 *Németh László Imre*: Tíz év a magyarok római kápolnájában, 2004–2014, in: Magyar Sion, Új Folyam IX/LI (2015/2) 225–244.

6 *Németh László Imre*: Zágon József (1909–1975), in: MEV 24(2012/3–4) 39–78.

7 *Németh László Imre*: Angelus atya, Az olaszországi magyarok lelkipásztora 1911–2001, Róma, 2016. Magánkiadás. Szövege jórészt azonos *Németh*: Adalékok ... 1973–1999.

8 Rómára vonatkozó iratok: OMKM 40: 1999–2000, 44: 2001–2003, 51: 2004–2006, 55: 2007, 57: 2008, 60: 2009, 63: 2010, 66: 2011.

9 Jelzete OMKM CD, amelyben 2018 év végéig 83 CD van.

zítve, elsősorban a fényképek. A mellékletek is sok információval szolgálnak, van köztük néhány fényképalbum is.¹⁰ A legfontosabbak a lelkipásztori értesítők,¹¹ illetve a Pápai Magyar Intézet (PMI), valamint a Szent István Alapítvány (SZIA) Historia Domusa (HD).¹²

KINEVEZÉS ÉS ELINDULÁS

1998-ban kaptam kiküldetést az Magyar Katolikus Püspöki Kartól (MKPK), hogy a PMI rektora legyek.¹³ Szeptemberben foglaltam el a hivatalt. Kovács Angelus kapucinus atya volt ebben az időben a római és az olaszországi magyar főlelkész. Pár éve azonban már visszavonultan élt rendjének öregotthonában, mert egészségi állapota miatt nem tudta végezni a lelkési munkát.¹⁴ Cserhádi Ferenc, a külföldi magyarok jezsuita püspökének, Miklósházy Attilának európai delegátusa októberben felkereste, és megszerezte egyetértését ahhoz, hogy átadja nekem a munkát.¹⁵ Utána eljött hozzám azzal a kéréssel, hogy rektori beosztásom mellett vállaljam el az Olaszországban élő magyarok lelkipásztori ellátását. Igent mondtam, amit Miklósházy Attila püspök levélben köszönt meg.¹⁶ Tájékoztattam erről Seregély István egri érseket, az MKPK elnökét, és megkértem főpásztorom, Paskai László bíboros hozzájárulását ahhoz, hogy a megbízatást elvállalhasam.¹⁷ Az MKPK Állandó Tanácsa előzetes elvi hozzájárulást adott kinevezésemhez és ahhoz a kéréshez, hogy a lelkipásztori munkába a PMI ösztöndíjsai is bekapcsolódhassanak.¹⁸ Meglátogattam Angelus atyát, aki az egyik következő látogatás alkalmával átadta címlistáját és 500.000 lírát, arra hivatkozva, hogy 1973-ban ő is ennyit kapott elődjétől, Frank Miklóstól.¹⁹ A lista évek óta nem volt karbantartva, így elég nehezen volt használható. Levelet írtam továbbá a Bresciában élő Izmindy Antal oratoriánus atyának, aki Angelus atya segítője volt az észak-olaszországi magyar közösségek, Milánó, Torino, Genova és Bologna ellátásában, bejelentve neki megbízásomat és kérve további együttműködését.²⁰ Felvettem a kapcsolatot az Olasz Püspöki Kar (CEI) illetékes hivatalával is, amelynek vezetője akkor Bruno Mioli scalabriánus atya volt. Az MKPK kérésemre az elinduláshoz egyszeri anyagi támogatást adott, 5.000 USD-t, miután beszámolót küldtem a lelkipásztori ellátás helyzetéről.²¹ A Szent István Társulattól pedig liturgikus könyveket kértem.²² Camillo Ruini bíboros, a pápa vikáriusa a római egyházmegyében és a CEI

10 Jelzetük: OMKM M. Az 1998–2011-es évek anyaga OMKM M 12–15, 19, 22.

11 Négy kötetben vannak bekötve: OMKM 46: 1999–2003, 2004–2006, OMKM 65: 2007–2010, 2011–2013, Elektromos formában: OMKM CD 24: 1999–2013.

12 A PMI története *Tóth Tamás*: A Pápai Magyar Intézet Róma, Róma–Budapest, 2017. OMKM CD 25: PMI HD, 2001–2011, SZIA, Rückblick 1992–2011. OMKM CD 83.

13 Életrajzom: *Németh László Imre*: A római Szent István Alapítvány, Róma, 2015, 50–51.

14 Az átadást és emlékét a közösségben megörökítettem a működéséről írt tanulmányban: *Németh*: Adalékok... 1973–1999, 185–189.

15 *Cserhádi Ferenc*: Vatikáni megbízottak, a külföldi magyar lelkipásztori szolgálatban 1945–2006, Budapest, 2009, 56.

16 Scarborough, 1998.11.04.

17 Róma, 1998.11.20. Engedély: Budapest, 1998.11.26.

18 Róma, 1998.11.30.

19 Róma, 1999.03.02. Frank Miklós lelkipásztori munkája: *Németh*: Adalékok... 1963–1973.

20 Róma, 1998.12.14. *Németh*: Adalékok... 1973–1999, 171, fényképe 191.

21 Kérelem: Róma, 1999.02.18. Válasz: Budapest, 1999.03.08. Beszámoló: Róma, 1999.03.01.

22 Róma, 1999.03.11.

elnöke, Seregély István érsek jelölésére 1999. november 1-jei hatállyal nevezett ki római magyar lelkésznek.²³ A következő év elején, 2000. január 31-i hatállyal kaptam meg a főlelkészi (*coordinatore*) kinevezést egész Olaszország területére, öt évre.²⁴

A lelkipásztori munkát már 1999 elején elkezdtem Rómán kívül, mert Angelus atya úgy gondolta, hogy Rómában még ő fog misézni. Izmindy atya meghívására Milánóban miséztem először március 7-én, az ottani magyar szentmisék 50. évfordulóján.²⁵ A főcelebráns Ternyák Csaba érsek, a Papi Kongregáció titkára volt. Angelus atya rövidesen belátta, hogy már nem tudja végezni a magyar szentmiséket Rómában sem, így beleegyezésével elkezdtem megszervezni a római magyar szentmiséket is.

A RÓMAI MAGYAR SZENTMISÉK RENDJE

A magyar szentmisék rendje az évtizedek során így alakult: szentmise a belvárosban minden hónap utolsó vasárnapján (kivéve július, augusztus és december) de. 11 órakor, 1974-től az *Oratorio della Crocifissione*-templomban.²⁶ Szent István-napi szentmise az augusztus 20-hoz közel eső vasárnap de. 11 órakor, és karácsonyi szentmise december 26-án, az ünnep másnapján du. 17 órakor a Szent István Zarándokház (SZIH) kápolnijában.²⁷

A Szent Péter-bazilika altemplomában (Grották) lévő Magyarok Nagyasszonya-kápolnában, amelyet 1980. október 8-án Szent II. János Pál pápa szentelt fel, a nyolcvanas években hetente tartottak magyar szentmiséket, elsősorban zarándokoknak.²⁸

Mindszenty bíboros emlékére néhány alkalommal egykori címtemplomában, a Santo Stefano Rotondo-bazilikában volt szentmise.²⁹

Ezt a szentmiserendet örököltem, és követtem.

MISÉZŐ HELYEK

A hó végi szentmisék helyszínéül a Római Magyar Akadémia (RMA) melletti *Santa Maria dell'Orazione e della buona morte* templomot választottam, miután egy tanulmányban azt olvastam, hogy a Magyar Állam a Falconieri-palotával együtt azt is megakarta venni, de nem volt már rá pénz.³⁰

23 A jelölés kelt Budapest, 1999.10.22. Beszámoló: Bókay László: A magyarokért – Olaszországban, in: Új Ember (ÚE), 2000.03.19.

24 Ecco i coordinatori per comunità estere, in: Avvenire, 2000.02.02.

25 Németh: A milánói... 2009, 20.

26 Németh: Adalékok... 1973–1999, 161.

27 Ruppert József: Casa di Santo Stefano /Szent István Ház/ via del Casaletto 481., in: Bánfi Florio–Sárközi Péter–Kovács Zsuzsa–Horváth Zoltán György, Itáliai magyar emlékek, Budapest, 2007, 324–329.

28 Németh: Adalékok... 1973–1999, 172. A kápolna leírása: Németh, László Imre: A magyarok római kápolnája, Budapest, 2015, 3., javított kiadás.

29 Németh László Imre: Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház, Budapest, 2009, 119–122, és Sanctus Stephanus in Coelio Monte, Santo Stefano Rotondo Róma, szerk. Németh László Imre, Regensburg, 2010.

30 Beke Margit: A Pápai Magyar Egyházi Intézet megalapítása és első évei Rómában (1929–1945), in: Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995), szerk. Csorba László, Budapest, 1998, 70. A templom fotói: OMKM M 15/7: 16–19.

A templom az azonos nevű testvérület (*fraternitas*) tulajdona, amelyet 1552-ben III. Gyula pápa (1550–1555) alapított azzal a céllal, hogy temetésben részesítsék a szegényeket, és imádkozzanak lelki üdvösségükért. A testvérületet 1560. november 17-én IV. Pius pápa (1559–1565) *Arciconfraternita* rangra emelte. A tagok adományából építettek maguknak templomot, amikor azonban kicsinek bizonyult, azt lebontották és a jelenlegi, ovális alaprajzú templomot építették a helyére barokk stílusban, amelynek tervezője az a Fuga Ferdinando (Firenze, 1699 – Nápoly, 1782) volt, aki többek között a Santa Maria Maggiore-bazilika homlokzatát is tervezte. Az új templomot 1737. október 20-án szentelték fel.³¹ Sajátos jellegére utal a homlokzaton, a főkapu jobb oldalán emberi csontvázat ábrázoló márványtábla, amely perselyként szolgál adományok gyűjtésére, és az altemplom, ahol emberi csontokból készült liturgikus tárgyak vannak. A templom házszáma: Via Giulia 262, a jobb oldalán az RMA házszáma: Via Giulia 1. Ez sokszor megtréfálta azokat, akik nem tudták, hogy ebben az utcában a házak számozása történelmi, és nem az utca egyik végén kezdődik, hanem az RMA-tól körben.

A templom rektora, Mons. Guido Charvauld pápai prelátus készségesen fogadott, és miután ők a templomban csak vasárnap este tartottak szentmisét, lehetőséget adott arra, hogy minden hónap utolsó vasárnapján de. 11 órakor megtartsuk a mi szentmisénket, folytatva azt a gyakorlatot, amely az ötvenes években alakult ki.³² A híradásokban a templom nevének csak az első részét használtam, hogy ne keltsék rossz érzéseket.

2005-ben Guba Andrásnéval, Kati néniel készíttettem egy ambótarakót, amely Szent István királyt ábrázolja, amint felajánlja koronáját Szűz Máriának, így magyar jellege lett a liturgikus térnek.

Néhány alkalommal a szentmise helyszíne rendkívüli volt. 2005. március 27-én, húsvét ünnepén a SZIH, 2005. április 23-án pedig szombaton este volt a szentmise – XVI. Benedek pápa beiktatása miatt – a Santa Balbina-bazilikában.³³

Állandó miséző helyünk maradt a SZIH kápolnája és a Szent Péter-bazilika altemplomában a magyar kápolna is, valamint a Santo Stefano Rotondo-bazilika.

A HÓ VÉGI SZENTMISÉT KÖVETŐ TALÁLKOZÓK

Az első hó végi magyar szentmise után az RMA udvarára „pogácsázásra” hívtam a híveket; a pogácsát a PMI-ben dolgozó magyar asszonyok sütötték. Ebből hagyomány lett, és a szentmisék után mindig pogácsázással egybekötött találkozót tartottunk. Általában az udvaron, de néhány alkalommal, rossz idő esetén a bejárat melletti kiállító teremben vagy ünnepi alkalommal az RMA első emeleti termeiben. Angelus atya, aki telefonon a hívektől azonnal értesült kezdeményezésemről, azt mondta: „*Testvér, nincs erre szükség.*” Aztán legközelebb kijavította magát és azt mondta: „*Testvér a magyarok mégiscsak szeretik a pogácsát.*” Tiszteletreméltó, hogy idős kora ellenére felül tudta magát bírálni. A római magyarok helyzetét jellemzi az a tény is, hogy a hívek között voltak olyanok, akik korábban még sohasem jártak az RMA udvarán. A találkozót néhány alka-

31 S. Maria dell’Orazione e della morte ismertető füzet, Arciconfraternita kiadása. OMKM 44 – 2000.

32 Ag 7–15/1999 és Németh: Adalékok 1945–1963, 215–227. A templom rektora 2007.09.01-től Mons. Carmelo Giarratana volt.

33 Új Üzenet (ÚÜ) 2005.02.27. és ÚÜ 2005.04.24. *Dávid Katalin*: A Santa Balbina bazilika, in: Ladocsi Gáspár és Németh László (Imre) (szerk.), Santa Balbina bazilika, Budapest, 2004, 12–19.

lommal vetítés követte, de erről még lesz szó. A SZIH-ben tartott évi két szentmisét is minden alkalommal fogadás követte, amelyet a házban szolgáló kalocsai iskolanővérek készítettek elő.

LELKIPÁSZTORI ÉRTESÍTŐ

A hívek tájékoztatásának legfontosabb eszköze a lelkipásztori értesítő. Elődöm értesítőjének a címe *Üzenet* volt, sokáig nyomtatványként, kedvezményesen postázta.³⁴ Értesítőmnek ezért az *Új Üzenet* nevet adtam, ami kifejezte a folyamatosságot és az újdonságot is. A névválasztást egyeztettem Angelus atyával. Megérdeklődtem, hogy mik a feltételei a nyomtatványként való postázásnak. Az ügyintézés ideje alatt *Amíg nincs Új Üzenet* címmel osztottam értesítőket 1999 szeptemberétől 2001 februárjáig. Miután kiderült, hogy a postázási feltételek teljesítése igen bonyolult lenne, 2001. március 25-én elindítottam az *Új Üzenet*et, amely a hó végi magyar szentmisékre jelent meg. Általában évente kilencszer (január–június és szeptember–november), de előfordult, hogy augusztusban és karácsonykor is.³⁵ Az értesítő sokszorosítására, a pénztárkönyv tanúsága szerint, 2000-ben vettem egy Ricoch típusú gyorsmásolót.³⁶

Az értesítőt Rómában nem postáztam, hanem a szentmisék végén osztottam ki. Azóta, hogy elterjedt az internet, elektronikus formában is megküldtem a címlistákra, Rómába, az olaszországi miséző helyek címlistáira és a magyarországi-külföldi címlistára.³⁷ Ez utóbbin volt Miklósházy Attila püspök címe is, aki elsőként szokta megköszönni.

Az értesítő végén, folytatva Angelus atya kezdeményezését, a karácsonyi számok kivételével vicc olvasható. Az aktuális hírek, szentmisék, programok, elhalálozások, esküvők, keresztelek közlése mellett törekedtem arra, hogy az Olaszországban történő magyar vonatkozású eseményekről és a magyar egyházat érintő legfontosabb eseményekről is hírt adjak, természetesen a teljesség igénye nélkül. Indítottam sorozatokat is. Némelekyből aztán különszámot készítettem:

2002–2003: *Magyar Misék Múltja*, Különszám, 2004. január.

2003: *Az esztergomi bíboros érsekek római címtemplomai*³⁸

2005: *Hogyan vélekednek Mindszenty bíborosról Rómában*, Különszám, 2005. május.³⁹

2008: *Olaszországi magyar emlékek*⁴⁰

2009: *A római emigráció kiemelkedő személyiségei*, Különszám, 2010. január.

2010: *Leendő szentjeink*, Különszám, 2011. június.

2011: *Angelus atya*, Különszám, 2012. március.

³⁴ Németh: Adalékok... 1973–1999, 171.

³⁵ Aug.-ban: 2004–2005, 2007, 2009–2010, Karácsony: 2008–2009. Ez utóbbiakat Ruppert József atyával közösen írtuk alá.

³⁶ OMKM CD 37: 2. Főlelkészség pénztár 2000.

³⁷ ÚÜ, 2007.01.28.

³⁸ Megjelent nyomtatásban: Németh László (Imre): Az esztergomi bíboros, érsekek címtemplomai, in: Ladócsi–Németh, 2004, 28–31.

³⁹ Megjelent: Németh László (Imre): Hogyan vélekednek Mindszenty bíborosról Rómában? Megemlékezések Mindszenty József hercegprímásról, in: Életünk, 2004, január, február, március, április, május (sorozat).

⁴⁰ Megjelent nyomtatásban: Németh László (Imre): Magyar emlékek az „örök városban”, in: Megtört kenyér. Ünnepi könyv Bosák Nándor püspök 70. születésnapjára (szerk. Keresztesné Várhelyi Ilona), Debrecen, 2009, 94–99.

A közösség egykori tagjáról, Vásárhelyi Veráról (1920–2000), Kállay Kristóf feleségéről halála évfordulója alkalmából készítettem összeállítást.⁴¹ Az értesítők bekötött példányait, elődöm példáját követve, megküldtem az Országos Széchényi Könyvtárnak és az esztergomi Prímási Levéltárnak is.⁴²

Az informálást szolgálta az RMA bejáratú kapualjában a lelkesedés faliújsága, amelyre minden hónapban kifüggesztettük az *Új Üzenet* aktuális számát és más, hasznos információkat.⁴³

MISÉZŐK

A hó végi szentmiséket a PMI növendékeinek bevonásával kezdtem el, és meghívtam rájuk a Rómában működő magyar papokat és szerzeteseket is. A szentmisék bemutatására, amikor arra lehetőség kínálkozott, felkértem a Rómában tartózkodó magyar bíborosokat és püspököket, valamint az éppen ott tartózkodó atyákat. Ezek közül kiemelkednek azok az alkalmak, amikor ad limina látogatások alkalmával püspöki karok testületileg vettek részt a hó végi magyar szentmisén, így 2001. január 28-án az MKPK Seregély István érsek vezetésével. Ekkor Paskai László bíboros volt a főcelebráns, a szentbeszédet pedig Miklósházy Attila püspök mondta.⁴⁴ 2003. február 24-én pedig az erdélyi magyar püspökök Jakubinyi György gyulafehérvári érsek vezetésével.⁴⁵ Törekedtem arra, hogy a római magyar hívek megismerjék a tartósan Rómában dolgozó magyar atyákat, így rendszeresen felkértem őket a szentmise bemutatására. Hagyomány lett az is, hogy a Rómában tanuló, vagy oda érkező újmisési papokat a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ból (CGU) vagy a PMI-ből meghívtam újmisést mondani, általában ősszel. Az akadémiai év második félévében, tavasszal pedig búcsúmisére azokat az atyákat, akik a PMI vagy valamelyik másik kollégium növendékeként éppen befejezték tanulmányaikat.

A hó végi szentmisék közül a teljesség igénye nélkül megemlítek néhány fontosabb eseményt:

- A 2001. október 28-i szentmisén az 56-os forradalom 45. évfordulója alkalmából imádkoztunk azokért, akik 1956-ban segítették az Olaszországba érkező magyar menekülteket.⁴⁶ Az évforduló ilyen jellegű megünneplése Győri Enikő nagykövetség kezdeményezése volt.
- A 2002. június 30-i szentmise végén köszöntöttük a távozó Tar Pál szentszéki nagykövetet.⁴⁷

41 ÚÜ, 2010. szept.

42 Németh: Adalékok... 1973–1999, 185. Az 1999–2003-as évfolyamokat egy 2004.10.07-én kelt levéllel küldtem el: OMKM 47: 2004 Róma. A 2007–2010-es évfolyamokat 2011-ben ÚÜ, 2011.05.29.

43 Fotója: OMKM M 15/7. 20-as fotó.

44 Amíg nincs ÚÜ, 2001.01.28.

45 ÚÜ, 2003.02.23. Erdélyi főpapok a magyar misén, in: Magyar Kurír (MK) 2003.02.24. A szentmisén részt vett Varsányi Vilmos az Egyesült Államokból és Szőke János szalézi atya, Mindszenty bíboros boldoggá avatási ügyének vice-posztulátora.

46 ÚÜ, 2001.09.30.

47 ÚÜ, 2002.06.30. A szentszéki követségi munkájáról: *Tar Pál*: In memoriam Antall József. Tanú és szereplő, Budapest, 2003, 259–333.

- A 2003. január 26-i szentmisét az újonnan kinevezett esztergom–budapesti érsek, Erdő Péter mutatta be, aki a pápához jött köszönetet mondani kinevezéséért.⁴⁸ A közösség nevében Szőnyi Zsuzsa köszöntötte. Mindkét nagykövet, Erdődy Gábor és Győri Enikő is részt vett a szentmisén.
- A 2003. május 25-i szentmisén Ruppert József piarista atya, a SZIA elnöke vette át a müncheni magyarok küldöttségétől Detre György Szent Istvánt ábrázoló festményét, amely a SZIH-be került.⁴⁹
- 2004. június 24-én Oloffson Placid bencés atya mondott gyémántmisét.⁵⁰
- 2004. szeptember 26-án Ternyák Csaba érsek mondott ezüstmisét.⁵¹
- 2005. június 26-én Péteri Pál kaposvári megyés atya, aki római templomokról írt könyveket, mondott aranymisét.⁵²
- 2005. szeptember 25-én Somorjai Ádám OSB mondott ezüstmisét.⁵³
- 2007. április 29-én búcsúztattuk Ternyák Csaba kinevezett egri érseket.⁵⁴ A hívek nevében Farkas Magdolna, Bókay Dóra és Márton köszöntötték. A szentmisén részt vett Erdődy Gábor szentszéki, Kovács István Quirinális melletti nagyövet, Csorba László, az RMA igazgatója, valamint O'sváth György, a Máltai Lovagok Szövetségének elnöke.
- 2007. június 24-én mondtam ezüstmisémet.⁵⁵
- 2008. január 27-én a szentmise után Bóza Kristóf református teológus, az ifjúsági közösség tagja tett tanúságot, tekintettel a januári ökumenikus egységére.⁵⁶
- A 2008. február 24-i szentmise után az RMA első emeleti nagytermében levetítettük a *Vergessen Kardinal* című, Mindszenty József bíborosról készült filmet, amely a SZIA irattárából került elő. Ruppert József piarista atya, a SZIA elnöke a hagyományos technikával készült filmet DVD-re mentette át. A vetítés alkalmával a német szöveget Somorjai Ádám OSB fordította magyarra.⁵⁷
- 2008. november 30-án köszöntünk el Erdődy Gábor szentszéki nagykövettől.⁵⁸
- 2010. április 25-én, hivatások vasárnapján mondta gyémántmiséjét pappá szentelésének 60. évfordulója alkalmából Frank Miklós, aki 1963–1973 között volt római magyar lelkes.⁵⁹ A szentmise végén a Papság Éve alkalmából Farkas Magdolna köszöntötte a koncelebráló húsz atyát. Megköszönte szolgálatukat, és

48 Szentmise a magyar közösség részére, in: MK, 2003.01.27., Bókay László: Magyarország primása a Szentatyánál, in: ÚE, 2003.02.02. és Németh László: Az új primás szentmiséje a római magyaroknak, in: Életünk, 2003. március.

49 Vincze András: Szent István kép Rómában, in: Életünk, 2003. október.

50 ÚÜ, 2004.06.27. Bókay László: Placid atya Rómában, in: ÚE, 2004.07.04. Placid atya római tartózkodása alatt ellátogatott a Triznya-kocsmába is. Szőnyi Zsuzsa: Római terasz, Budapest, 2006, 163–165.

51 ÚÜ, 2004.06.27. Németh László: Ternyák Csaba érsek ezüstmiséje Rómában, in: Életünk, 2004. december.

52 ÚÜ, 2005.06.26. Bókay László: Magyar jubileum az örök Városban, in: ÚE, 2005.07.03. Péteri Pál, Róma, a templomok városa, Kaposvár, 2005.

53 ÚÜ, 2005.08.21.

54 ÚÜ, 2007.04.29. Ternyák Csaba kinevezett egri érsek búcsúmiséje Rómában, in: MK, 2007.04.30.

55 Németh László ezüstmiséje Rómában és Magyarországon, in: MK, 2007.06.26.

56 ÚÜ, 2008.01.27.

57 Uo., Film DVD-n: OMKM CD 48. OMKM CD 84 – SZIA Rückblick 2008.02.24.

58 ÚÜ, 2008.11.30. Bókay László: Ajándék volt és kihívás. Beszélgetés Erdődy Gáborral, in: ÚE, 2009.01.04.

59 ÚÜ, 2010.04.25. A római magyar papság ünnepe a hivatások vasárnapján, in: MK, 2010.04.26., Hivatások vasárnapján, in: Életünk, 2010. június.

kérte a híveket, hogy imájukkal a jubileumi év lezárulása után is segítsék papjaik munkáját. Minden pap kapott virágot és XVI. Benedek pápa írását a papságról.

- 2011. január 30-án köszöntöttük Palásti Benita szalvátor nővért 100. születésnapja alkalmából.⁶⁰

A SZIH-ben az évi két szentmisét általában Ruppert József piarista atya mondta, mint a Szent István Alapítvány elnöke és a ház igazgatója.⁶¹

A karácsonyi szentmisék időpontja 2005. december 26-tól de. 11 óra lett.⁶²

Párszor próbálkoztunk húsvéti szentmise tartásával is, de e kezdeményezés a hazautazások miatt rövid életű volt. 2007. április 8-án Ruppert József piarista atya mondott húsvéti szentmisét a Via Giulia-i templomunkban.⁶³

2004 májusától tartunk minden kedden reggel magyar nyelvű szentmisét a vatikáni magyar kápolnában. Az első tíz év történetét egy tanulmányban megírtam.⁶⁴

A misézők névsora a függelékben olvasható.

MUNKATÁRSÁK

A havi szentmisék megtartásához a PMI növendékei jelentették a legnagyobb segítséget. Közülük kerültek ki a sekrestyések, ők készítették elő a pogácsázáshoz a helyszínt,⁶⁵ és természetesen a PMI-ben dolgozó asszonyok, akik a pogácsát sütötték.

A hívek közül Farkas Magdolnát kell megemlíteni. Mindenben lehetett rá számítani. Kezdetben Angelus atyát hozta autóval a szentmisékre. A közösség nevében köszöntőket mondott a szentmiséken. Rendszeresen járt a keddi szentmisékre, látogatta az idős magyarokat, a fogvatartottat, akihez a börtönbe jártam, kétszer képviselte a magyar közösséget a *Festa dei popolin* (Népek ünnepe).⁶⁶ 2007. január 1-jén a hívek könyörgésének magyar fohászát ő olvasta a Szent Péter-bazilikában a pápai szentmisén.⁶⁷ Tragikus körülmények között váratlanul hunyt el 2011. április 5-én.⁶⁸ Temetése az Aquinói Szent Tamás-plébániatemplomban volt április 16-án. Halálának első évfordulójára kis filmet készítettem róla, amelyet a 2012. március 25-i hó végi szentmise után az RMA klubjában vetítettünk le.⁶⁹ Nagy úr maradt utána.

60 ÚÜ, 2011.01.30.

61 *Németh: A római...*, 27–28.

62 ÚÜ, 2005.11.27.

63 ÚÜ, 2007.03.25.

64 *Németh László Imre: Tíz év a magyarok római kápolnájában, 2004–2014*, in: *Magyar Sion, Új Folyam* IX/LI(2015/2) 225–244.

65 Névsoruk: *Tóth* 2017, 92–94. Közel ötven pap a 221. sorszámtól a 270-ig.

66 2007.05.20-án: ÚÜ, 2007.05.27. és 2008.05.18-án. Fényképek OMKM 38: Róma 2008. Mindkét alkalommal Szepesi Idával együtt.

67 ÚÜ, 2007.01.28. A szentmise videófelvétele: OMKM CD 12.

68 Emlékezés Farkas Magdolnára: ÚÜ, 2011.04.17. melléklete. Fénykép: OMKM 38: Róma 2011.

69 ÚÜ, 2012.02.26.

A LELKIPÁSZTORKODÁS TERÜLETEI

A PMI növendékei a kilencvenes években hittanórákat tartottak az RMA-n.⁷⁰ Ezt is felújítottam, és ifjúsági csoportot indítottam, amelynek vezetésével egy-egy növendéket bíztam meg. A csoportot az alábbi atyák vezették: Balázs Tamás ^(gy)(1998–1999), Szarka István ^(eg)(2000–2001),⁷¹ Kálmán Imre ^(gy)(2002–2003),⁷² Fábry Kornél ^(kap)(2004–2007),⁷³ Németh Norbert ^(szo)(2008–2011).⁷⁴ Az éves munkáról a levéltárban őrzött összefoglalóik adnak részletes tájékoztatást. Az összejövetelek helyszíne kezdetben a PMI-ben volt, majd 2004-től az RMA ifjúsági klubjában.⁷⁵

2010-ben több kisgyerekes család jött a szentmisére, ezért a gyerekek részére a szentmisék alatt óvodás programot szerveztünk, amelyet a PMI egy-egy növendéke tartott.⁷⁶ Ez a kezdeményezés sem tartott soká.

A börtönpasztorációt is Rómán kívül, Milánóban kezdtem.⁷⁷ Aztán Rómában, a Rebibbia börtönbe is behívtak egy rabhoz. Rajta keresztül ismertem meg egy másikat, akit elég hamar átvittek a Mamma Gialla nevű szigorúbb börtönbe, Viterbo közelébe. Mindig azzal fogadott, hogy úgy várt, mint a Messiást. Nagyon szeretett volna szabadulni. Távollétében ítélték el, ezért sikerült elérnie, hogy ügyét újratárgyalják. Hazaengedték; Nyíregyházán a börtönben, szívinfarktusban halt meg, mielőtt szabadult volna. A másik magyar rab, kiszabadulása után, a SZIH-ben dolgozott.

A római magyar közösség hagyománya volt a részvétel Capestranóban, Kapisztrán Szent János ünnepén, október 23-án.⁷⁸ Ezeknek a zárándoklatoknak lelkes szervezője Mihályi Géza volt,⁷⁹ én is részt vettem rajtuk, kivéve, ha az ünnep szombatra vagy vasárnapra esett és valahová misézni kellett menni.

SZENTSÉKGKISZOLGÁLTATÁSOK

A hó végi szentmise keretében néhány gyerek elsőáldozáshoz járult, akiket vagy magam, vagy a PMI növendékei készítettek fel:

- 2002. május 26.: Bókay Dóra és Bókay Márton, Bókay László és Komlóssy Gyöngyi gyermekei.⁸⁰
- 2004. május 30.: Falcinelli Edith.⁸¹
- 2005. április 23.: Di Marco István, Varga Andrea fia.⁸²

⁷⁰ Németh: Adalékok... 1973–1999, 180.

⁷¹ Amíg nincs ÚÜ, 2000.10.29., és MK, 2000.11.30.

⁷² ÚÜ, 2002.10.27.

⁷³ ÚÜ, 2004.10.31.

⁷⁴ ÚÜ, 2008.10.26.

⁷⁵ A klubhelyiség kérése Csorba László igazgatótól: 2004.10.07. OMKM 51: 2004.

⁷⁶ ÚÜ, 2010.11.28.

⁷⁷ Milánó San Vittore és Bollate börtönökben végzett pasztorációra vonatkozó iratok: OMKM 45 és 52.

⁷⁸ Az első említése: Amíg nincs ÚÜ, 2000.11.29.

⁷⁹ Mihályi Géza: Hogyan kezdődött Capestrano és a magyarok kapcsolata? in: Vatikáni Rádió, 2013.07.03. Elhunyt Mihályi Géza, a római magyar közösség tagja, in: MK, 2018.06.06.

⁸⁰ ÚÜ, 2002.05.26.

⁸¹ OMKM 51: Róma 2004.

⁸² OMKM 51: Róma 2005. Kovács Gergely áldoztatta meg, mert ő keresztelte, a szentmisét Erdő Péter bíboros mondta.

- 2006. május 28.: Scaringella Olivér, Molnár Mirtill fia.⁸³
- 2008. február 24.: Török Ábel, Török Tamás és Fekete Emese fia.⁸⁴
- 2008. október 26.: Domenico János, Arányi Annamária fia.⁸⁵

Scaringella Greta Zoét, Molnár Mirtill lányát, a kórházban kereszteltem meg, mert koraszülött volt. A keresztség kiegészítő szertartásait a 2009. március 29-i hó végi szentmisén végeztük el.⁸⁶

Rendszeresen tartottam esküvőket, közülük csak kettőt Rómában élő ifjú párnak:

2002. június 15-én Tuscaniában Costantino Regni és Papp Noémi esküvőjét.⁸⁷

2011. június 25-én a San Lorenzo in Damaso-templomban Antonio Lagané és Balla Orsolya esküvőjét, amelyen gyermeküket is megkereszteltem.

Szentgyónás végzésére a bazilikákban a magyar gyóntatóknál mindig volt lehetőség, de természetesen a magyar szentmisék előtt is.⁸⁸

ZENEI ÉLET

A szentmisék ünnepélyesebbé tétele érdekében vettem egy hordozható elektromos orgonát. Rendszeresen Bak Edina és Grebur Timea orgonált. Sokszor kíségetett Ruppert József piarista atya, de a CGU és a PMI növendékei közül is többen szívesen jöttek orgonálni.

Néhány alkalommal kórusok is részt vettek a szentmisén:

- 1999. június 27-én.⁸⁹
- 2000. április 30-án egy erdélyi kórus.⁹⁰
- 2004. szeptember 26-án Marisa Ferri szólista.⁹¹
- 2006. május 28-án a Villó énekegyüttes.⁹²
- 2010. augusztus 22-én, a SZIH-ben a székelyudvarhelyi Balázs Ferenc Kórus.⁹³
- 2011. február 27-én a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Vass Lajos Kórusa.⁹⁴

2004-ben saját kórus szervezésével is megpróbálkoztunk, de a kezdeményezés elég hamar elhalt. A kórus vezetésére Péter Mihály karnagy vállalkozott.⁹⁵

83 ÚÜ, 2006.05.28.

84 ÚÜ, 2008.02.24.

85 ÚÜ, 2008.10.26.

86 ÚÜ, 2009.03.29.

87 ÚÜ, 2002.06.30.

88 Gyóntatások rendje ÚÜ, 2003. 03. 30. *Szerdahelyi Csongor*: Ahol magyarul is lehet gyónni, in: ÚE, 1999.10.03.

89 Fotó a kórusról: OMKM M 15/2: 1.

90 Amíg nincs ÚÜ, 2000.03.26.

91 OMKM 51: 2004. Fotó: OMKM M 15/3: 14.

92 ÚÜ, 2006.05.28.

93 ÚÜ, 2010.08.22.

94 ÚÜ, 2011.02.27.

95 ÚÜ, 2004.02.29.

SZENTMISÉK MINDSZENTY BÍBOROS EMLÉKÉRE

A Santo Stefano Rotondo-bazilikában tartott Mindszenty-szentmiséket is folytatam.⁹⁶ Első alkalommal a bíboros elítélésének 50. évfordulójára szerveztem szentmisét 1999. február 14-ére, amelynek Paskai László bíboros volt a főcelebránsa, majd a következő évben Mindszenty halálának 25. évfordulója alkalmából, amelyet ismét Paskai László bíboros mondott.⁹⁷ A kezdeményezésből hagyomány lett, és minden év kiemelkedő eseményévé vált a Mindszenty-szentmise, amelyre bíborosokat kértünk fel főcelebránsnak.⁹⁸ Ezekben az években a szentmiséket a PMI-vel és a szentszéki nagykövetséggel együtt szerveztem. Általában a halála évfordulójáról emlékeztünk meg, de a kerek évfordulókról is, pl. a hamvak hazaszállításának tízéves (2001), a születés százötz éves (2002) és az elítélés 60. (2009) évfordulójáról. A Rotondo-bazilika restaurálása miatt 2004-ben a Santa Maria dell’Orazione-templomban,⁹⁹ 2005-ben pedig a Santa Balbina-bazilikában tartottuk a szentmisét. 2008-ban is a Santa Balbinában volt az MKPK ad limina látogatása alkalmával. A szentmiséken az évek során sok protokollvendég is részt vett, akik közül megemlítem Mádl Ferenc köztársasági elnököt, aki 2000-ben vett részt a szentmisén.¹⁰⁰ Nemrégien megjelent egy összefoglaló mű a Mindszenty-kultuszról, amelyben bőséges információk olvashatók a szentmisék sajtóvisszhangjáról és a 2005–2011-es évekből az elhangzott beszédek is megtalálhatók benne.¹⁰¹ Az 1999–2011 között elhangzott beszédek olasz nyelven is megjelentek.¹⁰²

Mele Salvatore, aki 1997–2001 között volt a PMI növendéke, 2000-ben Angelo Sodano bíboros, államtitkár szentbeszéde után azt mondta, hogy zöld lámpát kapott a boldoggá avatás, azaz magánvéleménye szerint a Vatikán részéről nincs akadálya.¹⁰³ Az ügy (*causa*) mégsem haladt olyan gyorsan, mint ahogy azt sokan várták.¹⁰⁴ A római magyar közösség a maga részéről, amit tudott, megtett érte.

ESEMÉNYEK

A hó végi szentmiséken kívül az értesítő más magyar vonatkozású eseményekről is hírt adott. Ezek közül említem meg a jelentősebbeket a teljesség igénye nélkül:

96 *Németh László Imre*: Mindszenty-szentmisék Rómában, in: *Vértanúink – Hitvallóink*, XXI/2 szám. 2015. május, 16–18.

97 A szentmise 2000.05.21-én volt. Amíg nincs ÚÚ, 2000.04.30.

98 *Németh*: Mindszenty... 2015, 16–17.: 2001.05.19. – Angelo Card. Sodano, 2002.05.11. – Edmund Card. Szoka, 2003.05.17. – Mons. Péter Erdő, 2004.05.22. – Dario Castrillon Card. Hoyos, 2005.05.08. – Giovanni Battista Card. Re, 2006.05.05. – Julian Card. Herranz, 2007.05.06. – Walter Card. Kasper, 2008.05.07. – Péter Card. Erdő, 2009.05.05. – Urban Card. Navarreta S.J., 2010.05.06. – Franc Card. Rodé C.M., 2011.05.05. – Walter Card. Brandmüller.

99 *Bókay László*: Legyőzve is győztesen. Mise Mindszenty bíborosét – Rómában, in: *ÚE*, 2004.05.30.

100 Római megemlékezés Mindszenty bíborosról, in: *MK*, 2010.05.07. Rodé bíborossal koncelebrált Angelo Acerbi érsek, Böcskei László nagyváradi és Kiss-Rigó László szeged-csanádi megyéspüspök.

101 *Hévizi Sára és Kiss Gabriella*: Egy szentéletű ember. Mindszenty tisztelet 1975-től napjainkig, Budapest, 2018.

102 *László Imre Németh* (cura di): *In memoriam Card. Mindszenty, Omelie* (1999–2018), Budapest, 2018.

103 *Tóth* 2017, 92.

104 *Németh László Imre*: Mindszenty József a boldoggá avatás útján, in: *Hogy jobban értsük a huszadik századot, Konferenciák 2012–2013, Korrajz 2013, a XX. Század Intézet évkönyve, szerk: Markó György és Schmidt Mária*, Budapest, 2014. 92–101.

A Santa Maria dell’Orazione-templomban

- 2000. október 14-én, a családok jubileuma alkalmából Ternyák Csaba érsek mondott szentmisét, amelyen az MKPK delegációja is részt vett Bíró László püspök vezetésével.¹⁰⁵
- 2001. április 9-én tartottam Heli Lodi Fè és Maurizio aranylakodalmát. A népes családból sajnos senki nem beszél magyarul. Tíz évvel később 2011. április 2-án ünnepeltük ugyanitt a hatvanadik házassági évfordulójukat.¹⁰⁶
- 2004. április 30-án Cicutti Lajos temetését tartottam.¹⁰⁷

A Santo Stefano Rotondo-bazilikában

- 2000. március 12-én a nemzeti ünnep alkalmából Erdő Péter székesfehérvári segédpüspök mondott szentmisét.¹⁰⁸
- 2006. november 18-án az 1956-os forradalom 50. évfordulója alkalmából Ternyák Csaba érsek mondott szentmisét a forradalomban elhunytakért.¹⁰⁹
- 2008. november 25-én Antall József néhai miniszterelnökért volt szentmise, halálának 15. évfordulója alkalmából. Somorjai Ádám OSB mondta, miután Angelo Acerbi volt budapesti nuncius, betegsége miatt, nem tudott megjelenni.¹¹⁰

Ezekén kívül számos alkalommal vettünk részt a bazilikában nagybőjti stációs szentmisén, amely virágvasárnap előtti péntekre esik.¹¹¹

II. János Pál pápa

- 2000. január 6-án, a jubileumi szentévből szentelte püspökké a Szent Péter-bazilikában Erdő Pétert és Veres Andrást.¹¹²
- 2003. március 23-án a Szent Péter-téren boldoggá avatta Batthyány-Strattmann Lászlót, a szegények orvosát.¹¹³ A boldoggá avatás előtt március 22-én a Santa Maria Maggiore-bazilikában, utána pedig március 24-én a falakon kívüli Szent Pál-bazilikában tartottunk szentmisét, amelyen több mint 5000 magyar zarándok vett részt. A boldoggá avatási ügynök én voltam a posztulátora.

105 Amíg nincs ÚÜ, 2000.09.24.

106 ÚÜ, 2001.04.29. OMKM M 14/1–1, és 1–9.

107 ÚÜ, 2004.05.30.

108 Amíg nincs ÚÜ, 2000.02.27. A hirdetés szerint Ruppert József atya misézett volna. Magyar mise Rómában, in: ÚE, 2000.03.26.

109 ÚÜ, 2006.10.29. *Somogyi Viktória*: Hős magyarok ünnepe Rómában. Szent Erzsébetre és az ’56-os forradalomra emlékeztek, in: ÚE, 2006.11.26.

110 ÚÜ, 2008.10.26. és PMI HD, 2008.11.25. *Érszegi Márk Aurél*: A nagy lehetőségek ideje volt – szentmise Antall József emlékére, in: MK, 2008.11.26. *Papp Tamás*: Esménye a keresztény Magyarország volt. Tizenöt éve hunyt el Antall József miniszterelnök, in: ÚE, 2008.11.30. Utóbbi még azt írja, hogy Acerbi érsek volt a főcelebráns.

111 Stációs szentmise a Santo Stefano Rotondo-bazilikában, in: MK, 2007.04.02.; *Németh László*: Stációs nagybőjti szentmise Rómában, in: *Életünk*, 2008. április.

112 Ami nincs ÚÜ, 1999. 11. 28. Hogy őrizték és tovább adják a hitet. A Szentatya püspökké szentelte Erdő Pétert és Veres Andrást, in: ÚE, 2000.01.16.

113 ÚÜ, 2003.02.23. *Szerdahelyi Csongor*: Boldog, aki kórházzá alakította kastélyát. Orvos és családapa – egy korszerű magyar szent, in: ÚE, 2003.03.30.

Paskai László bíboros, címtemplomában, a Santa Teresa Corso d'Italia-templomban misézett

- 1999. október 17-én a búcsú alkalmából.¹¹⁴
- 2006. június 11-én, a templom felszentelésének 100. évfordulóján.¹¹⁵

Erdő Péter bíboros, prímás, érsek, az MKPK elnöke

- 2004. március 9-én vette birtokba címtemplomát, a Santa Balbina-bazilikát.¹¹⁶ Az ezt követő években többször részt vettünk a templom stációs szentmiséjén, amely nagyböjt második hetének keddjére esik.¹¹⁷
- 2006. november 17-én Szent Erzsébet születésének 800. évfordulója alkalmából a Santi Cosma e Damiano-bazilikában mondott ünnepi szentmisét.¹¹⁸
- 2009. március 10-én stációs szentmisét mondott a címtemplomában.¹¹⁹

Az MKPK jubileumi szentévi zárandoklatát 2000. október 7–10. között tartotta,¹²⁰ 2001-ben pedig *Mille anni di cristianesimo in Ungheria* címmel nagyszabású kiállítást rendezett a Vatikáni Múzeumban, amelyet 2001. október 9-én Angelo Sodano bíboros, államtitkár nyitott meg, s amelynek szervezésében magam is aktívan részt vettem. A kiállítás 2002. január 12-éig volt megtekinthető.¹²¹

Áder János köztársasági elnök 2001. október 24-én avatta fel a Via Cestarin a PMI által 1957–1963 között létrehozott és fenntartott egyetemista kollégium emléktábláját.¹²² Az emléktábla Csikszentmihályi Róbert alkotása.¹²³ Az elkövetkező években az októberi nemzeti ünnep alkalmából mindig itt volt a koszorúzás. A megemlékező beszédekben sokszor nem említették meg, hogy a kollégium egyházi volt, a PMI hozta létre 1957-ben, és 1964-ig működtette.¹²⁴ Ez a tény a tábla szövegéből sem derül ki. Tavasszal, a március 15-i nemzeti ünnep alkalmából pedig a Gianicolón, a Türr István-szobornál voltak a koszorúzások. A szobrot, amely szintén Csikszentmihályi Róbert alkotása, Orbán Viktor miniszterelnök avatta fel 1999 szeptemberében.¹²⁵

Schmidt Pál köztársasági elnökkel volt találkozó az RMA-án 2010. szeptember 10-én.¹²⁶

A római magyar közösség igyekezett csatlakozni a tematikus évek programjaihoz:

- 2006-ban a lelki megújulásért hirdetett imaévhez.¹²⁷

114 Amíg nincs ÚÜ, 1999.09.26.

115 ÚÜ, 2006.04.30.

116 ÚÜ, 2004.02.29. Erdő Péter bíboros életrajza, in: *Ladocsi–Németh* 2004, 36–46.

117 ÚÜ, 2007.02.25. Nagyböjti stációs szentmise a római Santa Balbina-bazilikában, in: MK, 2007.03.07. Verbényi István, Róma stációs templomai, in: *Ladocsi–Németh* 2004, 20–26.

118 ÚÜ, 2006.10.29. *Somogyi Viktoria*: Hős magyarok ünnepe Rómában. Szent Erzsébetre és az '56-os forradalomra emlékeztek, in: ÚE, 2006.11.26.

119 ÚÜ, 2009.02.22. *Érszegi Márk Aurél*: Magyarország primása az értelmiségiek felelősségéről. Római címtemplomában mutatott be stációs szentmisét Erdő Péter bíboros, in: MK, 2009.03.11.

120 Amíg nincs ÚÜ, 2000.09.24.

121 ÚÜ, 2001.09.30. *Kipke Tamás*: Magyar számadás Rómában. Megnyílt a vatikáni magyar kiállítás – Mádl Ferencet fogadta a pápa, in: ÚE, 2001.10.21.

122 ÚÜ, 2001.10.28.

123 *Banfi* 2007, 360–362.

124 *Németh*: Adalékok... 1945–1963, 221. *Tóth* 2017, 45.

125 *Banfi* 2007, 365–366.

126 ÚÜ, 2010.09.26. Schmidt Pál találkozója az olaszországi magyar közösséggel, in: MK, 2010.09.11.

127 ÚÜ, 2006.01.29.

- 2007-ben a Szent Erzsébet-évhez.¹²⁸
- 2008-ban a Biblia évéhez. Szent János evangéliumát kapták a hívek.¹²⁹
- 2011-ban a Család évéhez.¹³⁰

Néhány más esemény:

- 2000. szeptember 23-án a Millennium alkalmából a Magyar Állam koncertet adott II. János Pál pápa tiszteletére a VI. Pál-teremben.¹³¹
- 2007. március 27-én a Magyar Állam koncertet adott XVI. Benedek pápa tiszteletére a VI. Pál-teremben.¹³²
- 2007. június 15-én nevezte ki XVI. Benedek pápa Cserháti Ferencet az Esztergom–budapesti Főegyházmegye segédpüspökévé, aki a külföldön élő magyarok lelkipásztori ellátására kapott megbízást. Erdő Péter bíboros szentelte püspökké 2007. augusztus 15-én, Esztergomban.¹³³
- 2008. november 27-én Ruppert József piarista atya, a SZIA elnöke, a SZIH kápolnájában megáldotta azt az elektromos orgonát, amelyet Kaipel János és Pásztor Lajos özvegye a közreműködésemmel adományoztak a háznak elhunyt férjeik emlékére.¹³⁴ Bak Edina zongoratanárnő, aki a hó végi magyar szentmiséken is szokott orgonálni, rövid orgonabemutatót tartott J. S. Bach és C. Franck műveiből.¹³⁵
- 2011 márciusában Szőnyi Zsuzsa, aki évtizedeken keresztül tartotta a találkozót az ún. Triznya-kocsmában, felszámolta lakását.¹³⁶ Lakása a római magyarok és az utóbbi években a Rómában tanuló ösztöndíjasok találkozóhelye volt szombat este, háromszor egy hónapban; ezeken igyekeztem én is részt venni.

Halottaink:

- 2001. szeptember 26-án Budapesten hunyt el Kada Lajos érsek, a SZIA harmadik elnöke. A CGU kápolnájában volt érte szentmise 2001. december 18-án.
- 2003. augusztus 3-án Budapesten hunyt el Horváth János szobrászművész. 2003. augusztus 17-én, Budapesten, a Szent Anna-plébániatemplomban végeztem temetését.
- 2006. április 26-án Budapesten 90 éves korában hunyt el Kállay Kristóf, aki 1965–1974 között a római magyar egyházközség világi elnöke, és 1969–1981, 1987–1996 között a SZIA igazgatótanácsának tagja volt.¹³⁷
- 2007. november 5-én Rómában hunyt el Kaipel János.¹³⁸

128 A Szent Erzsébet-év római megemlékezései, in: MK, 2007.02.26.

129 ÚÜ, 2008.02.24.

130 ÚÜ, 2011.01.30.

131 Amíg nincs ÚÜ, 2000.11.08.

132 ÚÜ, 2007.03.27.

133 ÚÜ, 2007.06.24.

134 ÚÜ, 2008.10.26.

135 SZIA Rückblick, 2008.11.27.

136 ÚÜ, 2011.03.27. A kocsmá története: *Szőnyi Zsuzsa*: A Triznya kocsmá, Budapest, 1999 és *Uő*: Római terasz, Budapest, 2006.

137 ÚÜ, 2006.04.30. *Németh*: A római... , 38-40.

138 ÚÜ, 2007.11.25.

- 2011. június 22-én Budapesten hunyt el Somos Katalin, aki az RMA igazgatójának, Szabó Győzőnek volt a felesége. Hűségesen jártak a hó végi magyar szentmisékre, annak ellenére, hogy az igazgató protestáns volt.¹³⁹

PAPI TALÁLKOZÓK

A Rómában dolgozó magyar papok és szerzetesek rendszeres havi találkozóját nagy valószínűséggel 2001-ben Ternyák Csaba érsekkel együtt kezdeményeztem, azzal a céllal, hogy jobban megismerjük egymást, tudjunk egymásról.¹⁴⁰ Kezdetben pizzeriákban találkoztunk, később az lett a gyakorlat, hogy minden alkalommal más volt a házigazda, a PMI-ben, a SZIH-ben, a Tamagnóban, a Pápai Gergely Egyetemen (PUG), az Írók Házában, a San Anselmo-kolostorban, a ferences és a piarista rendi központban (*Generalizia*), a S. Maria Maggiore-bazilika gyóntatóinak házában. Ezekre a találkozókra néhány alkalommal eljött Erdő Péter és Paskai László bíboros, de az éppen Rómában tartózkodó magyar papokat is meghívtuk. A találkozók állandó tagjainak névsora abc-ben a függelékben olvasható.

MAGYAR SÍROK

A római magyar egyházközség, halottai földi maradványainak összegyűjtése érdekében, 1966-ban egy sírt vásárolt a veranói temetőben.¹⁴¹ Mindenszentek és halottak napja alkalmából a hagyományos temetőlátogatást, amely hosszú évtizedeken keresztül a római magyar közösség éves programja volt,¹⁴² a kilencvenes évek végén a Szentszéki Nagykövetség újította meg Török Tamás első beosztott közreműködésével. A temetőlátogatás rendje így alakult: találkozás a temető főbejáratánál, ima halottainkért a feltámadt Jézus szobránál, a jezsuita sírbolt, majd a külföldiek parcellájában a magyar sírok felkeresése. A temetőlátogatásra az első felhívást 2000-ben tettem közzé.¹⁴³ A látogatás programja 2001-ben kiegészült Angelus atya sírjának a felkeresésével,¹⁴⁴ majd 2008-tól Márton Hugóéval.¹⁴⁵ Ezekre a látogatásokon rendszeresen részt vettek a szentszéki nagykövetek (Tar Pál, Erdődy Gábor, Balassa János, Győriványi Gábor),¹⁴⁶ és pár alkalommal az RMA igazgatói (Szabó Győző és Kovács Péter).¹⁴⁷ A temetőlátogatás vezetésére néhány alkalommal, amikor Milánóba kellett utaznom az első vasárnapi szentmise tartására, a PMI egyik növendékét kértem meg, 2003-ban Szabó Józsefet (eg), 2009-ben pedig Perger Gyulát (szo).¹⁴⁸

¹³⁹ ÚÜ, 2011.06.26.

¹⁴⁰ A PMI HD feljegyzése szerint 2001.10.17-én már volt találkozó.

¹⁴¹ *Németh*: Adalékok... 1963–1973, 126–129.

¹⁴² *Németh*: Adalékok... 1973–1999, 161.

¹⁴³ Amíg nincs ÚÜ, 2000.10.29.

¹⁴⁴ MK, 2001.11.02.

¹⁴⁵ ÚÜ, 2007.11.25. Elhunyt Márton Lajos Hugó premontrei szerzetes, in: MK, 2007.11.03.

¹⁴⁶ Halottak napi megemlékezés a római magyar közösségben, in: MK, 2004.11.02.

¹⁴⁷ 2007-ben a temetőlátogatást az RMA is felvette havi programjai közé. PMI HD, 2007.11.01.

¹⁴⁸ *Érszegi Márk Aurél*: A római magyarok halottak napi megemlékezése, in: MK, 2009.11.02.; Római magyarok megemlékezése, in: ÚE, 2009.11.08.

Apor Gábor volt szentszéki követ halálának 40. évfordulója alkalmából 2010. február 21-én a veranói temető piarista kápolnájában Schönberger Jenő szatmári püspök vezette a koncelebrációs szentmisét, majd megkoszorúztuk a követ sírját. Az ünnepségen részt vett akkori utóda, Balassa János nagykövet is.¹⁴⁹

EURÓPAI MAGYAR PAPI KONFERENCIÁK

Hivatalos kinevezésem előtt már bekapcsolódtam a Nyugat-Európában működő magyar lelkipásztorok éves konferenciájába.¹⁵⁰ 1999 májusában Simmernben vettem részt először az Európai Magyar Papi Konferencián. Az egyik atya megkérdezte, hogy ki küldött, ezzel arra célzott, hogy besúgóként érkeztem. Azt válaszoltam, nem küldött senki, meghívást kaptam. Akkor még ilyen volt a hangulat... Az évek során azután sokat változott a konferencia, cserélődtek a résztvevők, a nagy öreg emigráns lelkipásztorok Mehrle Tamás OP (Svájc † 2002), Frank Miklós (Németország † 2010), Valentiny Géza (Ausztria † 2011) sorra meghaltak. Egyre többen lettünk olyanok, akik nem menekültként, hanem megbízásból végezzük külföldön a lelkipásztori munkát. Szinte valamennyi konferencián részt vettem.¹⁵¹ Cserhádi Ferenc felkérésére 1999-ben beszámolót írtam az *Életünkben*.¹⁵² Ez a feladat rajtam maradt, akárhányszor részt vettem a konferencián. A konferenciákra rajtam kívül Rómából meghívást kaptak: előadóként Ternyák Csaba érsek (2004) és Szentmártoni Mihály SJ professzor (2009, 2010), firenzei magyar lelkészként Ruppert József SchP (2002, 2004, 2006–2009, 2011); meghívottként Somorjai Ádám OSB (2006) és Kovács Gergely (2009 és 2011).

OLASZ EGYHÁZI KAPCSOLATOK

Római magyar lelkészként a római egyházmegye (*Vicariato*) illetékes hivatalával (*Ufficio Migrantes*) kerültem kapcsolatba. Részt vettem azokon a gyűléseken és konferenciákon, amelyeket a nemzetiségi lelkipásztoroknak szerveztek. Éves programjuk a *Festa dei popoli*, a nemzeti közösségek közös római ünnepe volt.¹⁵³ Két alkalommal képviseltettük magunkat ezen, én sajnos soha nem tudtam részt venni, mert valamelyik magyar közösségnek kellett misézniem. Minden évben fontos esemény volt az Elvándorlók és menekültek világnapja – *Giornata Mondiale dei Migranti* (GMM).¹⁵⁴ Olaszországi főlelkészként a CEI migráns hivatala, a *Fondazione Migrantes* alá tartoztam, amely

149 ÚÜ, 2010.01.25. *Érszegi Márk Aurél*: Római megemlékezés Apor Gábor halálának 40. évfordulóján, in: MK, 2009.02.23. Apor életrajza: *Németh: A római...* 2015, 31–32.

150 A konferenciák dokumentációja: *Cserhádi Ferenc*: Ismertető. Németországi katolikus lelkipásztori szolgálat, München, 2002–2012, 1–16.

151 Helyszínek, ahol részt vettem: 2000 – Passau, 2001 – München, 2002 – Würzburg, 2003 – Gössweinstein, 2004 – München, 2005 – Sternerskirchen, 2006 – Bécs, 2007 – Königstein, 2008 – Wernau, 2009 – Passau.

152 *Életünk*, 1999. július–augusztus.

153 ÚÜ, 2007.04.29. és 05.20.

154 Az egyes évek témái: *Simone M. Varisco*: *Impronte e scie. 50 anni di Migrantes e migranti*. Istituzionale, Todi, 2018, 84–86.

havonta rendezett találkozót a koordinátorok részére; ők is szerveztek konferenciákat, és anyagi támogatást is nyújtottak a lelkipásztori munka végzéséhez.¹⁵⁵

ÖSSZEGZÉS

A római magyar katolikus közösség élete ezekben az években töretlen volt, a rendszeres hó végi szentmisékkal, az éves programokkal, annak ellenére, hogy a lelkipásztori munkát a PMI rektori beosztása mellett végeztem. A korábbi időszakokhoz képest a legjelentősebb tény, hogy a magyar közösség lelkipásztori ellátása egységessé vált. Újra a PMI-hez kötődött, mint a második világháború után 1964-ig és Ruppert József piarista atyának köszönhetően sikerült hatékony együttműködést kialakítani a PMI és a SZIA között.¹⁵⁶ Jelentős újdonság volt, hogy mindketten kiküldetésben végeztük a munkát, és ennek köszönhetően a római magyar katolikus közösség egyre szorosabb kapcsolatba került a magyar Egyházzal.

FÜGGELÉK

Hó végi magyar szentmisék főcelebránsai 1999. január – 2011. augusztus¹⁵⁷

Bíborosok:

Erdő Péter bíboros, prímás, érsek – 2003.01.26., 06.29., 2005.01.30.,¹⁵⁸ 04.23., 2006.06.25.

Paskai László bíboros, prímás, érsek – 2001.01.28.

Érsekek, püspökök:

Jakubinyi György gyulafehérvári érsek – 2003.02.23.

Keresztes Szilárd hajdúdorogi gk. püspök (szentbeszéd) – 2001.02.25.

Ladocsi Gáspár tábori püspök – 2004.01.25.

Pápai Lajos győri püspök – 2000.09.24., 2007.10.28.

Tempfli József nagyváradai püspök – 1999.09.26.¹⁵⁹

Ternyák Csaba, a Papi Kongregáció érsek titkára – 2001.10.28., 2003.11.30., 2004.09.26., 2007.04.29.

155 A Fondazione Migrantes vezetőinek névsora: *Varisco* 2018, 81.

156 Róma készült riportfilm: OMKM, CD 28; Duna TV, Arcélek, Ruppert József piarista atya.

157 Nem ismert a főcelebráns, 1999.06.27., 10.31., 2000.01.30, 02.27, 03.26., 04.30., 05.21. (harmadik vasárnap), 06.25., és 2003.03.30. Az egyházmegyék megjelölésének a módja követi az Országos Katolikus Névtár 2000, Budapest, 2000. jelzésrendszerét. A határon túli egyházmegyék rövidítése a következő: Gyulafehérvár – gyf, Nagyvárad – na, Pozsony – po, Szabadka – szab, Szatmár – szt. A zárójelbe tett évszám újmiséti jelöl. Az újmisék külön listában fel vannak sorolva.

158 Erdő Péter bíboros szentmiséje Rómában, in: MK, 2005.01.31. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek koncelebrált.

159 MK, 1999.09.28. A szentmisén rajtam kívül koncelebrált Ternyák Csaba érsek, Balás Béla kaposvári püspök, Pákozdi István (ebp) és Várnai Péter (ebp), valamint Kovács Angelus, és részt vett Tar Pál szentszéki nagykövet.

*Papok, szerzetespapok:*¹⁶⁰

- Balázs Tamás (gy) – 2007.05.27.
 Bákonyi János (dny) – 2008.04.27., 2009.05.31.
 Bolla István (kap) – 2008.02.24.
 Boldvay M. Bertalan O.Praem. – 2015.11.29.
 Csiba Tibor (vá) – (2000.10.29.), 2002.02.24.
 Csizmadia Zoltán (pé) – (2002.11.24.), szentbeszéd 2005.05.29.
 Dankó István¹⁶¹ – 2010.06.27.
 Dékány Árpád Sixtus O.Cist. – 2005.11.27., 2009.04.26.
 Fábián Péter (rozsnýó) – 2004.02.29.
 Forró József (ebp) – (2003.10.26.), 2008.06.29.
 Frank Miklós (na) – 2010.04.25.
 Füzes Ádám (ebp) – 2002.04.28.
 Harsányi Ottó OFM – 2001.06.24., 2007.02.25.,¹⁶² 2009.11.29.
 Holló László (gyf) – 2006.02.26.
 Horváth István Sándor (szo) – 2007.03.25.
 Juhos Imre (gy) – 2010.05.30.
 Kálmán Imre (gy) – 2005.05.29.
 Kémenes Lóránt (gyf) – 2006.03.26.
 Kéri Benedek Atanáz O.Cist. – 2001.11.25.
 Kovács Gergely (gyf) – 2001.04.29., 2007.01.28., 2009.02.22.
 Koós Ede (eg) – 2011.02.27.
 Linczenbold Levente (dny) – 2002.10.27.
 Mazgon Gábor (ebp) – 2008.05.25.
 Melo Lajos OP – 2004.11.28., 2008.03.30., 2010.03.28.¹⁶³
 Mikolai Vince (eg) – 2001.02.25.
 Németh László (ebp) – 1999.04.25.,¹⁶⁴ 05.30., 2001.09.29., 2002.09.29.,¹⁶⁵
 2003.03.30., 2006.09.24., 2007.06.24., 09.30., 2008.09.28., 2009.01.25.,
 2010.01.31., 2010.09.26., 2011.04.17.¹⁶⁶
 Németh Norbert (szo) – 2011.05.29.
 Nyéki Kálmán (kap) – 2004.04.25.
 Oloffson Placid OSB – 2004.06.27.
 Perger Gyula (szo) – 2011.03.27.
 Péteri Pál (kap) – 2005.06.26.
 Puss Sándor SJ – 2009.03.29., 2010.11.28.
 Racs Csaba (eg) – prédikáció 2008.04.27.

¹⁶⁰ A zárójelbe tett dátum a koncelebrációt jelzi.

¹⁶¹ A rozsnýói egyházmegye papjaként lépett be a rogacionistákhoz. 2010.12.08-án tette le első fogadalmat Rómában. ÚÚ, 2010.11.28.

¹⁶² A Szent Erzsébet-év római megemlékezései, in: MK, 2007.02.26.

¹⁶³ A virágvasárnapi passiót Ruppert József, Bak Edina és én énekeltük. OMKM, CD 38: RM, 2010.03.28.

¹⁶⁴ A Rómában tartott első szentmiséről nincs feljegyzés, így vagy ekkor volt, vagy már márc. 28-án.

¹⁶⁵ MK, 2002.10.01. A szentmisén koncelebrált Vanyó László (eg) professzor, aki a Nemzetközi Teológiai Bizottság ülésén vett részt.

¹⁶⁶ A hónap harmadik vasárnapján, virágvasárnap volt a szentmise. ÚÚ, 2011.01.30. Nincs feljegyzés arról, kik énekelték a passiót.

Ruppert József SchP – 2002.06.30., 2005.03.27.
 Sárhegyi Zoltán (ebp) – prédikáció 2008.05.25.
 Simon László OSB – 2001.03.25., 2008.01.27.
 Somorjai Ádám OSB – 2003.04.27., 2005.09.25., 2006.10.29., 2009.09.27.
 Schmatovich János (gy) – 2000.11.26.¹⁶⁷
 Szabó József (eg) – 2004.05.30.
 Szederkényi László (vá) – 2005.02.27.
 Szentmártoni Mihály SJ – 2010.02.28.
 Szénégető István (gyf) – 2002.05.26.
 Tari Zsolt (dny) – 2006.05.28.
 Tóth András Sándor (ve) – 2011.01.30.
 Török László (eg) – 2004.03.28.
 Tőkés György SJ – 2007.11.25.
 Udvardy György (ebp) – 2002.02.24.
 Újházi Lóránd (ebp) – 2006.04.30.
 Várnai Jakab OFM – 2003.09.28.,¹⁶⁸ 2006.01.29., 2008.11.30., 2009.06.28.
 Vértessaljai László SJ – 2002.03.24.¹⁶⁹

Újmisék:

2000.10.29. – Csiba Tibor (vá), Harmai Gábor (ebp) és Kovács Ferenc Zsolt (na).
 2001.05.27. – Takács István (ve) és még mások.
 2002.11.24. – Csizmadia Zoltán (pé) és Szederkényi László (vá).
 2003.10.26. – Forró József (ebp) és még mások.
 2004.10.31. – Orcsik Károly (szab), Újházi Lóránd (ebp), Takács Péter (gy), Szakács Péter (ve).¹⁷⁰
 2005.10.30. – Kovács Zoltán (ebp).
 2006.11.26. – Nyúl Viktor (pé).
 2007.10.28. – koncelebrálók: Csordás Gábor (dny) és Tomanek Péter (kap).
 2008.10.26. – Havasy Bálint (gy) és Monostori László (ebp).
 2009.10.25. – Bezák Tamás (vá), Czuczor Balázs (Passau), Kasza László (gyf), Lukács József (ebp), Vajda Gábor (kap) és Oláh Zsolt diakónus (szt).
 2010.10.31. – Szemere János (szf) és Csépany Gábor (ebp).

SZIH – Szent István-ünnep főcelebránsai¹⁷¹

Deli Lajos (eg) – 2001.08.19.¹⁷²
 Kálmán Imre (gy) – 2003.08.17.¹⁷³

¹⁶⁷ MK, 2000.11.30.

¹⁶⁸ Bókay László: A „katakombákat idéző” római magyar mise, in: ÚE, 2003.10.05.

¹⁶⁹ A virágvasárnapi a passiót Ruppert József és Török László (eg) atyákkal énekeltük. Fénykép: OMKM CD 38: Róma 2002.03.24.

¹⁷⁰ Bókay László: Újmisések Rómában, in: ÚE, 2004.11.07.

¹⁷¹ A SZIH-ban tartott szentmisékről feljegyzések találhatóak: OMKM CD 83: SZIA Rückblick 1992–2011.

¹⁷² ÚÜ, 2001.06.24.

¹⁷³ ÚÜ, 2003.06.29.

Ladocsi Gáspár *esztergom–budapesti segédpüspök* – 2007.08.19.¹⁷⁴

Perger Gyula ^(szo) – 2009.08.23.

Ruppert József SchP – 1999.08.22. 2000.08.20., 2002.08.18., 2004.08.22., 2005.08.21. 2006.08.20., 2008.08.17., 2010.08.22., 2011.08.21.

SZIH, *december 26-i szentmisék főcelebránsai*

Forró József ^(ebp) – prédikáció 2004

Lengyel Ervin ^(szf) – 2007

Ruppert József SchP – 1999–2000, 2002–2006, prédikáció 2007, 2008–2010

Somorjai Ádám OSB – 2001

Szentmártoni Mihály SJ – 2011

A római magyar papi találkozók résztvevői 2000. január – 2011. augusztus

Harsányi Ottó OFM – Antonianum professzor

Kovács Gergely ^(gyf) – Kultúra Pápai Tanács osztályvezető

Melo Lajos OP – Santa Maria Maggiore-bazilika gyóntató

Németh László ^(ebp) – PMI rektor, római magyar lelkész, olaszországi főlelkész

Patsch Ferenc SJ – CGU magyar gyóntató, Vatikáni Rádió 2002–2007 között

Puss Sándor SJ – asszisztens, CGU magyar gyóntató, Vatikáni Rádió 2009–2011 között

Ruppert József SchP – rendi asszisztens, SZIA-elnök, firenzei magyar lelkész

Simon László OSB – San Anselmo professzor

Somorjai Ádám OSB – Vatikán, Államtitkárság

Szentmártoni Mihály SJ – PUG professzor

Szilas László SJ – nyugdíjas, Írók Háza¹⁷⁵

Ternyák Csaba érsek – Papi Kongregáció titkára 2007 tavaszáig

Tőkés György SJ – CGU magyar gyóntató 2007–2008 között

Várnai Jakab OFM – rendi asszisztens 2003–2009 között

Vértessaljai László SJ – CGU magyar gyóntató, Vatikáni Rádió 2002-ig

174 ÚÜ, 2007.09.30. Ünnepi szentmise a római Szent István házban, in: MK, 2007.08.20.

175 2012.01.04-én hunyt el Rómában. ÚÜ, 2012.01.29.

KÖNIG ÉS MINDSZENTY BÍBOROS KAPCSOLATTARTÁSÁNAK KUTATÁSTÖRTÉNETÉHEZ

Mindszenty bíboros ismeretlen gratuláló levele König bíboroshoz

Zombori István barátomnak

Franz König (1905–2004) 1956 májusától volt Bécs érseke, 1958. december 15-én lett bíboros. Ez alkalmából, tíz nappal később, karácsony napján, a budapesti amerikai követségen menedékes státuszban élő Mindszenty bíboros gratuláló levelet intézett hozzá. Ennek latin nyelvű szövegét az amerikai követség Mindszenty-aktái őrizték meg.¹

Mindszenty bíboros egyik – egyszerre önkéntes és vatikáni hivatalos – kapcsolattartója König volt, aki a hidegháborús légkör enyhültével, a *détente* jegyében, alapos vatikáni és amerikai diplomáciai előkészítést követően, szentszéki diplomata státuszban kereshette fel őt első alkalommal 1963. április 18-án.² Ezt követően 1971. június 23-ig, egy kivételével minden esetben ugyancsak alapos diplomáciai előkészítést követően, összesen további tíz alkalommal találkozhatott vele a követségi (1966. november végétől nagykövetségi) menedék időszakában.³ Mindszenty Bécsbe érkezését követően értelemszerűen kapcsolatban maradt a két bíboros, a házigazda és a vendég.⁴

*

1 A dokumentumot az Amerikai Nemzeti Levéltár állománya őrzi, jelzete: National Archives and Records Administration (College Park, MD, USA) (a továbbiakban: NARA), State Department, Record Group No. 84, Budapest Mission (Post) Files, Lot 75 F 163. Classified and unclassified files relating to Cardinal Mindszenty, 1956–72, maintained by the Mission in Budapest. Az amerikai követségi iratok „Cardinal Files” néven is ismerik.

2 A vonatkozó irodalom korábban feltételezett egy 1962. április 18-i látogatást is. Erre a bíboros kézírásos jegyzeteinek téves szövegkiadása vezetett, amint azt meggyőzően kimutatja *Fejérvy András*: König bíboros első találkozása Mindszenty Józseffel, in: „Isten Szolgája”. Emlékkonferencia Mindszenty József bíboros életéről és munkásságáról, Budapest, Parlament, 2006. november 4., Lakitelek, 2007. 79–108.

3 Lásd táblázatos összefoglalásunkat in: *Somorjai Á. OSB – Zinner Tibor: A Szabadság térről Washington át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, primás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal, 1956–1971* (VERITAS Könyvek 4.), Magyar Napló Kiadó, Budapest 2016. 679. – Interneten (letöltés – a továbbiakban is – 2018 novemberében) <http://mek.oszk.hu/18400/18472/> – A táblázat első közlését lásd in: *Somorjai Á.*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, II. Documenta 1956–1963. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, II. Tanulmányok és szövegközlések, METEM, Budapest 2009. 151. Olaszul: i. h. 259.

4 Vö. *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József, 1971–1975 (Historia pro futuro 1), Bencés Kiadó, Pannonhalma 2008. Lásd még a táblázatos kimutatást (Fontosabb dokumentumok mutatója) a 173sk. oldalakon. Továbbá: *Balogh Margit*: Mindszenty József (1892–1975), i. m. 1292. 1296sk. 1301. stb.

Az osztrák diplomáciai iratok és sajtójelentések szakértője szintén feldolgozta a témát, és számos értékes részlettel gazdagította ismereteinket. Bevallott célja: „rekonstruálni König bíboros Mindszenty hercegprímásnál 1963 és 1971 között tett látogatásait.”⁵ Ugyanakkor elmondható, hogy véleményünk szerint az amerikai források pontosabban rögzítették az egyes látogatások számát és időpontjait, nem szólva arról, hogy ezek alapján a közvetlen résztvevők és szemtanúk, így maga Mindszenty, továbbá König, Casaroli és az amerikai diplomaták tollából hitelesebb és részletesebb információt nyerhettünk Mindszenty bíboros gondolkodásáról.⁶

Szerzőnk a 2009-ben és 2010-ben megjelent első négy vonatkozó közlése egy-egy jegyzetében, különösebb bizonyítás nélkül, a König-látogatások időpontjait eltérően adja meg. Táblázatosan ez a következőképpen mutatható ki:

KÖNIG BÍBOROS LÁTOGATÁSAI MINDSZENTY BÍBOROSNÁL, AZ AMERIKAI KÖVETSÉGEN

Deliberationes, 2009 ⁷	Budapest-Wien, 2010 ⁸	Aetas, 2010 ⁹	Diószegi, 2010 ¹⁰
1963. április	April 1963	1963. április	1963. április 18.
1965. június	Juni 1965	1965. június	1965. június 11–12.
1966. március	März 1966	1966. március	1966. március 6.
1967. május	Mai 1967	1967. május	1967. május 7.
		1967. június	1967. június 23.
1967. október	Oktober 1967	1967. október	1967. október 5.
			1967. október 17.
		1969. február	1969. február 2-4. [sic!]
1969. szeptember	September 1969	1969. szeptember	1969. szeptember 8.
		1970. szeptember	1970. szeptember 7.
1971. június	Juni 1971	1971. június	1971. június 23.

5 *Pallagi Mária*: Mission impossible (?) A bécsi bíboros, Franz König látogatásai Mindszenty bíborosnál (1963–1971). A Vatikán keleti politikája Magyarországon és a Mindszenty kérdés, in: *Deliberationes* 2 (2009/2) 147–166. – 147. 1. j. – <http://gff-szeged.hu/uploads/fm/20092.pdf>

6 Az egyes König-látogatásokkal kapcsolatos dokumentációt lásd többek között in: *Somorjai Á. OSB – Zinner T.*: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza, i. m. A továbbiakban első közlésük irodalmi adataira hivatkozunk.

7 *Pallagi Mária*: Mission impossible... – 162. 48. j.

8 *Uő*: „Ein unerwünschter Gast” – Kardinal Mindszenty in der Amerikanischen Botschaft und die Besuche von Kardinal König (1956–1971) – Die Ospolitik des Vatikans gegenüber Ungarn und der Fall Mindszenty, in: Österreich und Ungarn im Kalten Krieg, Hrsg. von István Majoros, Zoltán Maruzsa, Oliver Rathkolb, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék–Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte, Wien–Budapest 2010. 373–405. – 400. 78. j.

9 *Uő*: Az osztrák kapcsolat. Franz König, bécsi bíboros látogatásai Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971), in: *Aetas* 25 (2010/1) 93–112. – 106. 55. j. – <http://acta.bibl.u-szeged.hu/41521/>

10 *Uő*: „Egy becsületbeli ügy”. *Franz König, bécsi bíboros látogatásai Mindszenty József hercegprímásnál (1963–1971)*, in: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Szerk. Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 507–523. – 515. 41. j. – <https://docplayer.hu/21818152-Pallagi-maria-egy-becsületbeli-ugy-franz-konig-becsi-biboros-latogatasai-mindszenty-jozsef-hercegprimasnal-1963-1971-1.html> – Ezek az eredmények egy kivételével megegyeznek fentebb idézett táblázatos összefoglalásunk eredményeivel.

Ebből kiviláglik, hogy Szerző nálunk időrendben harmadikként fölvelt publikációjában tünteti fel először König 1967. júniusi és 1969. februári, és csak a negyedikben az 1967. október 17-ig látogatás hónapját, és szintén csak a negyedikben adja meg az egyes látogatások pontos napját is. Arra gondolhatunk, hogy erre a nem lényegtelen eredményre nem az általa ismert osztrák források, hanem az amerikai diplomáciai források alapján készített összeállításunk alapján jutott el. Ez is azt bizonyítja, hogy az osztrák diplomáciai körök és főleg a sajtóértékesítések kevésbé voltak informáltak Mindszenty bíborosról és az egyes König-látogatásokról.

*

A már említett 1963. április 18-i látogatás áttörés volt Mindszenty számára, ugyanis ezen év tavaszán első alkalommal kaphatott engedélyezett módon látogatót a követésen; mindjárt kettőt is. Az említett König bíboros látogatása volt az abszolút első helyen,¹¹ majd három héttel később Agostino Casaroli szentszéki diplomata látogatása, 1963. május 8-án volt a második, Casaroli első budapesti tárgyalásainak egyik délutánján.¹² Az április 18-i König-látogatás estéjén Mindszenty azonnal levélben fordult Könighez, amelynek angol szövege már korábban megjelent,¹³ latin nyelvű eredetije pedig csak újabban került sajtó alá.¹⁴ Magyar fordításával még adósak vagyunk.¹⁵

Egy héttel később, 1963. április 25-én Mindszenty újabb levélben fordult Könighez, melynek eredetijét Casaroli bíboros magánlevéltárában tanulmányozhatjuk,¹⁶ angol nyelvű szövegét és magyar fordítását nemrég rendeztük sajtó alá.¹⁷

11 Rekonstruálását lásd *Somorjai Á. OSB – Zinner T.: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza*, i. m. 62–72.

12 Az 1963. április 18-i látogatás rekonstruálását lásd i. h. 73–93. Utóbb megjelent Casarolinak egy másik, korábban nem publikált jelentése Cicognani bíboros államtitkárhoz, Casaroli levéltári magángyűjteménye alapján, lásd: *Somorjai Á.: Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában 1962–1995* (METEM Könyvek 91), Budapest 2018. 46–53.

13 Első alkalommal itt: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, II. Tanulmányok és szövegközlések, Budapest 2009. i. m. 138. o. 25. j.

14 Levéltári jelzete: NARA, Department of State, Record Group 59, Eastern European Office, Box 11, Folder 4. *Somorjai Á.: Magyar vonatkozások Agostino Casaroli levéltári magángyűjteményében 1962–1995*, in: *Zinner 70. Egy élet az (i)gazságszolgáltatás kutatásának szolgálatában*, szerk. Fodor Veronika – Gecsényi Patrícia – Hollósi Gábor – Kiss Dávid – Ráczné Baán Krisztina – Rác János, Magyar Napló, Budapest 2018. 345–353.

15 A Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltára őriz egy példányt. Leírása: „Franz König bíborosnak. Bécs. – Köszöni látogatását, a *szentatyja ajándékát*, s összefoglalja a magyarországi katolikus egyház gondjait.” Lásd: Mindszenty-leveleskönyv. Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975. Összeállította: *Mészáros István*. Budapest 1997. 54. lapon, 263. sorszám alatt. – Tartalmát összefoglalja: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, i. m. 1163sk.

16 Ami azt is jelenti, hogy Casaroli, aki feltehetőleg azért jutott az eredetihez, mert maga Mindszenty kérte meg a kézbesítésre, magánál tartotta azt, tehát nem jutott el a címzetthez.

17 *Somorjai Ádám OSB: Magyar vonatkozások Agostino Casaroli levéltári magángyűjteményében 1962–1995*, i. h.

AZ EGYES KÖNIG-LÁTOGATÁSOK VIZSGÁLT FORRÁSAI ÉS RÖVID ELEMZÉSÜK

1. látogatás: 1963. április 18.

Mint már fentebb jeleztük, König első látogatásának vizsgálatát négy lépésben végeztük el: Először a leghitelesebbnek tűnő forrást, Mindszenty napi jegyzeteinek vonatkozó részleteit idéztük.¹⁸ Majd emlékiratainak vonatkozó részletét.¹⁹ Ezt követően Owen T. Jones²⁰ budapesti amerikai ügyvivő 1953. április 25-én kelt levelét, amely Carl Sharek²¹ emlékeztetője alapján Mindszenty nézeteit ismerteti, ²² végezetül Opilio Rossi érsek, bécsi nuncius 1963. április 20-án készült jelentését Amleto Giovanni Cicognani bíboros államtitkár számára, amely gyakorlatilag König beszámolója.²³

E négy forrás alapján rögzítettük, hogy az amerikai informátorok tapintatból nem hallgatnak el Mindszenty személyére vonatkozó kevésbé hízelgő szempontokat sem, mint König és Rossi teszik, továbbá, hogy Jones ügyvivő szerint a bíboros az elvek embere, aki bizonyára bele akar majd szólni a Budapesttel kötendő esetleges megállapodás kidolgozásába. Továbbá, még mindig Jones az, aki felfigyelt arra, hogy a König érkezéséről szóló újsághíreket olvasva Mindszenty első reakciója az erő pozíciójának a biztosítása volt, mert tudni akarta, maradhat-e a követségen, nehogy König rábeszélje a távozásra. Észrevételeztük, hogy König, bár szándékozott látogatást tenni Hamvasnál, nem jutott el hozzá, pedig ő nem is székhelyén, Szegeden volt, mint vélte, hanem éppen Budapesten, kórházi kezelésen. Ezt Hamvas fel is rótta neki, hiszen ő volt az, aki már korábban meghívta őt egy magyarországi látogatásra.²⁴ Itt egyfajta presztízsharcra gondolhattunk, bár a *Napi jegyzetek* által rögzített mondat szerint²⁵ Mindszenty nem szándékozta megakadályozni, hogy König tiszteletét tegye Hamvasnál, mégis úgy alakult, hogy erre nem került sor, így a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke, kimondatlanul is, továbbra is maga a bíboros és nem az, aki helyette végzi a munkát.²⁶

18 *Mindszenty József: Napi jegyzetek.* Budapest, amerikai követség, 1956–1971. Mindszenty Alapítvány kiadása. Vaduz 1979. 268–269.

19 *Mindszenty J.: Emlékirataim,* Budapest 2002. 5. kiadás, 451.

20 Owen Thomas Jones (1907–2003) amerikai diplomata, szolgálati helyei: Szöul, Damaszkusz, Tel-Aviv, Ankara. 1956–60 között a Departmentben a Kelet-Európai Iroda vezetője. 1960–62 között a belgrádi nagykövetség misszióvezető helyettese, majd Budapesten ideiglenes ügyvivő 1962. december–1964. július között.

21 Carl Sharek (1925–2007) lengyel származású amerikai diplomata. 19 éves katonaként részt vett a normandiai partraszállásban. A Department hivatásos diplomatájaként Lengyelországban, Magyarországon (ahol Mindszenty bíboros mellett dolgozott összekötőként), Jugoszláviában és Görögországban teljesített külszolgálatot.

22 Először in: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, II. i. m. 70sk.

23 Először in: I. m. 71–75.

24 Lásd: *Somorjai Á.: Mindszenty József vagy Hamvas Endre? A vatikáni diplomácia, a budapesti rezsim és a Püspöki Kar: kiütkeresés 1963 tavaszán*, in: *Vigilia* 74 (2009/6) 469–474. – https://vigilia.hu/node/Vigilia_2009_06_facsimile.pdf

25 „Elmenjen-e Szegedre? Ha igen, menjen; ne gondolja Hamvas, én beszéltem le.” in: *Mindszenty J.: Napi jegyzetek*, i. m. 269. Az első König-látogatás részletes elemzését lásd még: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2015. 1160. 1162–1166.

26 Először in: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, II. i. m. 75sk.

2. látogatás: 1965. június 11–12. Mindszenty aranymiséjén

Itt is figyelembe vettük Mindszenty bíboros napi jegyzeteit,²⁷ amerikai diplomáciai iratokat, a Szabad Európa Rádió adását, továbbá Elim O'Shaughnessy budapesti amerikai ügyvivő²⁸ 1965. június 14-én kelt két további jelentését Washingtonba a Königgel folytatott beszélgetésről és Richard W. Tims budapesti amerikai követségi tanácsos²⁹ levelét Robert M. McKissonhoz,³⁰ a washingtoni külügyminisztériumba, Mindszenty aranymiséjéről.

O'Shaughnessy amerikai ügyvivő kérdésére König, aki közvetítette VI. Pál pápa jókívánságait és átadta személyes ajándékát, elmondta, hogy láthatóan jobb egészségben és jobb hangulatban találta Mindszentyt, mint előző alkalommal. König még elmondta, hogy Mindszenty álláspontja megkeményedett, és nem várható megoldás. König szerint a bíboros a múltban él, hogy ne kelljen szembenéznie helyzetének realitásaival.³¹

3. látogatás: 1966. március 6.

E látogatás eseményeinek rekonstrukcióját első helyen a napi jegyzetekre alapoztuk,³² második helyen pedig O'Shaughnessy amerikai ügyvivő 1966. március 7-én kelt távirati jelentésére.³³

Erre a látogatásra Mindszentynek előző őszi tébécés betegsége kiújulását követően került sor. A budapesti amerikai követség menedékét élvező bíboros már korábban kérte König látogatását, akinek azonban egyéb elfoglaltságai nem tették lehetővé, hogy kérésének eleget tegyen. Mindszenty, olvasván a sajtót VI. Pál pápa október eleji New York-i látogatásáról és az ENSZ előtt mondott beszédéről, azt akarta ugyanis, hogy König még időben értesítse a pápát arról, hogy nem elegendő a békéről beszélni, hanem igazságos-

27 *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek, i. m. 377. 386–390.

28 Elim O'Shaughnessy (Berlin, 1907–Budapest, 1966) 1964 novemberében érkezik meg Budapestre, ahol Timstől átveszi az ideiglenes ügyvivői posztot. Hivatásos diplomata pályáját 1937-ben kezdi, 1951-től tanácsosként Moszkvában, 1957-től Belgrádban, majd 1960-tól Londonban dolgozik. Az ír katolikus O'Shaughnessy budapesti kiküldetését 1966. szeptember 24-i váratlan elhalálozása szakítja meg. [Deák András Miklósnak köszönöm ezt és a további életrajzi jegyzeteket.]

29 Richard W. Tims (1912–96) a sors szeszélye – a hivatalban lévő ügyvivő, Elim O'Shaughnessy váratlan halála – folytán 1966. szeptember 24-én második alkalommal kerül tanácsosi rangú ideiglenes ügyvivőként a budapesti amerikai követség élére. Ezt a tisztelet tölti be 1966. november 28-án is, amikor is a külképviselet nagykövetségi rangra emelkedik. Ez az állapot közel tizenegy hónapig marad fenn. Tims megbízatása ugyanis egészen 1967. október végéig tart, amikor is megérkezik Budapestre az USA első nagykövete, Martin Hillenbrand. Ezt megelőzően Timsre hárul annak a nehéz időszaknak a kezelése, amikor is Mindszenty bíboros a nagykövet megérkezése miatt azzal fenyegetőzik, hogy kísétál az épületből. Tims tanácsos a nagykövetség szempontjából igen nehéz időszakban ügyvivőként jól megállta a helyét, és nem kevés professzionalizmussal kezelte Mindszenty bíboros menedékének az ügyét.

30 Robert M. McKisson az amerikai külügyminisztérium Európai Ügyekkel foglalkozó Hivatalának munkatársa 1957-ig, a Balkán-alosztály vezetője. A Kelet-Európai Hivatal igazgatója 1969 végétől.

31 Először in: *Somorjai Á.*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, Documenta 1963–1966. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. Tanulmányok és szövegközlések. METEM Budapest 2010. 212.

32 *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek, i. m. 403.

33 Először in: *Somorjai Á.*: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. i. m. 292sk.

ságról is beszélnie kell.³⁴ Az 1966-os megkésett König-látogatás az amerikaiak optikájából azt az eredményt hozta volna, hogy Mindszenty elhagyja a követséget. Erre azonban nem került sor.³⁵

4. látogatás: 1967. május 7.³⁶

König ez alkalommal vatikáni egyeztetés nélkül Gracías bíborossal együtt érkezett, Bombay érseke azonban nem láthatta Mindszentyt, mert erre nem szól az amerikaiak engedélye.³⁷ Tims ügyvivő 1967. május 4-i táviratában értesítette Washingtont arról, hogy a bécsi amerikai nagykövet értesülése szerint König május 7-én, vasárnap érkezik. Washington engedélyezte fogadását, amennyiben König azt igényelné. További információkat egy 1967. május 7-én kelt névtelen emlékeztetőből nyertünk, amelyet egy héttel később adtak át a washingtoni apostoli delegátus irodájában. Ebből kiderül, hogy a Vatikánban nem tudtak König kezdeményezéséről, de nem ellenezték azt. König az ügyvivő előtt úgy foglalta össze megbeszéléseit, hogy megkérdezte Mindszentyt, hogyan gondolkodik a jövője felől. A félrabságát töltő hercegprímás azt válaszolta, hogy számára nehézséget okozna, ha nagykövetet neveznének ki, ez esetben el tudná fogadni azt a gondolatot, hogy elhagyja Magyarországot, ha a Szentatya személyesen meghívna őt, hogy Rómába menjen. Szívesen tartózkodna azonban Bécsben, a Pázmáneumban. Az amerikaiak König beszámolóját fenntartással fogadták.³⁸

5. látogatás: 1967. június 23.

König 1967. évi második látogatását szintén Mindszenty napi jegyzetei alapján³⁹ és Tims ügyvivő június 23-i jelentéséből rekonstruáltuk. König VI. Pál pápa levelét és meghívását hozta a jubileumi szentév megnyitása alkalmából, június 29-re, Szent Péter és Pál apostolok ünnepére. Mindszenty ez alkalommal értesült arról, hogy az USA kormánya kinevezte a budapesti nagykövetet, és ezzel a mondattal reagált: „szolidaritást kell mutassak népemmel.” Ez az ő felfogása szerint arra kötelezi őt, hogy tiltakoznia kell, mert az Egyesült Államok azzal, hogy nagyköveti szintre emeli a magyarországi missziót, elismeri a Kádár-rezsimet, ezért neki el kell hagynia a nagykövetséget. König megbeszélése e téma körül forgott, s a bíboros azzal távozott, hogy informálja az Apos-

34 Lásd: *Somorjai Á.*: Pax et iustitia osculabuntur? Mindszenty bíboros és az igazságosság Kelet-Közép-Európában, in: Magyar Szemle Új Folyam XIX (2010/3–4) 176–183. – http://www.magyarszemle.hu/cikk/20100907_pax_et_iustitia_osculabuntur

35 Először in: *Somorjai Á.*: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/1. i. m. 293. A pápához a kapcsolatot előbb egy Joe Kecskemethy nevű amerikai diplomatán keresztül akarta létrehozni, lásd: i. h. 244sk.

36 Táblázatunkban ezt 5. sz. látogatásként tüntettük fel, mert a szakirodalomban korábban felbukkandó adatot, miszerint 1966. április 24-én is járt volna Mindszenty-nél, cáfoltuk, de elláttuk sorszámmal.

37 *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek, i. m. 423. Továbbá először in: *Somorjai Á.*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegközlések. METEM, Budapest 2012. 16skk.

38 Bővebben lásd in: *Somorjai Á.*: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2, i. m. 17sk.

39 *Mindszenty J.*: Napi jegyzetek, i. m. 426sk.

tohi Szezszték tényezőit. A látogatás hozadéka, hogy Mindszenty belement abba, hogy a Pázmáneumban telepedik meg, de még nem szánta el rá magát.⁴⁰

6. látogatás: 1967. október 5.

Könignek az 1967. évi harmadik látogatásának eseményeit amerikai diplomáciai forrásokból tudtuk rekonstruálni. Így Tims ügyvivő október 5-i két, 449. és 450. sz. távirati jelentéséből.⁴¹ Arra a következtetésre jutottunk, hogy az amerikaiak számára a látogatás eredményes volt, mert a bíboros – felhagyva az előző látogatás kapcsán is körvonalazott szándékával – már nem akarta önkényesen elhagyni a nagykövetség épületét anélkül, hogy meg ne várná a témában folyó tárgyalások eredményét, és szándéka már nem annyira tántoríthatatlan, hogy elhagyja a nagykövetséget. Ugyanakkor a magyar kormányzattal való megegyezés szempontjából ez a látogatás nem tűnt eredményesnek. König, bár kapott instrukciókat, nem lépett kapcsolatba magyar kormánytényezőkkel. Ezért új egyeztetésre lesz szükség.⁴²

7. látogatás: 1967. október 17–18.

König ugyanezen 1967. esztendőben negyedik alkalommal kereste fel Mindszentyt a nagykövetségen, és éjszakára is ott maradt. Ezzel kapcsolatos ismereteinket Tims ügyvivő 512. és 513. sz. távirataiból nyertük.⁴³ König feladata az volt, hogy rábírja Mindszentyt, hagyjon fel a nagykövetség kapuján való kísétálás gondolatával. Ismertette a vatikáni álláspontot a magyar kormányzattal való tárgyalás pontjairól. König megszerezte Mindszenty beleegyezését, hogy a pápa óhajára a nagykövetségen marad, hogy megvárja a vatikáni–magyar tárgyalások eredményét. Ezt követően Mindszenty feltételeiről folytak a megbeszélések.⁴⁴

8. látogatás: 1969. február 3–4.

E látogatás körülményeit Mindszenty napi jegyzeteiből,⁴⁵ továbbá öt amerikai forrásból ismerhettük meg. Az első kettő Francis J. Meehan ügyvivő⁴⁶ két távirati jelentése,

40 Idézi: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, i. m. 1227.

41 Először in: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szezszték és Mindszenty József kapcsolattartása*, III/2, i. m. 48–53.

42 Először in: i. m. 53sk. Lásd még a részletező összefoglalást in: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, i. m. 1229skk.

43 Először in: i. m. 64–68.

44 Először in: i. h. Továbbá: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, i. m. 1234skk.

45 *Mindszenty J.: Napi jegyzetek*, i. m. 436.

46 Francis Joseph Meehan (1924–) skót származású hivatásos diplomata, a budapesti nagykövetségen 1968–72 között szolgált. Azt követően helyezték a magyar fővárosba, hogy Martin Hillenbrand megérkezett, majd az első nagykövet távozását követően 1969. február 16. és június 15. között Meehan „vitte” ideiglenes ügyvivőként a külképviseletet egészen Alfred Puhan megérkezéséig. Meehan, aki 1972-ig szolgált a magyar fővárosban, a feleségével jó kapcsolatot ápolt Mindszenty bíborossal, aki éppen Puhan és Meehan szolgálati ideje alatt hagyta el végleg a nagykövetség épületét. Budapest után Meehan első nagyköveti kinevezése Prágába (1979–80) szólt, majd Varsóban (1980–83) és Kelet-Berlinben (1985–88)

majd Herbert E. Wilgis⁴⁷ követségi munkatárs emlékeztetője a bíborossal folytatott beszélgetésről, majd Meehan emlékeztetője Hillenbrand nagykövet⁴⁸ számára, végezetül McArthur bécsi amerikai nagykövetnek⁴⁹ Königgel folytatott megbeszéléséről készült emlékeztető és távirat.⁵⁰ Bár ezek alapján részletesen rekonstruálhatjuk Mindszenty bíboros álláspontjának részleteit, Meehan röviden így foglalta össze hivatali kollégája előtt a látogatás eredményét; „Alles beim alten”, azaz: minden maradt a régiben.⁵¹

9. látogatás: 1969. szeptember 8.

König kilencedik látogatását két amerikai forrás alapján rekonstruáltuk, Alfred Puhan nagykövet⁵² 1371. és 1372. sz. távirati jelentései alapján. Amint írja, König háromórás látogatást tett, Mindszentyt jó hangulatban és szemmel láthatóan jó egészségi állapotban találta, aki beletörődött az örökös menedékbe, tudomásul vette az amerikai véleményről emlékiratai ügyében, és kész arra, hogy ejtse a zürichi Labhardt nevű újságíró ügyét, aki korábban méltatlan kifejezéssel illette őt és állítólag nyilvános bocsánatot kért tőle.⁵³

volt misszióvezető. Gazdag pályafutása ellenére nyugdíjba vonulásakor fájta, hogy az általa vágyott moszkvai nagyköveti posztot végül nem kapta meg. Meehan hivatalból nagyon sokszor volt „jókor jó helyen”: pl. 1960-ban Moszkvában, amikor a szovjet léghárítás lelőtte Gary Powers U2 gépét, vagy pl. Reagan elnök híres beszédeként éppen a berlini falnál. Regénybe illő hidegháborús éveiről a BBC filmet is készített: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-39436207>

- 47 Herbert E. Wilgis, Jr. (1935–2018) 1958-tól amerikai karrierdiplomata, az Európai Ügyek Hivatalának a munkatársa, majd 1968-tól gazdasági és kereskedelmi ügyekkel foglalkozó II. o. titkárként a budapesti amerikai nagykövetség munkatársa. Miután Francis J. Meehan, volt budapesti misszióvezető-helyettes távozott varsói nagyköveti posztjáról, 1983 februárja és októbere között az varsói amerikai nagykövetség id. ügyvivője.
- 48 Martin Joseph Anthony Hillenbrand nagykövet (1915–2005) 1963–67 között rendkívüli követi rangban a bonni nagykövetség első beosztottja, ahonnan Budapestre helyezik. 1967. október 30-án adja át megbízólevelét. A magyar fővárosban azonban kevesebb, mint másfél évet tölt, mivel 1969. február 15-ével berendelik. Így Hillenbrand nemcsak az első amerikai nagykövet lett Budapesten, hanem az a nagykövet is, akinek a szolgálati ideje alatt Mindszenty bíboros menedékének kérdése nem oldódott meg. Ez a feladat utódjára, Alfred Puharra hárul. Ezt követően Hillenbrandot a Department európai ügyekért felelős helyettes államtitkárává nevezik ki, amely posztot 1972. április 30-ig tölti be. Külügyi pályáját Nixon elnök bonni nagykövetként fejezi be (1972–76).
- 49 Douglas MacArthur (1909–1997) amerikai diplomata, nagykövet Japánban 1957–61, Belgiumban 1961–65, Ausztriában 1967–69, Iránban 1969–72.
- 50 Ezek szövegét lásd először in: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, III/2, i. m. 201–217.
- 51 Meehan 1969. február 10-én kelt köszönőlevele Rolli H. White Jr-nak, bécsi kollégájának, először lásd: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, III/2, i. m. 217. Lásd még az elemzést in: *Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975)*, i. m. 1241sk.
- 52 Alfred Puhan (1913–2005) 1952-től diplomata Bécsben, 1953-tól amerikai részről az osztrák államszerződés egyik kimunkálója. 1962-től Bangkokban a német ügyek igazgatója, majd az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövete: 1969. június 16. és 1973. július 9. között. Ezt követően a Nyugat-Európai Ügyek Hivatalában dolgozott, 1981-ben ment nyugalmába.
- 53 Először lásd: *Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása*, III/2, i. m. 258sk. Labharddal kapcsolatban lásd i. h. 220.

10. látogatás: 1970. szeptember 7.

König tizedik látogatásának részleteit részben Mindszenty napi jegyzeteiből,⁵⁴ részben Meehan szeptember 8-án kelt 1549. sz. távirati jelentéséből tudtuk rekonstruálni. Königinnek látható volt az igyekezete, hogy Mindszentyt távozásra bírja, aki azonban kevésbé hajlott erre a megoldásra. Az amerikai följegyzések alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a két bíboros véleménye megegyezik ugyan abban, hogy nem találják kielégítőnek az egyház helyzetét Magyarországon, ám König szerint ennek egyik oka éppen az, hogy az egyház első embere nem akar a jövőre gondolni, hanem a múltba temetkezik. Az is feltűnt, hogy bár König rendre hozta a pápa üzenetét és meghívását, Mindszenty hallatlanra vette ezeket.

Ez a látogatás végül, egy másik módon, az amerikaiak által annyira várt távozáshoz vezetett, mert a hercegprímás kérésére König, megszegve a diplomáciai mentesség elvét, magával vitte és külföldről postázta egyik levelét Mons. Sabo Jánosnak,⁵⁵ amelyben utóbbit arra kérte fel, hogy gondolja emlékiratainak kiadását.⁵⁶

König meggondolatlansága további problémát okozott az amerikaiaknak, ugyanis hosszú interjút adott az olasz „Famiglia Mese” folyóiratnak, amelyben – diplomáciai státuszát feladva – indokolatlan módon belement Mindszenty követségi látogatásának részleteibe is. Emiatt a washingtoni külügyminisztérium szóbeli jegyzékben tiltakozott az apostoli delegátusnál.⁵⁷

11. látogatás: 1971. június 23.

Talán a legismertebb és legjobban feldolgozott ez a 11. látogatás, amely Mindszentynek az amerikai nagykövetség elhagyásával kapcsolatos. Feladata protokolláris volt: átadta VI. Pál pápa üzenetét, és elmondta bíborostársának, hogy látogatásának másnapján fölkeresi őt Mons. Giovanni Cheli és Mons. Zágon József, hogy megbeszéljék vele a nagykövetség elhagyásának részleteit.⁵⁸

⁵⁴ Mindszenty J.: Napi jegyzetek, i. m. 449.

⁵⁵ Mons. John Sabo másodgenerációs amerikai, aki Indiana államban élt, South Bend plébánosa volt, az amerikai forrásokban egyszer Sabo, másszor Szabo. Mindszenty őt saját, esztergomi főegyházmegyes papjának tartotta. Ebben az az igazság, hogy egy másik John Szabo valóban az esztergomi főegyházmegye papjaként került, de nem Indianába, hanem Floridába. Utóbbi megírta emlékiratait: „I was in prison with Cardinal Mindszenty” címmel [Együtt voltam a börtönben Mindszenty bíborossal], emlékiratok, amelyek még nem jelentek meg magyar fordításban.

⁵⁶ Erre vonatkozóan lásd: Somorjai Á.: Miért hagyta el Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetséget? in: *Magyar Szemle, Új Folyam XX* (2011/7–8) 46–58. http://www.magyszemle.hu/cikk/20110906_miert_hagyta_el_mindszenty

⁵⁷ Szövegét először hozza: Somorjai Á.: Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2, i. m. 288skk.

⁵⁸ Az amerikai dokumentumokat lásd in: “His Eminence Files”. American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971), szerk. Somorjai Á. METEM, Budapest 2012. 2. javított kiadás. <http://mek.oszk.hu/13800/13863/> – Lásd még: Balogh M.: Mindszenty József (1892–1975), i. m. 1252.

ÖSSZEGZÉS

Az amerikai követségen való tartózkodás ideje alatt König, aki Mindszenty kifejezésével szomszéd bíboros volt, 1963–1971 között tizenegy alkalommal kereste fel Mindszentyt, ily módon tartotta a kapcsolatot Róma és a félrabságát élő hercegprímás között, tájékoztatta őt a világegyház eseményeiről, és tájékozódott személyes helyzetéről, elgondolásáról, feltételeiről. A vatikáni diplomácia és az amerikaiak egyaránt biztosították számára a diplomáciai mentességet,⁵⁹ de ennek feltételeit König két ízben megszegte: a washingtoni külügyminisztérium kifejezett tiltása ellenére, bár nem tudva és nem akarva, egy magánszeméllyel való levélváltás lehetővé tételével, illetve egy olaszországi folyóiratnak adott és részletekbe menő interjújával. Ezzel előidézte azt a helyzetet, amely később a Mindszenty-kérdés megoldását hozta: az amerikaiak tiltakoztak a Vatikánál, és elindult a diplomáciai gépezet a követségről való eltávozás előkészítésére és lebonyolítására.

A König–Mindszenty kapcsolattartás megérdemli figyelmünket, amint ezt a kutatás eddigi története is kimutatja, de nem mondhatjuk el, hogy minden forrást ismerünk. Szükség lenne még a bécsi König-hagyaték és a vatikáni levéltári hagyaték vizsgálatára, amelyek egyelőre nem állnak a kutatók rendelkezésére, s nem utolsósorban a Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltárában őrzött dokumentumok tanulmányozására.

Most pedig következék az idáig ismeretlen levél latin szövege és magyar fordítása (értelmezése).

59 A bíborosok, mint a Római Katolikus Egyház hercegei, a Vatikántól eleve diplomáciai útlevelet kapnak. Ez azonban kötelezettségekkel is jár...

AZ IDÁIG ISMERETLEN LEVÉL SZÖVEGKÖZLÉSE ÉS FORDÍTÁSA

Budapest, 1958. december 25.

Jelzete: Budapest Cardinal Files, 1. doboz, 5. gyűjtő

Gévelt másolat, fogalmazvány, latin nyelvű

Az „ex” és az „ob” utólag kézzel beszúrva

Latin szövege:

25 Dec. 1958

Eminentissime,

E proximo et simul longissime remoto dignetur sumere e libentissimo animo humillimam gratulationem occasione sollemni adeptae excelsae dignitatis Cardinalium. Quae Eminenciae Vestrae sunt necessaria in ordine naturae et gratiae, coram Altissimo proponuntur absque vetitu.

Gratias pro omnibus, quae facere dignabatur et dignatur pro ex hoc territorio infeliciter apparentibus.

Recusationes superabundanter emergunt. Sunt excusabiles. Non S. M. Ecclesia est educatrix eorum. Et erant conditiones non secundae partim ob nimiam multitudinem.

Dignetur curam habere eorum!

Eminenciae Vestrae humillimus frater:

[Aláírás hiányzik]

*Kézzel hozzátűzött papírfecsnin:**Mr. Ackerson*.⁶⁰ –*This is the text that**C. M. would like forwarded to**Cardinal Koenig.**[kézjegy, talán Christopher A. Squire]**Magyar fordításunkban:*

1958. december 25.

Eminenciás Uram,

A közelből és egyben igen távolról méltóztassék fogadni legnagyobb örömmel [írt] legalázatosabb gratulációmát a bíborosok kiváló méltóságába való ünnepélyes fölemelése alkalmából. Amire csak Eminenciádnak a természet és a kegyelem rendjében szüksége van, a Magasságos elé javasoltatnak, tiltás nélkül.⁶¹

Hála és köszönet mindazért, amit tenni méltóztatott és méltóztatik e szerencsétlennek tűnő terület érdekében.⁶²

60 A misszióvezető ez idő szerint Garret G. Ackerson, őhöz intézhette a följegyzést készítő.

61 Értsd: azt nem tilthatják meg, hogy imádkozzon érte a Magasságoshoz.

62 Értsd: a szovjetek által megszállt területek, ill. Magyarország érdekében.

Számos ellenkezés keletkezik. Ezek exkuzálhatók. Nem az Anyaszentegyház az ő tanítójuk.⁶³ És voltak feltételek, nem a részek szerint, hanem a túlságos létszám [túlerő] miatt.⁶⁴

Méltóztassék gondjukat viselni!⁶⁵

Eminenciádnak legalázatosabb testvére:

[Aláírás hiányzik]

Angol nyelvű kézírásos megjegyzés a követség részéről:

*Mr. A[ckerson].*⁶⁶

Ez az a szöveg, amelyet Mindszenty bíboros

szeretne, ha eljutna König bíboroshoz

*[kézjegy, talán Christopher A. Squire*⁶⁷*]*

Ez a dokumentum az utolsó az 1958. esztendő anyagából, már ami a követségi Mindszenty-forrásokot illeti. Sem ez idő tájt, sem 1959 januárjából nem találtunk további vonatkozó amerikai dokumentumot, ezért arra következtethetünk, hogy ezt a levelet nem küldték meg sem Washingtonba, az amerikai külügyminisztériumba, sem pedig a címzetthez, König bíboroshoz.⁶⁸

63 Értsd: Az egyházzal szembenálló erők a legyőzhetetlen ignorancia jegyében élnek, ezért föl lehet őket menteni.

64 Értsd: nem a helyi (magyar) viszonyok alakították a(z élet)feltételeket, hanem a túlerő (a megszálló hatalom).

65 Őrájuk gondol, de nem mondja ki. Nem értelmezhető, hogyan gondolja.

66 Garret G. Ackerson Jr. (1904–92) 1957 júliusában érkezett meg Budapestre, miután a külképviseletet február 27-e óta a tanácsosi rangú Spencer Barnes vezette ideiglenes ügyvivőként. Gyanítható, hogy a Department választása többek között azért esett rá, mert elődjéhez, Edward Thompson Waileshez hasonlóan nagyköveti rangú diplomata volt (Buenos Aires, 1955–57), ráadásul 1935–40 között másodtitkári rangban már dolgozott Budapesten. Ilyenformán Ackerson lett az első olyan amerikai követ Budapesten, akivel Mindszenty bíboros huzamosabb időt (1957 és 1961 között három és fél évet) töltött el „egy fedél” alatt.

67 Christopher (Chris) A. Squire (1923–1988) a II. világháborúban vadászpilóta, 1951-től (édesapja pályáját követve) hivatásos diplomata, először a prágai amerikai misszió (1951–53), majd az Amerika Hangja rádió-állomásnál dolgozik. 1956 novembere és 1958 decembere között II. o. titkár a budapesti amerikai követségben. Lásd: Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma, Protokoll (sic!) Osztály: A Budapesten akkreditált Diplomáciai Testület tagjainak névsora 1958. szeptember, p. 11. – Ezt brüsszeli külszolgálat követe (1959–62), majd a Departmentben a Kelet-Európai Hivatal munkatársa (1963–66). Moszkvában (1966–70) és Vietnámban dolgozik (1970–72). 1977–80 között misszióvezető-helyettes Canberrában, majd 1980–82 között főkonzul Leningrádban. 1985-ben az Amerika Hangja szovjet részlegének vezetőjeként vonul nyugdíjba. – Felesége, Patricia Cody Squire az 1990. április 30-án az *Oral History Project* keretében Jewell Fenzinek adott hosszú interjújában azt hangsúlyozza, hogy Margo nevű kislányát (Marguerite H. Squire [1957–], aki szintén diplomata lett) Mindszenty bíboros keresztelte meg Budapesten. (p. 17.) Mrs. Squire azt is felidézi, hogy a magyar titkosszolgálat egy járó motorú gépkocsival folyamatosan a követség előtt várakozott „arra az esetre, ha valaki megpróbálná a bíborost kicsempészni az országból”, ill. hogy „a férjét és őt magát is állandóan követték.” (p. 17.) <https://www.adst.org/OH%20TOCs/Squire,%20Patricia%20Cody.pdf>

68 Ugyanazon évben, október 30. előtt Mindszenty levélben köszöntötte a megválasztott XXIII. János pápát, és levelét az amerikaiak eljuttatták a Vatikánba, lásd először: *Somorjai Á.*: Az Apostoli Szentsek és Mindszenty József kapcsolattartása, II. 39sk. Viszont nem érkezett meg hozzá sem XXIII. János pápa köszöntése, sem pedig a következő év januárjában a II. Vatikáni Zsinat meghirdetése, utóbbira lásd: *Somorjai Á.*: A II. Vatikáni Zsinat meghirdetése és a magyarországi főpásztorok. Mindszenty József és Shvoy Lajos esete, in: *Sapientiana* 2 (2009/2) 53–63.

BÖRTÖNVILÁG A KOMMUNISTA ROMÁNIÁBAN

Katolikus papok visszaemlékezései

Az 1950-es évek elején, miután a román kommunista államhatalom maga alá gyűrte valamennyi politikai ellenfelét, leverte az ellene fel-fellángoló fegyveres felkeléseket, megtisztította a katonaságot a „*népi demokrácia ellenségeitől*”, megtörte a kollektivizálás ellen lázongó parasztságot, a tőle addig megszokott durva, embertelen eszközökkel a „*vallásos kérdés megoldását*” határozta el. Valóságos keresztényüldözés tört ki!

A kommunista államhatalom és az Egyház egyenlőtlen „*összezapásának*” sok egyházi áldozata volt. A *hivatalos statisztikák* szerint az *Ortodox Egyház* elítélt papjainak a száma meghaladja a 2.000-et. A *Görögkatolikus Egyház* elítélteinek a száma kb. 600. A valóságban mintegy 1.400 papot börtönöztek be.¹ A *Római Katolikus Egyház bebörtönzött és elítélt* papjainak a számát aránylag pontosan tudjuk: 322. A valóságban a bebörtönzöttek száma mind a három nagy vallásfelekezetben sokkal több volt, hiszen sokan voltak olyanok, akiket bezártak, *de* soha nem ítélték el: börtönben senyvedtek vagy haltak meg, minden ítélet nélkül!

A laikusok számát viszont mind a mai napig nem ismerjük. Velük kapcsolatban csak annyit tudunk a *Romániai Kommunista Diktatúrát Elemző Elnöki Bizottság* (Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România) zárójelentéséből, hogy a kommunista diktatúra 1945 és 1989 között mintegy 2 millió embert hurcolt meg és börtönözött be. Közöttük nagyon sokan voltak olyanok, akik vallásos meggyőződésükért szenvedtek.

A másik adatunk a mintegy 450 kommunista megtorlási intézménnyel kapcsolatos: közülük 240 volt fegyház, 44 börtön, 61 vizsgálati, fogvatartási és száműzetési hely, 72 kényszermunkatábor, 63 deportálási központ és kényszerlakhely, 10 pszichiátriai börtön, 93 kivégzési hely, valamint 100 megyei vagy rajoni fogda, amelyet az Államvédelem (*Securitate*) tartott fenn. A legújabb kutatások szerint azonban ehhez a listához még legalább 20 helyet kell hozzáadni.²

Végül a harmadik adatunk, amely ehhez az íráshoz kapcsolódik: papokat és lelkészeket a Duna-csatornához, Felsőbányára, Jilavára, Máramarosszigetre, Nagyenyedre és Râmnicu-Săratra küldtek.

Ebben a tanulmányban ugyanis a katolikus papok visszaemlékezéseit összegzem, hogy lássuk, mi is történt – történhetett – egy egyházi személlyel letartóztatásától fogva egészen az esetleges szabadulásáig.

1 Vö. Courtois, Stéphane: Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror, München–Zürich 2000, 452.

2 Vö. Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România: *Raport final*, ed. Vladimir Tismăneanu, Dobrin Dobrinu, Cristian Vasile, București 2006.

LETARTÓZTATÁS

A letartóztatások általában éjszaka történtek. Egyszerre több rendőr jelent meg cívilben a gyanúsított lakásán, és azzal az ürüggyel, hogy panasz érkezett ellene, alapos házkutatást tartottak nála, úgymond „*fegyverek után keresve*”. Ha nem találtak semmi terhelőt, alakoskodva bocsánatot kértek, mondva, hogy valószínűleg tévedésről vagy alaptalan feljelentésről volt szó, viszont nem mentek el anélkül, hogy az illetőt ne vitték volna be a rendőrségre, egy rövid nyilatkozattételre. A nyilatkozat felvétele aztán néha hónapokig, máskor évekig tartott, anélkül, hogy a család az eltűntről valamit is megtudhatott volna. Az pedig valahol a Securitate pincéiben, vagy valamelyik börtön kőfalai között senyvedett.

Legtöbbször azonban azt kifogásolták, hogy valami az illető papírjaival nincs rendben, ezért kell velük mennie a rendőrségre. Kint aztán, egy kis melléktucában, elnyelte őt a „*fekete autó*”. A folytatás pedig ismeretes...

Házkutatáskor, letartóztatáskor mindig többen jöttek. Egyrészt erőt demonstráltak, másrészt igyekeztek félelmet kelteni a gyanúsítottban és a környezetében egyaránt.³

A házkutatás, amely a szerzetesek esetében a templomra és a rendházra is kiterjedt, mindig alapos és a legtöbb esetben durva volt. Miközben a tisztek mindent felforgattak, a „*szentet*” sem tisztelték. Magatartásukkal azt akarták kifejezni, hogy számukra semmi sem szent, és miközben a gyanúsított számára „*a legszentebbet*” is porba tiporták, porig akarták alázni őt is!⁴

Az is előfordult, hogy ha a házkutatás során nem találtak semmit, akkor egy óvatlan pillanatban ők rejtettek el valamilyen terhelő bizonyítékot. Ezt aztán „*megtalálva*”, diadalmasan mutogatták és használták fel később a kirakatper során.⁵

AZ ÁLLAMVÉDELEM FOGDÁJÁBAN

A letartóztatott politikai foglyot először az Államvédelem fogdájába vitték. Itt rögtön következett az első kihallgatás. Nagyon sok esetben meztelenül, hogy már ezzel is megtörjék az ellenállását!⁶ A rabot az első kihallgatás után aztán elvitték egy cellába. Ez általában nem haladta meg a 8 négyzetmétert, egy, vagy ha többen voltak benne, két emeletes ágy volt benne, és egy – a falhoz rögzített, körülbelül 50x60 cm-es kőből készült – asztalka. Az ágy előtt annak hosszúságában mintegy 1 méter széles hely volt. A fekvőhely vaságy volt, szalmazsákkal, és egy takarózásra szolgáló pokróc.⁷

3 Vö. *Godó Mihály SJ*: Önéletrajz. Testamentum, Gloria, Kolozsvár 2002, 83.

4 Vö. *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, I, Pro Domo, Pécs 1999, 379.

5 Vö. P. Benedek Domokos ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek... I, 379.

6 Vö. P. Dr. Bálint Szálvator ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek... I, 374.

7 Vö. Székely Gergely gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában, II, Lámpás kiadó, Abaliget 1994, 490.

A cellák nyáron forróak,⁸ télen pedig fűtetlenek voltak,⁹ a szellőzést az ajtó alján található kisebb szellőzőnyílás szolgáltatta. A világítást pedig egy, az ajtó fölé szerelt 15 W-os égő.

A fogolynak reggel 5 órától este 10 óráig ébren kellett lennie, nem volt szabad fekdünie, az ágy szélén kellett ülnie. Az örök az ajtóba szerelt kémlelőnyíláson keresztül mintegy ötpercenként ellenőrizték őt.

A fogvatartottat reggel 5 és 6 óra között WC-re és mosakodni vitték, este 9 és 10 óra között ismét. Ilyenkor a zárka és a WC közti szakaszt sietve kellett megtennie, állandóan sürgették, hogy gyorsan végezzen. Fürdés minden második-harmadik héten volt. A fogoly alig kezdte meg a mosakodást, már visszahajtották a cellába. A borotválkozás is valóságos kín volt, mert a megbízott katonák nem használtak hozzá se szappant, se vizet.¹⁰ Ha a foglyot a zárkából kivitték, szemére fekete szemüvegfélét tettek. Szabad levegőre, sétálni azonban sohasem vitték.

Minden reggel 7 és 8 óra között sor került a fogda parancsnokának a látogatására, aki ellenőrizte a foglyokat, szidalmazta őket ilyen és ehhez hasonló szavakkal: „*Banditák; a nép ellenségei; ott fognak rohadni; meggondolták-e már, hogy vallomást tegyenek?*” Minden egyes alkalommal elmondta azt is a foglyoknak, hogy semmi joguk nincs, s az fog velük történni, amit ők akarnak, az Alkotmány előírásai a Securitatéra nem érvényesek. Éjszakai ellenőrzések is voltak, ilyenkor átkutatták a fekvőhelyet is, hogy a fogoly nem rejtett-e el valamit, nem jutott-e be hozzá valamilyen tárgy: tű, írószerszám vagy bármi más.¹¹

A reggeli – 2 deciliteres pléhcsészében – valamilyen teaféle vagy pörkölt árpából főzött kávészerű lé volt, általában kétnaponként váltakozva. Reggel adták ki a – kb. 15-20 dekás napi kenyéradagot is, illetve a hetente kétszer-háromszor kenyér helyett szokásos darab puliszkát. A reggelihez, amikor kenyér volt, kb. 2-2,5 dekagrammos marmaládét is adtak.

Az ebéd – kétnaponként váltakozóan – káposztaleves vagy árpakásaleves volt. Ebben olykor úszott egy-egy krumplics, olykor a tehén gyomrából egy darabka.

Este – pléhtányérban egy merőkanálnyi – árpakása.

A cella egyik sarkában állt egy ürülékes csöbör. A cella lakóinak abba kellett elvégezniük szükségletüket.¹² Papír nem volt. Mindenki azt használta, amit tudott.¹³

A politikai rendőrség módszeréhez hozzátartozott, hogy egy-egy cellába – többnyire a már régebben bezártak, elítéltek közül – besúgót is elhelyezett, aki ételért vagy az udvaron való sétáért beszámolt a fogolytársak megnyilatkozásairól, az otthon történetekről, illetve a kihallgatáson elhangzottakkal kapcsolatosan mondottakról. Volt, aki nem vette észre, volt, aki csak nagy későn ébredt rá, de a legtöbben éltek a gyanúperrel, és nem beszéltek bizalmas dolgokról, mert tudták, hogy valakinek csak ártanak vele.

8 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*, II, Lämpás kiadó, Abaliget 2002, 309.

9 Vö. *Ioan Ploșcaru: Lanțuri și teroare*, Signata, Timișoara 1994, 94.

10 Vö. P. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 310.

11 Vö. Iuliu Hossu kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus püspök visszaemlékezéseit: *Credința noastră este viața noastră. Memoriile Cardinalului Dr. Iuliu Hossu*, szerk. *Pr. Silvestru Augustin Prunduș*, Viața Creștină, Cluj 2003, 230.

12 Vö. P. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 310.

13 Vö. Szabó János szatmári egyházmegyei kispap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*, III, Lämpás, Abaliget 1996, 357.

A foglyok azonban legtöbbször tudták, hogy ki a besúgó és ki nem. Különösen a katolikus papokat becsülte mindenki, mert tudták róluk, hogy közöttük nincs olyan, aki ilyesmire vetemedne.¹⁴

KIHALLGATÁS

A letartóztatott személyt – mint írtam – azonnal, vagy rövid időn belül kihallgatták. A kihallgató tisztek az előre gondosan elkészített kérdések segítségével leginkább arra kerestek választ, hogy a letartóztatott kivel tartott kapcsolatot.¹⁵

A kihallgatások a Securitate, a milícia vagy a katonai börtönök helyiségeiben zajlottak, néha rövidebb ideig, máskor akár évekig is eltarthattak.¹⁶ A folyamatos vallatások nem csak információgyűjtésére szolgáltak, hanem a kihallgató tisztek így akarták lelkiileg megtörni a foglyokat, megtudni gyengeségeiket és félelmeiket, – mindez hasznos információ volt az újabb kínzások kitalálásához.

A kihallgatás első fázisában a kihallgatottal általában jól bántak. Megbocsátást ígértek neki, amennyiben kimerítő beismerést tesz. A második fázisban, akármennyire is volt őszinte a nyilatkozat, ütötték, kínozták, mert szerintük nem vallott be mindent. A kihallgatók célja ugyanis minden esetben az volt, hogy minél több személyt keverjenek bele egy-egy ügybe.

A fogoly napirendjéhez hozzátartozott a kihallgatás. Vitték délelőtt, délután vagy éjszaka – a kihallgató tisztek munkarendje szerint. Ha a fogoly konokul hallgatott, akkor a kihallgatók váltogatták egymást, így próbálva megtörni és vallomásra bírni őt.¹⁷

A foglyoknak a kihallgatásokon lelki és testi tortúrákban volt részük. Ezt szolgálta majd minden egyes alkalommal a kínzóeszközök felsorakoztatása – és használata.¹⁸

Bár voltak a tisztek között szelídebbek is, a legtöbbet vagy az ügyért való buzgóság, vagy pedig a bennük felszínre került és minden egyes kihallgatás alkalmával tomboló szadizmus vezette.¹⁹

A volt bebörtönzöttek általánosnak mondható véleménye, hogy a sokszor emlegetett fenyegetés („*elpusztultok a börtönben*”; „*nem szabadultok, legfeljebb roncsként*”) valós szándékot takart. A román politikai börtönök tényleges célja nem a foglyok „*megjavítása*” volt, hanem elpusztításuk.

A fizikai bántalmazásnak és kínzásnak sok módját alkalmazták. A továbbiakban csak azokra a módszerekre térek ki, amelyeket papokkal szemben (is) alkalmaztak, illetve amelyekről ők számolnak be visszaemlékezéseikben.

Az első a verés volt: ököllel, kézzel, bottal, bikacsökkal, vasrúddal.²⁰ És használták ezt többször, válogatás nélkül. A verésnek aztán különböző fokozatai voltak.

14 Vö. *Godó Mihály SJ*: Önéletrajz, 92.

15 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, II, 309.

16 Vö. *Godó Mihály SJ*: Önéletrajz, 83.

17 Vö. Hajdu Gyula gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 405.

18 Ezt így írja le Ambrus József szárhegyi plébános, aki azért szenvedett, mert nem volt hajlandó elfogadni az államsegélyt: vö. *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 549, 438-439.

19 Vö. *Ioan Ploșcaru*: Lanțuri, 101.

20 Vö. Bedő Tibor, temesvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 354. Még egy tanúságtevést lásd Bálint Albert Salvator ferences atyánál, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 375.

Talpverés. A cipőt a fogoly lábán hagyták, és a talpát vasrúddal verték. A verés után szaladnia kellett, hogy ne dagadjanak meg a lábai. A verést mindegyre megismételték. Többeknél kibicsaklottak vagy összetörték a lábközépcsontok. A legtöbb fogoly aztán olykor napokig nem tudott járni.²¹

Verés a bakkon. Ez volt a leggyakoribb módszer. A fogoly keze és lába össze volt kötözve, a karjai a térde alá fogva, majd a térde és hónalja alá egy botot helyeztek, és azon emelték föl két bakkra, vagy két íróasztalra úgy, hogy a feje lefelé, a talpai pedig fölfelé voltak, s addig verték, amíg nem vallott.

Az emelvénymetódus. A fogoly szeme be volt kötve, keze és lába össze volt kötve. Így tették fel – arccal lefelé – egy emelvényre, majd azt hirtelen kirántották alóla. A fogoly leesett, és összeroncsolódott az arca, a szája, az orra, a fogai, a két válla... Néha egy asztalra állították fel, majd megkötözték. És miközben a lábát hátulról megfogták, ráparancsoltak, hogy ugorjon le, vagy ha nem tette, akkor ők lökték le őt, és a szerencsétlen a fejére esett.

A herék verése. A heréket addig verték egy bottal, amíg azok úgy meg nem dagadtak, hogy a fogoly szörnyű fájdalmában nem tudott járni.

Verés homokzsákkal. Az áldozat kezei össze voltak kötözve a feje fölött. Aztán egy hosszúkás, 4-5 kilós homokzsákkal verni kezdték. Az ütések szétroncsolták a belső szerveket, anélkül hogy külső nyomokat hagytak volna. Az így megkínzott aztán egy idő eltelte után erős fájdalmat érzett a teste különböző részein, amelyek aztán gyógyíthatatlan betegségekhez vezettek, végül egy kórházban kötött ki: tébcécé, májgyulladás, vesebetegség vagy egyéb megbetegedések miatt. Mivel az orvosok általában cinkosaiak voltak a szekusoknak, hamarosan meg is halt.

Egyes kihallgatók az áldozatok megkötözött kezeit *felakasztották egy horogra*, úgy, hogy azok alig érték el lábujjukkal a földet. Ez a pozíció annyira fájdalmas volt, hogy amikor végre leeresztették a szerencsétlent, az úgy érezte, hogy karjai mind össze vannak törve.

Ugyanez történt, amikor a foglyot *egy forgatható rúd*ra akasztották fel összekötött kezével és lábával, majd ütötték-verték, ahol csak érték.²²

A sötétzárka. Nemegyszer szörnyűbb volt, mint a verés. A zárkában nem volt világítás, néha egy fapriccs, de szalmazsák és takaró nélkül, vagy máskor még ez sem, a falai nedvesek, penészesek voltak, s a büntetés fokozását szolgálta, ha a padlójára vizet engedtek. Ebben a büntetőzárkában több napot is eltöltettek némelyik fogollyal.²³ A fogoly „természetesen” csökkentett ételadagot kapott. Egy vagy két nap után a lábak a vízben megdagadtak, a szív nem bírta tovább. Az áldozat vagy összeesett, vagy kérte, hogy vigyék a kihallgatásra. És a legtöbb esetben élethosszig tartó betegséget szerzett.²⁴

Kínzás volt az is, hogy lehetetlen volt *WC-re menni* a pontosan megadott időben. Az ételek legtöbbször folyadékból állott. A ártalmas hideg pedig kényszerítette a szervezetet, hogy a vizet kiadja magából. A vizelet hosszú visszatartása bántotta a vesét. Egyesek, akiknek a szervezete gyenge volt, a cellába vizeltek, mások a bakancsukba, majd azt kivitték a WC-re, amikor odakísérték őket a megadott időben. Így a cellák állandóan vizeletszagúak voltak.

21 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 310.

22 Vö. P. Gurzó György Anklét dr., ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 438–439.

23 Vö. Erőss Lajos gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 386. Puni Emil). Vö. *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 312.

24 Ambrus József gyulafehérvári egyházmegyes pap mondja ezt ferences káplánjáról, P. Nyisztor Antal Jánosról, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 549.

Néha a verések mintha könnyebbnek tündek volna, mint az *ételtől, ruházattól, higiénitől való* hosszas megfosztás.²⁵ Vagy – a papok és szerzetesek jelenlétében előszeretettel használt – mosdatlan, trágár és istentelen beszéd.²⁶

Bizonyos vallomásokból még a következő módszereket ismerhetjük meg.

Az alvás megvonása. A foglyot nem engedték aludni. Éjszaka vitték kihallgatásra, majd napközben nem volt szabad leülnie vagy aludnia, a következő éjszaka pedig ismét kihallgatták, és ez így ment, ameddig a kínzók jónak látták, vagy ameddig a fogoly nem vallott.²⁷

A vallatási módszerek közé tartozott még a *fejszorító abroncs* alkalmazása; ennek kínzóbb formája, amikor ezt bekapcsolták az áramba.

Általános volt az ún. „*kárcser*”, amely egy olyan zárka volt, ahol csak állni lehetett. Ebbe vitték a foglyot, hogy rá lélektani nyomást gyakoroljanak, vagy fizikailag kimerítsék.²⁸

Testi fenyítésnek számított még a *hidegvizes zuhany* alá állítás. A fűtetlen pincében alázóduló hideg víz alatt állni több volt, mint kínzás. A szadista szekusok élvezettel nézték a fogoly szenvedését; bosszankodtak, ha úgy látszott, hogy kibírja.

Kínzási mód volt az olyan zárkába való helyezés, amelyben a *fogoly fejére* állandóan csepegett a víz.²⁹

Fizikai kínzásként a foglyok gyakran kaptak *sós ételt*, viszont vizet nem adtak nekik.

További vallatási módszerek voltak a *szemet vakító fény*, az *elektromos sokk* alkalmazása, a *tűvel való szurkálás*, az *inzulinos kezelés*, vagy a fogolyra ráuszították a betanított *farkaskutyát*, amely tépte annak ruháját, és harapta a lábát, valamint a testét.³⁰

A testi-lelki kimerítést szolgálta a *több napig tartó folyamatos vallatás*. Ez általában 72 órás volt, de ismereteseek 82 órás időtartamú kihallgatások is. A tisztek ugyanazt a témát többször is megismételték, hátha a fogoly nem ugyanúgy vall, mint azelőtt. A vallatott személyt megszakitás nélkül, hosszú időn át éjjel-nappal kérdezték. A tisztek váltották egymást, de a vádlott mindig maradt, elviselve az örökös kérdezést. Lábbal, ököllel verve, hideg zuhannyal lelocsolva, kegyetlen kutyák segítségével tartották ébren.

Vladimir Ghika herceg, görögkatolikus pap életrajzában további módszerekkel is találkozunk. Az egyik a *villamos akasztás* volt. Egy elektromos szerkezetről van szó, amelynek fémgyűrűjét az elítélt nyaka köré illesztették. A gyűrű a nyakra szorult, egy elektromos kar pedig felemelte a vádlottat, és árammal rázta. Ezt annyiszor ismételték, ahányszor a kihallgatás „*sikere*” azt megkövetelte.

Ugyancsak Ghika herceg esetében alkalmazták a *látszatkivégzést* is. A vallató tisztek élethűen eljátszották a bírósági tárgyalást, és annak végén azonnali kivégzéssel halálra ítélték a foglyot. Az ítélet után pedig rögtön a kivégzőhelyre vezették, ahol megkötözték a kezét, eltakarták a szemét, majd kiadták a lövési parancsot. A katonák lőttek ugyan, de a fegyverekben vaktöltény volt, amit a fogoly viszont nem tudhatott...³¹

A foglyok számára az elnyomó kommunista államhatalom képviselői a kikérdező tisztek, a pribékek (kínzó, hóhér, verőlegény) és a felügyelők (őr) voltak. Ezek igazából két

25 Vö. Ioan Ploșcaru: Lanțuri, 100–102.

26 Vö. Bálint Salvator dr., ferences atya, in: Hetényi Varga Károly: Szerzetesek, I, 375.

27 Vö. Godó Mihály SJ: Önéletrajz, 84.

28 Vö. Teleky Dezső gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: Hetényi Varga Károly: Papi sorsok, II, 503.

29 Vö. Hajdu Gyula gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: Hetényi Varga Károly: Papi sorsok, II, 405.

30 Vö. Juhász Antal gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: Hetényi Varga Károly: Papi sorsok, II, 423.

31 Vö. Mărtinaș, Anca: Vladimir Ghika. Hercegből a Jézus iránti szeretet koldusa, ARBC, București 2013, 39–40.

kategóriába voltak sorolhatók: a *közömbösek* és a *túlbuzgók* csoportjába. Míg a „*közömbösek*” között többen is voltak együttérzők, és ezeket embereknek lehetett nevezni, addig a visszaemlékezők a túlbuzgókat emberteleneknek, lelkiismeretleneknek, barbároknak, bestiáknak, szadistáknak, szellemileg fogyatékosoknak írják le, akik nem csak trágár nyelvezetet használtak a kihallgatás, illetve a fogvatartás során, de arra is képesek voltak, hogy akár egy fél napig is ütlelgeljék őket. Anélkül, hogy arcuk megrezzent volna.³²

A számtalan embertelen kínvallatásnak az volt a célja, hogy a fogolyból beismerő vallomást csikarjanak ki, amit aztán jegyzőkönyvbe vettek. Ez volt a leglényegesebb!

A kihallgatások – ha úgy tetszik – véres színjátékok voltak, hiszen a vádpontokat (szovjet-, nép-, párt-, demokráciaellenes tevékenység) a kihallgató tiszt már az irodában előre megfogalmazta, sőt a célzatos kérdéseket is úgy állította össze, hogy a fogolynak „*mindössze*” be kellett vallania „*a vétékét*”. Ha az nem ment szépszerével, akkor kínzással és tortúrával csikarták ki belőle. És addig folyt a kihallgatás, amíg a fogoly beismerő „*vallomást*” nem tett! Ha veréssel nem sikerült, akkor akaratgyengítő szert vetettek be, amelyet injekció, *tabletta* vagy *folyadék* formájában adtak be az ellenkező fogolynak.³³

TÁRGYALÁS ÉS ÍTÉLETHIRDETÉS

A kihallgatások arra is szolgáltak, hogy közben a vádpontokat belesulykolják a foglyokba. A foglyoknak a bíró kérdéseit és az arra adandó válaszokat is szó szerint meg kellett tanulniuk.

A kirakatperek vádlottainak meggyőződése és tapasztalata az, hogy a bírósági tárgyalás előtt ételükbe valamilyen akaratgyengítő szert vegyítettek, azzal a céllal, hogy a törvénytörő tárgyaláson maguk is mondják, illetve vallják az előre megtervezett szöveget. A szerek hatására a tárgyaláson teljesen apatikusakká váltak. Mindegy, csak legyen már vége az egésznek.³⁴

A vádiratot nem olvastatták el a vádlottal, azt csak a tárgyaláson hallhatta.

A vádlott számára kirendelt ügyvéd nem ismerte sem a vádlottat, sem a vádat. Nem volt betekintése a jegyzőkönyvekbe. Nem tudta vagy nem akarta tudni, hogy azt kínvallatással verték ki a vádlottból. Védőbeszéde legtöbbször általánosságokon vagy a vádlott labilis pszichikai állapotának vázolásában merült ki.³⁵

Magának a vádlottnak nem volt szabad védekeznie. A legtöbb esetben nem adtak szót neki. De ha védekezhett volna is, az ítéletet akkor sem úszta volna meg, hiszen a perek mindegyike koncepciós per volt.³⁶

Természetesen a hamis tanúk fölvonultatása sem maradhatott el. Ezek legtöbbször félelemből tett hamis tanúvallomást. Sokszor még csak a vádlottat sem ismerték, hanem lélektelenül szajkózták azt, amit beléjük diktáltak, néha aztán egymásnak ellentmondó dolgokat is vallottak.³⁷

32 Vö. Raport final, 314–319.

33 Sántha Antal, egykori csíkszentdomokosi káplán beszél erről: vö. *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 480.

34 Vö. Dr. Boros Béla temesvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 183.

35 Vö. *Godó Mihály SJ*: Önéletrajz, 89.

36 Vö. *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 397–398.

37 Vö. Kenderessy Szabó Béla gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 426–427.

Számtalan olyan eset is volt, hogy terhelő adatok hiányában a vádlottat nem ítélték el. Egyszerűen nem volt per.³⁸ Azonban ebben az esetben sem engedték szabadon, hanem ún. adminisztratív büntetésre ítélték, és azonnal a Duna-csatornához vitték.

Az is megtörtént, hogy a vádlottat elítélték, jóllehet tudták róla, hogy a börtönben már rég meghalt.³⁹

BÖRTÖNÉVEK AZ ÍTÉLETHIRDETÉS UTÁN

A törvényszéki tárgyalás után a politikai foglyokat általában *elosztó börtönökbe* vették, ahonnan a büntetés letöltésére hivatott *intézményekbe* vagy *kényszermunkatáborba* kerültek, amely a foglyok mielőbbi fizikai likvidálására volt hivatott.⁴⁰

A megsemmisítő börtönökben éhezttették a halálra szánt foglyokat.⁴¹ Az egyik 1950 tavaszán hozott belső rendelet szerint Máramarosszigeten egy politikai fogoly egy napi fejadagja: „250 gramm kenyér (5x egy héten), 250 gramm puliszka (2x egy héten) és 50 gramm málékása” volt. Ezenkívül „hetente 250 gramm húst, havonta pedig 250 gramm cukrot és 50 gramm olajat” kapott.

Ilyen megsemmisítő börtönnek számított Máramarossziget, Nagyenyed, Galac (Galați),⁴² a Duna-csatorna építésén fáradozó rabok valamennyi lágere,⁴³ és Râmnicu Sărat.⁴⁴ Ezeken a helyeken éhezttették, verték és halálra dolgoztatták a rabokat.

Ezekben szinte teljesen hiányzott az *orvosi ellátás*. A leggyakoribb betegségek oka az alultápláltság volt: rendkívüli lefogyás, izmok elsorvadása, fogínygyulladás és -sorvadás, fogak kiesése, szív-, máj- és vesemegbetegedések, bélelégelenség. Gyakori volt még a tüdőbaj, a hörghurut, a torokgyulladás, a mellhártyagyulladás és a tuberkulózis. Sokaknak volt a tetvek miatt kiütéses tífusza. Mások, s nem kevesen, lelki bajokban szenvedtek: neurózis, pszichózis, rémálom, tudathasadás, delírium, álmatlanság. Mindezeknek orvosságra vagy kórházi kezelésre lett volna szükségük, de nem kapták meg.⁴⁵

A megsemmisítő börtönökben nem dolgozhattak a rabok. Vagy ha igen, akkor csak a takarítást bízták rájuk.⁴⁶ A közös imát is büntették.⁴⁷ Programjuk abból állott, hogy reggel a kelés után elkészítették az ágyat, majd egész nap egyedül voltak. Háromszor nyitották rájuk az ajtót, amikor ételt hoztak nekik. Egyszer pedig a délután folyamán egy pár perces sétára mehettek. A papok aktív lelki életet éltek.⁴⁸ Minden szabad percüket

38 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 310.

39 Vö. Borbély Gábor gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 471.

40 Vö. Dr. Tyukodi Mihály szatmári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 431.

41 Így éhezttették halálra Anton Durcovici iasi püspököt éppen a máramarosszigeti börtönben. Vö. *Fabian Dobos: Vita del vescovo Anton Durcovici. Martire della Chiesa Cattolica della Romania*, Sapientia, Iași 2014, 36–37.

42 Vö. P. Ferencz Béla Ervin ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 418.

43 Vö. P. Gurzó György Anaklét dr., ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 440–441.

44 Vö. *Godó Mihály SJ: Önéletrajz*, 103.

45 Vö. Raport final, 237.

46 Vö. Dr. Boros Béla temesvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 184.

47 Vö. Dr. Iuliu Hossu kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus püspök, bíboros visszaemlékezései: *Credința noastră este viața noastră*, 231skk.

48 Vö. *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 405.

elmélkedésre, imádságra fordították, visszaidézték filozófiai és teológiai tanulmányait,⁴⁹ illetve nyelveket gyakoroltak.⁵⁰

A munkatáborokban viszont halálra dolgoztatták a rabokat. Napi programjuk a Dunacsatornánál például így festett: reggel fél 4-kor ébresztő, sorakozó az udvaron, sokszor egy óra hosszat is tartva legelemibb nevelést nélkülöző brigádosok jóvoltából, reggeli, amely egy hideg, fekete lötty kávénak nevezett folyadékból, egy darabka kenyérből és lekvárból állott, ami után aztán munkára hajtották őket. A munka alól csak azok voltak felmentve, akik valamilyen szerencsétlenséget szenvedtek, vagy 39 C°-os lázuk volt.

A munka nagyon nehéz volt. Térdig vagy olykor derékig bele kellett gázolni a mocsárba, és ki kellett húzogatni a talajból a nádat, a kákát, a sást, a fűzfacsomókat és más növényeket. Aztán egy vagonba kellett rakni őket, azt mintegy fél kilométerre elvonszolni, és ott lerakni. Azután vissza kellett térni, levezetni a vizet, és ki kellett ásni a csatorna egy újabb szakaszát. A brigádosok és a felügyelők botokkal a kezükben kényszerítették a foglyokat mind több és több munkára, akik este holtfáradtan érkeztek haza. Ha nem fejezték be a napi adag munkát, akkor magánzárába rakták őket, vagy vizes lepedőbe csavarva megverték.⁵¹ És ez így ment nap mint nap, hónapról hónapra, évről évre.⁵²

A papokra különösen is odafigyeltek, az örök nekik kevesebb ételt adtak, és rájuk mindig több normát mértek. Szemmel láthatóan az volt a parancsuk, hogy elveszejsék őket.⁵³ Ők azonban, ahol csak lehetett, kijátszva az örök éberségét, egyedül vagy közösen imádkoztak, és mindig az elsők voltak, akik a betegeken és a gyengéken segítettek, mindegy, hogy milyen társadalmi rangú vagy nemzetiségű volt az illető. Ez nagy tisztelgetést és megbecsülést szerzett nekik.⁵⁴

A legnagyobb kín a számukra – mindannyiuk bevallása szerint – az Oltáriszentség, a szentáldozás és a szentmise hiánya volt. Ezért minden börtönben vagy munkatáborban azon voltak, hogy valamiképpen szentmisét mutathassanak be. Nem csak az alkalom hiányzott, hanem a hozzá való ostya és a bor is. Ostyának kenyeret használtak, és erre a célra mindig a saját ételadagjukból törtek le s őriztek meg egy-egy darabot, a bor beszerzése viszont nagy nehézségbe ütközött. Bort ugyanis nem kaptak, és beszerezni is nagyon nehéz volt. Ezért vagy úgy jártak el, hogy ha alkalmuk volt, akkor ősszel, a szőlőérés idején pár fűrtöt loptak, és a szőlőszemek levéből bort készítettek, vagy pedig titokban, sokszor gyógyszernek álcázva valakin keresztül kívülről hozták be.⁵⁵

Kezdetben csak elvétve sikerült egy-egy szentmisét bemutatniuk. Különösen a nagyobb ünnepeken tartott szentmisék maradtak meg hosszú éveken keresztül a valamikori papi foglyok emlékezetében,⁵⁶ később azonban egyes munkatáborokban már naponta sikerült szentmisét bemutatniuk.⁵⁷

49 Vö. *Godó Mihály SJ: Önéletrajz*, 103–104.

50 Vö. Dénes Dávid gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 376.

51 Vö. Erőss Lajos gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 386.

52 Vö. *Raport final*, 257–258.

53 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 311, 312.

54 Vö. Kenderessy Szabó Béla gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 427–428.

55 Vö. Otto C. Farrenkopf jezsuita atya, in: *Bánkuti Gábor: A Romániai jezsuiták a 20. században*, Jezsuita Kiadó, Budapest 2016, 141.

56 Vö. Székely Gergely gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 490.

57 Vö. Dr. Tyukody Mihály szatmári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, III, 431.

A katolikus papok igyekeztek teljes körű lelkipásztori munkát végezni! Miséztek a foglyoknak,⁵⁸ gyóntatták őket,⁵⁹ különböző hitbéli kurzusokat tartva nekik, és közösen imádkoztak velük, így tartva bennük ébren a hitet.⁶⁰

Az éhség és az embertelen kényszermunka mellett a rabokat – civileket és papokat egyaránt – még kínozták is. Egy belső – a Securitate parancsára készített – jelentés szerint a Duna-csatornánál több foglyot vasrúddal, ásóval, lapáttal, drótkötéllel vertek az örök. Nem egy közülük meghalt, mások egész életükre nyomorékok maradtak.⁶¹

Ha betegek voltak, megtiltották, hogy orvos lássa őket; betegen is kivonszolták őket a munkára, és ők ott haltak meg munka közben; térdig jéghideg vízbe állították őket; félig mezítelenül, összekötött kézzel kizavarták őket télen a hóba, nyáron a mocsárba szúnyogok martalékául; elektromos áramütéssel kínozták őket; patkós csizmával rugdosták a fejüket; vadrózsabokor ágával verték őket; bizonyos esetekben élve eltemették vagy egyszerűen lelőtték őket, és holttestüket meggyalázták.⁶² Ha nem lettek volna emberséges örök is, akkor még többen pusztultak volna el.⁶³

Hogy az örökről is szót ejtsünk, legtöbbjük embertelen volt. De volt köztük olyan is, és szinte minden börtönben, aki abban az isten- és embertelen világban is megőrizte humánumát. A tisztek általában rendesebbek voltak, mint az altisztek. Nemegyszer hazavitték a rabokat valamilyen munkára, és utána ennivalót adtak nekik.⁶⁴ Mások észrevétlenül több élelemmel látták el őket. Pedig tudhatták, hogy bármikor lesújthat rájuk a hatalom vaskeze a foglyokkal való emberséges bánásmód miatt. Őket is letartóztathatták és megbüntethették volna.⁶⁵

Nem egy volt közülük magyar és katolikus. Ezek hitték Istent és az ima erejét. Többször is kérték imát a fogoly papoktól.⁶⁶ Emberségesek voltak nemzettársaikkal, sokszor a maguk biztonságát és szabadságát veszélyeztetve. Márton Áron gyulafehérvári püspök úrral esett meg, hogy az egyik öre székely katolikus volt, és sirva vallotta meg neki, milyen szegényítő érzés saját püspökét börtönben őrizni, mint egy gonosztevőt.⁶⁷

ÚJRAKEZDÉS A BÖRTÖNÉVEK UTÁN

Végre elérkezett a szabadulás napja. Voltak olyanok, különösen papok, akiket börtönbüntetésük letöltése után sem engedtek haza, hanem mint megbízhatatlan, és a népi demokráciára veszélyes elemeket „*adminisztratív büntetéssel*” sújtották, és vagy Dobrudzsába vagy a Bărăganba vitték. Dobrudzsában nehezebb lehetett, mert nem egy meghalt közülük.⁶⁸ A Bărăganban bár a mintegy 700, szinte kizárólag férfiakból álló fogoly száműzetési helye nem volt olyan szigorú, mint a munkatáborban, látogatókat is fogad-

58 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 311.

59 Vö. Teleky Dezső gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 504.

60 Vö. Hajdu Géza Leánder ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 456.

61 Vö. Kenderessy Szabó Béla gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 427.

62 Vö. ACNSAS, fond D, dosar 19, vol. 6, f. 30–31.

63 Így volt ez pl. Ferencz Béla Ervin atya esetében is. Vö. *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 418.

64 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, II, 312–313.

65 Vö. *Godó Mihály SJ: Önéletrajz*, 93.

66 Vö. P. Gurzó György Anaklét dr., ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly: Szerzetesek*, I, 439.

67 Vö. *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 451.

68 Vö. Hajdu Gyula gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly: Papi sorsok*, II, 406.

hattak, a papok itt többet tudtak foglalkozni a lelki dolgokkal, ellátásukról egyházmegyénk gondoskodott, a munka azonban változatlanul nagyon nehéz volt.⁶⁹ Különösen a bizonytalanságot volt nehéz elviselni: senki sem tudta, meddig kell ott maradniuk, mikor mehetnek végre haza. Sejtésük, sajnos, igaznak bizonyult: a hatóságok a két év eltelte után újabb két évvel toldották meg a büntetésüket.

Más foglyokat börtönbüntetésük letelte után azonnal szabadon engedtek. Előtte azonban fenyegetéssel beléjük vették, hogy a börtönben elszenvedett dolgokról hallgatniuk kell, különben ismét visszahozzák oda őket.⁷⁰ Így volt érthető, hogy ezekről a börtönévekről valóban alig lehetett a valamikori foglyoktól valamit is hallani.

A szabadon engedett foglyokat mindenütt nagy szeretettel fogadták.⁷¹ Az emberek a vasútállomásokon hozzájuk szaladtak, ennivalót és pénzt adtak nekik, hogy haza tudjanak menni.⁷²

Az egyházi foglyok sorsának alakulása eltérő volt. A szerzetesek közül a jezsuiták-
kal bántak a legmostohábban. Mivel rendjüket Romániában eltörölték, papi munkát nem végezhettek. Igyekeztek hát valahol elhelyezkedni. Mivel a nehéz munkát nem bírták, valami könnyebbet kerestek nekik az ismerősök.⁷³ Később egyházmegyes papként tevékenykedhettek. A Securitate azonban mindig a nyomukban volt. Ígéretésekkel, fenyegetésekkel igyekezett beszervezni őket, és ha ez nem ment, egészen a kommunizmus bukásáig rajtuk tartotta a szemét, ellenőrizte őket és rendszeresen házkutatást tartott náluk.⁷⁴

A ferencesek helyzete sem volt sokkal jobb. Rendjük nem volt ugyan eltörölve, mivel azonban újoncokat nem vehettek fel, kihalásra volt ítélve; a még megmaradt kolostoraik egyikében lelkipásztorkodhattak. A szabadultakat itt sem engedték vissza előző helyükre. Legtöbbször kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra, ahol – nyugdíjuk nem lévén, könyöradományból éltek. A rend úgy gondoskodott róluk, ahogyan csak tudott.⁷⁵ A „*nagyon veszélyeseket*” a volt ferences foglyok közül is más egyházmegyébe kényszerítették.⁷⁶

A börtönbüntetésüket letöltő világi papságot sem engedték előző helyére. Sőt, még azt is minden eszközzel megakadályozták, hogy nagyobb lelkipásztori helyre kerüljön az illető. Ezen a téren még a világi hatóságokkal bátran szembeszálló Márton Áron püspök sem tudott eredményt elérni.⁷⁷ A börtönviselt papok örök időkre megbélyegzettek maradtak a hatóságok előtt. Állandó megfigyelés alatt tartották őket, és mindig megakadályozták, hogy magas hívőszámmal rendelkező plébániákra kerüljenek.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Romániában az 50-es évektől kezdve egyház- és keresztényüldözés volt. Egy élet-halál harc, amelyben két egyenlőtlen tábor feszült egymásnak. Egyrészt a kommunista államhatalom, amelynek minden eszköze megvolt arra,

69 Vö. Eröss Lajos gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 369, 387–388.

70 Vö. P. Gurzó György Anklét dr., ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 442.

71 Vö. Dr. Boros Béla temesvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 185.

72 Vö. Székely Gergely gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 490.

73 Vö. Puni Emil jezsuita atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, II, 311–312.

74 Vö. *Godó Mihály SJ*: Önéletrajz, 125.

75 Vö. Fr. Döme Krizogon József ferences testvér, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 398.

76 Vö. P. Ferencz Béla Ervin ferences atya, in: *Hetényi Varga Károly*: Szerzetesek, I, 415–416.

77 Vö. Kenderessy Szabó Béla gyulafehérvári egyházmegyes pap, in: *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok, II, 428.

hogy megsemmisítse a Katolikus Egyházat, másrészt a Katolikus Egyház, amely látszólag magára hagyatottan állt a küzdőtéren. Mégsem bukott el. Mégis túlélte a kommunizmust. Köszönhette ezt nem utolsósorban bátor főpapjainak és papjainak, akiket a halált osztogató börtönök és munkatáborok sem tudtak lelkiileg megtörni.

ZOMBORI ISTVÁN VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

1975–2018¹

1. A johannita lovagrend gazdasági tevékenysége a XIV. század közepéig, különös tekintettel Provence területére. JATE, Acta Juvenum, Sectio Historica, Tomus VII. Szeged, 1975. 15–28. p
2. A múlt századi Amerika – magyar szemmel. Ismeretlen kézirat a Kossuth-emigrációból. Móra F. Múzeum Évkönyve 1976–77/1. Szeged, 1978. 325–364.
3. Szer monostorától Ópusztaszerig (Trogmayer Ottó társszerzővel) Budapest, 1980. (Magvető, Gyorsuló idő)
4. V. Károly és a magyar trónviszályok. Történelmi Szemle, 1980/4. 615–626.
5. A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága. Világtörténet, 1980/3. 69–83.
6. Idegen népek – magyar emberek. Ács Gedeon naplói. Móra F. Múzeum Évkönyve 1978–79/1. Szeged, 1980. 207–231.
7. Kováts István: Egy szegény pórfiú önéletrajza. (Szerk., bevezető tanulmány.) Budapest, 1981. (Magvető, Tények és tanúk).
8. Ópusztaszer – Nemzeti emlékpark. Budapest, 1981. (Második kiadás 1984.) Tájak, korok, múzeumok sorozat. (Trogmayer Ottó és Juhász Antal társszerzőkkel)
9. Pusztaszer és a magyar történelmi tudat. História, 1982/6.
10. Központosítás és abszolutizmus a 16. századi Spanyolországban. JATE, Acta Historica, Tomus LXXVII. Szeged, 1983. 55–67.
11. Parschitius Kristóf leírása Csanád, Bodrog és Csongrád vármegyéről (Lakatos Pál társszerzővel) Móra F. Múzeum Évkönyve, 1980–81/1. Szeged, 1984. 221–245.
12. Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. Móra F. Múzeum Évkönyve 1980–1981/2. Szeged, 1984. 113–162.
13. Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. (Szerk., tanulmány, jegyzetek) Móra F. Múzeum Évkönyve 1980–81/2. Szeged, 1984.
14. A felvidéki evangélikus értelmiség. in: A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szeged, 1984. 82–91.
15. A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. (Szerk., előszó) Szeged, 1984.
16. Kováts István leírása és rajzai a szegedi vár kőfaragványairól (1878) (Horváth Ferenc társszerzővel) Móra F. Múzeum Évkönyve 1986/1. Szeged, 1986. 169–225.
17. II. Lajos udvara Szydłowiecki kancellár naplója alapján. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra, Budapest, 1987. 107–117.

1 Zombori István bibliográfiája 2009-ig megjelent in: Századokat átívelő évtizedek. Bibliográfia és tanulmányok Zombori István 60. születésnapjára. Szerk.: Tóth István. Szeged, 2009. 275. (lásd alább)

18. Az orgonakészítő Kováts István (1797–1843) önéletírása. Móra F. Múzeum Évkönyve 1987/1. Szeged, 1988. 271–284.
19. Lovagok és lovagrendek. Bp. 1988.
20. Volt egyszer egy uradalom. Az örgróf. Tekintet, 1988/3. 20–26.
21. Külföldi művek magyarországi fogadtatása. (A. Guevara magyar kiadásának kérdőjelei) In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 159–167.
22. Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. (Szerk., előszó). Szeged, 1988.
23. Magyar cserkészlet – világcserkészlet. (Szerk., előszó). Szeged, 1989.
24. A Magyar Köztársaság nevében. Népbírói ítéletek 1945–49. Tekintet, 1989/9. 28–45.
25. Szeged visszafoglalásának visszhangja Spanyolországban (1683–1688) Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988/1. Szeged, 1989. 231–242.
26. A szegedi zsidó polgárság emlékezete. (Szerk., előszó) Szeged, 1990.
27. Egy szegedi zsidó polgár kulturális élete (Fenyő Mátyás munkássága). In: A szegedi zsidó polgárság emlékezete, Szeged, 1990. 145–163.
28. A Pallaviciniek. Tekintet, 1991/5. 51–59.
29. A katolikus egyház Magyarországon (Szerk., előszó, Somorjai Ádám társszerkesztővel). Budapest, 1991.
30. A szerbek Magyarországon. (Szerk., előszó) Szeged, 1991.
31. Régi szegedi látképek. Szeged, 1991.
32. Hatalom és családi viszály: V. Károly és I. Ferdinánd kapcsolata. Világtörténet, 1993. ősz-tél. 3–14.
33. Hungary and the Turks in Lope de Vega's Plays. In: Forms of Identity. Definitions & Changes eds. L. Löb – I. Petrovics – Gy. E. Szőnyi. Szeged, 1994. 57–61.
34. Glattfelder Gyula politikai tevékenysége a parlamentben (1911–1943). Glattfelder püspök elmondott beszédei a Felsőházban. In: Igazságot-szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága. Budapest–Szeged, 1995. 119–165.
35. Igazságot – szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága. (Szerk.) Budapest – Szeged, 1995.
36. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. (Szerk.) Szeged, 1995.
37. Egy írástudó szegedi parasztpolgár a 20. század elejéről. In: MFM. Évk. Történeti Tanulmányok 1. Szeged, 1995. 205–240.
38. Pusztaszer, a vérszerződés és a magyar nemzeti tudat. In: Önismeretünk nyomában. „Európa”-Club 3. (Bécs) 1995. Szerk.: Székely Szabó Zoltán. 25–38.
39. Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. (Szerk.) Budapest, 1996.
40. Magyar egyháztörténeti bibliográfia 1980–1990. (Szerk., Várszegi Asztrik társszerkesztővel) Bp. 1997.
41. Hermann Egyed Emlékkönyv. (Szerk., Sümegi József társszerkesztővel) Budapest. 1998.
42. Egy Mária szobor „vándorlásai”. In: Szeged, 1998. november, 26–29.
43. Nagy István Emlékkönyv. (Szerk., előszó) Szeged, 1999.
44. Kétféjú sas és cserkészliliom. A szegedi Történeti Gyűjtemény 115 éve. In: Nagy István Emlékkönyv Szeged, 1999. 177–232.
45. Ópusztaszer (Vályi Katalin társszerzővel) Budapest, 2000. Száz magyar falu.

46. A Szeged-Csanádi Püspökség. Egyházmegyei Múzeum és Kincstár. Szeged, 2000. 48.
47. The Episcopacy of Szeged-Csanád. The Treasury and Museum of the Diocese. Szeged, 2005. 72.
48. A Szeged-Csanádi Egyházmegye története. In: A Szeged-Csanádi Egyházmegye Névtára 2000. Szeged, 2000. 7–22.
49. Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000. (Szerk.) Budapest, 2001.
50. Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920–2000. (Szerk.) Budapest, 2001.
51. „Él magyar, áll Buda még!” Történeti muzeológiai tanulmányok. (Szerk.) Budapest, 2001.
52. Szent István emlékezete falikárpitokon 1938–2000. (Szerk., előszó) Szeged, 2001.
53. A szegedi székesegyház. (Szerk., előszó, Ábrahám István társszerkesztővel) Szeged, 2001.
54. A Szegedi Múzeum Történelmi Képtára. In: MFM Évk. Történeti Tanulmányok 4. Szeged, 2001. 375–415.
55. A magyar kereszténység 1000 éve. A vatikáni kiállítás katalógusa. (Szerk., képszerkesztés Cséfalvay Pál, M.A. de Angelis társszerkesztőkkel) Budapest, 2001.
56. Ugyanez olaszul: Mille Anni di Chistianesimo in Ungheria. (ugyanaz) Budapest, 2001.
57. Ugyanez angolul: A Thousand Years of Christianity in Hungary. (ugyanaz) Budapest, 2001.
58. Katolikus egyházi gyűjtemények Magyarországon. In: Magyar Iparművészet 2002/6. 40–43.
59. A bécsi Pázmáneum. (Szerk.) Budapest, 2002.
60. A múzeumalapító. Jaksa János tanító, múzeumigazgató élete és munkássága. (Szerk.) Budapest–Szeged, 2002.
61. A legmakaibb makai. Tanulmányok a 75 éves dr. Tóth Ferenc tiszteletére. (Szerk., Marosvári Attila társszerk.) Szeged–Makó, 2003. (221+9 o.)
62. Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. In: Aetas 2003/2. 63–85.
63. Fráter György bíboros, esztergomi érsek (1482–1551). In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 247–255.
64. A ferencesek Szegeden. Ötszáz éves az Alsóvárosi Templom. In.: Szeged, 2003. aug. 18–21.
65. Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból. (Szerk., Előszó) Budapest, 2004.
66. Jagello-Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban. K. Szydlowiecki kancellár naplója alapján. In: Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból. Budapest, 2004. 219–396.
67. A szegedi nagyárvíz és újjáépítés. Európa Szegedért. (Szerk., Kaján Imre társszerkesztővel) Budapest–Szeged, 2004.
68. Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. (Szerk., Előszó) Budapest, 2004. 219.
69. Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century. (Szerk., Előszó) Budapest, 2004, 227.

70. A fakatona és a doberdói fa. In: MFM Évkönyv Történeti Tanulmányok / Studia Historica 7. Szeged, 2004. 389–424.
71. A szegedi Püspöki Palota (Vadászi Erzsébet társszerzővel). 96.
72. A magyar királyi udvar 1523-ban. K. Szydlowiecki lengyel követ beszámolója. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17 században. Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Budapest, 2005. 33–44.
73. Cornelio a Lapide (1567–1637) belga jezsuita Magyarországról. In: A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006. 633–640.
74. Szilas László emlékkönyv. Historicus Societatis Iesu. Szerk. Molnár Antallal és Szilágyi Csabával. Budapest, METEM, 2007. 157.
75. Az 1956-os forradalom fényképeimlékei Szegeden. In: '56-os fotók gyűjteményekben. Miskolc, Miskolci Galéria, 2007. 86–90.
76. A Móra Ferenc Múzeum 1956-os gyűjteménye. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Stud. Hist. 10. Szeged, 2007. 339–372.
77. Az 1956-os forradalom hatása a szomszédos országok egyházaira. In: Az 1945 utáni magyar katolikus egyháztörténet új megközelítései. Pécs, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2007. 220–240. Bibliográfia.
78. A Móra Ferenc Múzeum 125 éve. (Szerk.) Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 232.
79. Bálint Sándor könyvtára. (Szerk.) Budapest–Szeged, 2009.
80. Márton Ferenc. (Szerk., Muradin Jenő és Sümegi György társszerkesztőkkel). Csíkszereda, 2009. 128.
81. Márton Ferenc egyházművészeti alkotásai. In: Márton Ferenc. (Szerk., Muradin Jenő és Sümegi György társszerkesztőkkel) Csíkszereda, 2009. 77–90.
82. „...És látta Isten, hogy jó...” Válogatás 5 évszázad bibliai témájú kincseiből. (Szerk., előszó) Szeged, 2009. 175.
83. The Impact of the 1956 Hungarian Revolution on Religious Life in Eastern Europe Edited by Istvan Zombori. Budapest, 2009. 147.
84. Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira. (Szerk., előszó). Budapest, 2010. 237.
85. Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában. (Szerk., N. Szabó Magda társszerkesztővel.) Szeged, 2010.
86. A Szegedi Királyi Biztosi Hivatal iratai 1880–1883. (Szerk., Kaján Imre társszerkesztővel.) Szeged, 2010.
87. Magyar történész-muzeológus ki kicsoda. (Szerk., Bodrits István társszerkesztővel.) Budapest–Szeged, 2010.
88. A menekült lengyel papok és a magyar katolikus egyház. A Szeged-Csanádi Püspökség példája. 1939–1940. In: Historicus Polonus Hungarus. Emlékkönyv Pucilowski József atya tiszteletére, hetvenedik születésnapja alkalmából. 757–766. Kraków, 2010. Szerk.: Tomasz Galuszka – Illés Pál Attila – Marek Miławicki – Zágórhidi Czigány Balázs.
89. Glattfelder püspök és a Csanádi püspökség Szegedre költözése (1918–1923). In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok / Studia Historica 13. Szerk. Szeged, 2010. 173–190.
90. Horthy, Zdravec és Szeged (1919). In: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010. Belvedere. 171–180.

91. Horthy Miklós és Szeged. Pater Zdravec, a szegedi Kapisztrán. In: Nagy Magyarország 2010. II. 1. 10–13.
92. A Nándorfehérvárra vezető út. Kapisztrán Szent János és Szeged. In: Várak, kastélyok, templomok 2010. dec. 6. 20–23.
93. A szegedi egyházi központ létrejötte – 1923–1930. In: Közép-Európai Közlemények. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata III/4. No. 11. 181.
94. A Nándorfehérvárra vezető út. Kapisztrán Szent János és Szeged. In: A déli harangszó Magyarországon és a Nagyvilágban. Szerk. Visy Zsolt. Budapest, 2011. 42–50.
95. A szabad Közép-Európa múltja és jövője. Emlékkötet Andrzej Przewoznik tiszteletére. (Szerk., Dániel Erzsébet társszerkesztővel.) Budapest, 2011.
96. Az Aradi Emlékmúzeum anyaga az Aradi Complexul Muzeal-ban. (Szerk.) Szeged, 2011.
97. Giorgio Vasari 1511–1574. The painter of the Szeged Annunciation Commemorating the 500th Anniversary of his Birth. Edited by. (with Tamás Szabó). A szegedi Angyali üdvözlés festője születésének 500. évfordulója alkalmából. (Szabó Tamás társszerkesztővel) Szeged, 2011.
98. Glattfelder Gyula a Szeged-Csanádi Püspökség megalapítója. In: Összhang: Hit és tudomány. Szerk: Györgyiné Koncz Judit – Kozma Gábor. Szeged, 2011. 13–15.
99. A Częstochowai Szűz tisztelete Szegeden. In: A keresztény tradíció öröksége: magyar és lengyel szentek a kultúrában és irodalomban. Szerk.: Janietz-Nyitrai A. – Nyitrai Z. Budapest, 2012. 119–125.
100. A katolikus egyház és a szovjet hadsereg 1944–1945. In: Deliberationes VI. évf. 2. – VII. évf. 1. 2013/2–2014/1. 224–227.
101. Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945–1989 között. Intézmények és módszerek. (Szerk., Nagy Mihály Zoltán társszerkesztővel) Budapest, 2014.
102. Remény a reménytelenségben. Főpásztorok a Kelet-Közép-Európai diktatúrákban. Stefan Wyszynski, Karol Wojtyła, Márton Áron, Mindszenty József. (Szerk., Soós Károly társszerkesztővel) Budapest, 2014.
103. Löw Immanuel hagyatéka Jeruzsálemben. In: Zsidók Szeged társadalmában. Szerk.: Tóth István. Szeged, 2014. 113–117.
104. Szegedi ki kicsoda 2014. (Bodrits István társszerkesztővel) Szeged, 2014. 113..
105. A katolikus egyház és a szovjet hadsereg 1944–1945. In: Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945. Szerk.: Gyarmati György – Pihurik Judit. Budapest–Pécs, 2015. 285–294.
106. Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között. (Szerk., Nagy Mihály Zoltán társszerkesztővel.) Budapest, 2015.
107. Litterarum radices amarae, fructus, dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. (Szerk., Klestenitz Tibor társszerkesztővel.) Budapest, 2015.
108. Janos Esterházy mecenNIK dwóch narodów polskiego i węgierskiego. (Szerk., Molnár Imre társszerkesztővel) Budapest–Varsó, 2015.
109. Episcopus, archiabbas benedictinus historicus ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. (Szerk., Somorjai Ádám társszerkesztővel) Budapest, 2016.

110. Küzdelem a kommunista rendszer ellen: Mária-napok Szegeden 1948. augusztus 1–5. in: Episcopus, archiabbas benedictinus... Budapest, 2016. 461–484.
111. A szerbek Magyarországon 1918–1921. (Szerk.) Budapest, 2016.
112. Szerzetesek a Gulágon. In: Deliberationes IX. évf. 2016/1–2. 189–195.
113. A szabad Közép-Európa múltja és jövője. Kereszténység, lengyel–magyar kapcsolatok, globalizáció. Budapest, 2017. (Szerk., előszó, Dániel Erzsébet társszerkesztővel) 211.
114. Egy magyar–lengyel mártír: Esterházy János. In: A szabad Közép-Európa múltja és jövője. Kereszténység, lengyel–magyar kapcsolatok, globalizáció. Budapest, 2017. (Szerk., előszó, Dániel Erzsébet társszerkesztővel.) 105–108.
115. Egy „ismeretlen” családi temetkezőhely: Ganna és az Esterházyak..In: Történeti Muzeológiai Szemle 16. Budapest, 2018. 109–112.
116. A „szegedi gondolat” születése és Vas Zoltán. In: Zinner 70. Egy élet az (i)gazdagszolgáltatás kutatásának szolgálatában. Budapest, 2018. 216–221.
117. Magyarország „felszabadításának” kezdete, avagy kommunista hatalomátvétel a Dél-Alföldön (1944. szeptember–november). In: Egy makói históriás. Tanulmányok Halmágyi Pál 70. születésnapjára. Makó, 2018. 79–85.
118. Hármás püspöki kinevezés 1944-ben. Hamvas Endre, Kovács Sándor, Mindszenty József. Budapest (Szerk.) Sajtó alatt.
119. Hármás püspökszentelés 1944-ben. In: Hármás püspöki kinevezés 1944-ben. Hamvas Endre, Kovács Sándor, Mindszenty József. Budapest (Szerk.) Sajtó alatt. 7–12.
120. A magyarországi evangélikusok az ország művelődésében és kultúrájában. 18–20. század. Budapest (Szerk.) Sajtó alatt.

Sorozatszerkesztések:

1. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (1990-től).
2. *Egyetemes Egyház. Első sorozat: Ecclesia Sancta* (1991-től; Somorjai Ádámmal, 1991–2005: 1–9. sz.).
Második sorozat. (2015-től Somorjai Ádámmal, Várszegi Asztrikkal).
3. *METEM Könyvek* (1991-től Somorjai Ádámmal, 1998-tól Várszegi Asztrikkal).
4. *Egyéb kiadványok* (1995-től Somorjai Ádámmal).
5. *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa* (1994-től Szántó Konráddal, 1994–1999: 1–9. sz.).
6. *METEM Könyvek. Hasonmás kiadványok* (2000-től).
7. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti Tanulmányok / Studia Historica* (1995–2010: 1–13. sz.).
8. *Pannonhalmi apátok és főapátok* (2014-től Somorjai Ádámmal, Várszegi Asztrikkal).

Róla:

1. Molnár G. Attila: „A tanárképző főiskola egy kicsit más”. Interjú Zombori Istvánnal. In: Belvedere (Szeged) IX. évf. 1–2. sz. 1997. febr.–márc. pp. 16–18.
2. Duna TV. Esti kérdés. Mucsányi János. 1998. május 21.
3. Ki kicsoda 2000. Geiger-Biográf 1999. 1794.

4. Műtárgyaink a Vatikánban. In: Délmagyarország, 2001. december 6.
5. A magyar kereszténység ezer éve. Beszélgetés Zombori Istvánnal. In: Szegedi Egyetem, 2002. március 15.
6. Ki-kicsoda 2002. Geiger-Biográf. 2002. 1970.
7. A hagyomány szolgálatában. Szerk. Lengyel András. Szeged, 2002. 265–266.
8. Magyar egyháztörténeti kutatás – a METEM 15 éve. Interjú a Vatikáni Rádióban, 2003. július 9.
9. Magyar egyháztörténeti kutatás – a METEM és az emigráció. Interjú a Vatikáni Rádióban, 2004. szept. 4.
10. 100 éve született Bálint Sándor. Zombori István előadása Bálint Sándorról. Vatikáni Rádió. 2004. okt. 25.
11. A METEM együttműködése a vatikáni egyháztörténeti kutatókkal. Interjú a Vatikáni Rádióban. 2005. november 9.
12. 975 éves a Szeged-csanádi püspökség, 75 éves a szegedi Dóm. Interjú a Vatikáni Rádióban. 2005. november 25.
13. MTI Ki kicsoda 2009. Budapest, 2008.
14. Hübner: Who is who Magyarországon. Zug, 2009. 7. kiadás
15. Századokat átívelő évtizedek. Bibliográfia és tanulmányok Zombori István 60. születésnapjára. Szerk.: Tóth István. Szeged, 2009. 275.
16. Magyarország sikeres személyiségei. British Publishing House Ltd. Budapest–London, 2018. 2. kiadás
17. Platthy Iván beszélgetése az egyháztörténetről. PAX TV 2018. június 7. 55 perc (You Tube)

NÉVMUTATÓ

A névmutató Keresztes András munkája.

Nem terjed ki a lábjegyzetekben, az előfejekben és az irodalomjegyzékekben közölt
nevekre

- Acerbi, Angelo 385, 389, 390
Ackerson, Garret G. 425, 426
Aczél György 54, 55, 58
Ács János 279
Ács Mihály 332
Áder János 407
Adorján István 335
Adorján pápa, VI. 152, 158
Adriányi Gábor 25, 383
Ágoston Gábor 18
Agricola, Mikael 183
Aigner Károly 39
Aigner Sándor 257
Ajtony 187
Almási Tibor 23
Althann Mihály Frigyes 93–100
Althann, Michael Wenzel 99
Altmon Farkas 161
Ámor Illés 99
Anderle Ádám 14
András király, II. 188, 222
Anselmi, Tommaso (Tamás) 239–246, 248, 249
Antal Gábor 263
Antos István 58
Antos Kálmán 40
Apor Gábor 410
Apor Vilmos 297
Apponyi Albert 252, 258, 259
Apponyi György 103
Apró Antal 54
Aquilione, Iohannes de 160
Árvai József 53
Aspermont, Anna Maria 99
Aspermont, Friedrich Gobert 99
Asztrik püspök 142
Auersperg, Franz 368
Augusztia főhercegasszony 258
Azula Domonkos 242

Badalik Bertalan 239, 319–321
Bajcsy János 98
Bak Edina 404, 407

Bakács István 63
Bakicsok 189, 192
Baksay Zoltán 328
Baktaj Márton 139
Balanyi György 62, 63
Balassa Brunó 316
Balassa Gábor 118, 121
Balassa János 409, 410
Balázs Mihály 168
Balázs Tamás 403
Bálint Sándor 11, 12, 13
Balla Árpád 335
Ballagi Mór 228
Balogh István 32, 305
Balogh Margit 26, 65
Balogh Sándor (kanonok) 120
Balogh-Dénes Árpád 377
Bandi István 349
Bánffy Miklós 50
Bangha Béla 269, 270
Bánk József 389
Bánkúti Imre 22
Bányai Zoltán 335
Baranics Balázs 175, 176
Bárány Zsófia 101
Baranyay Gyula Juszttin 315
Baráth Miklós 333
Barbier, Frédéric 180, 181, 184
Barcza József 333
Barkóczy László 112, 287
Barlay Ödön 369
Barna Gábor 129
Barta Gábor 18, 24
Barta István 63
Bartakovics Béla 114, 117
Bartha Béla 265
Bartha Károly 330
Bartha Tibor 332, 334
Barthodeiszky Róza 217
Bascio, Matteo di 124, 125
Báthory Kristóf 169
Batthyány Ádám 185

- Batthyány József 111
 Batthyány Lajos 113, 118, 119
 Batthyány Tivadar 279
 Batthyány-Strattmann László 406
 Batu kán 222
 Bayer Lőrinc 242
 Becker, Tobias Johannes 99
 Bégányi Ilona 333
 Beguin, Olivier 331
 Bejczy Gyula 302
 Beke Margit 111
 Békefi Benő 327-337
 Békefi Remig 258, 309
 Béli Ákos 253
 Bémer László 114
 Benda Kálmán 18, 24
 Benedek pápa, XVI. 398, 402, 407
 Beneš, Edvard 279, 375, 377
 Benisch, Abraham 219, 233
 Benke Valéria 51, 58
 Benlić, Matej 201, 202
 Bereczky Albert 331, 335
 Berend Béla 300
 Berendi Bak Gáspár 152
 Berghold János 246
 Bernátsky Ferenc 317
 Berzeviczy Albert 257
 Bessenyei Ferenc 58
 Bethlen István 27, 74
 Bethlen Margit 50
 Bezdán József 35, 36
 Biczó György 51, 53, 60
 Biondo, Gaspare 160
 Bíró László 388, 406
 Biszku Béla 58
 Bitskey István 18, 177
 Bitter Illés 315
 Bittó Zoltán 332
 Blotius, Hugo 184
 Boeskor Mihály 253
 Bodarics István 191
 Bodoky Richárd 334
 Bogay Tamás 63
 Bokross István 332
 Bolza Marietta 369–371
 Bolza Pál 370
 Bonomi, Giovanni Francesco 174
 Borbély Béla 329, 330, 331, 336
 Borković, Martin 202, 205
 Bornemisza Péter 126
 Borovszky Samu 146
 Bosák Nándor 393
 Boverius, Zacharias 124, 125
 Bóza Kristóf 401
 Bödö Erzsébet 12
 Böle Kornél 320, 329
 Branković iz Dervente, Ivan 203, 204
 Breisach Béla 39
 Bretke, Johannes (Jonas Bretkūnas) 183
 Breyer István 29
 Breznai Béla 251, 260
 Brisits Frigyes 308, 316
 Bubenik, Wenzel 248
 Buchmayer, Anton 111
 Bujdosóné Papp Andrea 126
 Bulányi György 369
 Bullinger, Heinrich 183
 Bunyitai Vince 62
 Buonvisi, Francesco 204
 Bus Jakab 31
 Büchler Bertalan 299
 Calandrini, Filippo 152
 Caligari, Giovanni 169
 Campania, Aloisius de 160
 Capobianco, Petrus Paulus 161, 164
 Carion, Johann 183
 Casaroli, Agostino 417
 Celtis, Conrad 184
 Ceva, Bonifatius de 182
 Charvault, Guido 398
 Cheli, Giovanni 423
 Cicognani, Amleto Giovanni 418
 Cicutti Lajos 26
 Claus, Josephus Ignatius 125
 Clementis, Vladimír 376, 378
 Concha Győző 253, 259
 Coreth, Anna 367, 368, 370, 371
 Coreth, Emerich 368
 Cullberg, John 362
 Cúthné Gyóni Eszter 307
 Czapik Gyula 33, 35, 40
 Czékus László 264
 Czibak Imre 191, 193
 Czigler Ignác 121
 Czinke István 265
 Csaba Gyula 301
 Csáky Károly Emánuel 317
 Csanád 187
 Csanád Béla 22
 Csányi Ákos 192
 Csapodi Csaba 63
 Csarada János 253
 Császka György 252
 Csatornai Károly 58
 Csasz István 102
 Cséfalvay Pál 26
 Cseh András 323
 Csepregi Zoltán 181, 183
 Cserepovics 191
 Cserhádi Ferenc 396, 407, 410

- Cserni Jován 192, 193
 Csernoch János 29, 42, 260, 320
 Csertő György 238
 Csikszentmihályi Róbert 407
 Csiky Balázs 25
 Csillagh Gyula 258
 Csitáry G. Emil 285, 290
 Csizmadia József Keresztély 12
 Csocsák Jenő 392
 Csóka Lajos 63
 Csomák Elemér 39
 Csongor Győző 15, 16
 Csorba László 26, 219
 Csorba László 401
 Csornoky Viktor 202

Dáni Sándor 53, 54
 Dankó László 388
 Darányi Lajos 335
 Dávid Katalin 11
 Dávid Lajos Szaniszló 11–13
 Degré Alajos 63
 Dékány Vilmos 385
 Delfino (Dolfin), Zacharia 168, 169
 Demkó György 258
 Dénes Béla 299
 Dénes Leó 58
 Denifle, Heinrich 246
 Dercsik Nepomuki János 103
 Dezsényi Béla 63
 Dezséry László 356, 358, 359–361, 363, 364
 Dienes Valéria 371
 Dietl, Wilhelm 353
 Dimitrov 296
 Dobelhoff Lily 374
 Dobi István 57
 Dóczy Zsigmond 238
 Dombóvári Ödön 300
 Dombrói János 172
 Dósa József 130
 Dózsa György 190
 Dömötör Mihály 19
 Drágfy Bertalan 189
 Drahosóczy András 201
 Draskovich György 168, 171–175
 Dudek János 258
 Duff, Frank 367, 371

Eckhart Ferenc 101
 Edl, Albert 240, 245, 26
 Ember Győző 63
 Endrédy Vendel 308
 Entz Géza 63
 Eötvös József 67 114, 115, 117
 Erasmus, Rotterdami 182
 Erdélyi Gabriella 155
 Erdélyi László 31, 32
 Erdő Péter 384, 390, 401, 406, 407, 409
 Erdődy Gábor 26
 Erdődy Gábor 401, 409
 Érszegi Géza 156
 Érszegi Márk 26
 Esterházy Dániel 215
 Esterházy Imre 216
 Esterházy János 373, 376–379
 Esterházy József 215, 216
 Esterházy László Pál 217
 Esterházy Lujza 373–378, 380
 Esterházy Miklós 215
 Esterházy Pál 185, 215
 Esterházyak 215–218, 230
 Esze Tamás 335
 Eszterházyi Károly 210, 211
 Evlija Cselebi 198

Fáber Oszkár 276, 277
 Fábíán Éva 332
 Fabri, Johann 184
 Fábry Kornél 403
 Fajth Tibor 51, 52, 55
 Faragó László 56
 Faragó Péter 139
 Farkas Ilona 318, 319
 Farkas Imre 303
 Farkas József 328
 Farkas Lajos 253
 Farkas László 329, 334
 Farkas Magdolna 401, 402
 Farkas Miklós 328, 330
 Farnese, Alessandro 171, 175
 Fedeles Tamás 149
 Fehér Ákos 336
 Fejér György 62
 Fejér István 332
 Fejérdy András 65
 Fekete Lajos 197
 Fekete Márton 33
 Felkl Viktor 275
 Ferdinand főherceg 185
 Ferdinánd magyar király, I. 193
 Ferdinánd, V. (Habsburg) 112, 113, 116, 117, 119, 120, 223
 Ferenc József főherceg 120
 Ferenc, I. francia király 181, 182
 Ferenc, I. király 101, 308
 Ferenczy László 299
 Ferrari, Andrea Carlo 248
 Ferri, Marisa 404
 Feszl Frigyes 218
 Ficino, Marsilio 182
 Field, Noel 303
 Figula János 324

- Finta István 335
 Fittler Emil 257
 Flöss, Konstanin 245
 Fogarassy Mihály 115, 119
 Földi Endre 369–371
 Fraknói Vilmos 62, 101
 Francisci, Andrea 200
 Frangepán 191
 Frank Miklós 401, 410
 Frassinelli, Philippo 107
 Fráter György 172, 188, 190, 191
 Fraydt, Leopold 125
 Fröhwrth, Andreas 242, 246, 249
 Fry, Franklin Clark 362, 363
 Fuglsang-Damgaard, Hans 362
- Gaál István** 329–332, 335
 Gábris Ágnes 317
 Galambos Iréneusz 351, 352
 Galcsik Zsolt 25
 Gáll Mihály 336
 Galla Ferenc 94
 Gallina Zsolt 146
 Gallio, Ptolomeo 168, 169, 174–176
 Garami Ernő 72
 Garampi, Giuseppe 95
 Gárdonyi Klára 63
 Gárdonyi máté 168
 Gasparri, Pietro 29
 Géczy Tihamér 333
 Gellért, Szent 32, 36–38
 Gémier, Firmin 49
 Gergely Jenő 26
 Gergely pápa, XIII. 167, 168, 172, 174–177
 Gergely pápa, XIV. 96
 Gerics József 25
 Gerson, Jean Charlier de 181
 Gerster Kálmán 257
 Gesztelyi Nagy László 269
 Geyer Albert 299
 Ghika, Vladimir 432
 Gianone András 41
 Giesswein Sándor 258, 273, 278, 279
 Gimesi Nándor 315
 Glasics Ede 237
 Glattfelder Gyula 28, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 41–47,
 50, 251–261
 Glattfelder Jakab 255
 Glatz Ferenc 23
 Goják János 392
 Gottwald, Klement 377, 378
 Gölniczky Mária (Alfonza) 369
 Gömbös Gyula 50
 Görgey Artúr 120, 121, 122
 Görgey Péter 151
 Götzen, Maria Elisabeth 99
- Gracias bíboros 420
 Graham, Billy 334
 Gratz Gusztáv 71
 Grösz József 29, 297, 298, 304, 320, 321, 326, 355
 Gruber György 114
 Guba Andrásné Katalin 398
 Guidi, Filippo Maria 240
 Gundislav, Ernst 245
- Gyarmati Zsolt** 19
 Gyenes Albert 140
 Gyimesi Sándor 17
 Gyöngyösi János 299, 376
 Gyöngyössy Mária Piroska 34
 Györfly György 142, 146
 György bodonyi püspök 161
 György érsek 143
 Györi Enikő 400, 401
 Györfványi Gábor 409
 Györy Elemér 327, 335, 336
 Gyula pápa, II. 149, 158
 Gyula pápa, III. 168, 398
 Gyulay Endre 23, 386, 387
- Haberland, Detlef** 184
 Habsburg Ottó 282
 Hain Péter 299
 Hajde István 245, 246
 Hajdú Ferenc 391
 Hajnal Zénó 297
 Hajnóczi Gábor 26
 Hal'ko, Jozef 20
 Halász József 135
 Haller József 278
 Hám János 111, 113–116, 118, 119, 121, 122
 Hamar István 267
 Hamvas Endre 303, 418
 Haraszi György 18
 Harsányi György 334
 Hartig, Paul 368
 Hász Brokárd Károly 321
 Hatvany Mihály 16
 Hauge, Henrik 362
 Haulik György 102–105, 118, 121
 Házy Erzsébet 57
 Heckenast Gusztáv 14
 Hegedűs Lóránt 273
 Hegyi Klára 193
 Henrik, VIII. 181
 Herberstein, Johann Friedrich Von 99
 Hermann Egyed 63
 Hervay Ferenc Levente 315
 Herzl M. Vincencia 318
 Hevenesy Gábor 94
 Hevesi Sándor 50
 Hidas Frigyes 58

- Hild József 216
 Hillenbrand, Martin Joseph Anthony 422
 Hivatal József 33
 Holik Sámuel 33, 35
 Holl Miklós 245
 Honéczy Pál 295
 Hont Ferenc 49
 Horáková, Milada 378
 Horn Ede 224
 Hornyák Máté János 321
 Horthy Miklós 26, 27, 41, 50, 54, 73, 75, 285
 Horváth Adolf 308
 Horváth Gyula Konstantin 315
 Horváth István 207
 Horváth János (ÁEH) 360–365
 Horváth János (püspök) 104
 Horváth János 408
 Horváth Mihály (püspök) 114, 116, 119, 122
 Horváth Sándor, OP 239
 Horváth Tibor SJ 24, 64
 Horváth Zoltán 329
 Hosszu Vazul 260
 Hóvári János 18
 Hruscov, Nyikita 379
 Hus, Jan 183
 Hündler, Veit 151

 Ibrányi Tibor 328
 Ibrišimović, Luka 199, 201, 202, 205
 Ignác, Loyolai 168
 Ihász István 19
 Ilku Pál 58
 Illés Pál Attila 26,
 Ince pápa, VIII. 158
 Ipolyi Arnold 103
 Irlanda Sándor 330
 István nádor 118
 Isvalies, Pietro 151
 Izabella (Jagelló) 190
 Izmindy Antal 396, 397

 Jakó Zsigmond
 Jaksich Demeter 189
 Jakubinyi György 400
 Jandel, Alexandre Vincent 239–241, 244–246, 248,
 249
 Jankovics László 205
 János Città di Castelló-i püspök 160
 János király, I. (Szapolyai János) 190, 191, 193
 János Pál pápa, II. 384, 388, 389, 406, 407
 Janovics Jenő 50
 Janzsó Károly 27
 Jaross Andor 300
 Jászi Oszkár 70–72, 75
 Jauernig, Getrude 367
 Jedin, Hubert 95
 Jekelfalussy Vince 116
 Jelačić, Josip 118, 120, 121
 Jelenits István 23
 Jeney László 332, 333
 Jenő pápa, IV. 158
 Jilly Ferenc 373
 Johansson, Harry 362
 Jónás Béla 302
 Jónás Ilona 15
 Jones, Owen thomas 418
 Joó Sándor 334, 335
 Józsa Antal 135
 Józsa István 134
 Józsa János 135, 139
 József császár, II. 223, 247, 248, 307
 József Ferenc főherceg 50
 József főherceg 111, 257
 József nádor 107, 113
 Juhász Gáspár 139
 Jurkovics János 206

 Kada Lajos 408
 Kádár Imre 334
 Kádár János 54 321, 363
 Kadas Miklós 329, 331, 333, 335, 336
 Kadir, Abdul 281
 Kahn, Joseph 248
 Kállai Gyula 54, 57, 58
 Kállay Kristóf 408
 Kallixtus pápa, III. 157
 Kálmán Imre 403
 Kamengrádi Miklós 200
 Kapossy Gyula 36, 39
 Kapusi Bálint 170
 Karácsonyi Béla 14
 Karácsonyi János 62
 Kardos Illés 39
 Karg György 39
 Karner Antal 111, 116
 Károly Albert 117
 Károly, III. (VI.) (1711–1740) 97
 Károly, IV. 320
 Károly, VI. 223
 Károlyi Mihály 72, 279
 Kárpáthy Kamilló 50
 Kasztner Rezső 299
 Katona István 62
 Kecskési Tollas Tibor 353
 Keken András 360
 Kelemen Krizosztom 30
 Kelemen pápa, VII. 152, 158
 Kelemen pápa, XI. 100
 Kelemen, touli egyházmegyei scolaris 164
 Keményffy K. Dániel 288
 Kendeh György 360, 365
 Kerecsényi László 193

- Keszthelyi Ferenc 389
 Kincses Endre 333
 Kinizsi Pál 191, 192
 Kis Imre 325
 Kisbán Eszter 211
 Kisdý Benedek 205
 Kisfaludi Árpád Béla 251
 Kiss Ambró 246
 Kiss Balázs 139
 Kiss Károly 54
 Kiss Roland 335
 Klaniczay Gábor 15
 Klauzál Gábor 230
 Klauzál Imre 230
 Klebelsberg Kunó 29, 50
 Klempa Sándor 321
 Klestenitz Tibor 263
 Knauz Nándor 62
 Knittel, Casparus 125
 Koczogh Ákos 335
 Kocsis László 134
 Kocsis Mihály 340
 Kodácsi János 332
 Koell, Johann 183
 Kohler Alvár 246
 Koller József 94
 Kollonich Zsigmond 98
 Koltay (Kunditz) László 299
 Koltay-Kastner Jenő 230
 Komócsin Mihály, Ifj. 54, 55
 Komornyik Ferenc 352
 Kondi Benedek 176
 Kondor József 352
 Konkoly István 391, 392
 Kopácsi Mihály 163
 Kopácsy József 111
 Korizmics Antal 115, 116
 Korniss Margit 368
 Kós Károly 55
 Kossuth Lajos 113, 118–120, 122, 230
 Kosutány Ignác 253
 Koszta László 143–145
 Koszta László 23, 26
 Kovačević, Grgo 205
 Kovách Dénes 333
 Kovács Angelus 395–399
 Kovács Béla 21
 Kovács Gergely 410
 Kovács István 401
 Kovács János 139
 Kovács Kálmán Árpád 25, 327
 Kovács Kristóf 297
 Kovács Mihály 22
 Kovács Péter 26, 409
 König János 104
 König, Franz 415–426
 Könyves Kálmán 221
 Könyves Tibor 323
 Köpeczi Béla 18
 Körmendy Lajos 14
 Körösi Károly 297
 Körtvélyessy László 337
 Kőszeghy Péter 126
 Köteles István 335
 Krämer Tamás 32
 Krickl, Martin 184
 Kristó Gyula 14, 143
 Kriston Endre 303
 Krisztinek Anna 271
 Krížek, Jiří 376, 378
 Kubinyi András 18, 25, 146, 170
 Kuhn Rozália 272
 Kumorovitz Bernát 63
 Kun András 295
 Kundrat Benedek 246
 Kunfi Zsigmond 72, 276
 Kunszt József 105, 106, 114, 118
 Kürti Menyhért 309, 311, 316
 La Fontaine, Pietro 38, 39
 Ladányi Benedek 53
 Lakatos Andor 141
 Lakatos Bálint 152
 Lakatos Pál 17
 Lamberg, Franz Philipp 118
 Láng János 44
 Larocca domonkos generális 241
 Laskói Péter 163
 László király, I. (Szent) 220
 Lauschmann Gyula 290
 Lengyel András 19, 21
 Lenkei Lehel 280
 Lentz, Dominikus 244
 Leó pápa, X. 158, 181
 Leó pápa, XIII. 93, 254, 258, 259, 264, 267, 288
 Leu, Urs B. 180
 Lévy Sándor 111, 114
 Liechtenstein-Kastelkorn, Karl 99
 Lilje, Hanns 356, 362, 363
 Linzi Boldizsár 151
 Lipót nagyherceg, VI. 244
 Lipót, V. 121
 Lippay György 177
 Lochmann Ádám Elek (Persián Ádám) 271
 Lochmann József 271
 Lonovics József 101–108, 115, 116, 118, 119, 121, 122
 Lovászy Márton 271, 274
 Löffler testvérek 124, 127
 Löw Lipót 228
 Lubojacky, Angelus 247
 Lukács László 26

- Lukácski András 329
Lukesics Pál 154
Lund-Quist, Carl 362, 363
Luther, Martin 181, 183
- MacArthur, Douglas 422
Mádl Ferenc 405
Mágocsy Gáspár 193
Magyar Lajos 329, 332, 335
Májer József 102
Majláth József 259
Major Tamás 59
Makkai László 14, 17, 24, 189
Makkai Sándor 303
Malaspina, Horatius Marchio 173
Malcsiner Emil 275, 277, 278
Mannaerts, Olivero 176
Mansi, Giuseppe 125
Márai Rózsa 12
Márai Sándor 285
Maráki, Péter 19
Marcell Mihály 40
Mária Terézia 223, 287
Marjanucz László 19, 21
Markl, Pius 247
Márkus András 328
Marosán György 54, 57, 58, 335
Marosi Izidor 389
Marosvári Attila 21
Márton Áron 340, 341–347 436
Marton Endre 55
Márton Hugó 409
Márton pápa, V. 156, 158
Marunčić, Luka 200–205
Marx, Karl 69
Máté püspök (nándorfehérvári) 151
Mateyka, Toefil 240, 245
Mátyás Zsófia 282, 283
Mátyás, Brassói Péter fia 163
Mátyus István 211
Mayer Mihály 392
Mažvydas, Martynas 183
McKisson, Robert M. 419
Mednyánszky Cézár 121
Medzibrodsky Endre 17
Meehan, Francis Joseph 421–423
Mehrle Tamás 410
Meisel, Farkas Alajos 228
Melanchthon, Philipp 181, 183
Meny, Christophorus Pierron du 98
Merkas Ipoly 200
Meruk Vilmos 55, 56
Mészáros Gyula 280
Mészáros István 25
Mészáros Lázár 121
Mészáros Péter 211
- Meszlényi Antal 121
Mezei Béla 332
Mezey Gy. Lóránd 327, 335
Michael a S. Catharina 125
Michel, Leo 242
Mihályfi Ákos 258, 260
Mihályfi Ernő 356
Mihályi Géza 403
Mikes János 298
Miklós cár, I. 122
Miklós Imre 360, 363
Miklós pápa, III. 95
Miklós pápa, V. 158, 170, 173, 175
Miklós Péter 25, 26, 317
Miklós, egri vikárius 152
Miklósházy Attila 393, 396, 399, 400
Miklószy Ferenc 105
Mikó András 55
Mikoviny Sámuel 144
Mindszenty József 80, 293, 294, 295, 297, 304, 305, 320, 326, 355, 356, 384, 401, 405, 415–426,
Mioli, Bruno 396
Mirák Katalin 355
Miskolczy Márton 112
Mison Gusztáv 52
Moes, Marie-Dominique Claire 242
Molitor, Johann Georg 98
Molnár Antal 25, 26, 197
Molnár Erzsébet 372
Molnár Ferenc 319
Molnár Imre 26, 373
Molnár Sámuel 319
Molnár Viktor 258
Monok István 18, 22, 26, 168, 179, 181, 182
Montini, Giovanni Battista 379
Morone, Iohannes 172, 175, 176
Mózessy Gergely 285, 391
Munkácsi Ernő 299
Muntyán István 31
Muraközy Gyula 329, 331, 336
Musztafa, Medjidje 281
Muzslay István 24
Münnich Ferenc 54, 58
Mycielski, Franciszek 373
Mycielskiné Esterházy Mária 373, 377–380
- Nádasdy Ferenc 112, 113, 118, 121
Nádasdy Kálmán 55, 56
Nádasdy Tamás 191, 192
Náfrádi József 325
Nagy Ádám 19
Nagy András 136
Nagy Barna 334, 335
Nagy Ferenc 300
Nagy György 279
Nagy Imre 337

Nagy István (lelkész) 265
 Nagy István (MSZMP VB-tag) 53
 Nagy István (tanár) 21, 22
 Nagy János 131, 138
 Nagy József Zsigmond 18
 Nagy Józsefné 58
 Nagy Lajos király 222
 Nagy Mihály Zoltán 339
 Nagy Miklós 139
 Nagy Péter 77, 82
 Nagy Vince 279
 Nagy Virgil 257
 Napoléon, Charles-Louis 117
 Négyesy László 253, 254
 Nemes Cziike Gáborné 31, 32
 Németh György 102
 Németh Károly 58
 Németh László Imre 395–411
 Németh Norbert 403
 Nietzsche, Friedrich 252
 Nikolić, Petar 199, 203
 Nógrádi Sándor 58
 Nonner, Christoph 99
 Novák Imelda 318

Nyáry László 55
 Nyiredy Maurus 393
 Nyisztor Zoltán 41, 47

O'Shaughnessy, elim 419
 O'sváth György 401
 Ocskay Antal 101, 118
 Offenheimer Vince 246
 Ogramić, Nikola 201, 206
 Oláh Béla 329, 333
 Oláh Miklós 169
 Olofsson Placid 401
 Orbán Imre 23
 Orbán László 54, 55, 58
 Orbán pápa, VIII. 96
 Orbán Viktor 407
 Orbán Zoltán 332
 Ordass Lajos 295, 355–365
 Orosz János 332
 Orsini kanonok 175
 Orsini, Latino 160
 Ortutay Gyula 58
 Oskó Irnák 350, 353
 Ostini, Pietro 107
 Oudinot, Nicolas Charles 117
 Óváry Lipót 16

Ökrös József 134
 Ötvös Péter 18
 Őze Sándor 187

Pach Zsigmond Pál 23
 Páj János 126
 Pákozdy László 334
 Paksy Sándor 329
 Pál István 253
 Pál pápa, II. 158
 Pál pápa, VI. 321, 419, 420, 423
 Palásti Benita 402
 Pálffy Tamás 205
 Pálffy József 39
 Palos Bernardin 316
 Palugyay Imre 101, 102
 Pályi Rozália 371, 372
 Panáček, Thomas
 Pannonius Gergely 170
 Pap Béla 335
 Pap Gábor 332
 Pápai Lajos 389
 Papp Farkas 253
 Papp Zoltán 353
 Paskai László 23, 384, 385, 396, 400, 405, 407, 409
 Paštrić, Jeronim 202, 203
 Pásztor Lajos 26, 63
 Patócsyak 191, 193
 Pázmány Péter 167
 Pellegrinetti, Giacinto 240
 Pente István 139
 Perczel Mór 118
 Perišić, Nikola 204
 Persián Ádám 271–283
 Persián Iván 271, 272
 Perussith Gáspár 191
 Pesty Frigyes 146
 Péter Gábor 299
 Péter János 24, 302, 329, 332–335
 Péter Katalin 17, 24
 Péter Mihály 404
 Péter Pál szentágotai püspökt (Capbianco) 161, 164
 Péter Zoltán 332
 Péterffy Károly 94
 Péteri Pál 401
 Pétery József 321
 Pető Ernő 299
 Petri Ferenc 242
 Petrović, Luka 202, 203
 Petrovics István 23
 Petrovics Péter 189–191
 Pfeiffer Miklós 244
 Pfeiffer Péter 253
 Piast (Łokietek) Erzsébet Királyné 37
 Pikler Gyula 70, 71
 Pintér János 19
 Piso, Jacobus 184
 Pius pápa XI. 29 45, 46
 Pius pápa, II. 155, 157
 Pius pápa, IV. 398

- Pius pápa, IX. 117
 Pius pápa, V. 171
 Pius pápa, X. 259
 Pius pápa, XII. 304, 320
 Pógyor István 301, 302
 Pohl, Franz 246
 Pollák Róbert 19
 Poller M. Valéria 318
 Pontremulo, Matheus de 152
 Possevino, Antonio 169
 Pósta Béla 253
 Potápi Árpád János 21
 Pozsgai Pál 13
 Pölöskey János 246
 Pray György 62
 Prisender Emil 377, 378
 Procházka, Constantin 247
 Prohászka Ottokár 41, 47, 177, 237, 238, 253, 254, 257, 260, 268, 269, 285–291
 Puhan, Alfred 422
 Pulszky Ágost 231–234
 Pulszky Ferenc 230
 Puskás Imre 21
 Puskás Lajos (lelkész) 331
 Pusztai Józsefné 54
 Pyrker János László 105, 111

R. Várkonyi Ágnes 16, 17
 Raab Ferenc 351
 Rábik, Vladimír 162, 163
 Rácz Kálmán 266
 Radetzky, Joseph Wenzel 117
 Radics Bosics 192
 Radics Gergely 139
 Radics István 130–136, 138, 139
 Radmanić, Ivan 205
 Radó Polikárp 63
 Radulf püspök 160
 Radvánszky Albert 357
 Rafael kamarás 161, 163
 Rajačić, Josip 118
 Rajeczky Benjamin 308, 315
 Rajmund, Capuai 244
 Rákosi Mátyás 293–295, 304, 325, 357
 Ránki György 23
 Raskó Sándor 35, 36, 38
 Rassay Károly 75
 Rassowsky Domonkos 245
 Rauber, Karl-Joseph 392
 Rauscher, Joseph Othmar von 244
 Ravasz László 295
 Reali, Alessandro 240
 Récsey Ádám 119
 Reiner Sándor 253
 Rejöd Alpár 278, 279
 Renalducci, Andrea 203

 Rétfálvi Balázs 25
 Révai József 322
 Révay István 375, 376
 Révay János 373
 Révész Éva 25
 Révész Imre 295, 302
 Reviczky Ádám 102, 103
 Riesz Gáspár 265
 Ritt Jánosné 317
 Roboz Béla 283
 Romsics Imre 146
 Romzsa Tódor 303
 Rónay Jácint 16
 Rosdy Pál 61
 Rossi, Opilio 418
 Rotta, Angelo 40
 Rózsay (Rosenfeld) József 228
 Róthy Rajmunda 318
 Rudnay Sándor 103
 Rudnyánszky József 115
 Ruini, Camillo 396
 Rummel, Franz Ferdinand von 99
 Ruppert József 401, 402, 404, 407, 410, 411
 Russwurm Alajos 246
 Ruttkay Mihály 141, 144–146
 Rüdiger, Fjodor Vasziljevics, 122

 Sabo János 423
 Salacz Gábor 63
 Sallai Ferencné 319
 Salonen, Kirsi 155
 Salvatore, Melle 405
 Samobori György 175, 176
 Samosatensis, Lucianus 182
 Sándor pápa, VI. 155, 158, 161
 Sántha Antal 340
 Santori, Giulio Antonio 173, 175
 Sarnyai Csaba Máté 25
 Savelli, Iacobus 175
 Schalk Raymund 245
 Scheffler János 303
 Schierse, Franz Joseph 63
 Schilling János Rogér 315
 Schindler Aladár 276
 Schlesinger család 373
 Schliemann, Johann Georg 98
 Schmidt Pál 407
 Schneider Vencel 34
 Schönbberger Jácint 240
 Schönbberger Jenő 410
 Schuster Konstantin 317
 Schütz Antal 62, 289, 290
 Schwartz Elemér 315
 Schwarz, Karl 183
 Schweighofer, Pius 247
 Scitovszky János 37, 62, 115, 118, 119, 121, 122

- Sebes István 58
 Sebestény érsek 142
 Sebestyén Jenő 269
 Selmeczi M. Benedikta 319
 Selvin, Lloyd 379
 Sennyey István 200
 Serédi Jusztinián 29, 30, 31, 40, 42, 63, 297, 383
 Seregély István 390, 396, 397, 400
 Serényi Livia 373
 Sharek, Carl 418
 Shvoy Kálmán 50
 Shvoy Lajos 29, 297
 Sifter Gizella 352
 Simon Zoltán 58
 Simonyi Ernő 16
 Simonyi Pál 104
 Simor János 38, 251
 Simpson, Matthew 265
 Sincero, Aloisio 30
 Šipek, Richard 185
 Sipos József 19, 21
 Sixtus pápa, IV. 155, 157, 158
 Slachta Margit 305
 Sodano, Angelo 405, 407
 Sokolović, Ali 202
 Sóllymos Szilveszter 25
 Solyom Jenő 359
 Somogyi István 282
 Somogyi Szilveszter 28, 31, 39, 50
 Somorjai Ádám 24, 25, 401, 406, 410, 415
 Soós Viktor Attila 321
 Sopsich János 31, 32
 Soty János 136
 Spányi Antal 391
 Speciano, Cesare 175
 Spencer, Herbert 71
 Spinola, Giorgio 97, 100
 Squire, Christopher (Chris) A. 425, 426
 Šrobár, Vavro 378
 Statileo, Johannes 184
 Steiner Fülöp 251, 287, 288
 Stern Samu 299
 Storno Ferenc 287
 Stöckler Lajos 299
 Sturm, Johann 182
 Suhajda Róbert 316
 Suki Béla 21
 Sunyer, Francisco 169
 Sülye Mihály 131, 139
 Sümegh Lothár 351
 Sylvester János 183
 Szabó (Sándor) Szádok 237–239
 Szabó Andor 331
 Szabó Csaba 49
 Szabó Dániel 330
 Szabó Dénes 253
 Szabó Elek 130
 Szabó Ferenc SJ 24
 Szabó Győző 409
 Szabó Miklós 23
 Szádeczky-Kardoss Samu 14
 Szakály Ferenc 14, 16, 23, 24, 193
 Szalatnai Rezső 373
 Szalay Jeromos 63
 Szántó Imre 17
 Szántó István 167, 168, 170–177
 Szántó Konrád 26
 Szapolyai család 190
 Szarka István 403
 Szász Károly (államtitkár) 117
 Szász Károly 273
 Szatmári György 149
 Szegedi Tamás moldva(bánya)i püspök 161
 Székely György 15
 Szekfű Gyula 14, 63, 190–193
 Szekfű László 21
 Szelepcsényi György 201–205
 Szelestei N. László 123
 Szemere Bertalan 114, 122
 Szénási Géza 58
 Szenczy Ferenc 245
 Szendi József 389, 390
 Szengyeli Ferenc 162
 Szentiványi Károly 259
 Szentmártoni Mihály 410
 Szentpéteri József 147
 Szépfalusi István 365
 Szerémi György 190, 192
 Szesztay Ádám 26
 Szesztay András 335
 Szikossy Ferenc 17
 Szilágyi Csaba 167
 Szilas László 25, 26
 Szilvási Máton 139
 Szirmai István 54, 58
 Szondi Pál 169
 Szondy Béla 295
 Szophoklész 182
 Szőke Gyula 33
 Szőnyi Zsuzsa 401, 407
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 293
 Sztankovics János 101, 104, 112
 Szuper Károly 49
 Szücs Ernő 303
 Szydłowiecki, Krzysztof 17
 Takács Nándor Jusztin 390
 Tamás Ferenc 329, 332
 Tanárky Gyula 230
 Tar Pál 400, 409
 Tari János 51, 52, 53, 60

- Tarján Oszkár 40
 Tarnai Andor 18
 Tarnowska Erzsébet 373, 374, 377
 Taxonyi János 126
 Telek József 123
 Telekessy István 205, 206
 Teleki Géza 316
 Tempfli Imre 427
 Tengely Adrienn 271
 Ternyák Csaba 384, 397, 401, 406, 409, 410
 Terstyánszky Imre 102
 Thoroczkay Gábor 142, 143
 Thuróczy, János 222
 Tihanyi Béla 31, 32
 Tildy Zoltán 302
 Tims, Richard W. 419–421
 Tisza István 273
 Toggenburg, Paul 248
 Tollas Tibor 353
 Tomka Miklós 82, 85
 Torres, F. rector SJ 175
 Tóth Imre 210
 Tóth István 19, 21
 Tóth Mátyás 139
 Tóth Péter 154
 Tóth Sándor Attila 25
 Tóth Tamás 26, 93, 142
 Török Antal 101
 Török Bálint 191, 193
 Török István 334
 Török Jenő 63, 371
 Törtely Kun Balázs 193
 Trapp, Albert 247
 Trevisanato, Giuseppe Luigi 37
 Trogmayer Ottó 15, 20
 Truber, Primož 183
 Tubach, Frederick 127
 Turdy Vincencia 318
 Túróczy Zoltán 295
 Tüskés Gábor 126

 Udránszky Lajos 253
 Ugron Gábor 264
 Unkelhäuser Károly 368
 Unkelhäuser Margit 368, 372
 Utyeszenics György 191
 Uzsalyi Miklós 176

 Vajda Tamás 251
 Vajta Vilmos 356
 Valentiny Géza 410
 Valter Ilona 21
 Valussi, Eugenio Carlo 248
 Vándorfy János 130
 Vanyó Tihamér 63, 94
 Várady József 104

 Várdai Balázs 181
 Várdy Béla 26
 Varga Béla 302
 Varga Ferenc 334
 Varga Kálmán 215
 Varga Sándor 146
 Varga Xavéria 318
 Varga Zsigmond József 334
 Vargha Damján 308, 315
 Vargha Sándor 357
 Várhelyi József 28, 31
 Várkonyi Fidél 315
 Várkonyi György 56
 Várossy Gyula 254
 Várszegi Asztrik 9, 23–26, 64
 Varvári Aladár 345
 Vásárhelyi Gergely 126
 Vásárhelyi Vera 400
 Vasiljevčanin, Marko 203
 Vass János 271, 274, 276, 280
 Vaszary Kolos 251, 252, 254, 259
 Vaszy Viktor 53, 55
 Vázsonyi Vilmos 279
 Vázsonyi Vilmos 75
 Vég László 51, 52
 Velenus, Ulrichus (Velenský, Oldřich) 182
 Verancsics Antal 170
 Vercelli János 244
 Veres András 406
 Veres Pál 332, 359, 360
 Verezegyházi László 330, 331
 Verók Attila 182
 Vető Lajos 358, 359, 361–363
 Vidasics Ede 121
 Vigyázó Ferenc 370
 Vigyázó Jozefa 370
 Vilmorin, Louise de 377
 Visser ,t Hooft, Willem Adolph 336, 363
 Vitéz János 169
 Vocelka, Karl 180, 184
 Vojtech Barna 379
 Vol, Lazarus 160
 Vurum József 287

 Walter Terézia 231
 Waradt, Simon 183
 Weber Antal 216, 218
 Weinrich, Lorenz 168, 170
 Wellmann Imre 18
 Wessely, Friedrich 368, 371
 Wiesenthal, Simon 353
 Wilgis, Herbert E. 422
 Wilhelm Károly 299
 Windischgrätz, Alfred 119, 121
 Wirthné Diera Bernadett 367
 Wittman Tibor 14, 17

Wycliffe, John 183

Ybl Miklós 216

Zadravec István 277, 295

Zágon József 395, 423

Zágorhidi Czigány Balázs 237

Zagyvai István Kamil 315

Žak, Alfons 244

Zaninovič, Jordán 240

Zápotocky, Antonin 379

Zemplén Zoltán György 315

Zeno, Maria Bernardus 246, 247

Zichy Aladár 255

Zichy Domokos 120, 122, 370

Zichy János 42, 256

Zichy Nándor 251

Zinner Tibor 15, 293

Zombori Antal 40

Zombori István 9 –26, 41, 64, 141, 187, 251, 439

Zvara Edina 185

Zwerger, Johanes 243

Zsíros Ferenc 322, 323, 325

Zsivora György 231

A KÖTET SZERZŐI

- Adriányi Gábor em. egyetemi tanár, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn
- Balogh Margit tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- Bandi István tudományos munkatárs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest
- Barna Gábor egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
- Bárany Zsófia tudományos munkatárs, MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhely, Budapest
- Beke Margit em. igazgató, Prímási Levéltár, Esztergom
- Csorba László egyetemi tanár, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Művelődéstörténeti Tanszék
- Cúthné Gyóni Eszter egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Fedeles Tamás egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem; tudományos főmunkatárs, MTA PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport
- Fejérdy András, tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- Gianone András kutatótanár, Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium, Katolikus Pedagógiai Intézet
- Horváth István levéltárigazgató, Egri Főegyházmegyei Levéltár
- Janzsó Károly történész doktorandusz, Szeged
- Klestenitz Tibor tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest
- Kovács Kálmán Árpád történész, a VERITAS Történetkutató Intézet tudományos munkatársa, Budapest
- Lakatos Andor igazgató, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár
- Miklós Péter igazgató, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely; főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
- Mirák Katalin történész, Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottsága, Evangélikus Országos Levéltár, Budapest
- Molnár Antal igazgató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- Molnár Imre történész, a Pozsonyi Magyar Intézet igazgatója
- Monok István főigazgató, MTA Könyvtár és Információs Központ
- Mózyessy Gergely igazgató, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

Nagy Mihály Zoltán főlevéltáros, Bihar Megyei Levéltár; adjunktus, Nagyváradi Egyetem

Németh László Imre, igazgató, Szent István Ház, itáliai magyar főlelkész, Róma

Őze Sándor, Intézetvezető, egyetemi tanár, PPKE BTK Történettudományi Intézet, Piliscsaba

Rosdy Pál levéltáros, Új Ember em. főmunkatársa, Budapest

Somorjai Ádám, a Vatikáni Államtitkárság em. munkatársa, bencés, Pannonhalma-Zalaapáti

Szabó Csaba főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Szelestei Nagy László, em. egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Budapest

Szilágyi Csaba docens, PPKE Kánonjogi Posztgraduális Intézete, prodékán, PPKE BTK, Piliscsaba–Budapest

Tempfli Imre a stuttgarti magyar Katolikus egyházközség plébánosa

Tengely Adrienn, főiskolai docens, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Tóth Tamás történész, a Magyar Katolikus Püspöki Kar titkára, Budapest

Vajda Tamás igazgató, Szegedi Tudományegyetem Levéltára

Varga Kálmán történész, muzeológus, a Műemlékek Nemzeti Gondnokságának em. igazgatója, Budapest

Várszegi Asztrik c. culusi püspök, em. pannonhalmi főapát, a METEM elnöke, Pannonhalma

Wirthné Diera Bernadett történész, tudományos kutató, Nemzeti Emlékezet Bizottság Hivatala, Budapest

Zágorhidi Czigány Balázs, a vasvári Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény vezetője

Zinner Tibor, történész és jogtörténész, Milton Friedman Egyetem, Magyar Zsidó Történeti Intézet, Budapest